

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

**HISTORY.
PHILOSOPHY**
Series

№ 2(110)/2023

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

Индексі 74621

Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN

OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 2(110)/2023

Сәуір–мамыр–маусым

30 маусым 2023 ж.

Апрель–май–июнь

30 июня 2023 г.

April–May–June

June 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады

Издается с 1996 года

Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Қарағанды, 2023

Караганда, 2023

Karaganda, 2023

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**

Жауапты хатшы
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани, PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Қуқушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев, филос. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD д-ры, Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген

М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.06.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 50,5 т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 55.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**

Ответственный секретарь
д-р PhD **С.Б. Стамбулов**

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани, д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
Д.К. Кусбеков, канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, д-р PhD, Карагандинский технический университет им. А. Сагинова (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка

М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.06.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 50,5 п.л. Тираж 200 экз.
Цена договорная. Заказ № 55.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».
100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2023

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**

Editorial board

- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of historical sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova, Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.06.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 50,5 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 55.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2023

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Абдрахманова К.Ж., Бодеев К.Т., Аралбай С.М., Ахатова А.А.</i> Жезқазған мыс алыбын игеру тарихындағы Ө.Ә. Бөкейхановтың қызметі.....	7
<i>Адамбек Б.К.</i> Кеңес мемлекетіндегі «Қызыл террор».....	14
<i>Adibayeva A.M., Saari D.B., Aki M.</i> Security issues in the region of Central Asia: challenges and prospects.....	21
<i>Akhmetova D.M., Adilbayeva A.S., Karimov M.K.</i> Women's work in the construction of the “Eastern Ring” road, built on the eve of the Second World War.....	29
<i>Анисимова И.Ю., Рамазанова Ф.С.</i> Образовательный и воспитательный потенциал истории повседневности как компонента исторического образования.....	38
<i>Аубакирова Қ.А., Кәрімхан З.Т.</i> Алаш идеясы және империализм.....	51
<i>Байшуақова А.Д., Сугирбаева Г.Д.</i> XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандарының хаттары және дипломатиялық хат алмасулардағы шағатай тілінің рөлі.....	61
<i>Бутеев Б.О.</i> Стихотворение Шакарима Кудайбердыұлы «“Қазақ” құтты болсын!»: историческая роль и значение.....	71
<i>Быков А.Ю.</i> Решение властями Российской империи «мусульманского вопроса» у казахов.....	79
<i>Елкей Н.Н., Садықов Т.С.</i> Алаш қозғалысының қайраткері Хайретдин Болғанбаев: тарихтағы жеке тұлғаның рөлі.....	111
<i>Жағыпар Ә.Б.</i> Тұлғалар тағылымы және Бүркіт Ысқақұлы.....	119
<i>Pyassova, G.S., Sadykov T.S., Zherebtsov I.L.</i> Ethno-demographic development of Northern Kazakhstan from 1999 to 2022: history, issues and prospects.....	132
<i>Капышев А.К., Тулеуова Б.Т., Нурланова С.Е., Прохоров И.Р., Свиначук А.И.</i> Этнодемографические трансформации начала 1940-х годов в Акмолинской области (по архивным документам).....	140
<i>Кунтуов Н.Ж., Абил Е.К.</i> История и перспективы реализации национальных проектов в сфере экономики.....	152
<i>Махметова Н.А., Аубакирова Ж.С.</i> XX ғасырдың II жартысындағы Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамының динамикасы.....	168
<i>Меңдіқұлова Г.М., Тумабаев Т.С., Қобландин Қ.И.</i> «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты бойынша жаңа табыстар.....	176
<i>Mussayeva E.A., Aubakirova Z.S., Goncharov Y.M., Kenzhegali Zh.M.</i> Historical analysis of the educational process of Kazakhstan within the European space.....	190
<i>Мухаммадеева И.А., Ельжанова Е.Т., Мухаммадеева Р.М.</i> История поселка Борового в ракурсе модели Батлера.....	198
<i>Набиев С.Т., Садықов Т.С., Хасенова Ж.О.</i> Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары: тарих және тағылым (XX ғ. 20-30 жж.).....	207
<i>Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К.</i> Трудовые воспитательные колонии как мера борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1943–1945 гг. (на примере Шокайской трудовой воспитательной колонии).....	219
<i>Smagulov N.B., Amrina M.S., Tasagil A.</i> The personality of Tonyukuk and the geopolitical position of the Second East Turkish Khaganate.....	231
<i>Tashkaraeva A.M., Kumekov B.E., Aliakbarova A.P.</i> The spiritual heritage of the Turkic peoples according to the data of Shadzhari-tarakim.....	240
<i>Турханова А.Ж., Исаева А.У., Базарбай А.К.</i> История и политика трансформации экономических санкций в современных международных отношениях: от механизма принуждения к инструменту глобального управления (на примере санкционной политики США в отношении Китая).....	249

**ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY**

<i>Abikenov Zh.O.</i> Cultural analysis of the relationship between tradition and innovation	255
<i>Аралбай С.М., Ази Е.А., Дағарова Ж.Ө., Абдрахманова К.Ж., Ахатова А.А.</i> Көшпенді қазақ дәстүріндегі әйел болмысы – ұлттық кодымыздың негізі ретінде	265
<i>Ахметов С.С., Джаамбаева Б.А.</i> Объективное знание и открытое общество К. Поппера в современном информационном поле	273
<i>Альжанова Г.Б., Қарипбаев Б.И., Разумов В.И., Озкан А.Р.</i> Роль и значение коммуникации в философии Чарльза Пирса	284
<i>Arinova O.T., Bumagina E.L.</i> From Sigmund Freud's "dissatisfaction (discontent) with culture" to a reassessment of values in the 21st century	293
<i>Beissenova A.A.</i> Educational values within worldview of Kazakhstani youth: socio-philosophical aspect	301
<i>Issabek K.Z.</i> MacIntyre's Virtue Ethics: Philosophical Interpretation	308
<i>Қасбаева Г.С., Бюлент Шенай, Кемербай Р.А.</i> Мәдениеттегі менеджмент және халықаралық мәдени кеңістікке интеграциялану	316
<i>Қарипбаев Б.И.</i> Знание, наука, университет в координатах информационной агрессии (опыт социально-философского дискурса)	326
<i>Қарипбаев Б.И.</i> Судьба науки и образования в эпоху глобализации (социально-философский аспект проблемы)	335
<i>Манасова М.М., Клишина М.В., Сейфуллина Г.Р.</i> Трансформация системы ценностных предпочтений в условиях городской среды (мегаполиса)	343
<i>Муқанова А.К., Қарипбаев Б.И., Толеуова М.О.</i> Религиозная идентичность в парадигме современной культуры.	352
<i>Раисов А.М., Жусупова Б. Ж.</i> Трансформация мышления в контексте преодоления метафизики в философии Мартина Хайдеггера	359
<i>Salymatova N.R., Bolyssova K.M.</i> The ideological essence of the concept of "Zar zaman"	367
<i>Tasbolatuly A., Hejazi S., Ismagambetova Z.N.</i> Symbolic Concepts of Culture and the Problem of Language of Cinema	375
<i>Шалдарбекова А.Б., Тұмаишбай Т.Е., Кемербай Р.А.</i> Мағжан Жұмабаев шығармашылығының философиялық аспектілері	382
<i>Хафиз F., Аубакирова С.С., Исақова З.С.</i> Ақпарат алаңындағы діни сананың ахуалы (интернет мысалында)	392
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	401

К.Ж. Абдрахманова^{1*}, К.Т. Бодеев², С.М. Аралбай¹, А.А. Ахатова¹

¹ «Қарағанды Медицина университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан;

² «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: kamkgmu@mail.ru , bodeev-78@mail.ru , saken_aralbai@mail.ru , aigul-479@mail.ru)

Жезқазған мыс алыбын игеру тарихындағы Ө.Ә. Бөкейхановтың қызметі

Мақала белгілі тұлға, ғалым, геолог — Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановқа (1910-1957) арналған. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов — ұлт көсемі, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, Ресей Мемлекеттік думасының депутаты, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы, журналист, төре Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның ұлы. Оның қызметі және тағдыры туралы, әсіресе туыстары репрессияға ұшырағаннан кейін мәліметтер өте аз табылған. Авторлар сирек кездесетін құжаттарды мұрағаттардан тауып, жариялауға дайындаған. Сонымен қатар ұсынылған жұмыстың басты кейіпкерін сипаттау үшін бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдар да талданған.

Кілт сөздер: Алаш, Әлихан Бөкейхан, Қазақстан, бұқаралық ақпарат құралдары, Жезқазған, Қаныш Сәтбаев, Қарсақпай, Ұлытау, геология, мыс кендері, Мәскеу, Үлкен Жезқазған, Орталық Қазақстан.

Kipicne

Зерттеліп отырған тақырып тарих ғылымындағы ақтандақ беттер тобына жатады. Тақырып мүлдем зерттелмеген десек те болады. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан «халық жауы» болып, қуғын-сүргін құрбаны болғандықтан тұлғаның туғандары да солақай саясаттың құрбаны болды. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың еңбектері тарих беттерінен сызылып, көлеңкеде еленбей қалған. Осы мақаланы жазуға арқау болған Қазақстанда сақталған жалғыз ғылыми мақаласы. Ғалымның 1934 жылы КСРО Ғылым академиясының ғылыми сессиясында жасаған «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» атты баяндамасы 1935 жылы Мәскеуден шыққан «Большой Джезказган» атты материалдар жинағында жарық көрді. Осы құнды жәдігеріміз бүгінде Ұлытау облысы Жезді ауданындағы музейдің сирек қор фондысында сақталған. Белгілі ғалым, геолог Өкітай (Сергей) Бөкейхановтың туысы Сырым Райымжанұлы Бөкейхановтың 2004 жылы Алматыда жарық көрген «Өткен күнде белгі бар» атты естелік кітабында автор қысқаша автобиографиясын жазды. Тағы да бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған материалдарда Өкітай (Сергей) Бөкейханов туралы заманындағы ғалым-геологтардың естеліктері кездеседі. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың өмір жолы, тағдыры, Қазақстанға сіңірген ерен еңбегі зерттеуді қажет ететін ақтандақ тақырып. Ғалымның елге сіңірген адал еңбегін, ғылыми мақалаларын зерттеу Қазақстан тарихы ғылымындағы өзекті мәселе екені сөзсіз. Мақаланың басты мақсаты — тұлғаның өмір жолын, еңбегін бүгінгі ұрпаққа таныстыру, геология ғылымындағы лайықты бағасын беру. Үлкен Жезқазған мыс алыбын зерттеу барысындағы тұлғаның еңбегімен таныстыру. Зерттеу тақырыбы ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарын барлау

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kamkgmu@mail.ru

барысында қолданған ерекше әдістерін, кәсіби біліктілігін көрсету, бүгінгі геология ғылымын зерттеушілерге насихаттау.

Зерттеу әдістері

Қазақ зиялысы Ә. Бөкейхановтың ұрпағы, геолог-ғалым Ә. Бөкейхановтың өмірі мен Жезқазған мыс алқабын игерудегі қызметін зерттеу барысында историзм және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Жүйелілік әдісі, сипаттау, талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер Ә. Бөкейхановтың өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдерін зерттеу барысында қолданылды.

Мәселені талқылау

XX ғасырдың 20-ншы жылдары Жезқазғанның мыс кенінде, Қарсақпайдың темір рудасында, Байқоңыр-Қияқты көмір кендерінде жүргізілген алғашқы тұрақты геологиялық барлау жұмыстары Ұлытау-Жезқазған аймағында ғана емес, бүкіл Қазақстан бойынша қазба байлықтардың өндірістік қорын жоспарлы түрде зерттеудің және ашудың бастамасы болды. Нәтижесінде республикада алып минералды-шикізат базасы құрылды, Жезқазған өңірі қысқа уақыт ішінде үлкен мыс алыбына айналды.

Қ.И. Сәтбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті осы жерде ерекше байқалғаны рас. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың басқаруымен филиал қысқа мерзімде Қазақстандағы ғылымның нағыз орталығына айналды. Иә, ғалым осы игі істердің ұйытқысы және ұйымдастырушысы болды. Қаныш Сәтбаевпен бірге Жезқазған мыс кендерін ашуда ерен еңбек еткен ғалым, геологтардың бірі, бірегейі Өкітай (орыстардың арасында өскендіктен Сергей деп аталып кеткен) Әлиханұлы Бөкейханов болатын (1910-1957 жж.).

Жезқазған мыс кенді ауданы Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан, сұр ізбесті құмдақ пен қызыл-сұр құмды-сазды қабаттар, әрі пермо-гас көмірлі конгломерттен тұратын аймақ екенін 1934 жылы белгілі ғалым Қ.И. Сәтбаев «Үлкен Жезқазғанды игеру үшін» деген мақаласында жазған. «Үлкен Жезқазған мыс алыбы» атты мақаласында Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Бетпақдаланың шөлінде қазір де Одақта бірінші орын алып отырған Жезқазған мыс кені барын, ерте уақытта Жезқазғаннан 1 млн тонна мыс алынғанын, 1847 жылға дейін мәлім болмаған Жезқазғанды Ушаков дейтін көпес басқа капиталистерге алып-сатарлық жолмен сату үшін маңындағы қазақ елінен сатып алынғанын айта келіп, 1904 ж. Жезқазғанды ағылшын капиталистері Ушаков тұқымдарынан 260 мың сомға сатып алып, зерттеу жұмысын жүргізгенін, Жезқазған кенінен жылына 5 мың т мыс шығармақ болып құрылысы басталған Қарсақпай зауытын Қазан революциясының басталуына орай аяқтай алмай кеткенін жазған. Яғни Жезқазған алыбында 3 млн 500 мың т мыстың бар екені анықталды дей келе, бүкіл Оралдағы зерттелген мыстың шамасы 2 млн 500 мың тоннадай болса, Жезқазған алыбының қоры бүкіл Оралдан 1 млн тоннаға асқанын, алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстары Жезқазған байлығын бұдан да өсіріп отырмақшы екенін тағы да көрсетеді. «Ұлы Жезқазғандай ірі зауыт әлемде жоқ екенін, Американың ең үлкен мыс зауыттары жылына 125 мың т мыс берсе, қазіргі салынып жатқан Балқаш мыс зауыты жылына 100 мың т мыс береді, ал Ұлы Жезқазған комбинаты Балқаштан өндіріс жағынан 2 есе артық береді» [1; 59-61].

Ғалым «Үлкен Жезқазғанның болашағы» атты мақаласында еліміздегі мыс кені шығатын аудандардың ең үлкені, ең кенге бай жері Жезқазған, мұндағы 3510 мың т мыс қорының 1330 мың тоннасы жоғары сапалы мыс екенін, мұндай сападағы мыс бүкіл Кеңестер Одағындағы мыс өндірістерінде әлі де айқындалмағаны, Жезқазғанның мыс қоры бүкіл жер жүзіндегі мыс қорының 3,2%-ы, ал Кеңес Одағындағы мыс қорының 20,5%-ы екені, мыс кенінің зерттелуі арзанға түсумен қатар, тереңдігі небары 200 м жерден табылатынын айтады. Жезқазған комбинатынан шығатын өнім Американың солтүстік штатынан шығатын өнімнің 55%-ындай болатыны және шет елдердегі мыс қорытатын зауыттардың қайсынан болса да Жезқазған мыс қорыту комбинаты асып түсетіні, Үлкен Жезқазғанда жылына 14 600 т мыс кенін шығаратын кеніш, күніне 45 мың т кен қорытатын байыту фабрикасы және 6 пеші бар, жыл сайын 1120 т мыс қорытатын металлургия зауыты салынатыны жайлы сөз қозғайды. Жезқазғанды өкіметтің бекіткен мерзімінде бітіруге бүкіл Қазақстан болып кірісу керектігін айтып, Жезқазғанның байтақ даласындағы кенді зерттеуде көп еңбек сіңірген азаматтарды көрсетеді. Өкінішке орай, Жезқазғанның кен орындарын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген саусақпен санарлық геологтардың бірі Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі жазылмайды. «Бөкейхановты Қарсақпайға баруға біржола көндірген сияқтымын...» депті Қ.И. Сәтбаев 1929 жылы 25 желтоқсанда Мәскеуден жұбайы Т.А. Кошкинаға жолдаған хатында. Бұл Сәтбаевтың Жезқазғанда кен барлауды

дербес жүргізуге қам жасап, жер-жерден инженер-техниктер, бұрғылау мамандарын іздеген қысылта-яң кез еді. Өкітай (Сергей) Бөкейханов 1930 жылдың басында Ұлытауға келіп, Қарсақпай комбинатының геология бөлімінде аудандық геолог болып жұмысқа кіріседі. «Байырғы жезқазғандықтар оны Ақтай деп атаған. Жас геолог өз міндетін тиянақты атқарған. КСРО Ғылым Академиясында Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған, 1934 жылдың қараша айындағы төтенше ғылыми сессияда мінбеге көтеріліп, баяндама жасаған» (1935 жылы Мәскеуде жарық көрген «Большой Джезказған» жинағында жарияланған) [2; 111].

«Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов бірнеше жыл Қаныш Сәтбаевпен бірге оның кешенді геологиялық-барлау тобында еңбек етіп, Үлкен Жезқазғанды ашуға белсене қатысқан. Кейіннен Оңтүстік Оралда, Хакасияда геологиялық экспедицияларды басқарған. Түсті металдарды барлау мәселелері жайында тау-кен өнеркәсібі қызметкерлерінің Бүкілодақтық мәжілісінде әзірлеген баяндамасы қазіргі күнге дейін өте құнды саналады. Алайда сол кездегі солақай саясаттың салдарынан «халық жауының баласы» ретінде өзіне тиесілі марапаттарды алуға құқығы болмайтын» [3; 197].

Жезқазғанның кен байлығын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алуға тиісті. Орталық Қазақстанның елінің кең даласындағы Жезқазған маңына Совет үкіметі тұсында геологиялық зерттеу жүргізіп, нәтижесінде жер қойнауындағы байлығының саны және неше алуандығы жағынан Советтер Одағындағы ең алдыңғы қатарлы ауданның бірі екенін дәлелдеген, мұндағы дүниежүзіндегі ең ірі мыс кенінің бірі Жезқазғанның атын шығарған ірі тұлға деп білеміз.

Ол ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы, Ұлт көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның баласы. «Ол жылдары Әлихан Бөкейхан өкімет сескенетін саяси серке болып қалыптасты. Самарада Жер банкінде жұмыс істеп жүргенде 1910 жылы Әлихан Бөкейханның отбасында мұрагер дүниеге келді. Ол бертін келе орыс тілділердің ортасында болып, тағы бір есімге ие болып, Өкітай (Сергей) атанды [4; 62].

1929 жылы Мәскеудегі Кен академиясын геолог мамандығымен бітіріп, еңбек жолын Қарсақпай, Жезқазған өңірін зерттеуден бастаған ірі ғалым. 1929 жылы «Атбасцветмет» тресінде геологиялық барлау бөлімшесі ашылып, сол жылдың соңында Жезқазғанда тұрақты барлау жұмыстары жүргізілді. Геологиялық комитет қызметкерлері мен білімдар жас инженерлердің арасында үлкен тартыс болғаны тарихтан белгілі. Олар Жезқазғанды ұсақ қана кен орны бар, онда көп қор жоқ деп тұжырымдаса, Қ.И. Сәтбаев, С.Ә. Бөкейхановтар Жезқазғанда үлкен қор жатыр деп жазды. Яғни ғылыми айтыстартың мәселесі Жезқазғанды индустрияландыру жоспарына кіргізбей, үлкен мыс комбинатының құрылысына жол бермеу болатын. Осындай кедергілерге қарамастан Жезқазған 1931 жылдың аяғында мыс қоры жағынан Одақ бойынша 1-ші орынға шықты. 1934 жылғы деректер бойынша Американың мыс провинцияларын басып озды. «Қ.И. Сәтбаевтың қарсыластары 1938 жылдың аяғына дейін құрылыс жұмыстарына кедергі жасаумен болды. 1938 жылдың 10 ақпанында жаңа Жезқазған комбинатының құрылысын бастау туралы №50 тарихи бұйрық келді» [1; 244-245].

Бұл жерде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен бірге Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың да еңбегі зор. Әкесі «халық жауы» деп репрессияға ұшырағандықтан, ол уақытта Бөкейхановтың фамилиясы жүйеден қысым көріп, ылғи да көлеңкеде атаусыз қалып отырды. Еңбегі бағаланбады, аты аталмады. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың Қазақстанның жер асты, жер үсті пайдалы кен қазбалары, түрлі-түсті металдар туралы бірнеше ғылыми мақаласы белгілі. Мақалалары геология ғылымында үлкен қызығушылық туғызып, осы күнге дейін маңызын жойған жоқ. Өмірінің кейінгі жылдары жайында дерек өте аз, өйткені ол кездері мемлекеттік тапсырмамен жабық және құпия болып келген уран рудниктерін ашып, сол жерде басқару жұмыстарын ұйымдастырған. «Соңғы жұмысы — Хакасия автономиялық облысының Сор қаласындағы геологиялық барлау экспедициясының бас инженері қызметін атқарды. Мыс және уран кендерінің сипаты жөнінде бірнеше ғылыми еңбектер жариялаған» [1; 165].

КСРО Ғылым Академиясының Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған 1934 жылғы қараша айындағы төтенше ғылыми сессиясында Қаныш Сәтбаевпен бірге мінбеге көтеріліп «Жезқазғанның кен аймағы және структурасы» деген тақырыпта баяндама жасау құрметіне Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов та ие болды.

Жезқазған қаласынан солтүстік-батысқа 25 км қашықтықта орналасқан Жезқазған мыс кен орындары туралы Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ең көлемді зерттеу жұмысы «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» деп аталады. Мақалада Орталық Қазақстанның Жезқаз-

ған-Ұлытау аудандарының табиғи ресурстарын игеру және жан-жақты зерттеу мәселелеріне арналған материалдар жинақталған.

Кен орнында энеолит заманында (б.з.б. 6000-5000) сақтар кен өндіріп, мыс пен қоланы балқытқан. «1927 жылы геолог Қ.И. Сәтбаев «Жезқазған ауданындағы мыс кендері» мақаласында «Жезқазған кендерін орыстардың бірінші рет ашық түрде 1837-38 жылдардағы Кенесары жорығының кезінде көруі ықтимал» екендігін тарихи жағынан да анықтай түскен», – деп жазады [1; 244].

Қазіргі заманғы алғашқы мыс кәсіпшілігін 1847 жылы Н.А. Ушаков ашқан. 1904 ж. кен орны ағылшындардың «Атбасар мыс кентасы» қоғамына концессияға берілді.

Сонымен қатар жас ғалым Сәтбаев мақаласындағы ағылшын кен барлаушысы С.Х. Боллдың өз қолымен жазып кеткен кітапшасындағы деректерді келтіре отырып «ағылшындар 1915 жылға дейін Жезқазғанда 234 ұңғыма жүргізген, 19 жерден шахта қазған бұрғы мен шахталар арқылы Жезқазған кен орындарының жалпы шамасы мен жобалы реттері қазірде аз да болсын ашылып, анықталып отыр», – деп жазды [1; 244].

Жете барлау жұмыстары 1926 жылдан басталған. Ең алғашқы отандық мыс 1928 жылы Қарсақпай комбинатында балқытылды. Сол кездегі мықты геологтар Қ.И. Сәтбаев, С.Ә. Бөкейхановтардың 1929 жылы қолға алуымен басталған геологиялық барлау жұмыстарын 1931 жылдан Жезқазған экспедициясы үздіксіз жүргізіп келеді. «Жезқазған мыс кендерінің геологиялық құрылысы тас көмір, пермь және кайнозой шөгінділерінен құралған. Тас көмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін камтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарына жіктеледі. Қалыңдығы 250-300 м. Тасқұдық свитасы 3 кенді горизонт құрайтын қызыл және сұр түсті 16 қабаттан тұрады. Қалыңдығы 350-400 м. Жезқазған свитасы 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұрады. Бұл қабаттар литологиялық құрамы бойынша қызыл және сұр түсі аргиллит, алевролит құмтастан және аз мөлшерде жұмыртас, жентектас, әктас қабаттарынан тұрады. Кен сұр түсті құмтас қабаттарында шоғырланған. Тектоникалық құрылымына шығыс жағын шектейтін меридиан бағыттағы Шыңғыс-Ұлытау оңтүстігінен Теректі терең жарылымдары кіреді. Жезқазған синклиналі аумағында орналасқан кенді алаң Спасск мұльдасы, Ақши күнбесі, Златоуст мұльдасы, Кресто күмбесі, Анненск мұльдасы және Анненск күмбесі атты бірінен бірі флексуралармен бөлінген құрылымдардан тұрады» [5; 260].

С.Ә. Бөкейхановтың ғылыми еңбегі «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» деп аталады. Онда Жезқазғандағы барлау тарихы баяндалған, оның зор мүмкіндігі атап өтілген, сол істі жүзеге асыратын мәселелерді көрсеткен. Геологиялық-тектоникалық ерекшелігіне негіздей отырып Жезқазғанның барлық мыс-кенді ауданын құрылымды ауданға бөліп зерттейді. Олар:

1. Орталық кенді аудан.
2. Спасск опырмалы ойысының батыс қанаты (Петропавл опырығының аймағы).
3. Спасск опырмалы ойысының шығыс қанаты (Спасск тектоникалық опырылу аймағы).
4. Кеңгір антиклиналының Оңтүстік және Оңтүстік-батыс қанаты.
5. Кеңгір антиклиналының Солтүстік-батыс қанаты.

Жезқазғанның барлық 13 кенді аудандары осы жоғарыда аталған 5 құрылымдық аудандарына кіреді», - деп жазады [5; 259].

Осылардың ішіндегі ең ірісі аумағы және қоры бойынша Орталық кенді аудан. Орталық кенді ауданға батыстан Петропавл опырығы қосылады. Бұл ауданның өндірістік-барлау қорлары 1544,4 мың тонна мысты құрайды. Категория бойынша барлық Жезқазғанның жалпы қорының 89% құрайды екен. Жезқазғандағы кен минералды кварц дала шпаты мол сұр құмтастың тоғыз қабатқа дейін қатталып теңбілденген шұбар түрде кездесіп, жарықшақтарды толтырған құмтастардың құрамында кейде жер қыртысының тереңдегі қалпында ұшырасатыны жайында айта келіп, соған орай, мынандай тұжырым жасайды: «Кенді құмтастар Жезқазғанда берік және тұтқыр түрде кездеседі, жерастының қазындылары ешқашанда опырылмайды, яғни ұңғуды тіреусіз жүргізуге болады, тіреу ағаштары мүлдем қажет емес, кеніш ішінде су болмаса, секундына литрдің небары оннан бір бөлшегін құрайды; кен қабаттарының қалыңдығы 20-30 м біртекті кендер қалпында кездеседі, демек кенді шығарғанда өндірудің тиімді әдісін пайдалануға мүмкіндік береді, кеніштің кейбір кен шоғырдары бірінің үстіне бірі дестеленіп жатады, бұл жағдайда кейде қабаттасқан, бір ғана шахта оқпанынан қазуға мүмкіндік береді; Жезқазғанда ашық карьерлік жұмыстарды кенінен жүргізуге мүмкіндік бар. Осының барлығы Жезқазған мыс кендерінің ерекшелігін (әлем бойынша 3 орын) және кендерді шығару мен өндіру технологиясы өте тиімді екенін аңғартады», – дейді ғалым [5; 260].

«Орталық кенді ауданға келесі аудандарды кіргізеді: 1) Кресто. 2) Покровский. 3) Петро. 4) Златоуст. 5) Беловский. 6) Тасқұдық. Осылардың ішіндегі ең ірілері Кресто және Златоуст», - деп көрсетеді. Оның ішінде Кресто кен аудан 45%, Златоуст кенді ауданы 25%, яғни барлық Жезқазғанның қорларын құрайды екен [5; 260-265].

Жалпы Жезқазған мыс кендері алты геологиялық-өндірістік аудандарға бөлінген: Ақши-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск. Бұл аудандардағы кеннің минералдық құрамы мынадай: борний, халькозин, халькопирит, галенит, бегехтинит, сфалерит, пирит, арсенопирит, альгондит, домейкит. Тереңдігі 10-60 м тотығу белдемінде азурит, малахит, хризолла, куприт, элит және таза мыс түзіледі. Бұл туралы Ө. Бөкейханов мақаласында атап көрсетеді.

Сонымен қатар Кресто ауданын жан-жақты зерттеген. Ауданның ерекшелігін атап көрсетеді. Жезқазғанның барлық кенді аудандарының ішінде «Кресто көбінесе бөлшектенген, төбешікті рельефтерге ие. Құрылымдық және территориялық белгілеріне байланысты Кресто ауданының кенді аумағы 3 участкаға бөлінеді» [1; 244].

Покров ауданы Жезқазғанның басқа кенді аудандарына қарағанда орталыққа қарай оңтүстік бөлігінде Тасқұдық-Покров брахианти клиналында орналасқан. Ауданның рельефі төбешікті. Жекелеген төбелердің салыстырмалы биіктігі 10-15 метрден аспайды [5; 260-290].

Петро ауданы Покров ауданынан батысқа қарай құлайды. Ауданның рельефі төбешікті. Ауданның шығысында Петров төбешігінде орналасқан. Құрылымдық ерекшелігіне байланысты Петро ауданы 2 участкаға бөлінеді: шығыс участок — Петро төбешігі және батыс участок — Петро опырығы. Ғалым ауданның минералды құрамына дейін зерттеп, тиянақты есептеп, дәлелдеген.

Тасқұдық ауданы Покров ауданынан солтүстікке қарай 6 км жерде орналасқан. Рельефіне байланысты кенді аумағы жазықта деп көрсетілген.

«Златоуст ауданы Покров ауданынан 4 км солтүстікке қарай жатыр. Бұл жерде қазір кен өндіріліп жатыр», – деп жазған. Рельефі жағынан төбешікті, биіктігі салыстырмалы түрде метрден аспайды.

Ғалым осы аудандардың әрқайсысын тиянақты зерттеп, құрамын, ерекшелігін, құрылымын қағаз бетіне тәптіштеп түсірген. Жезқазған өңірінің жер қойнауында халық шаруашылығы үшін аса зор маңызды түсті металдар, қара металдар, сирек кездесетін бағалы металдар, жанатын заттар, химия өнеркәсібі үшін минералдық шикізат, кен-руда шикізаты, құрылыс материалдарын тегіс көрсетіп жазады. Жезқазған өңірі мысқа бай. Оның рудасындағы қорғасынның да мөлшерін көрсетеді. Жезқазған рудасының ерекшелігі қатпарланған түрде кездесетінін атап айтқан. Кен орындарының геологиялық құрылымына сипаттама жүргізіп, шикізаттық сапасы мен санын бағалау, оларды зерттеу мен барлау жұмыстарының болашағы мен комплексті бағдарламасында жазған [1; 245].

«Ғалымның тағы бір ерекшелігі зерттеудің әртүрлі ғылыми әдістерін меңгере отырып, Қазақстанның геологиялық зерттеу жұмыстарын жоғары деңгейге көтере білгендігі» [5, 260-290].

Заманында Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов Одаққа танымал ғалым, бірегей геолог-барлаушы, тұлға ретінде өз ортасында ерекшеленеді. Бұған дәлел оған берілген жоғарғы баға. Қалыптасып тұрған саяси жүйеге қарамастан ғалымдардың Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханды жоғары бағалап, мойындауы. Ол туралы белгілі ғалым, немере інісі болып келетін Сырым Бөкейханов «Мен талай жыл жұмыс істеген политехникалық институттың геологиялық барлау факультетінде Евгений Дмитриевич Шлыгин деген ғалым жұмыс істеді. Ол Қазақстанның аймақтық геологиялық құрылымының теориясы мен моделін алғаш жасағандардың бірі. Геолог, геология ғылымдарының докторы, профессор. Бір жолы мен сөз сөйлеген жиналыстың соңында, аса қадірлі академик маған келіп: «Сіз Өкітай (Сергей) Әлиханұлымен жақындағыңыз бар ма?», – деп сұрады. Мен біздің жақындығымызды әңгімелеп бердім. Е.Д. Шлыгин осыны естігенде жанып кетті, өзінің 1940-50 жылдары Қарсақпай-Жезқазған мысты өңіріндегі экспедицияның құрамына қалай қосылғанын, онда Өкітай (Сергей) Әлиханұлымен танысқанын ерекше әңгімелеп берді. Өкітай (Сергей) Әлиханұлының кемел білімін, кәсіби деңгейінің жоғарылығын, еңбекқорлығын, адами парасаттылығын баса айтты» [6; 125-126].

Академик Е.Д. Шлыгин Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылыми және өндірістік еңбегінің жемісті болғандығын Мәскеуде КСРО Ғылым Академиясының кезекті сессиясында, «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» атты баяндамасы дәлелдеп отыр, ғалымның жасаған баяндамасы осы күнге дейін құндылығын жоғалтпаған ғылыми еңбек екенін айтады. Бүгінде техникалық өндіріс саласындағы ғалымдар баяндаманың құндылығын әлі де атап көрсетеді. Зерттеу жұмысының ерекшелігін, бірегейлігін мойындайды.

Белгілі геолог Василий Иванович Штифанов — Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген геологы, Социалистік Еңбек Ері, Жезқазған кен барлау кеңсесінде геолог (1938-1941 жж.), Қ. Сәтбаев Алматы қала-

сына қызметке ауысқан соң В.И. Штифанов Жезқазған геологиялық барлау кеңсесінің (1941-1957 жж.) және Жезқазған геологиялық барлау экспедициясының (1957-1985 жж.) бастығы болып еңбек еткен [1; 567].

Жезқазған-Ұлытау өңірі жер қойнауын жан-жақты зерттеу жұмысына, осы өңірдегі кен орындарын барлауға көп еңбек сіңірген ғалым И.В. Штифанов Өкітай (Сергей) Әлиханұлының кәсіби біліктілігін өте жоғары бағалаған. «Мен Өкітай (Сергей) Бөкейхановты 1944 жылы Мәскеуде КСРО Түсті металлургия министрлігі өткізген бір беделді кеңесте көріп, баяндамасын тыңдадым. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы осында мазмұны терең ойлы, зерттеу жұмысын ұсынып, баяндама жасады. Ол кезде Өкітай (Сергей) Бөкейханов Оңтүстік Оралдағы геологиялық экспедицияны басқаратын [1; 567].

Григорий Никифорович Щерба — ғалым, геолог, профессор. КСР ҒА-ның академигі (1972 ж.) 1937-1948 жылдары Қазақ КСР ҒА-ның Геологиялық ғылымдар институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген. Академик Қ.И. Сәтбаевпен 1948 жылы әріптес болып, Орталық Қазақстанның металлогендік болжау карталарын құруға қатысқан. Өкітай (Сергей) Бөкейхановтың кәсіби деңгейін жоғары бағалаған ғалымдардың бірі.

Қ.И. Сәтбаевта Өкітай (Сергей) Әлиханұлының еңбегін, біліктілігін, кемел білімін бағаламауы мүмкін емес. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев 1929 жылы Үлкен Жезқазған мәселесін жан жақты зерттеу үшін Одақтағы білікті ғалым геологтарды шақырғанда Өкітай (Сергей) Әлиханұлын да назардан тыс қалдырған жоқ. Себебі Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың кәсіби біліктілігін жете бағалады.

Жезқазған мыс кен орнының геологиялық құрылысын, таскөмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін қамтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарын алғаш жіктеген ғалымдардың бірі Өкітай (Сергей) Бөкейханов. Қалыңдығы 250-300 м Тасқұдық свитасының 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұратындығын, олардың литологиялық құрамын да тектоникалық құрылымын да алғаш зерттеген Өкітай (Сергей) Бөкейханов екені ғылыми ортада белгілі болған. Жезқазған мыс кені алты геологиялық өндірістік учаскіге бөлінгенін, атап айтсақ олар: Ақши-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск учаскілерін ғылыми зерттеп, зерделеген де Өкітай (Сергей) Бөкейханов еді.

Қорытынды

Мақалада қарастырылған барлық мақсаттарға сәйкес зерттеу жұмысы аз да болса, ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарындағы барлау жұмыстарын, қолдану әдістерін, есептеулерін жарыққа шығару еді. Ғалымның шығу тегі, өскен ортасы, тұлға ретінде қалыптасу тарихымен таныстыру да болды. Аталған тақырып терең зерттеуді қажет етеді.

Қазақ халқының біртуар перзенті, бірегей тұлғасы, көрнекті ғалым Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алу керек. КСРО геология ғылымының дамуына қосқан ерен еңбегі бағалану үшін еңбектері архивтен көтеріліп, зерттеуді қажет етеді. Есіл ер, асылдың сынығы, солақай саясаттың құрбаны болды. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі Жезқазған мыс кен орындарын зерттеуде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен қатар тұратын уақыт жетті. Тектілік тек жатпайды. Тарихта көлеңкеде қалған тақырыпты, мүмкіндігінше ашуға талпыныс болды. Дегенмен де дереккөздері өте аз. Уақыт өте келе оң нәтиже болатыны сөзсіз, себебі бұл адами парызымыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас редактор Б.Ө. Жақып. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. — 664 б.
- 2 Сәрсекке М. Қазақтың Қанышы. Роман-эссе / М. Сәрсекке. — Алматы, 1999. — 592 б.
- 3 Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас редактор Ж. Тойбаева. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. — 784 б.
- 4 Сәтбаев Қ. Таңдамалы. 1 томдық / Құраст. К.А. Ақышев, Т.М. Әлжанов. — Шымкент: «Оңтүстік полиграфия» баспа үйі, 2007. — 1-т.: Қазақстан — менің Отаным. — 384 б.
- 5 Букейханов С.А. Структурные и рудные районы Джезказгана / С.А. Букейханов // В сб.: Большой Джезказган. Сборник материалов по проблеме комплексного изучения и освоения природных ресурсов Джезказгано-Улутавского района Центрального Казахстана / Казахстанская база. Труды вып. 7. — Л.-М.: Издательство Академии наук СССР, 1935. — С. 259-297.
- 6 Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар / С.Р. Бөкейханов. — Алматы: «Wink» баспасы. — 2004. — 184 б.

К.Ж. Абдрахманова, К.Т. Бодеев, С.М. Аралбай, А.А. Ахатова

Деятельность О.А. Букейханова в истории освоения Жезказганского медного гиганта

Статья посвящена известному ученому, геологу Окитай (Сергею) Алиханулы Букейханову (1910–1957). Окитай Букейханов — общественный и государственный деятель, ученый, депутат Государственной думы России, лидер казахской интеллигенции начала XX века, журналист, сын Алихана Нурмухамедулы Букейхана (из жуза Торе). Подробные сведения о его судьбе отсутствуют, связано это, в первую очередь, с репрессиями в отношении его прямых родственников. Авторами настоящей статьи в архивах были обнаружены редкие документы о жизни и деятельности О. Букейханова, и на их основе подготовлена данная публикация. Кроме того, авторами проанализированы материалы из средств массовой информации, с целью охарактеризовать главного персонажа предложенной работы.

Ключевые слова: Алаш, Алихан Букейхан, Казахстан, СМИ, Жезказган, Каныш Сатбаев, Карсакабай, Улытау, геология, медные рудники, Москва, Большой Жезказган, Центральный Казахстан.

K.Zh. Abdrakhmanova, K.T. Bodeyev, S.M. Aralbay, A.A. Akhatova

The activity of O.A. Bukeikhanov in the history of the development of the Zhezkazgan Copper Smelter

This article is devoted to the famous scientist, geologist Okitay (Sergey) Alikhanuly Bukeikhanov (1910–1957). Okitay (Sergey) Alikhanuly Bukeikhanov was a national leader, well-known public and statesman, scientist, deputy of the State Duma of Russia, leader of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century, journalist, Alikhan Nurmukhameduly Bukeikhanov's son (the zhuz – Tore). There is a very little information about Okitay (Sergey) Alikhanuly Bukeikhanov's fate, especially after his relatives were repressed. The authors found rare documents in the archives and prepared them for publication. The authors of the article also analyzed media materials in order to characterize the biography of their personage.

Keywords: “Alash”, Alikhan Bukeikhan, Kazakhstan, mass media, Zhezkazgan, Kanysh Satbaev, Karsakbay, Ulytau, geology, copper mines, Moscow, Big Zhezkazgan, Central Kazakhstan.

References

- 1 Zhakyp, B.O. (Ed.). (2011). Qanysh Satbaev. Entsiklopediia [Kanysh Satbayev. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 2 Sarseke, M. (1999). Qazaqtyn Qanyshy. Roman-esse [Khanysh of Kazakh. Novel-essay]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Toibayeva, Zh. (2018). Alikhan Bokeikhan. Entsiklopediia [Alikhan Bukeikhan. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 4 Satpayev, K. (2007). Tandamaly. 1 tomdyq. 1-tom: Qazaqstan — menin Otanym [Favourites. In one volume. Volume 1. Kazakhstan is my Homeland]. Akyshev, K.A., & Alzhanov, T.M. (Ed.). Shymkent: “Ontustik” poligrafiia baspa uii [in Kazakh].
- 5 Bukeikhanov, S.A. (1935). Strukturnye i rudnye raiony Dzhezkazgana [Structural and ore districts of Dzhezkazgan]. *Bolshoi Dzhezkazgan. Sbornik materialov po probleme kompleksnogo izuceniia i osvoeniia prirodnnykh resursov Dzhezkazgano-Ulytavskogo raiona Tsentralnogo Kazakhstana / Kazakhstanskaia baza - Big Dzhezkazgan. Collection of materials on the problem of complex study and development of natural resources of Dzhezkazgan-Ulutavsky district of Central Kazakhstan / Kazakstan base*. Leningrad-Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 259-297 [in Russian].
- 6 Bokeikhanov S.R. (2004). Otken kunde belgi bar [There is a sign on the last day]. Almaty [in Kazakh].

Б.К. Адамбек*

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: adambekb@bk.ru)

Кеңес мемлекетіндегі «Қызыл террор»

Ұсынылып отырған мақалада Кеңес мемлекетінің әр кезеңінде жүргізілген «қызыл террор» саясаты көптеген деректерге сүйеніп кең түрде көрсетілген. Автор Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, елдегі репрессиялық және террорлық саясаттың басталу себептерін, олардың идеологиялық негіздерін және большевиктердің осы саясаттарын мемлекеттік деңгейде жүргізгенін тарихи құжаттар және әртүрлі ресми шешімдер арқылы дәлелдеген. Сонымен бірге, Кеңес мемлекетінің үкіметі ауқымды террорлық саясатты ішкі және сыртқы оппозицияға қарсы жүргізгеннің нәтижесінде миллиондаған адамның құғынға ұшырағанын, жүздеген концлагерьлерге қамалғанын және жазалау арқылы қаза тапқаны қаралып отырған мақалада жан-жақты көрсетілген. Шын мәнінде, өз халқына қарсы террорлық саясатты жүргізу үшін, партия және Кеңес басшылығы мемлекеттік органдарды, әртүрлі жазалау күштерін кең түрде пайдаланғаны, ал олардың жұмыстарын бағынышты ақпарат жүйелері бұл шаралар КСРО-ның жауларына қарсы жүргізілген әділ күрес деп ақтап отырғаны баяндалған. Осыған байланысты, Кеңес мемлекетінде жүргізілген «қызыл террор» саясаты ХХ ғасырдағы ерекше трагедиялық тарихи кезең ретінде дәлелденген.

Кілт сөздер: революция, Кеңес, таптық күрес, партия, оппозиция, репрессия, лагерь, террор, саясат, эмиграция.

Кіріспе

Тарихта болған революциялардың көпшілігі революциялық террор арқылы іске асқаны бәрімізге белгілі жағдай. Барлық революцияларда жеңіске жеткен революционерлер террорды мемлекеттік саясатқа айналдырады. 1917 жылы Қазан төңкерісі арқылы билікке келген большевиктер де осы саясатты көлемді түрде жүргізді және сол кезден бастап кеңес қоғамында Ресейде ХІХ ғасырдың 70-нші жылдары басталған террорды ақтап, оған қатысқан революционерлерді ерекше ерлік көрсеткен адамдар ретінде көрсетіліп келді. Ал, қазіргі тарихи кезеңде большевиктердің 1917-1953 жылдары өз халқының миллиондаған өкілдеріне жүргізген зұлым саясаты Кеңес мемлекетінде жүргізілген «Қызыл террор» ретінде қаралып отырғаны заңды құбылыс деп есептеуге болады.

Кеңес мемлекетіндегі «қызыл террор» әлі күнге дейін терең зерттелмеген тақырыптардың бірі, өйткені Кеңес Одағы кезінде сол кездегі билеуші Коммунистік партия большевиктердің террорлық саясатын дәл осындай бағытта жазуға тыйым салды, ал енді ол туралы тарихшылар жазатын болса, оны тек таптық күрес немесе қызылдардың өз жауларына қарсы жүргізген әділ күресі ретінде ғана көрсету керек болды. Тек КСРО-да қайта құру кезеңі басталғанда ғана «қызыл террор» біртіндеп зерттеле бастады.

Жоғарыда аталған себептерге байланысты, Кеңес мемлекетіндегі «қызыл террор» саясатын шетел тарихшылары өздерінің еңбектерінде ашық көрсете бастады, оның ішінде, ағылшын тарихшысы Э. Карр, француз ғалымы Н. Верт және осылармен қатар кеңестік Ресейден эмиграцияға кеткен саяси қайраткерлерді: П. Милуков, А. Керенский, М. Шокай және тағы басқалардың еңбектерін атап кету керек [1].

Тек КСРО-ғы қайта құру кезеңінде және посткеңестік жылдары Кеңес мемлекетіндегі «Қызыл террор», саяси репрессиялар туралы кейбір авторлардың еңбектері жарық көрді. Солардың ішінде ресейлік ғалымдар: С. Мельгунов, В. Булдаков, Л. Шкаренков, О. Будницкий; қазақстандық тарихшылар: Д. Шаймуханов, С. Шаймуханова, Б. Адамбек, И. Қозыбаевтың т.б. еңбектері ерекше орын алады [2].

Кеңес мемлекеті ыдырағаннан кейін, КСРО-ғы саяси репрессиялар тақырыбы, кейбір оқу құралдары мен оқулықтар да белгілі деңгейде жазылды [3].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: adambekb@bk.ru

Осы аталып өткен тарихи еңбектерге қарап талдау жасағанда байқағанымыз, Кеңес мемлекетіндегі жүргізілген «қызыл террор» тақырыбы әлі терең зерттелмеген тақырып екенін, оны ғылыми тұрғыдан зерттеуде әртүрлі кедергілер болғанын атап кету керек. Сондықтан, бұл маңызды тақырыпты жан-жақты сараптау және ғылыми түрде зерттеу алдағы уақытта кең түрде жүргізіледі деп ойлаймыз. Ал, осы ұсынылып отырған мақала зерттеліп отырған тақырыпты тереңірек көрсетуге бағытталған жұмыстың бірі деп есептеуге болады деуге негіз бар.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған мақаланың ғылыми-әдістемелік негізі ретінде қарастырып отырған тақырып бойынша осы уақытқа дейін басылып шыққан еңбектер алынды. КСРО-ғы «қызыл террор» мәселесімен шұғылданған зерттеушілердің еңбектерін қарастыру барысында және оларды сараптай отырып, талдау жасау кезінде: тарихи объективтік, логикалық, жүйелілік, салыстырмалы талдау тағы басқа әдістер қолданылды. Осыған орай, қазіргі уақытта пайда болған бірқатар тың деректерді қосу негізінде, Кеңес мемлекетінде жүргізілген террорлық-репрессиялық саясаттың әртүрлі кезеңдері мен бағыттары, олардың трагедиялық жақтары және ерекшеліктері тарихи-объективтік принцип негізінде көрсетілді. Сондықтан, осыған байланысты зерттеліп отырған тақырыпты дәлелдеу үшін, сараптама-лық анықтау және әртүрлі бақылау әдістері кең түрде қолданылды. Сонымен бірге, қарастырылып отырған өте маңызды тақырыпты ғылыми түрде зерттеу кезінде пайдаланған ғылыми-әдістемелік принциптер де жаңа бағыттар мен дәлелдер пайда болуы мүмкін екенін атап кету керек сияқты.

Талқылау және нәтижелері

Революцияның бірінші күнінен бастап, террорлық саясат кеңес жүйесін қалай да болса сақтап қалу үшін қолданылған құрал ретінде қаралды. 1917 ж. Қазан төңкерісінің көсемі В. Лениннің «пролетариат диктатурасы» билік ретінде зорлық-зомбылыққа сүйеніп, ешқандай заңдармен есептеспей «якобиндік аяусыздық» арқылы елді ескі қоғамның қалдықтарынан тазалау керек деген зұлым ұғымынан пайда болды. Қазан төңкерісінен бір ай өтпей жатып, әскери-революциялық комитет (ӘРК) кеңес үкіметімен ынтымақтастыққа келіспеген әртүрлі шенеуніктерді «халық жаулары» деп жариялайды. 1917 жылдың аяғында құрылған Бүкілресейлік Төтенше Комиссия (ВЧК) және кейін пайда болған Мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) органдарына сотсыз жазалау құқықтары беріліп, олар адамдардың тағдырларын аяусыз қатаң түрде шешетін болды [4; 86].

1918 жылдың 30 тамызында Мәскеуде Ленинге, одан басқа кейбір большевиктер көсемдеріне қастандық жасалды. Дәл осы оқиғалардан кейін, большевиктер «қызыл террор» басталғаны туралы жариялады. Осы кезеңде А. Керенскийдің жазуы бойынша «елде мыңдаған адамды большевиктер аяусыз жазалауға кірісті» [5; 339]. «Қызыл террор» ең басынан: кәсіпкерлерді, бұрынғы офицерлерді, революцияны қолдамаған интеллигенция өкілдерін және ауқатты шаруаларды жоюға арналған қатал саясатқа айналды. Осы уақытта жүріп жатқан Азамат соғысы кезінде кеңестік Ресейде аманатқа алу, тосқауыл және арнайы құрамалар әскерлері, концентрациялық лагерьлер системасын құру кең етек алды. ВЧК-тің қанышерлік қадамдары, әсіресе, революцияны қолдамаған орыс казактарына қарсы бағытталды, осыған байланысты 1919 жылдың қаңтар айында большевиктер партиясының «казачествоға қарсы аяусыз соғыс жүргізіп, оларды толық жою керек» деген шешімі шықты. Казактарға қарсы жүргізілген террор кезінде, тек Дондағы халықтың 50% қырып жойылды [6; 177].

1918 жылы террордан қаза болғандардың саны әлі белгісіз, бірақ сол жылғы белгілі оқиға ретінде келтіретін мысал бар; ол большевиктердің Петроградта 512 контрреволюционерлер мен ақгвардияшыларды атып өлтіруі болды [7; 145]. Таптық жауларымызға қарсы күресіп жатырмыз деп большевиктер басшылары ешкімге аяушылық көрсеткен жоқ, мысалы 1918 жылдың 16 шілдесінде олардың шешімімен соңғы Ресей императоры II Николай бүкіл жанұясымен атылды, сол күндері інісі Михаил және 18 императордың жақын туыстары өлім жазасына кесілді [8; 371].

Аталып отырған азамат соғысы жылдары ақгвардияшылар жағынан да «ақ террор» жүргізіліп, Кеңес өкіметін қолдаған көптеген адамдар қатаң жазаланды. Бірақ, ақтардың террорымен салыстырғанда, большевиктердің қызыл терроры әлдеқайда ауқымды және жантүршігерлік әдістерімен ерекшелінді. Мысалы 1920 жылы Қызыл Армиядан жеңіліс тапқан барон Врангель Қырымды тастап кеткеннен кейін, мұнда келген қызылдар террор ұйымдастырып, қолға түскен ақгвардияшылар мен оларды қолдағандардың 120 мыңын өлтіреді, олардың көпшілігі атылса, бірқатары дарға асылып немесе теңізге тасталып өлтірілген [9; 23].

«Қызыл террор» саясаты КСРО-да қалыптасып келе жатқан саяси қоғамның ерекшелігімен тығыз байланысты болды, өйткені террор большевиктердің құралы ретінде саяси оппозицияға қарсы жұмсалды. Азамат соғысынан кейінгі 20-шы жылдары Кеңес үкіметі өздерінің оппоненттерін тұтқындау, түрмеге жабу немесе жер аудару шараларын кең қолдана бастады. 1924 жылы В. Ленин қайтыс болғаннан кейін, саяси билік біртіндеп Коммунистік партияның Орталық комитетінің хатшысы болып сайланған И. Сталиннің қолына көшті. Оның басқаруымен оппозицияда болған белгілі партия қайраткерлері қызметтерінен босатылған, 1926-1929 жылдары партияның Саяси бюросынан: Троцкий, Каменев, Зиновьев, Бухарин және Рыков шығарылып, оларға қарсы іс қозғала бастады [10; 247]. Сонымен қатар, большевиктердің шешімімен 20-шы жылдардың орта кезінде дейін Ресейдегі әртүрлі саяси партиялар жойылып билік Коммунистік партияның қолына көшті.

Бірақ басқарушы партияның саясаты көптеген жерде қолдау таппады, 1920-21 жж. Тамбов, Түмен губернияларында, Кронштадта ірі көтерілістер болып, оларды большевиктер ерекше қатаң жазалады. Шаруаларға қарсы террор коллективтендіру жылдары жалғасын тапты, өйткені тек 1930 жылы КСРО-да 6177 көтеріліс орын алды, әсіресе: Украинадағы, Дондағы, Солтүстік Кавказдағы және Қазақстандағы көтерілістер өте ауқымды болды, оларға қатысқандарға қарсы аяусыздық жазалау операциялары жүргізілді. Осындай жазалау операциялардың арқасында НКВД-ға (Ішкі істер комиссариаты) түскен бір мәліметтің өзінде «Солтүстік Кавказ өзендері көтерілісшілердің мыңдаған өліктерін теңізге әкетіп жатыр», – деп көрсеткен [11; 125].

1919 жылдан бастап құрылған концентрациялық және түзету лагерьлерінің жұмысын бір жүйеге келтіру үшін, 1930 жылы Кеңес үкіметінің қаулысымен: Солтүстік аймақ: Орал, Сібір, Қиыр Шығыс, Қазақстан және басқа территорияларда орналасқан лагерьлерді басқару үшін, ОГПУ-дің системасында Арнайы басқарма құрылды. Репрессияға ұшыраған адамдардың саны көбейіп кеткеннен кейін, бір жылдан соң барлық лагерьлердің жұмысын ұйымдастыру үшін арнайы жаңа басқарма құрылды, ол ОГПУ-дің ГУЛАГЫ деп аталды. Мемлекет ішінде мемлекет сияқты құрылған ГУЛАГ-тың құрамына 53 лагерь, 425 әртүрлі колония, 50-ге жасы толмағандардың колониясы және 90 балалар үйі кірген. Қазіргі деректер бойынша, 1930-1953 жылдар ГУЛАГ-та 18 миллионнан астам адам болған және сол кезеңде болғандардың 786 мыңы атылған [12; 610]. КСРО-ғы ірі лагерьлердің бірі — Қазақстандағы Карлаг болды, онда 1932-1958 жылдары 1 миллионнан астам адам жазасын өтеді, солардың 40 пайызы аштықтан, ауыр жұмыстан, қызыл жендеттердің жазаларын көтере алмай өлді, нақты өлгендердің саны әлі күнге дейін белгісіз болып отыр [13; 19].

Мемлекеттегі террорлық саясатты жүргізу кезеңдерінде И. Сталин басқарған КСРО басшылары өз халқының өкілдеріне қарсы репрессияларды кең түрде жүргізіп отырды. 1934 жылы 1 желтоқсанда белгілі қайраткер С.М. Кировты жеке араздық негізінде Л. Николаев деген атып өлтірген [14; 197]. Осы оқиғадан кейін Сталин және оның қолшоқпарлары саяси репрессияны өздерінің қарсыластарын жою үшін кең түрде пайдаланды, мысалы 1920-30 жылдары 11 жалған саяси процестер ұйымдастырылып, солардың негізінде мыңдаған адам репрессияға ұшырады, олардың ішінде партия және кеңес қызметкерлері, интеллигенция өкілдері, бұрынғы оппозициялық партиялардың мүшелері, қарапайым жұмысшылар мен шаруалар болды. 1936 жылдың соңында Ішкі істер халық комиссары болып Н. Ежов тағайындалды. Міне осы уақыттан бастап КСРО-ғы үлкен террорда ерекше жантүршігерлік кезеңі басталды. Бұл кезде мыңдаған адамды жою үшін құрылған «үштік», «екілік», «айрықша кеңес», «жаппай конвейер» сот қызметін жүзеге асырған көптеген тәсілдер пайдаланылды [15; 5]. Тарихта «Ежовщина» деп аталған 1937-1938 жылдардағы репрессиялар ең басты саяси оппозиция өкілдеріне қарсы бағытталды, осы жылдары өткізілген жалған процестердің негізінде мыңдаған адам жазаланды, көбісі өлім жазасына кесілді, олардың ішінде партия мен Кеңес мемлекетінің белгілі қайраткерлері: Рыков, Бухарин, Раковский, Пятаков, Сокольников және т.б. белгілі адамдар болды, бұл террорлық саясат КСРО-да саяси оппозицияның толық жойылуына әкеп соқты [16; 83].

Аталған кезеңде «ұлтшылдар», «халық жаулары» деген айып тағылып, көптеген ұлттық республикалардың партия және мемлекет қайраткерлері репрессияға ұшырады. Олардың арасында: Л. Картвелашвили, П. Орахелашвили (Грузия), П. Постышев, С. Косиор (Украина), В. Шаренгович (Белоруссия), А. Икрамов, Ф. Ходжаев (Өзбекстан) т.б. Ал Қазақстанда саяси репрессияға ұшырағандардың қатарында белгілі қайраткерлер: Т. Рысқұлов, С. Сейфуллин, Д. Садуақасов, О. Исаев, О. Жандосов және көптеген мәдениет қайраткерлері болды [17; 88].

1937-1938 жылдары Кеңес үкіметіне қарсы төңкеріс дайындап, шетел мемлекеттерімен байланысты болды деген сылтаумен Қызыл Армияның атақты қолбасшылары ату жазасына кесілді. Олардың ішінде, маршал М. Тухачевский және И. Якир, И. Уборевич, А. Корк, Р. Эйдеман, К. Блюхер,

А. Егоров, П. Дыбенко, В. Путна, В. Примаков сияқты белгілі әскери қызметкерлерді атап кету керек. Жалпы осы уақытта тұтқындалған 408 жоғарғы шенді әскери қызметкерлерден 401 ату жазасына кесіліп, жетеуі ғана концлагерьге қамалған [18; 244].

Үлкен террор кезіндегі репрессиялар КСРО-ның барлық аймақтарында белсенді жүргізілді, мысалы тек Қазақстанда әзірге табылған деректер бойынша ғана 120 мың адам репрессияға ұшырап, олардың 25 мыңы атылып кеткен [19; 20].

Большевиктердің өз халқына қарсы жүргізген террорлық саясаты Кеңес мемлекетінің шекарасымен шектелген жоқ, 1920-40 жылдары кеңестік жендеттер КСРО басшылығының тапсырмасымен шетелге кеткен саяси тұлғалардың соңына түсті, мысалы КСРО-дан жіберілген агенттер шетелде тұрған ақгвардияшылардың әскери басшылары генералдар А. Кутеповты және Е. Миллерді өлтірді [20; 19]. 1940 жылы Сталиннің тапсырмасы бойынша КСРО-дан арнайы жіберілген агент Р. Меркадер Мексикада эмиграцияда тұрып жатқан Л. Троцкийді өлтірді, сонымен қатар шетелде жүрген украин ұлт-азаттық қозғалысының көсемдері Е. Коновалец пен С. Бандера арнайы жіберілген кеңестік агенттердің қолынан қаза тапты [21; 12-13]. Осылай, Кеңес Одағының басшылары бұрын болмаған халықаралық терроризм саясатының негізін қалады деуге болады.

Тақырыбымызды қорытындылай келсек, Кеңес мемлекеті құрылғаннан 1953 жылға дейін КСРО-да қырылған халықтың толық саны әлі анық анықталмай келеді. «Мемориал» қоғамы оны 12 млн десе; Саяси Бюроның бұрынғы мүшесі Л. Яковлевтің комиссиясының есептеуінше 32 млн. Белгілі тарихшы Рой Медведевтің есебі бойынша олардың саны 40 млн, ал жазушы А. Солженицын 55 миллионның маңайы деп болжайды. Ең басынан атеистік саясат жүргізген Кеңес үкіметі 165 мың дін өкілдерін тұтқындап, олардың 107 000 атқызған [22; 9].

Осылай тоталитарлық жүйені қалыптастырған Кеңес мемлекетінің басшылары өз халқына қарсы «қызыл террор» саясатын жүргізіп, халықтарды үлкен трагедияға ұшыратты. Аталып отырған жантүршігерлік оқиғалар, бүкіл әлемге үлгі болғысы келген Кеңес Одағында орын алды. Мұндай өз халқына қарсы жүргізген қылмыстық саясат адамзат тарихында басқа мемлекеттерде ешқашан болған емес деп айтуға болады.

Қорытынды

Кеңес мемлекетіндегі террорлық саясат 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін, билікке большевиктер келгеннен соң басталды. Ленин басқарған Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі террорлық саясатты өздерінің саяси қарсыластары ақгвардияшыларға бағыттады, сонымен қатар «таптық күрес» концепциясына сүйеніп Кеңестік Ресейдегі оппозицияға қарсы, аяусыз жүргізді. Өздерімен келіспейтіндерді тек жауы ретінде есептейтін басқарушы партия мен Кеңес үкіметі өткен ғасырдың 20-50-ншы жылдары басқа елдерде болмаған террорлық саясат жүргізіп, миллиондаған адамдарды жазалады. Сондықтан, КСРО-да орын алған үлкен террор оқиғалары қазіргі уақытта әлдеқайда терең зерттелетін уақыт жетті, тек ТМД елдерінің және алыс шетел елдерінің архив материалдарын басқа да тың деректерді зерттеу арқылы, Кеңес мемлекетіндегі «қызыл террор» саясатын күрделі түрде зерттеп сараптауға болады деп есептейміз. Сондықтан, Кеңес мемлекетіндегі «қызыл террор» саясатының басталуы және оның бағыттары мынандай факторларға байланысты болды:

1) Репрессиялық және террор саясаты Ресейде 1917 жылы экстремистік бағыттағы большевиктердің билікке келуімен байланысты.

2) «Қызыл террор» саясатының идеологиялық негіздері Азамат соғысы және одан кейінгі уақытта большевиктер партиясы жүргізген «таптық күрес» концепциясында қалыптасты.

3) Кеңес мемлекетінде «пролетариат диктатурасының» орнына басқарушы Коммунистік партияның диктатурасы орнап, репрессиялық және террорлық саясатты кең түрде жүргізе алатын әртүрлі мемлекеттік органдар құрылды.

4) КСРО басшылары террорлық саясатты жалғыз ішкі оппозиция емес, сонымен қатар шетелге кеткен оппозицияға қарсы жүргізіп, қазіргі уақытта да белгілі халықаралық терроризмнің негізін қалады.

5) XX ғ. 20-50 жж. КСРО-да жүргізілген «қызыл террор» саясаты әрбір революция болған елде өте қатал жазалау шараларының орын алатынын дәлелдеп берді.

Қорытындылай келгенде, Кеңес мемлекетіндегі жүргізілген «қызыл террор» саясаты КСРО басшыларының және Коммунистік партияның өзінің тоталитарлық билігін сақтап қалу үшін және саяси мақсатын іске асыру үшін, өз халқына қарсы бұрын тарихта болмаған аяусыз жазалау шараларының іске асырғанын түпкілікті дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Милуков П.Н. Воспоминания / П.Н. Милуков. — М.: Современник, 1990. — 891 с.; Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры / М. Шоқай. — Алматы: Жалын, 1992. — 184 б.
- 2 Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918–1923 / С.П. Мельгунов. — М.: СПТВLCORS, 1990. — 217 с.; Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П. Булдаков. — М.: РОССПЭН, 1917. — 376 с.; Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX в.) / О.В. Будницкий. — М.: Полит. энцикл., 2016. — 383 с.; Козыбаев И.М. Большой террор в Казахстане / И.М. Козыбаев. — Алматы: Раритет, 2019. — 368 с.
- 3 Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. — М.: Политиздат, 1991. — 461 с.; Новейшая отечественная история. XX в.: учеб. для вузов: [В 2-х кн.] / Под ред. Э.М. Щагина, А.В. Лубкова. — М.: ВЛАДОС, 2004. — Кн.1. — 447 с.; Зуев М.Н. История России / М.Н. Зуев. Учебник для вузов. — М.: Приор-издат, 2005. — 688 с.
- 4 История СССР. Эпоха социализма: учеб. пос. / Под ред. С.А. Сераева. — М.: Просвещение, 1977. — 560 с.
- 5 Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте. Мемуары / А.Ф. Керенский. — М.: Республика, 1993. — 384 с.
- 6 Островский В.П. История России. XX век / В.П. Островский, А.Н. Уткин. — М.: Дрофа, 1995. — 512 с.
- 7 Карр Э. История Советской России [в 14 т.] / Э. Карр; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1990. — Кн. 1. — Т. 1, 2: Большеви́стская революция. 1917–1923. — 764 с.
- 8 Орлов А.С. История России: учеб. / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. — М.: Проспект, 1997. — 544 с.
- 9 Позднякова М. Товарищ Демон / М. Позднякова // Аргументы и факты Казахстана. — 2012. — № 48.
- 10 Берхин И.Б. История СССР. Советский период: учеб. пос. для вузов по спец. «История» / И.Б. Берхин. — М.: Высш. шк., 1987. — 704 с.
- 11 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы: оқу құралы / Б.К. Адамбеков. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 344 б.
- 12 История России: [В 2-х т.] / Под ред. А.Н. Сахарова. — М.: АСТ; Астрель; Транзиткнига, 2006. — Т. 2: С начала XIX в. до начала XXI в. — 862 с.
- 13 Шаймуханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова. — Караганда: Полиграфия, 1997. — 175 с.
- 14 Соколов А.К. Курс советской истории 1917–1940: учеб. пос. / А.К. Соколов. — М.: Высш. шк., 1999. — 272 с.
- 15 Тасболатов А. Қызыл террор // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2006. — 31 мамыр. — 5 б.
- 16 Новейшая история Отечества. XX век: учеб. для вузов: [В 2-х т.] / под ред. А.С. Киселева. — М.: ВЛАДОС, 1998. — 486 с.
- 17 Адамбек Б.К. Кеңес Одағының тарихы. (1971-1991) / Б.К. Адамбек. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2018. — 244 б.
- 18 Верт Н. История Советского государства. 1990–1991 / Н. Верт; пер. с фр. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия; Весь Мир, 1995. — 544 с.
- 19 Коэмец Е. Машина смерти: новые подробности / Е. Коэмец // Караван. — 2017. — 26 мая. — № 19.
- 20 Превратить крестьянина в колхозного раба // Новый вестн. — 2019. — 13 февр. — № 6.
- 21 Млечин Л. Цель — ликвидация / Л. Млечин // Новая газета. — 2019. — 19 дек. — № 50.
- 22 Самрат Ж. Үлкен террор / Ж. Самрат // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2017. — 2 қазан.

Б.К. Адамбек

«Красный террор» в Советском государстве

В статье автор, опираясь на многие источники, показывает политику «красного террора», проводившегося в различные периоды становления Советского государства. А именно, с использованием ряда исторических документов и различных вышедших государственных решений, автор доказывает, как после установления Советской власти, в стране начались репрессии и террор, вскрывает причины и идеологические основы политики, которая велась большевиками на государственном уровне. В то же время всесторонне показано, что в результате широкой политики террора в отношении внутренней и внешней оппозиции миллионы людей подверглись гонениям, были заключены в концлагеря и погибли в результате карательных мер. На самом деле партия и Советское руководство для проведения политики террора в отношении своего народа использовали государственные органы и различные карательные силы, деятельность которых показывалась и оправдывалась подчиненными средствами массовой информации как справедливая борьба против врагов СССР. Таким образом, в статье показано, что «красный террор», проводившийся в Советском государстве, был величайшей трагедией в истории XX века.

Ключевые слова: революция, Совет, классовая борьба, партия, оппозиция, репрессия, лагерь, террор, политика, эмиграция.

B.K. Adambek

“Red terror” in the Soviet state

In the article, the author, relying on many sources, shows the policy of the “Red Terror” carried out in various periods of the Soviet state. Namely, using a number of historical documents and various government decisions, the author proves how repression and terror began in the country after the establishment of Soviet power, reveals the causes and ideological foundations of the policy pursued by the Bolsheviks at the state level. At the same time, the article comprehensively shows that as a result of a broad policy of terror against internal and external opposition, millions of people were persecuted, imprisoned in hundreds of concentration camps, and also died as a result of punitive measures. In fact, the party and the Soviet leadership used state bodies and various punitive forces to carry out a policy of terror against their people, the activities of which were shown and justified by the subordinate mass media as a just struggle against the enemies of the USSR. Thus, the article proves that the “Red Terror” carried out in the Soviet state was the period of the greatest tragedy in the history of the 20th century.

Keywords: revolution, Soviet, class struggle, party, opposition, repression, camp, terror, politics, emigration.

References

- 1 Miliukov, P.N. (1990). *Vospominaniia* [Memoirs]. Moscow: Sovremennik [in Russian]; Shokai, M. (1992). *Turkistannyn kily tagdyry* [The fate of Turkestan]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 2 Melgunov, S.P. (1990). *Krasnyi terror v Rossii 1918–1923* [Red terror in Russia 1918-1923]. Moscow: CPTVLCORS [in Russian]. Buldakov, V.P. (1917). *Krasnaia smuta. Priroda i posledstviia revoliutsionnogo nasiliia* [Red smut. Nature and consequences of revolutionary violence]. Moscow: ROSSPEN [in Russian]; Budnitskii, O.V. (2016). *Terrorizm v rossiiskom osvoboditelnom dvizhenii: ideologiya, etika, psikhologiya (vtoraia polovina XIX–nachalo XX v.)* [Terrorism in the Russian liberation movement: ideology, ethics, psychology (second half of the XIX-early XX century)]. Moscow: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian]; Kozybayev, I.M. (2019). *Bolshoi terror v Kazakhstane* [Big terror in Kazakhstan]. Almaty: Raritet [in Russian].
- 3 *Reabilitatsiia: Politicheskie protsessy 30–50-kh godov* [Rehabilitation: Political processes of the 30s-50s] (1991). Moscow: Politizdat [in Russian]; Shchagina, E.M., & Lubkova, A.B. (Eds.). (2004). *Noveishaia otechestvennaia istoriia. XX v.: uchebnik dlia vuzov* [New national history. XX century. Textbook for universities]. Moscow: VLADOS [in Russian]; Zuev, M.N. (2005). *Istoriia Rossii* [History of Russia]. Moscow: Prior-izdat [in Russian].
- 4 Seraeva, S.A. (Ed.). (1977). *Istoriia SSSR. Epokha sotsializma: uchebnoe posobie* [History of the USSR. The era of socialism]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 5 Kerenskii, A.F. (1993). *Rossii na istoricheskom povorote. Memuary* [Russia at a historical turning point. Memoir]. Moscow: Respublika [in Russian].
- 6 Ostrovskii, V.P., & Utkin, A.N. (1995). *Istoriia Rossii. XX vek* [History of Russia. XX century]. Moscow: Drofa [in Russian].
- 7 Karr, E. (1990). *Istoriia Sovetskoi Rossii. V 14 tomakh. Kniga 1. Tom 1, 2. Bolshevistskaia revoliutsiia. 1917–1923* [The History of Soviet Russia. In 14 volumes. Book 1. Vol. 1, 2: The Bolshevik Revolution. 1917-1923]. (Trans.). Moscow: Progress [in Russian].
- 8 Orlov, A.S., Georgiev, V.A., Georgieva, N.G., & Sivokhina, T.A. (1997). *Istoriia Rossii: uchebnik* [History of Russia. Textbook]. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 9 Pozdniakova, M. (2012). *Tovarishch Demon* [Comrade Demon]. *Argumenty i fakty Kazakhstana — Arguments and facts of Kazakhstan*, 48 [in Russian].
- 10 Berkhin, I.B. (1987). *Istoriia SSSR. Sovetskii period: uchebnoe posobie dlia vuzov po spetsialnosti “Istoriia”* [History of the USSR. The Soviet period: a textbook for universities in specialty “History”]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 11 Adambekov, B.K. (2005). *XX gasyrdagy Resei imperiiasy, Kenes memleketi zhane TMD tarikhy: oqu quraly* [History of the Russian Empire, the Soviet state and the CIS in the 20th century: textbook]. Karagandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 12 Sakharova, A.N. (Ed.). (2006). *Istoriia Rossii* [History of Russia]. V dvukh tomakh. Tom 2. S nachala XIX v. do nachala XXI v. [In two volumes. Vol. 2. From the beginning of the XIX century to the beginning of the XXI century]. Moscow: AST; Astrel; Tranzitkniga [in Russian].
- 13 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova, S.D. (1997). *Karlag* [Karlag]. Karaganda: Poligrafiiia [in Russian].
- 14 Sokolov, A.K. (1999). *Kurs sovetskoi istorii 1917–1940: uchebnoe posobie* [The course of Soviet history 1917-1940: textbook]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 15 Tasbolatov, A. (2006). *Qyzyl terror* [Red terror]. “*Egemen Qazaqstan*” *gazeti — Newspaper of “Sovereign Kazakhstan”*, *May*, 31 [in Kazakh].
- 16 Kiseleva, A.S. (Ed.). (1998). *Noveishaia istoriia Otechestva. XX vek: uchebnik dlia vuzov* [New History of the Fatherland. XX century. Textbook for universities]. Moscow: VLADOS [in Russian].

17 Adambek, B.K. (2018). *Kenes Odagynyn tarikhy. (1971-1991)* [History of the Soviet Union. (1971-1991)]. Karagandy: Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].

18 Vert, N. (1995). *Istoriia Sovetskogo gosudarstva. 1990–1991* [History of the Soviet state. 1990-1991]. Moscow: Progress-Akademiia; Ves Mir [in Russian].

19 Koemets, E. (2017). *Mashina smerti: novye podrobnosti* [Death machine: new details]. *Karavan — Caravan, May 26, 19* [in Russian].

20 *Prevratit krestianina v kolkhoznogo raba* [Turn a peasant into a collective farm slave] (2019). *Novyi vestnik — New bulletin, February 13, 6* [in Russian].

21 Mlechin, L. (2019). *Tsel — likvidatsiia* [Purpose — liquidation]. *Novaia gazeta — New newspaper, December 19th., 50* [in Russian].

22 Samrat, Zh. (2017). *Ulken terror* [Big terror]. *“Egemen Qazaqstan” gazetі — Newspaper of “Sovereign Kazakhstan”, October 2* [in Kazakh].

A.M. Adibayeva^{*1}, D.B. Saari², M. Aki³

¹*KIMEP University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Almaty Management University, Kazakhstan;*

³*Indiana University, USA*

(E-mail: aigula@kimep.kz; d.saari@a; mau.edu.kz; micahaki@fulbrightmail.org)

²*orcid.org/0000-0003-3561-8209*

Security issues in the region of Central Asia: challenges and prospects

The purpose of this article is to analyze the security challenges and prospects facing the states of Central Asia after the collapse of the USSR. Three stages of formation and development of regional security systems of the countries of the Central Asian region are presented. The authors characterize the steps taken by the independent states of Central Asia to maintain security in the face of new challenges and trends. The collapse of the Soviet Union marked a major transformation in the political, economic, social and cultural fields in all the former Soviet republics. For many decades, the Central Asian region as part of the USSR was the ideological and political enemy of the West in the framework of the Cold War. Despite the previous historical experience of confrontation between the USSR and NATO, the geopolitical importance of the Central Asian region has always remained high. Significant changes were required in the creation and approaches to the issues of the security system. New relations with the border states of the Central Asian region that have received independent status, as well as foreign policy partners in the person of China, Western players (US and EU) and the Russian Federation, have created a platform for both geopolitical challenges and prospects for creating regional security. However, this process is not unambiguous and for more than thirty years of sovereignty of the countries of the region has been going on within three historical periods. This article not only traces and characterizes these three stages, but also assesses the current state of security systems in the region, offering pragmatic solutions and recommendations for improvement.

Keywords: Central Asia, sovereignty, USA, China, NATO, security structures, CSTO, border states.

Introduction

Mid 1980s led not only to the end of the existence of the Warsaw Pact, the fall of the Berlin Wall, the collapse of the Soviet Union, but also to the natural interest in Central Asia on the part of the big powers of the NATO bloc. The 1990s for the states of Central Asia were clearly marked by two important events: the collapse of the USSR with the further gaining of independence and sovereignty by the former subjects, and, as a result, the emergence of new geopolitical forces in the region. At this stage, the newly appeared states began to receive numerous investments from Western countries for gradual integration into the global economic community in order to switch to a market economy model [1].

At the same time, new security measures were created around the Central Asian countries based on the Western strategic vision of the region and domestic security initiatives, which could potentially be called a “collective security” system. Therefore, in order to move into a new orbit of political development and security, the countries of the region went through a transition period, which could be symbolically divided into three main stages.

The first stage was characterized by great interest and the presence of American (and in some regions European) influence in the political sphere and in security matters. The second stage faced a very dramatic reorientation of the states of Central Asia due to significant geopolitical changes in the international arena, including mutual rethinking of the strategies and priorities of Central Asia and the West. The third stage, marked, as many experts believe, by a change in the world order and world structures, is currently taking place, confronting world participants with the pandemic and its consequences, internal political crises, as well as Russia's military actions in Ukraine. The latter directly affects the aspects and structures of the security of the Central Asian countries, confronting them with a difficult choice of foreign policy strategy both towards the Russian Federation and Western powers, and putting Central Asia in the most difficult geopolitical position since their independence.

---

* Corresponding author's e-mail: *aigula@kimep.kz*

Justification of the choice of articles and goals and objectives

This article is aimed at tracking and analyzing the current challenges of the prospects for the security system of the countries of Central Asia. The presence of foreign powers in the region during the entire period of independence has played both a positive and a negative role in the creation and transformation of structures and strategies for the security of Central Asia. In the 1990s the influence of Western countries in the region on the structures and concept of security was much higher (Partnership for Peace-NATO program, military bases in the region, presence in Afghanistan), but in the last decade it began to noticeably decline, yielding to Russia and China (CSTO, SCO). The latter substantiates the relevance of the chosen topic, as well as the goals and objectives of the study:

- definition of three stages in the development of the security system of the Central Asian region;
- assessment of the role of the West (USA) in the security sphere of the CAR in the first period of independence;
- analysis of new security platforms in Central Asia in the 2000s;
- assessment of modern challenges and new security strategies in the region in the context of the complex geopolitical configuration of relations between the United States, China and Russia in the region.

Research methodology and literature review

This paper presents a qualitative study aimed at understanding and analyzing the nature of the region's security problems, as well as assessing the complex factors that influence it. As a methodological basis, this work uses content analysis of primary and secondary sources, historical retrospective, interviews with experts, SWAT analysis.

The literature review allows us to single out three groups of studies that consider security issues in the Central Asian region, conditionally dividing the process into three periods of the formation of security strategies and structures in these countries:

- the first stage (1990s);
- the second stage (2000s);
- the third stage (2019 — present).

The works of Matveeva N. [2], Erimbetova K. [3], Brill Olcott M. [4], Akkazieva G. [5], Burnashev R. [6], Mavlanova D. [7] are devoted to the study of the first period. The young countries of Central Asia had to look for reliable partners in order to survive among strong neighbors both in the North and in the South. These partners for a number of Central Asian states were found among the big powers of the West. The US and the EU took part in the development of political and economic structures for “lobbying” Western regimes in the region and systems that support political reconstruction in a Western way [8]. Of course, the process of political transformation was not uniform throughout the Central Asian region, and, for example, the state building of Uzbekistan and Turkmenistan was characterized by authoritarian features in Turkmenistan and a long-term civil war in Tajikistan in the 1990s [9]. US political intentions have gone so far as to promote the landmark “Greater Central Asia” project, which saw the region as an object of long-term operations. In order to be accepted by the leading states such as the United States, Great Britain and France, the new states had to meet special conditions. For example, in the case of Kazakhstan, Ukraine and Belarus in the 1990s, it was necessary to abandon the nuclear arsenal that was based on their territory, due to which Kazakhstan hoped to receive reliable guarantees of its own and regional security from strong world powers [10].

The second group of authors focused on the study of the period of the 2000s, and geopolitical changes that affected the foreign policy strategies of Western countries in relation to the Central Asian region, as well as the transformation of the security system in it. The works of Naumkin and Linke [11], Matveeva N. [2], Panfilova [12], Descalzi S. [13], Foust J. [14], Nichol J. [15], Cohen A. [16], Kaufman S. [17], Sadykov M. [18], Faisal J. et al [19] and others are devoted to this. The region during this period was also associated with the geographical proximity of the CA region to Afghanistan (the 2001 war). The region was considered by the US and other NATO countries as a military base and platform for military operations in both Afghanistan and Iraq [16]. NATO expansion to the East was supported by the strengthening of US anti-terrorist operations under the auspices of the Partnership for Peace program. 2000s were marked by the deployment of military bases at the airfields of Karshi-Khanabad (Uzbekistan) and Manas (Kyrgyzstan), and then by active joint training of military personnel from NATO countries and local troops. Experts also noted the monitoring of security [13] in the event of such internal unrest, as in the Fergana region (Uzbekistan) or

Osh region (Kyrgyzstan), which could challenge the stability of border Kazakhstan. Researchers have also studied the highly contentious border relations between Tajikistan and Uzbekistan [20]. After the withdrawal of Russian troops from the Tajik-Afghan border, the United States effectively replaced Russian anti-drug and anti-terrorist guarantees by using Tajik airspace for air flights over Afghanistan.

Experts note that the second stage also formulated new approaches and strategies for the CA region [13]. It began in 2007-2008, marked by a major financial crisis, the election of a new US president, the emergence of V. Putin's foreign policy doctrine, the withdrawal of US troops from Afghanistan, and the Arab Spring. In Central Asia in the 2000s political regimes evolved with their own paradigm, Eastern paternalism, and the creation of stable political elites [15]. Also, some societies in the countries of Central Asia were characterized by signs of the so-called comprador bourgeoisie with the peculiarities of local color and a strong role of the government [21]. The Arab Spring, where the new political technologies of the West were implemented, has become the least desirable scenario for local authorities in Central Asia. Also, here one should not rule out the possibility of latent anti-American sentiments among marginal groups concerned about the US's excessive involvement in global political events. Russia, on the contrary, was considered as a partner, since it was not involved in the above events associated with a high risk in relation to the state security of the Central Asian countries. The relations of the countries of the Central Asian region with the Russian Federation during this period are presented in the works of Descalzi G. [13].

One of the most difficult periods in the context of global and regional security was 2019-2022, marking the beginning of the third period in the development of the Central Asian security system. It is marked by several geopolitical events affecting both global and regional security. These include the following events: the coming to power of the Taliban in Afghanistan in 2021, the January events in Kazakhstan in 2022, the speeches in Uzbekistan in 2022, and the military actions of Russia on the territory of Ukraine in 2022.

This period is being actively studied by scientists, since the multi-level security threats that have emerged today not only cause concern, but also require the development of new strategies and tactics for all participants in the world and regional politics. Experts are actively studying the causes, nature and consequences of the latter, and here we can note the works of such researchers as: Giyosov M. and Rizoen S. [22], Abdurasulov A. [23], Ryskulova N. [24], Kari K. [25], Kaspé S. [26], Amueva U. [27], Mankoff J. [28], Masters J. [29], Kavanagh J. [30], Kudaibergenova D., Laruelle M.I. [31] et al.

The presented work is also aimed at studying the present period and based on recent research, provides an assessment analysis of the factors and challenges to the regional security system for the period 2019-2022.

Results and discussion

Western efforts in the 1990s yet failed to establish full-scale democratization in Central Asia. Already at the second stage, there was some withdrawal of the United States from the region into the shadow and a parallel establishment of cooperation between the Central Asian states with Russia and China. The year 2009 began with a gradual withdrawal of American troops from the region in the context of a new global and regional geopolitical situation, when Russia and China competed to push the interests of the Western powers out of Central Asia. Failing to do so in the 1990s, the re-emergence of Russia and China in the 2000s coincided with the withdrawal of NATO troops from Afghanistan and Iraq. Some experts believe that the closure of the military base in Manas occurred under some pressure from Beijing, which justifies the impossibility of deploying military bases for states that are not SCO member states [12]. A new geopolitical situation has emerged in Central Asia, where Russia and China are not interested in the implementation of Western political values and can guarantee the preservation of political regimes in Central Asia.

Nevertheless, it can be said that for several years a fairly effective security structure was created around the region, which was not financially expensive for the Central Asian region and led to the forced existence of a regional security regime formalized by collective security agreements with neighboring Russia (CSTO) and China (SCO). This dual alliance could effectively serve as a "security arch" for the entire region [17].

However, the events of the last two years have radically changed the security situation in Central Asia, affecting both internal regional aspects and issues of the foreign policy of the Central Asian countries with external players. The latter, in turn, have noticeably transformed in terms of their own ambitions of influence and presence in the CA region. Let's dwell on these events in more detail.

Afghan Events 2021

The events in Afghanistan in August 2021 with the seizure of power by the Taliban shocked the world community. In addition to numerous internal restrictions, the new government also affected foreign policy

cooperation, which does not bypass the Central Asian countries. The latter are mainly concerned and wary of what is happening in Afghanistan, but Uzbekistan has not turned away from cooperation with the Taliban, and even sees Afghanistan as part of Central Asia. Although the government points to zero tolerance for the creation of an Islamic caliphate, Uzbekistan sees no point in continuing military action to resolve the Afghan crisis. Turkmenistan officially maintains relations with the Taliban.

Some CA countries fear the infiltration of Afghan refugees, such as Tajikistan. However, some experts believe that refugees do not seek to settle in Central Asia, but see their future in Western countries [32]. Other dangers that may threaten the Central Asian region include drug trafficking, terrorism, extremism and others.

Events in Kazakhstan in January 2022

Due to a sharp increase in prices for liquefied gas, protests began in Zhanaozen (Mangistau region) on January 2 from (SUG), and a day later the protests spread to other cities of the country, in particular, to Almaty. At the first stage, there was a certain mixture of different interests, demands for a change of power, the resignation of the first president, the seizure of strategic objects, arson and destruction of public and private objects. Communication facilities were turned off for a week, an emergency situation was introduced in connection with terrorist groups and the need to eliminate them. The CSTO defined the situation in Kazakhstan as an invasion by foreign-trained terrorists (Ryskulova, 2022), but CSTO military units were in Kazakhstan from 6 to 15 January. Kazakhstan is a member of this organization, and some experts noted that the participation of the CSTO in the January events in Kazakhstan was minimal. By the way, the CSTO, with the participation of the Kazakh military, provided assistance to Tajikistan during the civil war of 1992-1993. Some activists, on the contrary, believed that Kazakhstan needed to cope with the situation with internal resources. For comparison, the political conflicts in Karakalpakstan in 2022 were resolved without the participation of the CSTO, indicating that the CSTO is functioning but not used consistently [23].

Russian military operation in Ukraine in 2022

Although there is no direct threat of the conflict between Russia and Ukraine in 2022 for the region, the Central Asian countries have to pursue a cautious policy in relations with the Russian Federation. For example, Kazakhstan's non-recognition of the so-called Lugansk and Donetsk People's Republics expresses some distancing from the Russian Federation. The issue of food security is quite significant, especially in the current realities of an aggravated geopolitical background, layered as a result of the conflict. In this regard, the main logistics routes for the Central Asian region, which runs through the territory of the Russian Federation, seem difficult.

Both domestic political instability and limited economic security pose additional challenges for the region. The position of the President of Kazakhstan, Kassym-Zhomart Tokayev, at the St. Petersburg Economic Forum on the non-recognition of the Donetsk People's Republic (DPR) and the Lugansk People's Republic (LPR) was positively assessed in the countries of the region. However, the Central Asian countries that receive Russian relocators as a result of the mobilization announced by Vladimir Putin do not want to fall under sanctions and be identified with this conflict [33]. For current security institutions see the Table 1.

Table 1

Current security structures in the CA region

Name of the organization	Mission of the organization	Participating countries
CSTO (1992 - present)	Ensuring the collective security of the participating countries, including territorial integrity	Russia, Belarus, Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan
SCO (2001 - present)	Strengthening the security and territorial integrity of the participating countries, combating terrorism, extremism, drug trafficking, developing comprehensive cooperation	India, Iran, Kazakhstan, Kyrgyzstan, China, Pakistan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan
Centrazbat (1997 - 2000)	Training of the armed forces of the participating countries, joint military exercises, peace-keeping, protection of territorial integrity	Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan
Kazbat (2000 - present)	Training of own armed forces, protection of sovereignty and territorial integrity	Kazakhstan

Source: compiled by authors.

The position of the United States in Central Asia in the context of modern geopolitical changes

For now, the US cannot afford to step up its influence in Central Asia. Unlike the Trump administrations, the financial obligations of the Biden administration make it much more difficult to secure the region. The countries of Central Asia have somewhat frozen cooperation within the framework of NATO PfP programs. And also in Central Asia they do not want the US military to have access to local bases. At the beginning of the war in Ukraine, the Central Asian countries were especially cautious in matters of military cooperation between the US and NATO, maneuvering between China and Russia. Last year, the US State Department, in meetings with Kazakh and Uzbek officials, requested access to the bases there, but to no avail. Currently, the United States does not have a clear national security policy or doctrine that would have a significant impact on Central Asia. Moreover, the US is more concerned about affairs in Europe, including countries such as Poland, Romania, Bulgaria, etc., which are requesting US and NATO military forces to provide a contingent of soldiers to be based in their countries.

In addition, the US is concerned about the Chinese invasion of Taiwan, which has seized large territory in the South China Sea, as happened with the islands off the Philippines. In the Pacific, there is a big cold war or influence going on between the US and China. China is now beginning to pose a threat to world security, having seriously advanced technologically and in the military sphere. Just last year, China became the largest fleet with the largest number of ships in the world. Shortly before that was the US Navy.

The United States also pays great attention to attempts to contain Iranian influence and their actions. Iran is also a growing power every day and has good contacts with Russia. They have just sold a lot of their military drones to Russia, drones that can make impressive swarm attacks [34].

The United States failed to implement Western value standards in the countries of the Middle East, including Afghanistan and Iraq, from which they withdrew their military contingent. For example, by leaving Afghanistan, the United States provided China and Russia with a field for vigorous activity and cooperation with the new regime of the emirate declared by the Taliban. Moreover, during the Arab Spring, with the active participation of NATO countries, local authoritarian regimes fell, which were replaced by authorities hostile to the US and the EU.

The US military also has internal problems. The pandemic has led to a drop in military recruitment where the U.S. military has fallen short of recruiting targets. Since President Biden became president, the US has been rapidly fading economically and militarily. All this is happening against the backdrop of growing confrontation between the West (USA, EU) and the East (Russia, China). Putin's recent speech, in which he attempted to connect himself with Peter the Great, shows that he and Russia have clear irredentist goals [35]. China has the Belt and Road Initiative, all of which are policies that have a clear vision for Central Asia. At the same time, Russia and China are pursuing a policy of crowding out US influence in the field of security as both countries try to become superpowers. They are driving big economic changes that affect the global economy. In addition, without China's large-scale cooperation, Russia would not have been able to survive all Western sanctions and military losses.

The actions and influence of Russia and China have also created barriers to the US presence in the region. Russia has created a lot of tension over its refusal to diplomacy with NATO, which has created limiting factors for the OSCE, as well as for some UN agencies and missions. Russian diplomacy is so tense with the West that even the space sector has been affected.

But if India wanted a greater military presence in Central Asia, Russia would not see this as a threat, especially since it recently held joint military exercises with India.

There are two possible scenarios for the presence of the US and NATO in Central Asia today. The first includes economic partnership; the second is aimed at the technological development of Central Asia. For CA security monitoring there was made a SWOT analysis shown in Table 2.

Table 2

SWOT analysis of CA regional security

Strengths	Weaknesses
participation in collective security organizations and programs, military exercises, peacekeeping operations (for example, the CSTO and NATO)	dependence on strong powers, maneuvering between strong powers in moments of political, military and trade crises
Opportunities	Threats
possibility to choose between several alternative trajectories West (USA and EU), China, Russia, Turkey	the risk of falling under sanctions in case of a careless reaction to the positions of large countries

Source: compiled by authors.

Conclusion

Central Asia continues to be isolated and most impacted by security and economic policies of its two most powerful neighbors of Russia and China. Its geographic position lends to its unique situation. Perhaps, if it was closer to Western European influences and political possibilities it would have suffered territorial losses like Ukraine and Georgia and experienced more exerted security intrusions from Russia.

The OSCE founded from the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) in 1975 between the Western Block (NATO) and Eastern Block (Warsaw Pact) nations, have found itself more Western with many of the Eastern Block nations becoming members of the European Union and NATO. It still operates small missions in Central Asia and has a minor role in security. However, it should be noted that Russia's influence in the OSCE and the UN are still significant to the autonomy and strength of influence that these international government organizations have, which was made apparent by Russia's diplomatic actions and veto's that caused both the peacekeeping missions of the UN and OSCE to end in Georgia in 2009.

Geography also has great value to Central Asia's location as according to Mackinder's [36]. World Island and Heartland theory that places half the world's control of who controls this heartland. This was true in the era of the Silk Road and may again make a resurgence in the future and are integral parts of Russia and China's foreign policies.

Central Asia is an important part of China's global economic trade and transportation plan its Belt and Road Initiative. In September of 2013 in Kazakhstan Chinese President Xi Jinping [37] called this economic strategy the "Silk Road Economic Belt". China further exemplifies Central Asia's importance with the Chinese partnered and Central Asia focused Shanghai Cooperation Organization (SCO), which is still a maturing organization that officially included India and Pakistan in 2017. The Chinese diplomatic and economic soft security power over Central Asia may also be noted with the Central Asian states complying with the China's request not to recognize Eastern Turkestan in Xinjiang [38].

Overall, the security situation in Central Asia for the present is predominantly influenced by Russia and China. However ongoing political trends could still determine other outcomes. Security and economics are inseparable and the economic blows from Western sanction on Russia, as well as the U.S. entering a recession under the Biden Administration, along with the economic setbacks of China will also affect the influence these major players can exert on Central Asia security. Russia and China have contributed positive effects such as economic commerce and development in Central Asia which is important to the region's stability, and the CSTO involvement in Kazakhstan earlier in 2022 displayed a quick and successful intervention in Kazakhstan's political stability.

Other Central Asian border regions may have smaller effects on Central Asia such as Pakistan, India, Afghanistan, and Iran. The trends of competition between the West against Russia and China are present there. Brian Carlson [39] stated: "Both China and Russia view the US withdrawal and the Taliban takeover as an opportunity to weaken US prestige around the world, remove any possibility of a long-term US military presence in the heart of Eurasia, and bolster their own regional influence."

References

- 1 Starr, F. (2013). *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. New Jersey. Princeton University Press.
- 2 Matveeva, N. (2003). Prospects for predictive security in the geopolitical complex of Central Asia.
- 3 Erimbetova, K. (2018). Socio-economic situation of the states of Central Asia. *Qazaqstan Tarihy*. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9425>.
- 4 Brill Olcott, M. (2013). States of Central Asia go their own way. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_58_70-78.pdf.
- 5 Akkazieva, G. (2011). Factors of evolution of Central Asian countries' geopolitical position. *Vestnik of MGIMO University*, 4 (19). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-evolyutsii-geopoliticheskogo-polozheniya-stran-tsentralnoy-azii>.
- 6 Burnashev, R. (2020). Lecture Construction of Central Asia. Retrieved from <https://vlast.kz/politika/40539-konstruirovaniye-centralnoj-azii.html>.
- 7 Mavlanova, D. (2011). Socio-economic transformation in Central Asian states. *World and National Economy*, 2 (17). Retrieved from <https://mirec.mgimo.ru/2011/2011-02/socialno-ekonomicheskaya-transformatsiya-stran-centralnoj-azii>.
- 8 Kazantsev, A.A. (2009). Western Policy in Central Asia: Key Characteristics, Dilemmas and Contradictions. — M.: MGIMO-University.
- 9 Malisheva, D. (2018). Political Processes in Post-Soviet Central Asia. Retrieved from <https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/312>.

- 10 United Nation Audio Report (2013). Belarus, Kazakhstan and Ukraine see only positive in renunciation of nuclear weapons. Retrieved from <https://news.un.org/ru/audio/2013/10/1019991>.
- 11 Linke, P. & Naumkin, V. (2009). Social specifics of the development of political culture in Central Asia. Moscow: The Center for Strategic & Political Studies.
- 12 Panfilova, V. (2016). The Manas military base is not interesting to the United States. Independent newspaper. Retrieved from http://www.ng.ru/cis/2016-10-28/7_6847_manas.html.
- 13 Descalzi, G. (2011). Russian hegemony in the CIS region: an examination of Russian influence and of variation in consent and dissent by CIS states to regional hierarchy. A Thesis. London School of Economics. London.
- 14 Foust, J. (2014). Central Asia and U.S. Strategic Interests Bring, American Security Project. March 2, 2014.
- 15 Nichol, J. (2014). Central Asia: Regional Developments and Implications for U.S. Interests.
- 16 Cohen, A. (2009). U.S. — Russia Relations after Manas: Do Not Push the Reset Button Yet. Heritage Foundation. February 10.
- 17 Kaufman, S. (2013). State's Blake See's Growing Economic Integration in Central Asia. State Department. March 14.
- 18 Sadykov, M. (2013). Turkmenistan Supplying over Half of Chinese Gas Imports. *Eurasianet*. Retrieved from <https://eurasianet.org/turkmenistan-supplying-over-half-of-chinese-gas-imports>
- 19 Faisal J. & Asghar A. D. (2017). Sino-Central Asian Relations and Sino-US Rivalry in the Region: a Study. *Journal Grass-roots*, Vol. 51, No. I.
- 20 Pannier, B. (2020). Border problems in Central Asia: somewhere cooperation and somewhere conflict. Radio Azzatyq. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/central-asia-border-conflict/30613530.html>.
- 21 Linke, P. & Naumkin, V. (2009). The years that changed Central Asia. Moscow: The Center for Strategic & Political Studies.
- 22 Giyosov M. & Rizoan S., (2022). One year of Taliban “rule” in Afghanistan. Central Asian Analytical Network. Retrieved from <https://www.caa-network.org/archives/24122>.
- 23 Abdurasulov, A. (2022). How protests in Kazakhstan turned into a tragedy. BBC News. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-60070252>.
- 24 Ryskulova, N. (2022). Protests in Karakalpakstan suppressed: what was it and how will it affect the entire region. BBC News. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/news-62068023>.
- 25 Kari, K. (2022). In search of those responsible for the protests. “Enemies from the outside” of the countries of Central Asia. Radio Azzatyq. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/31936952.html>.
- 26 Kaspe, S. (2022). Kazakhstan: What it was, what it means. Geopolitical Intelligence Services. Retrieved from <https://www.gisreportsonline.com/r/kazakhstan-protests/>.
- 27 Amueva, U. (2022). War between Russia and Ukraine. Anadolu Agency. Retrieved from <https://www.aa.com.tr/ru>.
- 28 Mankoff, J. (2022). Russia's War in Ukraine: Identity, History, and Conflict. Center for Strategic and International Studies. Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/russias-war-ukraine-identity-history-and-conflict>.
- 29 Masters, J. (2022). Ukraine: Conflict at the Crossroads of Europe and Russia. Council of foreign relations. Retrieved from <https://www.cfr.org/background/ukraine-conflict-crossroads-europe-and-russia>.
- 30 Kavanagh, J. (2022). The Ukraine War Shows How the Nature of Power Is Changing. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved from <https://carnegieendowment.org/2022/06/16/ukraine-war-shows-how-nature-of-power-is-changing-pub-87339>.
- 31 Kudaibergenova, D. & Laruelle, M. (2022). Making sense of the January 2022 protests in Kazakhstan: failure of legitimacy, protest culture and elite adjustment. *Post-Soviet Affairs*. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/ref/10.1080/1060586X.2022.2077060?scroll=top>.
- 32 Satpayev, D. (2021). About the Taliban, Central Asia and Afghan refugees in Kazakhstan. *Forbes Kazakhstan*. Retrieved from https://forbes.kz/process/expertise/taliban_i_tsentralnaya_aziya_partnerstvo_ili_konfrontatsiya/.
- 33 Toiken, S. (2022). Tokayev in St. Petersburg repeated the position of Nur-Sultan on the “LNR and DNR”. Radio Azzatyq. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-na-vopros-voine-v-ukraine-tokayev-povtoril-pozitsiyu-nur-sultana-po-ldnr/31904322.html>.
- 34 Warrick, J. & Nakashima, E. & Harris, S. (2022). Iran plans to send missiles, drones to Russia for Ukraine war. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/national-security/2022/10/16/iran-russia-missiles-ukraine/>.
- 35 Roth, A. (2022). Putin compares himself to Peter the Great in quest to take back Russian lands. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/10/putin-compares-himself-to-peter-the-great-in-quest-to-take-back-russian-lands>.
- 36 Mackinder, H.J. (1904). The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal* Vol. 23, No. 4. The Royal Geographical Society. Retrieved from https://www.iwp.edu/wp-content/uploads/2019/05/20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf
- 37 President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries, Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China (2013). Retrieved from http://toronto.china-consulate.gov.cn/eng/zgxw/201309/t20130913_7095490.htm.
- 38 Tsz Yan, Niva Yau. (2022). Central Asia and China's Taiwan Dilemma, Eurasia Program Eurasia Program, Foreign Policy Research Institute. Retrieved from <https://www.fpri.org/article/2022/09/central-asia-and-chinas-taiwan-dilemma/>.
- 39 Carlson, Brian G. (2022). CSS Analyses in Security Policy No. 294. Retrieved from <https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CSSAnalyse294-EN.pdf>.

А. Адибаева, Д. Саари, М. Аки

Орталық Азия аймағындағы қауіпсіздік мәселелері: келешегіндегі сын-қатерлер

Мақаланың мақсаты — КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азия мемлекеттерінің алдында тұрған қауіпсіздік саласындағы сын-қатерлер мен перспективаларға талдау жүргізу. Орталық Азия аймағы елдерінің аймақтық қауіпсіздік жүйелерінің қалыптасуы мен дамуының үш кезеңі ұсынылған. Авторлар Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттерінің жаңа сын-қатерлер мен тенденциялар жағдайында қауіпсіздікті сақтау үшін жасаған қадамдарын сипаттайды. Кеңес Одағының ыдырауы барлық бұрынғы одақтас республикалардағы саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени салалардағы елеулі өзгерістермен ерекшеленді. Көптеген онжылдықтар бойы КСРО құрамындағы Орталық Азия аймағы «қырғи қабақ соғыс» аясында Батыстың идеялық және саяси қарсыласы болды. КСРО мен НАТО-ның қарсыласуының бұрынғы тарихи тәжірибесіне қарамастан, Орталық Азия аймағының геосаяси маңызы әрқашан жоғары болып қала берді. Қауіпсіздік жүйесін құру мен оған деген көзқарастарда айтарлықтай өзгерістер қажет болды. Тәуелсіз мәртебеге ие болған Орталық Азия аймағының шекаралас мемлекеттерімен, сондай-ақ Қытай тұлғасындағы сыртқы саяси серіктестермен, батыстық ойыншылар (АҚШ және ЕО) және Ресей Федерациясымен жаңа қарым-қатынастар геосаяси сын-қатерлер үшін де, аймақтық қауіпсіздікті құру перспективалары үшін платформа құрды. Дегенмен, бұл процесс біржақты емес және аймақ елдерінің егемендігінің отыз жылдан астам уақытында үш тарихи кезең ішінде жалғасып келеді. Мақалада осы үш кезеңді қадағалап, сипаттап қана қоймай, сонымен қатар прагматикалық шешімдер мен жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсына отырып, аймақтағы қауіпсіздік жүйелерінің қазіргі жағдайын бағалайды.

Кілт сөздер: Орталық Азия, егемендік, АҚШ, Қытай, НАТО, қауіпсіздік құрылымдары, ҰҚШҰ.

А.М. Адибаева, Д.Б. Саари, М. Аки

Проблемы безопасности в регионе Центральной Азии: вызовы в перспективе

Цель данной статьи заключается в проведении анализа вызовов и перспектив в сфере безопасности, стоящих перед государствами Центральной Азии после распада СССР. Представлены три этапа формирования и развития систем региональной безопасности стран Центрально-Азиатского региона. Авторы характеризуют предпринятые независимыми государствами Центральной Азии шаги в рамках поддержания безопасности в условиях новых вызовов и тенденций. Распад Советского Союза ознаменовался серьезными трансформациями в политической, экономической, социальной и культурной областях во всех бывших союзных республиках. На протяжении многих десятилетий регион Центральной Азии в составе СССР представлял собой идейно-политического противника Запада в рамках «холодной войны». Несмотря на предыдущий исторический опыт конфронтации СССР и НАТО, геополитическое значение Центрально-Азиатского региона оставалось всегда высоким. Потребовались существенные изменения в создании и подходах к вопросам системы безопасности. Новые отношения с приграничными государствами региона Центральной Азии, получившими независимый статус, а также внешнеполитическими партнерами в лице Китая, западных игроков (США и ЕС) и Российской Федерации создали платформу как для геополитических вызовов, так и для перспектив создания региональной безопасности. Однако данный процесс не является однозначным и более чем за тридцать лет суверенитета стран региона проходит в рамках трех исторических периодов. Данная статья не только прослеживает и характеризует эти три этапа, но и оценивает текущее состояние систем безопасности в регионе, предлагая прагматичные решения и рекомендации по совершенствованию.

Ключевые слова: Центральная Азия, суверенитет, США, КНР, НАТО, структура безопасности, ОДКБ, приграничные государства.

D.M. Akhmetova^{1*}, A.S. Adilbayeva¹ M.K. Karimov²

¹*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;*

²*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

(E-mail: dinara0706@bk.ru; aigulmalika@mail.ru; karimov_51@mail.ru)

Women's work in the construction of the “Eastern Ring” road, built on the eve of the Second World War

The article considers the social status and daily life of women who worked in the field of road construction in the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions on the eve of the Second World War. In the difficult international situation of that period, Semipalatinsk and East Kazakhstan regions were considered important strategic objects in the economic life of the country. The significance of the Eastern Ring Road, called the construction of the century in the field of road construction and the connection of settlements with each other, was directly related to the rapid development of the economy of the region, which consists of two regions. Women also worked on this construction, which was of great importance. The author concludes that the work of women builders was high, judging by the research conducted on the basis of archival data, rare funds, consisting of press materials and published publications of a later time. The research work also noted the fact that the women's community, despite the difficulties caused by daily painstaking work, was not broken psychologically and morally, showed determination and endurance.

Key words: Second World War, Semipalatinsk region, East Kazakhstan region, women, construction, road, economy, “Eastern Ring”.

Introduction

In the last decades of the 20th century, changes of a global nature are taking place in the Kazakh society. Such as the definition of the role of women in society in the history of mankind and the perception of women as individuals.

In general, the problem of women in general science is considered a complex topic. This is due to the fact that their age characteristics, relations between women and society, legal and equality issues and other complex studies require accuracy. Therefore, it is important to consider this issue from a socio-political point of view and express one's own opinion.

On the eve of World War II, the situation in the world, including in the Soviet environment, led to a radical change in the role of women in society. Established habits, everyday life and even the way of thinking have changed. It can be said that the psychological and moral determination and resilience of women were directly related to these changes.

It is known that the hardships caused by the World War, which had a great impact on the socio-economic, socio-political and cultural life of the country, were also a great test for the women of the East Kazakhstan region, which is located in the far rear. The women of the region, like all Kazakhstani women, were able to withstand the trials of wartime, worked tirelessly in agriculture and industry, in transport and in other areas.

More than 150 industrial facilities were built on the territory of the East Kazakhstan region, including the giant Leninogorsk, Sokolninsk lead, Irtys copper smelting plants, Zyryansk enrichment mines, 12 large ore plants with rare metal and gold mining enterprises [1; 203]. But basically they were engaged in the processing of non-ferrous metals mined in ore form. Cleaned and processed products from non-ferrous metals were sent as raw materials to large industrial facilities in the center. Industrialization, carried out on orders from above, was mainly aimed at developing raw materials and sending them to Russia. The reconstruction of all industrial facilities in the eastern region of the republic, the rapid fulfillment of orders in a military regime, the delivery of finished raw materials to the center subordinated the people to the interests of the front.

The complex structures of strategic importance in providing Kazakhstan with raw ores during the period of industrialization are the Eastern Ring, which, together with the Turksib railway, connects the

---

* Corresponding author's e-mail: *dinara0706@bk.ru*

territories of the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions with the Altai Mountains, the water ports of Turksib and Irtysh, was built in 72 days in the spring of 1940 and has a length of 802 kilometers. The work of women who worked on the construction of the road should be singled out. During this period, the work of women in road construction, which is valuable information for modern researchers, was comprehensively covered in the press of both regions, including on the pages of the newspapers “Ekpindi Altai”[2], “Priirtyshskaya Pravda”[3].

On the eve of the war and during the war, Kazakhstan was considered the main strategic object for the extraction of raw materials and their transportation to Russia [4; 271]. However, the imperfection of roads, the logistics and transport system, and the problem of delivery to railway stations were the only obstacle to the favorable operation of the regional economy [5; 7].

Research methods and materials

The article deals with the ordinary life and activities of women in everyday life on the eve of the Second World War. When writing the article, various empirical research methods were used: comparison, description; methods of theoretical knowledge; general logical methods and methods of analysis, synthesis and systematic research; methods of historical objectivity were used.

The empirical research method is described by collecting data on the article. That is, in the process of working with a collection of archival documents, 641 funds, 3, 4 and 7 data blocks of the 1st inventory were examined and analyzed. The electronic resources of the state archive of the East Kazakhstan region, the electronic resources of the Zhyrnyansk regional department of the archive are considered. Descriptive methods were used in writing a concise and precise content of the research topic.

If we analyze the article as a whole, then from the point of view of the logical method, the characteristics of that historical period will be described by analyzing the life of the women who worked in the mentioned construction, the appearance of the work. The object of research is the historical aspects of the complexity of women's everyday life.

With the help of a historically reliable method, a number of researchers have received general consideration. For example, the works of G. Nurbekova [6], Z. Saktaganova [7], V. Murmantseva [8], G. Byrbaeva [9], V.N. Shepel [10]. These studies, as versatile aspects of everyday life, belong to a group of works on the general image of a woman in wartime, her life and activities in society.

The sources are the materials of the archive “Center for Documentation of Contemporary History”, the protocols of the Presidium of the regional trade union artels of the Soviet era, the administrative documents of economic institutions, rare funds, consisting of print materials and later data from the periodical press, including daily messages, propaganda information written by the builder about methods of collecting and systematizing women's memories, local history museum data. Among them are the works of local researchers and literary works.

Discussion and results

It is important to determine the causes of difficulties with unresolved issues in the field of industry, transport and road construction, which determine the economic situation of the East Kazakhstan region on the eve of the war. The absence of a highway regulating inter-district communication affected the intensive development of the economy of the eastern region of the republic. Assessing the true situation in that period, we notice that there were difficulties in the relationship of people with each other.

Such social problems not only hindered the work of the inhabitants of the region, but were also characterized by their inability to achieve an adequate standard of living. In summer, agricultural products of national production were transported along the Irtysh River on steamboats and barges, and in winter on sledges and cars over frozen ice [11; 40-41]. There was also a high risk of landslides blocking roads in mountainous areas. Residents walked hundreds of kilometers to reach the regional centers. It is difficult to imagine the working conditions of women working in such conditions. In 1940, engineer D. Karagadov wrote in the “Priirtyshskaya Pravda” newspaper that there was an urgent need for fast road transport and that the inhabitants of the region needed a road just as they needed water for the cotton fields of the Ferghana Valley. He also emphasized that the initiatives of the collective farmers of the fraternal republics of Uzbekistan and Tajikistan are a vivid example of how any task can be implemented in a short time [12; 7]. This shows the difficulty of transporting the necessary goods due to the lack of modern special roads in Kazakhstan at that time and during the war years. In any case, there were public construction projects that solved a number of tasks of the Eastern Ring, such as the Big Fergana and Ural-Koshim canals.

Before road construction Zyryansk defense-zinc concentrates were transported by aircraft to Ridder, and the fuel needed by the Samara Machine and Tractor Station was transported by oxen over 350 kilometers. And the grain from Feklistovka, which is 40 kilometers from Uskemen, was taken on bullock carts or sledges to the port of Gusinoe, which is 150 kilometers in the opposite direction. Then this grain was delivered to Ust-Kamenogorsk on barges along the Irtysh.

Not without reason in the history of the "Eastern Ring" is called "The construction of enthusiastic people". Pavel Shestakov, a member of brigade No. 6, who led two hundred people, said in his memoirs that great importance was attached to the construction of the road: "The participation of the secretary of the regional executive committee Baryshev and the editor of the regional newspaper, Sapunov, at the construction site shows how important the construction of the road was. At the same time, employees of all structures of the regional government took part in the road construction work, they worked with shovels and scrap metal in their hands..." he notes. At the same time, he says that the road builder S. Metyaev could not cope with the hard work in the first days. This type of work is very complex, characterized by a complete lack of mechanization, only manual labor. It is written that only one horse-drawn cart belonged to the entire area, and the main tools of production were hand stretchers, shovels, hoes, and scraps of iron.

However, it is surprising that people were optimistic and went to work with great enthusiasm. The secretary of the collective farm party committee, S. Kalinin, also writes in his memoirs that the worker Tokabaev carried gravel on two oxen, and ten days later he was elected by the workers at a gathering as a foreman. He also writes that Tokabaev at that time was a 15-year-old boy, and 60 men and 12 women worked in the brigade [13; 4].

In general, there is little information about women who worked on the road construction of the Eastern Ring. Work was carried out with archival data, rare funds, consisting of press materials. In those years, daily news articles by party correspondents on the pages of the press daily informed people about what was happening on the Eastern Ring highway. The newspaper "Altaiskye Bolsheveki" (Altai Bolsheviks) writes that 24,000 collective farmers, including at their own expense, completed the construction of the road in 72 days, which usually takes 11 years and hundreds of millions of rubles [14; 78]. This large-scale work, carried out by the folk construction method, is one of the most unique structures in the practice of road construction. The best, qualified engineering and technical workers from all regions of Kazakhstan were appointed to help the road builders. Shovels produced in Nizhny Tagil and Krasnoyarsk in the Sverdlovsk region, hoes from the Zhambyl region, axes and heavy hammers produced in the Almaty region were supplied to the construction sites of collective farmers [15].

In the late 1930s, there were no highways in the region, even one kilometer long. Of course, the construction of the highway was provided for in the draft local budget in the early 1930s, but its special estimate was drawn up only in the 1940s, and this became possible thanks to the implementation of the Eastern Ring project. However, according to the third five-year plan for the development of the national economy, adopted at the XVIII Congress of the All-Union Communist Party of Bolsheviks held in 1939, it became known that funds for this construction were not allocated from the center. It only planned the reconstruction of 210 km of paved roads [16].

On February 23, 1940, a resolution was adopted by the Council of People's Commissars of Kazakhstan and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks of Kazakhstan "On the construction of the gravel road of the Eastern Ring by folk construction methods" [17; 4]. 80 collective farms, 8 district centers, 28 machine and tractor stations, including several local industries, enterprises of heavy and non-ferrous metallurgy of the union level, located in two regions of the region, suffered from the lack of a special road for the transport of raw materials. Getting to the nearest railway station Zhangiztobe from Ust-Kamenogorsk was a big problem within the region. Therefore, only water transport was used in summer, which was dangerous for human life.

On January 29, 1940, at a meeting of the agricultural artel "Red Partizan" of the Kirov district of the East Kazakhstan region, 231 members of the brigade were present, the question was raised that all farmers, engineers and workers of the East Kazakhstan and Semipalatinsk regions support the call for the construction of Uskemen-Buktyrma, Malo-Krasnoyarka, Samar-Kokpek, Georgievka.

The appeal says that in the eastern part of Kazakhstan, the districts of the East Kazakhstan region, bordering on it, a large area is occupied by the Semipalatinsk region. It says that the Markakol district of the East Kazakhstan region is located 570 kilometers from the regional center — the city of Uskemen, and 450 kilometers from the Zaisan district. At this distance is the Zhangiztobe railway station. Katon-Karagai is located 500 km from Ust-Kamenogorsk and Abyraly district, 450 km from the regional center Semey. It is

shown that only 12.5 thousand km of roads in two regions and only 2 % of them are covered with stone [18; 10]. The appeal was very important, because it clearly indicated all the needs. This was the start of a massive undertaking.

Construction was planned to be carried out in two stages. At the first stage, it is planned to build a section Ust-Kamenogorsk — Samar — Kokpek — Georgievka with a length of 444 kilometers. And secondly, the Kokpekti-Zaisan section with a length of 362 kilometers was to be built. The route “Eastern Ring” was divided into corresponding sections according to the number of districts of the region. East Kazakhstan region — 16 construction sites, Semipalatinsk region — 10 sites, that is, a total of 26 construction sites. On May 20, 1940, by order of the command staff, the 24,000-strong collective farm workers of the two districts began construction work along the entire route. At both stages of construction, women, Stakhanovites and collective farmers showed activity and distinguished themselves by the fact that from morning to midnight they performed their tasks perfectly.

The activity of cooperative artels was high in road construction. Among the archival documents published on April 2, 1940, in the materials of the decision of the Presidium of the Semipalatinsk Regional Trade Union, Protocol No. 16 on the organization of maintenance by artels named after “Novyi Byt”, “Rekord”, “Krasnyi Kustar”, Krupskaya collectively of the highway “Eastern Ring” with a length of 136 km. The construction of the road from the Georgivsky district to the village of Kamenka is entrusted with the preparation of artel workers, transport, necessary equipment and food [19; 138]. At the same time, we make sure that the best Stakhanovite artel women, who have shown themselves well in production and social work in the artel, are involved in daily agricultural work at the beginning of construction [20; 139]. It was planned to fully provide the sent stakhanovkas with temporary housing, folding tents, and if this is not possible, build yurts. It is written that on April 10 this year, the artels “Krasnyi Kozhevnik” were ordered to sew 4,000 gloves and 500 vests to builders in one day [21; 141]. From these archival documents, we see that the mentioned artels were specially preparing for the construction of the Georgovka-Kamenka road.

During construction, the problem of building roads in mountainous areas became more complicated. Because carrying the necessary explosives, finding empty places in the mountains and setting the explosives was a dangerous job. However, despite such difficulties, the women who worked in the team of explosives at the Zyryansk mine not only undertook dangerous work, but also selflessly distinguished themselves in its performance. One of these girls, Austra Birze, a two-piece bomber from Leningrad, performed daily tasks by 400-450 percent [22; 16].

The local writer Aitmukhambet Kasymuly in his book “Altaidan ushkan akiyk” (Eagle flying from Altai) writes about Austra Breeze that a Latvian girl with blond hair and in a red dress immediately catches the eye, she is a courageous and special girl. In her work, she was able to use the method of blasting from five to six places during blasting in rocky passes [23; 13]. The foremen and men at the beginning of construction were surprised at the courage of the fragile girl and showed special respect for her.

In general, workers strictly observe safety regulations. This is evidenced by the documents of the regional state archive On the correspondence of Leningrad with various organizations [24].

By the decree of the Presidium of the Central Executive Committee of the Kazakh SSR dated March 21, 1937, the Zyryansky district was classified as a workers’ settlement. During this period, the demographic indicator increased due to the development of the Zyryansk Mining and Processing Plant. For the Zyryansk region, one of the labor-intensive sections of the 10-kilometer road in the Savirsyn Gorge has been approved. In a short time, more than 100,000 cubic meters of rock had to be excavated and several bridges had to be built. From the first days of construction, the workers participated in socialist competition and overfulfilled the daily volume of production by 150-200 %, then by 300-400 %. On July 16, 1940, the builders announced to the Motherland: 300 kilometers of dirt roads of the Eastern Ring, 190 bridges, 97 filters were built in the East Kazakhstan region. Upon completion of construction, 999,815 cubic meters of earthworks were completed, including 324,825 cubic meters of stone, 420,000 cubic meters of wood, 254,990 cubic meters of gravel. Thus, the first stage of the road was implemented in two regions in the east of Kazakhstan. Passing through Gorny Altai, it connected two railways and five districts near the Irtysh [25]. According to the first minutes of the decision of the Presidium, labor productivity was carried out in this way.

A lot of organizational and propaganda work on this construction was carried out by employees of the Zyryansky District Party Committee, field editors of the newspaper “Vostochny Krug”, an agitation brigade group with the participation of Komsomol women, headed by an ordinary teacher from Zyryan, Tamarora Vasilievna Korosteleva. Agitation was a very responsible job. In the State Archives on July 19, 1983, Tamara Korosteleva’s household memoirs were published in the article “The Eastern Ring — the Heroic

Route" on the pages of the newspaper "Zarya Vostoka" No. 86. Reading the article, one can be convinced that we are talking about a complex and large-scale construction in the region [26].

The visiting editorial board, headed by the local correspondent Golobokov, is working on the construction of roads of national importance. Evdokia Ushakova, a journalist who worked as a special proofreader, is a typist, and Anastasia Shabunyaeva is a publisher. In this daily newspaper, the builders planned the progress of the road construction and worked with a specific task from the first days. Therefore, it is reported that due to active agitation at the beginning of the war, women overfulfill the task in terms of the daily norm [27].

During construction, it was normal for women to exceed the daily allowance. Irina Cherepanova, Kozhebaeva Nurzhamal, who managed to easily dig up 18.8 cubic meters of earth, stood out among the people and became an example in the implementation of this norm. I increase competition in the labor market and labor productivity by 200 % per day. It can be seen that the work of women in this construction was blessed and united.

A lot of work to eliminate illiteracy among builders was done by women teachers, such as Gulshira Shegirova from the Kyzyl Talap collective farm in the Tarbagatai district, Nadezhda Kupina from Kirov. Thanks to their tireless work, they received the badge "Honored Road Worker" [28]. Also, Komsomol members of Aksuat village, collective farms Tebisky, Karatal, Diyasheva and Isaeva performed double work in their shifts and received well-deserved awards. A series of several articles published in the May 29 issue of the "Priirtyshskaya Pravda" newspaper focuses on the work of women who worked on the construction of this "eastern ring". As an example, we can see that a group of women from Belagash, in particular women like Volkova and Shablitskaya, did their job 200 percent [25].

During these periods, poems by P. Kuznetsov, essays by D. Snegin [29] and G. Mustafin about women builders were published in regional and central newspapers. G. Mustafin wrote about the citizens of the collective farm "Stalin" of the Buktyrminsky district, and in his essay "Shygys Shenberi" (Eastern Circle) [30] he quoted about the "Marusa's Stone" with the words "an eternal legend in my memory". Pavel Shestakov from Leningrad writes in his archival manuscript "Put' zhizny" (The Way of Life) about the difficulties of construction, about how many women and girls worked in road construction and endured all the hardships.

It is known that in the 1940s, on the eve of World War II, the image of a woman was a hot topic in the work of M. Auezov. Mukhtar Auezov, based on a trip to the East Kazakhstan region in the summer of 1940, published a documentary story about women builders on the pages of republican and regional newspapers and included it in his collection of works. In the 8th volume of selected twenty-volume books by M. Auezov [31] East Kazakhstan region. The courage and endurance of the women of the Semey region are vividly depicted in the work "Onyn aty ekinshi" ("Shygys zholy") (Her name is second (Eastern Road)). Excerpts from this work were first published in 1940 in the newspaper "Ekpindi" [32] on June 6 on 14 pages. Later, in the June 19 and August 18 issues of "Socialist Kazakhstan", the full version was published under the title Maidan. Quoted in brackets (excerpt from a long essay written about the "Eastern Road"). Later, on August 29, 1940, several more chapters of the newspaper "Leninshil Zhas" were published, in which "Altyn zhuzikti kyzdar" (Girls with Golden Rings) was quoted (an excerpt from the story "Eastern Road").

In addition to artel workers, narrow specialists such as shoemakers, tailors, hairdressers, and photographers worked on complex road structures. Detailed information is given in the plan of protocol No. 16 of the Presidium of the Semipalatinsk regional trade union, which was sent to the workers of the road construction of the "Eastern Ring". For example, 6 artels are loaded according to plan. 2050 people worked in 3 sections of Georgovka, Georgovka-Nikolaevka, Nikolaevka-Daubay, which were assigned to the artel "Novyi Byt" in the village of Georgovka, Zharma region. 4100 pairs of shoes were made for them. There were 27 shoemakers, 30 tailors, 20 hairdressers and 20 photographers. Thus, the number of special economic specialists amounted to 97 people. This is information received from only one artel [33; 143]. If we compare the number of specialists and people assigned to complex road construction, it is quite possible that the construction of the road will be completed in 2 months.

At the beginning of construction, there were shops and kitchen services, many women worked there, one cook and three assistants were assigned to one brigade. Chefs such as Taisiya Andreevna Kruglikova and Vassa Zvereva provided breakfast, lunch and dinner for all the builders. From these data sources, we see that women were involved in kitchen work both in the morning and at night [34; 13].

According to the plan, cult detachments came and organized concert evenings in order to provide cultural services and agitation to the builders. By decision of the district executive committee, the choir of

the pioneers of the Kirov School came to the construction site and presented their art, leaving the builders in high spirits.

Among the documents on the construction of the “Eastern Ring” road in the East Kazakhstan Regional State Archive, one can see a list of Stakhanovka women and their rewards for work. One of these documents is a list of women builders, entered in the Book of Honor. The documents show how well women, united by one political ideology, were able to combine work and unity. Thanks to such collective work, the work of Eastern women was recognized, and the Semey and East Kazakhstan regions were provided with normal transport links with the regional districts.

During the war years, the level of maintenance of transport and the transport system reached a high level, thanks to the contribution of the combined labor of the people and the labor of women. Despite the lack of equipment and building materials during construction, people worked tirelessly to the end. Ignoring various diseases, they steadily followed the ideology of the main goal of serving the Union and serving the people. Women such as Galina Mezenina, Maria Kungurtseva, Evdokia Polulina, Tatyana Akentieva, Evdokia Borzenkova spent days without rest and sleep, despite the bad weather, in excess of the daily norm. At that time, some girls were already over sixteen years old, they had to grow up early and feel pre-war hardships. At that moment, the 17-year-old girl Evdokia Polunina said in an interview with the Rudny Altai newspaper that she worked without a break from early morning until midnight. We are well aware that the everyday life experiences that Polunina experienced have become a tradition and reality in the lives of many girls of that period.

Conclusion

In the international context, Semipalatinsk and East Kazakhstan regions are considered important strategic objects in the economic life of the country, so the construction of roads has become a necessity. Undoubtedly, the work of women who worked on the construction of the Eastern Ring highway, which was called the construction of the century in the field of improvement and connection of settlements with each other, deserves great respect. At that time, social realities demanded the resumption of women's work, the mastery of a new profession. During the construction, women were able to solve the shortage of specialists voluntarily and persistently carried out the task, despite any difficulties. The construction of the Eastern Ring road, which is of great importance for the rapid development of the region's economy, was greatly influenced by the work of the women's community. In addition, the trials and tribulations of the construction work brought about a number of changes in the lives and careers of women. The careful work and skill of women at large construction sites prompted the Soviet authorities to reconsider their social and industrial position.

References

- 1 Басин В.Я. Тяжелая промышленность Казахстана в Великой Отечественной войне / В.Я. Басин. — Алма-Ата, 1965. — 203 с.
- 2 Екпінді Алтай. — 1940. — № 16(3694). — 25 мамыр
- 3 Прииртышская правда. — 1940. — № 68. — 3 мая.
- 4 Қаражан Қ.С. Қазақстан тарихы: курс / Қ.С. Қаражан. — Алматы, 2009. — 271 б.
- 5 Аубакиров А. Восточное кольцо / А. Аубакиров // Рудный Алтай. — 2010. — 15 окт. — С. 7.
- 6 Нурбекова Г.Н. Женщины Казахстана — фронту: Трудовые подвиги женщин в промышленности Казахстана в Великой Отечественной войне. (1941–1945) гг. / Г.Н. Нурбекова. — Алма-Ата, 1968. — 168 с.
- 7 Сактаганова З.Г. Казахстанские женщины в Великой Отечественной войне. (1941–1945): моногр. [Электронный ресурс]. / З.Г. Сактаганова. — М.: «КДУ»; «Добросвет», 2020. — Режим доступа: <https://bookonline.ru/node/5363>.
- 8 Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. / В.С. Мурманцева. — Москва, «Мысль», 1974. — 272 с.
- 9 Бырбаева Г.Б. Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны (проблемы историографии): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение, музееведение, архивоведение» / Г.Б. Бырбаева. — Алматы, 1996. — 27 с.
- 10 Шепель В.Н. Женщины Казахстана в трудные военные годы / В.Н. Шепель // Мысль. — 2010. — № 3. — С. 98–100.
- 11 Исаева О.А. Автомобильный тракт «Восточное кольцо» — народная стройка 1940–1941 года / О.А. Исаева // История Казахстана: преподавание в школе. — 2013. — № 12. — С. 40, 41.
- 12 Луговой В.О. Восточное кольцо / В.О. Луговой // Прииртышская правда. — 1940. — № 33. — 20 июня. — С. 7.
- 13 Абраева Е. Зыряновск продолжает заниматься делом: современное горнообогатительное производство города / Е. Абраева // Рудный Алтай. — 2010. — С. 4.

- 14 Биданова А. Дорога, построенная народом / А. Биданова // Казахстанская правда. — 2015. — № 8. — 15 янв. — С. 10.
- 15 Зұлхаров Ғ. Алыста қалған сол жылдар («Шығыс шеңбері» тас жолының 60 жылдығы қарсаңында) / Ғ. Зұлхаров // «Дидар». — 2000. — 22 қаңтар.
- 16 Зұлхаров Ғ. Люди «Восточного кольца»: страницы истории родного края / Ғ. Зұлхаров // Вести Семей. — 2010. — 15 дек. — С. 4.
- 17 Зұлхаров Ғ. Люди «Восточного кольца» / Ғ. Зұлхаров // Наше дело. — 2015. — 11 июня. — С. 4.
- 18 Зұлхаров Ғ. Люди «Восточного кольца» / Ғ. Зұлхаров // Наше дело. — 2015. — 18 июня. — С.10.
- 19 КГУ «Центр документаций новейшей истории» Управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай. — Ф. 641. — Оп. 12. — Д. 16. — Л. 138.
- 20 КГУ «Центр документаций новейшей истории» Управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай. — Ф. 641. — Оп. 12. — Д. 16. — Л. 139.
- 21 КГУ «Центр документаций новейшей истории» Управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай. — Ф. 641. — Оп. 12. — Д. 16. — Л. 141.
- 22 Кратенко А. 80 лет назад 300 километров «Восточного кольца» в ВКО были проложены всего за 42 дня / А. Кратенко // Экспресс К. — 2020. — 28 мая. — Л. 16.
- 23 Айтмухамбет Қ. Алтайдаң ұшқан ақиық (Тіршіліктің тамыры). — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://pushkinlibrary.kz/exhibitions/Bokey_kaz/razd_dushi. Л.13.
- 24 75-летие дороги «Восточное кольцо» // Официальный интернет-ресурс Государственного архива ВКО и его филиалы: сайт. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://earhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1885?fbclid>.
- 25 Солнцев И. Ширится движение двухсотников / И. Солнцев // Прииртышская правда. — 1940. — № 73. — 29 мая.
- 26 История образования города Зырянска. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://intolimp.org/publication/stat-ia-na-tiemu-istoriia-obrazovaniia-ghoroda-zyrianovska.html>.
- 27 Абраева Е. Уникальная дорога столетия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kray.pushkinlibrary.kz/ru/kraevedenie-vko/2918-doroga-postroennaya-narodom.html>. — Л. 16.
- 28 Ибрагимов Ф. Есте қалар есімдер Ақсуаттың / Ф. Ибрагимов // Тарбағатай нұры. — 2000. — 20 маусым.
- 29 Кузнецов П. «Трасса энтузиастов». Самородок: Стихи (1937) / П. Кузнецов, Д. Снегин. — Алма-Ата, 1997. — 78 с.
- 30 Мұстафин Ғ. Жыйырма бес. Әңгімелері, очерктері, пьесалары / Ғ. Мұстафин. — Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1953. — 264 б.
- 31 Әуезов М. Жыйырма томдық шығармалар жинағы / М. Әуезов. — Алматы: Жазушы, 1981. — Т. 8. Очерктер және кино-әңгіме. — 456 б.
- 32 // Екпінді Алтай. — 1940. — № 31 (4326).
- 33 КГУ «Центр документаций новейшей истории» Управления культуры, развития языков и архивного дела области Абай. — Ф. 641. — Оп. 12. — Д. 16. — Л. 143.
- 34 КГУ ГА ВКО. Зырянский филиал. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://earhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1885>. — С. 13.

Д.М. Ахметова, А.С. Адильбаева, М.К. Каримов

Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында салынған «Шығыс шеңбері» жол құрылысындағы әйелдер еңбегі

Мақалада Екінші Дүниежүзілік соғыс қарсаңында Семей және Шығыс Қазақстан облыстарында жол салу саласында еңбек еткен әйелдердің қоғамдағы орны мен өмірі және күнделікті тұрмысы қарастырылған. Семей және Шығыс Қазақстан облыстары сол кезеңдегі күрделі халықаралық жағдайларда елдің экономикалық өміріндегі маңызды стратегиялық объектілер болып саналды. Жол салу және елдімекендерді бір-бірімен байланыстырып, абаттандыру саласында ғасыр құрылысы атанған «Шығыс шеңбері» тас жолының маңыздылығы екі облыстан тұратын аймақ экономикасының қарқынды дамуымен тікелей байланысты болды. Аса үлкен маңыз берілген осы құрылыста әйелдер де еңбек етті. Мұрағат деректерімен, сирек кездесетін қорлармен, баспа материалдарымен және кейінгі уақытта жарияланған мақалалар негізінде жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, авторлар сол кездегі әйел құрылысшылардың еңбегі орасан зор деген қорытынды жасайды. Сондай-ақ, зерттеу жұмысында әйелдер қауымының күнделікті ауыр еңбек туғызатын қиыншылықтарға қарамай, психологиялық-моральдық тұрғыда сынбай, қайсарлық пен төзімділік танытқаны атап өтілген.

Кілт сөздер: Екінші Дүниежүзілік соғыс, Семей облысы, Шығыс Қазақстан облысы, әйелдер, құрылыс, жол, экономика, «Шығыс шеңбері».

Д.М. Ахметова, А.С. Адильбаева, М.К. Каримов

Женский труд в дорожном строительстве «Восточного кольца», построенного накануне Второй мировой войны

В статье рассмотрены повседневная жизнь, быт и положение женщин в обществе, трудившихся в сфере дорожного строительства в Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областях накануне Второй мировой войны. Семипалатинская и Восточно-Казахстанская области считались важными стратегическими объектами в экономической жизни страны в сложных международных условиях того периода. Важность трассы «Восточного кольца», которая стала вековым строительством в сфере дорожного строительства и благоустройства населенных пунктов, была напрямую связана с бурным развитием экономики региона, состоящей из двух областей. На этом строительстве, которому придавалось большое значение, трудились и женщины. На основании исследований, проведенных в ходе работы с архивными данными, редкими фондами, печатными материалами, и на основе статей, опубликованных в более поздние времена, авторы сделали вывод, что труд женщин-строителей в ту пору был колоссальным. В статье также отмечено, что женщины проявили самоотверженность и выносливость, несмотря на трудности, создаваемые ежедневным тяжким трудом, не подвергаясь психологическим и моральным испытаниям.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Семипалатинская область, Восточно-Казахстанская область, женщины, строительство, дорога, экономика, «Восточное кольцо».

References

- 1 Basin, V.I. (1965). Tiazhelaia promyshlennost' Kazakhstana v Velikoi Otechestvennoi voine [Heavy industry of Kazakhstan in the Great Patriotic War]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Ekpindi Altai [Impetuous Altai] (1940). [in Kazakh].
- 3 Priirtyshskaia Pravda [Priirtysh truth] (1940) [in Russian].
- 4 Karazhan, K.S. (2009). Qazaqstan tarikhy: kurs [History of Kazakhstan: course]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Aubakirov, A. (2010). Vostochnoe koltso [Eastern Ring]. *Rudnyi Altai - Mining Altay*, 7 [in Russian].
- 6 Nurbekova, G.N. (1968). Zhenshchiny Kazakhstana — frontu: Trudovye podvigi zhenshchin v promyshlennosti Kazakhstana v Velikoi Otechestvennoi voine (1941–1945 gody). [Women of Kazakhstan Front: Labor exploits of women in industry from Kazakhstan in the Great Patriotic War (1941-1945)]. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Saktaganova, Z.G. (2020). Kazakhstanskii zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine. (1941–1945): monografiia [Kazakh women in the Great Patriotic War. (1941-1945): monograph]. Moscow: “KDU”; “Dobrosvet”. Retrieved from <https://bookonlime.ru/node/5363> [in Russian].
- 8 Murmantseva V.S. (1974). Svetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [Soviet women in the Great Patriotic War]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Byrbaeva, G.B. (1996). Zhenshchiny Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (problemy istoriografii) [Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War (problems of historiography)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 10 Shepel, V.N. (2010). Zhenshchiny Kazakhstana v trudnye voennye gody [Women of Kazakhstan in difficult war years]. *Mysl - Thought*, 3, 98–100 [in Russian].
- 11 Isaeva, O.A. (2013). Avtomobilnyi trakt “Vostochnoe koltso” — narodnaia stroika 1940–1941 goda [Automobile tract “Eastern Ring” — national construction of 1940-1941]. *Istoriia Kazakhstana: prepodavanie v shkole — History of Kazakhstan: teaching at school*, 12, 40, 41 [in Russian].
- 12 Lugovoi, V.O. (1940). Vostochnoe koltso [Eastern Ring]. *Priirtyshskaia Pravda - Priirtysh truth*, 33, 7 [in Russian].
- 13 Abraeva, E. (2010). Zyrianovsk prodolzhaet zanimatsia delom: sovremennoe gornoobogatitelnoe proizvodstvo goroda [Zyryanovsk continues to do business: modern mining and processing production of the city]. *Rudnyi Altai - Mining Altay*, 4 [in Russian].
- 14 Bidanova, A. (2015). Doroga, postroennaia narodom [The road built by the people]. *Kazakhstanskaia Pravda - Kazakhstan truth*, 8, 10 [in Russian].
- 15 Zylkharov, G. (2000). Alysta qalghan sol zhyldar (Shygys shchenberi tas zholynyn 60 zhyldygy qarsanynda) [Those years that are far away (On the eve of the 60th anniversary of the Eastern Ring Road)]. “Didar” – “Face” [in Kazakh].
- 16 Zylkharov, G. (2010). Liudi “Vostochnogo koltsa”: stranitsy istorii rodnogo kraia [People of the “Eastern Ring”: pages of the history of their native land]. *Vesti Semei - News of Semey*, 4 [in Russian].
- 17 Zylkharov, G. (2015). Liudi “Vostochnogo koltsa” [People of the “Eastern Ring”]. *Nashe delo - Our business*, 11 June, 4 [in Russian].

- 18 Zylkharov, G. (2015). Liudi "Vostochnogo koltsa" [People of the "Eastern Ring"]. *Nashe delo - Our business*, 18 June, 10 [in Russian].
- 19 KGU "Tsentr dokumentatsii noveishei istorii" Upravleniia kulture, razvitiia yazykov i arkhivnogo dela oblasti Abai [Municipal State Administration "Center for Documentation of Contemporary History" (department of culture, development of languages and archival affairs of the Abai region)]. F. 641, Op. 12, D. 16, L. 138 [in Russian].
- 20 KGU "Tsentr dokumentatsii noveishei istorii" Upravleniia kulture, razvitiia yazykov i arkhivnogo dela oblasti Abai [Municipal State Administration "Center for Documentation of Contemporary History" (department of culture, development of languages and archival affairs of the Abai region)]. F. 641, Op. 12, D. 16, L. 139 [in Russian].
- 21 KGU "Tsentr dokumentatsii noveishei istorii" Upravleniia kulture, razvitiia yazykov i arkhivnogo dela oblasti Abai [Municipal State Administration "Center for Documentation of Contemporary History" (department of culture, development of languages and archival affairs of the Abai region)]. F. 641, Op. 12, D.16, L. 141 [in Russian].
- 22 Kratenko, A. (2020). 80 let nazad 300 kilometrov "Vostochnogo koltsa" v VKO byli prolozheny vsego za 42 dnia [80 years ago, 300 kilometers of the "Eastern Ring" in the East Kazakhstan region were laid in just 42 days]. *Ekspress K. - Express K.*, 28 May, 16 [in Russian].
- 23 Aitmukhambet K. Altaidan ushqan aqiyq (Tirshiliktin tamyry) [He flew from Altai. (Root of Life)]. Retrieved from https://pushkinlibrary.kz/exhibitions/Bokey_kaz/razd_dushi [in Kazakh].
- 24 75-letie dorogi "Vostochnoe koltso" [75th anniversary of the Eastern Ring Road]. Retrieved from <http://earhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1885?fbclid> [in Russian].
- 25 Solntsev, I. (1940). Shiritsia dvizhenie dvukhsotnikov [The movement of two hundred people is expanding]. *Priirtyshskaia Pravda - Priirtysh truth*, 73 [in Russian].
- 26 Istoriia obrazovaniia goroda Zyrianovska [The history of the formation of the city of Zyryanovsk]. Retrieved from <https://intolimp.org/publication/stat-ia-na-tiemu-istoriia-obrazovaniia-ghoroda-zyrianovska.html> [in Russian].
- 27 Abraeva, E. Unikalnaia doroga stoletii [Unique road of the century]. Retrieved from <https://www.kray.pushkinlibrary.kz/ru/kraevedenie-vko/2918-doroga-postroennaya-narodom.html> [in Russian].
- 28 Ibragimov, F. (2000). Este qalar esimder Aqsuattyn [Memorable names of Aksuat]. *Tarbagatay nury - Light of Tarbagatai* [in Kazakh].
- 29 Kuznetsov, P. & Snegin, D. (1997). "Trassa entuziastov". Samorodok: Stikhi [Enthusiast's Trail. Nugget: Poems]. Alma-Ata [in Russian].
- 30 Mustafin, G. (1953). Zhiyrma bes. Angimeleri, ocherkteri, pesalary [Twenty five. Stories, essays, plays]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik kerkem adebiet baspasy [in Kazakh].
- 31 Auezov, M. (1981). Zhiyrma tomdyq shygarmalar zhinagy. T. 8. Ocherkter zhane kino-angime [Collection of works in twenty volumes. Volume 8. Essays and film story]. Almaty: "Zhazushy" baspasy [in Kazakh].
- 32 (1940). *Ekpindi Altai - Impetuous Altai*, 31 [in Kazakh].
- 33 KGU "Tsentr dokumentatsii noveishei istorii" Upravleniia kulture, razvitiia yazykov i arkhivnogo dela oblasti Abai [Municipal State Administration "Center for Documentation of Contemporary History" (department of culture, development of languages and archival affairs of the Abai region)]. F. 641, Op. 12, D. 16, L. 143 [in Russian].
- 34 KGU GA VKO. Zyrianovskii filial [Municipal State Administration State Archive of the East Kazakhstan Region. Zyryanovsk office]. Retrieved from <http://e-arhiv.vko.gov.kz/ru/Page/Index/1885>, 13 [in Russian].

И.Ю. Анисимова*, Ф.С. Рамазанова

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан
(E-mail: *irina_11@mail.ru; ramazan16@list.ru*)

Образовательный и воспитательный потенциал истории повседневности как компонента исторического образования

Вопрос познавательной мотивации обучающихся является одним из ключевых в педагогике и методике обучения. Актуализация этого вопроса в настоящее время связана с проблемами модернизации образования в Казахстане. Одна из этих проблем обусловлена поиском средств для развития когнитивных возможностей обучающихся. Решению этой задачи может способствовать применение в обучении истории материалов повседневной истории. Настоящая статья посвящена образовательному и воспитательному потенциалу истории повседневности, направлению исторических исследований, появившемуся сравнительно недавно, в последней четверти XX века, и исследующему жизненный мир обычных людей — участников исторического процесса. Актуальность исследования возможностей использования потенциала повседневной истории в процессе преподавания исторических дисциплин для развития познавательной мотивации обучающихся и их социализации обусловлена тем, что данный вопрос в отечественных методических трудах мало исследован. По мнению авторов статьи, объективную картину прошлого невозможно получить, не учитывая все богатство исторического знания, включая и историю повседневности. Знакомство с повседневным поведением людей других исторических эпох, с их менталитетом и системой морально-нравственных ценностей покажет обучающимся общность и преемственность общечеловеческой культуры. Формирование ценностного отношения к своему прошлому, его эмоциональное восприятие обуславливают эффективность обучения. В статье проанализированы образовательные и воспитательные задачи истории повседневности, рассмотрена возможность применения инновационных методов для ее преподавания. Авторы считают, что формирование знаний у обучающихся по истории повседневности будет способствовать более адекватному восприятию исторического процесса, легкому и продуктивному усвоению учебного материала, повысит познавательную мотивацию обучающихся, простимулирует их социализацию в обществе.

Ключевые слова: история повседневности, методология, методика обучения, качество образования, историческое образование, познавательная мотивация, социализация, воспитательный процесс, инновационные методы, модернизация.

Введение

В процессе модернизации современного Казахстана системе образования как одному из решающих факторов достижения поставленных страной целей — занять место в ряду ведущих стран мира — отводится особая роль. Сохранение своей культуры, собственного национального кода — одна из важнейших задач модернизации общественного сознания, и эта задача не может быть решена без обращения к истории, без воспитания у молодежи чувства гражданской ответственности и патриотизма.

Историческое образование в Казахстане — один из наиболее важных и сложных элементов системы образования. Как отмечает казахстанский педагог-исследователь Г.Т. Жакупова, современная концепция исторического образования способствует тому, что историческое образование становится более плюралистичным, многообразным и личностно-ориентированным, находит оптимальный баланс между преемственностью и инновациями в построении образовательной системы [1].

В современных условиях развития независимого Казахстана образовательному и воспитательному потенциалу исторического образования придается особое значение. Образовательная составляющая исторического образования должна обеспечить адекватную интерпретацию событий и проблем прошлого для того, чтобы не допустить в дальнейшем повторения исторических ошибок. Тогда как воспитательный компонент исторического образования, по мнению доктора исторических наук С.Ф. Мажитова, призван воспитывать у молодежи чувства любви и уважения к родной земле, формировать национальное самосознание, осознание своей исторической идентификации, умение выработать свою гражданскую позицию, что, в конечном итоге, должно обеспечить сплоченность народов Казахстана и движение к процветанию страны [2].

* Автор-корреспондент. E-mail: *irina_11@mail.ru*

Однако процесс преподавания истории и его результаты показывают, что часто знания оказываются лишены личностного смысла, что делает их формальными, не затрагивающими сферу чувств. Возникают вопросы: «Что способно сделать знания более значимыми и близкими для обучающихся?», «Как должно быть организовано обучение, чтобы оно вызывало интерес и развивало мотивацию к обучению у молодежи?».

Существенным условием для осуществления этих задач может стать использование истории повседневности в практике преподавания исторических дисциплин.

Во-первых, повседневная история позволяет взглянуть на определенную историческую эпоху глазами ее современников, поставить себя на их место, испытать чувство сопричастности эпохе, что формирует гуманистическое отношение как к участникам событий прошлого, так и к своим современникам, способствует социализации обучающихся.

Во-вторых, связь прошлого и настоящего, которую обеспечивает изучение повседневной истории, усиливает эффективность современного исторического образования.

В-третьих, методики изучения истории повседневности, формирующие более глубокий взгляд на исторические явления и понятия, которые кажутся нам привычными, усиливают эмоциональное восприятие исторических событий обучающимися, что, в конечном итоге, повышает учебную мотивацию.

Научная новизна исследуемой темы заключается в определении значения повседневной истории в практике преподавания исторических дисциплин, в поиске необходимых условий мотивации в процессе обучения истории.

Обоснование целесообразности обращения к повседневной истории в базовом историческом образовании, разработка и описание методов изучения повседневности определяют теоретическое значение исследования.

Практическую значимость исследования обуславливают разработка и апробация методики применения истории повседневности в практике изучения отечественной истории двадцатого века, а также использование приемов, способствующих развитию познавательной мотивации обучающихся.

Материалы и методы исследования

Глубокие изменения в исторической науке второй половины XX века обусловили появление в числе новых направлений исторического знания повседневной истории, предметом изучения которой является быденная жизнь людей в различных ее проявлениях — историческом, этническом, культурном, политическом. Изучая быденный мир обычных людей, повседневная история создает новую научную картину мира, где главными действующими лицами являются те, кого не замечает большая история, а именно, рядовые участники исторического процесса, их жизненный мир, поведение и эмоциональные реакции.

В связи с этим следует отметить, что состояние современной историографии характеризуется повышенным интересом к проблематике повседневной истории.

К исследованиям, имеющим общетеоретическое значение для повседневной истории, можно отнести труды представителей зарубежной историографии, таких как А. Шютц, исследовавшего структуры повседневного сознания; Н. Элиас, создавшего теорию фигураций, раскрывающую универсальные закономерности развития общества; Э. Гуссерль, отмечавшего важность изучения личного и социального опыта людей.

Французская историческая школа «Анналов» в лице Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя представила теорию, основная идея которой заключалась в приоритете «истории простых людей», впервые сформулировали понятие «ментальности», рассматривая ее как определенный уровень сознания общества.

Дальнейшее развитие идеи повседневности получили в трактате «Социальное конструирование реальности» П. Бергера и Т. Лукмана, где с точки зрения диалектического подхода жизненный мир людей объяснялся объективными условиями их существования.

Большим количеством трудов представлено российское направление повседневной истории. Особо можно отметить Л.Н. Пушкареву, основоположницу гендерной истории и феминологии в российской историографии, чьи труды посвящены исследованию повседневности российских женщин различных исторических периодов; Ю.А. Полякова, внесшего большой вклад в изучение советской повседневности; Л.П. Репину, рассматривающую проблемы повседневной и интеллектуальной истории с акцентом на потенциале и перспективах развития новых субдисциплин; профессора Б.Г. Могильницкого, создателя томской историографической школы, рассматривавшего вопрос рациональ-

ного сочетания микро- и макроподходов в истории; екатеринбургских ученых К.Н. Любутина и П.Н. Кондрашева с их стройной концепцией повседневности и многих других.

Надо отметить, что особый интерес российские повседневноведы проявляют к советскому историческому прошлому: изучаются советское сознание и менталитет, исследуются в деталях советский быт и образ жизни, советская рабочая, городская и сельская повседневность. В целом, можно говорить о расширении географии интереса к повседневной истории от центра к периферии: свидетельство этому появление историографических школ в Сибири (томская историографическая школа, исследовательские работы В.П. Корзун).

В казахстанской исторической науке повседневная история как направление исторических исследований находится в процессе становления.

Первопроходцами казахстанской повседневной истории являются исследователи карагандинской историографической школы, представившие всесторонние, системные труды по истории повседневности: диссертационное исследование К.К. Абдрахмановой «Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.», демонстрирующее влияние на повседневность масштабных исторических событий, таких как войны, политические реформы, опосредование социально-экономической и духовной жизни городов повседневности людей и их межличностных отношений [3]; сборник архивных документов, интервью и воспоминаний «Повседневность городов Центрального Казахстана в 1946–1960 годы», являющийся одним из первых документальных сборников о повседневной жизни казахстанцев, в котором вводится в научный оборот ряд новых источников казахстанской повседневной истории [4]; исследовательские статьи, рассматривающие региональные аспекты казахстанской повседневности, такие как специфика продовольственного снабжения и общественного питания и мн. др. Подчеркивая значимость изучения данного направления исторической науки, карагандинские исследователи З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова отмечают важность обращения исследователей к проблемам отечественной повседневной истории, поскольку это позволит перейти к изучению не абстрактных, а конкретных проблем [4].

Кроме того, отдельные аспекты повседневности казахстанского общества освещаются в работах отечественных ученых. Так, проблемы численности населения, его динамика, изменения качественного состава, миграционные процессы рассматриваются в работах М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной [5]. Проблемы повседневной истории Восточного Казахстана освещаются в исследованиях Н.В. Алексеенко. В частности, в его работе «История Восточного Казахстана в документах и материалах» представлен анализ повседневной жизни больших социальных групп, таких как линейное казачество, крестьяне, горнорабочие, урочники, освещая различные аспекты развития общества [6]. Изучение проблем ментальности представлено в статьях религиоведа, доктора исторических наук Н. Нуртазиной.

Изучение педагогических и методических работ по вопросу преподавания повседневной истории показало, что данная проблема отечественными и зарубежными учеными мало исследована. Можно отметить работы казахстанских ученых, касающиеся общетеоретических проблем преподавания истории, такие как учебное пособие Л.И. Зуевой «Методика преподавания истории в высшей школе», представляющее собой курс лекций для специальности 6М011400 — «История», в котором исследуются проблемы теории и методологии преподавания истории в высшей школе, актуализируются основные направления методической работы, анализируется казахстанский и зарубежный опыт организации преподавания исторических дисциплин [7]; учебное пособие Г.Т. Жакуповой «Методика преподавания истории. Курс лекций», дающее представление об основных понятиях методики преподавания истории, способствующее формированию дидактических и методических умений педагогов истории [1].

Так как в казахстанской методической литературе проблемы преподавания истории повседневности практически не отражены, возникает необходимость в обращении к опыту зарубежных ученых, таких как Н.Н. Осипенко, А.А. Федчиняк, О.В. Калашникова, Г.В. Здерова, А.Ю. Суслов, Л.Т. Жайбалиева и другие.

В связи с этим данный факт позволяет охарактеризовать избранную тему как мало изученную и имеющую теоретическую значимость.

В исследовании применялись следующие методы:

- обзор исторической, методической, педагогической литературы по теме исследования;
- анализ процесса преподавания повседневной истории в реальном времени;
- педагогический эксперимент;

- социологический опрос.

Теоретическую основу исследования при написании статьи составил анализ казахстанской и российской исторической, методической, философской литературы по проблеме преподавания повседневной истории. В педагогическом эксперименте, состоящем в использовании отдельных тем истории повседневности в процессе преподавания исторических дисциплин в УО «Alikhan Bokeikhan University» для развития личностно-ориентированного обучения, приняли участие студенты 1–4 курсов образовательной программы «История» университета. В социологическом опросе «Значение изучения истории повседневности для студентов-историков» на базе университета приняли участие студенты 2–4 курсов образовательной программы «История», всего 19 человек, каждый второй студент образовательной программы «История».

Обсуждение и результаты

Повседневная история, новое направление исторических исследований, появившееся в последней четверти двадцатого века утверждает новое понимание исторического процесса, в соответствии с которым развитие этого процесса обусловлено не только крупными политическими событиями, экономическими законами или вкладом в этот процесс выдающихся людей, но и повседневной жизнью обычных людей. Российский исследователь повседневной истории Пушкарева Н.Л. характеризует историю повседневности как новую отрасль исторического знания, изучающую человеческой обыденность во всевозможных ее проявлениях, начиная с исторических, политических, событийных, культурных, заканчивая конфессиональными и этническими. По ее мнению, внимание повседневной истории сфокусировано на комплексном изучении тех событий и явлений, которые можно назвать привычными, повторяющимися и воссоздающими образ жизни и менталитет представителей разных социальных слоев общества [8].

В Государственных общеобязательных стандартах образования соответствующих уровней образования Республики Казахстан отмечено, что «целью высшего образования является обеспечение подготовки квалифицированных, конкурентоспособных кадров, отвечающих современным требованиям к качеству специалистов с высшим образованием для самостоятельной работы по той или иной специальности» [9; 3]. Таким образом, казахстанская образовательная система нацелена на формирование конкурентоспособной и творческой личности, приспособленной к работе и жизни в условиях динамично меняющегося мира, готовой учиться в течение всей жизни, способной анализировать и обобщать обширную информацию, умеющую доказывать собственную позицию и принимать решения в различных жизненных ситуациях.

Современный мир существует в условиях мощного информационного потока и быстро меняется, поэтому в системе образования особое значение приобретает использование модели обучения, использующей инновационные методы и технологии, когда акценты смещаются со знания как самоцели на знание как способ достижения цели, что является сутью компетентностного подхода в обучении. В настоящее время в Казахстане компетентностный подход активно внедряется в формирование содержания высшего образования. Данный подход позволяет по-новому взглянуть на содержание образования, а также методы и средства обучения. Российский педагог-исследователь Л.В. Будяк, сравнивая знаниево-ориентированный и компетентностные подходы, отмечает, что актуальность последнего состоит в том, что он в большей степени отражает главную цель образования — подготовку специалиста, готового к активной социальной адаптации, самообразованию и самосовершенствованию [10].

Внедряя в процесс образования новейшие достижения исторической науки, можно с успехом выполнять обозначенные выше задачи. Комплексный подход к обучению истории поможет развивать у обучающихся необходимые аналитические навыки и исследовательские способности.

Историческая наука сегодня активно использует и развивает достижения новых отраслей исторического знания, таких как историческая антропология, повседневная история, успешно применяет микроанализ вместо анализа глобальных исторических проблем. Как считает российский историк М.М. Кром, история повседневности, микроистория, история ментальностей, локальная история, представленные исторической антропологией, реконструируют историю отдельных людей, а не человечества в целом. Эти направления исторической науки делают акцент на жизненных историях обычных людей, участников исторических событий, в противоположность изучению мировой истории [11].

Специфика исторической антропологии способствует развитию у обучающихся аналитических и логико-мыслительных способностей. История повседневности, находясь на стыке нескольких наук,

становится предметом междисциплинарных исследований, и преподаватель, и обучающийся, работая в данном направлении, будут использовать данные смежных дисциплин, тем самым углубляя познания в нескольких научных областях. Как отмечает российский педагог О.В. Калашникова в статье «История повседневности как предмет междисциплинарного исследования», «Внедрение истории повседневности в уроки истории активизирует внимание учащихся, поскольку история повседневности анализирует и быт, и жизненные проблемы, и их осмысление людьми» [12; 125]. Кроме того, включение в содержание исторических дисциплин истории повседневности будет способствовать воспитанию гражданственности. И в этом плане, как отмечает российский исследователь В.Д. Лелеко в книге «История повседневности в европейской культуре», важно не сводить материал повседневной истории только к бытовым подробностям, необходимо обращение к ментальному уровню обыденной жизни, что позволит адекватно оценить взаимоотношения людей и их поведение, использовать накопленный предшествующими поколениями опыт [13]. Таким образом, можно отметить достаточно преимуществ применения историко-антропологического подхода в преподавании истории перед традиционным обучением.

Тенденция акцентирования проблем политической истории, главенствующая в современных учебниках истории, безусловно, имеет такие сильные стороны, как формирование активной гражданской позиции, воспитания любви к родине, формирование умения анализировать политические процессы. Но изучение только крупных политических событий без рассмотрения повседневной истории ограничивает понимание политического процесса. Динамично развивающаяся в последнее время тенденция изучения истории «маленького человека» и локальной истории доказала свою результативность: в частности, формированию более полной картины исторического развития общества способствует использование междисциплинарного и историко-антропологических подходов.

Казахстанский историк, доктор исторических наук С.И. Ковальская в статье «Современные методологические подходы к изучению истории Казахстана» отмечает, что казахстанской исторической науке еще предстоит освоить в полном объеме всё то знание, которое было накоплено мировой гуманитарной мыслью. Давая характеристику современным методологическим подходам изучения истории, она отмечает важность изучения для обогащения современной методологии исторической науки таких ее направлений, как микроистория, локальная история, история повседневности. Она, отмечая, что в конце XX века возникает сильный интерес к социальному пониманию прошлого, актуализировалось изучение локальных сообществ, пишет: «Адекватный метод достижения этой цели предлагает феноменологическая источниковедческая парадигма гуманитарного знания, в частности, метод компаративного источниковедения. Данный метод позволяет проводить сравнительный анализ источников по локальной истории; изучать интеллектуальную историю; историю повседневности; городскую историю; гендерную историю, новую биографику и т.д.» [14; 2].

Кроме того, как отмечает в своей статье «Применение историко-антропологического подхода в преподавании истории в школе» российский исследователь-педагог А.М. Азова, «применение историко-антропологического подхода на уроках истории способствует привлечению учащихся к предмету «История», стимулирует интерес к более глубокому изучению истории, что, в свою очередь, отвечает целевому акценту инновационного образовательного процесса — у учащихся через увлеченность предметом формируется навык самообучения. Наконец, вовлечение исторической антропологии в учебный процесс способствует формированию у учащихся понимания важности каждого человека для исторического процесса» [15; 10].

Доктор исторических наук Е.Ю. Зубкова в своей статье «История через повседневность: новый ракурс преподавания истории XX века» выделяет две образовательные задачи, которые успешно решает история повседневности [16].

Первая задача заключается в помощи обучающимся более адекватно воспринимать исторический процесс, который не должен сводиться к изучению только глобальных разделов — экономики, политики и социальной жизни государства. Вторая задача является в большей степени дидактической, и, создавая эффект соучастия, облегчает усвоение материала.

Можно выделить и третью образовательную задачу, реализуемую повседневной историей в образовательном процессе, — способствовать познавательной мотивации обучающихся. Актуальность этой задачи обусловлена проблемами модернизации процесса образования на современном этапе, когда осуществляется поиск средств развития личности обучающихся, их познавательных способностей. Насколько эффективным будет современное образование, зависит от понимания обучающимися связи прошлого и настоящего, ценностного отношения к прошлому. Поэтому включение в содержа-

ние исторического образования различных аспектов повседневности усилит эмоциональный фон восприятия прошлого и станет важным условием достижения устойчивых мотивов обучения.

Кроме того, изучение материала истории повседневности способствует социализации обучающихся. По мнению российского педагога-исследователя Н.Н. Осипенко, изучение повседневной истории сформирует у обучающихся гуманистическое отношение не только к людям изучаемой эпохи, но и к своим современникам, окружающим людям и к самому себе. А, знакомясь с обыденной жизнью людей других эпох, обучающиеся избегут схематичного, поверхностного понимания прошлого, научатся проявлять интерес к окружающим людям и строить с ними свое общение, станут более толерантными [17].

Прикосновение к повседневной жизни человека другого исторического времени, знакомство с его представлениями об этических ценностях и морали, поможет обучающимся лучше понять преемственность общечеловеческой культуры и значение принятых в обществе нравственных ценностей, неприемлемость навязывания собственных представлений о нормах поведения людям других культур. Изучая повседневную историю определенной эпохи, обучающийся будет узнавать прошлое «изнутри» в соответствии с современной этому обществу логикой и идеалами, то есть более объективно.

Российский педагог-исследователь, методист А.А. Федчиняк в статье «Методические рекомендации по преподаванию истории повседневности в школьном курсе новой истории» выделяет четыре отличительных черты понимания повседневности, которые необходимо учитывать при преподавании этого направления истории [18].

Во-первых, образное восприятие повседневной жизни людей конкретной исторической эпохи способствует лучшему пониманию базовых социальных структур, так как повседневность, в первую очередь, отражает материальную сторону общественной жизни.

Во-вторых, человек, как участник исторического процесса, не может существовать вне системы социальной жизни, повседневность конкретного человека формируется под влиянием ряда факторов, таких как возраст, семейное положение, социальный и профессиональный статус, и в то же время она обусловлена временем и эпохой.

В-третьих, такие важные элементы повседневности, как мировоззрение, идеалы, социальная коммуникация, общественное мнение обуславливают повседневность человека, так как быт напрямую зависит от норм поведения и системы моральных ценностей, принятых в обществе.

В-четвертых, определенная пространственная и природная среда, в которой существует человек, также накладывает отпечаток на его повседневную жизнь.

Считаем, что история повседневности может стать одним из эффективных инструментов методики преподавания истории при использовании современных инновационных технологий. Рассмотрим некоторые из них на примере преподавания исторических дисциплин в вузе.

Поддача повседневной истории будет более эффективной при использовании активных приемов обучения, включающих исторические микроисследования, проблемные задания. А решение проблемных задач позволит обучающемуся лучше усвоить новые знания. Как отмечает Г.В. Здерева в статье «Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе», «именно проблемное обучение характеризуется содержательной и мотивационной спецификой и преследует в значительной степени развитие исследовательско-аналитических и методико-практических умений, необходимых будущему специалисту» [19; 9].

Самыми простыми дидактическими приемами в преподавании истории повседневности являются сюжетный и образный фрагменты лекции.

В сюжетном рассказе основное содержание излагается динамично и образно, как в художественном произведении, в основе такого рассказа всегда лежит конфликтная ситуация и присутствует определенный сюжет, например рассказ о формировании института гостеприимства в казахском обществе.

Персонификация и драматизация являются характерными чертами сюжетного рассказа. Персонификация предполагает повествование о действиях вымышленной личности, включающее рассказ о повседневной жизни и судьбе человека, его поступках и образе мыслей. Такая форма позволяет нам лучше понять типичные явления жизни конкретного общества, например, рассказ об одном дне жизни рядового кочевника-скотовода (шаруа) или земледельца-жатака. Напротив, драматизация предполагает повествование от имени двух лиц в конкретной ситуации, и когда обучающиеся становятся участниками этих диалогов, сами составляют их, они погружаются в атмосферу определенного исторического периода, что также позволяет лучше понять типичные явления жизни изучаемого обще-

ства. Пример — диалог двух батыров из разных регионов страны, двух аксакалов, двух ремесленников.

В отличие от сюжетного рассказа, в образном рассказе отсутствует сюжет, он лишен динамизма и драматизма, поэтому факты в нем излагаются в виде монолога в спокойной форме, часто используя для наглядности различные типологические рисунки, картины, схемы, ассоциогаммы.

Самым распространенным приемом преподавания истории повседневности можно назвать описание. В описании всегда есть объект, но отсутствует сюжет. Прием описания бывает трех видов: картинный, аналитический и образный. Картинное описание дает целостную картину природы, быта, среды. Аналитическое описание применяется для характеристики орудий труда, оружия, памятников архитектуры и сопровождается использованием рисунков, схем, таблиц, что в совокупности дает целостную картину повседневной жизни. Образное описание чаще всего используется, когда надо охарактеризовать типичных представителей различных социальных слоев общества определенного исторического периода, например купца, помещика, рабочего, фабриканта, крестьянина.

И, наконец, составление различных таблиц в процессе преподавания повседневности позволит лучше усвоить конкретный исторический материал, так как в этой работе необходимо отобрать исторический материал, отметить основные факты, дать точные формулировки. Можно выделить несколько видов таблиц, которые успешно используются в преподавании истории повседневности: хронологические, синхронные, сравнительные и обобщающие таблицы. Примеры таблиц, разработанных авторами статьи, приведены ниже (табл. 1–3).

Т а б л и ц а 1

Развернутая хронологическая таблица. Развитие казахского музыкального искусства

Дата	Событие	Названия музыкальных произведений	Отражение быта в произведениях	Исполнители и авторы	Сущность
VIII в. до н. э.– VI в. н. э.	Появляются мелодии, близкие к звукам живой природы и передающие ощущения движения и свободы	«Серый волк», «Бездна», «Лебедь», «Смерть вола», «Пестрый бык»	Одежда, украшения, обувь, домашняя утварь, питание	Казахские акыны — степные импровизаторы	В музыкальных произведениях этого периода отражались и исторические события того времени
VI–XII вв.					
XIII–XVI вв.					
XVII–XVIII вв.					
XVIII–XX вв.					

Т а б л и ц а 2

Сравнительная таблица. Декоративно-прикладное искусство кочевников-скотоводов

Вопросы для сравнения	Государства на территории Казахстана начала XVI в.			
	Ак Орда	Государство Могулистан	Ханство Абулхайра	Ногайская Орда
Утварь				
Мебель				
Ткани				
Орудия труда				
Одежда				
Украшения				
Игрушки				

Обобщающая таблица. Особенности духовной культуры кочевой цивилизации

Период	Язык и письменность	Казахский фольклор	Мыслители	Музыка	Прикладное искусство	Религия и вера
Древние века						
Средние века						

Важным методом истории повседневности, позволяющим осветить прошлое с точки зрения участников исторических событий, сохранить их эмоции, а также получить информацию, которая не может быть установлена другим путем, самому создать новый исторический источник, является метод устной истории, использующий интервью и воспоминания. Интервью как исторический источник ценен для историка тем, что дает возможность по-своему интерпретировать историю, обогащая ее сведениями о повседневной жизни, о ментальности обычных людей, то есть оно дает то, чего не может дать исследователю письменный традиционный источник. Устные воспоминания ценны своей независимостью, множественностью подробностей, тем, что придают истории более индивидуальный характер. А кроме того, у исследователя появляется уникальная возможность сравнить обыденное и научное историческое знание.

Использование методов устной истории при исследовании истории повседневности лучше всего показывает себя при изучении специфических тем, когда надо передать «дух времени» или восполнить недостающую в официальных источниках информацию, проиллюстрировать и объяснить сущность имевших место событий. А субъективность восприятия событий и их личная интерпретация очевидцами событий относятся скорее к плюсам данного метода исследования.

Например, при изучении темы по элективной дисциплине «История независимого Казахстана» авторами статьи было предложено обучающимся задание на тему «История миграции в Казахстане после распада СССР» в рамках самостоятельной работы с использованием метода устной истории. В рамках этого задания обучающимся было предложено проинтервьюировать по предложенной опросной анкете определенные социальные группы людей. Для проведения интервью использовался опросный лист, который состоял из трех блоков вопросов: вводные вопросы, касающиеся социального статуса респондента; биографические вопросы, раскрывающие жизненную историю участника опроса; специальные вопросы, касающиеся непосредственно отношения респондента к миграции и его жизненного опыта в этом плане. Затем на основе анализа литературы и полученных интервью провести собственное эмпирическое исследование по вопросам причин и направлений миграции в Казахстане после распада СССР. Основная цель данного задания была проследить индивидуальные биографии людей, изменения в их повседневной жизни после распада СССР, влияние распада страны на миграционные процессы.

Перспективными для подобных исследований в рамках данной учебной дисциплины могут стать такие темы, как «История депортированных народов в Казахстан», «Актуальные вопросы изучения казахской диаспоры и ирреденты».

О важности применения проблемных и игровых форм обучения истории пишут российские педагоги-исследователи А.Ю. Суслов, М.В. Салимгареев, Ш.С. Хамматов в статье «Инновационные методы преподавания истории в современном вузе», отмечая, что «творческое осмысление исторических фактов, событий, процессов и явлений сочетается с критической оценкой информации и решением сложных проблемных задач при рассмотрении прошлого с позиций упущенных исторических альтернатив. Перенесение того же принципа на понимание студентами реалий современности актуализирует в мыслительном процессе прогностическую функцию историознания» [20; 73].

Одной из таких технологий обучения, позволяющих максимально погрузиться в конкретную ситуацию и рассмотреть исторические процессы изнутри при использовании элементов истории повседневности, является метод конкретных ситуаций, или кейс-стади.

Например, изучая городскую жизнь раннего средневековья Казахстана, можно предложить для выполнения индивидуальные задания — кейсы с указанием пола, возраста, профессии, сословной принадлежности для реконструкции картины повседневной жизни горожанина, чтобы презентовать один день из жизни представителя того или иного сословия. Данная технология способствует усвое-

нию исторического материала, так как позволяет перейти от анализа абстрактных процессов к анализу конкретной ситуации, а человек в жизни сталкивается с реальной ситуацией. Метод кейс-стади актуализирует познавательный процесс и будет развивать коммуникативные и интеллектуальные возможности обучающихся. По мнению российского педагога-исследователя Л.Т. Жайбалиевой, высказанному ей в статье «Инновационные технологии в преподавании истории в вузе», метод кейс-стади имеет отличительную особенность, заключающуюся в том, что, не давая единственно правильного решения, он позволяет исследователю принять свой вариант решения проблемы, расширяя возможности исследовательской работы [21].

Технология ролевых игр также хорошо вписывается в методику преподавания истории повседневности, поскольку как отмечает Л.Н. Пушкарева, она «ставит задачу не разглядывания мелочей, а рассмотрения в подробностях, поскольку ставит на первое место не само описание материального предмета, но отношение к нему людей» [8; 9]. Именно по этой причине методика ролевых игр позволяет изучить исторические процессы с точки зрения ментальности и психологии.

Ролевая игра в изучении истории повседневности — это форма организации познавательной деятельности обучающихся, которая основана на имитации прямого «участия» в исторических событиях. Как пишет в своей статье «Методические рекомендации по преподаванию истории повседневности в школьном курсе новой истории» российский историк А.А. Федчиняк, «основные цели игры заключаются в закреплении материала темы, стимулировании у учащихся интереса к предмету, приобретении ими навыков применения полученных знаний в повседневной жизни» [18; 25]. Данная идея Федчиняка применима в полной мере и к вузовской методике обучения истории повседневности. Такого рода игры могут быть ретроспективными, когда студенты исполняют роли участников исторических событий, и деловыми, при которых участники игры разыгрывают роли современников, изучающих прошлое. Например, можно провести пресс-конференцию с историческими лицами и обсудить на ней вопросы строительства и благоустройства городов средневекового Казахстана, питания, досуга, моды.

Большой интерес у обучающихся вызывает такие ролевые игры, как «Чингис-хан — гений или деспот и тиран», «Михаил Горбачев: неудачник или человек столетия», организованные в форме игры-суда с участием судьи, подсудимого, прокурора, свидетелей и экспертов. В ходе этих интерактивных занятий обучающиеся моделируют конкретную ситуацию прошлого, «оживляют» участников того или иного исторического времени, сами становятся субъектами социального взаимодействия. Такие задания развивают аналитическое мышление, помогают выстраивать свою систему аргументации, отстаивать свою позицию. Таким образом, ролевая игра стимулирует интерес обучающихся к изучаемой теме.

Все перечисленные выше методы обучения истории повседневности предполагают диалоговое общение всех участников, ведущее к взаимодействию и взаимопониманию в решении совместных задач. Как отмечает в статье «Инновационные технологии преподавания истории в вузе» Л.Т. Жайбалиева, диалоговое обучение дает возможность обучающимся мыслить критически, анализируя нужную информацию, решать сложные задачи, считаться с противоположными точками зрения в дискуссиях, в целом, учит общению с другими людьми [21].

По окончании педагогического эксперимента по включению заданий по истории повседневности в преподавание исторических дисциплин был проведен опрос обучающихся исторических специальностей с целью выяснить отношение к использованию материалов истории повседневности в процессе обучения истории. При проведении анкетирования обучающиеся выбирали один важный для них вариант ответа на вопрос о том, что давало им включение в самостоятельную работу по предметам материалов истории повседневности.

Результаты анкетирования, проведенного авторами статьи, представлены в приведенной ниже таблице 4.

Значение изучения истории повседневности для студентов-историков

№	Преимущества истории повседневности	Значимость истории повседневности для обучающихся в %
1	Обладает большим количеством источников, которые предоставляют богатый исторический материал для лучшего понимания жизни людей определенной исторической эпохи	21
2	В центре внимания истории оказывается обычный человек, который становится главным действующим лицом исторического процесса	35
3	Новое направление истории дает возможность любому человеку почувствовать себя частью истории, прикоснуться к прошлому	26
4	Историк может задать прошлому те вопросы, которые актуальны для современности	10
5	История повседневности позволяет понять и прочувствовать умонастроения людей изучаемой эпохи, изучить их ментальность	8

Приведенные в таблице результаты свидетельствуют о том, что все студенты-историки, принявшие участие в анкетировании, отметили значимость для себя изучения истории повседневности. Хотя уровень осмысления значимости повседневности был различным, все участники эксперимента сошлись во мнении, что применение материалов повседневной истории будет полезным для повышения качества образования.

Выводы

Таким образом, применение истории повседневности в практике преподавания исторических дисциплин в вузе представляет собой попытку использовать альтернативный подход к изучению истории, дополняющий и обогащающий ее содержание, не менее ценный, чем традиционные исторические подходы. Включение тем повседневной истории в процесс обучения не ведет к отказу от методов традиционной истории. Повседневность, представляя собой один из аспектов характеристики истории развития общества, не дает основных сведений для понимания его развития, но при этом она конкретизирует и дополняет общую информацию.

Педагогический эксперимент по включению заданий с использованием повседневной истории в содержании элективных дисциплин, проведенный авторами статьи на базе Учреждения образования «Alikhan Bokeikhan University» показал, что использование истории повседневности в преподавании исторических дисциплин положительно сказывается как на образовательных, так и на воспитательных результатах обучения. Исходя из этого, можно констатировать следующее:

1. Использование повседневной истории в практике преподавания исторических дисциплин способствует более адекватному восприятию исторического процесса, более легкому и продуктивному усвоению учебного материала, развитию аналитического мышления, что повышает познавательную мотивацию обучающихся. Это происходит за счет развития творческой активности и самостоятельности научного поиска. Поскольку преимуществом методов преподавания истории повседневности является то обстоятельство, что учебный материал не всегда подается преподавателем в готовом виде, чаще он добывается и обрабатывается самими обучающимися в процессе исследовательской деятельности, то и ценность полученных сведений значительно повышается.

2. Повседневная история для педагогического процесса имеет не только образовательную, но и воспитательную ценность. Отличительной чертой занятий с использованием заданий по истории повседневности является их выраженная эмоциональная нагрузка за счет «оживления» восприятия истории. Изучая историю через повседневность, обучающиеся становятся субъектами социального взаимодействия, могут поставить себя на место участников событий прошлых лет, а следовательно, лучше понять преемственность общечеловеческой культуры и значимость общечеловеческих ценностей. Кроме того, изучение истории повседневности, иллюстрируя жизнь миллионов конкретных людей в конкретно-исторической обстановке и позволяя обучающимся ощутить себя частью исторического процесса, частью истории своей родины, влияет на процесс личностного становления, способствует формированию у них чувств гражданской ответственности и патриотизма. А эффект соучастия и сопереживания людям и историческим событиям, возникающий при понимании истории изнутри, культивирует гуманистическое отношение к окружающим людям, учит быть толерантными.

Рекомендации

В контексте изложенного выше представляется важным и целесообразным введение в элективные исторические дисциплины заданий для самостоятельной работы студентов по повседневной истории, способствующих развитию мотивации обучения, исследовательскому научному поиску и социализации обучающихся.

Список литературы

- 1 Жакупова Г.Т. Методика преподавания истории: курс лекций / Г.Т. Жакупова. — Алматы: Казах. нац. ун-т им. аль-Фараби, 2013. — 234 с.
- 2 Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития / С.Ф. Мажитов. — Алматы: Ассоциация издателей и книгораспространителей Казахстана, 2013. — 328 с.
- 3 Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945–1953 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / К.К. Абдрахманова. — Караганда, 2009. — 34 с.
- 4 Сактаганова З.Г. Повседневность городов Центрального Казахстана в 1946–1960 годы: сб. док. и матер. / З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова, Б.А. Досова. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2016. — 277 с.
- 5 Асылбеков М.Х. Демографические процессы современного Казахстана / М.Х. Асылбеков, В.В. Козина. — Алматы: Атамұра, 1995. — 128 с.
- 6 Алексеенко Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах / Н.В. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. — 156 с.
- 7 Зуева Л.И. Методика преподавания истории в высшей школе: учеб. пос. / Л.И. Зуева. — Караганда: Арко, 2016. — 328 с.
- 8 Пушкарева Н.Л. Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от школы Аннатов к российской философской школе / Н.Л. Пушкарева, С.В. Любичанковский // Вестн. Ленинград. гос. ун-та. — 2014. — №1. — С. 1.
- 9 Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2018 г. № 895 «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080/>.
- 10 Будяк Л.В. Компетентностный подход в высшем образовании / Л.В. Будяк // Вектор науки ТГУ. — 2011. — № 1. — С. 31–35.
- 11 Прошлое — крупным планом: Современные исследования по микроистории / под ред. М.М. Кром. — СПб.: Алетейя, 2003. — 266 с.
- 12 Калашникова О.В. История повседневности как предмет междисциплинарного исследования / О.В. Калашникова // Система ценностей современного общества. — 2010. — № 14. — С. 124–128.
- 13 Лелеко В.Д. История повседневности в европейской культуре / В.Д. Лелеко. — СПб.: СПб. гос. ун-т культуры и искусств, 2002. — 320 с.
- 14 Сайт журнала «Qazaqstan tarihy». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29729/>.
- 15 Азова А.М. Применение историко-антропологического подхода в преподавании истории в школе [Электронный ресурс]. / А.М. Азова // Образование и воспитание. — 2020. — № 3. — С. 9–11. — Режим доступа: <https://moluch.ru/th/4/archive/168/5227/>.
- 16 Сайт журнала «Уроки истории». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://urokiistorii.ru/articles/istorija-cherez-povsednevnost-novuj-ru/>.
- 17 Осипенко Н.Н. История повседневности как фактор мотивации обучения истории в 9 классе: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Наталья Николаевна Осипенко — СПб., 2007. — 189 с.
- 18 Федчиняк А.А. Методические рекомендации по преподаванию истории повседневности в школьном курсе новой истории [Электронный ресурс]. / А.А. Федчиняк // История. Все для учителя. — 2014. — №10. — С. 21–27. — Режим доступа: <https://dropdoc.ru/doc/827782/metodicheskie-rekomendacii-po-prepodavaniyu-istorii/>.
- 19 Здерев Г.В. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе / Г.В. Здерев // Вестн. Гуманитар. ин-та. — 2007. — № 1. — С. 8–10.
- 20 Суслов А.Ю. Инновационные методы преподавания истории в современном вузе / А.Ю. Суслов, М.В. Салимгареев, Ш.С. Хамматов // Образование и наука. — 2017. — № 19. — С. 70–85.
- 21 Жайбалиева Л.Т. Инновационные технологии в преподавании истории в вузе / Л.Т. Жайбалиева // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры: материалы Всерос. науч.-метод. конф. (29–31 января 2014 г.). — Оренбург: Оренбург. гос. ун-т, 2014. — С. 2003–2008.

И.Ю. Анисимова, Ф.С. Рамазанова

Тарихи білім берудің құрамдас бөлігі ретінде күнделікті өмір тарихының білім беру және тәрбиелік әлеуеті

Білім алушылардың танымдық мотивациясы мәселесі педагогика мен оқыту әдістемесіндегі негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта бұл мәселені өзектендіру Қазақстандағы білім беруді жаңғырту мәселелерімен байланысты. Осы мәселелердің бірі — білім алушылардың танымдық мүмкіндіктерін дамыту құралдарын іздеуде маңызды. Бұл мәселені шешуге тарихты оқытуда күнделікті тарих материалдарын қолдану ықпал етуі мүмкін. Осы мақала күнделікті тарихтың білім беру және тәрбиелік әлеуетіне, XX ғасырдың соңғы ширегінде салыстырмалы түрде жақында пайда болған тарихи зерттеулердің бағытына және қарапайым адамдардың — тарихи процеске қатысушылардың өмір әлемін зерттеуге арналған. Білім алушылардың танымдық мотивациясын дамыту және оларды әлеуметтендіру үшін тарихи пәндерді оқыту процесінде күнделікті тарихтың әлеуетін пайдалану мүмкіндіктерін зерттеудің өзектілігі отандық әдістемелік еңбектерде бұл мәселенің аз зерттелуімен байланысты. Мақала авторларының пікірінше, тарихи білімнің барлық байлығын, соның ішінде күнделікті тарихты ескермей, өткеннің объективті бейнесін алу мүмкін емес. Басқа тарихи дәуірлердегі адамдардың күнделікті тәртібімен, олардың менталитетімен және моральдық-адамгершілік құндылықтар жүйесімен танысу білім алушыларға жалпыадамзаттық мәдениеттің ортақтығы мен сабақтастығын көрсетеді. Өткенге құндылық қатынасын қалыптастыру, оны эмоционалды қабылдау оқытудың тиімділігін анықтайды. Мақалада күнделікті тарихтың білім беру және тәрбиелік міндеттері талданған, оны оқытудың инновациялық әдістерін қолдану мүмкіндігі қарастырылған. Авторлар білім алушылардың күнделікті өмір тарихы туралы білімдерін қалыптастыру тарихи процесі неғұрлым барабар қабылдауға, оқу материалын оңай және нәтижелі игеруге ықпал етеді, білім алушылардың танымдық мотивациясын арттырады және олардың қоғамдағы әлеуметтенуін ынталандырады деп санайды.

Кілт сөздер: күнделікті өмір тарихы, әдістеме, оқыту әдістемесі, білім сапасы, тарихи білім, танымдық мотивация, әлеуметтену, тәрбие процесі, инновациялық әдістер, жаңғырту.

I.Yu. Anisimova, F.S. Ramazanova

Educational and educator potential of the history of everyday life as component of historical education

The issue of cognitive motivation of students is one of the key issues in pedagogy and teaching methods. The actualization of this issue is currently connected with the problems of modernization of education in Kazakhstan. One of these problems is caused by the search for funds for the development of cognitive abilities of students. The solution of this problem can be facilitated by the use of materials of everyday history in teaching history. This article is devoted to the educational potential of the history of everyday life, the direction of historical research that appeared relatively recently, in the last quarter of the twentieth century, and explores the life world of ordinary people – participants in the historical process. The relevance of the study of the possibilities of using the potential of everyday history in the process of teaching historical disciplines for the development of cognitive motivation of students and their socialization is due to the fact that this issue has been little studied in domestic methodological works. According to the authors of the article, it is impossible to get an objective picture of the past without taking into account all the wealth of historical knowledge, including the history of everyday life. Familiarity with the everyday behavior of people of other historical eras, with their mentality and system of moral values will show students the commonality and continuity of universal culture. The formation of a value attitude to one's past, its emotional perception determines the effectiveness of training. The article analyzes the educational tasks of the history of everyday life, considers the possibility of using innovative methods for teaching it. The authors believe that the formation of students' knowledge on the history of everyday life will contribute to a more adequate perception of the historical process, easier and more productive assimilation of educational material, increase the cognitive motivation of students, stimulate their socialization in society.

Keywords: history of everyday life, methodology, teaching methods, quality of education, historical education, cognitive motivation, socialization, educational process, innovative methods, modernization.

References

- 1 Zhakupova, G.T. (2013). Metodika prepodavaniia istorii: kurs lektsii [Methods of teaching history: a course of lectures]. Almaty: Kazakhskii natsionalnyi universitet imeni al-Farabi [in Russian].
- 2 Mazhitov, S.F. (2013). Istoricheskaiia nauka Kazakhstana: sovremennoe sostoianie i tendentsii razvitiia. Almaty: Assotsiatsiia izdatelei i knigorasprostranitelei Kazakhstana [in Russian].

- 3 Abdрахманова, К.К. (2009). Povsednevnaia zhizn gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1945–1953 godakh [Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1945–1953]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 4 Saktaganova, Z.G., Abdрахманова, К.К. & Dosova, B.A. Povsednevnost gorodov Tsentralnogo Kazakhstana v 1946–1960 godakh: sbornik dokumentov i materialov [Everyday life of the cities of Central Kazakhstan in 1946–1960: collection of documents and materials]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 5 Asylbekov, M.Kh. & Kozina, V.V. (1995). Demograficheskie protsessy sovremennoy Kazakhstana [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 6 Alekseyenko, N.V. (2006). Istoriia Vostochnogo Kazakhstana v dokumentakh i materialakh [The history of East Kazakhstan in documents and materials]. Ust-Kamenogorsk: Media-Alians [in Russian].
- 7 Zuyeva, L.I. (2016). Metodika prepodavaniia istorii v vysshei shkole: uchebnoe posobie [Methods of teaching history in higher education: study guide]. Karaganda: Arko [in Russian].
- 8 Pushkareva, N.L. (2014). Ponimanie istorii povsednevnosti v sovremennom istoricheskom issledovanii: ot shkoly Annalov k rossiiskoi filosofskoi shkole [Understanding of history of everyday life in modern historical research: from the Annals School to the Russian Philosophical School]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Leningrad State University*, 1, 1 [in Russian].
- 9 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 27 dekabria 2018 goda N 895 “Ob utverzhdenii gosudarstvennykh obshcheobiazatelnykh standartov obrazovaniia sootvetstvuiushchikh urovnei obrazovaniia” [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of December 27, 2018 No 895 “On approval of state mandatory standards of education of appropriate levels of education”]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080> [in Russian].
- 10 Budiak, L.V. (2011). Kompetentnostnyi podkhod v vysshem obrazovanii [Competence-based approach in higher education]. *Vektor nauki Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Vector of Science of Tomsk State University*, 1, 31–35 [in Russian].
- 11 Krom, M. (Ed.). (2003). Proshloe — krupnym planom: Sovremennye issledovaniya po mikroistorii [The Past — close-up: Modern research on microhistory]. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 12 Kalashnikova, O.V. (2010). Istoriia povsednevnosti kak predmet mezhdistsiplinarnogo issledovaniia [The history of everyday life as a subject of interdisciplinary research]. *Sistema tsennoy sovremennoy obshchestva - The value system of modern society*, 14, 124–128 [in Russian].
- 13 Leleko, V.D. (2002). Istoriia povsednevnosti v evropeiskoi kulture [The history of everyday life in European culture]. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 14 Sait zhurnala «Qazaqstan tarihy» [Site “History of Kazakhstan”]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29729> [in Russian].
- 15 Azova, A.M. (2020). Primenenie istoriko-antropologicheskogo podkhoda v prepodavanii istorii v shkole [Application of the historical and anthropological approach in teaching history at school]. *Obrazovanie i vospitanie — Education and upbringing*, 3, 9–11. Retrieved from <https://moluch.ru/th/4/archive/168/5227/> [in Russian].
- 16 Sait zhurnala “Uroki istorii” [Site of journal “Lessons of history”]. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/articles/istorija-cherez-povsednevnost-novyi-ru> [in Russian].
- 17 Osipenko, N.N. (2007). Istoriia povsednevnosti kak faktor motivatsii obucheniia istorii v 9 klasse [The history of everyday life as a motivation factor for learning history in the 9th grade]. *Candidate's thesis*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 18 Fedchiniak, A.A. (2014). Metodicheskie rekomendatsii po prepodavaniiu istorii povsednevnosti v shkolnom kurse novoi istorii [Methodological recommendations for teaching the history of everyday life in the school course of modern history]. *Istoriia. Vse dlia uchitelia — History. Everything for the teacher*, 10, 21–27. Retrieved from <https://dropdoc.ru/doc/827782/metodicheskie-rekomendacii-po-prepodavaniyu-istorii> [in Russian].
- 19 Zdereva, G.V. (2007). Sovremennye problemy metodologii istoricheskoi nauki i prepodavaniia istorii v vuze [Modern problems of methodology of historical science and teaching history at the university]. *Vestnik Gumanitarnogo instituta - Bulletin of the Humanitarian Institute*, 1, 8–10 [in Russian].
- 20 Suslov, A.Yu. (2017). Innovatsionnye metody prepodavaniia istorii v sovremennoy vuze [Innovative methods of teaching history in a modern university]. *Obrazovanie i nauka - Education and science*, 19, 70–85 [in Russian].
- 21 Zhaibalieva, L.T. (2014). Innovatsionnye tekhnologii v prepodavanii istorii v vuze [Innovative technologies in teaching history at the university]. *Universitetskii kompleks kak regionalnyi tsentr obrazovaniia, nauki i kultury: materialy Vserossiiskoi nauchno-metodicheskoi konferentsii (29–31 yanvaria 2014 goda) - University complex as a regional center of education, science and culture: materials of all-Russian Scientific and Methodological Conference*. Orenburg: Orenburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

Қ.А. Аубакирова*, З.Т. Кәрімхан

Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан
(E-mail: kz.aubakirova@gmail.com; zangaralash2020@gmail.com)

Алаш идеясы және империализм

Мақалада адамзаттың жалпы тарихындағы империализм түсінігі, отарлау саясатының зардаптары мен оң өзгерістері, қозғалыстар қарсылығы ХХ ғасыр басындағы Алаш идеясымен салыстырмалы түрде қарастырылған. Алаш ұлт-азаттық қозғалысының отаршылдыққа қарсы күресі, қазақ зиялыларының ұлттық идентификацияны (бітім-болмысын) сақтау, қорғау турасындағы көзқарастары мен ой, пікірталас үндестіктері тарихи-салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу тәсілдері мен сандық және сапалық контент анализ негізінде талданды. Сондай-ақ, зерттеу барысында биографиялық параллель, идеография, құрылымдық талдау және жекелеген тұлғалар мен топтардың пікірін арнайы тұжырымдау негізіндегі бихевиористикалық зерттеу тәсілдері қолданылды. Аталған зерттеу тәсілдері арқылы әлем тарихына өзгерістер енгізген үлкен елдердің отарлау саясаты мен басқыншы әрекеттеріне тарихи шолу жасалып, патшалық Ресейдің түркі-мұсылман халықтарын бағындырудағы айла-тәсілдері сараланып, империяның отарлық саясатына қарсы тұратын күш — жалпыұлттық ояну екенін түсініп, саяси өмірге белсене араласуынан туындаған қарулы және ағартушылық жұмыстары пайымдалды. Зерттеу барысында ХХ ғасыр басындағы әлемдік өзгерістер, төңкерістер толқыны, империалистік көзқарастардың тыйылмауы, оның тигізіп отырған зардабына қарсы Алаш қозғалысының өкілдерінің көзқарастары да айқындалып, тұжырымдары сараланды. Зерттеу қорытындысы — отарлау саясатына, жалпы империалистік санаға қарсы қорғаныс ретінде қолданылатын ең үлкен күш идея екендігін анықталып, Ресей империясы тарапынан жүргізілген отарлау саясатына қарсы Алаш идеясының бірлік ерекшеліктері нақтыланды.

Кілт сөздер: империалистік сана, колонизация, Алаш идеясы, Алаш ағартушылығы, ұлттық идентификация.

Kipicne

Империализм — өзге елдің территориясы мен экономикалық-саяси хәл-ахуалын тұтас бақылауға алуды көздеген, өзге елдімекендерді тұтас иемдену процесіне негізделген идеология. Аса құнды әрі қажетті ресурстарға ие кедей немесе әлсіз елдерді басып алу арқылы өзге елдің немесе үкіметтің үстемдік орнатуы, жаулау үрдісі де империализм саясатының көрсеткіші бола алады. Анықтап айтқанда, ірі немесе күшті елдер өз билігін өз шекарасынан тыс кеңейтуге ұмтылатын саясат, басқару тәсілі империализммен тікелей байланысты.

Қарапайым қағида: империализм саясаты империя құруды көздейді. Империалистік елдер басқа елдерді бақылауға алады. Бұл үшін олар әскери күш қолдануы немесе түрлі отарлау саясатына негізделген айла-тәсілдерді пайдалануы мүмкін.

Отарлау деп (лат. *colonia*) күшті державалардың әлсіз халықтарды күш қолдану арқылы бағындырып, олардың байлығын, жерін иеленіп қана қоймай, отарланушы елдің әкімшілік басқару жүйесін түбегейлі өзгертудің нәтижесінде толық үстемдік орнатуын айтады. Қазақ ғалымдары тарапынан бұған: «Отаршылдық — өз елінің шет жағында бос жатқан жерлерді қоныстану немесе шаруашылық үшін игеру, сондай-ақ басқа елдерде қоныстар салу. Отаршылдық көбінесе жергілікті тұрғындарды күшпен бағындыру және ығыстыру саясатымен (кейде қырып-жоюмен) ұштасады және басқа аумақтарды таратып алу үшін қолданылады» деген анықтама берілген [1; 612].

Отарлау саясатына қатысты тарихи деректерден бірер мысалдар келтірсек, әлем тарихында отарлау немесе басқа елдерді жаулап алу ісі көне замандардан бастау алған. Жер үшін талас уақыт өтсе де еш толастаған емес. Жаһан тарихындағы түрлі жорықтар, XV ғасырдың ортасында аса қатты қарқынмен дами бастаған «Ұлы географиялық ашулар» жер шарындағы түрлі мемлекеттердің территориясын тарих картасында бірде үлкейтіп, бірде жойып, енді бірде мүлдем басқа мемлекеттерге айналдырып отырды. Отарлау саясатының өзі түптеп келгенде отарлау идеясынан, үстемдік ету мақсатымен пайда болғандықтан аса күрделі тақырыптардың бірі ретінде әлі күнге дейін зерттеліп келеді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kz.aubakirova@gmail.com

Крест жорығы, ислам дінінің жайылуы сынды дін атын жамылған империалистік жаулаулар кейіннен Ұлыбритания, Испания, Жапония, Германия, Франция, Ресей империясы сынды әскери қуаты күшті елдердің де мақсат-мүддесімен сай келе бастады.

Белгілі ғалым М. Мырзахметұлының «Қазақ қалай орыстандырылды?» атты зерттеу кітабында «XX ғасырдың басында 72 млн шаршы шақырым аумақ мен планета халқының үштен бір бөлігі 560 млн адам бағынышты болды» деген дерек келтірілген. Нақтырақ санамалап айтқанда:

- Ұлыбритания иелігінде: 9 млн шаршы шақырым жер мен 146,6 млн адам;
- Франция иелігінде: 9,7 млн шаршы шақырым жер мен 49 млн адам;
- Германия иелігінде: 2,9 млн шаршы шақырым жер мен 12,3 млн адам;
- АҚШ иелігінде: 0,3 млн шаршы шақырым жер мен 9,7 млн адам;
- Жапония иелігінде: 0,3 млн шаршы шақырым жер мен 19,2 млн адам бағынышты күй кешті [2; 4].

Күш-қуаты зор, әлеуетті елдер маңайындағы дамымаған, көршілес мемлекеттерді, тобыр мен халық деңгейінен ұлт пен ұлысқа айнала алмаған қоғамдарды жою үшін империализмнің барлық механизмі мен тактикасын қолданды. Бір құрлықтағы ықпалды күштің келесі екінші бір құрлыққа өтіп, әкімшіл-әміршіл диктатуралық саясат орнатуы жергілікті қоныстанған халықты ата-баба тілінен, дінінен, мәдениетінен, мұрасынан айыруы, ассимиляцияға ұшыратуы, ұлттық құндылықтарын жоюы — жалпы адамзат тарихындағы қолдан жасалған зұлымдықтың айқын көрінісі еді.

Жер бетіндегі әр ұлт өзінің ұлттық болмыс-бітімімен ерекшеленетін дүниежүзілік өркениетке, мәдениетке жаңалық пен үлес (мәдениет үлгілері, әдеби нұсқалар, тарихи мұрасы, сәулет өнері, тілдік ерекшеліктері, әдет-ғұрпы, салт-санасы, психологиясы) қосса, ендігі де алпауыт мемлекеттер империялық үстемдік күші көптеген құндылықтарды иемденіп алды. Ал, XX ғасыр басындағы қазақ даласында жүргізілген саяси отарлау саясатының өзіндік ерекшеліктері болды. Жасырын отарлау саясаты мен агрессивті колонизация үрдісін ұзақ уақыт жүргізген Ресей империясы қазақ даласын географиялық тұрғыда ғана емес, мәдени, діни, ұлттық этногенез негізінде де трансформацияға ұшыратуға тырысты. Бұл мәселе жөнінде нақты талдаулар негізгі бөлімінде көрсетілген.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысы барысында әлем ғалымдарының еңбектеріне шолу жасалып, империалистік сана тудырған империализм саясатының ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ, тарихи салыстырмалы және салғастырмалы зерттеу тәсілдері мен сандық-сапалық контент анализ негізінде «Алаш» идеясына сараптама жұмысы жүргізілді. XX ғасыр басында ғұмыр кешкен Алаш қайраткерлерінің ғұмырбаян деректері мен тарихи оқиғалар негізінде биографиялық параллель сараптама жасалып, Алаш идеясының хронологиясы анықталды. Империализм, колонизация, Алаш идеясы және ұлттық тепе-теңдіктің бұзылуы сынды ұғымдардың мазмұндық ерекшеліктері талданып, Алаш идеясы, Алаш қозғалысы сынды ұғымдарға нақты анықтамалар берілді.

Негізгі бөлім

Адамзат тарихында отарлау саясаты жергілікті жұрттардың жерін басып алумен қатар халқын да аса қатыгездікпен қанап-тонау арқылы жүргізілді. Нәсілшілдік, кемсітушілік кең етек жайды. Сондықтан империализм ұғымы және оның мәселесі бойынша біршама еңбектер жазылды. Аса көлемді еңбек «Британика» энциклопедиясынан бастап, жекелеген ғалымдар Э. Саид, Я. Кемпбелл, Дж. Уиллер, А. Лаури т.б. зерттеулерінде, Алаш идеясының көшбасшылары Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Тұрғанбайұлы, Қ. Кемеңгерұлы, М. Шоқай, М. Жұмабай, Т. Шонанұлы және кейінгі отандық ғалым-зерттеушілерден М. Мырзахметов, М. Қойгелді, А. Айталы, Т. Жұртбай, Ө. Өмірзақов, Б. Қайратұлы, т.б. еңбектерінде көрініс табады.

Отарлау үрдісіне ұшыраған халықтар тек жерінен ғана айырылып қалған жоқ, шын мәнінде олар өздерінің болмыстарынан айырылды. Империализм саясаты отарланған халықтың дін, тіл, таным, мәдениет, тарих, этногенез, дәстүр сынды алуан түрлі ерекшеліктерінің бәрін жойып, бір түрге айналдыруға немесе жоюға тырысты. Ал Ресей империясының саясаты аса жасырын әрі ұзақ уақыт бойына қазақ халқының ұлттық идентификациясына қарсы жұмыс жасады. Соның салдарынан тіл, дін, діл, таным, тарих, тіпті дәстүр ерекшеліктеріне қатысты мәселелер әлі күнге дейін қазақ халқы үшін хронологиясы түрлі өзгерістерге толып кетті. Американы жаулап алған испандар мен португалдар Инк мәдениеті мен Мая тайпасының мұрасын тұтастай жойса, ағылшындар мен француздар Африка-

дағы түрлі мемлекеттердің дін мәселесін бірнеше ағымға бөліп, өзара туыс халықтарды алшақтатып жіберді. Дәл осындай мәселе Ресей империясы тарапынан түркі халықтарына қатысты да жасалған болатын. Оғыз-қыпшақтан тараған қазақ пен түрік бірін-бірі түсінбей, түркі халықтары ортақ тіл бірлігінен айырылып, кейбірі мүлдем жойылып кетті.

«Британика» энциклопедиясында былай деп жазылған: «...Империализм түптеп келгенде адамдарды бір-бірінен алшақтатып, жер-жерді түрлі территорияларға бөлшектейтін қаруға айналды. Ал, мындаған шаршы территорияларды жаулау мақсатында жүзеге асқан империализмнің бір түрі діннің өзін саяси құралға айналдырды» [3; 2]. Демек, империализм, отарлау саясаты түрлі кейіпте, түрлі формада құбылмалы болуы әбден мүмкін. Бірі географиялық ашуларды желеу етіп, мақсатына пайдаланса, енді бірі діннің атын жамылып, ал енді бірі сауда-саттық сынды түрлі формалардағы экономикалық жаулау тәсілдерін де пайдаланған.

Отарлау саясатының түпкі мақсаты империя құруды көздегендіктен, ол үнемі ашық түрде жүргізілген жоқ. Отарлау саясаты кейде экономикалық саяси-даму үрдісін де пайдаланып отырды. Ал, кейбір кезеңдерде ашық соғыс түрінде геноцид, этноцид жүргізу арқылы да жергілікті халықты бой ұсындырып, жаулау формасын жүзеге асырған болатын.

Белгілі ғалым Б. Қайратұлы өзінің «Қазақия қалай отарланды?» атты зерттеу еңбегінде: «1942 жылы азаттық алған Индонезия елінің көсемі Сукарно: «Қолайлы, жақсы ауру, дерт болмайтыны сияқты жағымды отаршылық та болмайды», – десе [2; 5], көп уақыт Еуропа отарында болған Марокко елінің тарихшысы Абдулла Лаури өзінің ағылшын тілінде жарық көрген еңбегінде: «Отарлаушылар тіпті менің ішкі жан-дүниемді тонады. Мен басқаша ойлай алмаймын. Өзімді азат, тәуелсізбін деп ойлағанның өзінде біреу жан-жағымнан анталап, қамалап, еңсемді басып тұрғандай сезімде өмір сүремін», – деп жазыпты [2; 6].

Отарлау саясатына қатысты зерттеулердің бәрі де отарлау үрдісіне ұшыраған жергілікті халық ең көп қиындық көріп, жапа шегетінін анық көрсеткен. Және басты қауіп тек территориялық бірлікке ғана емес, тіл, дін, мәдениет, дүниетаным, дәстүр сынды сакральды мәнге ие ұғымдар мен идеологиялық бірліктер де трансформацияға ұшырайтын болған. Осы ретте, қазақ даласында отарлау саясатын жүргізген Ресей империясы тек жер мәселесіне ғана емес, оқу-ағарту, дін, тіл, экономика, дәстүр, таным, география, тарих, әдебиет т.б. барлық жергілікті халықтың ұлттық идентификациясына трансформация жасауға тырысты. Сондықтан, Ресей империясының отарлау саясатын қарастырған кезде, тек қана қазақ халқының тарихына жеке-дара қарамай, тұтас түркі-мұсылман халықтарын бір географиялық бірлікте қарастырған жөн. Себебі, тілі бір, діні бір, ділі бір халықтарды бір-біріне қарсы қойып, өзара шағыстыру, мүмкіндігінше алшақтату ойынын ойнаған империалистік саясат ешқашан ешкімді аямайтынын дәлелдеп кетті. Ал, қатыгездік пен сатқындықтың түр-түрін көрген қазақ тарихы отарлау саясатына қарсы тұра алатын бірден-бір негізгі күш *идея* екендігін анық көрсетті. Ал, Ресей империясының отарлау саясатына қарсы Алаш идеясының реформаланған түрін ұтымды пайдаланып, антиколониалды соғысты идеялық негізде жүргізудің үлгісін көрсетті. Сол Алаш идеясын негізге алған реформаторлар, антиколониалистер *Алаш зиялылары* еді.

1905-1919 жылдар аралығындағы Алаш құбылысы расында да елді бірлікке бастап, отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлы қозғалыс болды. Шын мәнінде ұлтты отаршылдық сияқты аса қатерлі құбылысқа қарсы бағыттай алды. Қысқа уақыт ішінде жанталаса қимылдап, қоғамның барлық саласы бойынша реформаторлық жұмыстар атқарды. Ұлттық мемлекет жүйесін қалыптастырды. Руханият мәселелерін шешті. Империализмге қарсы ұлттың идентификациясын сақтау жолында арпалысты.

Алайда империалистік үстемдік өз дегеніне жетті. Жетпіс жыл бас көтертпестен жаныштаған отаршылдық саясаттар бірінен соң бірі жүзеге асып жатты. Совет билігі кезеңінде (1920-1991) отаршылдықтың айла-шарғыларының түгелі қолданылғандықтан, әлемде жоқ сынақтарды, террорлық әрекеттер мен нәубеттерді бастан кешірді. Ақырында адам төзгісіз ауыр азаптардан соң ұлттың өне бойына империалистік сана өтіп кетті. Ғасыр басындағы азаттыққа деген ұмтылысымыз, рухымыз күл-талқан болып ойсырай жеңілді.

Алаш идеологиясының өмірде нақты жоспарланған мұраттарына совет билігі идеологиясының тарапынан тосқауыл қойылып, көркем әдебиеттегі ұлттық мазмұндағы тақырыптар цензураға ұшырап, социалистік реализм әдісімен колхоз, совхоз, өндіріс тақырыбында жазылған шығармаларға жол ашты. Империалистік сана қазақ әдебиетінде бірқыдыру көрініс тапты. Советтік идеологияға санасы уланған Павлик Морозовтардың ендігі бейнесі «Батыр бала Болатбекке» айналған қазақы нұсқасы да өмірге келді. Алаш идеясының концепциясын бұрмалап, қайраткерлердің еңбектерін мансұқтап

жазған КГБ офицері С. Шәкімбаевтың «Үлкен Түркістанның күйреуі» сияқты шығармалардың көксемі оқырман санасын улау болатын.

Отаршылықтың рухани зардабының салдарынан ұлттың ақыл-ойы басқаға тәуелді, ынжық, дәрменсіз, өресіз, басқа біреудің ақылымен жүретін күйге тап болды. Мұндай процесті батыстық әлеуметтану ғылымында «жағымды» (позитивтік) дискриминация десе, өз елінде өзі лайықты орын ала алмай отырған халық жағдайындағы әлеуметтану ғылымында «ішкі отаршылдық» (внутренний колониализм) деп сипаттайды.

Осылайша, отаршылдықтың топалаңына түскен ұлт империализмнің диірменіне үйіріліп, талқандалып тобыр болып шыға келді. Бұдан шығатын қорытынды мынау: ұлттың тобырға айналуы оңай, ал тобырдың ұлтқа айналуы қиын, өте қиын. Ал енді қайта ұлт деңгейіне жету үшін халық картарис ұғымын қабылдап, деколонизация процесінен өтуі тиіс.

Әлем қожасы атанып, жер билігіне ұмтылған державаның біреуі патшалық Ресей империясы күллі материкті бір мемлекетке айналдыруды мақсат тұтты. Еуразия құрлығына көз тіккен Ресей империясының назарынан Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Тәжікстан территориясы тыс қалған жоқ. Әсіресе, жоғарыдағы түркі-мұсылман ұлыстарына көз тіккен Ресей империясы оларды бағындырудың кілті мен қақпасы Қазақстан екенін өте жақсы түсінді.

Бірінші Петр 1722 жылы Астрахан жеріне аяқ басқанда қазақ даласына қарап тұрып: «Қазақ жері Азия елдімекеніне шығатын кілт һәм қақпа екен. Сондықтан, орасан зор шығынға қарамай қазақты отарлау керек» деп жарлық түсірген [4; 580].

Осындағы Астрахан жорығына қатысып, тілмәш болған А.И. Тевкелев патша тарапынан қазақ ордасын түбінде бір қағазбен-ақ Ресейге қарту тапсырмасын алып жедел іске кіріседі. Дәл осы кезден бастап қазақ жерінде империализмнің қадамдары басталды.

Отарлау саясатын жүргізген мемлекеттердің ішінде еуропалықтардың жабайы тәсілі қаншалықты қатыгез болса, Ресей империясының жымсықы саясаты да жеңіл болған жоқ. Америкадағы үндіс тайпаларына ауру таратып, бір-біріне айдап салу арқылы қырып тастаған еуропалықтардың географиялық ашулары тұтас тайпалардың жойылуына әкелсе, қазақ даласын отарлау саясаты салдарынан 1919-1921, 1931 жылдардағы ашаршылық пен 1938 жылдардағы репрессия тұтас қазақ халқының үштен бірін қырып жойды. Ал, тіл саясаты мен жер саясатына, дін мәселесіне, ағартушылыққа қатысты жасаған қысымдары күні бүгінге дейін зардабын тигізуде.

Ресейдің қазақ даласын отарлау саясатының жоспар-жобасы жайлы тарихшы һәм зерттеуші-ғалым А.И. Левшин (1798-1879) Ресей империясы қазақ жерін жаулау арқылы империя бір тамшы қан ағызбай бірнеше жүз мың халықты қосып алды; шығыс және оңтүстік өлкенің қауіпсіздігін қамтамасыз етті; қазақтар арқылы жауынгер жоңғарлардың күшін әлсіретті; қазақтардың күшін пайдаланып башқұрттарды тықсырды; қазақ даласы арқылы Хиуаны бой ұсындырды; Қытай мен Үндістан секілді ірі мемлекеттермен қарым-қатынас жасауға жол ашатын әрі сонда кірудің кілтін қолға алады деп жазды [5; 656].

Ресей өзінің отарлау жоспарын іске асыру үшін Қазақ даласын отарлаудың кезеңдік бағыттарын айқындады. Филолог-ғалым Мекемтас Мырзахметұлы Ресей императорының Қазақ жерін отарлау саясатының жүзеге асырылуын мынадай кезеңге бөліп қарастырған екен:

Бірінші кезең — патша үкіметі жаулап алғаннан кейін басталған патша ағзам қазақ халқын қалайда шоқындыруға, салт-дәстүрін орыстандыруға бағытталған үлкен саяси мақсат қойған және оны мемлекет деңгейінде құпия ұстаған кезең;

Екінші кезең — Совет дәуірі. Ол «ұлттар достығы» деген ұранмен өзінің орыстандыру саясатын бүркемелеп, оны судың астыңғы ағысындай астыртын жүргізген, қазақты жаппай орыстандырған кезең;

Үшінші кезең — сан ғасыр бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізген дәуір. Бұның да өз қиындығы болды, әуелі, нарық жолына түстік, осыған дейін сансыраған дүниетанымымыз, мінез-құлқымыз сенге соғылған балықтай есеңгіреп, тағы да бұзыла түсті. Алдымыздан ақшаның культіне бас ию шықты. Бар мақсат — тек баю. Бұл да жоғарыдағы ұзақ жыл отарлаудың салдарының кезеңі [6; 27].

Патшалық Ресей империясының Совет үкіметімен жалғасып келген отаршылдық саясатының оспадар әрекеттері туралы ойлар Алаш қайраткері, публицист Қошке Кеменгерұлының «Ресей өкіметінің қазақ туралы мынадай қанды саясаты болды:

1. Қазақтың байлығын сүліктей сору.
2. Қазақтың сорпаға шығар маңдай жерін сыпырып, қазақты шөлге қуу.

3. Ауылнайлық, билік, болыстық партиясын отын үрлеп, май тастап, қазақты бір-бірімен қол қамшы-шоқпар қылып, ұлттық азаматтық сезімін өсірмеу.

4. Қазақты шоқындыру. Осы қанды саясаттың дәмін қазақ елі қай бұратанадан болса да кем тартқан жоқ» деген тұжырымды пікірімен үндес шықты [7; 98].

Жалпылай айтқанда бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның кең байтақ жер көлемі, құнарлы топырағы, жер асты, жер үсті қазба байлығы, қай уақытта болсын әр кімді қызықтыратын мәселе. Батыстық көзқарас пен мәдениет қалыптасқан патшалық Ресей билігі әлі де болса қуғын-сүргін, репрессия мәселесінде әлі де болса мәдениетті еді. Қан төңкеріспен орнаған советтік билік, жабайы мәдениет орнатып, шовинизм асқан тағылықпен, өршіген менменшілдік, тұрпайы социализм идеологиясын сіңіріп, сонау Көк түріктер заманынан қазақ хандығына жеткен тарихи ұлттық санамызды ұмыттыруға тырысып бақты.

Қазақ даласын отарлаудың бірнеше тәсілі, нақтырақ атап айтқанда жер арқылы отарлау, әкімшілік отарлау және рухани отарлау аяусыз жүргізілді.

Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауының көздеген саяси мақсаты біреу болды: жергілікті қазақ халқын ығыстыра отырып, жақсы жерлерді иемденіп, Азияға аттанатын жолды ашу. Сібір ойпатына экспедициялық жорықтар жүргізіліп, барлау-тыңшылық әрекеттері ұйымдастырылды. Сол арқылы Сібір өңірі толық жауланып, бекіністер тұрғызыла бастаған соң, ішкерілей еніп Қазақ даласында шеп құрып жылжып, әскери бекіністердің санын арттыра берді. Екіншіден, орыс-казак әскерілерінің қазақ жерін тегін иеленуіне мүмкіндік беріп, солардың күшіменен ауыз салып отырды. Үшіншіден, Ресей шаруаларының қазақ жеріне жаппай көшіп қоныс аударуына күшті ықпал жасаса, сол қоныстанушы шаруаларға патшалық тарапынан өте пайдалы жеңілдіктер жасалып отырды. Отарлаудың бұл тәсілі «малым — жанымның садағасы, жаным — арымның садағасы» деп білетін халық үшін өте ауыр соққы болғаны даусыз.

Патшалық отарлаудың салдарынан жерінен айырылып кедейленген қазақтар еріксіз өндірісті жерді сағалап, стансаларды жанай қоныстанды. Көбі мал шаруашылығын тастап, егіншілікті кәсіп етті. Осылай қазақтар арасында жатақтар дейтін әлеуметтік топ пайда болды. Ел ішінде болып жатқан осындай келеңсіздіктерді кезінде ұлттың ұранына айналған «Қазақ» газеті ғана ашына жазып шырылдады. Мысалы: «Кедейліктің басты себебі — қоныс тарылғандығы. Қазақтардың жарамды жерлері егін үшін орыс-казактарға ойып-ойып берілді. Іліп алар жерлер ауып келген мұжықтарға беріліп жатыр. Қазақтардың таудағы һәм етектегі көп қыстаулары мың азаппен қазып шығарған арықтары, егіндік-пішендік жерлері бәрі де қолдан кетті... Жерге тоймайтын шын жалмауыздар — орыс-казактар екен. Алдында қара-құрасы бар қазақтар бұл күнде тауға шыққан болады. Шыққаннан не пайда? Жолшыбай орыстың егіні мен пішендігі. Жуықтап кетсе, қазақтың малын ұстап, өзін сабап, қырып-жойып кете жаздайды» деп жазған [8; 2].

Ал кезінде «қазақ даласында бос жер бар ма?» деген жоспармен құрылған А. Щербина экспедициясының құрамында болып, қазақ даласының түгел төңірегін жетік білетін бірден-бір жер маманы Әлихан Бөкейхан осы аталған «Қазақ» газеті бетінде жарияланған ғылыми негізі терең, дәлелі тиянақты публицистикалық мақалаларында патшалық Ресейдің отаршыл аппаратының зорлығын, жасап жатқан айласын жан-жақты сынап, әшкерелеп, сол арқылы халықтың көзін ашып, әлеуметтік шындыққа жетеледі. Патшалық әкімшілік тарапынан болып отырған әділетсіздікті көріп-біліп отырған ол: «Өстіп жұртты билеген патшалық бар ма екен? Біздің патшалық конституциялы емес пе, біздің патша қол астындағы адамның бәріне бірдей әділ емес пе? Біздің қазақ жерінен күнде көшіретіндей не жазып еді?» деп ашынады.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ жерін алу турасындағы низам» атты еңбегінде: «Жолсыз істерден жәбір көріп, әуре болып жүрген қазақтар көп. Қыстау салған жерінен айырылып, қыстайтұғын жаңа жерді общества бермей, жер алып беріп орналастыруға міндетті мекемелер оған қабырғасы қайысып, қайғырмай отыр. Шөп шабуға, мал жаюға, егін салуға орын таппай сандалып жүрген қазақтарды көз көріп тұр» деп, ащы шындықты жазды.

Алаш арысы Міржақып Дулатұлы 1906 жылы жазылған «Қазақтың жері» атты өлеңінде:

Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мұжыққа, қош аман боп, барасың ба?
Қасиетті бабамыздың зираттары,
Қалды ғой көшесінің арасында.
Моншаға зираттың тасын алып,
Ағашын отқа мұжық жағасың да.

Таба алмай бір барғанда еш белгісін,

Көзден жас көлдей болып ағасың да, — деп, жырлауы қазақ қасіретінің қалың, бейнеті сор екеніне дәлел болатындай.

Ал әкімшілік отарлау жүйесі ең алдымен хандық билікті жоюды көздеді. Ол үшін әкімшілікке қазақ даласына басқарудың жаңа ережелерін қабылдап, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі басқару жүйесін жою қажет болды. Сөйтіп қазақ даласын басқару үшін жаңа патшалық әкімшілік жүйе қалыптасты. «Сібір қазақтарын басқару туралы» жарғы отарлаудың жаңа жүйеге өткенін білдірсе, хан билігіне қарасты жерлерде округтік приказдардың ашық құрылуы отарлаудың әкімшілік тәсілінің тереңдей түскенін аңғартты. Хандық биліктің жойылуына қарсы қол бастаған Кенесары көтерілісі де осының айғағы. Қазақ даласын басқарудың уақытша ережесі орнап, Дала және Түркістан Генерал-губернияларының құрылып, әкімшілік басқарудың жаңа тәртібі қалыптасты.

Патша әкімшілігі Қазақ хандығының басқару тетігіне бір мезгілде бірнеше ханды (Әбілмәмбет, Абылай, Бөкей) ресми түрде бекітуі, билік үшін ішкі саяси күресті тұтандыру және хандардың санын жасанды түрде көбейту, кезекті хан тағына үміткерді ең тіл алғыш, бірақ беделі аз және қабілетсіз сұлтандардың ішінен (қартайған Ералы (1791-1794) мен Айшуақты (1797-1805), ерік-жігері әлсіз Есім (1795-1797) мен Жантөрені (1805-1809), қорқақ Серғазыны (1812-1824) сайлау, ал нағыз лайықты деген Қайып, Қаратай, Арынғазы сияқты ең күшті әрі беделді үміткерлерді әдейі көзге ілмеу, тым дербес және әлеуетті тәуелсіз Арынғазы сияқты рухты ханды биліктен тайдыру — отаршылдық айла-амалдардың айқын көрінісі.

Әкімшілік отарлаудың жолы мұнымен тоқтамады: астарлы түрде тағы да қитұрқы әрекеттерге барды. Ол ерте кезде әбден зерттеп, барлау жасау арқылы біліп болған қазақтың дәстүрлі қоғамының ішкі мәселелерінен туындаған кек, яғни руаралық араздықты қоздыру және атақ-мансап арқылы отарлау амалдары болатын. Ол үшін алдымен үш жүздік құрылымды әкімшілік-территориялық құбылыс деп қарамай, керісінше тайпалық, рулық түсінік ретінде өзгертуге бағыттау, оның маңызын қасақана өзгертуге жол ашты. Ел ішіндегі беделді адамдарды тізімге алып, болыстық билік арқылы руаралық араздықты қоздырып отырды. Билер мен ақсақалдардың рөлі жоғалды да, айтқанға көнетін мансапқұмар, сатқын адамдардың қолына билік беру көзделді. Содан кейін өз кезегінде сайлау арқылы ел ішілік берекені бұзу, қазақтарға атақ-мансап беру арқылы отарлау ісі, мәселен «тархан» атағын беру арқылы беделді қазақтарды Ресей мүддесінің сойылын соғуға жұмылдыруы жүріп жатты. Патша ағзам тарапынан Ресейдің отарлау мүддесіне қызмет еткен түркі тектес тұлғаларға, алдымен башқұрт Таймас Шайымовқа «тархан» атағы берілсе, қазақтар арасынан Қошқарұлы Жәнібек (1693-1752) ие болған.

Алаш арысы Ахмет Байтұрсынұлы Ресей империясы орнықтырған жаңа жүйенің ережелерін, бекіткен заңдарын білмеген адамның еліне қамқорлық жасауы қиын екенін түсінді. «Қазақ халқын билеу туралы 1868-ші жылы шыққан уақытша положение» деген мақаласында А. Байтұрсынұлы: «Бұл положение бойынша қазақтардың болысқа, ауылға бөлінуі бұрынғы ретте қалып, әлеумет істері мұжықтардікі секілді басқарылатын болды» деп, әр болыстың өкілі болып әр ауылнайдан елубасылар (елу үйден бір кісі), әр ауылнайдың өкілі болып, әр 10 үйден бір онбасы сайланатынын айтып, елубасы, онбасылардың құқықтарын ұғынықты етіп түсіндіреді. Ал «Орынбор. 13 октябрь» мақаласында: «Қазақ олар ойлаған жерден шықпады. Әуелі, «ауылдастың аты озғанша, аталастың тайы озсын» деп, жақынын сайлады. Екінші, «жеген ауыз жесін» деп, жебірлерін сайлады. Үшінші, «аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» деп, малдысын сайлады. Мынау елге жағымды, жайлы болар, мынадан дұрыстық, туралық шығар деп сайлаған қазақ болмады. Сондықтан жақсы закон пайдалы болудың орнына зарарлы болып шықты. Жұрттың бәрі шулайды; сайлау жұртты бұзды, сайлау жұртты аздырды, тоздырды деп. Жұрттың азғаны, тозғаны, бұзылғаны рас, ол бұзылу, азу қалықтың өзінен, екінші, степное положение де себепкер болудан құр емес. Жүктің ауыр жағынан бұрау келген сияқты, қазақтың бір шетін жеріне степное положение қолайсыз келіп, істің көбі сонан бүлінді» дей келе [9; 68], патшалық үкімет шығарған заңдардың қазақ мүддесіне жақпайтынын ұқты. Қазақ үшін бұл заңдар өте қолайсыз. Айналып келгенде мұндай заң-ережелердің астарында отаршылдық мақсат-мүддесі жатқанын алдыңғы буын ағалар, яғни Алтынсарин, Құнанбайұлы секілді Ахмет бастаған Алаш оқымыстылары да білді.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан: «Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен, озған биі жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы шешен, билерден келе жатқан әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ-асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды. Қазақ жақсысы орыс

етегінен жем жегенді ұнатты», – десе [10; 560], Мұхтар Әуезов: «Білгенін, білімін қатардағы қазақтан қулығын асыруға жұмсаған пысықтар да отаршылдардың «жемтікесі» боп «момын даланың құйрығын обырлармен қоса сорысып жатыр», – дейді [11; 64].

Отарлаушылар жергілікті басқару тетіктеріне (болыстар мен старшиналар) дарынсыз, жағымпаз, сатқын, орыс шенеуніктері алдында құрдай жорғалайтын, өз халқының намысын қолдан бере сала-тын, парақор әрі намыссыздар таңдап алынды. Патша үкіметінің цензоры болған М. Тұнғаншин қазақ зиялыларының жанашырлықтарын теріс қабылдап, олардың жазған дүниелерін патша әкімшілігіне аударып беріп, сатқындық жасаса, Ә. Жангелдин бірінші революционер атына малданып, алашордашылардың жолын ұдайы кес-кестеп отырды. Бұлар секілді жандайшаптар империяның ұрдажық қолшоқпарына айналып, өз халқының болашағына балта шапты. Билікке қолы жеткен мансапқор қазақтар отаршылға жағыну арқылы, қайткенде де жанын ғана емес, мансабын да сақтау амалына көшті. Бұрын жекеленген орын алған сатқындық кейін жалпыға тән үйреншікті сипатқа айналды [12; 57].

Патшалық Ресей империясының қазақ қоғамын әкімшілік отарлауының үшінші үлкен бағыты қазақтың байырғы әдет-ғұрып заңдары тәркіленіп, патшалық сот билігінің орнауы еді. Көне заманнан бері үзілмей жеткен әдет-ғұрып заңдарының өзгеріске ұшырауы, Тәуке хан заманынан қалған белгілі «Жеті жарғы» заңын қолданыстан шығарып тастауы, байырғы қазақ билерінің дау шешу мәдениетіне араласып, оларды шектей отырып, патшалық сот билігінің орнығуы осы ойымызға дәлел болады. Дала билер соты жойылған соң, қазақ қоғамында патшалық сот пен байырғы әдет-ғұрып заңдардағы қайшылықтар жиі бетпе-бет келіп жатты. Патшалық сот үкімі күшіне енген тұстағы қазақ билерінің билікке, сотқа, қазылыққа араласуы енді бақыланатын кезге тұспа-тұс болды.

Ресей империясы әкімшілігінің көкसेгені қазақ елінің бірлігін жойып, басқару тәртібін өзгертіп, байырғы дүниетанымынан бездіріп, орыстандыру саясатын іске асыру болатын. Осыны сезген ұлт зиялылары қазақ даласының саяси өміріне Ресей заңдарын енгізуге қарсылық білдіріп, ескіден келе жатқан әдет-ғұрып жүйесін қалдыруды ұсынды.

Қазақ даласын Ресей империясының рухани отарлау әрекеттері негізінен екі үлкен бағытта жүрді: оқу-білім арқылы отарлау және діни отарлау.

Патшалық Ресей қазақтардың білім алып, елге орайлы қызмет сіңіруді аса құптамаған, алайда XIX ғасырдың екінші жартысында оқу арқылы отарлау саясатын іске қосты. Бұл қалай жүргізілді дейтінге келер болсақ, қазақ даласында алғашқы мектептердің ашылуына рұқсат етті. Ұлт балаларына білім беру үшін, шынына келгенде діни бағытпен бірге патша саясатын қоса сіңізуге миссионер-ағартушылар шындап кірісті. Әліпби өзгертудің алғашқы қадамдары да отарлау саясатының бір көрінісі.

Ахмет Байтұрсынұлы 1914 жылы «Қазақ» газетіне: «Олардың (школаның) пайдасын кемітіп отырған бір-ақ нәрсе: қазақты орысқа аударамыз деген пікір бәрін бүлдіріп отырған. Сол школалар арқылы қазақ тілін жоғалтып, орыс тіліне түсіреміз дейді; қазақ тұтынып отырған араб хәрпін тастаптып, орыс хәрпін алдырамыз дейді. ...Хүкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі де бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, ал халыққа керегі — өз діні, тілі, жазуының сақталуы» [8; 2] деп жазды.

Діни миссионерлік миссия қазақ жерінің барлық өлкесіне түгел жетіп, тұтастай алғанда барлығын да қамтуды көздеді. Орал-Торғай, Ақмола-Семей, Жетісу-Түркістан өлкелеріндегі миссионерлік қызметтер қарқынды түрде жүзеге асты. Бұл тұрғыда миссионерлердің мұсылманшылыққа қарсы әрекеті ашықтан ашық жасалса, екінші жағынан қазаққа жақындау татар молдалардың қазақтарға ықпалы арқылы да жұмыстарды күшейте түсті. Оның үстіне Қ. Халидидың жазбаларында көп келтірілетін «указной молдалардың» қисынсыз қылықтары елдің ашу ызасын туғызып, шамына тиді. Шоқындыру әрекеттері де түрліше ұйымдастырылды: түркі-қыпшақ тұқымдастарды шоқындыру, әскери күш қолдану арқылы шоқындыру жоспары да жүзеге асты. Бұған көз жеткізген ел арыстары да қарап қалған жоқ, шоқындыруға қарсылық әсіресе Көкшетау уезінде қатты байқалды. Алаш қайраткерлерінің де шұғыл жиналып, патша атына құзырхат дайындайтын 1905 жылы Қарқаралыдағы бас қосу осындай кектен туындаған. Совет билігіндегі құдайсыздар қоғамын есептегенде бұл рухани отарлаудан қазақ халқы ес жия алмады.

Патшалық Ресей империясының заңды жалғасы әрі мұрагері, легитимсіз билік иесі Совет үкіметі кезіндегі экономикалық һәм демографиялық дағдарыстар түркі мұсылман елдерін тұралатқаны сияқты қазақ ұлтын да зор шығынға ұшыратты. Алдымен қазақ байларын, ұлттық буржуазия өкілдерін тәркілеу далада мал басының орасан зор кемуіне әкеп соқтырды. Бір ғана жылқы түлігіне төнген зауалдан жүз жылдай уақыт өтсе де қазақ елі әлі есін жиған жоқ. Ашаршылық тақырыбын зерттеуші

ғалымдар он жылда келген екі алапат аштықтан қазақ халқы түбегейлі басқа ұлтқа айналып кеткенін жазады.

Совет билігі тұсында қазақ зиялылары, ауылдағы шаруадан бастап саяси элита өкілдерін түгел қуғынға ұшырап, қудаланып, атылды. Үрей ордасына айналған лагерлер жүйесі Одақ картасын шырмауықтай шырмады. Солай бола тұра, айналдырған алты жыл болмай «Отан үшін» деп кеудесін оққа төседі. Қазақ жеріндегі тың игерудің трагедиясы топырақтың құнарын жойып қоймай, бабаларымыздың моласын да қиратты. Елдімекендер жойылып, жер-су атаулары әдейі өзгертілді. Бәрінен де ең үлкен апат ХХ ғасырда қазақ ұлтының демографиялық құлдырауы еді. Аралас некенің ұлттық демографияға тигізген зарары шаш-етектен болды. Аздаған жылдың ішінде араб, кирилл, латын таңбалы әліпбилерге ауысып, қазақ әліпбиінің сан өзгерістерге ұшырауы ұлтты сауатсыздандыруға бастайтын амал деп қарастырылады.

Қазақ зиялылары жазу мәселесіне байланысты 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Орынбор қаласында қазақ білімпаздарының сиезін ұйымдастырды. Осы сиезге қазақ зиялыларының бәрі дерлік қатысты. Жазу мәселесіне байланысты баяндама жасаған екі адамның бірі — Ахмет Байтұрсынұлы латынға әуелде қарсы болды. Осы жиында сөз сөйлеген Міржақып Дулатұлы: «Латынға көшер болсақ, біз сауатсыздықты жою орнына сауаттылықты жоятын боламыз» десе, екі жылдан кейінгі әліпби мәселесі жиынында Ахмет Байтұрсынұлы: «Бізге Еуропа жұртымен бірдей мақсатта болу әлі ерте, латынға орыстар неге аяқ баспайды, соны да түсінбейсіздер ме?» деп, бұл істің арғы жағында орыстардың отарлау саясаты жатқанын аңғартты.

Советтік білім берудегі келеңсіздіктер, әлеуметтік теңсіздік, дінге қарсы күрес немесе құдайсыздар ұйымының құрылуы, тіл тұтастығының бұзылуы, арақтың кесепаты, ұлт мәдениеті пен руханиятының құнсыздануы, саз, ән өнеріне салынған тұсаулар, ұлттық тарихтың бұрмаланып жазылуы, құндылықтар мен сананың құлдырауы, рухтың әлсіреуі, ұлтын қор санауы отарлау саясатының жемісін берді.

1905-1919 жылдар аралығындағы Алаш құбылысы расында да елді бірлікке бастап, отаршылдыққа қарсы бағытталған ұлы қозғалыс болды. Шын мәнінде ұлтты отаршылдық сияқты аса қатерлі құбылысқа қарсы бағыттай алды. Қысқа уақыт ішінде жанталаса қимылдап, қоғамның барлық саласы бойынша реформаторлық жұмыстар атқарды. Ұлттық мемлекет жүйесін қалыптастырды. Руханият мәселелерін шешті. Империализмге қарсы ұлттың идентификациясын сақтау жолында арпалысты.

Алайда империалистік үстемдік өз дегеніне жетті. Жетпіс жыл бас көтертпестен жаныштаған отаршылдық саясаттар бірінен соң бірі жүзеге асып жатты. Совет билігі кезеңінде (1920-1991) отаршылдықтың айла-шарғыларының түгелі қолданылғандықтан, әлемде жоқ сынақтарды, террорлық әрекеттер мен нәубеттерді бастан кешірді. Ақырында адам төзгісіз ауыр азаптардан соң ұлттық сана империализм алдында бас иіп, мойынсұнды. Ғасыр басындағы азаттыққа деген ұмтылыс, рухани еркіндік идеясы күл-талқан болып ойсырай жеңілді. Алаш идеясына кеңес билігі идеологиясының тарапынан тосқауыл қойылып, көркем әдебиеттегі ұлттық мазмұндағы тақырыптар цензураға ұшырап, социалистік реализм әдісімен колхоз, совхоз, өндіріс тақырыбында жазылған шығармаларға жол ашты. Империалистік сана қазақ әдебиетінде бірқыдыру көрініс тапты. Советтік идеологияға санасы уланған Павлик Морозовтардың ендігі де «Батыр бала Болатбекке» айналған қазақы нұсқасы да өмірге келді.

Отаршылдықтың рухани зардабының салдарынан ұлттың ақыл-ойы басқаға тәуелді, ынжық, дәрменсіз, өресіз, басқа біреудің ақылымен жүретін күйге тап болды. Мұндай процесті батыстық әлеуметтану ғылымында «жағымды» (позитивтік) дискриминация десе, өз елінде өзі лайықты орын ала алмай отырған халық жағдайындағы әлеуметтану ғылымында «ішкі отаршылдық» (внутренний колониализм) деп сипаттайды. [13; 119].

Осылайша, отаршылдықтың топалаңына түскен ұлт империализмнің диірменіне үйіріліп, талқандалып тобыр болып шыға келді. Бұдан шығатын қорытынды мынау: ұлттың тобырға айналуы оңай, ал тобырдың ұлтқа айналуы қиын, өте қиын. Ал енді қайта ұлт деңгейіне жету үшін халық катарсис ұғымын қабылдап, деколониализм процесінен өтуі тиіс.

Қорытынды

Тәуелсіздік алған халықтар үшін ең маңызды мәселе — империалистік сана зардабынан арылу. Себебі отарлаушы мемлекет өзінің тарихын, мәдениетін, тілін, өмір салтын отарланған халыққа сіңіріп кетеді. Соның нәтижесінде бүтін халықтың рухани болмысы ластанады. Сондықтан, зерттеу жұмысы көрсетіп отырғандай, кез келген отарлау саясатына негізделген саяси жүйеге қарсы тұра ала-

тын күш идеядан бастау алуы керек. Бұл мәселеде, XX ғасыр басында ғұмыр кешкен Алаш зиялыларының ағартушылық қызметі мен қайратгерлік ғұмырнамасы, Алаш идеясы жолындағы күресі отарлық саясатқа қаншалықты қорғаныс болатынын анық көрсетті. Зерттеу нәтижесінде 1905-1920 жылдар аралығында империалистік сана жолында құлдық өмірді азат еркін уақытқа айналдыруға күш салып, ұлттық қозғалыс ұйымдастырған Алаш күрескерлері төмендегідей элементтерді сыналап көрсетті:

1. Байырғы қазақ баласына тән мінез, болмысты қалыптастыру.

2. Ұлттық рухы жаншылған, оқу-ағартудан қол үзген, сауатсыз қоғамды ояту, сауықтыру.

Империалистік пиғылдар: қоғамның кері кетуі, өз қағынан жеріген көзқамандардың құлдық психологиядан арылуы, түп негізге қайта оралуына дейінгі олардың ұлтқа келтіретін кеселдері сияқты дерттерден айығу үшін біршама уақыт қажет.

Расында да отардан босаған ел сол отаршылдар қалдырған зардаптан құтылмай толық тәуелсіздікке ешқашан қол жеткізе алмайды. Ол үшін қандай идея қажет, қандай аясында бірігу қажет дегенде біз Алаш идеясын ұсынар едік. Өйткені, өткен тарих дәлелдегендей, Алаш идеясы қазақ болмысын сақтап өмір сүрудің бірден-бір кепілі болды.

Ұлттық мемлекеттің іргетасын қалау үшін ендігі қазақ қоғамдық-әлеуметтік теңдік нық орныққан, біртұтас ақпараттық өріс аясында өмір сүруден өзге жол жоқ.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР13067966 «Алаш идеясының индексі және жаһандық мәдениеттегі интерпретациясы (Ахмет Байтұрсынұлы аудармалары негізінде)» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан. Национальная энциклопедия / Гл. ред. Б. Аяган. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — 728 с.
- 2 Кайратұлы Б. Как была колонизирована Казахия? / Б. Кайратұлы. — Астана: Жарыс.kz, 2016. — 400 с.
- 3 The Editors of Encyclopaedia Britannica [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.britannica.com/topic/imperialism>.
- 4 История Казахстана: народы и культуры / ред. Н.Э. Масанов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2000. — 608 с.
- 5 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А. Левшин. — Алматы: Санат, 2009. — 656 с.
- 6 Мырзахметов М. Как русифицирована Казахия? / М. Мырзахметов. — Алматы, 2011. — 352 с.
- 7 Кеменгерулы К. Сочинения. — Т. 1 / К. Кеменгерулы. — Алматы: Ел-шежіре, 2013. — 384 с.
- 8 Байтұрсынұлы А. Нужды школы / А. Байтұрсынұлы // Газета «Казах». — 1914. — № 61. — С. 2.
- 9 Байтұрсынова А. Новый низам / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Жеті жарғы, 1996. — 128 с.
- 10 Бокейхан А.Н. (1866–1937). Сочинения: [В 7-и т.] / А.Н. Бокейхан — Т. 5. — Астана: Сарыарка, 2010. — 560 с.
- 11 Жұртбай Т. Рух сұлтандары / Т. Жұртбай. — Нұр-Сұлтан: Foliant, 2020. — 792 б.
- 12 Умирзаков О. Что мы выиграли от присоединения к России? / О. Умирзакова. — Алматы: Санат, 1999. — 230 с.
- 13 Айталы А. Национализация / А. Айталы. — Алматы: Арыс, 2000. — 119 с.

К.А. Аубакирова, З.Т. Кәрімхан

Идея «Алаш» и империализм

В статье рассмотрено понятие империализма в общей истории человечества, последствия и положительные изменения колониальной политики, движений сопротивления и идеи Алаш в начале XX века. На основе историко-сравнительного и сравнительного методов исследования, количественного и качественного контент-анализа проанализированы борьба Алашского национально-освободительного движения против колониализма, взгляды и идеи казахской интеллигенции на сохранение и защиту национальной идентичности (мир идентичности). В ходе исследования были использованы методы исследования поведения, основанные на биографических параллелях, идеографии, структурном анализе и специальной формулировке мнения индивидов и групп. С помощью этих методов исследования сделан исторический обзор колониальной политики и агрессивных действий крупных стран, внесших изменения в мировую историю; выделена тактика царской России в подчинении тюрко-мусульманских народов; вооруженные силы, возникающие в результате активного вмешательства в

политическую жизнь, понимают, что силой, противостоящей колониальной политике империи, является национальное пробуждение. В ходе исследования были выяснены взгляды представителей движения «Алаш» на мировые перемены в начале XX века, волну революций, необузданные империалистические взгляды, их последствия и дифференцированы их выводы. Результат исследования заключается в том, что идея является величайшей силой, используемой в качестве защиты от колониальной политики и общего империалистического менталитета, кроме того, были указаны сильные стороны идеи Алаш против колониальной политики, проводимой Российской империей.

Ключевые слова: империалистическое сознание, колонизация, идея «Алаш», алашское просвещение, национальная идентификация.

К.А. Aubakirova, Z.T. Karimkhan

The idea of “Alash” and imperialism

The article discusses the concept of imperialism in the general history of mankind, the consequences and positive changes in colonial policy, resistance movements and the idea of Alash at the beginning of the 20th century. On the basis of historical-comparative and comparative research methods, quantitative and qualitative content analysis, the struggle of the Alash national liberation movement against colonialism, the views and ideas of the Kazakh intelligentsia on the preservation and protection of national identity (world-identity) are analyzed. Also in the course of the study, methods of studying behavior based on biographical parallels, ideography, structural analysis and a special formulation of the opinions of individuals and groups were used. With the help of these research methods, a historical overview of the colonial policy and aggressive actions of large countries that have made changes in world history is made, the tactics of tsarist Russia in subjugation of the Turkic-Muslim peoples, the armed forces that arise as a result of active interference in political life are highlighted, realizing that the force opposing the colonial policy of the empire is the national awakening. In the course of the study, the views of representatives of the Alash movement on world changes at the beginning of the 20th century, the wave of revolutions, unbridled imperialist views, their consequences were clarified, and their conclusions were differentiated. The conclusion of the study is that the idea is the greatest force used as a defense against the colonial policy and the general imperialist mentality, and the strengths of the Alash idea against the colonial policy pursued by the Russian Empire are also indicated.

Keywords: imperialist consciousness, colonization, the idea of “Alash”, Alash education, national identification.

References

- 1 Aiagan, B. (Ed.). (2005). Kazakhstan. Natsionalnaia entsiklopediia [Kazakhstan. National encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediasy [in Russian].
- 2 Kairatuly, B. (2016). Kak byla kolonizirovana Kazakhiiia? [How was Kazakhia colonized?]. Astana: Zharys.kz [in Russian].
- 3 The Editors of Encyclopaedia Britannica. Retrived from <https://www.britannica.com/topic/imperialism>.
- 4 Masanov, N.E. (Ed.) (2000). Istoriia Kazakhstana: narody i kultury [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Dike-Press [in Russian].
- 5 Levshin, A.I. (2009). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kirgiz-Kaisats, hordes and steppes]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 6 Myrzakhmetov, M. (2011). Kak rusifitsirovana Kazakhiiia? [How was the Kazakh language russified?]. Almaty [in Russian].
- 7 Kemengeruly, K. (2013). Sochineniia [Composition]. Almaty: El-shezhire [in Russian].
- 8 Baitursynuly, A. (1914). Nuzhdy shkoly [Emergency school]. *Gazeta “Kazakh” - Newspaper “Kazakh”, 61, 2* [in Russian].
- 9 Baitursynova, A. (1996). Novyi nizam [New Nizam]. Almaty: Zheti zhargy [in Russian].
- 10 Bokeikhan, A.N. (2010). Sochineniia [V 7 tomakh]. Tom 5 [Complete collection of his works in 7 volumes]. Vol. 5. Astana: Saryarka [in Russian].
- 11 Zhurtbai, T. (2020). Rukh sultandary [Sultans of Spirit]. Nur-Sultan: Foliant [in Kazakh].
- 12 Umirzakov, O. (1999). Chto my vyigrali ot prisoedineniia k Rossii? [What did we get from joining Russia?]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 13 Aitaly, A. (2000). Natsionalizatsiia [Nationalism]. Almaty: Arys [in Russian].

А.Д. Байшуакова*, Г.Д. Сугирбаева

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: baishuakova1806@mail.ru; sugirbaeva@mail.ru)

XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандарының хаттары және дипломатиялық хат алмасулардағы шағатай тілінің рөлі

XVII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығының халықаралық қарым-қатынастарында қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары негізгі дипломатиялық дереккөзі болып саналады. Қазақ қоғамының басқарушы элитасының хаттарын кешенді түрде зерттеу және ғылыми айналымға енгізу мәселесінде белгілі тарихшы И.В. Ерофеева үлкен еңбек сіңірді. Хандар мен сұлтандардың хаттарында Қазақ хандығындағы ішкі және сыртқы саяси жағдайына байланысты нақты тарихи мәліметтер кездесетіндіктен олар тарихшы-зерттеуші үшін құнды тарихи жәдігер болып табылады. Мақалада И.В. Ерофееваның жетекшілігімен 2014 жылы жарық көрген «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» атты екі томдық фундаменталды еңбектің негізінде хандар мен сұлтандардың хаттары қарастырылған, қазақ басқарушы элитасының билігіндегі ерекшеліктері баяндалған. Сонымен қатар мақалада қарастырылған тарихи кезеңдегі дипломатиялық қызмет атқарған және кеңінен қолданылған шағатай тіліне байланысты мәселелерге ерекше назар аударылған. XVI-XIX ғасырларда хандар мен сұлтандардың хаттары негізінен әдеби шағатай немесе ортаазиялық түркі тілінде жазылды. Шағатай тілі далалық хандықтарда іскерлік тілдің қызметін атқарды және көрші елдердің монархтарымен дипломатиялық хат алмасуларда кеңінен қолданылды.

Кілт сөздер: хаттар, эпистолярлық мұра, хандар, сұлтандар, басқарушы элита, хандық билік, хатшы, дипломатиялық тіл, шағатай тілі.

Kipicne

XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандарының хаттарын зерттеу ісінде белгілі тарихшы Ерофеева Ирина Викторовна орасан зор ғылыми зерттеулер жүргізіп, соның нәтижесінде 2014 жылы «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» атты екі томдық еңбегін жарыққа шығарды. Жаңа заман дәуірінде хаттар тек қазақ басқарушы элитасына тән болғандықтан Ирина Викторовнаның басшылығымен жарияланған екі томдық жинағындағы хаттар қазақ хандары мен сұлтандарына тиесілі болды.

Ирина Викторовна Ерофеева Қазақстанның кейінгі орта ғасырлар мен жаңа заман дәуірі бойынша нағыз кәсіби тарихшы, ірі ғалым еді. Оның ғылыми мұрасында қазақтың басқарушы элитасы, яғни хандар, сұлтандар ерекше маңызға ие болды. Ғалым осы мәселелер төңірегінде үлкен ғылыми зерттеулер жүргізе отырып «Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время)» [1], «Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники)» [2], «Хан Абулхайр: полководец, правитель, политик» [3], т.б. өзінің көлемді еңбектерін жарыққа шығарды. Ғалымның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» атты екі томдық еңбегі жоғарыда келтірілген ғылыми мұрасының тікелей жалғасы болып табылады.

И.В. Ерофеева өз зерттеулерінде қазақ халқының дәстүрлі басқарушы элитасының патшалық үкіметке қарсы күресте жұмылдыру мәселесін алға тартты. Ресей империясы қазақ даласын отарлық тұрғыда бағындыру ісінде өзінің басты мақсаты халқымыздың тарихында ғасырлар бойы қалыптасқан сұлтан әулетінің даусыз артықшылығын жоюға қол жеткізді [4; 20].

Ирина Викторовнаның ұзақ жылдар бойғы ғылыми ізденісінің нәтижесінде жарияланған қазақ басқарушы элитасының хаттары тарихшылар үшін таптырмас құнды дерек көзі. Қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары көрші елдермен халықаралық қарым-қатынастарды орнату, реттеу, дамыту мәселесінде аса маңызды рөл атқарды. Мақалада қазақ хандары мен сұлтандарына тиесілі хаттардың негізгі ерекшеліктері, хандар мен сұлтандардың билігі, дипломатиялық хат алмасуларда іскерлік тілдің функциясын атқарған шағатай тілі мәселелері жан-жақты қарастырылған.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: baishuakova1806@mail.ru

Зерттеу әдістері мен материалдар

XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандарының хаттары және дипломатиялық хат алмасулардағы шағатай тілін қолдану мәселелерін зерттеу барысында мақалаға негізгі арқау болған И.В. Ерофееваның ғылыми еңбектері, хан мен сұлтандардың билігін қарастыруда М.А. Сарсембаевтың монографиясы, Қазақ хандығы дәуіріндегі жазбаша тілдерді талдауда белгілі ғалымдар К.Ш. Хафизованың, Т.К. Бейсембиевтың және т.б. зерттеулері кеңінен қолданылды.

Хандық билік туралы з.ғ.д., профессор М.А. Сарсембаевтың «Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи» атты монографиясында шыңғысидтер билігінің мұрагерлік өкілдері хан мен сұлтандардың мәселесі терең талданған. Дипломатиялық тілдің қызметін атқарған шағатай тілін қарастыруда белгілі шығыстанушы ғалым Т.К. Бейсембиевтың «Среднеазиатский (чагатайский) тюрки и среднеазиатский фарси — письменные языки Казахского ханства» атты мақаласын ерекше атап өтуге болады. Т.К. Бейсембиев өз мақаласында шағатай тілінің дамуындағы шешуші кезеңдерді, интеграциялық фактор ретінде бұл тілдің Орта Азиялық мәдени-тарихи қауымдастықтың лингвистикалық деңгейіндегі тілдік одағын қалыптастыруда атқарған рөлін ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеген.

Зерттеуге арқау болған мәселелерді жүйелі түрде ашу мақсатында тарихилық, объективтілік, жүйелілік, талдау, саралау әдістері басшылыққа алына отырып, мақалада қарастырылған мәселелерге байланысты ғалымдардың жазылған зерттеулеріне, ғылыми еңбектеріне терең талдау жасалды.

Талқылау

Тоталитарлық үстемдік жағдайында өткен туралы жадыны жою жөнінде кезінде Тациттің өзі шағымданды. Ол егер де ұмыту біздің билігімізде үнсіздік сияқты болса тілмен бірге біз жадымызды де жоғалтар едік деп жазды. Г. Кансиктің пікірінше, диктатурада тіл, жады және тарих жоғалады [5; 91]. Қазақстан кеңестік дәуірде тоталитарлық үстемдікті басынан кешіріп, өз тілін, тарихын, жадын жоғалтуға сәл қалды. Халқымыздың тарихи жадын қалпына келтіруде тарихшылар өз тұрғысынан елеулі еңбек атқарып және ол күрделі істі әлі де жалғастыруда. Осындай қажырлы еңбекті талап еткен ғылыми зерттеу ісімен айналысқан белгілі тарихшылардың бірі Ирина Викторовна Ерофеева. Ол Қазақстанның кейінгі орта ғасырлар мен жаңа заман тарихына байланысты іргелі зерттеулерді жүргізген, бүкіл саналы ғұмырын тарих ғылымына сарп еткен ғалым.

Белгілі қазақстандық тарихшы Қ. Өскенбай «Ирина Викторовнаның зерттеулерінің басты тақырыбы ол XVIII-XIX қазақ элитасының тарихы, жаңа замандағы саяси және әскери тарих, деректер мен тарихнама болды», – деп көрседі [4; 25]. И.В. Ерофееваның бай интеллектуалдық мұрасына Қазақстанның Ресейге тәуелділік кезіндегі XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының мұрагерлік аристократиясын жан-жақты зерттеу, ол зерттеген мәселелеріне тереңінен үңілу, нақты тұжырымдар жасау ерекше тән еді [4; 26]. Ол патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы күресте дәстүрлі қазақ басқарушы элитасының жұмылдыру мәселесіндегі рөлін көтерді [4; 28]. Оның еңбектерінде билік қатынасының нақты субъектілері — қазақ хандарын зерттеу үлкен маңызға ие болды [4; 30].

И.В. Ерофеева қазақ тарихындағы хандық билік мәселесіне байланысты көптеген ғылыми еңбектерін көпшілікке ұсынды. Ғалымның 2003 жылы Алматы қаласында жарияланған «Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники)» атты кітабында хандық билік туралы құнды мағлұматтар келтіріледі. Қазақ хандығындағы билік құрылымындағы номадтардың дәстүрлі сословиелік-касталық бөлінісі «ақ сүйек» және «қара сүйек» деген екі негізгі топқа негізделген. Бұл екі топ статустық-құқықтық, саяси, әлеуметтік-мәдени және функционалдық қатынаста бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленді. «Ақ сүйек» әлеуметтік тобы артықшылығы бар индивидтердің жабық корпорациясын құрады, оған династиялық шығу-тегі, сословиелік тұйықтылығы, эндогамия, генеалогиялық тұрғыдан үш жүзден оқшаулануы және қоғамдық қатынастар жүйесіндегі үлкен маңыздылығы секілді ерекшелендіретін белгілері сырттан өткізбейтін күшті құрады. Оған төре немесе сұлтандар, сайидтер және қожалар үш аристократиялық сословие енді. Олардың өкілдері экономикалық жағдайына, жеке интеллектуалдық, физикалық, әдептік қасиеттеріне қарамастан туылған кезінен бастап осы сословиелік-касталық топқа тән ұрпақтан-ұрпаққа берілетін жоғары әлеуметтік статусты және сонымен бірге ерекше құқықты иемденді. «Қара сүйек» эндогамды құрылым болып табылмады және мұрагерлікпен берілетін артықшылықтарға ие болмады, оған меритократия принципі мен мүлктік жағдайына байланысты кез келген индивид қол жеткізе алатын еді [2; 11].

«Ақ сүйек» аристократиялық элитаның жоғары қабатын төре мен сұлтандар құрады. Ол Шыңғыс хан ұрпақтарының басқарушы династиялық тармағынан тараған тұлғаларды біріктіретін топ болды. Қазақ хандығы пайда болған кезден бастап «төре» түркі термині (қазақша төре; тура, туре, тюре, тюря) «таксыр», «князь», «ханзада» мағынасында қолданылып, кландық-корпоративтік топтың ішіндегі статустық иерархиялық атағына және жүзеге асыратын әлеуметтік қызметтерінің санына қарамастан Далада Шыңғыс ханның (Жошы жағынан) ерлер жағынан ұрпақтарын белгілеу үшін қолданылды. Шыңғысидтер «ақ сүйектер» әлеуметтік тобын құраушы жүйесінің өзегі болды, сол кездегі қазақтарда оларды халық анықтамасы «тағын» деп белгіледі. Төрелер тобына дәстүрлі түрде мұрагерлік шыңғысидтер сұлтандар (арабтың сөзі «билік» немес «үстемдік») тобы жатты. Олар қазақ жүздеріндегі зайырлы билікті иемденді [2; 12]. Төрелердің сословиесіне жату бұл индивидтің туылған кезінен бастап қазақтардың үстемдік етуші сословиесі қатарына кіруін және оның қазақ қоғамындағы барлық салаларында ерекше құқықтар мен артықшылықтарды, соның ішінде саяси үстемдік пен жоғары (хандық) билік иемденуін анықтайтын. Қатардағы көшпелі қазақтар бұрынғы дәстүр бойынша XVIII ғ. мен XIX ғ. басында сұлтандарды артықшылығы бар сословие ретінде мойындап, оларға ерекше құрмет пен қошеметпен қарайтын [2; 12-13]. Төрелердің қазақ қоғамының басқа мүшелерінен ерекшелігі олар билер сотында қаралмайтын және тек хан сотымен ғана сотталуы мүмкін еді. Бұл сословиенің әйелдеріне қатаң түрде эндогамды барьер бекітілді. Егер де ол «қара сүйек» ер азаматқа шықса, мұндай жағдайда өзінің сословиесінің бүкіл артықшылықтарынан айырылатын, ал «қара сүйек» әйел сұлтанға тұрмысқа шықса бірден «төрелердің» сословиесіне қосылатын [2; 13].

Қазақстандық тарихшы В.П. Юдин шыңғызизм идеологиясын Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары құрған мінсіз тәртіптің жалпы әмбебап моделі деп көрсетті. Ол Шыңғыс хан әулетінің жоғары билікке деген құқығы. Оның мәнісі «хан» деген атақты тек шыңғысидтердің иемденуінде. Түркі-моңғол және тағы да басқа халықтардың санасында шыңғысид еместің хан атағын иемденуі ол заңға қарсы және аморальді әрекет болып табылды [7].

Шыңғысидтердің құқықтары тек әулет, этносаяси шекарамен шектелмеді. Әрбір шыңғысид Шыңғыс ханның династиялық жағынан кез келген ұрым-бұтағы болғанына қарамастан Шыңғыс құқықтары сақталған әрбір елде хан тағына үміткер бола алды. Генеалогияға негізделген шыңғысидтердің саяси гегемониясының мазмұны мен әлеуметтік-территориялық көлемі Еуразия кеңістігінде тек тар әулеттік емес, тіпті тар этникалық мәнге ие болған жоқ, белгілі бір жағдайларда этностан жоғары сипатқа ие бола алды [7].

Хандық билік туралы з.ғ.д., профессор М.А. Сарсембаевтың 2015 жылы «Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи» атты монографиясында ақ сүйектер тобына байланысты көп мәліметтер беріледі. Ол өз зерттеуінде жоғары аристократиялық сословиені құрайтын ақ сүйектер тобына шыңғысидтер, яғни хандар, сұлтандар немесе төрелер, сондай-ақ қожалар жатты деп көрсетеді. Шыңғысидтер қазақтардың ешбір ру мен тайпаларына жатпады, олар генеалогиялық құқығы бойынша қазақ қоғамының басқарушы тобының құрамына енді. Әйгілі Шыңғыс хан әулетінен шыққан ұрпақтарын сұлтан деп атаса, ал одан жоғары тұрған ханды ұлы басшы және билеуші ретінде барлығы мойындап, оған мойынсұнды. Кез келген сұлтан хан атағына үміткер болу құқығын иемденді, сонымен қатар белгілі рулар мен тайпалардан тұратын ұлыстарды басқара алатын болды. Ол ұлыстарда сұлтан әкімшілік, сот секілді билікті жүргізетін. Олар хан пайдасына міндеттерді жүзеге асыруға тиісті емес еді, тек әскери міндеткерлікті орындауға міндеттелді. Шыңғысидтердің билігі мазмұны мен сипаты жағынан саяси тұрғыда еді, ол тек генеалогиялық құқыққа негізделді, ал ұлттық маңызы болмады. Шыңғысид сұлтандар қазақ қоғамының ең ықпалды саяси күші болып саналды. Туа біткен құқығымен шыңғысид ол топтың мүшесі болды. Лайықты деген сұлтандардың қатарынан ғана қазақ хандарын сайлайтын. Мұнда оқшау түрдегі элита шыңғысид — төрелер үстемдік етті [8; 28].

Хан жоғарғы сот ретінде елде жоғары сот билігінің көрінісі еді. Ол билер сотының шешімінде апелляцияларды, әртүрлі ұлыстар өкілдерінің арасындағы дауларды, сонымен бірге бір жағынан шыңғысидтер өкілдері болып табылатын істерді қарастыратын [8; 29]. Кез келген мемлекет басшысы секілді хан өз мемлекетін халықаралық қатынастарда ұсынатын. Ол соғыс пен бейбітшілік мәселелерін шешуде, халықаралық келісімдерге қол қоюда, шетелдік мемлекеттерге өз елшілерін жіберуде, өзге елдерден елшілерді қабылдауда және басқа да сыртқы саяси сипаттағы әрекеттерді жүзеге асыруда көрініс тапты [8; 287].

Белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд жазғандай хан ол мемлекет басқарушысын білдіретін түркі атағы. Қазақ хандарының ерекшелігі өз атағын мұрагерлікпен алмауы, ол рулардың ресми өкілдері

сұлтандар, старшиндар және батырлармен сайланатын. Тағы да бір ерекшелігі басқа сословиелердің қатарынан мемлекетті басқара алатын лайықты тұлғалар болса да олар өз кандидатураларын хан басшылығына ұсынуға қатыса алмайтын, яғни хан ретінде тек шыңғысид-сұлтандардың ортасынан ғана ұсынылатын және сайланатын еді [8; 288].

Қазақ хандығында сұлтандар ықпалды саяси күшке ие болды. Олар да хандықтың жүздердің сыртқы саяси қызметінде белсенділік танытты. Әдетте олар шетелдік мемлекеттерге жіберілетін қазақ елшіліктерін басқарды, аманат ретінде берілетін, өз ұлыстарының атынан өзге елдерге елшіліктерді жасақтай алатын. Халықаралық-құқықтық көзқарас тұрғысынан алғанда қызықты бір жайт, ол мейлі қазақ, өзбек шыңғысид кез келген қазақ жүздерінің, моңғол империясының дәстүрлері сақталған ортаазиялық хандықтардың, мемлекеттердің хан тағына үміткер бола алды. Сондықтан да Орынбор генерал-губернаторы И. Неплюевтың Ресейге тәуелді қазақ сұлтанының Хиуа хандығының атынан шетелдік елшілікті хан ретінде басқарып келуіне шынайы таңқалуын түсінуге болатын секілді [8; 289-290].

XVII-XIX ғасырлардағы қазақ басқарушы элитасының хаттарын іздестіру, зерттеу, оны эпистолярлық жинақ етіп шығару ісі И.В. Ерофееваның қажырлы еңбегін талап етті. 1999 жылдан бастап 2011 жылға дейін ғалым әріптесі Б.Т. Жанаевпен бірге жекелеген қазақстандық және ресейлік тарихшылардың көмегімен дала басқарушыларының шетелдік мемлекет билеушілеріне жазылған хаттары қамтылған әртүрлі тарихи құжаттар жинағын, Ресей Федерациясы, Қазақстан мен Өзбекстанның 12 ірі архивтері мен фундаменталды кітапханаларының қорларын зерттеді. Осы уақыт ішінде 1675 жылдан бастап 1881 жылдарды қамтитын тарихи кезеңдегі дала хандары мен сұлтандарының, олардың әйелдерінің 2,5 мыңға жуық жолдаулары, оның ішінде 1,75 мыңнан бұрын белгісіз болған хаттары жинақталып, ғылыми тұрғыдан өңдеуден өткізілді. Б.Т. Жанаев 2002 және 2003 жылдары Алматы қаласында жарық көрген «История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.» және «Исатай-Махамбет. 1801-1848 гг.» атты тарихи құжаттардың екі тақырыптық жинағында Ішкі Орда ханы Жәңгірдің (1821-1845 – басқару жылдары) 207 хаты, оның әйелі Фатиманың (1809-1845) 14 хаты және Ішкі Орданың әртүрлі сұлтандары мен Кіші жүздің сұлтан басқарушыларының 42 хаты енген құжаттардың үлкен емес бір тобын басылым етіп шығарды [6; 26].

Далалық тарихи құжаттар ТМД-ның әртүрлі архив қоймаларында шашыраңқы сақталғандықтан олардың көпшілігін табу өте қиынға соқты. Сондықтан да И.В. Ерофеева әріптестерімен ұлттық және шетелдік архивтерде эвристикалық іздестіру жұмыстарын жүргізу барысында зерттейтін корреспонденттер тобының ішінен хаттардың құзыретті авторларымен ғана шектелуге мәжбүр болды. Осыған сәйкес XVII ғ. соңы мен XIX ғ. ортасындағы қазақ көшпелі қоғамының саяси, экономикалық және мәдени өмірінде ең маңызды рөл атқарған қазақ көшпенділерінің басқарушы элита өкілдерінің хаттарына үлкен басымдылық берілді. Ирина Викторовна бұл категорияға 39 далалық басқарушылар мен олардың кейбіреулерінің әйелдерінің 8 хаттарын жатқызды. Авторлардың бірінші тобының құрамына көшпенді қазақтар билігінің дәстүрлі институтының статустық иерархиясын кезекпен басқарған 5 үлкен ханның, Кіші жүздің — 12, Орта жүздің — 16, Ұлы жүздің — 5 және Ішкі Орданың — 3 ханы мен сұлтандары енді. Кейбір атақты тұлғалар номадтардың әртүрлі ру-тайпалық топтарын бір-бірімен параллельді түрде басқарса, ал басқа хандар мен сұлтандар керісінше әртүрлі жылдарда немесе онжылдықтарда қазақтардың белгілі бір топтарының басында болды. Хаттардың авторлығына байланысты мұндай іріктеу бір жағынан көрнекті дала басқарушыларының ұзақ жылдар кезеңіндегі саналы өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінің эпистолярлық мұрасын қамтуға, екінші жағынан XVII ғ. соңы мен XIX ғ. ортасындағы әртүрлі уақыттағы жолдаулардың ішінен өз кезеңінде қатар басқарған кейбір қазақ хандарының тарихи шындықты әртүрлі қырларынан сипаттаған хаттардың синхронды тобын анықтауға мүмкіндік берді [6; 26].

Қазақ хандығы тұсында ішкі және сыртқы эпистолярлық құжаттардың авторлары негізінен атақты көшпенділердің басқарушылары, олардың бауырлары, әйелдері, ұлдары және т.б. жақын туыстары болды. Адресанттардың аз тобын локалдық деңгейдегі билік субъектілері ру басқарушы-старшиндар құрады. Қарапайым көшпенділер негізінен алғанда хаттарын шығармады, олар қажет жағдайда ішкі коммуникацияны реттеу мәселесінде иерархиялық сатыда жоғары орналасқан далалық делдалдарға жүгінді [6; 17].

Қазақ хандары мен сұлтандарының табылған жолдауларының ішінен басым көпшілігі Романовтар династиясының басқарушыларына және провинциялық әкімшіліктің әртүрлі лауазымды тұлғаларына: шекаралас губерниялардың басшыларына, оларға бағынышты орта буын шенеуніктеріне, қазақ көшпенділерінің солтүстік шептерінде орналасқан әскери контингенттердің командирлеріне және же-

лілік бекіністер коменданттарына бағытталған. Олардың жартысынан көбі орыс тіліндегі синхронды аудармасында, ал қалған құжаттар шағатай түркі тіліндегі араб жазуы нұсқасы және орыс аударма түрлерінде сақталған [6; 27].

Дала монархтарының түпнұсқадағы хаттары түрлі реңктегі қарасиялармен көк-қара түстен бастап қою қоңыр немесе сұр аралас қоңыр түстерде жазылған. Еділ мен Қырымның кейінгі ортағасырлық Жошы мемлекеттеріндегідей, қазақ хандары мен сұлтандарының кеңселерінде жақсы сападағы тұрақты сиялар қолданылатын, олар уақыт өтсе де химиялық ыдырауға қатты ұшырамайтын. Ханның хатшылары хаттарды жазудың басты құралы ретінде басы үшкір, көбінесе қамыстан дайындалатын қаламдарды қолданды. Бұл материал Қазақстанның көпшілік территориясында кездесетін, сондықтан да оны қазақ көштерінде мәтінді қағазға жазар кезінде жасап арнайы өңдейтін. 1736 жылы ағылшын суретшісі Джон Кэстль Әбілқайыр тұрағына саяхат жасаған кезінде өзінің саяхаттық журналында қазақтардың қаламы жөнінде «олар солдан оңға қарай жазады және арасында қамыстан жасалған таяқшасын сияға батырып тұрады» деп көрсеткен. XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында жазудың құралы ретінде қамыстан жасалған таяқшалармен қатар әбден өңделген құс немесе металл қауырсындарын қолданатын болды, оны хан мен сұлтандардың ордаларына Ресей мен ортаазиялық хандықтардан жеткізетін [6; 29].

Көшпелілердің басқарушы элитасының хаттары негізінен әдеби шағатай немесе ортаазиялық түркі тілінде жазылатын, ол XVI-XIX ғасырларда далалық хандықтарда іскерлік тілдің рөлін атқарып, көрші елдердің монархтарымен және шенеуніктерімен дипломатиялық хат алмасуларда кеңінен қолданылатын [6; 29].

Ортаазиялық түркі жазуы Еділ-Жайық, Сібір және Орталық Азиялық аймақтар мәдениеттерінде ақпарат алмасудың басты құралы болып саналды, сонымен қатар татарлар, башқұрттар, қазақтар, өзбектер, қырғыздар, ұйғырлар үшін төрт ғасырға жуық уақыт бойы ортақ әдеби тіл бола отырып, осы тілде өз халықтарының тарихы мен генеалогиясы туралы әртүрлі туындыларын шығарды. Сонымен бірге XIX ғасырдың ортасына дейін қазақ хандары мен сұлтандары тарапынан көрші елдермен хат алмасуларда ауызекі қазақ тілі қолданылмады, ол тек халық ауыз әдебиетінің әртүрлі жанрларында үстемдік етті [6; 29-30].

XVII ғ. соңы мен XIX ғ. ортасындағы хан мен сұлтандардың хаттарының көпшілігі әдеби шағатай түркі тілінде жазылды, ол бұл кезеңде қазақ билеушілерінің шығыс және орыс монархтарымен дипломатиялық хат алмасудың негізгі тілі болып қала берді. Түркі тілінің халықаралық қатынастарда ресми деңгейде болуы далалық хандарды, сұлтандарды, ықпалды ру басқарушыларын-старшиндарды оның грамматикалық негіздерін меңгеруді міндеттеді. Бұл олардың тілмәштардың көмегінсіз-ақ өзге елдерге жіберілетін және қабылданатын түркі тілінде жазылған дипломатиялық хаттарын өз бетінше оқитындығын, сонымен қатар тыңдалған мәтінді жазбаша түсірген жеке хатшыларының жазбаларының деңгейін анықтай алатындығын білдіреді. Кейінгі орта ғасырлар мен жаңа заманның басындағы түркітілдес жазбаша деректерде нақты қазақ хандары мен сұлтандарының жалпы түркі әдеби тілінің игеру деңгейін анықтауда түркіше оқу сөз тіркесі қолданылатын [6; 30-31]. Бірақ осыған қарамастан лексикалық құрылымы жағынан күрделі сыртқы бағыттағы ресми құжаттарды құрастыруда олардың білімі жетпеді, сондықтан да хандар мен сұлтандар хаттарды жүргізу ісінде кәсіби хатшыларға жүгінді. Алайда ерекше мәтіндерін олар өздері баяндады. XVIII ғасырдың 30-жылдардың соңына дейін қазақ басқарушылары хатшы ретінде көбінесе Орта Азиядан мұсылман дінбасылардың ортасынан шыққан сауатты адамдарды қолданды. Олар қазақ даласына белсенді түрде көшіп, мұнда бай және ықпалды шыңғысидтерден пана тапты [6; 31]. И.В. Ерофеева «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» атты екі томдық жинағының бірінші томында қосымша ретінде XVIII ғ. ортасындағы және XIX ғ. бірінші жартысындағы қазақ хандары мен сұлтандарының хатшыларына байланысты тізімін ұсынады [6; 615-618]. Ұсынылған тізімдегі хатшыларды этникалық жағынан негізінен башқұрт, татар, орыстар құрады.

Қазақ хандарының хаттарында әртүрлі тілдерді қолдануы олардың тілшілерінің белгілі бір тілді меңгеру ісіне байланысты еді. Олар көбінесе хатшы ретінде татарлардан, башқұрттардан, мишарлардан, бұқарлықтардан (тәжік, ұйғыр), төтенше жағдайларда моңғолдардан және маньчжурлардан шыққан хатшыларды алды. Хатшылыққа мишарларды Сібір және Орынбор билеушілері жіберді, олар қазақтар сөзловнесіне жатты және кейбіреулері шоқындырылған еді. Қазақ басқарушылары өздерінің саясатының ашықтылығын көрсету мақсатында Орынбор губернаторларынан өз ордаларына «кейбір істерді түзету және балаларды оқыту үшін» татар тілінен аударатын аудармашыларды жіберуді сұранды. Хандар сауатты татарларды, башқұрттарды, сарттарды, тәжіктерді, ұйғырларды жоғары баға-

лады. Егер де хатшылар орыстарға тұтқынға түскенде олардың қайтарып беруін табандылықпен талап етті. Негізгі дәлелі ол көпшілік жағдайда хатшылар мен дінбасылар басқыншылықтарда және қарулы қақтығыстарға қатыспайтын еді [9; 19].

Танымал қазақстандық шығыстанушы, полиглот, тарихшы Бейсембиев Тимур Касымович «Среднеазиатский (чагатайский) тюрки и среднеазиатский фарси – письменные языки Казахского ханства» атты мақаласында шағатай тілі туралы құнды ғылыми көзқарастарымен бөліскен [10]. Бұл мақаласы ең алғаш рет 2006 жылы Москва қаласында «Тюркологический сборник» журналында жарияланған еді. Аталған мақала 2021 жылы «Алтаистика, тюркология, монголистика» атты Халықаралық ғылыми журналда қайта басылып шығарылды. Ол өз мақаласында дүниежүзілік тарихта аймақтық тілдер үлкен маңызға ие, себебі олар ұзақ уақыт бойы өзінің шығу-тегіне, мәдениетінің жақындығы мен дінінің ортақтығына байланысты халықтар мен этностардың коммуникациясының құралы болып, адамдық дамуда үлкен із қалдырды деп көрсетті. Орта ғасырларда және жаңа заманда мұсылмандық Шығыста мұндай рөлді араб және парсы тілдері атқарды. Ислам дінін қабылдаған түркі халықтары мен олардың, мейлі ол отырықшы, мейлі көшпенді көршілері болсын шағатай тілі деген атпен мәлім ортаазиялық түркі тілі өте үлкен маңызға ие болды. Кейбір зерттеушілер оны аса нақты емес ескі өзбек тілі терминімен атайды. Жалпы бұл тілдің дамуы моңғол басқыншылығы кезеңімен тығыз байланысты. Осы тілдегі әдебиеттің дамуы XIV ғ. соңына, яғни XVI ғ. басында Шыңғыс хан империясының бір бөлігі оның ортаншы ұлы Шағатайға тиесілі және Орта Азия мен Шығыс Түркістанның үлкен бөлігін қамтитын Шағатай ұлысының едәуір территориясына тән болды. Осыған байланысты бұл тіл шағатай деп аталып кетті [10; 85].

XIV-XV ғасырларда ортаазиялық түркі өзінің дамуының алғашқы кезеңінде ұйғыр және араб жазуларын қолданды. Ұйғыр жазуын Шыңғыс хан енгізді, мұндағы мақсаты ұйғыр хатшыларының (битикчи) көмегімен ұланғайыр империяны орталықтандыра отырып басқару. А.П. Григорьев анықтағандай 1380 жылға дейін Алтын Орданың ресми тілі «ұйғыр жазба үлгісінде қолданылатын моңғол тілі» болды [10; 86]. XV ғасырда ұйғыр жазбасын араб жазуы ығыстырды, бұл XIII ғ. соңында, яғни XIV ғ. басында моңғолдардың өздеріне тәуелді мұсылман елдерінде ислам дінінің қабылдауы және ислам қауымына біртіндеп интеграциялануымен байланысты еді [10; 87-88].

Шағатай тілінің кең таралуына және әдебиетінің өркендеуіне ол тілде туындыларын шығаратын жазушылардың әлемдік араб және әсіресе парсы ислам тілдерін кеңінен қолдануы, сонымен бірге олардың ең үздік әдеби үлгілерін түркі шығармаларында жиі пайдаланғаны ықпал етті [10; 89]. Бұл процестер Қазақстан мен Орта Азия арасындағы байланыстың нығаюына әсерін тигізді. Өз кезегінде XVI–XIX ғасырларда қазақ даласында ортаазиялық түркі тілі іскерлік тілдің рөлін атқарып, дипломатиялық хат алмасуларда кеңінен қолданылды [10; 90].

XVI–XIX ғасырларда ортаазиялық түркі қазақ, өзбек және ұйғыр халықтарының ортақ әдеби тілі болды [10; 93]. Бұл кезеңде ортаазиялық түркі Евразия халықтары үшін үлкен мәдени маңызға ие еді. Әдеби және іскерлік тіл ретінде оны Орта Азия мен Қазақстанда, Шығыс Түркістанда және Еділ аймағында, Қырым мен Хорасанда, Үндістан мен Кіші Азияда кең түрде қолданды, онда шағатай тіліне туыс болып келетін осман-түрік әдеби тілі нығая бастады [10; 97].

Қазақ хандары хаттарында қалмық «тодо бичиг» — «анық хатты», түркі шағатай жазуын, араб графикасына негізделген парсы, ұйғыр тілдерін, сонымен бірге маньчжур тілі мен маньчжур жазуын да қолданды. Орыстардың ресми құжаттарында осыған байланысты келесі ескертпелер қойылатын: «татар жазуынан аударма», «түпнұсқа татар жазбасы», «түпнұсқа татар жазбалары» [9; 18].

Шағатай тілін зерттеуде ф.ғ.к. З. Шадқам мен Б. Базаркулованың 2015 жылы жарияланған «Шағатай тілі және оның даму кезеңдері» атты мақаласында шағатай тілінің қалыптасуы туралы көп мәліметтер келтіріледі [11]. Бұл мақаласын жазуда авторлар шағатай тілі туралы жазылған түркиялық ғалым профессор М. Арғуншаһдың «Шағатай түрікшесі» атты еңбегіне сүйенген. XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейін шағатай тілі Осман мемлекетінен тыс орналасқан Азиядағы шығыс түркілерінің жазба және сөйлеу тілі болған. Көне түркі тілінен кейін қалыптасқан қараханид тілі барлық түркілердің ортақ жазба тіліне айналды. Қараханид мемлекеті ыдырағаннан кейін хорезм және қыпшақ тілдері таралды. Бұл тілдер өтпелі кезеңде пайда болғандықтан XIV ғ. аяғында Орта Азияда Әмір Темір түркілердің басын біріктірген соң, олардың орнын ортақ бір тіл, яғни шағатай тілі иеленді. Әмір Темір билігі кезеңінен бастап түркі тайпалары шоғырланған аймақтарда дамыған мәдени-ғылыми ошақтарда кеңінен таралған шағатай тілі, жан-жаққа шашырап кеткен түркі тілдерін біртұтас қалыпқа келтіріп, XX ғ. басына дейін қолданыста болған. Шағатай тілі XV ғ. бастап Әмір Темір, Шайбани,

Бабыр империясы мен Хиуа және Қоқан хандықтарында ресми мемлекеттік тіл ретінде қолданылған [11; 259].

Шағатай ұлысында өмір сүрген көшпелі түркі тайпаларын атау үшін қолданылған «шағатай» терминін, кейіннен жазушылар мен тарихшылар «Темір мемлекетінің түркі халқы, Темір түркілері» деген атау үшін де қолданған. Сол кезеңнің өзінде дамыған тілді түсіндіру үшін «шағатай тілі», «шағатай түркісі» терминдері пайда болған. Бұл ретте шағатай кезеңінің жазушылары мен ақындары өз тілдеріне «Türki/түркі, Türk tili/ түрік тілі, Türki til/ түркі тіл, Türk lafzı/түрік лафзы, Türk elifazı/түрік элфазы, Türkçe/түрікше, Türkçe til/түрікше тіл» терминдерін қолданған еді. Науаи түрікше деген сөздің орнына «Çağataı lafzı/чағатай лафзы» терминін қолданды. Mizanü'l-evzân/ мизан-ул эвзанда «туюғ» сөзін: «Түрік халқы, әсіресе шағатай халқы ішінде тараған ырғақ» деп түсіндіргенде, түрік және шағатай сөздерін бөлек мағынада пайдаланды. Абылғазы Бахадурхан «Шежере-и Теракимеге» кіріспесінде Темір билігі кезеңінде араб және парсы сөздерімен аралас тілді шағатай тілі деген екен [11; 260]. Негізі бұл атауды алғаш рет Армин Вамбери пайдаланды. Вамбери 1867 жылы Лейпцигте басылып шыққан «Çagataische Sprachstudien» («Шағатай тілі зерттеулері») атты кітабы арқылы бір дәуірдің тілінің «шағатай тілі» аталуына және қолданылуына тікелей себепкер болды. Мажар Жозеф Тюри, неміс Мартин Хартман және басқа да түркітанушылар шағатай сөзін осы мағынада қолданып, кеңінен таралуына әсер етті [11; 260].

Соңғы жылдары зерттеуші А. Авалиев шағатай тіліне байланысты бірқатар ғылыми мақалаларын жариялады. 2021 жылы оның «Чагатайский язык: особенности степной дипломатии» [12] және 2022 жылы ф.ғ.к. Г.К. Кортабаевамен бірлескен «История казахской дипломатии: переписка казахского ханства с Российской империей» атты мақалалары шықты [13]. «Чагатайский язык: особенности степной дипломатии» мақаласында автор шағатай тілі араб және парсы сөздер мен сөз айналымдары күштеп енген ортаазиялық түркі тілінен шыққан және түркі тілдік отбасының қарлұқ тармағына жатады деп көрсеткен. Шағатай тілі Қараханидтер дәуірінен шыққан, ол түркі халықтарының үнемі қоныс аударуының және географиялық орталықтары ауысуының салдарынан әртүрлі диалектикалық үлгілерін өз бойына сіңірді [12; 52]. Қазақ хандығы пайда болған соң ресми тілі қазақ, ал әдеби және дипломатия тілі шағатай тілі болды.

Шағатай тілі туралы шетелдік ғалымдар да өз зерттеулерін жүргізіп, оған байланысты ғылыми еңбектерін шығарды. Түрік ғалымы Чакан Варистің Осака университетінің Әлемдік тілдерді ғылыми-зерттеу институтының басылымында жарық көрген «Çagataı Turkish and Its Effects on Central Asian Culture» атты мақаласында шағатай тілі туралы өз ойларын ғылыми тұжырымдайды [14; 144]. Ол XIII-XIX ғасырларда шағатай тілі Орталық Азияның жазба, әрі дипломатиялық тілі болған деп көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл тіл ықпалынан айрылып, аймақтық диалектілерге бөлініп кетті. 1867 жылы Герман Вамберидің мақаласынан кейін шағатай түркі тілі көпшілігін қызықтырды. Осыдан соң неміс және венгр ғалымдары, олардың ішінде Юзеф Тури, Мартин Хартманн, Орталық Азияның барлық диалектілерін қамтыған шағатай тілі ортақ әдеби, әрі жазбаша тілі болған. Шейх түрік-осман болған Сулейман Эфенди «Lugat-i Çagataı ve Türkî-yi Osmanî» сөздігінде осы көзқарасты ұстанатындығын жеткізді. Ал француз шығыстанушылары Э. Марк Кватремер және Павел де Куртейлер, сонымен қатар неміс ғалымы Й.Т. Зенкер шағатай тілін белгілеуде «шығыс түрік» деген ұғымды пайдаланды [14; 147].

Қорытынды

Қазақ хандарының XVII-XIX ғасырлардағы хаттарын шетелдік және отандық архив қорларынан ұзақ жылдар бойы іздестіру, зерттеу, оны эпистолярлық кешен етіп жариялау ісінде танымал ғалым Ирина Викторовна Ерофееваның атқарған еңбегі орасан зор. Осы тұрғыда айта кететін мәселе, еліміздегі тарих ғылымы саласында эпистолярлық мұра дерек ретінде әлі де нақты өз орнын таппаған секілді. Тарихи ғылыми зерттеулерде эпистолярлық деректер кеңінен қолданылмайды.

Кейінгі орта ғасырларда және жаңа заман дәуірінде қазақтың басқарушы элитасы ішкі және сыртқы саяси мәселелерді шешуде көрші елдермен дипломатиялық хат алмасуларды кең түрде қолданды. Дипломатиялық хат алмасуларды шағатай тілі арқылы жүзеге асырды. XV ғ. бастап шағатай тілі Әмір Темір, Шайбани, Бабыр империясы, Хиуа және Қоқан хандықтарында ресми мемлекеттік тіл ретінде қалыптасты. XVI-XIX ғасырларда далалық хандықтарда көрші елдердің басшыларымен дипломатиялық хат алмасуларда шағатай тіліне жүгінді және ол нағыз іскерлік тілдің рөлін атқарды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время) / И.В. Ерофеева. — Алматы: ИД «Аркаим», 2001. — 152 с.
- 2 Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники) / И.В. Ерофеева. — Алматы: ТОО «Print-S», 2003. — 178 с.
- 3 Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик / И.В. Ерофеева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 456 с.
- 4 Кундакбаева Ж.Б. Наследственная элита казахского социума XVII–XIX вв. в научном наследии Ирины Ерофеевой [Электронный ресурс] / Ж.Б. Кундакбаева, А.А. Нуратай // *Nomadic civilization: historical research*. — 2021. — 1(2). — С. 20–37. — Режим доступа: <https://doi.org/10.53315/2782-3377-2021-1-2-20-37>.
- 5 Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман, пер. с нем. М.М. Сокольской. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.
- 6 Ерофеева И.В. Письма казахских ханов и султанов последней четверти XVII–середины XIX в. как исторический источник / И.В. Ерофеева // Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов: сб. ист. док. в двух томах. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. / Авт. проекта, введения, биогр. ханов, науч. коммент.; сост. и отв. ред. И.В. Ерофеева. — Т. 1. — Алматы: Абди, 2014. — С. 15–76.
- 7 Ерофеева И.В. Политическая организация кочевого казахского общества [Электронный ресурс]. / И.В. Ерофеева. — Режим доступа: https://ca-c.org.ru/journal/1997/12-1997/st_15_erofeeva.shtml.
- 8 Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи / М.А. Сарсембаев. — Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. — 342 с.
- 9 Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках: моногр. / К.Ш. Хафизова. — Нур-Султан, 2019. — 476 с.
- 10 Бейсембиев Т.К. Среднеазиатский (чагатайский) тюрки и среднеазиатский фарси — письменные языки Казахского ханства / Т.К. Бейсембиев // *Алтайстика, тюркология, монголистика*. — 2021. — № 1. — С. 83–104.
- 11 Шадқам З. Шағатай тілі және оның даму кезеңдері / З. Шадқам, Б.К. Базаркулова. // *ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы*. — 2015. — № 4 (74). — Б. 258-261
- 12 Авалиев А.А. Чагатайский язык: особенности степной дипломатии / А.А. Авалиев // *Языки и культура хомуса народов Евразии: речевые и музыкальные коммуникации. Материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию д-ра филол. наук, проф. СВФУ им. М.К. Аммосова, акад. Европ. акад. естеств. наук, заслуж. работн. культуры ЯАССР и РФ, Почетного гражданина г. Якутска Алексея Ивана Егоровича — Хомус Уйбаан (23 апреля 2021 года)*. — Якутск: Северо-Восточ. федерал. ун-т им. М.К. Аммосова, 2021. — С. 51–54.
- 13 Кортабаева Г.К. История казахской дипломатии: переписка Казахского ханства с Российской империей / Г.К. Кортабаева, А.А. Авалиев // *Отан тарихы*. — 2022. — № 1 (97). — С. 50–60.
- 14 Varis C. Chagatai Turkish and Its Effects on Central Asian Culture / C. Varis [Electronic resource] // *Osaka University Knowledge Archive*. — 2011. — Vol. 6. — P. 143-158. Access mode: https://ir.library.osaka-u.ac.jp/repo/ouka/all/12239/riwl_006_143.pdf.

А.Д. Байшуакова, Г.Д. Сугирбаева

Письма казахских ханов XVII–XIX веков и роль чагатайского языка в дипломатических переписках

В международных отношениях Казахского ханства XVII–XIX веков основным дипломатическим источником являются письма казахских ханов и султанов. Известный историк И.В. Ерофеева внесла большой вклад в вопросе комплексного изучения писем правящей элиты казахского общества и введения их в научный оборот. Для историка-исследователя письма ханов и султанов представляют ценный источник, так как в них содержатся достоверные исторические сведения о внутриполитической и внешнеполитической ситуации в Казахском ханстве. В статье на основе двухтомного фундаментального исследования «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов», изданной под руководством И.В. Ерофеевой в 2014 г., рассматриваются письма ханов и султанов, описываются особенности правления казахской правящей элиты. Также авторы статьи значительное внимание уделяют вопросам чагатайского языка, который служил и широко использовался на дипломатической службе в рассматриваемый исторический период. В XVII–XIX вв. письма ханов и султанов были написаны в основном на литературном чагатайском или среднеазиатском тюркском языке. Чагатайский язык выполнял функцию делопроизводственного языка в степных ханствах и широко применялся в дипломатической переписке с монархами соседних стран.

Ключевые слова: письма, эпистолярное наследие, ханы, султаны, правящая элита, ханская власть, писарь, дипломатический язык, чагатайский язык.

A.D. Baishuakova, G.D. Sugirbayeva

Letters of the Kazakh khans of the XVII – XIX centuries and the role of Chagatay language in diplomatic correspondence

In the international relations of the Kazakh Khanate of the XVII-XIX centuries, the main diplomatic source were the letters of the Kazakh khans and sultans. The famous historian I.V. Yerofeyeva made a great contribution to the issue of a comprehensive study of the letters of the ruling elite of Kazakh society and their introduction into scientific circulation. For the historian-researcher, the letters of the khans and sultans are a valuable source, since they contain reliable historical information about the domestic and foreign policy situation in the Kazakh Khanate. The scientific article based on the two-volume fundamental research “Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675-1821” published under the leadership of I.V. Yerofeyeva in 2014 examines the letters of khans and sultans, describes the features of the rule of the Kazakh ruling elite. The article also pays considerable attention to the issues of the Chagatai language, which served and was widely used in the diplomatic seice during the historical period under consideration. In the XVI-XIX centuries, the khans’ and sultans’ letters were mainly written in the literary Chagatay or Central Asian Turkic language. The Chagatay language served as a business language in the steppe khanates and was widely used in diplomatic correspondence with the monarchs of neighboring countries.

Keywords: letters, epistolary heritage, khans, sultans, ruling elite, khan's authority, clerk, diplomatic language, Chagatay language.

References

- 1 Erofeeva, I.V. (2001). Simvoly kazakhskoi gosudarstvennosti (pozdneye srednevekovye i novoye vremya) [Symbols of the Kazakh statehood (late Middle Ages and modern times)]. Almaty: ID “Arkaim” [in Russian].
- 2 Erofeeva, I.V. (2003). Rodoslovnnye kazakhskikh khanov i kozha XVIII–XIX vv. (istoriia, istoriografiia, istochniki) [Ancestry of Kazakh khans and khozhas of the XVII-XIX centuries (history, historiography, sources)]. Almaty: TOO “Print-S” [in Russian].
- 3 Erofeeva, I.V. (2007). Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel, politik [Khan Abulkhair: commander, ruler, politician]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 4 Kundakbaeva, Zh.B., & Nuratai, A.A. (2021). Nasledstvennaia elita kazakhskogo sotsiuma XVII–XIX vv. v nauchnom nasledii Iriny Erofeevoy [Hereditary elite of the Kazakh society of the XVII–XIX centuries in the scientific heritage of Irina Yerofeyeva]. *Nomadic civilization: historical research, Vol. 1(2)*, 20-37. Retrieved from <https://doi.org/10.53315/2782-3377-2021-1-2-20-37> [in Russian].
- 5 Assman, Ya. (2004). Kulturnaia pamiat: Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti [Cultural memory: Writing, Memory of the Past and Political Identity in the High Cultures of Antiquity]. (M.M. Sokolskaya, Trans). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 6 Erofeeva, I.V. (2014). Pisma kazakhskikh khanov i sultanov poslednei chetverti XVII — serediny XIX v. kak istoricheskii istochnik [Letters of the Kazakh khans and sultans of the last quarter of the XVII — mid-XIX centuries as a historical source]. *Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 godov: sbornik istoricheskikh dokumentov v dvukh tomakh. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg. - Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675-1821. A collection of historical documents in two volumes. Kazakh rulers' letters. 1675-1780*. Avtor proekta, vvedeniia, biografii khanov, nauchnykh kommentariiev; sostavitel i otvetstvennyi redaktor I.V. Erofeeva — Author of the project, introduction, biography of khans, scientific commentators; compiler and executive editor I.V. Erofeeva. Almaty: Abdi, 1, 15–76 [in Russian].
- 7 Erofeeva, I.V. Politicheskaya organizatsiia kochevogo kazakhskogo obshchestva [Political organization of nomadic Kazakh society]. Retrieved from https://ca-c.org.ru/journal/1997/12-1997/st_15_erofeeva.shtml [in Russian].
- 8 Sarsembaev, M.A. (2015). Kazakhskoe khanstvo kak suverennoe gosudarstvo srednevekovoy epokhi [The Kazakh Khanate as a sovereign state of the medieval era]. Astana: GU “Institut zakonodatelstva Respubliki Kazakhstan” [in Russian].
- 9 Khafizova, K.Sh. (2019). Stepye vlastiteli i ikh diplomatiia v XVIII–XIX vekakh: monografiia [Steppe rulers and their diplomacy in the XVIII-XIX centuries. Monograph]. Nur-Sultan [in Russian].
- 10 Beisembiev, T.K. (2021). Sredneaziatskii (chagataiskii) tiurki i sredneaziatskii farsi — pismennyye yazyki Kazakhskogo khanstva [Central Asian (Chagatay) Turks and Central Asian Farsi — the written languages of the Kazakh Khanate]. *Altaistika, tiurkologiya, mongolistika - Altaistics, turkology, mongolistics, 1*, 83–104 [in Russian].
- 11 Shadkam, Z., & Bazarkulova, B.K. (2015). Shağatai tili zhāne onyñ damu kezeñderi [Chagatay language and stages of its development]. *Qazaq ultyq universitetinin khabarshysy. Shyğystanu seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Oriental Studies series, 4(74)*, 258-261 [in Kazakh].
- 12 Avaliev, A.A. (2021). Chagataiskii yazyk: osobennosti stepnoi diplomatii [Chagatay language: features of steppe diplomacy]. *Yazyki i kultura khomusa narodov Evrazii: rechevye i muzykalnye kommunikatsii. Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 80-letiiu doktora filologicheskikh nauk, professora SVFU imeni M.K. Ammosova, akademika Evropeiskoi akademii estestvennykh nauk, zaslužhennogo rabotnika kultury YaASSR i RF, Pochetnogo grazhdanina g. Yakutska Alekseeva Ivana Egorovicha — Khomus Uibaan (23 apreliia 2021 goda) - Languages and culture of the Khomus of the peoples of*

Eurasia: speech and musical communications: materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of the Doctor of Philology, Professor of the NEFU named after M.K. Ammosov, Academician of the European Academy of Natural Sciences, Honored Worker of Culture of the Russian Academy of Sciences and the Russian Federation, Honorary Citizen of Yakutsk Alekseev Ivan Egorovich — Khomus Uybaan. Yakutsk: Severo-Vostochnyi Federalnyi universitet imeni M.K. Ammosova, 51–54.

13 Kortabaeva, G.K., & Avaliev, A.A. (2022). Istoriiia kazakhskoi diplomatii: perepiska Kazakhskogo khanstva s Rossiiskoi imperiei [History of Kazakh diplomacy: correspondence of the Kazakh Khanate with the Russian Empire]. *Otan tarikhy - History of the homeland, 1*, 50–60 [in Russian].

14 Varis, C. (2011). Chagatai Turkish and Its Effects on Central Asian Culture (Osaka University Center for the Study of World Languages, Trans). *Osaka University Knowledge Archive*. 6, 143-158. Retrieved from https://ir.library.osaka-u.ac.jp/repo/ouka/all/12239/riwl_006_143.pdf.

Б.О. Бутеев*

*Институт исследований «Тюркский мир» Эгейского университета, Измир, Турция
(E-mail: bateu.astana@yandex.kz)*

Стихотворение Шакарима Кудайбердыулы «"Қазақ" құтты болсын!»: историческая роль и значение

В статье отмечены историческая роль и значение стихотворения Шакарима Кудайбердыулы «"Қазақ" құтты болсын!» («Мои поздравления "Қазақ"!»). Материалом для исследования послужили статьи из газеты «Қазақ», которые были транскрибированы с арабской графики на кириллицу, представленные Гарифоллой Анесом и Светланой Смагуловой. Анализ показал, что во всех изданиях, где имеется данное стихотворение, отсутствуют такие слова, как «подписчик», «пәни»; интерпретируется ошибочным образом этноним «қырғыз–қазақ», который на пару отождествляется в сочетании с современным этнонимом «қырғыз». Имеющиеся неточности продолжают кочевать из одного сборника стихотворений в другой и требуют незамедлительного текстологического анализа со стороны ученых-гуманитариев. В целях недопущения подобного рода неточности в интерпретации наследия Шакарима, необходимо использовать оригинальные источники, которые были опубликованы при жизни поэта. На основе проведенного исследования автором показана историческая роль и значение газеты «Қазақ» в формировании и становлении национального самосознания казахов.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердыулы, Ахмет Байтұрсынулы, деятели Алаш, газета «Қазақ», газета «Вақыт», поэзия, стихотворение «"Қазақ" құтты болсын!», подписчик, социальные сети.

Введение

11 июля 2023 года исполняется ровно 165 лет талантливому казахскому поэту, писателю, композитору, философу-мыслителю, ученому-историку Шакариму Кудайбердыулы. Стоит отметить, что с момента реабилитации Шакарима Кудайбердыулы была проведена значительная работа относительно творчества и деятельности ученого. Несмотря на то, что среди ученых была проделана колоссальная текстологическая работа, до сих пор продолжает идти шлейфом материал, подверженный цензуре в советский период [1]. В данном исследовании приводится анализ стихотворения Шакарима Кудайбердыулы «"Қазақ" құтты болсын!», посвященное выходу газеты «Қазақ», которая в этом году празднует свою 110-ю годовщину со дня выхода первого номера.

В 1913 году А. Байтұрсынулы становится организатором и редактором первой общенациональной газеты «Қазақ», которая стала первым общественно-политическим и научно-литературным изданием. В первом номере издания А. Байтұрсынулы приводит следующие сведения: «По данным переписи 1907 года, в России в том году вышло 2173 газеты и журнала. Из них 1396 издано на русском языке, 867 — на других языках. Среди этих 867 было около тридцати газет и журналов у наших татарских братьев. У нас не было ни одного...» [2]. Понимая важность выхода этой газеты, представители казахской интеллигенции хотели поднять национальное самосознание народа, открыть глаза на существующую реальность.

Финансовую помощь в выпуске газеты «Қазақ» оказывал известный меценат, сторонник движения Алаш Ахмет-ишан Оразайулы [3; 265, 266], а также культурная организация «Азамат серіктігі», занимавшаяся организацией благотворительных мероприятий [3; 15, 16]. Организация была основана в декабре 1913 года в г. Оренбурге по инициативе А. Байтұрсынулы и М. Дулатулы. Основная цель — содействие бесперебойному выпуску газеты «Қазақ» за счет членских взносов (с каждого человека — 100 рублей). В благотворительную организацию входили: Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Бәдрисапа Байтұрсынова, Аргынғазы Боштаев, Ғабдолла Нүсіпбаев, Ғалихан Бөкейханов, Мұхамметжан Тынышбаев, Әбубәкір Алдияров, Бірмұхамед Алдияров, Медеу Оразбаев, Қаражан Үкібаев, Шаһкәрім Құдайбердин, Әділхәкім Құнанбаев, Тұрағұл Құнанбаев, Жәмилә Бөлекова, Әбдірахман Иусупов, Мағат Ақаев, Хасан Ақаев, Қыстаубай Мыңғожин, Садық Өтегенов, Қоңырқожа Қожықов и другие представители казахской интеллигенции [4].

* Автор-корреспондент E-mail: bateu.astana@yandex.kz

Газета «Қазақ» печаталась на казахском языке арабским шрифтом в период с 2 февраля 1913 по 26 сентября 1918 года в типографии товарищества «Каримов, Хусаинова и Ко» в г. Оренбурге. В начале газета выходила в свет один раз, а затем с 1915 года — два раза в неделю. Всего было выпущено двести шестьдесят пять номеров газеты «Қазақ». Тираж достигал от 3 до 8 тысяч экземпляров. В 1918 году несколько номеров газеты были выпущены под редакцией Жанузака Жанибекова.

Надо заметить, что в газете «Қазақ» печатались не только статьи социально-политического характера, но и была представлена международная информация, сочинения русских, французских, немецких, английских, шотландских писателей и поэтов и т.д.

В своей статье «Алаш азаматтарына» Ахмет Байтұрсынұлы и Мыржақып Дулатұлы (газета «Қазақ», 1913 г., № 42) обратились со словами: «Это не торговое товарищество, не ремесленная организация, а, прежде всего, это «гражданская организация». Люди, занимающиеся общественной работой, должны быть партнерами не только деньгами, но и сердцем и намерениями» [3; 206, 207].

К лету 1917 года редакция газеты, как об этом сообщал М. Дулатұлы в своей статье «Қазақ» баспаханасы» (букв. «Типография [газеты] «Қазақ». — С.А.) имела собственную типографию, два служебных автомобиля, большой запас типографских шрифтов для выпуска как казахской печатной продукции (на арабской графике, или «төте жазу»), так и русской, а также все необходимое издательское оборудование [5].

В качестве логотипа газеты издатели выбрали изображение традиционного жилища — *киіз үйі*, имеющего сакральное значение для казаха-кочевника. В качестве символа выступал *түндік* (квадратная кошма, покрывающая верхний круг дымохода, который открывают для выхода дыма или для проникновения света в очаг, который был открыт на рисунке с западной стороны). Казахская интеллигенция видела в этом изображении стремление народа к развитию, науке и культуре бурно развивающихся западных стран [6]. При входе в жилище жирными буквами арабским шрифтом написано название газеты «قازاق». На наш взгляд, надпись, при входе в дом, характеризовала призыв ко всем жителям степи, чтобы у каждого степняка-кочевника имелась в очаге газета «Қазақ». Ибо название можно было выделить в отдельную строку, как это мы можем увидеть по примерам других изданий того времени.

На страницах газеты «Қазақ» публиковались труды выдающихся казахских деятелей: А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейхана, М. Дулатұлы, Б. Айбасова, Ж. Аймауытова, Ж. Ақбаева, И. Арабаева, М. Әуезова, Г. Байгурина, Қ. Болғанбаева, А. Бірімжанова, Х. Ғаббасова, А. Досжанова, Х. Досмұхамедова, С. Дөнентайұлы, Ғ. Дулатова, Ә. Ермакова, І. Жансүгірова, Т. Жомартбаева, Қ. Жұбанова, М. Жұмабайұлы, М. Көпейұлы, Ғ. Қараша, Ш. Құдайбердіұлы, Н. Құлжанова, Б. Майлина, М. Малдыбаева, Р. Марсекова, А. Мәметова, Ғ. Мұсағалиева, М. Шоқая, А. Оразаева, М. Оразаева, Б. Сәрсенова, Ж. Сейдалина, А. Сейітова, М. Сералина, Б. Серкебаева, С. Торайғырова, М. Тынышбаева, Ж. Тілеулина, С. Хасенова, С. Шорманова и многих других [4, 7, 8].

Фонд «Арыс» начал публиковать полную версию газеты «Қазақ», состоящую из нескольких томов в серии «Алаш мұрасы». Материалы издания «Қазақ» были опубликованы в 1997 году в специальном сборнике главной редакции Казахской энциклопедии. Составители — Гарифолла Анес и Светлана Смагулова. Мы выражаем огромную надежду на то, что начатая работа по изданию материалов газеты «Қазақ» найдет свое логическое завершение.

Методы исследования

В исследовании применялись такие методы научного познания, как анализ и синтез, компаративный, статистический методы. Применение методов анализа и синтеза позволяет сделать анализ стихотворения Шакарима Кудайбердыұлы «"Қазақ" құтты болсын!». В то же время эти методы способствуют выявлению общих тенденций относительно положения казахов во время существования газеты «Қазақ». Компаративный, или сравнительный, метод применяется в работе с источниками для выявления и подтверждения известных фактов и явлений, имевших место в содержании стихотворения истории. Статистический метод использовался при анализе количества подписчиков. Указанные методы позволяют изучить исторические явления и факты, раскрыть их содержание и проследить динамику развития просветительской деятельности посредством газеты.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

В статье речь пойдет о стихотворении Шакарима Кудайбердыұлы под названием «"Қазақ" құтты болсын!» («Мои поздравления "Қазақ"!»), посвященное выпуску газеты «Қазақ». Приводим полный

вариант стихотворения согласно тексту опубликованному Гарифоллой Анесом и Светланой Смагуловой.

“Қазақ” құтты болсын!

Дүниеге келді бізден бір талапты ұл,
Ер жетсе, бар қазақтың басшысы бұл.
Бөгеттен, ауру-сырқау аман сақтап,
А, құдай! Құтты өмірлі, бақытты қыл!

Үмітті Орынбордан бала туды,
Қолына жарық сәуле ала туды.
Мақсаты қараңғыда жүрген халқын,
Ойлайды тура жолға қаратуды.

Күтіп ем, туа ма деп көзім сүзіп,
Бұл кезде кетіп едім, күдер үзіп.
Хабарын «Уақыт»-тан білгеннен соң,
Тірілді өлген үміт, қаным қызып.

Көп қайғы болды бүгін ұмытылғандай,
Бейнеттен бір зор ауыр құтылғандай.
Жақындап жан шығарға шөлдегенде,
Құмартқан сусын бейне жұтылғандай.

Қайғысыз жас жігіттей бола қалдым,
5–6 подписшикті тауып алдым.
Бір тамшы қарлығаштың суындай ғып,
Алуға жылдық «Қазақ» ақша салдым.

Табармын шамам келсе тағы жолдас,
Қам қылмай қартайдым деп жатып болмас.
Үмітті жаңа туған жас баланы,
Ағайын қырғыз-қазақ түгел қолдас!

Ойлама газет бізге не керек деп,
Газетсіз ел жаны жоқ, өлгенге есеп!
Көл болар, көп түкірсе деген пәни,
Кетпей ме бір тоқтыны қасқыр да жеп? ... [4; 54].

Ш.Х.

В первых строках стихотворения поэт сравнивает рождение газеты с рождением способного ребенка, который в период своего расцвета станет лидером среди своего народа. Поэт дает благословение (*бата*), взывая к всевышней помощи, чтобы он сохранил его от всякого рода преград, разных болезней и даровал ему благополучную и счастливую жизнь!

*Дүниеге келді бізден бір талапты ұл,
Ер жетсе, бар қазақтың басшысы бұл.
Бөгеттен, ауру-сырқау аман сақтап,
А, құдай! Құтты өмірлі, бақытты қыл!*

Шакарим надеялся и верил, что г. Оренбург станет главным центром национального сознания, и вышедшая в свет газета станет путеводной звездой — *Темірқазық* для всего казахского народа.

*Үмітті Орынбордан бала туды,
Қолына жарық сәуле ала туды.
Мақсаты қараңғыда жүрген халқын,
Ойлайды тура жолға қаратуды.*

О выходе в свет газеты «Қазақ» Шакарим кажы узнал из газеты «Уақыт». «Вақыт» («Время») — общественно-политическая газета [9]. Издавалась с 21 февраля 1906 г. по 26 января 1918 г. в г. Орен-

бурге на татарском языке до 1913 г. 2–3 раза в неделю, затем — ежедневно, 2308 номеров. Издатели — братья З. и Ш. Рамиевы, редакторы — Ф. Карими, с 1917 г. Я. Вали. Наиболее активными авторами были: Х. Атласи, З. Башири, М. Бигиев, А.-З. Валиди, Дж. Валиди, М. Галяу, Г. Губайдуллин, М. Гафури, Г. Гисмати, Г. Ибрагимов, Р.И. Ибрагимов, Ш. Камал, Ш. Мухаммадов, С. Сунчелей, Р. Фахретдин, Б. Шараф, З. Ярмаки. Печаталась в одноименной типографии. В каждом номере «Вақыт» содержались разделы: зарубежные и общероссийские известия, местные новости и др. Большое внимание в газете уделялось политическим вопросам, освещалась деятельность депутатов мусульманской фракции в Государственной думе. Публиковались статьи о методах улучшения земледелия, совершенствовании ремесленной деятельности и торговли, необходимости повышения уровня экономической образованности татар. На страницах «Вақыт» значительное место отводилось вопросам литературы, языка, театра, музыки, образования, науки, религии, роли татарских женщин-мусульманок в семье, критике бытовавших среди мусульман суеверий. Активно освещался вклад татарской интеллигенции в дело просвещения народа, поднимались проблемы усовершенствования татарского алфавита, необходимости открытия музеев и др. Затрагивались проблемы подготовки европейски образованных преподавательских кадров, газета призывала молодежь изучать русский язык, чтобы иметь возможность работать в органах самоуправления, ратовала за созыв учительских съездов для обсуждения проблем образования. В освещении национальных и религиозных проблем задавала тон всей татарской периодической печати; публиковала острые материалы, которые отвергались редакторами других татарских изданий. В 1906–1907 гг. выходила со стихотворным приложением «Эдәбият капчыгы» («Литературная шкатулка»). В 1908–1918 гг. редакция выпускала приложение-журнал «Шура» [10].

Уйдя прочь, поэт находился в продолжительном ожидании, потеряв уже всякую надежду. Узнав об этом событии, его надежда вновь возродилась, разгорелось желание.

*Күтпн ем, туа ма деп көзім сүзіп,
Бұл кезде кетпн едім, күдер үзіп.
Хабарын «Уақыт»-тан білгеннен соң,
Тірілді өлген үміт, қаным қызып.*

Забыты были все печали в один момент подобно избавлению от тяжелого недуга. Когда душа жаждет, это как глотать страстный напиток.

*Көп қайғы болды бүгін ұмытылғандай,
Бейнеттен бір зор ауыр құтылғандай.
Жақындап жан шығарға шөлдегенде,
Құмартқан сусын бейне жұтылғандай.*

В стихотворении мы встречаем русизм «подписчик», используемый, согласно фонетическим законам того времени, как «подписшик». По неизвестным нам причинам данное слово, вместе с целой строкой, было вычеркнуто из других встречающихся нам вариантов стихотворения [4; 54]. Шакарим, сумев привлечь к газете 5–6 подписчиков, сравнивает себя с юношей без печали.

Если обратиться к истории слова, то согласно академику Виноградову, слово «подписчик» в современном значении: 'лицо, подписавшееся на какое-нибудь печатное издание' (постоянный подписчик журнала, подписчики газет), укрепилось в русском литературном языке не ранее начала XIX в., точнее, 10–20-х годов XIX в. Это значение не отмечено ни в одном словаре русского литературного языка до появления «Толкового словаря» Даля, то есть до 60-х годов XIX века. У Даля в слове «подписчик» отмечается два значения: 'подделывающий чужую подпись' и 'подписавшийся на что-либо'. Приводится два примера, из которых ясно, что и в этом последнем значении следует различать два оттенка: «Подписчики на погорелых. К новому году все газеты заманивают подписчиков» (см. В. Даль. — 1912. — 3. — С. 502 [11]).

Из сказанного выше следует отметить, что в казахском языке имеется эквивалент к слову *подписчик*, как *жазылушы*, *жазылман* или же мы можем привести пример со словом «абонент» — *жазылыскер*, *қызмет алушы тұлға*, последнее все чаще используется в современном обиходе.

Чем же на сегодняшний день примечательно слово «подписчик»?

Сегодня для успешного продвижения личной страницы в социальной сети большое значение имеют подписчики — фолловеры (ударение на первую «о»). *Фолловер* (от англ. «to follow» — «следовать», «подражать») — это пользователь социальной сети, который подписан на человека, группу и т.д. Другими словами, это подписчик. Люди подписываются на страницы друг друга в социальных

сетях, отслеживают обновления, новости и комментируют события, становятся последователями, единомышленниками или поклонниками определенного человека.

Наиболее активно понятие «фолловера» используются в социальных сетях: Твиттер (Twitter), Инстаграм (Instagram), Фейсбук (Facebook), Телеграм (Telegram), канал Ютуб (YouTube), ВКонтакте (VK), а также набирающий популярность ТикТок (TikTok).

Знаменитые пользователи социальных сетей у которых много подписчиков. Кто они?

Активным пользователем социальных сетей *Twitter* и *Instagram*, является нынешний Глава государства Касым-Жомарт Токаев. Например, по состоянию на 12.10.2022 г. количество подписчиков в *Instagram*, открытого 1 апреля 2019 года, составляет 2,3 млн подписчиков [12]. У турецкого лидера Реджеп Тайыпа Эрдогана 10,1 млн подписчиков. Президент России Владимир Путин по этому поводу является весьма «скромным» пользователем у него всего 1,4 млн подписчиков. Бывший американский президент Дональд Трамп на протяжении многих лет активно использовал социальные сети в своей публичной деятельности и даже заявлял, что им он обязан своей победой на президентских выборах. В январе 2021 года ряд социальных сетей заблокировал аккаунты Дональда Трампа. Руководство крупнейших социальных сетей США решило, что дальнейшее присутствие Трампа на их платформах в качестве американского президента создаёт риск насилия [13]. Среди известных казахстанцев в рейтинге по количеству подписчиков занимают аккаунты Димаша Кудайбергенова, у которого 3,8 млн, Геннадия Головкина — 4,7 млн, Кайрата Нуртаса 6,8 млн подписчиков.

По случаю 105-летия газеты «Қазақ» Международное информационное агентство «Казинформ» представило вниманию историческую хронологию печатного издания, где были указаны цены на газету. Годовая подписка составляла 3 рубля, на полгода — 1 рубль 75 копеек, на 3 месяца — 1 рубль, цена одного экземпляра в розницу — 5 копеек. В перерасчете на современный тенге стоимость подписки на газету «Қазақ» составляет (расчет произведен в соотношении царского рубля к тенге на 2016 год):

- подписка на 1 год — 10584 тенге;
- 6 месяцев — 6174 тенге;
- 3 месяца — 3528 тенге;
- продажа газеты в розницу — 176 тенге [14].

Шакарим сравнил вложенную им абонентскую плату на подписку газеты «Қазақ» с одной каплей воды, которая употребляет ласточка. Следует сказать, что затраты на газету по меркам того времени были весьма не значительными:

*Қайғысыз жас жігіттей бола қалдым,
5–6 подписшикті тауып алдым.
Бір тамшы қарлығаштың суындай ғып,
Алуга жылдық «Қазақ» ақша салдым.*

Шакарим старается найти новых подписчиков. Не беспокоиться по данному вопросу, сетовать на старость негоже, хотя на период выпуска газеты поэту было 55 лет. Далее он обращается к своим сородичам с просьбой, чтобы они все поддержали подающего надежду *новорожденного ребенка*. Казахи именовались *киргиз-кайсаками* в официальных источниках царской России и советского периода (с 1734 по 1925 годы). По всей видимости, Шакарим придерживался данной традиции. Другой труд поэта под названием «Түрік, кыргыз-қазақ һәм ханлар шежіресі» имеет такое же понимание, в шежере нет отдельного раздела, который был посвящен современным кыргызам. Стоит отметить, что отдельные исследователи продолжают интерпретировать ошибочным образом этноним *кыргыз-қазақ*, который на пару отождествляется в сочетании с современным этнонимом *кыргыз* [15].

*Табармын, шамам келсе, тағы жолдас,
Қам қылмай қартайдым деп жатып болмас.
Үмітті жаңа туган жас баланы,
Ағайын кыргыз-қазақ түгел қолдас!*

Для кочевника-казаха в порядке вещей является тот факт, что он имеет неизбежные потери животных. Не съест ли ярочку (овечка от шести месяцев до одного года) волк? Обязательно съест, этого, практически, не избежать. Затраченная абонентская сумма выражена в эквиваленте маленькой овцы *тоқты*, то есть небольших затратах. Поэтому поэт призывает всех неравнодушных людей таким же образом в порядке вещей стать абонентами газеты «Қазақ».

*Ойлама газет бізге не керек деп,
Газетсіз ел жаны жоқ, өлгенге есеп!
Көл болар, көп түкірсе, деген пәни,
Кетпей ме бір тоқтыны қасқыр да жеп? ...*

В результате анализа мы пришли к следующему, что во всех имеющихся сборниках стихотворений данное слово было прочитано ошибочно в значении междометия, не иначе как *қане*, то есть *ну-ка, где же?*. Получается видоизменяется весь смысл повествования стихотворения. На деле перевод получается иным. Общее дело наш бранный мир или с миру по нитке наш тленный мир! Поэт заканчивает стихотворение следующими словами: «Не думай зачем нужна нам эта газета, народ без газеты словно без души, подобен он мертвецу! Он использует поговорку *көп түкірсе, көл болар*, в значении *с миру по нитке — голому рубаха*. Слово *пәни* имеет значение *тленный мир*.

Заключительный припев выступает в качестве рефрена ранее вышедшим стихотворения, посвященных газете, нашедших свое отражение на страницах газеты «Қазақ».

*Мінекей, қалың қазақ, қара тура!
«Бұл кім?» — деп жатырқама түрін көре.
Жас «Қазақ» жаңа талап, жарық ойлы,
Келіп тұр, қол қусырып сәлем беріп.*

*Алыстан іздеп келген бауырларың!
Халіңнің сырттан көріп ауырларын,
Жеңілту жайын соның кеңесуге,
Қазақтың бас қостырмақ қауымдарын.*

*Жылына бір-ақ тоқты сыбағасы,
Ол жейтін бір-біріңнен қонағасы,
Атақ та, даңықта да бөтендік жоқ,
Білгенге бұл да Алаштың шын баласы [4; 9].*

«Қазақ»-тың бірінші нөміріне

*Жас «Қазақ», сәлем алдық,
Сәлем саған, бұл кім деп,
Көріп сені жатырқаман.
Жүзіңді көрмегенмен барып сені,
«Қырық мысал» айтушы еді «Маса» маған.
Хош келдің, іздеп келген туысқаным,
Хал біліп жақындықты қуысқаның.
Жақынның ауыр халін жеңілтудің
Жолына белді берік буысқаның.
Жолына жалғыз тоқты сыбағасын,
Біреуден қонағасы кім аясын.
Жақынға алыс жерден іздеп келген
Бір тоқты бермегенді құдай алсын [4].*

Абдолла Мұқашұғлы

Стихотворение было подписано следующими инициалами «Ш. Х.». Как известно поэт свои произведения подписывал разными литературными псевдонимами, такими как «Шаһкәрім», Шаһкәрім Құдайберді, Құдайбердіұлы, Шаһкәрім Құдайбердин, Шәһкәрім Құдайберді ұғлы, Құдайбердиев Ш., Шежіре Шаһкәрім, Шежіре Шаһкәрім Хұдайбердин, Шежіре Шаһкәрім Құдайбердин, «Мұтылған». Итого 11 различных правописаний имен [4, 7, 8].

Выводы

Необходимо отметить, что в серьезной доработке нуждается энциклопедия «Алаш. Алашорда». В самой главной статье о газете «Қазақ» даются самые скудные сведения, помимо прочего, не раскрывается полное содержание деятельности и значения газеты «Қазақ». Имеется ряд орфографических ошибок и неточностей [2; 206, 207]. Отсутствуют сведения о газете «Вақыт». Очень краткие

сведения даны в конце книги в Разделе периодических изданий, встречающих на страницах газеты «Қазақ». Имеющаяся информация также имеет неточности в датах выхода газеты «Вақыт» [3; 476]. Читая газету «Қазақ», практически невозможно не заметить, что многие корреспонденты делали ссылки на данный печатный орган. Не могло обойти стороной важное событие в казахской степи нашедшее отражение на страницах татарской прессы, активным подписчиком которой являлся Шакарим. В подтверждение именно с газеты «Вақыт» Шакарим узнает о выходе в свет газеты «Қазақ».

Таким образом, газета «Қазақ» выступала с определенной национально-демократической программой, сумела вокруг себя сплотить значительную часть интеллигенции. Содержание материала газеты говорит о возрождении национального самосознания казахского народа, о чем свидетельствует стихотворение Шакарима «"Қазақ" құтты болсын!». Поэту небезразлична судьба народа, поэтому он призывает всех степняков стать подписчиками газеты «Қазақ».

Список литературы

- 1 Şakârim'in Sınırları Aşan Şeceresi. Doğumunun 175. Yılı Anısına Uluslararası Abay Kunanbayoğlu Sempozyumu (Bildiriler Kitabı 25-27 Kasım 2020.) – İzmir: 2020, 105-122 ss.
- 2 Ұлттық мазмұн құрған басылым [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61382>.
- 3 Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст.: Ф. Әнес, С. Смағұлова. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. — 544 б.
- 4 «Қазақ» газеті. 1913 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. — 480 б.
- 5 Газета «ҚАЗАҚ» — первая, национальная. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/113533/.
- 6 108 лет назад вышел первый номер газеты «Қазақ». — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/108-let-nazad-vyshel-pervyy-nomer-gazety-kazak>.
- 7 «Қазақ» газеті. 1914 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. — 504 б.
- 8 «Қазақ» газеті. 1915 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Г.М. Абиқова. — Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. — 528 б.
- 9 Газета «Вақыт» 1913 год. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://ebook.bashnl.ru/dsweb/View/ResourceCollection-5301>.
- 10 Татарская энциклопедия: [В 6 т.] / гл. ред. М.Х. Хасанов, отв. ред. Г.С. Сабирзянов. — Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2002. — Т.1: А–В. — С. 520, 521.
- 11 Подписчик — В.В. Виноградов. История слов. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://etymolog.ruslang.ru/vinogradov.php?id=podpischik&vol=1>.
- 12 Количество подписчиков Instagram Президента Казахстана превысило 1 млн. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://liter.kz/kolichestvo-podpischikov-instagram-prezidenta-kazahstana-prevysilo-1-mln/>.
- 13 Every Social Media Platform Donald Trump Is Banned From Using (So Far). [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.glamour.com/story/donald-trump-social-media-bans-twitter-facebook>.
- 14 105 лет газете «Қазақ». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.inform.kz/lenta/gazeta/ru/>.
- 15 Сақ Қайрат. Алаш мұраты: қазақ пен қырғызға ортақ [Электрондық ресурс]. / Қайрат Сақ. — Қолжетімділік тәртібі: <https://qazaqadebieti.kz/13438/alash-m-raty-aza-pen-yr-yz-a-orta>.

Б.О. Бутеев

Шәкәрім Құдайбердіұлының «"Қазақ" құтты болсын!» өлеңі: тарихи рөлі мен маңызы

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «"Қазақ" құтты болсын!» өлеңінің тарихи рөлі мен маңызы атап өтілген. Зерттеуге Ғарифолла Әнес пен Светлана Смағұлова ұсынған араб графикасынан кириллицаға транскрипцияланған «Қазақ» газеттерінің жинақтары арқау болды. Талдау нәтижесінде осы өлең басылып шыққан барлық жинақтарда «подписчик», «пәни» сияқты сөздер жазылмаған, «қырғыз-қазақ» этнонимі қате түсіндірілген, өйткені ол жұптасқан түрде қазіргі заманғы «қырғыз» этнонимімен теңдестіріледі. Қолда бар дәлсіздіктер бір өлеңдер жинағынан екіншісіне көшуді жалғастыруда және гуманитарлық ғалымдар тарапынан жедел мәтіндік талдауды қажет етеді. Шәкәрім мұрасын түсіндіруде мұндай дәлсіздіктерге жол бермеу үшін ақынның көзі тірісінде жарияланған түпнұсқа дереккөздерді пайдалану қажет. Зерттеу негізінде автор қазақтардың ұлттық сана-сезімінің пайда болуы мен қалыптасуындағы «Қазақ» газетінің тарихи рөлі мен маңызын көрсетті.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Алаш қайраткерлері, «Қазақ» газеті, «Уақыт» газеті, поэзия, «"Қазақ" құтты болсын!» өлеңі, жазылушы, әлеуметтік желілер.

B.O. Buteyev

The poem of Shakarim Kudaiberdiuly "Kazakh" kutty bolsyn!": historical role and significance

This article notes the historical role and importance of the poem of Shakarim Kudaiberdiuly "Kazakh" kutty bolsyn!" (Congratulations on the release of the *Kazakh!*). The research material was collections of *Kazakh* newspapers, which were transcribed from Arabic graphics into Cyrillic, presented by Garifolla Anes and Svetlana Smagulova. The analysis showed that in all publications where this poem is available there are no such words as "podpishik" (subscriber), "pani" (non-permanent), the ethnonym "kyrgyz-kazak", which is identified in combination with the modern ethnonym "kyrgyz", is interpreted an erroneous way. The existing inaccuracies continue to wander from one collection of poems to another and require immediate textual analysis by humanities scholars. In order to avoid such inaccuracies in the interpretation of Shakarim's legacy, it is necessary to use original sources that were published during the poet's lifetime. Based on the conducted research, the author shows the role and importance of the *Kazakh* newspaper in the formation and development of the national self-consciousness of the Kazakhs. Based on the study, the author shows the historical role and importance of the *Kazakh* newspaper in the formation and development of the national identity of the Kazakhs.

Keywords: Shakarim Kudaiberdiuly, Akhmet Baitursynuly, figures of Alash, Kazakh newspaper, Vakyt newspaper, poetry, poem Congratulations on the release of the Kazakh, subscriber, social networks.

References

- 1 Şakârim'in Sınırları Aşan Şeceresi. Doğumunun 175. Yılı Anısına Uluslararası Abay Kunanbayoğlu Sempozyumu [Şakârim'in Sınırları Aşan Şeceresi. The 175th anniversary of the birth of Abay Kunanbayoğlu Sempozyum]. Izmir: 105-122 [in Turkish].
- 2 Ұлттық мазмұн құрған басылым [Publication created by National Content]. Retrieved from <https://anatili.kazgazeta.kz/news/61382> [in Kazakh].
- 3 Änes, G., Smagulova, S. (Ed.). (2009). Alash. Alashorda. Entsiklopediia [Alash. Alashorda. Encyclopedia]. Almaty: "Arys" [in Kazakh].
- 4 Smagulova, S.O., & Änes, G.K., Zamzayeva, T.A. (2009). "Qazaq" gazetі. 1913 zhyl ["Kazakh" newspaper. 1913 year]. Almaty: "Arys" [in Kazakh].
- 5 Gazeta "QAZAQ" — pervaiа, natsionalnaia [Newspaper "Kazakh" — first, national]. Retrieved from https://exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/113533/ [in Russian].
- 6 108 let nazad vyshel pervyi nomer gazety "Kazakh" [108 years ago, the first issue of the newspaper "Kazakh" was published]. Retrieved from <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/108-let-nazad-vyshel-pervyy-nomer-gazety-kazak> [in Russian].
- 7 Smagulova, S.O., Anes, Ğ.K., & Zamzaeva, T.A. (Ed.). (2009). "Qazaq" gazetі. 1914 zhyl ["Kazakh" newspaper. 1914 year]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 8 Smagulova, S.O., & Abikova, G.M. (Ed.). (2017). "Qazaq" gazetі. 1915 zhyl ["Kazakh" newspaper. 1915 year]. Almaty: Eltanym baspasy [in Kazakh].
- 9 Gazeta "Vakyt" 1913 god [The newspaper "Time" 1913]. Retrieved from <https://ebook.bashnl.ru/dsweb/View/ResourceCollection-5301> [in Russian].
- 10 Khasanov, M.Kh. & Sabirzianov, G.S. (Ed.). (2002). Tatarskaia entsiklopediia [Tatar Encyclopedia]: In 6 volumes. Vol. 1: A-V. Kazan, 1, 520, 521 [in Russian].
- 11 Podpishik — V.V. Vinogradov. Istoriia slov [Subscriber — V.V. Vinogradov. History of words]. Retrieved from <https://etymolog.ruslang.ru/vinogradov.php?id=podpishik&vol=1> [in Russian].
- 12 Kolichestvo podpishikov Instagram Prezidenta Kazakhstana prevysilo 1 mln [The number of Instagram followers of the President of Kazakhstan has exceeded 1 million]. Retrieved from <https://liter.kz/kolichestvo-podpishikov-instagram-prezidenta-kazahstana-prevysilo-1-mln/> [in Russian].
- 13 Every Social Media Platform Donald Trump Is Banned From Using (So Far). Retrieved from <https://www.glamour.com/story/donald-trump-social-media-bans-twitter-facebook>
- 14 105 let gazete "Kazakh" [The newspaper "Kazakh" is 105 years old]. Retrieved from <https://www.inform.kz/lenta/gazeta/ru/> [in Russian].
- 15 Saq Qairat. (2018). Alash mūraty: qazaq pen qyrğyzğa ortaқ [Alash ideals: common to Kazakh and Kyrgyz]. Retrieved from <https://qazaqadebiety.kz/13438/alash-m-raty-aza-pen-yr-yz-a-orta> [in Kazakh].

А.Ю. БЫКОВ*

*Институт востоковедения Российской академии наук, Москва, Россия
(E-mail: baju72@mail.ru)*

Решение властями Российской империи «мусульманского вопроса» у казахов

В статье рассмотрены вопросы эволюции имперской российской правительственной и региональной политики по так называемому «мусульманскому вопросу» у казахов. Предпринята попытка периодизации от неприятия казахского ислама к его использованию в качестве инструмента инкорпорации казахов в имперские структуры с помощью татарских мулл и специально созданных органов, в первую очередь, муфтиата, к возникновению двух параллельных линий в политике оренбургских и западно-сибирских властей к настороженному отношению со стороны правительства, заметившему в казахском исламе элементы политизации и угрозы развития сепаратистских тенденций. Параллельно изучены вопросы просвещения с использованием элементов исламского образования, расширения проникновения ислама в казахскую среду за счет изменения количества отправителей культа, попытках властей использовать исламские институты в качестве официальных должностей низовой колониальной администрации. Также рассмотрены вопросы эволюции восприятия казахского и среднеазиатского ислама администрацией, путешественниками, исследователями; а также восприятия проводившихся реформ казахами. Эволюция политического процесса исследована в связи с другими административными реформами России в казахской степи и среди мусульман империи, определены место и роль этого вопроса в колониальной политике на различных этапах. Также проанализирована коррекция позиции российских властей в зависимости от изменения внешнеполитической ситуации и изменения границ владений. Источниковый комплекс составили опубликованные и архивные документы и материалы из хранилищ России, Казахстана и Узбекистана, некоторые из них впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: Российская империя, ислам, мусульманский вопрос, православие, казахи, религиозная политика, пограничье, модернизация, Степной край, мулла, мечеть, муфтиат, периодизация.

Ведение[†]

Проникновение ислама на территорию Казахстана — процесс длительный, протекавший с разной степенью интенсивности. Его начало относится к арабским завоеваниям Мавераннахр и центральноазиатского Семиречья. С IX–X вв. археологи фиксируют во многих городах наличие мусульманских кварталов, однако мусульманство не было в то время единственной или доминирующей конфессией. Значительная часть населения исповедовала христианство несторианского толка, появившееся в Центральной Азии в V в. Так, в домонгольскую эпоху значительная часть киданей (кара-китаев) в государстве Елюй Даци, керитов (кереев), уйгур и гузов были христианами [1; 269–294]. К христианам относилась часть населения Хазарского каганата, хотя здесь доминировали язычество у кочевников и иудаизм у горожан [2; 262–264]. Путешествовавший под видом дервиша-паломника А. Вамбери оставил свидетельство, что даже в середине XIX в. в Средней Азии оставались несториане, которых именовали «гяурами» (иноверцами) [3; 111]. Проникновение буддизма в тюркскую среду и в Мавераннахр начинается с VI в. Уже в VII в. буддизм стал государственной религией в Западно-Тюркском каганате. Он играл существенную роль в Восточно-Тюркском каганате, у уйгур, енисейских киргизов и присырдарьинских огузов [4; 151, 152]. Таким образом, в домонгольскую эпоху на территории современного Казахстана и за его пределами среди племен, сформировавших позднее казахский этнос, были представлены все мировые религии, а также иные как моно-, так и политеистические культы. Помимо мировых религий, среди населения имели хождение иудаизм, манихейство, широкое распространение имели анимизм, шаманизм и тотемизм. Пестрая этноконфессиональная картина Центральной Азии еще более усложнилась в раннемонгольскую эпоху в связи со значительными миграционными потоками, вызванными монгольскими завоеваниями.

* Автор-корреспондент. E-mail: baju72@mail.ru

[†] Выводы автора по ряду рассматриваемых сюжетов и процессов расходятся с существующими оценками казахстанских, российских и авторов из так называемого дальнего зарубежья. В основу анализа положено эмпирическое изучение опубликованных и архивных материалов, а также фактологии, введенной в оборот предшествующими и современными исследователями. — А.Б.

В пантеоне богов ранних тюрков доминировал культ Тенгри (Неба), Умай (верховное женское божество), Ер (Земля), Еркилинг (подземное царство, часто олицетворявшее темные силы). Обожествлялись животные, особенно лошади, различные силы природы. Несомненно, культы предшествующего населения, а также религиозные представления этнических групп, из которых постепенно сформировался казахский народ, наложили определенный отпечаток на общественное сознание казахов. О том, что в рудиментарном виде у казахов в 20-х гг. XIX в. сохранились остатки иных религиозных систем и об эклектизме религиозной системы казахов, оставил сообщение А.И. Левшин: «Какой вы веры?» — спросил я однажды двух киргиз-казахов (*казахов.* — А.Б.). «Не знаем», — отвечали они. Ответ сей услышите от большей части их соотечественников. И в самом деле, трудно решить, что такое киргизы (*казахи.* — А.Б.) — магометане, манихейцы или язычники?» [5; 313]. Следует отметить, что современные исследователи ставят под сомнение вывод «Геродота киргизской истории», или во всяком случае его следует рассматривать в качестве дискуссионного [6; 219–242].

После закрепления ислама в качестве государственной религии при хане Узбеке в Золотой орде в непродолжительное время была исламизирована монгольская знать. К XV в. ислам стал доминирующей религией в оседло-земледельческих районах Поволжья и Средней Азии. В Средней Азии возникли два мусульманских суннитских ордена: Накшбандийя и Ясавийя. В этнических группах Мавэранныхра появился новый аристократический слой — *ок-суйяк* (белая кость). Его составили верхние слои мусульманской знати, относившие себя к потомкам Али, четвертого халифа первого халифата [7; 63–79]*. В Средней Азии сословие ак-суйяк делилось на более родовитых сейидов и менее родовитых ходжей. Среди казахов сейидов не было, в то же время существовал род кожа (в русских источниках часто — ходжа), которые, на наш взгляд, близки по происхождению, но не по социально-политическому статусу к сейидам Средней Азии. Эндогамный род кожа занимал привилегированное положение, составляя обособленное сословие асыл-суйек (хорошая кость). Вместе с тем казахи к белой кости (ак-суйек) их не относили. Ч.Ч. Валиханов замечал, что «кайсаки (*казахи.* — А.Б.) ходжей не относят к белой кости, а уважают их наравне с султанами, как лиц духовных, строгих исполнителей предписаний шариата и как потомков пророка» [цит. по: 8; 51]. С 1860-х гг., что связано с присоединением среднеазиатских владений Российской империей, в казахской степи появляются именно среднеазиатские ходжи, которые обычно проживали в аулах султанов, где ходжи «приобретали и сами почет, передавая его в наследство детям, не оставлявшим по этому своей профессии и выгодного положения быть приближенными известного султана» [9; 405].

Представители российского правительства в 1820-х гг. в то же время констатировали, что казахи о магометанстве «понятия не имели, почти и по имени, не считая себя мусульманами» [10; 46 об.].

Источники содержат и прямо противоположную оценку степени исламизации казахов. Например, в написанной на персидском языке рукописи 1725 г. Ходжамкули-бека Балхи «Т'арих-и Кипчакхани» казахи названы «жестокими мусульманами», которые из всех представителей антиджунгарской мусульманской коалиции оказали самое сильное противодействие западным монголам и, в отличие от жителей Ташкента и Андижана, они не стали платить захватчикам мусульманского хараджа [11; 265, 266].

Доверять подобным сообщениям историографии об уровне религиозности казахов следует с большой степенью осторожности. Гораздо более достоверными представляются свидетельства современников о том, что до включения в состав Российской империи казахи были слабо исламизированным народом. Так, например, ибн Рузбехан Исфাহани, автор XV в., сообщал, что среди казахов «сохраняются идолопоклоннические изображения, которым они поклоняются, что несовместимо с мусульманством. Кроме поклонения идолам у казахов имеются и другие признаки неверия... при восходе солнца делают ему земной поклон и благодарность за то, что оно выращивает кормовые травы, которыми питаются домашние животные, дающие кумыс» [цит. по: 12; 115]. Попавший в плен к казахам в 1774 г. Ф. Ефремов сообщил позднее, что они «вероисповедания магометанского, но понятия об оном имеют, по-видимому, весьма слабое, так что кажется будто бы совсем не имеют никакой веры. Муллы иногда приходят к ним для отправления богослужения, но и только не на долгое время» [13; 194]. О том же оставил свидетельство И. Шангин, посещавший Средний жуз во втором десятилетии XIX в. [14; 92], другие путешественники и представители администрации. Материалы археологи-

* В отношении генеалогического происхождения эндогамной группы *ак-суйяк* у узбеков и таджиков среди исследователей нет единого мнения. Высказывались три точки зрения: представители белой кости — действительные потомки арабских завоевателей, представители местной знати, приписавшие себе происхождение от пророка, и, наконец, ак-суйяк представляют собой смешанную группу из потомков арабских завоевателей и местной тюрко-иранской знати.

ческих исследований свидетельствуют о применении в XIX в. в ритуальной практике казахов Мангышлака (Младший жуз, род адай) фресок с зооморфным орнаментом и скульптурок людей и животных различной величины [15; 255–263], что несовместимо с догматикой ортодоксального ислама. Известно также, что из пяти основных догм ислама* казахи строго ни одного не соблюдали. Это объясняется особенностями способа хозяйственной деятельности казахов, основой которого являлось кочевое и полукочевое меридианальное скотоводство азиатского типа [16–18]. Даже в начале XX в. известный этнограф К. Ельницкий констатировал, что единственное предписание относительно регулярно соблюдаемое казахами — это пост в «рамазан, бывающий летом и продолжающийся целый месяц» [19; 103].

Русские чиновники и путешественники XVIII в. многократно отмечали принадлежность казахов к мусульманской культуре, особо подчеркивалось почтение, оказываемое казахами мусульманским проповедникам и известным святым, уважение знатными казахами мусульманского образования и употребление арабской графики в письме. Вместе с тем отмечалось слабое проникновение этой религии в сознание большинства кочевников-казахов и ее незначительное влияние на решение экономических и политических вопросов. В «Известии о киргис-казацком народе, сочиненном в Коллегии Иностранных дел», отмечалось, что «народ содержит закон магометанской, ... соблюдая только с небольшой рачительностью внешние обряды; причина тому, что весьма немногие из них умеют читать и писать, почитая знающих в том мудрецов, превосходных и некоторым образом за свярых» [20; 4–4 об.]. Подобные сообщения коррелируются с известиями о гораздо более высокой исламизации традиционных аристократических слоев казахов по сравнению с основной массой шаруа [21; 210–212, 221]. Вместе с тем даже значительная часть султанского сословия не была знакома с основными канонами ислама. Альфред Брем, посетивший казахские степи в конце XIX в., сообщал, что ни один из казахских султанов не знает текста Корана дальше «фаты» (Аль-Фатиха — первая сура) [22].

Кроме того, казахами почитались среднеазиатские ходжи. Иногда их позиция, которая зачастую определялась среднеазиатскими правителями, могла влиять на внешнеполитические акции казахов. Согласно донесению князя Максютова, одной из причин отказа от вторжения в Хивинское ханство в 1775 г. стал запрет со стороны некоего ходжи на военные действия против единоверцев-магометан [5; 228]. Ходжами среди казахов XVIII–XIX вв. называли также отшельников, причем среди них преимущественно были выходцы из Мавераннахра, и существуют лишь единичные упоминания об отшельниках-казахах. Так, польский ссыльный Б. Залесский оставил рассказ о том, что на Мангышлаке он посетил могилу святого отшельника Далисмана, который, по сведениям казахов, был султаном. На вопрос о том, в чем проявилась святость Далисман-султана, казахи отвечали, что «он был набожен, помогал своим ближним, вел благочестивый образ жизни, соблюдал большие посты, никогда не пил кумыс, а пил только айран» [23, 121]. А.И. Левшин отмечал, что среди казахов заслужить звание «святого» можно было просто строительством мечети, как это произошло, например, с Кара-Булатом из рода торт-кара [5; 298, прим. авт.].

Важную роль в религиозной жизни казахов, несомненно, играли муллы. До последней трети XVIII в. практически все они являлись выходцами из Средней Азии, лишь в редких случаях муллами были казахи, получившие образование в медресе Самарканда, Бухары, Хивы и Ташкента. Именно муллы были основными проповедниками ислама среди казахов, отправляя основные обряды и выполняя образовательную функцию [19; 103]. Посетивший кочевья Среднего жуза в 1794 г. И. Сиверс писал в одном из своих писем: «Когда киргизам (*казахам*. — А.Б.) нужны грамотные писари, то они обращаются к ташкентским муллам, которые в расчете и на эту услугу в определенное время появляются в степи. Они совершают обряд обрезания детям, отправляют богослужения, берут на себя роль врачей, у них же можно получить амулеты» [24; 43, 44].

Весьма незначительную роль у казахов играли мусульманские судьи — казии (аналог кадиев). Есть свидетельства о наличии таких судей при ряде ханов (Арынгазы [25; 69, 70]†, Кенесары и др.), существует также информация, что казахи давали присягу на священной книге мусульман — Коране, однако гораздо более достоверной у них считалась клятва именем, так называемый обряд «атым беру» [26; 8–11], [27, 18]‡, а ряд ханов (Тауке [28; 6, 7], Каратай [29; 11] и другие) содержали при своих

* 1) Вера в то, что нет Бога, кроме Аллаха, а Мухаммед есть посланник Аллаха (шахада); 2) пятикратное ежедневное совершение молитвы (салат); 3) милостыня в пользу бедных (закят); 4) пост в месяце Рамадан (саум); 5) паломничество в Мекку (хадж), совершаемое хотя бы единожды в жизни.

† Арынгазы упорядочил сбор зякета и хараджа. Казием при Арынгазы был мулла.

‡ «Атым беру» — с каз. букв. — «отдавать в залог имя», означает одновременно поклясться предками и родом.

ставках только биев. Интересно, что ханы, имевшие в своих ставках казиев, одевались по-разному. Выступавший против России Кенесары Касымов носил мундир царского полковника, а выступавший против Хивы Арынгазы Абулгазиев — мусульманский наряд. Вот как описывал его внешность Е.К. Мейендорф: «На голове у него была чалма, что совершенно не принято в этой пустыне, но считается признаком благочестия со стороны магометанина, стремившегося отличить себя от киргизской (*казахской*. — А.Б.) массы» [30; 28]. Применение шариата* — правовых норм, основанных на Коране, регулирующих культовое поведение и взаимоотношения людей — в традиционном казахском судопроизводстве было весьма ограниченным. Основой правовых отношений являлся адат† — обычное право, кодифицированное в ряде сводов.

Помимо мулл, казиев и кожа, у казахов, возможно, имелись и некоторые другие категории отпавителей мусульманского культа. Так, существует неатрибутированное свидетельство, относящееся к 1755 г., о грамотных мусульманах-йобызах: «...вера у всех у них (*казахов*. — А.Б.), как и протчих татар, магометанская, но понеже между ими грамотных людей *йобызов* (*курсив и выделение наши*. — А.Б.) весьма мало, потому они и содержат закон сей слабо. И никаких мечетей в орде (*Младшем жузе*. — А.Б.) у них не имеется» [31; 70].

Помимо различий, в мусульманской религиозности между слоями казахского социума существовали отличия в степени мусульманизации разных родоплеменных структур казахов в зависимости от дисперсности/анклавности проживания и уровня исламизации соседних народов [32; 485–494], [33; 180–188], [34; 167–176].

Объяснение дисбаланса в уровне религиозности исследователи видят именно в локализации населения. Казахи Старшего жуза традиционно кочевали значительную часть года в районах, близких к городам и поселкам Средней Азии. Эти роды гораздо чаще посещались муллами и мусульманскими миссионерами, значительная часть казахов Старшего жуза долгое время находилась под политическим господством среднеазиатских правителей Бухары, Коканда и Хивы. Этногеографический фактор в данном случае играет одну из приоритетных ролей. Вместе с тем он не может полностью объяснить дисбаланс в степени мусульманизации казахов XVIII–XIX вв., поскольку, помимо казахов Старшего жуза, в Юго-Восточном Казахстане имели зимние кочевья казахи Среднего и Младшего жузов. Более того, часть казахских родов Среднего жуза находилась в политической зависимости от Коканда, а часть родов Младшего жуза — от Хивинского ханства. Весьма вероятным объяснением этого феномена может служить локализация представителей кожа среди казахских родов. Не имея собственной родовой территории (так же, как чингизиды), представители этого эндогамного рода были расселены среди всех казахских родов, не оставаясь постоянно в каком-то одном патронимическом звене. Однако концентрация представителей кожа среди казахов Старшего жуза и их влияние в этих родах соответственно были гораздо выше, чем среди казахов Младшего и, особенно, Среднего жузов, где гегемония принадлежала осекидам и жадигидам соответственно [35; 119–135]. С середины XIX в. в Южном Казахстане даже стали образовываться отдельные оседлые поселения кожа, отразившиеся в топонимике [3; 114]. В отличие от жителей среднеазиатских поселений, казахами даже Южного Казахстана крайне редко использовалась риторика религиозной нетерпимости. Практически все современники отмечали нефанатичность казахов-мусульман. Так, в конце XIX в. военный губернатор Ферганской области А.П. Чайковский в рапорте Туркестанскому генерал-губернатору С.М. Духовскому подчеркивал, что «инородцы степных областей, будучи мусульманами, в вероисповедном отношении относятся к своей религии индифферентно, инородцы Западного Туркестана — ярые фанатики, проникнутые убеждением о возложенной на них Кораном обязанности вести священную войну против христиан» [36; 80].

Многие султаны, конечно, считали себя истыми мусульманами и даже апеллировали к мусульманству во время решения внешнеполитических вопросов. Так, известно, что в 1763–1764 гг. султан Аблай, правитель большей части родов Среднего и частично родов Старшего жузов, поддержал идею афганского правителя Ахмад-шаха о создании антицинской коалиции на основе консолидации усилий мусульманских стран Центральной Азии [37; 103]. Апелляция к мусульманской традиции использовалась казахскими владетелями и в переписке с российскими властями, причем эта традиция весьма умело адаптировалась к имперским реалиям. Так, султан Барак в письме к оренбургскому генерал-губернатору И.И. Неплюеву, полученному 27 июня 1747 г., перечисляя титулатуру, обратился

* Шариат — от араб. «шариа» — прямой, правильный путь.

† Адат — от араб. «адат» — обычай.

к российской императрице Елизавете Петровне, используя между прочими и следующий оборот: «Всего мусульманского закона старья и младья и все убогие люди у единого бога просят, дабы бог даровал всемилостивейшей государыне щастия и здравия яко Александру, царю Македонскому» [38; 198].

Основная часть (обсуждение)

Процесс присоединения Казахстана к России растянулся почти на полтора столетия, включив период с 30-х гг. XVIII в. до 60-х гг. XIX в. Российские власти должны были решать, какими способами и средствами наиболее удобно организовать управление вновь включенными территориями и населением. Одной из составляющих их решения являлось отношение правительства, губернских властей и местной, так называемой низовой, администрации к религиозной политике. С одной стороны, государственной религией империи являлось православное христианство. Вплоть до времени правления Екатерины II в России предпринимались шаги, ущемлявшие права иных религиозных конфессий и толков, в том числе мусульманской религии. Более того, практически до середины XVIII в. проводились мероприятия по сносу мечетей в Поволжье, Приуралье и Западной Сибири. Так, только за период 1736–1747 гг. по татарской дороге из 192 имевшихся мечетей было разрушено 127, в Татарской слободе, Казани, у ногайцев и в ряде других мест «сломаны 418, не сломаны 118 мечетей», в Тобольском уезде снесено 66 мечетей, еще 4 были уничтожены «на нижнем посаде» в самом городе Тобольске [39; 153 об.–154, 280, 285]. К 1756 г. только в Тобольске, Таре и в уездах из имевшихся 133 мечетей было сломано 98, оставлено и вновь построено 35 [40; док. №10.597; 609].

В отношении казахов нельзя безапелляционно утверждать об исключительно антимусульманской религиозной политике Российской империи на раннем этапе включения. Об этом свидетельствуют многочисленные факты и документы. Так, еще в 1730-х гг. правительство рекомендовало строительство для казахской знати мечетей [41; 2 об.], а в 1734 г. была предпринята попытка распространить на казахов положения исламского права, для чего «переводится ныне на русской язык арабское уложение» [42; 19]. Императрица Елизавета в 1744 и 1747 гг. своими именными указами разрешила ремонтировать часть старых и строить новые мечети в Астраханской губернии, Тобольске, Тюмени и Таре для торговцев из Средней Азии, оседавших в городах и приезжавших временно торговцев, в том числе казахов, из расчета одна мечеть на 300 постоянных жителей (мужчин). В результате в приграничных с казахами землях Сибирской губернии в 1747 г. действовало 23 мечети [39; 4, 5, 23 об., 278–278 об., 282–285]. Параллельно с этим осевших в российских окраинах среднеазиатских купцов пытались привлечь в православие, а также к торговле с казахами в степных районах, с одновременным выполнением функций слежения за внутривластной ситуацией у казахов и их лояльности российским властям. Ярким примером этого может служить деятельность в середине XVIII в. осевшего в Тобольске выходца из Бухары Алима Шихова [43; 7].

Утверждение идеологии просвещения способствовало дальнейшему становлению и поддержке политики веротерпимости, которая была более приемлема ввиду полиэтничности и поликонфессиональности Российской империи [44; 125]. К последней трети XIX в. вновь предпринимаются попытки усилить роль и влияние православия, что связывается со строительством государства-нации и угрозой сепаратизма на религиозной основе [45–47]. Эта схема — весьма условный рабочий инструмент историка. Она не имеет прямых казуальных зависимостей. В ней масса исключений, региональных особенностей и погрешностей. Однако (именно в качестве рабочего инструмента) мы принимаем ее за основу периодизации отношения Российской империи к неправославным культурам.

Представляется справедливым заключение известного австрийского исследователя А. Каппелера о причинах амбивалентного отношения российских властей к так называемому мусульманскому вопросу. Он подчеркивает, что в «отношениях России с миром ислама постоянно существовали две разные линии: агрессивная, характеризовавшаяся стремлением к насильственной ассимиляции или к сегрегации мусульман на основе господствующих идеологий (христианской, европоцентристской, советско-атеистической), и прагматическая, гибкая, для которой характерно желание обеспечить стабильность в периферийных регионах империи» [48; 130].

Принадлежность к мусульманской религии не являлась основанием для продвижения по служебной лестнице, но и не была существенным препятствием. Первым генералом-мусульманином стал А.И. Тевкелев [49; 32–37], принимавший первые присяги о верноподданстве Российской империи от казахских правителей. Выбор правительством именно этой фигуры обуславливался во многом его профессиональной принадлежностью — «единоверством» [50; 117]. Первым казахом, дослужив-

шимся в 1847 г. до чина генерал-майора, стал султан-правитель Западной части Меньшей орды Баймухаммед Айчуваков [51; 69]. Согласно законодательству 1820–1840-х гг., казахские заседатели в диванах (окружных правлениях) имели чин майоров, старшие султаны и султаны-правители — полковников. Казахи, трижды выбранные на должность старшего султана внешнего округа, получали российское дворянство. Также дворянство давалось за особенные заслуги перед империей. Более того, мусульмане, в том числе казахи, получали ордена и медали Российской империи, однако для них существовали особые знаки — без креста [8; 16 (прим.)]. Казахи получали княжеские титулы, в XIX в. возникло несколько казахских мусульманских дворянских родов — Баймухаммедовых, Байтокиных, Бекмухаммедовых, Беркимбаевых, Валихановых, Газиных-Букеевых, Джайкпаевых, Джантюриных, Коченовых, Тезковых, Тяукиных, Шанхаевых, Чингисовых, Худаймендиных [52; 73–325]. Некоторые казахи, начиная с середины XVIII в., время от времени жаловались служилым дворянством.

Следует отметить, что до периода реформ О.А. Игельстрома российские власти старались не артикулировать свое отношение к религиозности казахов. Во-первых, происходил процесс накопления знаний об этой этнической группе; во-вторых, степень включенности в имперские структуры даже принявших подданство казахов была низкой; и, в-третьих, сохранение *status quo* на первом этапе межцивилизационных взаимоотношений — один из наиболее приемлемых вариантов взаимодействия, и к 1730-м годам российскими властями уже была накоплена достаточная практика такого взаимодействия с иными этническими и конфессиональными группами. В начале XX в. Степной генерал-губернатор М.А. Таубе, оценивая тот период, отмечал, что «в начале нашего владычества в степи политические интересы требовали утверждения в киргизском (*казахском*. — А.Б.) народе и во всей Средней Азии убеждения в неприкосновенности их веры» [цит. по: 53; 69]. История российско-казахских отношений, таким образом, не была историей противостояния православного христианства и суннитского ислама. Даже на начальном этапе на практике не было сделано ничего, чтобы могло способствовать переходу казахов в православие. И это несмотря на то, что фактический основатель Оренбургской губернии В.Н. Татищев в теории признавал необходимость христианизации народов окраинных губерний посредством народного образования [54; 215]. Пожалуй, единственным средством, которое попытались применить российские власти для поощрения казахов к переходу в православие, стало решение Сената, принятое в 1759 г., о выплате новообращенным казенного жалования в размере 20–25 руб. в год [55; 73]. Однако этой льготой воспользовались лишь единицы казахов, главным образом те, кто сознательно перешел в казачье сословие и осел.

Первый оренбургский губернатор И.И. Неплюев считал целесообразным использовать татар, преимущественно из Сеитовой слободы, для налаживания торговых отношений с купцами из Средней Азии, Кашгара и казахами. Для этого он считал возможным и целесообразным разрешать предстателям из татар проводить в казахской степи религиозные обряды [56; 134–141].

Во второй половине XVIII в. отношение властей к религиозности казахов постепенно стало изменяться, и в соответствии с ним начала выстраиваться религиозная политика. Российская администрация полагала вполне вероятным, что одним из средств присоединения и дальнейшей интеграции Казахстана в Российскую империю может служить строительство мечей и иных культовых сооружений вблизи пограничных линий. Российское правительство считало, что строительством мечетей казахи будут привлечены «к границам нашим; сие и может послужить со временем способом к воздержанию их от своевольств лучше всяких строгих мер» [цит. по: 57; 153]. Это же должно было способствовать созданию условий для организации упорядоченного регулярного налогообложения кочевников. Более того, предполагалось, что строительство культовых сооружений вдалеке от российских военных форпостов внутри казахской степи также будет способствовать развитию верноподданничества. Например, в своем путевом дневнике И. Шангин в начале XIX в. отмечал по поводу строительства мусульманского храма в Среднем жузе: «Я осмеливаюсь думать, что сооружение такового храма вреди Орды с приличным понятием оной поразительными украшениями — сделает неминуемое, самопроизвольное покорение оной» [58; 92 об.]. В екатерининскую эпоху были построены временные и постоянные мечети в Оренбурге, Верхнеуральске, Троицке, Петропавловске и несколько мечетей вдоль линий на степной стороне, в том числе на могиле хана, первым принесшего присягу на верность и подданство Российской империи, — Абулхаира [5; 341]*.

* На могиле Абулхаира прижилось дерево, из-за чего покойного хана стали считать святым. Конечно, были и другие причины отнести его к святым.

6 марта 1802 г. был издан специальный циркуляр, который регламентировал порядок прошений со стороны казахов на строительство культовых сооружений властями. Главнейшим условием являлось нахождение в российском подданстве не менее трех лет «на отведенных землях» на внутренней стороне. Первым, кому, в соответствии с новыми правилами, была построена мечеть на Иртыше, стал султан Чанчар Султанмаметов [55; 142], одним из последних — Казбек Байсынкареев, мечеть которому была возведена в 1818 г. [59; 186, 187]. Переписка губернских властей с казахами, принимавшими российское подданство, свидетельствует, что посланные в казахские степи татарские муллы сыграли в ряде случаев в решении этого вопроса существенную роль. В частности, в письме к М.П. Капцевичу казахи найманского рода отмечали, что именно муллы Габдулнасыр Рафиков и Бийхурмет Мухамедаминов, «обучающие нас закону пророка Магомеда, во время нахождения в нашем владении они рекомендовали российского государя и империю, хвалили величество его и показали путь деланием народу нашему наставлений и советов ко вступлению в подданство, говоря, что народ сей чрез то получит многие выгоды» [60; 500].

Строительство российскими властями сооружений для отправления обрядов мусульманского культа казахами зачастую тактически предопределялось внешнеполитической необходимостью. Так, строительство мавзолея на могиле Абулхаир-хана было выбрано одним из средств предотвращения брачного союза дочери хана Нуралы с джунгарским правителем Цэван-Доржи. Оренбургские власти полагали, что этот брак может послужить к усилению военных действий Джунгарского ханства против российских южно-сибирских городов, поскольку Джунгария будет определенным образом гарантирована от набегов со стороны казахов [50; 126]. В качестве аргументов по предотвращению этого брачного контракта российские власти приводили последовательную антиджунгарскую позицию отца Нуралы — Абулхаир-хана, а также конфессиональные различия казахов (мусульман-суннитов) и западных монголов (буддистов ламаистского толка). Аналогичным образом сибирские власти поступили, потратив около 5 тыс. руб. на строительство мечети для вдовы хана Вали, с целью предотвратить попытки ее сына — султана Габайдуллы добиться собственного утверждения в ханском достоинстве со стороны цинских властей [8; 16].

Со стороны среднеазиатских государств также прилагались усилия по использованию мусульманской религии для организации подчиненного казахского населения. В частности, Хива и Коканд ввели по отношению к кочевым казахам традиционный мусульманский сбор — зякет (закят) — в качестве регулярного налога. Только в Хиве размер его в начале 1840-х гг. доходил до 1 млн руб. асс. в год [61; 92-а]. Казахскими ханами и султанами он также использовался, но был нерегулярным, не имел фиксированных размеров и носил форму выражения патриархального почтения. С оседлых присырдарьинских казахов хивинскими сборщиками податей взимался 10 %-й харадж* с поливных угодий и 20 %-й — с богарных [62; 2–3 об.], [63; 81, 82]. Российские власти некоторое время были даже согласны на уплату казахами мусульманского зякета Хиве с учетом признания за казахами-двоеданцами (де факто) российского подданства [64; 35, 36]. Вообще, российское правительство не считало взимание зякета прерогативой мусульманских государств. Во Внутренней орде оренбургские и астраханские власти в течение более половины XIX в. взимали зякет в качестве официального налога в пользу Российской империи [65; 45].

О попытках использования мусульманского духовенства в политических целях в 1780-х гг., в частности, для изменения системы управления казахами Младшего и частично Среднего жузов через созданный в 1788–1789 гг. российскими властями Уфимский/Оренбургский муфтиат (Духовное Собрание) [66; 11], можно судить по такому известному источнику, как журнал муфтия Мухаммеджана Хусаинова [67; 117–220].

Важным институтом, который планировалось использовать для более тесной интеграции казахов в российские имперские структуры, являлись муллы. Первоначально важнейшим в этом вопросе считалось отвратить казахов от влияния среднеазиатских мулл по причине опасности включения казахов в тюрко-мусульманскую антироссийскую коалицию под эгидой Османской империи [68, 281; 69; 814]. Помимо направления в степь в качестве мулл казанских татар, которые должны были заменить среднеазиатских мусульманских учителей, российским правительством предпринимались попытки обучения казахов в России, чтобы сами казахи могли быть муллами. Так, 29 сентября 1789 г. О.А. Игельстром доносил, что в Оренбург прибыли казахские муллы с просьбой предоставить им возможность ознакомления с процедурой богослужения в Сеитовом посаде. Ими также была выражена

* «Ушур» от араб. «гашара» — десять (десятина).

надежда, что в Младший жуз будет направлен «ученый мулла для продолжения их учения» [70; 93, 94]. Сеитова слобода близ Оренбурга с ее знаменитым меновым двором достаточно быстро стала не только центром торгово-экономических отношений, но и одним из признанных религиозных центров региона. Вполне закономерно, что именно здесь в 1755 г. российскими властями было разрешено строительство мечети в степи [71; 21, 22].

В последней трети XVIII в. властями неоднократно вносились предложения о необходимости наделения отправителей мусульманского культа определенными полномочиями в рамках имперской институциональной структуры. Так, первый российский член-корреспондент Академии наук, являвшийся долгое время одной из центральных фигур оренбургской губернской администрации, П.И. Рычков докладывал правительству о целесообразности использования мулл во внутриказахском судопроизводстве. По его мнению, между ними должна быть введена определенная должностная иерархия, и главный мулла должен быть подчинен хану или султану [28; 11 об.–12 об.]. В создававшихся по реформе О.А. Игельстрома расправах планировалось учредить должность муллы «для письмоводства» [72; 269].

В последней четверти XVIII в. правительство сознательно пошло на отступление от ранее установленных правил о содержании духовенства за счет приходской общины и стало выплачивать муллам, набираемым из татарских мусульман, жалованье за казенный счет. Жалованье должно было стать не только средством поощрения, но и показателем защиты мулл от возможных попыток их преследования со стороны казахов. В рескрипте, подписанном Екатериной II 3 июня 1785 г., отмечалась необходимость создания таких условий, чтоб выбранных из казанских или иных татар мулл «не подвергнуть их опасности по своевольству киргизов (*казахов*. — А.Б.). Впрочем, жалованье сильно будет утверждать киргизов в принятии и сохранении их» [73; 521]. Редко, но случалось, что татары выступали в качестве тех, кто оказывал поддержку беглым со службы солдатам, укрывавшимся в казахской степи и, будучи знакомыми с устройством пограничной стражи, выступавшими проводниками в нападениях казахов на линейные поселения [74; 12].

Татарские муллы, следовавшие в Младший жуз, специально подбирались или утверждались оренбургскими губернскими властями. По мнению правительства, они могли стать одним из важных звеньев создаваемой системы местного управления во главе с Пограничным судом и расправами. Низовой формой управления должен был стать род, в каждом из которых предполагалось иметь как минимум одного муллу. Екатерина II в одном из своих писем к О.А. Игельstromу заметила по этому поводу, что «снабжение родов киргизских (*казахских*. — А.Б.) муллами немалую пользу принести может». При этом перед казанскими муллами, направленными в казахскую степь, ставились задачи усиления верноподданничества казахов России [69; 822; 75; 234]. На «татар хорошего поведения» возлагалась и фискальная функция «приведения в известность» численности казахов [60; 498]. Служители Оренбургского/Уфимского муфтията также получали казенное жалованье. При этом правительство вмешивалось в выборы главы этого органа, считая его одним из важных рычагов реализации своей политики по отношению к казахам и в целом внешней политики на Востоке [76]. При этом, это касалось не только мулл, контролировавшихся оренбургскими властями, но и ахунов. После смерти М. Хусаинова следующий муфтий — Г. Габдрахимов — был назначен лично императором Александром I [77; 24].

Российские власти полагали, что отправители мусульманского культа могут принести пользу и в вопросах изменения хозяйствования казахов. По предложению генерал-майора Я. Боувера, муллы должны были служить посредниками в деле перевода казахов-кочевников на оседлость. В частности, они могли привить казахам основы сенокосения [59; 147].

Как известно, значительная часть начинаний О.А. Игельстрома оказалась нереализованной. Справедливо замечание Б.М. Абдрахмановой, что для их осуществления в тот период еще не созрели объективные условия [78; 14]. Вместе с тем, несомненно, что в том числе благодаря политике российских властей в XVIII–первой половине XIX вв. происходило постепенное усиление позиций казанских мулл в Младшем жузе. Особенно четко это прослеживается в Букеевской (Внутренней) орде/ханстве, созданной в 1801 г. в волжско-уральском междуречье. Здесь российскими властями за прещалось находиться муллам — выходцам из среднеазиатских государств, а татарские муллы специально направлялись в Ханскую ставку. Особенно много казанских мулл было в Букеевском ханстве при хане Джангире, и они смогли создать здесь привилегированную изолированную социальную группу [79; 76].

Стремление российских властей использовать ислам — как мировую религию — в цивилизаторских целях, согласно господствовавшей в высших слоях российского общества идеологии Просвещения, и как средство реализации имперских целей посредством провозглашения политики веротерпимости по отношению к гражданам империи с различной конфессиональной принадлежностью, не всегда приводило к ожидаемым результатам. Так, тот же М. Хусаинов не был простой марионеткой в руках оренбургских губернских властей [80; 100–107]. Напротив, зачастую он сам инициировал выступления местного кочевого населения против местной администрации. Он не поддерживал военные выступления повстанцев Срыма Датова, но своими обращениями к петербургскому кабинету и двору пытался добиться необходимых повстанцам результатов в борьбе против губернских властей. В 1791 г. уфимский и симбирский генерал-губернатор О.А. Игельстром в своем письме к преемнику А.А. Пеутлингу констатировал, что муфтий советовал Срым Датому подать жалобу на «главное пограничное начальство в том, что оно якобы киргизское (*казахское*. — А.Б.) общество довело до крайнего состояния». В случае если местная цензура не пропустит это письмо, муфтий гарантировал, что лично будет «писать к высочайшему Ея И. В-ва двору» [21; 518]. Это было тем более вероятно, что муфтий «вместо депутации» от казахского народа посещал Санкт-Петербург и имел аудиенцию у императрицы, а в 1797 г. был введен в состав Ханского совета, образованного оренбургскими властями для управления казахами Младшего жуза до конфирмации нового хана [81; 14].

Посылаемые в степь казанские муллы становились объектом пристального внимания со стороны среднеазиатских правителей, которые пытались привлечь их к антироссийской деятельности. Так, мулла Абдукарим Орубаев доносил правительству, что Срым Датов пытался привлечь его и Караджигата Ясана к антироссийским выступлениям, ссылаясь на то, что «естыли сего они не сделают, то потеряют свой закон и не могут быть мусульманами, потому что они имеют в получении Хивии и Бухарии письма, которые подтверждают тоже самое» [82; 43]. В Объяснении О.А. Игельстрому, данном Тайному совету, сообщалось, что находившиеся по поручению российских властей при Срым Датове муллы Сеит и Абдул-Фятих искажали правительственные постановления, чем сознательно оказывали негативное влияние на восприятие казахами России, а бежавший из Уральска Хасан мулла «уговорил Сырыма-батыря и Каратау-бея возстать противу России». Несмотря на отдельные антиправительственные проявления, в целом, служители мусульманского культа сохраняли верность российскому правительству, и деятельность многих из них способствовала урегулированию кризисной ситуации конца XVIII в. в Младшем жузе [69; 831, 832, 852–854]. Об этом свидетельствует, например, список награжденных правительством в 1790-х гг., где муллы составляют значительную часть [83; 239, 240]. Глава муфтиата также не был обделен правительственным и монаршим вниманием. В 1798 г. Павел I «пожаловал за усердие» муфтию Мухамметжану Хусаинову соболью шубу [21; 518 (прим. 2)].

Попытка властей образовать сословие мулл из этнических казахов не увенчалась успехом. Причиной этого, несомненно, являются особенности менталитета казахов-кочевников. Вполне отражает образ мышления казахов того времени следующее свидетельство. Отвечая на вопрос муллы, казашка, торговавшая в Хивинском ханстве в 1863 г., высказалась так: «Мы же не можем быть такими ленивыми, как вы, муллы, и целыми днями сидеть на одном месте! Человек должен двигаться» [3; 126]. Аналогичные свидетельства многочисленны.

Казахская аристократия вполне адекватно реагировала на проявления поддержки мусульманству со стороны властей. В то же время для элитарных групп это был именно способ сохранения/расширения властных полномочий. Показателен следующий пример. Желая повысить свой статус в лице правительства и народа, Нуралы в 1784 г. испросил ходатайство на совершение паломничества в Мекку, но после полученного ответа, что «он может быть отпущен, если найдется достойный заместитель», хан отказался от своих первоначальных намерений [66; 113].

На наш взгляд, за исключением ограниченного успеха в Букеевском ханстве, попытки усиления мусульманского влияния казанских татар, а через него, как предполагалось, российского влияния в казахской степи, во всяком случае до 1820-х гг. не имели серьезных успехов. Представляется вполне обоснованным вывод, сделанный в 1822 г. А.И. Левшиным: «Императрица Екатерина II, желая пролить на киргизов (*казахов*. — А.Б.) хотя несколько лучей просвещения, указами 1782, 1784, 1785, 1786 и 1789 гг. повелела строить для них на границе мечети и школы. Учащихся содержать на счет казны, а отцам их оказывать преимущества, давать похвальные листы и проч. Воля ее была исполнена: строения сделаны, но навсегда были пусты и, наконец, развалились» [5; 350 (прим. авт.)]. Известно также, что из всех созданных школ постоянно действовала только школа при Оренбургской мено-

вой мечети, да и та имела в своих стенах зачастую одного-двух учеников [66; 131, 132], хотя на ее содержание ежегодно ассигновалось свыше 2000 руб., религиозные учителя получали по 60 руб., на содержание учеников выделялось 1125 руб. и предполагалось, что их должно обучаться свыше 60 человек [84; 55]. Следующим, более успешным, опытом создания школы с преподаванием, в том числе «магометанского закона», стало создание в 1844 г. школы для 30 казахских учащихся при Оренбургской Пограничной Комиссии [55; 190].

Попытки расширить сферу и компетенцию мусульманства в российской административной и судебной практике наткнулись на серьезное сопротивление со стороны ряда местных органов и структур. Отчетливо этот негатив проявлялся в действиях казачества. Так, серьезное сопротивление строительству мечетей оказывали уральские казаки. Даже Сенат вынужден был констатировать отказы казаков строить мусульманские культовые сооружения, заявлявших, что «строить мечети христианскими руками непристойно» [29; 2; 55; 30]. Причем это дополнялось зачастую негативным отношением к казахам как этнической группе, якобы стоявшей на низкой ступени развития в силу кочевого способа ведения хозяйственной деятельности, отсутствия городской культуры и, в целом, «нецивилизованности». Цивилизаторская лексика правительства на местах зачастую оборачивалась ростом межэтнических противоречий и социальной разобщенности. Последствия этого сказывались на протяжении всего имперского периода. Так, по сообщениям В.В. Верещагина, относящимся к 1869 г., казахи воспринимались казачеством негативно. Известный русский художник приводит типичные для той эпохи слова одной казачки, услышанные им во время поездки в Чугучак. «Да что толку в этих киргизах (*казахах*. — А.Б.), какой это народ... от них только и смотри, как бы худо не было» [85; 4]. Кстати, это же негативное отношение к казахам-кочевникам стало одной из причин распространения в начале XIX в. такого явления, как скупка казахских детей российскими казаками Оренбургского и Уральского войск. Купленных детей обычно обращали в православие, чем и оправдывали завуалированную работоторговлю. Этим же занималось и местное начальство. В донесении, датированном 4 августа 1820 г., директора Троицкой таможни Лузанова министру коммерции графу Н.П. Румянцеву сообщалось, что «многие крепостные начальники [...] не выключая и Троицкаго, имеют у себя в холопстве малолетних киргизских детей, приводя в крещенную веру» [70; 332, 333]. Следует подчеркнуть, что наказать за такие действия было практически невозможно, поскольку эти действия опирались на указ 1763 г., по которому было разрешено наделение землей бывших рабов, «крещенных азиатов», а также на особое разрешение правительства 1808 г., дававшее право на покупку казахских детей, «в виду обнищания Малой орды» [55; 146]. В Сибирском ведомстве такая практика была запрещена после введения в действие Устава 1822 г. о сибирских киргизах.

В начале XIX в. оренбургские власти по-прежнему рассматривали мусульманизацию казахов под контролем российских властей в качестве одного из путей решения вопроса их верноподданства. Так, в период 1805–1814 гг. по инициативе М. Потоцкого, поддержанной оренбургским военным губернатором Г.С. Волконским, было разрешено поселение казахов среди иных российских магометан в пределах Оренбургской губернии. Как следует из переписки П.К. Эссена с К.В. Нессельроде, в 1820-х гг. оренбургская администрация при общении с казахами Младшего жуза продолжала опираться на посредничество мулл. Правда, было констатировано, что муфтий должен через мулл прививать казахам знание русского языка. Для этого было постановлено, «чтобы муфтий ни одного магометанина не облакал в звание муллы, если [тот] не знает [как правильно] говорить, читать и писать по[-]русски» [86; 71, 521]. Также была выражена надежда, что мусульмане будут охвачены системой народного просвещения, в частности, казахи со временем должны были привлечены к обучению в оренбургском Неплюевском училище, губернских гимназиях и уездных училищах [87; 3, 4 об.].

Более того, оренбургские власти надеялись, что с помощью укрепления ислама в казахской степи, превращения Оренбургского муфтиата в региональный религиозный центр Центральной Азии (государства Средней Азии, уйгурские бекства, Афганистан) удастся оказывать влияние на соседние мусульманские страны. Этому же должно было способствовать прохождение маршрута хаджа через территорию Оренбургского губернаторства, поскольку шиитская Персия отказывалась пропускать паломников-суннитов через свои земли, и им требовался другой маршрут, каковым и стал путь через юго-восточные и южные регионы Российской империи [88; 167].

Новый этап административных реформ Российской империи в казахской степи связан с именем известного реформатора М.М. Сперанского, который являлся генерал-губернатором Сибири в период 1819–1822 гг. Исследователями неоднократно подчеркивалось, что предложенный им и утвержденный в 1822 г. I Сибирским комитетом проект Устава о сибирских киргизах содержал статьи, которые

создавали предпосылки христианизации казахов [89; 49–58]. В Устав были внесены параграфы, гарантировавшие защиту властей тем казахам, которые перейдут в православие. Такой подход определялся тем, что информаторы генерал-губернатора убедили его в слабом распространении ислама среди казахов. Несомненно, он был знаком с рукописью 1817 г. И. Шангина, где отмечалось: «Сих диких кочующих Киргиз-Кайсаков — следующих одним природным побуждением; исповедующих закон магометанский без всякого владения догматов онаго — должноствовало говорю я смягчить их нравы и отвратить от одной благодарности к другой» [58; 92 (прим. авт.)].

Вместе с тем нельзя согласиться с мнением, что курс на христианизацию был стратегическим направлением, очерченным и рекомендованным М.М. Сперанским. В данном случае в Кодексе жестко соблюдался принцип добровольности. Более того, именно этот документ четко обозначил признание политики веротерпимости в качестве важнейшего фактора развития взаимоотношений имперской власти с местным населением. Взамен доминировавшего прежде в административной лексике термина «иноверцы», выражавшего неправославное происхождение неславянских народов, было использовано закрепившееся надолго понятие «инородцы», отражавшее, в первую очередь, этническое, а не конфессиональное содержание. Одновременно применение термина «инородцы» позволяло с этого времени принявших православие именовать единоверцами, даже не идентифицируя их с русскими.

Российские власти традиционно проявляли интерес к казахскому обычному праву, пытаясь интегрировать его положения в имперское судопроизводство. В 1824 г. в сибирском ведомстве был создан Омский временный комитет по киргизским законам. На его заседании 8 февраля был констатирован рост влияния шариата на казахский адат. Более того, были приведены примеры поощрения биями агитации перехода православных в мусульманство и введение суровых наказаний за переход из мусульманства в христианство. Приведем лишь две цитаты. «Кто христианина склонит в киргизское (казахское) вероисповедание, тот причитается с правоверными в Царстве небесном», «Ежели кто из роду киргизского примет христианскую веру, то того не только лишают права наследства и собственное его имение[,] оставшееся у киргизов, но ... должен по закону лишиться живота за поругание своего закона» [90; 33]. Такие правовые нормы были неприемлемы для российских властей.

Вместе со свидетельствами об усилении мусульманского влияния в степи, которое уже не рассматривалось в качестве меры развития среди казахов верноподданических чувств, поступали и сообщения прямо противоположного характера. Так, представляется достоверным сообщение казаха Даулыбаева (1830 г.) о том, что казахи племени аргын Среднего жуза сожгли Коран, а муллу-татарина едва не убили [91], а казахи чумекеевского рода Младшего жуза в это же время убили легендарного Сеит-Кула прямо во время совершения им намаза [92; 241]. Как отмечал Е.Б. Бекмаханов, до середины XIX в. среди казахов Среднего и Младшего жузов большей популярностью все еще пользовались отправители политеистических культов — баксы, нежели мусульманские проповедники — муллы [63; 113]. Более того, часть казахской знати выступала с просьбами о сокращении помощи администрации в деле строительства культовых сооружений. Так, в Азиатский департамент МИДа в 1830 г. поступило прошение султана Кокчетавского внешнего округа Аблая Габбасова, в котором предлагалось новых «мечетей и школ не заводить; ахунов и уездных мулл не определять» [93; 20].

В Западно-Сибирском генерал-губернаторстве постепенно утвердилось мнение, что среди казахов целесообразно проводить мероприятия, направленные на христианизацию. Их предложения неоднократно вносились в различные инстанции, в том числе на самом высоком уровне. Например, в сентябре 1830 г. генералом И.А. Вельяминовым был представлен на обсуждение в I Сибирский комитет новый проект Устава о сибирских киргизах. В связи с означенной проблематикой привлекают внимание следующие положения проекта. «Поелику вера киргиз кайсаков (*казахов*. — А.Б.) по сие время в сущности более языческая нежели магометанская, то представляется надежда к обращению многих из них в христианство. Областное начальство может [направить] особенную в степь миссию, с тем, дабы действовала она одними увещаниями и убеждениями без малейшего принуждения». Причем средством к этому, помимо миссионерской деятельности, могло служить развитие системы народного образования и создание сети православных и светских школ [93; 54].

Осложнение отношений со среднеазиатскими государствами в 1820–1840-х гг., во многом вызванные противоречиями России и Великобритании в Центральной Азии, казалось бы, должны были усилить внимание властей к возможному объединению антироссийских выступлений Коканда, Хивы и казахов. Тем более, что попытки инспирировать рост антироссийских выступлений со стороны кокандских и хивинских правителей предпринимались. Так, во время выступлений Саржана Касымова

против России, он поступил на службу к ташкентскому кушбеги, получив от последнего материальную и вооруженную помощь. В свою очередь через султанов Касымовых кокандские власти организовали среди казахов Среднего и частично Младшего жузов антироссийскую пропаганду [94; 44–46]. Основой антироссийской пропаганды стали призывы к борьбе с неверными. Так, в одном из воззваний бек обращался к казахам с призывом: «Вы предались кафирам — русским. Переходите на нашу сторону, ... если Бог поможет, мы освободим Вас от русского царя». Одновременно кушбеги Лашкар вел переговоры с западно-сибирским генерал-губернатором. В дипломатической переписке в вопросе о казахах апеллировалось к их принадлежности к мусульманской политической культуре. Правда, тон и акценты были несколько иными. Так, в письме, дошедшем до П.Д. Горчакова в июне 1834 г., ташкентским правителем ставился вопрос о том, что Россия — как великая держава — могла бы уступить подданство и сбор налогов с казахов Коканду, тем более что последнему, якобы, «пользоваться от мусульман зякетом предоставлено Богом и пророком» [95; 16, 132]. Однако даже в такой сложной внешнеполитической обстановке сибирские власти не считали целесообразными уделять особое внимание мусульманскому вопросу в отношении казахов, полагая, что призывы к образованию антироссийского союза на основе мусульманской коалиции не представляют реальной угрозы именно в силу слабой исламизации казахов.

Вклад в формирование образа казахов с неопределенным вероисповеданием внес один из известнейших казахов, первый казах, член ИРГО, Чингизид, внук хана и сын старшего султана — Ч.Ч. Валиханов. Многократно цитировались его слова о том, что казахи — скорее, язычники, нежели мусульмане, и поэтому существует возможность их постепенной христианизации [96]. Несомненно, это мнение оказало влияние на позицию западно-сибирского генерал-губернатора Г.Х. (И). Гасфорга, адъютантом которого некоторое время был Ч.Ч. Валиханов. Основываясь на донесениях своих подчиненных, в том числе иных казахских султанов, а также на опыте личного общения с шаруа, генерал-губернатор оценивал степень мусульманизации казахского населения как чрезвычайно низкую. Это позволяло, с его точки зрения, со временем обратить их в христианство. В качестве переходного этапа к этому проектировалось привитие некой эклектической религиозной системы, которая включила бы в себя элементы иудаизма, христианства, ислама и традиционных казахских культов. Попытка религиозной реформы не нашла поддержки в Санкт-Петербурге. Император Николай I отверг эту идею, заявив, что «религии не сочиняются, как статьи свода законов» [8; 70].

Генерал-губернатор Западной Сибири О.А. Дюгамель констатировал некоторое усиление и влияние ислама на казахов его ведомства, полагая, что это в значительной степени это явилось следствием имперской политики, в том числе таких ее элементов, как веротерпимость, строительство мусульманских учреждений за казенный счет, использование служителей культа в административной практике. Такие действия он считал глубоко ошибочными и вредными единству государства. О.А. Дюгамель предлагал противопоставить росту исламизма среди казахов их приверженность традиционным доисламским верованиям, а в перспективе и их привлечение в лоно христианского православия [45; 139].

В период конфронтации отношений с Хивой оренбургский военный губернатор В.А. Перовский запретил направлять в казахскую степь башкирских мулл, являвшихся, по его мнению, тайными сторонниками среднеазиатских правителей. После предложения в 1860 г. оренбургского и самарского генерал-губернатора А.А. Катенина отменить этот запрет областное Правление сообщило, что в таком случае «оно не может ручаться за спокойствие оной *(казахской степи)*. — А.Б.), особенно в настоящее голодное время и когда там есть и другие поводы к неудовольствиям против Правительства» [97; 4]. В то же время в оренбургском ведомстве серьезных попыток христианизации казахов до конца 1850-х гг. не предпринималось. Во многом это отражало качественные различия в подходах к организации системы управления казахами Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств, унификация которых произошла только с принятием в 1868 г. Временного положения об управлении степными областями [98; гл. II]. Причем этот законодательный свод серьезно урезал права представителей мусульманской организации по сравнению с теми, что были прежде в Оренбургском ведомстве.

Позиция местных властей по вопросу об отношении к распространению мусульманства среди казахов Младшего жуза постепенно менялась. При подготовке реформы родового управления казахами представители оренбургской администрации направили специальную «Записку об организации управления киргизами Западной части Орды». Основной идеей в организации управления родом и отделением в ней признавался принцип назначения на должность. Отмечавшийся рост исламского

влияния рассматривался в документе уже как подозрительное явление. Помимо прочего, в Записке были затронуты и вопросы судопроизводства. По этому поводу, в частности, имелось следующее свидетельство: «На киргиза (*казаха*. — А.Б.), попавшего русскому суду, киргизы смотрят как на жертву русских. Обмануть следователя и вообще русского для пользы своего единоверца считается поступком, который совершенно оправдывается совестью и религиею» [99; 12]. По свидетельству В.К. фон Герна, такое убеждение было внушено казахам именно татарскими муллами [26; 10]. Сибирские же власти изначально приписывали это явление мусульманской доктрине, которую казахи использовали в качестве оправдания многочисленных фактов извлечения личной выгоды [5; 362].

Как отмечалось выше, долгое время среди представителей оренбургской губернской администрации доминировало мнение о необходимости использования ислама в качестве инструмента имперской политики. Однако с середины XIX в. стали появляться скептические нотки и даже стремление ограничить влияние мусульманских проповедников на казахов. В 1848 г. правительством был запрещен въезд в страну всем духовным мусульманским лицам, принявшим сан за пределами Российской империи, одновременно было введено ограничение на транзит среднеазиатских паломников через российскую территорию [100; 110, 111]. И популярность антимусульманской идеологии с течением времени крепла в административных кругах, как в центре, так и на местах. Спустя всего десятилетие в отношении оренбургского и самарского генерал-губернатора А.А. Катенина на имя министра внутренних дел С.С. Ланского от 28 октября 1859 г. уже выражалась уверенность, что открытие под патронажем правительства Российской империи светских школ в казахской степи будет одним из наиболее действенных инструментов противодействия вредного имперским властям росту мусульманского влияния [101; 340–342].

Одним из факторов, повлиявших на изменение позиции правительства на мусульманский вопрос, несомненно, стала Крымская война. Она к тому же в значительной степени ускорила процесс продвижения Российской империи в юго-восточном направлении. С присоединением Туркестанского края к Российской империи и обострившимися британо-российскими противоречиями исламский фактор стал вновь играть серьезную роль во внешнеполитических доктринах генералитета Российской империи. Это, в свою очередь, вызвало появление ряда геополитических концепций, в которых исламское окружение представлялось в качестве угрозы безопасности империи. Такие идеи нашли отражение, например, в творчестве М.И. Венюкова, который отмечал, что мусульманский фанатизм «всегда будет враждебно относиться к европейской цивилизации, которой представителями в Средней Азии являемся мы» [цит. по: 102; 76]. Чуть позже Н.Н. Балкашин подчеркнул, что, несмотря на мирные взаимоотношения с казахами, даже они представляют чуждое Российской империи мусульманство. И если татарские муллы среди казахов заняты лишь отправлением религиозных ритуалов, то среднеазиатские ишаны призывали, по его сведениям, обманывать и уничтожать неверных, то есть русских [103; 33].

В пореформенное время власти Астраханской и Оренбургской губерний пришли к убеждению, что политика насаждения ислама посредством направления в степь мулл из этнических татар может спровоцировать рост мусульманского фанатизма среди казахов. Более того, предлагалось предпринять меры к ограничению контактов казанских мулл и казахов Младшего жуза. В «Отчете Департамента Полиции Исполнительной по части управления киргизами (*казахами*. — А.Б.) Оренбургского края за 1862 г.» признавалось целесообразным, чтобы муллы «были при том не из татар, коим жителство в [Внутренней] Орде воспрещено, а из природных киргиз (*казахов*. — А.Б.)... в настоящее время считается в Орде 92 муллы». Как особое достижение властей в том же Отчете отмечалось, что «в 1861 г. приняли христианство 8 киргизов (*казахов*. — А.Б.) и 2 киргизки» [104; 42, 43].

В середине 1860-х гг. оренбургским генерал-губернатором Н.А. Крыжановским был разработан проект по изменению структуры Оренбургского магометанского духовного собрания. Для контроля за делопроизводством предлагалось включение в состав Оренбургского магометанского духовного собрания чиновника губернской администрации, введение экзамена на знание русского языка для мулл и общее сокращение количества мечетей и духовных лиц. В этот же период муфтий С.Г. Тевкелев вошел с противоположным предложением о расширении количества духовных лиц, упрощении процедуры получения разрешений на строительство мечетей и открытии при них медресе. Как ни удивительно, но положения обоих проектов были частично учтены в Уставе духовных дел, принятом в 1896 г. [77; 30, 31], [105; 148–151].

Чаще все же правительство в этот период поддерживало антимусульманские настроения местных администраций. Помимо того, что высшее мусульманское руководство империи было подкон-

трольно правительству, и выборы муфтия и его помощников — кадиев — проходили под надзором генерал-губернатора, а их результаты им же утверждались, во второй половине XIX в. компетенция административных органов была расширена: низовая организация религиозных мусульманских общин также оказалась под их контролем. С 1869 г. все муллы стали утверждаться гражданским начальством, а право инвеституры было изъято из компетенции муфтия [106; 224]. Временное положение 1868 г. изымало из компетенции мулл семейно-брачные отношения. Строительство мечетей и ряд клерикальных вопросов были поставлены под жесткий контроль местной администрации.

Правительство контролировало совершение хаджа в священные города мусульман Мекку и Медину. В конце XIX в. городским муллам Степного генерал-губернаторства было запрещено посещать аулы, а также среднеазиатские центры исламского образования — Туркестан и Бухару, хотя в то время эти города уже вошли в состав Российской империи. Особым постановлением муллам было запрещено совершать хадж в Мекку [53]. При этом приветствовалась поддержка антитурецких действий со стороны мусульманских организаций. В частности, в 1878 г. ахун Оренбургской Соборной караван-сарайной мечети Даутов был включен в состав комитета для сбора денежных средств на восстановление российского Черноморского флота, затопленного в годы Крымской войны [66; 269].

Причиной того, что влияние казанских мулл было признано нежелательным, служило, во многом, сосредоточение в их руках торгово-ростовщических функций в степных районах. Еще в 1839 г. бий Среднего жуза Кулубек Ескенин доносил, что татарские муллы с разрешения российских властей активно занимаются посреднической торговлей между русскими и казахами и известны в степи «ловкостью и хитростью» [107; 133 об.]. Казахские пословицы и поговорки второй половины XIX в. в ироничной форме показывали меркантилизм татарских мулл. Приведем лишь ряд пословиц: «Муллу глух к слову «дай», он слышит только «возьми», «Перекупщика встретишь на базаре, муллу — на похоронах», «Чего Аллах не дал, того и мулла не даст» и др. [108; 36]. Известным в степи стало изречение батыра тобыктинского рода Контая, который долго болел: «Бессовестно, каждый раз выздоравливая, обманывать надежды ходж и мулл, нужно умереть» [109; 10]. В одном из источников конца XIX в. дается следующая характеристика: «Плутоватые торгаши-татары... промышлявшие за казахский счет и фанатизировавшие степняков татарские муллы» [26; 10].

Следует отметить, что ограничительные мероприятия в отношении развития мусульманского образования и совершения хаджа проводились российскими властями избирательно. Власти пытались поддержать нарождавшихся капиталистов из среды казахов, казачества, русского купечества и крестьян-переселенцев. Дабы поднять статус ряда казахов, российские власти разрешали, а иногда субсидировали совершение паломничества казахами, состоявшими на административной службе и доказавшими свое верноподданничество, как в среднеазиатские святыни, так и в Мекку. Первым казахом, который совершил хадж (причем при поддержке властей), был Кунанбай Ускембаев, отец поэта-просветителя Абая Кунанбаева. Кунанбай долгое время возглавлял Каркаралинский окружной приказ, дослужившись до чина полковника и дворянства. Известно, что совершивший хадж по возвращении становился почитаемым почти как святой, привезенные горсти «святой земли» были лучшим подарком, взамен которого можно было, согласно казахскому варианту обычая гостеприимства, просить любую понравившуюся ценную вещь. Известно также, что, взяв под свой контроль паломничество посредством выдачи лицензий на хадж, российские власти не устанавливали ограничительных квот. В результате с каждым годом среди казахов происходил рост числа хаджей, как стали именовать лиц, совершивших паломничество в Мекку. Только в 1910 г. администрацией Степного генерал-губернаторства казахам было выдано свыше 500 означенных лицензий [79; 77].

Таким образом, в течение 60-х гг. XIX в. позиция правительства и администраций Западно-Сибирского и Оренбургского генерал-губернаторств по так называемому мусульманскому вопросу среди казахов консолидировалась. При сохранении формального принципа невмешательства в вопрос выбора веры и соблюдения принципа веротерпимости фактически произошло изменение их наполнения. Укрепление мусульманских устоев среди кочевых и переходивших к оседлости казахов было признано нежелательным, признавался важным их возможный переход в православие, правда, без силового вмешательства военных и гражданских властей. Более того, правительство в этот период берет под свою опеку так называемые антимусульманские миссии, организованные Русской Православной церковью.

Первая такая миссия была образована в тот же год, что Степное генерал-губернаторство. Вот как описывается это событие священником-миссионером Е. Елисеевым: «В 1881 году, когда еще магометанство, как черная туча, сплошь покрывало киргизскую (*казахскую*. — А.Б.) степь, а выходцы из

Казани — татары, бухарские сарты, персияне и арабы, как хищные коршуны, терзали степных киргиз и злоупотребляли их религиозным чувством, на далекой окраине русского государства, в соседней с Китаем Семипалатинской области, указом Святейшего Синода, была открыта противомусульманская Киргизская духовная миссия» [110; 3], базировавшаяся сначала в городах Усть-Каменогорске, затем в Семипалатинске, а позже в сельских поселениях — Буконском и Преображенском. Следует заметить, что далеко не все миссионеры и православные служители были столь негативно настроены по отношению к мусульманству, и все же, в целом, РПЦ была нацелена на расширение своего влияния среди казахов и среднеазиатского населения.

Серьезных успехов по привлечению казахов в лоно православия первой миссии достичь не удалось. Как отмечал еще один священник-миссионер — Ф. Синьковский, в 1882 г. удалось крестить лишь одного казаха, в следующем году — двух. Одной из главных причин неудач он считал слабое владение казахами русским языком [111; 20], который преимущественно использовался миссионерами.

В начале XX в. противомусульманская миссия начала деятельность в Туркестане, однако и здесь она не достигла существенных успехов в вопросе христианизации [100; 112, 113].

В то же время, на наш взгляд, нельзя преувеличивать значение «мусульманского» вопроса. Власти рассматривали его зачастую в качестве сопутствующего фактора по другим вопросам и при ситуации, когда нейтральное или даже покровительственное отношение к исламу было выгодно, использовали этот прием. Например, вступивший в должность туркестанского генерал-губернатора фон Кауфман в отношении исламского вопроса принял так называемую «политику игнорирования», то есть невмешательства во внутренние дела мусульманского духовенства, хотя и провозгласил полный отказ властей от финансирования исламских учебных заведений [112; 62]. Еще более показательным, что при решении вопроса об унификации системы управления казахами ее противники в правительстве не выдвигали в качестве аргумента исламский фактор, в то же время проблема национальной консолидации воспринималась многими в качестве одной из серьезнейших угроз. Так, министр внутренних дел писал, что казахский народ «в создании своего единства был бы весьма небезопасен России» [цит. по: 113; 78].

На наш взгляд, проблема мусульманизации казахов, обсуждавшаяся спорадически, в тот период не являлась для российской администрации приоритетной. Гораздо более значимым считалось решение вопросов колонизации степных просторов, постепенного перевода кочевников на оседлость, развития промышленности, строительства железных дорог, пароходств и расширения городской инфраструктуры. В этом плане культуртрегерство было одним из основных рычагов трансформации традиционных устоев. Развитие бытовых контактов местного населения и переселенцев из центральных губерний Российской империи считалось важнейшим фактором, который должен был обеспечить устойчивость имперской системы и стабильность социальных отношений в регионе. Отдельные попытки представителей администрации ограничить это взаимодействие жестко пресекались правительством. Так, предложение военного губернатора Уральской области генерал-лейтенанта Максимова обустроить переселенцев и местное оседлое и полуоседлое казахское население в различных уездах Уральской области «во избежание антагонизма, обусловливаемого религиозной, бытовой и племенной (этнической). — А.Б.) разницей туземцев и пришлого русского элемента» было признано Комитетом Сибирской железной дороги не просто ошибочным, а вредным [114; 24].

В то же время постепенно не только в среде чиновничества, но и среди представителей научных кругов мнение о слабом развитии мусульманства у казахов сменилось господствующим убеждением в необходимости принятия некоторых ограничительных мер к распространению среди них суннитских доктрин, в том числе радикального толка. Известный востоковед В.В. Радлов одним из первых в науке сформулировал идею, что у казахов существует, пусть и адаптированная к условиям номадизма, но весьма устойчивая приверженность мусульманскому культу. Это, с одной стороны, обеспечивало им доминирование среди прочих тюрков-кочевников, с другой, создавало почву развития фундаментализма. Он же отмечал, что мнение о поверхностном проникновении ислама в сознание и идеологию казахов-кочевников — лишь удобный имперский миф. На самом деле, это «ложное представление будто бы киргизы (*казахи*. — А.Б.) лишь в последнее время полностью обратились в ислам и, более того, еще и по сей день остаются чуть ли не язычниками. Киргизы уже несколько веков как окончательно приняли ислам и могут с полным правом считаться правоверными, можно даже сказать, фанатичными мусульманами, хотя, разумеется, киргизское мусульманство приобрело своеобразную окраску, обусловленную особым образом жизни этих степных кочевников» [115; 302].

Более того, среди ученых состоялась заочная дискуссия о вероятности усиления влияния радикальных течений ислама среди казахов. Большая часть исследователей не согласилась с мнением В.В. Радлова. Параллельно обсуждались вопросы роста межнациональных противоречий на российском Востоке и активизации антиказахских настроений в среде русской интеллигенции [116–119].

В общих чертах ответ противников концепции В.В. Радлова во время подготовки очередной формы управления Степным краем и обсуждения поступившего предложения усилить борьбу с мусульманским фанатизмом среди казахов был выражен русским исследователем Центральной Азии А. Бенкевичем. Он, в частности, заметил, что «по вероисповеданию киргиз (*казах*. — А.Б.) магометанин, но магометанин относительно недавний, к фанатизму по своей холодной и уравновешенной натуре далеко не склонный. Приверженность их к магометанству выражается преимущественно чисто внешними обрядами и обычаями, так что обвинять их в фанатизме или религиозном изуверстве значит допустить грубую ошибку, делаемую[,] однако, очень многими априори; если возможен фанатизм, то где-нибудь на юге, где природа и фанатики сарты влияют на ум и фантазию» [120; 58 об.—59].

С течением времени происходили изменения в социальной структуре казахского общества. Важнейшим фактором, оказавшим воздействие на этот процесс, несомненно, стало вхождение в состав России и постепенная интеграция ряда традиционных институтов в имперские структуры. Ряд институтов при этом при этом приобретал привилегированный статус, а ряд постепенно терял свою элитарность. Например, происходило падение авторитета отправителей культа, таких как казии и кожа. Причиной падения авторитета рода кожа стала их внутренняя замкнутость, не позволявшая им включиться в политическую пропаганду. Остальные казахи, в том числе и султанское сословие, стали видеть в этом стремление сохранить свое генеалогическое превосходство. У казахов в то время даже бытовала пословица: «...Перед горящимся — гордись, (потому что) это не сын пророка» [26; 35].

Несмотря на поддержку властей и признание правительством со второй половины 1860-х гг. за туземным мусульманским судом правового статуса суда первой инстанции, авторитет казиев также понизился. Как отмечали в начале XX в. российские власти, одними из важнейших причин этого стали процветавшее взяточничество и низкий образовательный уровень судей, большинство из которых не имели не только специального образования, «но и простой грамотности» [121; 60]. Несмотря на это, Министерство юстиции констатировало, что «суды казиев и особенно суды биев будут существовать весьма продолжительное время». Подчеркивалось, что одной из основных причин сохранения традиционного судопроизводства является возможная негативная реакция местного населения на соперничество Российской и Британской империй в Средней Азии [65; 147 об.—148].

Как неоднократно отмечалось исследователями, в начале XX в. в общественных кругах России резко возрос интерес к проблеме «Россия и Восток». В первую очередь это было обусловлено внешнеполитическими факторами, такими как русско-японская война и позорное поражение в ней Российской империи [122; 317]. Современники отмечали, что рядом представителей местного населения Средней Азии и Казахстана «победа Японии считалась реваншем Азии, покоренной белыми» [123; 83]. Другим фактором стала позиция Российской империи по вопросу об отношении к мусульманским народам Китая [124]. К внутренним причинам повышения интереса к вышеозначенной проблеме можно отнести развитие внутриимперских колонизационных процессов и рост национального самосознания, как у русских, так и у представителей азиатских этносов, а также включение инородческих фракций в работу созданного в годы первой русской революции парламента и создание национальных партий и фракций в общероссийских партиях. В эти процессы оказались вовлеченными и казахи.

В рамках предложенной Н.И. Ильминским русификаторской политики с перспективой дальнейшего привития православия российские власти под руководством И. Алтынсарина создали в Уральской и Тургайской областях сеть светских казахских школ, в которых в качестве компромисса с мусульманскими клерикальными кругами ограниченно преподавались основы мусульманской веры [125; 174]. Сам Н.И. Ильминский по поводу перевода на кириллицу алфавита нерусских народов писал: «Русский алфавит представляется, с одной стороны, хорошим средством к усвоению инородцами русского языка и русского образования, а где-то и к объединению инородцев с русским народом, а с другой стороны, он дал бы русской администрации края возможность охранить кочевое население от татарского или вообще мусульманского влияния» [цит. по: 126; 92]. Появившиеся аульские школы получили поддержку генерал-губернатора Я.Ф. Барабаша. При его непосредственном участии появились первые библиотеки в Иргизе, Актюбинске, Кустанае и были учреждены общества попечения о народном образовании в Актюбинском и Кустанайском уездах [66; 298–299]. Однако число аульских

школ даже вкупе с другими образовательными учреждениями не удовлетворяло возросший спрос на грамотность. Во многом в результате этого в аулах стали появляться нелегальные муллы, а в городах усилился рост мусульманских учебных заведений — мектебов и медресе. О темпах их роста можно судить по данным Н. Сабитова [127; 16], для удобства сведенным в табличную форму (*пересчет наш.* — А.Б.) (см. табл.).

Т а б л и ц а

Темпы роста количества мусульманских учебных заведений

Область	Период (гг.)	Рост мусульманских учебных заведений	Абсолютный прирост количества учащихся	Относительный среднегодовой прирост числа учащихся, %
Семиреченская	1891–1897	С 64 до 88	С 1251 до 12835	171
Сыр-Дарьинская	1892–1895	С 1522 до 2446	до 28898	
Тургайская	1894–1911	С 59 до 103	С 457 до 1400	18
Акмолинская	1896–1907	С 13 до 15	С 547 до 970	16

Особую тревогу у правительства вызывала активность джадидов. В конце XIX в. введение новометодных школ в Семиреченской области было существенно ограничено, а в Семипалатинской области вообще запрещено [128; 115].

На распространение информации об исламе оказали влияние возросшие грамотность и доступность источников получения информации. Рост книгоиздательской деятельности в России коснулся и религиозной, в том числе мусульманской, литературы, которая стала более доступной для потенциальных читателей. Так, за полувековой период с середины XIX до начала XX в. издание Корана удвоилось, превысив рубеж 60000 экземпляров. Казахами было издано два варианта толкования священной книги мусульман для детей в редакциях поэта Шакарима и автора первого казахского кириллического словаря, члена-корреспондента ИРГО, И. Алтынсарина. Эти издания стали учебными пособиями для преподавания в школе [79; 82]. Все это, а также включение в состав Российской империи мусульманизированной Средней Азии, привело к усилению мусульманского влияния в казахской степи в период последней трети XIX – начала XX в., особенно в южных и юго-восточных районах, где, помимо прочего, усилилось влияние политического ислама. Это выражалось и в росте числа казахов-паломников (см. выше), а также в возрастании численности мечетей и мулл. По данным Н.Н. Балкашина, в конце 1880-х гг. в степных областях было уже 300 выборных мулл, а «много ли странствующих ишанов и татарских мулл в киргизском кочевьи, — никому неизвестно» [103; 33].

Казахская интеллигенция была в авангарде политической борьбы российских мусульман. В условиях поиска национальной идеологии одна часть казахских политических деятелей стала делать ставку на ислам с опорой на идею панисламизма (организации Шура Исламия, на первом этапе Уш жуз и др.), другая (Алаш, Уш жуз) — на развитие светской государственности на основе самоопределения или федерализма.

Катализатором политической борьбы послужил, в первую очередь, вопрос о земельной собственности и законности изъятий земель в Переселенческий фонд. Причем в среде переселенцев весьма популярной стала формула, согласно которой оседающие казахи — это те же русские крестьяне, только мусульманского вероисповедания, поэтому на них должны распространяться крестьянские нормы наделов [129; 361]. Под переселенческие участки было отмежевано свыше 40 млн дес. земли. При этом бывали случаи запрещенного инструкциями сноса стационарных построек казахов. Эти явления были известны властям, о чем свидетельствует обсуждение этих вопросов в высших органах государственной власти. Так, при обсуждении сметы Переселенческого управления в Государственной думе представитель партии кадетов Н.В. Волков отмечал, что «постройки или зимовки сносятся даже десятками и сотнями. Бывали случаи, что сносились при этом их молитвенные дома — мечети» [130; 368]. Такие факты вызывали не только недовольство, но и сопротивление со стороны коренного населения, которое власти зачастую истолковывали в качестве проявления мусульманского фанатизма и угрозы целостности Российской империи [131; 124–144].

Вопрос об угрозе стабильности в окраинных губерниях со стороны ислама актуализировался в период и по окончании андижанского восстания 1898 г., протекавшего под лозунгами джихада. На рубеже XIX и XX вв. Военное министерство инициировало серьезное обсуждение возникшей угрозы,

в результате чего для Туркестана были подготовленные «Временные правила об управлении духовными делами мусульман», в основе которых лежали тезисы Специального доклада генерал-губернатора С.М. Духовского. Проект предусматривал активизацию на государственном уровне антимусульманской деятельности, причем не только в Туркестанском крае, но в других провинциях Российской империи, населенных мусульманами. Против этого проекта категорически выступил С.Ю. Витте, отмечавший вероятные негативные последствия политики нетерпимости в вопросах религии, как для внутренней, так и для внешней политики Российской империи [132; 198–209].

П.А. Столыпин, осознавая угрозы со стороны политического ислама, стремился интегрировать представителей мусульманства в имперские структуры. Более того, он инициировал создание в Российской империи должности руководителя хаджа, исполнять которую было доверено ташкентцу Саид-Гани Саидазимбаеву [133; 175–181; 134; 1–23].

В качестве одного из основных средств борьбы с мусульманской агитацией было избрано закрытие СМИ, пишущих на мусульманскую тематику. Причем дело доходило до того, что закрывали разделы русских газет. Пресса, религиозные организации и отдельные общественные деятели были поставлены под гласный и негласный надзор губернской гражданской администрации, полиции и жандармерии [129; 461, 491].

По сведениям полиции, контролировавшей процессы политической борьбы в Степном и Туркестанском генерал-губернаторствах, среди тюркского населения Центральной Азии достаточно широкое распространение получили идеи панисламизма. Это течение не было однородным по своему социальному составу и политическим убеждениям. В отчете о настроениях коренного населения отмечалось, что «панисламисты распадаются на две фракции, часто враждующие между собой; одна из них, более многочисленная и состоящая из лиц влиятельных, занимающих в обществе более или менее видное положение (учителя, муллы, адвокаты, купцы), по своим политическим воззрениям мало отличается от конституционно-демократической партии; другие же фракции, крайне малочисленные (младотатары) и состоящие главным образом из молодежи (конторщики, приказчики и частью учителя), придерживаются программы социалистов-революционеров» [135; 79].

Местные власти неоднократно выходили с предложением о закрытии «Мусульманских хроник» [129; 461] и других изданий, но правительство обычно ограничивалось тайным надзором за авторами [136]. Так, даже за лояльным правительству поэтом-акыном, бием и волостным управителем Абаем негласный надзор и следствие осуществлялись в течение десяти лет [137, 138].

В вопросе классификации общественно-политических течений в Степном крае и Туркестане начала XX в. представитель полицейского управления, как нам представляется, несколько ошибался. Более правильной выглядит оценка, данная А. Букейхановым, разделявшим национально-общественно-политическое движение на два крыла: пантюркитстско-панисламистское и западническое. Представители второго направления долгое время примыкали или даже являлись членами всероссийских либеральных партий [139]. Особой популярностью пользовалась партия кадетов, в составе которой функционировала мусульманская фракция, а с 1906 г. в ней фактически существовала и «киргизская» (казахская) фракция.

Причиной поддержки программы кадетской партии, несомненно, являлось программное положение конституционных демократов о необходимости введения федеративного устройства в империи и предоставлении казахам национально-государственной автономии [140; 61–64].

В 1916 г. Степной и Туркестанский края были охвачены восстаниями автохтонного населения. Российские власти боялись, что это движение может получить поддержку и даже быть организовано Османской империей. Причем зачастую такая позиция администрации и правительства основывалась не на подтвержденных фактах, а на домыслах. Так, на заседании 13 декабря 1916 г. А.Ф. Керенский подверг резкой критике представителя МВД в Думе, который «имел смелость рассказывать о том, что, по слухам, во главе киргизских (*казахских*. — А.Б.) войск стоял турецкий генерал» [141; 119]. Если турецкое влияние преувеличивалось, то влияние исламской идеологии на ход восстания 1916 г. несомненно. Среди казахских повстанцев Эрексаиской и Аельдинской волостей Акмолинской области даже был создан Ханский совет, состоявший из четырех казиев [142; 71].

Важную роль в политической деятельности начала XX в. имели и чисто вероисповедальные вопросы. Они неоднократно обсуждались в различных изданиях, на заседаниях политических организаций и партий, на митингах и в Государственной думе. В целом, было сохранено право невмешательства государства в вопрос религиозного самоопределения населения, форм проведения обрядовых

процедур и т.п. Вместе с тем были введены дополнительные ограничения на переход из православия в иные конфессии [143; 486-489].

Привлечение мусульман к отбыванию воинской повинности и участие их в составе российских соединений в военных действиях и тыловых работах в период первой мировой войны включили в повестку дня вопрос о нивелировании правового положения не только граждан мусульман и православных, но и конфессий – христианства и ислама. Это стало одним из требований «мусульманской фракции» в Государственной Думе, поддержавшей, кстати, вступление Российской империи в мировую войну. Естественно, что либералы и партии левого толка вынуждены были считаться с этими требованиями, и в их программах также появились пункты о свободе совести.

Заключение

К политическому решению вопроса о равноправном статусе ислама и мусульманских общин приступили после свержения самодержавия. Временное правительство привлекло к нему представителей мусульманства. Так, Комиссар Временного правительства с правами товарища (заместителя) МВД С.А. Котляревский в официальном письме господину Мусе Эфенди Бигееву пригласил его к участию в «Совещании для обсуждения общих вероисповедальных вопросов». На этом Совещании обсуждался «Законопроект о вероисповедальных переходах». В текст законопроекта было включено следующее положение: «Каждому гражданину Российского Государства обеспечивается свобода совести». Согласно заключению МВД, «отпадение от церквей, исповеданий и вероучений, а также присоединение к другой вере не подлежит преследованию и не должно влечь за собою каких-либо невыгодных в отношении личных или гражданских прав последствий...». Родителям планировалось сохранить права в выборе веры их детей: «Определение вероисповедания малолетних, не достигших четырнадцати лет, предоставляется тем лицам, на попечении которых они находятся» [144; 1–3 об.].

В июле 1917 г. Общее Собрание трех Всероссийских Мусульманских съездов приняло решение о провозглашении культурной автономии мусульман России. В ноябре 1917–январе 1918 гг. Миллят-Меджлиси принял проект конституционного закона, предусматривавший правовое превращение всех тюрок-мусульман, включая казахов, в единую нацию, имеющую равные с другими этническими группами России права. При этом исламу предавался бы статус государственной религии [145; 1–1 об., 3, 5].

Законодательно вопрос о предоставлении равноправного положения конфессиям был окончательно решен Советской властью, один из первых Декретов которой провозгласил свободу совести и отделение церкви от государства и системы народного образования, эти же положения были закреплены первой Конституцией РСФСР [146; 5–58].

Таким образом, отношение российского государства к исламу среди своих подданных можно разделить на два периода. В основе их выделения лежит критерий общего правового статуса религии в государстве. Внутренняя классификация первого периода учитывает отношение правительства и губернских властей Российской империи к мусульманскому вопросу среди казахов. В итоге, на наш взгляд, схематично его можно разделить на ряд условных этапов, которые синхронизируются и коррелируются с этапами российской административной политики в казахской степи и этапами российской колонизации Степного и Туркестанского края.

1 период. До 1917 г. В рамках существовавших государственно-правовых норм религия не была отделена от государства. Государственной религией в Российской империи являлось православное христианство. Православие было доминировавшей в правовом отношении конфессией, которой государство постоянно оказывало поддержку, более того, само православие было огосударствлено. Отношение государства к иным культурам и их отправлению различными региональными и этническими группами не было столь однозначным и унифицированным. В рамках вопроса отношения России к суннитскому исламу казахов и вариантов противостояния/сотрудничества вычленяются следующие этапы.

1 этап. 1730–1770-е гг. Происходило накопление первоначальных знаний о казахах как этнической, конфессиональной и социально-правовой группе. В рамках общеимперского, в целом, негативного, отношения администрации к исламу, по аналогии с мероприятиями у башкир и татар, предпринимались отдельные попытки проведения ограничительных мероприятий по отношению к распространению ислама среди казахов. В пограничье резко сокращалось число мечетей, строительство новых было жестко регламентировано властями. Вместе с тем на местном уровне мусульманизация казахов через татар для достижения верноподданничества и расширения торговли зачастую поощрялась.

Правительственный курс по отношению к исламу именно у казахов в это время еще не сформировался.

2 этап. 1780–1820-е гг. Этап поощрения распространения ислама среди казахов, когда мусульманские общины приобрели в Российской империи привилегированный по сравнению с другими нехристианскими культурами статус покровительственного религиозного меньшинства [77; 21]. В эти годы создавались специальные мусульманские организации во главе с муфтиатом. В рамках реализации декларированного в екатерининскую эпоху принципа веротерпимости предпринимались попытки поставить под контроль государства с перспективой дальнейшего огосударствления суннитский ислам. В отношении казахов проводились мероприятия, которые должны были способствовать распространению и укреплению позиций ислама. В казахской степи за казенный счет строились мечети, обучались муллы и ахуны, утверждение в звании которых проходило с одобрения губернской администрации. Муфтий, кадии и ахуны получали жалование из казны, а в их обязанность входили вопросы урегулирования отношений местных жителей и властей с казахами и привлечение неверноподанных мусульман* под протекторат Российской империи. Особое значение придавалось вопросу предотвращения создания антироссийской панисламистской конфедерации под эгидой Османской Порты. В эти годы происходила частичная инкорпорация традиционной казахской знати в имперские институциональные структуры. Главным источником распространения (как считалось) «пророссийского» ислама рассматривались татарские муллы. На них же возлагались функции посредников в русско-казахской торговле и, особенно, в развитии торговли Российской империи со странами Центральной Азии и частично с Китаем.

3 этап. 1820–1860-е гг. Правительство занимало в эти годы позицию относительного невмешательства в вопросы внутреннего управления «окраинных» губерний. В результате по целому ряду проблем по отношению к казахам проводилась неунифицированная политика [147; 24–26]. Вероисповедальные вопросы относились к их числу. В Оренбургском ведомстве по-прежнему продолжали оказывать поддержку мусульманизации казахов через татарских мулл. В Западно-Сибирском ведомстве казанским муллам перестали предоставлять особые привилегии, напротив, власти в законодательном порядке пытались отвлечь казахов от ислама с перспективой их позднейшей христианизации. В то же время предложенный омскими властями проект создания новой религии, которая служила бы переходным этапом для отвлечения казахов от ислама и дальнейшего их привлечения к православию, был признан правительством нецелесообразным.

4 этап. 1860-е гг.–конец XIX в. В результате административных реформ произошла унификация права и административной практики по отношению к казахам. При формальном сохранении приверженности принципам политики веротерпимости были активизированы усилия властей по предотвращению возможного роста сепаратизма со стороны казахов на этнической и конфессиональной почве. Декларация борьбы с этими явлениями и проведение комплекса превентивных мероприятий стимулировали рост влияния пантюркизма, панисламизма и автономизма среди казахов, хотя определенное влияние оказывали те среднеазиатские мусульманские лидеры, кто выступал за джихад, особенно после андижанского восстания 1898 г.

5 этап. Конец XIX в.–1917 г. Начало политизации ислама в казахской степи. В это время появились пантюркистские и панисламистские издания и организации, имевшие большее влияние в Туркестанском, нежели в Степном крае. Во главе большинства из них стояли этнические казахи. Участие казахских и иных депутатов от мусульманских народов в парламентской деятельности, в том числе с отстаиванием интересов религиозного разнообразия с требованиями равенства по религиозному признаку. Активная пропаганда и агитация за реализацию права на национально-государственный суверенитет казахов, сопровождавшиеся неудачными попытками правительства сопротивления этим процессам.

II период. С 1917 г. Создание светского государства, отделение церкви от государства и системы народного образования. Законодательное (формально-правовое) закрепление принципов свободы совести и равенства религиозных конфессий. Этот период не является темой настоящего исследования и потому лишь обозначается хронологической границей.

* Термин «неверноподанные» использовался в российской административной лексике XVIII–начала XIX вв.

Работа выполнена в рамках программы целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR10965282 «Казахстанско-российская граница: исторический контекст и новая геополитическая реальность».

Список литературы

- 1 Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. (По поводу семиреченских надписей) // В.В. Бартольд. Сочинения. — Т. 2. — Ч. 2. — М.: Наука, 1964. — С. 265–302.
- 2 Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 523 с.
- 3 Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / А. Вамбери; пер с нем. — М.: Восточная литература, 2003. — 193 с.
- 4 Кляшторный С.Г. Казахстан: летопись трех тысячелетий / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. — Алматы: Рауан, 1992. — 378 с.
- 5 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / А.И. Левшин; под общ. ред. М.К. Козыбаева. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 6 Круз Р. За пророка и царя. Ислам и империя в России и Центральной Азии / Р. Круз; пер с англ. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 408 с.
- 7 Абашин С.Н. Потомки святых в современной Средней Азии / С.Н. Абашин // Этнографическое обозрение. — 2001. — № 4. — С. 62–83.
- 8 Стрелкова И. Валиханов / И. Стрелкова. — 2-е изд., доп. — М.: Молодая гвардия, 1990. — 298 с.
- 9 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Область сибирских киргизов. — Ч. I. / сост. М.В. Красовский. — СПб.: Типогр. Граншеля, Ретгера и Шнейдера, 1868. — 472 с.
- 10 Российский государственный исторический архив. — РГИА. — 1851. — Ф. 853. — Оп. 1. — Д. 23.
- 11 Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. — Ташкент: Изд-во «Фан» УзССР, 1988. — 413 с.
- 12 Момынова Ш.Р. Материалы по истории Казахстана (XIII–XVIII вв.). — Вып. II. / Ш.Р. Момынова. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 1993. — 160 с.
- 13 Странствование Филиппа Ефремова в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибете и Индии и возвращение его оттуда через Англию в Россию. 3-е, вновь передел., испр. и умнож. изд. // Путешествия по Востоку в эпоху Екатерины II. — М.: Восточная литература, 1995. — С. 177–257.
- 14 Центр хранения архивных фондов Алтайского края. — ЦХАФ АК. — Ф. 1. — Оп. 2 доп. — Д. 85.
- 15 Медоев А. Камень и эстетика номадов / А. Медоев // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. — Алматы: Ғылым, 1993. — С. 237–263.
- 16 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII–начале XX вв. (Политико-экономический анализ) / С.Е. Толыбеков. — Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1971. — 636 с.
- 17 Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации / Г.Е. Марков. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 320 с.
- 18 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества / Н.Э. Масанов. — Алматы: Социнвест; М.: Горизонт, 1995. — 320 с.
- 19 Ельницкий К. Инородцы Сибири и Среднеазиатских владений России. Этнографические очерки / К. Ельницкий. — 2-е изд. — СПб.: Изд. М.М. Гутзаца, 1908. — 136 с.
- 20 Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук // Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 36. — Оп. 1. — Д. 439.
- 21 Юдин В.П. «Та`рих-и Шайбани» как источник по истории казахского и каракалпакского народов / В.П. Юдин // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период). — Алма-Ата, 1988. — 264 с.
- 22 Таштемханова Р. Путешествие Отто Финша и Альфреда Брема в Западную Сибирь [Электронный ресурс]. — / Р. Таштемханова. — Режим доступа: <http://prostor.samal.kz/texts/num1203/tas1203.htm>
- 23 Залесский Б. Жизнь казахских степей / Б. Залесский; пер. с фр. — Алматы: Онер, 1991. — 132 с.
- 24 Сиверс И. Письма из Сибири / И. Сиверс; Фальк И.П. Описание всех национальностей России / И.П. Фальк; пер с нем. — Алматы: Ғылым, 1999. — 136 с.
- 25 Назаров Ф. Записки о некоторых народах Азии в землях средней части Азии / Ф. Назаров. — М.: Восточная литература, 1968. — 98 с.
- 26 Герн фон В.К. Характер и нравы казахов. (Этнографические заметки) / В.К. фон Герн; комм., предисл. и ред. Ж.О. Артыкбаева. — Караганда: ТОО «Номад и Ко», 1995. — 39 с.
- 27 Джампеисова Ж.М. Функционирование традиционных властных институтов казахов в колониальной системе Российской империи: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: шифр и название специальности / Ж.М. Джампеисова. — Алматы, 2004. — 32 с.
- 28 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 179. — Оп. 1. — Д. 11.
- 29 РГИА. — Ф. 853. — Оп. 1. — Д. 236.

- 30 Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н.А. Халфина / Е.К. Мейендорф. — М.: Восточная литература, 1975. — 183 с.
- 31 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 36. — Оп. 1. — Д. 524.
- 32 Быков А.Ю. Об этнических стереотипах населения Кулундинского района Алтайского края: восприятие русскими и казахами друг друга / А.Ю. Быков, О.В. Боронин // Российская западная Сибирь — Центральная Азия: новая региональная идентичность, экономика, безопасность: материалы Междунар. конф. Белокуриха, 24–25 мая 2002 г. — Барнаул: АзБука, 2003. — С. 485–494.
- 33 Быков А.Ю. Региональные аспекты российско-казахстанского пограничья (на примере Алтайского края Российской Федерации) / А.Ю. Быков, О.В. Боронин // Центральная Азия и Кавказ // Журн. общ.-полит. исслед. (Лулио, Швеция). — 2003. — №1(25). — С. 180–188.
- 34 Октябрьская И.В. Казахская проблема. Этнополитическая и этноконфессиональная ситуация на юге Сибири / И.В. Октябрьская // Россия — Центральная Азия: проблемы миграций и безопасности: материалы семинара «Безопасность в «контактных зонах» Азиатской России и Центральной Азии: опыт и практика регулирования этнополитических напряжений. Барнаул, 26–27 февраля 2002 г. — Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2002. — С. 167–176.
- 35 Востров В.В. Родоплеменной состав и расселение казахов на территории Семиреченской области (XIX — начало XX в.) / В.В. Востров // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. — С. 119–135.
- 36 Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз). — Ф. 1. — Оп. 2. — Д. 699.
- 37 Сулейменов Р.Б. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая) / Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев. — Алма-Ата: Наука, 1988. — 144 с.
- 38 Архив внешней политики Российской империи Министерства иностранных дел Российской Федерации (АВПРИ МИД РФ). — 1747 г. — Ф. 122. — Д. 3.
- 39 Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — 1745–1750 гг. — Ф. 248. — Оп. 14. — Кн. 803.
- 40 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — 1754–1757 гг. — Т. XIV. — СПб.: Типогр. II отд. ЕИВ Канцелярии, 1830.
- 41 Государственный архив Оренбургской области (ГАОрО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 9.
- 42 Смирнов Ю.Н. Сборник экстрактов именных указов 1734–1741 гг. (в комплексе материалов Оренбургской комиссии — источников по истории отношений России с народами Средней Азии) / Ю.Н. Смирнов, под ред. Д.Ю. Арапова. Сб. Русского исторического общества. — Т. 5(133) — М.: Русская панорама, 2002. — С. 11–31.
- 43 РГАДА. — 1758 г. — Ф. 248. — Оп. 113. — Д. 889.
- 44 Каппелер А. Мазепинцы, малоросы, хохлы: украинцы в этнической истории Российской империи // Россия–Украина: История взаимоотношений / А. Каппелер, отв. ред. А.И. Миллер, В.Ф. Репринцев, Б.Н. Флоря. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — С. 125–145.
- 45 Ремнев А.В. Генерал-губернатор Западной Сибири А.О. Дюгамель / А.В. Ремнев // Изв. Омск. гос. ист.-краевед. муз. — Омск, 1996. — № 4. — С. 136–144.
- 46 Ремнев А.В. Имперское управление азиатскими регионами России в XIX–начале XX веков: некоторые итоги и перспективы изучения / А.В. Ремнев // Сибирская заимка. — 2001. — № 7.
- 47 Ремнев А.В. Сделать Сибирь и Дальний Восток русскими: к вопросу о политической мотивации колонизационных процессов XIX – начала XX века / А.В. Ремнев // Сибирская заимка. — 2002. — № 3; Ремнев А.В. Географические, административные и ментальные границы Сибири XIX–начало XX в. / А.В. Ремнев // Сибирская заимка. — 2002. — № 8.
- 48 Каппелер А. Две тенденции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи / А. Каппелер // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 129–135.
- 49 Арапов Д.Ю. Первый российский генерал-мусульманин Кутлу-Мухаммед Тевкелев / Д.Ю. Арапов // сб. Русского исторического общества. — Т. 5 (153). — М.: Русская панорама, 2002. — С. 32–37.
- 50 Моисеев В.А. Россия и Джунгарское ханство в XVIII веке. (Очерки внешнеполитических отношений) / В.А. Моисеев. — Барнаул: Изд-во АГУ, 1998. — 174 с.
- 51 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. — Т. 10 / сост. Л. Мейер. — СПб.: Типогр. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. — 382+12 с.
- 52 Казахское дворянство. XIX — начало XX вв.: моногр. в документах / отв. ред. Г.С. Султангалиева; сост. Г.С. Султангалиева, У.Ж. Тулешова. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 418 с.
- 53 Бекмаханов Е.Б. Реакционная роль мусульманства, духовенства / Е.Б. Бекмаханов // Вестн. АН КазССР. — 1949. — №11. — С. 65–76.
- 54 Киселева М.С. Книжник и ученый: Симеон Полоцкий и Василий Татищев / М.С. Киселева // Человек между Царством и Империей: материалы Междунар. конф. «Человек между царством и империей: культурно-исторические реалии, идейные столкновения, рождение перспектив». — Москва, 14–15 ноября 2002 г. — М.: Институт человека РАН, 2003. — С. 201–219.
- 55 Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей / И.И. Крафт. — Оренбург: Типо-литогр. П.Н. Жаринова, 1898. — 532 с.
- 56 Записки Ивана Ивановича Неплюева (1693–1773). — СПб., 1893; Оренбург: Изд-во «Оренбургская губерния», 2004 (факс. изд.). — 198+VIII с.

- 57 Вишленкова Е. Заботясь о душах подданных: религиозная политика России первой четверти XIX в. — [Электронный ресурс]. / Е. Вишленкова. — Режим доступа: <http://mion.sgu.ru/books>
- 58 ЦХАФ АК. — Ф. 1. — Оп. 2 доп. — Д. 2.
- 59 Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы): сб. док. и материалов. — Т. 2. — Алма-Ата: Наука, 1964. — 575+VIII с.
- 60 Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы российского Министерства иностранных дел. — Сер. 2. — Т. 3(11). — М.: Наука, 1979. — 879 с.
- 61 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 90.
- 62 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 3516.
- 63 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40-е годы XIX века / Е.Б. Бекмаханов. — 2-е изд. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. — 400 с.
- 64 Сборник материалов для истории завоевания Туркестанского края. — Т. 4. 1842 и 1843 гг. / сост. А.Г. Серебrenников. — Ташкент: Типогр. Штаба Туркестанского военного округа, 1914. — 467+IV с.
- 65 РГИА. — 1871 г. — Ф. 1405. — Оп. 69. — Д. 7102-б.
- 66 Губернаторы Оренбургского края / сост. В.Г. Семенов, В.П. Семенова. — Оренбург: Оренбург. книж. изд-во, 1999. — 396 с.
- 67 Вяткин М.П. Журнал Оренбургского муфтия / М.П. Вяткин // Исторический архив. — Т. 2. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. — С. 117–220.
- 68 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 36. — Оп. 1. — Д. 438.
- 69 Архив Государственного Совета. — Т. 1. Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). — Ч. 1. — СПб.: Типогр. II отд. ЕИВ канцелярии, 1869. — 1122+V с.
- 70 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 7.
- 71 Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху. — СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1996. — 154 с.
- 72 Вяткин М.П. Батыр Срым / М.П. Вяткин. — М.: Наука, 1947. — 392 с.
- 73 Юдин П.Л. Игельстром в Оренбургском крае (1784–1792 и 1796–1798 гг.) / П.Л. Юдин, О.А. Барон // Русский архив. — Кн. 1. — № 4. — М.: Типогр. Моск. ун-та, 1897. — С. 513–545.
- 74 Замечания майора Бланкенагеля впоследствии поездки его из Оренбурга в Хиву, в 1793–94 годах. Изд. с объясн. В.В. Григорьева. — СПб.: Типогр. Морского мин-ва, 1858. — 32 с.
- 75 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX вв. / С.З. Зиманов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — 296 с.
- 76 Азаматов Д.Д. Оренбургское Магометанское Духовное Собрание в общественной и духовной жизни мусульманского населения южного Урала в конце XVIII–XIX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Д.Д. Азаматов. — Уфа, 1994. — 36 с.
- 77 Дашковский П.К. Ислам и империя: положение мусульманских общин Западной Сибири в контексте государственно-конфессиональной политики во второй половине XIX — начале XX в. / П.К. Дашковский, Е.А. Шершнева. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2020. — С. 18.
- 78 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке / Б.М. Абдрахманова. — Астана: РАПО «Полиграфия», 1998. — 242 с.
- 79 Асанова С.А. Ислам в духовной культуре Казахстана начала века / С.А. Асанова // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. — Алматы: ТАДАП, 1994. — С. 74–84.
- 80 Мубаракзянов М.А. Политика российского правительства в отношении Малого жуза в 80–90-е гг. XVIII в. и Оренбургский муфтий М. Хусаинов / М.А. Мубаракзянов // Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие татарского народа в последней четверти XVIII–начале XX вв.: материалы науч. сем. (Казань, 18 декабря 2009 г.). — Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. — С. 100–107.
- 81 Данилина М.В. Деятельность О.А. Игельстрема в 1770–1790-х гг. / М.В. Данилина // Работа на Всероссийскую программу поддержки молодых исследователей «Шаг в будущее». Рукопись на 19 л. — Барнаул, 2000. — Из личного архива автора. — 24 с.
- 82 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 106.
- 83 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 36. — Оп. 1. — Д. 495.
- 84 Добросмыслов А. Заботы императрицы Екатерины II о просвещении киргизов // Тр. Оренбург. Ученой Архивной Комиссии. — Вып. IX. — Оренбург: Губерн. типогр., 1902. — 208 с.
- 85 Хохлов А.Н. Поездка В.В. Верещагина в Чугучак в 1869 году: Неизвестные страницы путешествий русского художника по Центральной Азии / А.Н. Хохлов // Восточный архив. — 2004. — №11, 12. — С. 3–9.
- 86 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 23.
- 87 РГИА. — 1827 г. — Ф. 1291. — Оп. 8. — Д. 126.
- 88 Неизвестный Владимир Иванович Даль. Оренбургский край в очерках и научных трудах писателя. — Оренбург: Оренбург. книж. изд-во, 2002. — 478 с.

- 89 Абдрахманова Б.М. Разработка М.М. Сперанским «Устава о сибирских киргизах» 1822 г. и социально-политические институты казахского общества / Б.М. Абдрахманова // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер.8. История. — 1991. — № 4. — С. 49–58.
- 90 Материалы по казахскому обычному праву: Сб. 1. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1948. — 350 с.
- 91 Рассказ из жизни киргиз Николаевского уезда Тургайской области, с 1830 по 1880 год // ЗОО ИРГО. — Вып. I. — 1891. — С. 98–117.
- 92 Сейдалин Т. О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургая / Т. Сейдалин // ЗОО ИРГО. — Вып. I. — Оренбург, 1870. — С. 234–257.
- 93 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 26.
- 94 Соколов Ю.А. Начало военных действий против Кокандского ханства и вопросы присоединения его к России / Ю.А. Соколов // Материалы по истории присоединения Средней Азии к России. — Ч. I // Науч. тр. ТашГУ им. В.И. Ленина. — Ташкент, 1969. — С. 44–46.
- 95 Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). — Ф. ВУА. — Оп. 1. — Д. 1117.
- 96 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе: Избранные произведения / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1958. — С. 196–235.
- 97 РГИА. — 1852–1860 гг. — Ф. 853. — Оп. 1. — Д. 93.
- 98 Быков А.Ю. Истоки модернизации Казахстана. (Проблема седентаризации в российской политике XVIII — начала XX века) / А.Ю. Быков. — Барнаул: Изд-во «АзБука», 2003. — 268 с.
- 99 РГИА. — 1852 г. — Ф. 853. — Оп. 1. — Д. 24.
- 100 Курныкин О.Ю. Исламский фактор в Казахстане: исторический опыт и современные реалии / О.Ю. Курныкин // Россия–Центральная Азия: проблемы миграций и безопасности: материалы сем. «Безопасность в «контактных зонах» Азиатской России и Центральной Азии: опыт и практика регулирования этнополитических напряжений. — Барнаул, 26–27 февраля 2002 г. — Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2002. — С. 110, 111.
- 101 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 27.
- 102 Ремнев А.В. Центрально-азиатский имперский треугольник в геополитической конструкции М.И. Венюкова / А.В. Ремнев // Россия–Центральная Азия: проблемы миграций и безопасности: материалы сем. «Безопасность в «контактных зонах» Азиатской России и Центральной Азии: опыт и практика регулирования этнополитических напряжений. — Барнаул, 26–27 февраля 2002 г. — Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2002. — С. 71–80.
- 103 Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще подвластных России мусульманах / Н.Н. Балкашин. — СПб.: Типогр. МВД, 1887. — 60 с.
- 104 Архив СПб. ИИ РАН. — Ф. 267. — Оп. 1. — Д. 28.
- 105 Лысенко Ю.А. «Татарский вопрос» в конфессиональной политике Российской империи в Казахстане (конец XVIII — начало XX в.) / Ю.А. Лысенко // Изв. Алт. гос. ун-та. — 2010. — №3, 4. — С. 146–152.
- 106 Попов А.Л. Из истории завоевания Средней Азии / А.Л. Попов // Исторические записки. — Т. 9. — М.-Л., 1940.
- 107 ЦГА РК. — 1839 г. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 162.
- 108 Казахские пословицы и поговорки / сост. и пер. с каз. М.А. Аккозин. — 2-е изд., исп. и доп. — Алма-Ата: Казахстан, 1985. — 88 с.
- 109 Букейханов А.Н. Книжное имя его Ибрагим (Авраам) / А.Н. Букейханов // Слово об Абае. — Алма-Ата: Өнер, 1994. — С. 92–95.
- 110 Елисеев Е. Записки миссионера Буконского стана Киргизской миссии за 1892–1899 гг. / Е. Елисеев. — СПб.: Типогр. Е. Евдокимова, 1900. — 224 с.
- 111 Синьковский Ф. Записки миссионера Киргизской миссии, священника Филарета Синьковского, за последнюю треть 1882 года (начало Киргизской миссии) и за 1883 год / Ф. Синьковский // Томские епархиальные ведомости. — 1884. — Т. 7, 8. Отдельный оттиск. — Томск: Типо-литогр. Михайлова и Макушина, 1884. — 26 с.
- 112 Мухамедов Ш.Б. Историко-источниковедческий анализ государственного регулирования ислама Российской империей в Туркестане (1864–1917) / Ш.Б. Мухамедов // АН Республики Узбекистан, Ин-т истории. — Ташкент: Baktria press, 2013. — 256 с.
- 113 Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX–начале XX веков / К.А. Жиренчин. — Алматы: Жеті жарғы, 1996. — 352 с.
- 114 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 1471.
- 115 Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника / пер. с нем., примеч. и послесл. С.И. Вайнштейна / В.В. Радлов. — М.: Восточная литература, 1989. — 752 с.
- 116 Небольсин П. Путешествующий киргиз / П. Небольсин // Русский вестн. — Т. 29. «Современная летопись». — 1960. — С. 41–49.
- 117 Желунов И.И. Киргизомания / И.И. Желунов // Русский вестн. — 1860. — Т. 30. «Современная летопись». — №1. — С. 45–51.
- 118 Плотников Л. По поводу статьи: Путешествующие киргизы / Л. Плотников // Русский вестн. — 1860. — Т. 30. «Современная летопись». — №1. — С. 245–277.

- 119 Гейнс А.К. Киргизские очерки / А.К. Гейнс // Военный сб. — 1866. — №6. — С. 305–348.
- 120 РГИА. — 1899 г. — Ф. 1291. — Оп. 84. — Д. 38. — Ч. I.
- 121 Азиатская Россия. — Ч. I. Люди и порядки за Уралом. — СПб., 1914. — 578+VIII с.
- 122 История философии: Запад–Россия–Восток. — Кн. 3. Философия XIX–XX вв. — 2-е изд. — М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1999. — 448 с.
- 123 Лакост де. Г. Россия и Великобритания в Центральной Азии / Г. де Лакост. — Ташкент: Изд. Штаба Туркестанского военного округа, 1908. — 102+2 с.
- 124 Моисеев В.А. Россия и цинский Китай глазами мусульманских народов Центральноазиатского фронта (вторая половина XIX–начало XX вв.). Докл. на Междунар. конф. «Российско-американский фронт». Рукопись / В.А. Моисеев // Из личного архива автора. — 2001. — 6 с. Опубликовано с коррективами в «Европейские исследования в Сибири»: Материалы Всерос. науч. конф. «Американский и сибирский Фронт» 6–8 февраля 2001 г. Вып. 3. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2001. — С. 26–34.
- 125 Письма Н.И. Ильминского к обер-прокурору Святейшего Синода К.П. Победоносцеву. — Казань, 1885. — 414+XVIII с.
- 126 Алексеев И.Л. Н.П. Остроумов о проблемах управления мусульманским населением Туркестанского края / И.Л. Алексеев // сб. Русского исторического общества. — Т. 5(133) / под ред. Д.Ю. Арапова. — М.: «Русская панорама», 2002. — С. 89–95.
- 127 Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов / Н. Сабитов. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1950. — 42 с.
- 128 Махмутов З.А. Духовная и образовательная деятельность татар в казахской степи в контексте внутренней политики Российской империи (вторая половина XVIII–начало XX века) / З.А. Махмутов // Самар. науч. вестн. — 2017. — Т. 6. — № 1(18). — С. 113–117.
- 129 Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907–1914 годах: сб. док. и материалов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. — 567+XXIV с.
- 130 Рассмотрение сметы Переселенческого Управления на 1912 г. в Общем Собрании Государственной думы // Вопросы колонизации. — 1912. — № 11.
- 131 Записки П.А. Столыпина по «мусульманскому вопросу» / предисл., примеч. и коммент. Д.Ю. Арапова // Восток. — 2003. — № 2. — С. 124–144.
- 132 Записка С.Ю. Витте по «мусульманскому вопросу» 1900 г. (Публикация Д.Ю. Арапова) // сб. Русского исторического общества. — Т. 1(155). — М., 2003. — С. 198–209.
- 133 Кейн А. Российский хадж. Империя и паломничество в Мекку / А. Кейн; пер. с англ. — М.: Новое литературное обозрение, 2021. — 296 с.
- 134 Саидазимбаев С.-Г. Отчет Саид-Гани Саидазимбаева о движении мусульманских паломников в Мекку в 1908 году / С.-Г. Саидазимбаев. — СПб.: Типогр. «Экспресс» В.С. Борозина, 1909. — 23 с.
- 135 «Туркестанскому генерал-губернатору...»: публ. «Краткого отчета о настроении мусульманского населения в Туркестанском крае к октябрю 1914 года» / подг. к печ. Ю.А. Сумарокова // Воен.-ист. журн. — 1990. — №11. — С. 79–87.
- 136 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 1430.
- 137 Бекмаханов Е.Б. Новые материалы к творческой биографии Абая Кунанбаева / Е.Б. Бекмаханов // Ученые записки Казах. гос. ун-та. Сер. ист. — 1959. — Т. 38. — Вып. 4. — С. 163–169.
- 138 Бейсенбаева С. 10 лет под следствием / С. Бейсенбаева // «Казахстанская правда». — 1994. — 14 сент.
- 139 Букейханов А. Киргизы / А. Букейханов // Формы национального движения современного государства. — СПб., 1910. — 599 с.
- 140 Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России / под ред. Л.Б. Вардомского и С.В. Голунова. — М.–Волгоград: НОФМО, 2002. — 572 с.
- 141 Восстание 1916 года в Средней Азии: сб. док. / под ред. П.Г. Галузо. — Ташкент: Госиздат УзССР, 1932. — 175 с.
- 142 Мусырманова А.Ш. Восстание 1916 г. в Акмолинской и Семипалатинской областях / А.Ш. Мусырманова // Валихановские чтения–2: материалы науч.-практ. конф. — Ч. I. — Кокшетау: Ылым, 1994. — С. 70–73.
- 143 Рассмотрение сметы Переселенческого Управления на 1910 год в Общем Собрании Государственной Думы // Вопросы колонизации. — 1910. — № 7. — С. 429–508.
- 144 Архив Санкт-Петербургского отделения Института востоковедения Российской академии наук (Архив СПбО ИВ РАН). — Разд. III. — Оп. 1. — Д. 45.
- 145 Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). — Ф. Р6655. — Оп. 1. — Д. 29.
- 146 Образование Союза Советских Социалистических Республик: сб. док. — М.: Наука, 1972. — 472 с.
- 147 Быков А.Ю. К вопросу об автономии сибирских властей в решении международных проблем в середине XIX в. (на примере присоединения Туркестанского края) / А.Ю. Быков // Сибирь в системе международных связей: сб. науч. ст. и материалов / под ред. В.П. Зиновьева. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2001. — С. 24–26.

Ресей империясы билігінің қазақтардың «мұсылман мәселесін» шешуі

Мақалада империялық ресейлік үкіметтің эволюциясы мен қазақтар арасындағы «мұсылмандық мәселесі» деп аталатын аймақтық саясат мәселесі қарастырылған. Қазақ исламынан бас тартудан бастап, татар молдалары мен арнайы құрылған органдардың, ең алдымен, муфтияттың көмегімен қазақтарды империялық құрылымдарға қосу құралы ретінде пайдалануға дейінгі кезеңге бөлуге әрекет жасалды. Яғни Орынбор және Батыс Сібір билігінің саясатында екі бағыттың пайда болуы, қазақ исламында саясиландыру элементтерін және сепаратистік тенденциялардың даму қаупін байқаған үкімет тарабы сақтықпен қараған. Исламдық білім беру элементтерін қолдана отырып ағарту, ғибадат етушілердің санын өзгерту арқылы исламның қазақ ортасына енуін кеңейту, биліктің ислам институттарын қарапайым отаршыл әкімшіліктің ресми лауазымдары ретінде пайдалану әрекеттері мәселелері зерттелген. Әкімшіліктің, саяхатшылардың, зерттеушілердің қазақтың және ортаазияның исламды қабылдауының эволюциясы, сонымен қатар қазақтардың жүргізген реформаларды қабылдауы мәселелері де қаралған. Саяси процестің эволюциясы Ресейдің қазақ даласында және империя мұсылмандары арасында жүргізген басқа да әкімшілік реформаларына байланысты зерттеліп, бұл мәселенің әр кезеңдегі отаршылдық саясаттағы орны мен рөлі айқындалған. Сондай-ақ сыртқы саяси жағдайдың өзгеруіне және иелік шекарасының өзгеруіне байланысты Ресей билігінің ұстанымын түзету талданған. Дереккөз кешенін Ресей, Қазақстан және Өзбекстан қоймаларынан алынған материалдар, мұрағаттық және жарияланған құжаттар құрайды, олардың кейбіреулері алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Кілт сөздер: Ресей империясы, ислам, мұсылман мәселесі, православие, қазақтар, діни саясат, шекара, жаңғыру, Дала өлкесі, молда, мешіт, муфтият, кезеңдеу.

A.Y. Bykov

The solution by the authorities of the Russian Empire of the “Muslim question” among the Kazakhs

The article deals with the evolution of the imperial Russian government and regional policy on the so-called Muslim issue among the Kazakhs. An attempt was made to periodize from the rejection of Kazakh Islam, to its use as a tool for incorporating Kazakhs into imperial structures with the help of, first of all, Tatar mullahs and specially created bodies, primarily the muftiate, to the emergence of two parallel lines in the policy of the Orenburg and West Siberian authorities to wary attitude on the part of the government, which noticed in Kazakh Islam elements of politicization and the threat of the development of separatist tendencies. At the same time, issues of education using elements of Islamic education, expanding the penetration of Islam into the Kazakh environment by changing the number of cultists, and attempts by the authorities to use Islamic institutions as official positions in the grassroots colonial administration are considered. The issues of the evolution of the perception of Kazakh and Central Asian Islam by the administration, travelers, researchers are also considered; as well as the perception of the ongoing reforms by the Kazakhs. The evolution of the political process is considered in connection with other administrative reforms of Russia in the Kazakh steppe and among the Muslims of the empire, the place and role of this issue in colonial policy at various stages are determined. It also analyzes the correction of the position of the Russian authorities, depending on the change in the foreign policy situation and changes in the boundaries of possessions. The source complex was made up of published and archival documents and materials from the repositories of Russia, Kazakhstan and Uzbekistan, a number of which are being introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: Russian Empire, Islam, Muslim question, Orthodoxy, Kazakhs, religious policy, frontier, modernization, Steppe region, mullah, mosque, Muftiat, periodization.

References

- 1 Bartold, V.V. (1964). O khristianstve v Turkestane v domongolskii period (Po povodu semirechenskikh nadpisei) [About Christianity in Turkestan in the pre-Mongol period (Regarding the Semirechye inscriptions)]. Sochineniia [Essays]. Vol. 2. Part 2. Moscow: Nauka, 265–302 [in Russian].
- 2 Artamonov, M.I. (1962). Istoriia khazar [History of the Khazars]. Leningrad: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].
- 3 Vamberi, A. (2003). Puteshestvie po Srednei Azii [Journey through Central Asia]. (Trans). Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 4 Kliashornyi, S.G., & Sultanov, T.I. (1992). Kazakhstan: letopis trekh tysiacheletii [Kazakhstan: a chronicle of three millennia]. Almaty: Rauan [in Russian].

- 5 Levshin, A.I. (1996). *Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei* [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. M.K. Kozybaev (Ed.). Almaty: Sanat [in Russian].
- 6 Kruz, R. (2020). *Za proroка i tsaria. Islam i imperiia v Rossii i Tsentralnoi Azii* [For a prophet and a king. Islam and Empire in Russia and Central Asia]. (Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 7 Abashin, S.N. (2001). *Potomki sviatykh v sovremennoi Srednei Azii* [Descendants of saints in modern Central Asia]. *Etnograficheskoe obozrenie - Ethnographic Review*, 4, 62–83 [in Russian].
- 8 Strelkova, I. (1990). *Valikhanov [Valihanov]. 2-e izdanie, dopolnennoe* [2nd edition, supplement] Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 9 (1868). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo Shtaba. Oblast sibirskikh kirgizov* [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Region of the Siberian Kirghiz]. Part I. Compiled by M.V. Krasovsky. Saint-Petersburg: Tipografiia Transhelii, Rettera i Shneidera [in Russian].
- 10 Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (RGIA). F. 853. Op. 1. D. 23. 1851 [Russian State Historical Archive — RSHA. Fund 853. Case 1. Inv. 23. 1851]. [in Russian].
- 11 (1988). *Materialy po istorii Srednei i Tsentralnoi Azii X–XIX vv.* [Materials on the history of Middle and Central Asia X–XIX centuries]. Tashkent: Izdatelstvo “Fan” UzSSR, 413 [in Russian].
- 12 Momynova, Sh.R. (1993). *Materialy po istorii Kazakhstana (XIII–XVIII vv.)* [Materials on the history of Kazakhstan (XIII–XVIII centuries)]. Issue 2. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo universiteta [in Russian].
- 13 (1995). *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoi stepi, Bukharii, Khive, Persii, Tibete i Indii i vozvrashchenie ego otтуда cherez Angliiu v Rossiiu. Trete, vnov peredelannoe, ispravlennoe i umnozhennoe izdanie* [The wanderings of Philip Efremov in the Kirghiz steppe, Bukhara, Khiva, Persia, Tibet and India and his return from there through England to Russia. Third, again revised and enlarged edition]. *Puteshestviia po Vostoku v epokhu Ekateriny II - Travels in the East in the era of Catherine II.* — Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 14 Tsentr khraneniia arkhivnykh fondov Altaiskogo kraia (TsKhAF AK). F. 1. Op. 2 dop. D. 85 [Center for storage of archival funds of the Altai region – CSAFAR. Fund 1. Case 2 Ad. Inv. 85] [in Russian].
- 15 Medoev, A. (1993). *Kamen i estetika nomadov* [Stone and aesthetics of nomads]. *Kochevniki. Estetika: Poznanie mira traditsionnym kazakhskim iskusstvom — Nomads. Aesthetics: Cognition of the world by traditional Kazakh art.* Almaty: Gylym [in Russian].
- 16 Tolybekov, S.E. (1971). *Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII — nachale XX vv. (Politiko-ekonomicheskii analiz)* [Nomadic society of the Kazakhs in the XVII — early XX centuries (Political Economic Analysis)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 17 Markov, G.E. (1976). *Kochevniki Azii. Struktura khoziaistva i obshchestvennoi organizatsii* [Nomads of Asia. The structure of the economy and social organization]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo unersiteta [in Russian].
- 18 Masanov, N.E. (1995). *Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatelnosti nomadnogo obshchestva* [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the life of a nomadic society]. Almaty: Sotsinvest; Moscow: Gorizont [in Russian].
- 19 Elnitskii, K. (1908). *Inorodtsy Sibiri i Sredneaziatskikh vladenii Rossii. Etnograficheskie ocherki* [Foreigners of Siberia and the Central Asian possessions of Russia. Ethnographic essays]. (2d ed). Saint-Petersburg: Izdanie M.M. Gutzatsa [in Russian].
- 20 *Arkhiv Sankt-Peterburgskogo instituta istorii Rossiiskoi akademii nauk (Arkhiv SPb. II RAN)*. F. 36. Op. 1. D. 439. [Archive of the St. Petersburg Institute of History of the Russian Academy of Sciences]. Fund 36. Case 1. Inv. 439]. [in Russian].
- 21 Yudin, V.P. (1988). *“Ta’rikh-i Shaybani” kak istochnik po istorii kazakhskogo i karakalpakskogo narodov. Voprosy istoriografii i istochnikovedeniia Kazakhstana (dorevoliutsionnyi period)*. [“Ta’rikh-i Shaybani” as a source on the history of the Kazakh and Karakalpak peoples]. Alma-Ata [in Russian].
- 22 Tashtemkhanova, R. *Puteshestvie Otto Finsha i Alfreda Brema v Zapadnuui Sibir* [Journey of Otto Finsch and Alfred Brehm to Western Siberia]. Retrieved from <http://prostor.samal.kz/texts/num1203/tas1203.htm> [in Russian].
- 23 Zalesskii, B. (1991). *Zhizn kazakhskikh stepei* [Life of the Kazakh steppes]. Almaty: Oner [in Russian].
- 24 Sivers, I. (1999). *Pisma iz Sibiri; Falk I.P. Opisanie vsekh natsionalnostei Rossii* [Sievers I. Letters from Siberia; Falk I.P. Description of all nationalities of Russia]. (Trans). Almaty: Gylym [in Russian].
- 25 Nazarov, F. (1968). *Zapiski o nekotorykh narodakh Azii v zemliakh srednei chasti Azii* [Notes on some peoples of Asia in the lands of the middle part of Asia]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 26 Gern, fon, V.K. (1995). *Kharakter i nrvy kazakhov (Etnograficheskie zametki)* [The character and customs of the Kazakhs (Ethnographic notes)]. Zh.O. Artykbaev (Ed.). Karaganda: TOO “Nomad i Ko” [in Russian].
- 27 Dzhampeisova, Zh.M. (2004). *Funktsionirovanie traditsionnykh vlastnykh institutov kazakhov v kolonialnoi sisteme Rossiiskoi imperii* [The functioning of the traditional power institutions of the Kazakhs in the colonial system of the Russian Empire]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Almaty [in Russian].
- 28 *Arkhiv SPb. II RAN*. F. 179. Op. 1. D. 11. [ASPIHRAS. Fund 179. Case 1. Inv. 11] [in Russian].
- 29 *RGIA*. F. 853. Op. 1. D. 236. [RSHA. Fund 853. Case 1. Inv. 236] [in Russian].
- 30 Meindorf, E.K. (1975). *Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu* [Journey from Orenburg to Bukhara]. (N.A. Khalфина, Preface). Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 31 *Arkhiv SPb. II RAN*. F. 36. Op. 1. D. 524. [ASPIHRAS. Fund 36. Case 1. Inv. 524] [in Russian].
- 32 Bykov, A.Yu., & Boronin, O.V. (2003). *Ob etnicheskikh stereotipakh naseleniia Kulundinskogo raiona Altaiskogo kraia: vospriiatie russkimi i kazakhami drug druga* [On the ethnic stereotypes of the population of the Kulundinsky district of the Altai Ter-

ritory: the perception of each other by Russians and Kazakhs]. *Rossiiskaia zapadnaia Sibir — Tsentralnaia Aziia: novaia regionalnaia identichnost, ekonomika, bezopasnost: Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii* (24–25 maia 2002 g.) - *Russian Western Siberia — Central Asia: A New Regional Identity, Economy, Security: Materials of the International Conference*. (pp. 485-494). Beloukrikha, Barnaul: “AzBuka” [in Russian].

33 Bykov, A.Yu., & Boronin, O.V. (2003). Regionalnye aspekty rossiisko-kazakhstanskogo pogranichia (na primere Altaiskogo kraia Rossiiskoi Federatsii) [Regional Aspects of the Russian-Kazakh Borderland (on the example of the Altai Territory of the Russian Federation)]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz. Zhurnal obshchestvenno-politicheskikh issledovaniy* (Lulio, Shvetsiia) - *Central Asia and the Caucasus. Journal of Socio-Political Studies* (Lulea, Sweden), 1(25), 180-188 [in Russian].

34 Oktiabrskaya, I.V. (2002). Kazakhskaya problema. Etnopoliticheskaya i etnokontsionalnaya situatsiya na yuge Sibiri [Kazakh problem. Ethnopolitical and ethnoconfessional situation in the south of Siberia]. *Rossia — Tsentralnaia Aziia: problemy migratsii i bezopasnosti. Materialy seminarov “Bezopasnost v “kontaknykh zonakh” Aziatskoi Rossii i Tsentralnoi Azii: opyt i praktika regulirovaniia etnopoliticheskikh napriazhenii* (26–27 fevralia 2002 g.) - *Russia — Central Asia: Migration and Security Issues: materials of the seminar “Security in the “Contact Zones” of Asian Russia and Central Asia: experience and Practice of regulating Ethnopolitical Tensions* (pp. 167-176). Barnaul, Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

35 Vostrov, V.V. (1961). Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazakhov na territorii Semirechenskoi oblasti (XIX — nachalo XX v.) [Tribal composition and resettlement of Kazakhs on the territory of the Semirechensk region (XIX — early XX century)]. *Novye materialy po arkheologii i etnografii Kazakhstana - New materials on archeology and ethnography of Kazakhstan*. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk KazSSR, 119–135 [in Russian].

36 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan (TsGA RUz). F. 1. Op. 2. D. 699 [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan – CSARU. Fund 1. Case 2. Inv. 699] [in Russian].

37 Suleimenov, R.B., & Moiseev, V.A. (1988). Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablai). [From the history of Kazakhstan in the 18th century (on foreign and domestic policy of Ablai)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

38 Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii Ministerstva inostrannykh del Rossiiskoi Federatsii (AVPRI MID RF). F. 122. 1747 g. D. 3. [Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation — AFPREMFARF. Fund 122. 1747. Inv. 3] [in Russian].

39 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA). F. 248. Op. 14. Kn. 803. 1745-1750 gg. [Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA). Fund 248. Case 14. Inv. 803. 1745-1750] [in Russian].

40 (1830). Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI) [Complete collection of laws of the Russian Empire]. 1754–1757 g. Vol. XIV. Saint Petersburg: Tipografiia II Otdeleniia EIV Kantseliarii [in Russian].

41 Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti (GAOrO). F. 2. Op. 1. D. 9 [State Archive of the Orenburg Region – SAOR. Fund 2. Case 1. Inv. 9] [in Russian].

42 Smirnov, Yu.N. (2002). Sbornik ekstraktov imennykh ukazov 1734–1741 gg. (v komplekse materialov Orenburgskoi komisii — istochnikov po istorii otnoshenii Rossii s narodami Srednei Azii) [Collection of extracts of nominal decrees of 1734-1741. (in the complex of materials of the Orenburg Commission — sources on the history of Russia's relations with the peoples of Central Asia)]. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva - Collection of the Russian Historical Society, Vol. 5*(133). D.Yu. Arapova (Ed.). Moscow: Russkaia panorama, 11–31 [in Russian].

43 RGADA. F. 248. 1758 g. Op. 113. D. 889. [RSAAA. Fund 248. 1758. Case 113. Inv. 889] [in Russian].

44 Kappeler, A. (1997). Mazepintsy, malorosy, khokhly: ukraintsy v etnicheskoi istorii Rossiiskoi imperii [Mazepins, Little Russians, Khokhols: Ukrainians in the Ethnic History of the Russian Empire]. *Rossia–Ukraina: Istoriia vzaimootnoshenii — Russia–Ukraine: The history of relations*. A.I. Miller, V.F. Reprintsev, B.N. Floria (Ed.). Moscow: Shkola “Yazyki russkoi kultury”, 125–145 [in Russian].

45 Remnev, A.V. (1996). General-gubernator Zapadnoi Sibiri A.O. Diugamel [Governor-General of Western Siberia A.O. Dugamel]. *Izvestiia Omskogo gosudarstvennogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia - News of the Omsk State Museum of Local Lore*. Omsk, 4, 136–144 [in Russian].

46 Remnev, A.V. (2001). Imperskoe upravlenie aziatskimi regionami Rossii v XIX–nachale XX vekov: nekotorye itogi i perspektivy izucheniia [Imperial administration of the Asian regions of Russia in the 19th - early 20th centuries: some results and prospects for studying]. *Sibirskaya zaimka - Siberian zaimka*, 7 [in Russian].

47 Remnev, A.V. (2002). Sdelat Sibir i Dalnii Vostok russkimi: k voprosu o politicheskoi motivatsii kolonizatsionnykh protsessov XIX – nachala XX veka [Making Siberia and the Far East Russian: On the Question of the Political Motivation of the Colonization Processes of the 19th — Early 20th Centuries]. *Sibirskaya zaimka - Siberian zaimka*, 3; Remnev, A.V., (2002). Geograficheskie, administrativnye i mentalnye granitsy Sibiri XIX – nachalo XX v. [Geographical, administrative and mental borders of Siberia of the XIX–beginning of the XX century]. *Sibirskaya zaimka - Siberian zaimka*, 8 [in Russian].

48 Kappeler, A. (1993). Dve tendentsii v otnosheniakh Rossii k musulmanskim narodam Rossiiskoi imperii [Two Trends in Russia's Relations to the Muslim Peoples of the Russian Empire]. *Otechestvennaia istoriia - Domestic history*, 2, 129–135 [in Russian].

49 Arapov, D.Yu. (2002). Pervyi rossiiskii general-musulmanin Kutlu-Mukhammed Tevkelev [The first Russian Muslim general Kutlu-Mukhammed Tevkelev]. *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva - Collection of the Russian Historical Society, Vol. 5*(153). Moscow: Russkaia panorama, 32–37 [in Russian].

50 Moiseev, V.A. (1998). Rossia i Dzhungarskoe khanstvo v XVIII veke. (Ocherki vneshnepoliticheskikh otnoshenii). [Russia and the Dzungar Khanate in the 18th century (Essays on foreign policy relations)]. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

- 51 (1865). Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo Shtaba. Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz steppe of the Orenburg department]. Vol. 10 (L. Meier (Comp.). Saint-Petersburg: Tipografiia E. Veimara i F. Persona [in Russian].
- 52 (2020). Kazakhskoe dvorianstvo. XIX — nachalo XX vv.: monografiia v dokumentakh [Kazakh nobility. 19th – early 20th centuries: monograph in documents]. G.S. Sultangalieva (Ed.). G.S. Sultangalieva, U.Zh. Tuleshova (Comp.). Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 53 Bekmakhanov, E.B. (1949). Reaktsionnaia rol musulmanstva, dukhovenstva [The reactionary role of Islam, the clergy]. *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR - Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. 11, 65–76 [in Russian].
- 54 Kiseleva, M.S. (2003). Knizhnik i uchenyi: Simeon Polotskii i Vasilii Tatishchev [Scribe and scientist: Simeon Polotsky and Vasilii Tatishchev]. *Chelovek mezhdru Tsarstvom i Imperiei. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii “Chelovek mezhdru Tsarstvom i Imperiei: kulturno-istoricheskie realii, ideinye stolkoveniia, rozhdenie perspektiv” - A man between a Kingdom and an Empire. Materials of the international conference “Man between the Kingdom and the Empire: cultural and historical realities, ideological clashes, the birth of prospects” (14–15 noiabria 2002 g.)*, (pp. 201–209). Moscow: Institut cheloveka RAN [in Russian].
- 55 Kraft, I.I. (1898). Sbornik zakonov i kirgizakh stepnykh oblastei [Collection of laws on the Kirghiz of the steppe regions] Orenburg: Tipo-litografiia P.N. Zharinova [in Russian].
- 56 Zapiski Ivana Ivanovicha Nepliuieva (1693–1773) [Notes of Ivan Ivanovich Nepluyev (1693–1773)]. Saint-Petersburg, 1893; Orenburg: Izdatelstvo “Orenburgskaia guberniia”, 2004 (faksimilnoe izdanie), 198+VIII [in Russian].
- 57 Vishlenkova, E. Zaboias o dushakh poddannikh: religioznaia politika Rossii pervoi chetverti XIX v. [Caring for the souls of subjects: the religious policy of Russia in the first quarter of the 19th century]. Retrived from <http://mion.sgu.ru/books> [in Russian].
- 58 TsKhAF AK. F. 1. Op. 2 dop. D. 2. [CSAFAR. Fund 1. Case 2 Ad. Inv. 2] [in Russian].
- 59 (1964). Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVIII–XIX vekakh (1771–1867 gody) (Sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries (1771–1867) (Collection of documents and materials)]. Alma-Ata: Nauka, 2 [in Russian].
- 60 (1979). Vneshniaia politika Rossii XIX — nachala XX veka. Dokumenty rossiiskogo Ministerstva inostrannykh del [Russia's foreign policy in the 19th and early 20th centuries. Documents of the Russian Ministry of Foreign Affairs]. Moscow: Nauka, 2, 3(11) [in Russian].
- 61 Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 90. [ASPIHRAS. Fund 267. Case 1. Inv. 90] [in Russian].
- 62 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (TsGA RK). F. 4. Op. 1. D. 3516. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan – CSARK. Fund 4. Case 1. Inv. 3516] [in Russian].
- 63 Bekmakhanov, E.B. (1992). Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka [Kazakhstan in the 20–40s of the XIX century]. (2d ed). Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].
- 64 (1914). Sbornik materialov dlia istorii zavoevaniia Turkestanskogo kraia [Collection of materials for the history of the conquest of the Turkestan region]. T. 4. 1842 i 1843 god. A.G. Serebrennikov (Comp.). Tashkent: Tipografiia Shtaba Turkestanskogo voennogo okruga, 467+IV [in Russian].
- 65 RGIA. F. 1405. Op. 69. 1871 g. D. 7102-b. [RSHA. Fund 1405. Case 69. 1879/ Inv. 7102b] [in Russian].
- 66 (1999). Gubernatory Orenburgskogo kraia [Governors of the Orenburg Region]. V.G. Semenov, V.P. Semenova (Comp). Orenburg: Orenburgskoe knizhnoe izdatelstvo, 396 [in Russian].
- 67 Viatkin, M.P. (1939). Zhurnal Orenburgskogo muftiia [Journal of the Orenburg Mufti]. *Istoricheskii arkhiv - Historical Archive*, Vol. 2. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 2 [in Russian].
- 68 Arkhiv SPb. II RAN. F. 36. Op. 1. D. 438. [ASPIHRAS. Fund 36. Case 1. Inv. 438] [in Russian].
- 69 (1869). Arkhiv Gosudarstvennogo Soveta [Archive of the State Council]. T. 1. Sovet v tsarstvovanie imperatritsy Ekateriny II (1768–1796 gg.) — Vol. 1. The Council during the reign of Empress Catherine II (1768–1796). Saint-Petersburg: Tipografiia.II otdeleniia EIV Kantseliarii, 1 [in Russian].
- 70 Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 7 [ASPIHRAS. Fund 267. Case 1. Inv. 7] [in Russian].
- 71 (1996). Rossiia, Zapad i musulmanskii Vostok v kolonialnuui epokhu [Russia, the West and the Muslim East in the Colonial Era]. Saint-Petersburg: Izdatelstvo “Dmitrii Bulanin” [in Russian].
- 72 Viatkin, M.P. (1947). Batyr Srym [Batyr Srym]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 73 Yudin, P.L. & Baron, O.A. (1897). Igelstrom v Orenburgskom krae (1784–1792 i 1796–1798 gg.) [Igelstrom in the Orenburg region (1784–1792 and 1796–1798)]. *Russkii arkhiv - Russian archive*, Book 1, No. 4, 513–545. Moscow: Tipografiia Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 74 (1858). Zamechaniia maiora Blankenagelia vposledstvie poezdki ego iz Orenburga v Khivu, v 1793–94 godakh [Major Blankenagel's remarks after his trip from Orenburg to Khiva in 1793–94]. Izdany s obiasneniiami V.V. Grigoreva. Saint-Petersburg: Tipografiia Morskogo ministerstva [in Russian].
- 75 Zimanov, S.Z. (1960). Politicheskii stroi Kazakhstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX vv. [The political system of Kazakhstan at the end of the XVIII and the first half of the XIX centuries]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 76 Azamatov, D.D. (1994). Orenburgskoe Magometanskoe Dukhovnoe Sobranie v obshchestvennoi i dukhovnoi zhizni musulmanskogo naseleniia yuzhnogo Urala v kontse XVIII–XIX vv. [Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly in the social and spiritual life of the Muslim population of the southern Urals at the end of the 18th–19th centuries]. *Extended abstract of candidate's thesis* [in Russian].

- 77 Dashkovskii, P.K., & Shershneva, E.A. (2020). Islam i imperiia: polozhenie musulmanskikh obshchin Zapadnoi Sibiri v kontekste gosudarstvenno-konfessionalnoi politiki vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v. [Islam and Empire: the position of the Muslim communities of Western Siberia in the context of state-confessional policy in the second half of the 19th — early 20th centuries.]. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta [in Russian].
- 78 Abdrakhmanova, B.M. (1998). Istoriia Kazakhstana: vlast, sistema upravleniia, territorialnoe ustroistvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the 19th century]. Astana: RAPO “Poligrafiiia” [in Russian].
- 79 Asanova, S.A. (1994). Islam v dukhovnoi kulture Kazakhstana nachala veka [Islam in the spiritual culture of Kazakhstan at the beginning of the century]. *Kazakhstan v nachale XX veka: metodologiia, istoriografiia, istochnikovedenie - Kazakhstan at the beginning of the XX century: methodology, historiography, source studies*. Almaty: TADAP [in Russian].
- 80 Mubarakzianov, M.A. (2011). Politika rossiiskogo pravitelstva v otnoshenii Malogo zhuzha v 80–90-e gg. XVIII v. i orenburgskii muftii M. Khusainov [The policy of the Russian government towards the Small Zhuz in the 80–90s. 18th century and Orenburg mufti M. Khusainov]. *Orenburgskoe Magometanskoe Dukhovnoe Sobranie i dukhovnoe razvitie tatarskogo naroda v poslednei chetverti XVIII–nachale XX vv.: Materialy nauchnogo seminara (Kazan, 18 dekabria 2009 g.) - Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly and the spiritual development of the Tatar people in the last quarter of the XVIII–early XX centuries: Materials of scientific research (pp. 100-107)*. Kazan: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 81 Danilina, M.V. (2000). Deiatelnost O.A. Igelstroma v 1770–1790-kh gg. [Activities of O.A. Igelstrom in the 1770s-1790s.] *Rabota na Vserossiiskuiu programm podderzhki molodykh issledovatelei “Shag v budushchee”. Rukopis na 19 listakh. Iz lichnogo arkhiva avtora - Work for the All-Russian program of support for young researchers “Step into the future”. Manuscript for 19 l. From the personal archive of the author. 24 p.* Barnaul [in Russian].
- 82 Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 106 [ASPIHRAS. Fund 267. Case 1. Inv. 106] [in Russian].
- 83 Arkhiv SPb. II RAN. F. 36. Op. 1. D. 495. [ASPIHRAS. Fund 36. Case 1. Inv. 495] [in Russian].
- 84 Dobrosmyslov, A. (1902). Zaboty imperatritsy Ekateriny II o prosveshchenii kirgizov [Concerns of Empress Catherine II about the enlightenment of the Kirghiz]. *Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii - Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission*. Vypusk IX. Orenburg: Gubernskaia tipografiia [in Russian].
- 85 Khokhlov, A.N. (2004). Poezdka V.V. Vereshchagina v Chuguchak v 1869 godu: Neizvestnye stranitsy puteshestvii russkogo khudozhnika po Tsentralnoi Azii [The trip of V.V. Vereshchagin to Chuguchak in 1869: Unknown pages of the Russian artist's travels in Central Asia]. *Vostochnyi arkhiv - Eastern Archive*, 11-12, 3–9 [in Russian].
- 86 Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 23 [ASPIHRAS. Fund 267. Case 1. Inv. 23] [in Russian].
- 87 RGIA. F. 1291. Op. 8. D. 126. 1827 g. [RSHA. Fund 1291. Case 8. Inv. 126. 1827] [in Russian].
- 88 (2002). Neizvestnyi Vladimir Ivanovich Dal. Orenburgskii kraj v ocherkakh i nauchnykh trudakh pisatel'ia [Unknown Vladimir Ivanovich Dal. Orenburg region in essays and scientific works of the writer]. Orenburg: Orenburgskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
- 89 Abdrakhmanova, B.M. (1991). Razrabotka M.M. Speranskim “Ustava o sibirskikh kirgizakh” 1822 g. i sotsialno-politicheskie instituty kazakhskogo obshchestva [Development of M.M. Speransky “The Charter of the Siberian Kirghiz” 1822 and the socio-political institutions of the Kazakh society]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 8, Istoriia - Bulletin of the Moscow State University. Series 8, History*, 4, 49-58 [in Russian].
- 90 (1948). Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu [Materials on Kazakh customary law]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 91 (1891). Rasskaz iz zhizni kirgiz Nikolaevskogo uezda Turgaiskoi oblasti, s 1830 po 1880 gody [A story from the life of the Kirghiz of the Nikolaevsky district, Turgai region, from 1830 to 1880]. *Zapiski Orenburgskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Vypusk IV - Notes of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society. Issue 1*. Orenburg, 98–117 [in Russian].
- 92 Seidalin, T. (1870). O razvitii khlebopashestva po basseinu reki Turgaia [On the development of arable farming in the Turgay river basin]. *Zapiski Orenburgskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. Vypusk IV - Notes of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society. Issue 1*. Orenburg, 234–257 [in Russian].
- 93 Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 26. [ASPIHRAS. Fund 267. Case 1. Inv. 26] [in Russian].
- 94 Sokolov, Yu.A. (1969). Nachalo voennykh deistvii protiv Kokandskogo khanstva i voprosy prisoedineniia ego k Rossii [The beginning of hostilities against the Kokand Khanate and the issues of its accession to Russia]. *Materialy po istorii prisoedineniia Srednei Azii k Rossii. Chast I. Nauchnye Trudy Tashkentskogo gosudarstvennogo universiteta imeni V.I. Lenina - Materials on the history of the annexation of Central Asia to Russia. Part I. Scientific works of Tashkent State University named after V.I. Lenin*. Tashkent [in Russian].
- 95 Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA). F. VUA. Op. 1. D. 1117 [Russian State Military Historical Archive – RSMHA. Fund MRA. Case 1. Inv. 1117] [in Russian].
- 96 Valikhanov, Ch.Ch. (1958). Zapiska o sudebnoi reforme [Note on Judicial Reform]. *Izbrannye proizvedeniia*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 196–235 [in Russian].
- 97 RGIA. F. 853. Op. 1. 1852-1860 gg. D. 93. [RSHA. Fund 853. Case 1. 1852-1860. Inv. 93] [in Russian].
- 98 Bykov, A.Yu. (2003). Istoki modernizatsii Kazakhstana (Problema sedentarizatsii v rossiiskoi politike XVIII — nachala XX veka) [The origins of the modernization of Kazakhstan (The problem of sedentarization in Russian politics in the 18th — early 20th centuries)]. Barnaul: Izdatelstvo “AzBuka” [in Russian].
- 99 RGIA. F. 853. Op. 1. 1852 g. D. 24. [RSHA. Fund 853. Case 1. 1852. Inv. 24] [in Russian].

- 100Kurnykin, O.Yu. (2002). Islamskii faktor v Kazakhstane: istoricheskii opyt i sovremennye realii [Islamic factor in Kazakhstan: historical experience and modern realities]. *Rossiiā–Tsentralnaia Aziia: problemy migratsii i bezopasnosti: materialy seminara “Bezopasnost v “kontaktnykh zonakh” Aziatskoi Rossii i Tsentralnoi Azii: opyt i praktika regulirovaniia etnopoliticheskikh napriazhenii (Barnaul, 26–27 fevralia 2002 g.) - Russia–Central Asia: Problems of migration and security: materials of the seminar: “Security in the “contact zones” of Asian Russia and Central Asia: experience and practice of regulating ethnopolitical tensions.* Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 101Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 27. [ASPBIOSRSA. Fund 267. Case 1. Inv. 27.] [in Russian].
- 102Remnev, A.V. (2002). Tsentralno-Aziatskii imperskii treugolnik v geopoliticheskoi konstruktsii M.I. Veniukova [The Central Asian imperial triangle in the geopolitical construction of M.I. Venyukov]. *Rossiiā–Tsentralnaia Aziia: problemy migratsii i bezopasnosti: materialy seminara “Bezopasnost v “kontaktnykh zonakh” Aziatskoi Rossii i Tsentralnoi Azii: opyt i praktika regulirovaniia etnopoliticheskikh napriazhenii (Barnaul, 26–27 fevralia 2002 g.) - Russia–Central Asia: Problems of migration and security: materials of the seminar “Security in the “contact zones” of Asian Russia and Central Asia: experience and practice of regulating ethnopolitical tensions.* Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 71–80 [in Russian].
- 103Balkashin, N.N. (1887). O kirgizakh i voobshche podvlastnykh Rossii musulmanakh [About the Kirghiz and generally subject to Russia Muslims]. Saint-Petersburg: Tipografiia MVD [in Russian].
- 104Arkhiv SPb. II RAN. F. 267. Op. 1. D. 28. [ASPBIOSRSA. Fund 267. Case 1. Inv. 28] [in Russian].
- 105Lysenko, Yu.A. (2010). “Tatarskii vopros” v konfessionalnoi politike Rossiiskoi imperii v Kazakhstane (konets XVIII — nachalo XX v.) [“The Tatar Question” in the Confessional Policy of the Russian Empire in Kazakhstan (late 18th — early 20th centuries)]. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta - Proceedings of the Altai State University, 3-4, 146–152* [in Russian].
- 106Popov, A.L. (1940). Iz istorii zavoevaniia Srednei Azii [From the history of the conquest of Central Asia]. *Istoricheskie zapiski - Historical notes.* Moscow–Leningrad, Vol. 9 [in Russian].
- 107TsGA RK. F. 64. Op. 1. D. 162. 1839 g. [CSARK. Fund 64. Case 1. Inv. 162. 1839] [in Russian].
- 108(1985). Kazakhskie poslovitsy i pogovorki [Kazakh proverbs and sayings]. M.A. Akkozina (compiled and translated). Second edition, revised and expanded. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 109Bukeikhanov, A.N. (1994). Knizhnoe imia ego Ibragim (Avraam) [His book name is Ibrahim (Abraham)]. *Slovo ob Abae. - A word about Abai,* Alma-Ata: Oner, 92–95 [in Russian].
- 110Eliseev, E. (1900). Zapiski missionera Bukonskago stana Kirgizskoi missii za 1892–1899 gg. [Notes of the missionary of the Bukonsky camp of the Kirghiz mission for 1892–1899]. Saint-Petersburg: Tipografiia E. Evdokimova [in Russian].
- 111Sinkovskii, F. (1884). Zapiski missionera Kirgizskoi missii, sviashchennika Filareta Sinkovskago, za posledniuiu tret 1882 goda (nachalo Kirgizskoi missii) i za 1883 god [Notes of the Missionary of the Kirghiz Mission, Priest Philaret Sinkovsky, for the last third of 1882 (the beginning of the Kirghiz Mission) and for 1883]. *Tomskie eparkhialnye vedomosti, Tom 7-8. Otdelnyi ottisk. Tomsk Diocesan Gazette, Vol. 7, 8. A separate impression.* Tomsk: Tipografiiia Mikhailova i Makushina [in Russian].
- 112Mukhamedov, Sh.B. (2013). Istoriko-istochnikovedcheskii analiz gosudarstvennogo regulirovaniia islama Rossiiskoi imperiei v Turkestane (1864–1917) [Historical and source analysis of the state regulation of Islam by the Russian Empire in Turkestan (1864–1917)]. *Akademii nauk Respubliki Uzbekistan, Institut istorii - Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Institute of History.* Tashkent: Baktria press [in Russian].
- 113Zhirenchin, K.A. (1996). Politicheskoe razvitie Kazakhstana v XIX — nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the XIX — early XX centuries]. Almaty: Zheti zhargy [in Russian].
- 114TsGA RK. F. 25. Op. 1. D. 1471. [CSARK. Fund 25. Case 1. Inv. 1471] [in Russian].
- 115Radlov, V.V. (1989). Iz Sibiri: Stranitsy dnevnika [From Siberia: Diary Pages]. S.I. Vainshteina (Trans, notes and afterword). Moscow: Vostochnaia literatura, 752 [in Russian].
- 116Nebolsin, P. (1960). Puteshestvuiushchii kirgiz [Traveling Kyrgyz]. *Russkii vestnik. “Sovremennaia letopis” - Russian Bulletin. “Modern Chronicle”, 29, 41–49* [in Russian].
- 117Zhelunov, I.I. (1860). Kirgizomaniia [Kirghizomania]. *Russkii vestnik. “Sovremennaia letopis” - Russian Bulletin. “Modern Chronicle”, 30, 1, 45–51* [in Russian].
- 118Plotnikov, L. (1860). Po povodu stati: Puteshestvuiushchie kirgizy [Regarding the article: Traveling Kyrgyz]. *Russkii vestnik. “Sovremennaia letopis” - Russian Bulletin “Modern Chronicle”, 30, 1, 245–277* [in Russian].
- 119Geins, A.K. (1866). Kirgizskie ocherki [Kyrgyz essays]. *Voennyi sbornik - Military collection, 6, 305–348* [in Russian].
- 120RGIA. F. 1291. Op. 84. 1899 g. D. 38. Ch. I. [RSHA. Fund 1291. Case 84. 1899. Inv. 38. Part 1] [in Russian].
- 121(1914). Aziatskaia Rossiia [Asian Russia]. Chast 1. Liudi i poriadki za Uralom - Part 1. People and orders beyond the Urals. Saint-Petersburg, 578+VIII [in Russian].
- 122(1999). Istoriia filosofii: Zapad–Rossiiā–Vostok [History of Philosophy: West — Russia — East]. Kniga 3. Filosofiiia XIX–XX vv - Book 3. Philosophy of the XIX–XX centuries (2d ed). Moscow: Greko-latinskii kabinet Yu.A. Shichalina [in Russian].
- 123Lakost, de G. (1908). Rossiia i Velikobritaniia v Tsentralnoi Azii [Russia and Great Britain in Central Asia]. Tashkent: Izdanie Shtaba Turkestanskogo voennogo okruga [in Russian].
- 124Moiseev, V.A. (2001). Rossiia i tsinskii Kitai glazami musulmanskikh narodov Tsentralnoaziatskogo frontira (vtoraia polovina XIX–nachalo XX vv.). Doklad na Mezhdunarodnoi konferentsii “Rossiisko-amerikanskii frontier”. Rukopis. Iz lichnogo arkhiva avtora [Russia and Qing China through the eyes of the Muslim peoples of the Central Asian frontier (second half of the 19th–early 20th centuries). Report at the International Conference “Russian-American Frontier”. The manuscript. From the personal archive of the author, 6 [in Russian].

- 125(1885). Pisma N.I. Ilminskogo k ober-prokuroru Sviatishhego Sinoda K.P. Pobedonostsevu [Letters from N.I. Ilminsky to the Chief Prosecutor of the Holy Synod K.P. Pobedonostsev]. Kazan [in Russian].
- 126Alekseev, I.L. (2002). N.P. Ostroumov o problemakh upravleniia musulmanskim naseleniem Turkestanskogo kraia [Ostroumov on the problems of managing the Muslim population of the Turkestan Region]. D.Yu. Arapova (Ed.). *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva - Collection of the Russian Historical Society*, 5(133), 89–95. Moscow: “Russkaia panorama” [in Russian].
- 127Sabitov, N. (1950). Mekteby i medrese u kazakhov [Mektebs and madrasahs among the Kazakhs]. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 128Makhmutov, Z.A. (2017). Dukhovnaia i obrazovatelnaia deiatel'nost tatar v kazakhskoi stepi v kontekste vnutrennei politiki Rossiiskoi imperii (vtoraia polovina XVIII–nachalo XX veka) [Spiritual and educational activity of the Tatars in the Kazakh steppe in the context of the domestic policy of the Russian Empire (the second half of the 18th–early 20th centuries)]. *Samarskii nauchnyi vestnik - Samara Scientific Bulletin*, 6, 1(18), 113–117 [in Russian].
- 129(1957). Rabochee i agrarnoe dvizhenie v Kazakhstane v 1907–1914 godakh. Sbornik dokumentov i materialov [Labor and agrarian movement in Kazakhstan in 1907–1914. Collection of documents and materials]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 130(1912). Rassmotrenie smety Pereselencheskogo Upravleniia na 1912 g. v Obshchem Sobranii Gosudarstvennoi dumy [Consideration of the estimate of the Resettlement Administration for 1912 in the General Assembly of the State Duma]. *Voprosy kolonizatsii - Colonization issues*, 11 [in Russian].
- 131Zapiski P.A. (2003). Stolypina po “musul'manskomu voprosu” [Notes by P.A. Stolypin on the “Muslim question”]. Preface, notes and comments by D.Yu. Arapova. *Vostok - East*, 2, 124–144 [in Russian].
- 132Zapiska S.Yu. (2003). Vitte po “musul'manskomu voprosu” 1900 g. [Note by S.Yu. Witte on the “Muslim question” in 1900] (Publikatsiia D.Iu. Arapova). *Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva - Collection of the Russian Historical Society*, Vol. 1(155), 198–209. Moscow [in Russian].
- 133Kein, A. (2021). Rossiiskii khadz. Imperiia i palomnichestvo v Mekku [Russian hajj. Empire and pilgrimage to Mecca] (Trans). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 134Saidazimbaev, S.-G. (1909). Otchet Said-Gani Saidazimbaeva o dvizhenii musul'manskikh palomnikov v Mekku v 1908 godu [Report of Said-Gani Saidazimbaev on the movement of Muslim pilgrims to Mecca in 1908]. Saint-Petersburg: Tipografiia “Ekspress” V.S. Borozina [in Russian].
- 135(1990). “Turkestanskomu general-gubernatoru...”. Publikatsiia “Kratkogo otcheta o nastroenii musul'manskogo naseleniia v Turkestanskom krae k oktiabriu 1914 goda” [“To the Governor-General of Turkestan ...” Publication of a “Short Report on the Mood of the Muslim Population in the Turkestan Territory by October 1914”]. Yu.A. Sumarokova (Ed.). *Voenno-istoricheskii zhurnal - Military History Magazine*, 11, 79–87 [in Russian].
- 136TsGA RK. F. 64. Op. 1. D. 1430. [CSARK. Fund 64. Case 1. Inv. 1430] [in Russian].
- 137Bekmakanov, E.B. (1959). Novye materialy k tvorcheskoi biografii Abaia Kunanbaeva [New materials for the creative biography of Abay Kunanbaev]. *Uchenye zapiski Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya istoricheskaya - Scientific notes of the Kazakh State University. The series Historical*, 38, 4, 163–169 [in Russian].
- 138Beisenbaeva, S. (1994). 10 let pod sledstviem [10 years under investigation]. “Kazakhstanskaia Pravda” - “Kazakhstan truth”.
- 139Bukeikhanov, A. (1910). Kirgizy [Kirgiz]. *Formy natsionalnogo dvizheniia sovremennogo gosudarstva - Forms of the national movement of the modern state*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 140(2002). Bezopasnost i mezhdunarodnoe sotrudnichestvo v poise novykh granits Rossii [Security and International Cooperation in the Belt of Russia's New Borders]. L.B. Vardomskogo i S.V. Golunova (Eds.). Moscow–Volgograd: NOFMO [in Russian].
- 141(1932). Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii. Sbornik dokumentov [The uprising of 1916 in Central Asia. Collection of documents]. P.G. Galuzo (Ed.). Tashkent: Gosizdat UzSSR [in Russian].
- 142Musyрманова, А.Ш. (1994). Vosstanie 1916 g. v Akmolinskoi i Semipalatinskoi oblastiakh [The uprising of 1916 in Akmo-la and Semipalatinsk regions]. *Valikhanovskie chteniia–2: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii. Chast I. -Valikhanov readings–2: materials of the scientific and practical conference. Part I*. Kokshetau: Gylym [in Russian].
- 143(1910). Rassmotrenie smety Pereselencheskogo Upravleniia na 1910 god v Obshchem Sobranii Gosudarstvennoi dumy [Consideration of the estimates of the Resettlement Administration for 1910 in the General Assembly of the State Duma]. *Voprosy kolonizatsii - Colonization issues*, 7, 429–508 [in Russian].
- 144Arkhiv Sankt-Peterburgskogo otdeleniia Instituta vostokovedeniia Rossiiskoi akademii nauk (Arkhiv SPb. Otdeleniia EIV RAN. Razd. III. Op. 1. D. 45. [Archive of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences – ASPBIOSRSA. Fund III. Case 1. Inv. 45] [in Russian].
- 145Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GA RF). F. R6655. Op. 1. D. 29. [Russian State Archive – RSA. Fund R6655. Case 1. Inv. 29] [in Russian].
- 146(1972). Obrazovanie Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik: sbornik dokumentov [Formation of the Union of Soviet Socialist Republics: collection of documents]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 147Bykov, A.Yu. (2001). K voprosu ob avtonomii sibirskikh vlastei v reshenii mezhdunarodnykh problem v seredine XIX v. (na primere prisoedineniia Turkestanskogo kraia) [On the question of the autonomy of the Siberian authorities in solving international problems in the middle of the 19th century (on the example of the annexation of the Turkestan Region)]. *Sibir v sisteme mezhdunarodnykh svyazi: Sbornik nauchnykh statei i materialov - Siberia in the system of international relations: collection of scientific articles and materials*. V.P. Zinoveva (Ed.). Tomsk: Izdatekstvo Tomskogo universiteta [in Russian].

Н.Н. Елкей*, Т.С. Садықов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: muzlife.nbek@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz)*

Алаш қозғалысының қайраткері Хайретдин Болғанбаев: тарихтағы жеке тұлғаның рөлі

Қазіргі кезеңде Отандық тарихнамада XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында орын алған тарихи үрдістерді және оның мәселелерін зерттеу өзекті әрі күрделі тақырыптардың бірі екендігі белгілі. Еліміздің тарихында XX ғасырдың бас кезеңі ерекше орынға ие. Себебі, осы кезеңдегі қазақ халқының қоғамдық-саяси тарихы қазақтардың мүддесін қорғаған интеллигенциямен және Алаш қозғалысымен тығыз байланысты. Сондықтан мақаланың өзектілігі — XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ интеллигенциясының тәуелсіздік және дәстүрлі қоғамның санасын жаңарту үшін күресін, осымен бірге атқарған рөлін зерттеудің қазіргі уақыттағы Қазақстан Республикасының дамуы үшін қажеттілігімен айқындалады. Егер, XX ғасырдың тарихына үңілетін болсақ, қазақ интеллигенциясы әйгілі жарқын тұлғалардың қалыптасуына әкелгендігі белгілі. Мұндай тұлғалардың бірі — Хайретдин Болғанбаев. Осы себептен мақаланың мақсаты — Хайретдин Болғанбаевтың XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының дамуы мен қайта құруларға қатысуын және қосқан үлесін анықтау.

Кілт сөздер: Хайретдин Болғанбаев, тарихи тұлға, Алаш қозғалысы, Қазақстан тарихы, қазақ интеллигенциясы, XX ғ. басындағы қазақ қоғамы, «Бірлік туы» газеті, ұлттық ағарту ісі.

Kipicne

Бүгінгі уақытта отандық тарихта зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер баршылық және қазіргі уақытта тарих ғылымының міндеті ретінде осы мәселелерді зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Осындай мәселелердің қатарында тарихи тұлғаны тану мәселесі бар. Қазақстан тарихындағы тұлғатану бағыты мемлекетіміздің тәуелсіздігі жарияланғаннан соң даму жолына көшкені белгілі. Отандық тарихнамада тұлғатануға қатысты көптеген жаппай деректердің және әртүрлі сипаттағы зерттеу жұмыстарының бар болуына қарамастан белгілі бір объективті және субъективті себептерге (тоталитарлық жүйенің салдарына) байланысты тарихи тұлғатануды тарихи ойдың дамуының белгілі бір бағыты ретінде қарастыру ұзақ жылдар бойы назардан тыс қалғаны белгілі. Отандық тарихтың мәселелерін талдау және тарихтың әйгілі тұлғаларының өмірі мен қызметін, оның тарихтағы рөлін зерттеуде шектеу қойылып, мөлшерлі таңдау әдісі қолданылды. Қазақстандық тарихнамада орын алған мұндай жағдайды Ж.К. Касымбаев былай атап көрсетеді: «Классовый подход к исследованию биографии известных личностей прошлой эпохи по своим последствиям оказался весьма ущербным. В освещении крупных личностей казахской государственности феодальной эпохи и нового времени действовал явственный запрет или же некоторый предел, который никто из исследователей не смел переступить. В противном случае ярлык национализма или других инкриминаций давал судебно-карательным органам широкие полномочия для открытой расправы с такими послушниками» [1]. Әрине, кеңестік кезеңдегі қазақстандық тарихнамада көрнекті қайраткерлердің есімін «тірілтікізу» қасретті нәтижеге әкеліп, тарихшы-зерттеушіні сот үрдісіне тартумен байланысты болды. Мысал ретінде қазақстандық тарихшы, профессор Е.Б. Бекмахановты атап көрсетуге болады. Е.Б. Бекмахановтың «ісі» тарихи тұлғатану саласындағы ғылыми зерттеулердің объективті үрдісін ұзақ жылдарға тежеді. Е.Б. Бекмахановтың тарихты түсіну мен түсіндірудегі ұстанымы — тарихты жеке тұлға арқылы танумен байланысты болды. Ол тарихи үрдісті ұғыну үшін жеке тұлғаның қызметін кең әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрғыда қарастырды [2].

Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген соң өзіндік рухани ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, еліміздің өткен тарихын жаңаша сипатта бағалау мүмкіндігі туындады. Атап айтқанда, бір жақты қарастырылып келген бұрмаланған тарихымызды зерттеп, оған жаңа сараптамалық баға берген отандық ғалымдар жаңа ғылыми әдістер арқылы тарихта маңызды із қалдырған танымал тарихи

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: muzlife.nbek@mail.ru

тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеу қолға алынды. Осыған байланысты, қазіргі уақытта ұлттық қайраткерлердің халықтың және мемлекеттің дамуына қосқан үлесін, олардың қоғамдық-саяси қызмет пен әлеуметтік үрдістердегі рөлін зерттеуге үлкен назар аударылып келеді. Мұндай мемлекеттік–қоғамдық қайраткерлердің қатарына XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы тарихи аренаға шыққан және қазақ ұлтының мүддесін қорғаған интеллигенция өкілдерін жатқызуға болады.

Әрине, тарихи құбылыстар мен үрдістерді зерттегенде көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі тарих сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы екендігін ескерсек, тарихи тұлғалар болашақта да ғылыми ойдың зерттеу нысаны болып қала береді. Яғни, қазіргі кезеңде тарихи тұлғаның атқарған рөліне қатысты мәселелер тарих ғылымының дамуындағы басым тақырыптардың біріне айналды. Өз заманында да өзекті болып табылған көрнекті тарихи тұлғалардың идеялары, шығармашылығы мен есімі қазіргі кезеңде қоғамдық сананы байытатын фактор ретінде өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Себебі, бұл ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үрдістеріне және отансүйгіштікті сезімді оятып, халықтың өзін-өзі оң дәрежеде бағалауына айтарлықтай ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, біз үшін XX ғасырдың басында Қазақстанда орын алған қоғамдық-саяси және рухани-мәдени үрдістердің дамуында өзіндік бір маңызды із қалдырған Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен қызметін, атқарған рөлін зерттеп, оған ғылыми тұрғыдан баға берудің маңызы жоғары.

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи құбылыстардың дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін танымның жалпы ғылыми принциптері, соның ішінде историзм мен объективтілік принциптері құрайды. Х. Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттеу барысында биографиялық және кезеңдеу, осымен бірге тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Биографиялық және кезеңдеу әдістері Х. Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттеуге, ал тарихи салыстыру әдісі XX ғ. басындағы Қазақстандағы тарихи және саяси құбылыстардың ортақ тұстары мен ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік берді. Осымен бірге, биографияның принциптері микротарих әдістерінің негізін қамтитыны белгілі. Оның негізгі мақсаты — кез келген бір индивидтің даралығын талдауға, оның өмір сүрген және қызмет жасаған әлеуметтік ортасын анықтау. Себебі, макротарих тәсілі белгілі бір жағдайларға байланысты жеке тұлғаның қасиетін және ерекшеліктерін назардан тыс қалдырады. Сондықтан, жеке тұлғаны зерттеу үшін микротарих тәсілі қолданылды. Бұл әдістің негізінде Х. Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттей отырып (микротарих), XX ғасырдың басындағы ірі әлеуметтік-тарихи үрдістер (макротарих) туралы да білім қалыптастыра аламыз. Сондықтан, аталған әдістің маңыздылығы жоғары болып табылады.

Нәтижелер және оларды талқылау

XX ғ. бас кезіндегі Отандық тарихымыздың «ақтандақ» беттерінің біршамасы Алаш партиясы және Алашорда үкіметімен тығыз байланысты. Өзімізге белгілі, осы кезде қазақ ұлттық интеллигенциясы ұлт-азаттық мүддені қорғап, қазақ халқының сана-сезімін оятып, отаршылдыққа қарсы күрес барысында маңызды рөл атқарды. Осы тұрғыдан алғанда, болашақ ұрпақтың тәрбиесіне аса зор мән берген, тәуелсіздікке жету жолында құрбан болған Алаш қайраткерлері келешек ұрпаққа өнеге болып табылады.

Алаш қозғалысы тарихының өзекті мәселелері, Алаш қайраткерлері, олардың идеялары мен қоғамға деген көзқарасы мен атқарған рөлі туралы отандық зерттеуші-ғалымдар тек соңғы жылдары ғана еңбектер шығара бастады. Тарихымыздағы «ақтандақтарды» зерттеу осы шығып жатқан еңбектер мен құжат жинақтарының негізінде ауқымды түрде дәлелденуде. Осындай зерттеудің бірінде көрсеткендей, 1917 жылы 3 қарашада «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» жарияланды. Онда Ресей халықтарының теңдігі, еркіндігі, өзін-өзі басқару құқықтары, тіпті жеке бөліну және дербес мемлекет құру құқығы, сондай-ақ ұлттық және діни шектеулерді жою, саны аз халықтар мен этникалық топтардың еркін дамуын қамтамасыз ету туралы уәде берілді. Бұндай жағдайда қазақ зиялылары арасында ұлттың мемлекеттілігі туралы мәселе талқылауға түсті. Бұл мәселені қараған II Жалпықазақ съезінде бүкіл қазақ жерін, оның халқын біртұтас мемлекет туы астында жинауға бағытталған батыл қадам жасалды [3; 54].

Ұлт тәуелсіздігін ісімен де, сөзімен де өркендетуге қайрат-жігерін жұмсаған Х. Болғанбаев «Қоқанд съезі һәм қазақ-қырғыз», «Алаш автономиясы», «Тұла бойлары қан сасиды», «Елдің жайы», «Өзгерістің бір жыл тәулігі», «Ташкент 18 (5-ші) апрел», «Феурал өзгерісі», «Совет үкіметі һәм Күншығыс (II)» дейтін шығарамаларында сол жылдардағы саяси-қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді тұптамасынан қозғап баян еткен [4]. Әсіресе бұл орайда оның «Алаш автономиясы» деген туындысында: «...Бірінші, Рүсияның ішінде болып жатқан үлкен ойран, зор бүліншіліктен Алаштың аман қалуы үшін, екінші, Алаштың түпкілікті ел болып, басқалармен қатар қызықты тіршілікке жетуі үшін сонда қабыл етілген қаулыларды кешікпестен іске асыруы өте қажет еді. Сол себепті жалпы съез соларды орындап іске асырудың қамына кірісуі үшін он бес кісілік бір ұлт кеңесі сайлап Алаштың барлық негізгі істерінің тізгінін соған тапсырылған һәм ол Алаш автономиясының жоғарғы үкіметі болғандықтан, оған «Алаш ордасы» деп ат қойған еді... Алаш ордасы — ұлт істерінің басында тұратын күзетші. Ол ұлт қызметтерінің ұлы ұрғасын белгілеп, халықтың аталы істеріне бағыт көрсететін жетекші...» [5; 78], - деген сөздері қазіргі уақытта маңызды болып саналады.

Алашорда кезеңінде ұлт-азаттық қозғалыстың ауқымды бір бөлігі еліміздің оңтүстігін қамтыды. Алаш партиясының басына әлдеқандай қара бұлт төнгенде Хайретдин Әбдірахманұлы Мұстафа Шоқаймен, башқұрт Зәки Уәлиди Тоғанмен бірге ісі түркі жамағатына ортақ Түркістан автономиясын құруға белсене кірісті. 1917 жылдың 26–27 қарашасында Қоқандта өткен Түркістан мұсылмандарының өлкелік IV Төтенше съезі Түркістан автономиясын құру туралы қаулыны жариялады. 1917 жылы 1-желтоқсанда Түркістан автономиялық үкіметі өлке халқына Үндеу жариялады. Үндеуде Түркістан Ресей Федеративтік Демократиялық Республикасының автономиялық бөлігі болатынын мәлімдеді. Съездің өткізілген орны және автономияның әкімшілік орталығы Қоқанд қаласында орналасқандықтан, оны Қоқанд автономиясы деп те атады [6].

Өзімізге белгілі, 1917 ж. Ақпан төңкерісінен кейін қазақ даласында съезд ұйымдастыру мәселесі көтерілді. Бірінші ретте, Торғай және Орал облыстық съездері өтіп, соңынан осы жылдың 21-26 шілдесінде Орынбор қаласында Бүкілқазақтық съезд өтті. Аталған съездге әр облыстан сайланатын депутаттар және кандидаттар тізімі бекітілді. Тізім «Қазақ» газетінде жарияланып, әр облыстан сайланатын кандидаттар есімдері анықталды. Мәселен, бекітілген Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария және т.б. облыстары мен Бөкейліктен ұсынылған кандидаттар арасынан Ақмола облысынан кандидат Хайретдин Болғанбаевтың есімін кездестіруге болады. Х. Болғанбаевпен бірге осы облыс атынан кандидаттыққа түскен белгілі азаматтар Айдархан Тұрлыбаев, Асылбек Сейтов, Ережеп Айтбаев, Сейілбек Жанайдаров, Жұмағали Тілеулин, Рақымжан Дүйсенбаев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтан-Махмұд Абылаев, Садық Мешелбаев, Салмақбай Күсемесов, Сәкен Сейфуллин есімдері де аталады. Бұл съезде жалпы күн тәртібі бойынша 14-ке жуық мәселе қаралған. Қазақ қоғамындағы елеулі өзгерістерге жол ашқан маңызды жиындардың бірі — 5-13 желтоқсанда Орынборда өткен II жалпықазақ съезі еді. Съезд жұмысына әр облыстардан (Бөкей, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Самарқанд облыстары) сайланған делегаттар жиналды. Съезд шақырушылар Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Сағындық Досжанұлы, Міржакып Дулатов болса, түрлі ұйымдардан һәм газеттерден Мұртаза Нұрсейітұлы, Әбдірахман Мұртазаұлы, Ғабдолғазиз Өлкешұлы, Бернияз Күлейұлы, Ғабдолхамит Жүндібайұлы, Ғабдолғазиз Мұсаұлы, Хош-Мұхамет Кемеңгерұлы, Хайретдин Болғанбаев съезд жұмысына қатынасты. Әрине, Екінші Жалпықазақ съезінің күн тәртібінде маңызды 10 мәселе қаралды. Олар: Сібір автономиясы; Түркістан автономиясы және Оңтүстік-шығыс Одағы туралы; Қазақ-қырғыз автономиясы; Милиция туралы; Ұлт кеңесі; Ұлт қазынасы; Мүфтилік мәселесі; Халық соты; Ауылды басқару және Азық-түлік мәселелері қарастырылған. Осындай маңызды мәселелерді қарастыру барысында Х. Болғанбаевтің рөлі ерекше.

Хайретдин Болғанбаев 1894 жылы қазіргі Ақмола облысының Қорғалжын ауданының Жосалы ауылында дүниеге келген. Оның әкесі Абдрахман Меккеге сапар шеккен дін адамы болған, ал Хайретдиннің өзі Орынбордағы Хусейн медресесінде білім алған [7]. Х. Болғанбаев 1917–1918 жылдары М. Шоқай, С. Қожановтармен бірге «Бірлік туы» газетін шығаруға қатысып, 1918–1919 жылдары Ташкент қаласындағы педагогикалық курста оқыған, ал 1919–1921 жылдары Ташкент, Орынбор қалаларында мұғалімдік қызмет атқарған. 1922–1923 жылдары Ақмолада, 1924–1927 жылдары Петропавловскіде (Қызылжарда) халыққа білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметін атқарған. 1928 ж. ОГПУ шешімімен «халық жауы» ретінде 5 жылға сотталып, Батыс Сібірге жер аударылған. 1934 ж. айдаудан оралған соң Алматыға келген, одан кейін қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауданына қарасты Қаптанбек ауылына көшіп барып, сонда тұрақтап қалған [8; 367–368].

XX ғ. басында елімізде орын алған әлеуметтік-саяси өмірінде Хайретдин Болғанбаевтың атқарған маңызды рөлі зор болды. Атап айтқанда, Х. Болғанбаев қазақ мемлекеттігінің дәстүрін жалғастырған Алаш қозғалысының белсенді мүшесі болып табылады. Бұл жөнінде деректі «Қазақ» газетінен (1913–1918), «Бірлік туы», «Сарыарқа» газеттерінен (1917–1919) ұшырастырамыз. Сондай-ақ Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Шоқай мақалаларында, естеліктерінде, жазбаларында Х. Болғанбаев еңбегі, қасиеті атап көрсетіледі. Осыған қоса, Х. Болғанбаевты халықаралық деңгейдегі қайраткер деп атап көрсетуге негіз бар. Мұның дәлелі ретінде Х. Болғанбаевтың белгілі себеппен Қоқандта жарияланған Түркістан автономиясына қатысты істерге атсалысқандығын және оның ерекше рөлі — большевизмге қарсы тұрған Орталық Азия халықтарының күресіне белсене қатысуынан атап көрсетуге болады [9; 171–172].

Осымен қоса, Х. Болғанбаевтың ұлттық журналистика мен баспасөзді дамытудағы рөлі ерекше. Ол «Қазақ» газетінің тұрақты авторы, түркістандық ұлт газеті — «Бірлік туының» редакторы болған және аталған басылымның басып шығарылуына үздіксіз атсалысқан. Х. Болғанбаевтың Түркістан тұтастығына қызмет еткені белгілі. Ол «Қазақ» газетіне 1917 жылы 2 желтоқсанда жолдап, 18 желтоқсанда жариялаған «Телеграм. Түркістан автономиясы» атты хабарламасында: «27 нойабырда Қоқандта уалаят мұсылман сиезі болды. Жерлі «Түркістан автономиясы» жарияланды. Халық шаттықпен қарсы алып тұр. Уақытша ұлт мәжілісі — жаңа үкімет сайланды. Гинуарда Түркістанның ушередителни сабраниасы шақырылады. Үкіметтің уақытша тұратын орны — Қоқанд» деп, ал «Бірлік туы» газетіне 1918 жылы 30 наурызда «Бортаң» деген псевдонимімен жазған «Өзгерістің бір тәулігі» атты мақаласында «Әктәбірден кейін мемлекет ішінде талан-тараж бұрынғыдан да жаман күшейді. Жалпы халық пен байлар арасындағы өшпенділік шектен асты. Русияның көп шахарлары олардың хукіметі танымаған соң бәрін бәлшеуиктер ішінде бір уақыттың өзінде әлде неше жерлерде соғыстар болып жатты. Бәлшеуик бүліншілігі басталысымен-ақ Русиядағы тегі бөтен жұрттардың бәрі іргелерін бөлек салып, өз бастарының қамын қарастыруға кірісті. Соның үшін олардың бәрі өз алдына афтономиялар алған етіп, өз тізгіндерін өздері ұстамақ болды. Баста бәлшеуиктердің өздері де әр жұрт өз тізгінін өзі алсын деген жарлық шашқан еді. Сонынан ол жарлықты екінші мағынаға бұрып, афтономия алған жұрттардың да істеріне қол сұқпақ болды. Сонымен бәлшеуиктер оларға да қарсы соғыс ашты. Ақырында қару күшімен жұрттың бәрін қамыстай жапырып, жаңа жасалған афтономиялардың күлін көкке ұшырды...» деп атап көрсеткен [10]. Осылайша, Хайретдин біраз уақыт түркістандық ұлт газеті — «Бірлік туының» редакторы болып, осы басылымның үздіксіз шығуына ат салысқандығын көруімізге болады.

Осымен бірге, Х. Болғанбаевтың ұлттық ағарту ісіне қосқан үлесі ерекше. Ол Қызылжарда, Ақмолада, Ташкентте оқушыларға сабақ беріп, оқу-білім саласын ұйымдастырып, А. Байтұрсынов бастаған ағарту ісін дамытқан. XX ғасыр басында тарих сахнасына келген Алаш зиялылары қазақ халқының қоғамдық дағдарыстан шығарар жол — ғылым мен оқу-ағарту салалары деп білді. Әсіресе Алашорда үкіметін большевиктер талқандаған соң қазақ оқығандары оқу-ағартуға жаңа қарқынмен кірісті. Өткен ғасырдың 20-жылдары қазақ баспасөзі осы мақсатта жұмыс атқарды. Газет-журналдарда қазақ зиялыларының өткір, ащы мақалалары жарияланып, халықтың санасын оятуға тырысты. Мысалы, қазақ халқының рухани көсемі Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш зиялыларының сапындағы бірегей жатқыр тұлға — Хайретдин Болғанбаев оқу өнері, ғылым үйрету, оқулықтар туралы ой-толғамдарын «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» газеттеріне жариялағаны мәлім.

Жалпы, XX ғасырдың басында Алаш зиялыларының қай-қайсысы болмасын өз ұлты үшін, елінің болашағы үшін аз тер төккен жоқ. Өйткені отарлық қыл бұрауынан қасірет жайлаған қазақ халқының өміріндегі қиыншылықтарға XX ғасыр басында кесе-көлденең шыққан ер-азаматтарын, халқының қамын жеген ардақты ұлдарын ойландырған үш мәселе болды. Бұл үш мәселе түпкілікті шешілмей қазақ халқының қараңғылық пен надандықтың уысынан құтылмасы айқынды. Бұлар — біріншіден, жер мәселесі; екіншіден, оқу-ағарту ісі; үшіншіден, ел басқару жайы еді. Қолына қалам алып, газетке хат жолдай бастағаннан-ақ Хайретдин де осы үш мәселе төңірегінде өз ойларын көпшілікке жеткізіп отырды [3; 51]. Бұған қоса, ол Кеңес өкіметі тұсында Қазақстан территориясын айқындау ісіне көп үлес қосқан, осы мәселемен тікелей айналысқан мамандарға кеңес берген. Зерттеуші Д. Қамзабекұлы Ақмола облысын Сібір төңкеріс комитетінен (Омбы) алып, Қазақстанға қосуда, Қорғалжын ауданын айқындауда және сол жергілікті жер балаларын оқытып, көзін ашуда Хайретдиннің еңбегі орасан деп бағалайды.

Осымен бірге, Х. Болғанбаев — түркі тілдес халықтарға ортақ аяулы тұлға. Профессор Дихан Қамзабекұлының сипаттамасына көңіл аударсақ, «Хайретдиннің халықаралық және бір саяси қайраткерлігін ұмытпағанымыз жөн. Ізденіс кезеңінде Х. Болғанбаев, Д. Әділов, М. Әуезов, тағы басқа азаматтармен бірге Бұхара-Самарқандтағы басмашылармен қазақтың болашағына қатысты келіссөздер де жүргізген. Қазір біз басмашылардың баскесер емес, өз өлкесінің азаттығы үшін күрескерлер болғанын айтып жаза бастадық. Х. Болғанбаевтың осы бағыттағы саяси сауаттылығын, табандылығын З.У. Тоған «Естеліктерінде» (Мәскеу, 1997) ерекше жазыпты» [9; 174].

Тарихшы Дархан Қыдырәлидің көрсетуінше, «Зәки Уәлидидің «Бүгінгі Түрік елі Түркістанның жақын тарихы» деп аталатын сүбелі еңбегінде Х. Болғанбаевтың есімі екі жерде аталады. Оның бірінде Хайретдин Болғанбаевтың есімі Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатовпен бірге «Қазақ» газетінің белсенді авторы ретінде аталса (аталған еңбек, 500-б.), енді бір жерде Болғанбаевтың аты Мұстафа Шоқай мен Сұлтанбек Қожановпен бірге «Бірлік туы» газетінің шығарушылары қатарында аталады (аталған еңбек, 506-б.). Міне, Зәки Уәлидидің қаламынан туған осы жолдар арқылы біз Хайретдин Болғанбаевтың Түркістанның тәуелсіздігі үшін басын бәйгеге тігіп, қалам мен қаруды қатар алып, жан аямай күреске түскенін аңғарамыз. Оның біресе Орынборда, енді бірде Ташкентте, тіпті, Қоқанда жүріп халқына қызмет етуі сөзімізге дәлел болса керек» [6]. Сонымен, ұлы Мағжан ақыннан «бір теңі жоқ, бір кемі жоқ» деп баға алған Хайретдин Болғанбаевтың кезінде ұлтты ұлт ететін талай-талай шаруаны бастағаны, жолға салғаны белгілі болып отыр. Ол бүгінде киелі рухымен, қасиетті сөзімен, тегеурінді іс-қимылдарымен ортамызға оралды деп қуанышпен айта аламыз.

Түркістан автономиясы құлағаннан соң Х. Болғанбаев большевиктердің іс-әрекеттерін қатаң сынға алғаны және осы саяси белсенділігінің нәтижесінде 1928 ж. «контрреволюция ұйымының» мүшесі ретінде қамауға алынып, Архангельск пен Сыктывкарға жер аударылады. 1937 ж. отанына қайта оралған соң Оңтүстік Қазақстан облысының Сарыағаш ауылы, Келес ауданына келіп, Қапланбек зооветеринар техникумында оқытушы қызметін атқарады. 1937 ж. көктемінде қамауға алынып, Ташкент қаласында ату жазасына кесілген [11].

Осылайша, Д.Т. Камелов атап көрсеткендей, Патшалық Ресей тұсындағы мұсылман қозғалысы, Бүкілресейлік мұсылман съездері, Алаш қозғалысы, Жалпықазақ съездері, Алаш бағдарламасы, Бірінші дүниежүзілік соғыстың бейресми шындығы, Автономия үшін күрес ақиқаты, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Зәки Уәлиди Тоған, Мұстафа Шоқай, т.б. тұлғалар, «Қазақ» газеті, «Бірлік туы» газеті, Ташкенттің Алаш кезеңі, Қоқанда құрылған Түркістан автономиясы, Орталық Азия қайраткерлері арасындағы байланыс, Алаш пен большевизм текетіресі, Азаматтық соғыс шындығы, Кеңес платформасындағы Алаш қайраткерлерінің еңбегі, саяси қуғын-сүргін — осылардың барлығы Хайретдин Болғанбаевтың өмірімен тығыз байланысты [10].

2020 жылы Х. Болғанбаевтың немересі Д.Т. Камеловтің «Хайретдин Болғанбаев — свет неугасимой звезды» [12] аталатын өзінің монографиясын және «Казахстанская правда» газетінде «Не забыты имя и дела твои» [7] аталатын мақаласын жариялаған болатын. Аталған монография мен мақала КСРО Ішкі істер халық комисариатының архиві құжаттары мен тың дереккөздердің негізінде жазылғандығымен құнды саналады. Бұл басылымдарда берілген архив құжаттарына сүйенсек, 1929 жылғы 12 қаңтардағы айыпталушыдан жауап алу стенограммасында «Я был недоволен советской властью, потому что не верил в строительство социализма, не верил в долговечность этой власти и смотрел на нее как на преходящее временное явление, коммунизма на территории России я себе не представлял» [7] деп атап көрсетілген. Ал, тергеу хаттамасында былай көрсетілген: «Вопрос: По нашим сведениям, вы, в неоднократных беседах характеризуете положение Казахстана в условиях советской действительности, доказывали, что путь социалистического развития Казахстана является якобы гибельным и ведет к вымиранию казахского народа и что в Казахстане, как в отсталой окраине, построить социализм невозможно. Высказывались против мероприятий советской власти и ВКП(б) в отношении индустриализации страны. Доказывали, что государственные займы являются якобы непосильным налогом, а сама налоговая политика советской власти направлена на чрезмерное обложение казахских хозяйств. В результате этого вы стали убеждать население в невозможности построения социализма в СССР, и люди попадали под ваше влияние. Вы признаете это? Ответ: «Не признаю» [7].

1957 ж. Алматы облыстық Сот президиумының қаулысына сәйкес және 1997 ж. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының қорытындысы негізінде Х. Болғанбаев ақталды.

Қорытынды

Осылайша, тұлғаны тану тек қана кез келген бір жеке тұлғаның өмірлік жолын ұғынуға емес, сонымен бірге, тұлғаның қоғамдағы қызметі мен атқарған ролін, басқа тұлғалармен өзара байланысын түсінуге мүмкіндік беріп, тарихи шындықтың мазмұнын қайта жаңғыртуға мүмкіндік тудыратыны сөзсіз. Осы себептен, қазіргі кезеңдегі отандық тарихнамада тарихи тұлғатанудың және тұлғаның тарихтағы ролі мен қызметін зерттеудің маңызы жоғары. Отандық тарихта есімі мен қызметін мақтан тұтатын және үлгі-өнеге алуға тұралық тарихи тұлғалар өте көп. Осындай тұлғалардың бірі және мемлекет пен қоғам қайраткері Хайритдин Болғанбаев. Ол ХХ ғасырдың басында Қазақстанда орын алған әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени істерге өзіндік маңызды үлесін қосқан. Ол Алаш қозғалысының қайраткері, көсемсөзші, Бірінші және Екінші жалпықазақ сиездеріне қатысып, қазақ ұлтының мүддесін қорғап, Түркістан автономиясын құруға атсалысқан, Ақмолада Алаш комитетін құруда белсенділік танытып, 1917-1918 жылдары Мұстафа Шоқай, Сұлтанбек Қожановпен бірлесіп, «Бірлік туы» газетін жарыққа шығарған, осымен қоса ұлт тағдыры және руханият мәселелеріне арналған бірқатар еңбектері жарияланған. Х. Болғанбаев ХХ ғасырдың отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып, жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ зиялыларының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі. Сондықтан оның қайраткерлігіне және еңбегіне баға беру болашақ жас ұрпақты рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін өте маңызды. Келешекте, ұлт ардақтысының өз халқы үшін жасаған еңбектерін зерттеу-зерделеу жалғасын табады деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век) / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Білім, 1999. — 203 с.
- 2 Изучение персоналии в процессе исторического познания [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/5189>
- 3 Каренов Р.С. Хайретдин Болғанбаев — Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері / Р.С. Каренов // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2013. — №1(69). — Б. 49-60.
- 4 Негимов С. Хайретдин Болғанбаев — лицо, получившее благодарность от Мустафы Чокая, похвалу от Магжана Жумабаева / С. Негимов // Жұлдыз. — 2006. — № 9. — С. 180–182.
- 5 Болғанбаев Х. Сочинения. Назидания / Х. Болғанбаев. — Астана: ПарасАТ Алемі, 2005. — 256 с.
- 6 Кыдырали Д. Жизнь, отданная за единство и независимость Туркестана / В кн.: Н. Болғанбаев Сочинения. Назидания. — Астана: Издательство Алемі ПарасАТ, 2005. — 200 с.
- 7 Камелов Д.Т. Не забыты имя и дела твои [Электронный ресурс] / Д.Т.Камелов. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/ne-zabyty-imya-i-dela-tvoi/>
- 8 Национальная энциклопедия. Том. 2. / Ред. А. Нысанбаев. — Алматы: Главное издание «Национальной энциклопедии», 1999. — 720 с.
- 9 Камзабекулы Д. Видный представитель Алаша Хайретдин Болғанбаев / Д. Камзабекулы. — Астана: Парасат, 2005. — С. 171–176.
- 10 Камелов Д.Т. Қайраткер Хайретдин [Электронный ресурс] / Д.Т. Камелов. — Режим доступа: <https://alash24.kz/news/14100https://alash24.kz/news/14100>
- 11 Проект «Рухани жаңғыру: мәңгілік ел алыптары». Болғанбаев Хайретдин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://presidentlib.kz/ru/news/proekt-rukhani-zhangyru-mngilik-el-alyptary-bolganbaev-khayretdin>
- 12 Камелов Д.Т. Хайретдин Болғанбаев – свет неугасимой звезды / Д.Т. Камелов. — Алматы: Дәуір, 2020. — 288 б.

Н.Н. Елкей, Т.С. Садықов

Деятель движения Алаш Хайретдин Болганбаев: роль личности в истории

Изучение проблем истории Казахстана в начале XX века является одним из актуальнейших и сложнейших вопросов современной отечественной историографии. Начало XX века в истории нашей страны занимает особое место. Широкое рассмотрение вопросов общественно-политической истории казахского народа тесно связано с интеллигенцией, формировавшейся в конце XIX–начале XX веков и представляющей интересы казахского народа. В связи с этим актуальность статьи обусловлена тем, что и на современном этапе Республика Казахстан часто обращается к началу XX века, когда интеллигенция боролась за независимость, модернизацию сознания традиционного общества, поэтому изучение этого опыта позволит ответить на многие вызовы современности. Если внимательно приглядеться к истории двадцатого столетия, то казахская интеллигенция породила немало выдающихся ярких личностей и одним из них является Хайретдин Болганбаев. Цель статьи заключается в выявлении участия и вклада Х. Болганбаева в переустройстве и развитии казахского общества начала XX века.

Ключевые слова: Хайретдин Болганбаев, историческая личность, движение Алаш, история Казахстана, казахская интеллигенция, казахское общество начала XX в., газета «Бірлік туы», национальное просвещение.

N.N. Elkey, T.S. Sadykov

Movement figure Alash Khairtdin Bolganbaev: the role of personality in history

The study of the problems of the history of Kazakhstan at the beginning of the 20th century is one of the most urgent, most complex issues of modern domestic historiography. The beginning of the 20th century occupies a special place in the history of our country. A broad consideration of the issues of the socio-political history of the Kazakh people is closely connected with the intelligentsia, which was formed in the late nineteenth and early twentieth centuries and represents the interests of the Kazakh people. In this regard, the relevance of the article is due to the fact that at the present stage, the Republic of Kazakhstan often refers to the beginning of the 20th century, when the intelligentsia fought for independence, for the modernization of the consciousness of the traditional society, so the study of this experience will allow us to respond to many challenges of our time. If you look closely at the history of the twentieth century, then the Kazakh intelligentsia gave rise to many outstanding bright personalities, and one of them is Khairtdin Bolganbaev. The purpose of the article is to identify the participation and contribution of Kh. Bolganbaev in the reorganization and development of the Kazakh society at the beginning of the 20th century.

Keywords: Khairtdin Bolganbaev, historical figure, Alash movement, History of Kazakhstan, Kazakh intelligentsia, Kazakh society in the early 20th century, “Birlik Tuy” newspaper, national education.

References

- 1 Kasymbaev, Zh.K. (1999). Gosudarstvennye deiateli kazakhskikh khanstv (XVIII vek) [Statesmen of the Kazakh khanates (XVIII century)]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 2 Izuchenie personalii v protsesse istoricheskogo poznaniia [The study of personalities in the process of historical knowledge]. Retrieved from <https://articlekz.com/article/5189> [in Russian].
- 3 Karenov, R.S. (2013). Khairtdin Bolganbaev — Alash kozgalysynyn kabyrgaly kairatkeri [Khairtdin Bolganbaev — a prominent representative in the Alash movement]. *Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiya seriiasy – Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series, 1(69)*, 49-60 [in Kazakh].
- 4 Negimov, S. (2006). Khairtdin Bolganbaev — litso, poluchivshee blagodarnost ot Mustafy Chokaia, pokhvalu ot Magzhana Zhumabaeva [Khairtdin Bolganbaev — a person who received gratitude from Mustafa Chokay, praise from Magzhan Zhumabaev]. *Zhuldyz — Zhuldyz, 9*, 180–182 [in Russian].
- 5 Bolganbaev, Kh. (2005). Sochineniia. Nazidaniia [Works. Edification]. Astana: ParasAT Alemi [in Russian].
- 6 Kydyrali, D. (2005). Zhizn, otdannaia za edinstvo i nezavisimost Turkestana [Life given for the unity and independence of Turkestan]. Astana: Izdatelstvo Alemi ParasAT [in Russian].
- 7 Kamelov, D.T. Ne zabyty imia i dela tvoi [Your name and deeds are not forgotten]. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/ne-zabyty-imya-i-dela-tvoi/> [in Russian].
- 8 Natsionalnaia entsiklopediia (1999). [National Encyclopedia]. Vol. 2. Almaty: Glavnoe izdanie “Natsionalnoi entsiklopedii” [in Russian].

9 Kamzabekuly, D. (2005). Vidnyi predstavitel Alasha Khairtdin Bolganbaev [Prominent representative of Alash Khairtdin Bolganbaev]. Astana: Parasat [in Russian].

10 Kamelov, D.T. Kairatker Khairtdin [Kairatker Khairtdin]. Retrieved from Retrieved from <https://alash24.kz/news/14100><https://alash24.kz/news/14100> [in Russian].

11 Proekt “Rukhani zhangyru: mangilik el alyptary”. Bolganbaev Khairtdin [Project “Rukhani zhangyru: mangilik el alyptary”. Bolganbaev Khairtdin]. Retrieved from <https://presidentlib.kz/ru/news/proekt-rukhani-zhangyru-mngilik-el-alyptary-bolganbaev-khayretdin> [in Kazakh].

12 Kamelov, D.T. (2020). Khairtdin Bolganbaev — svet neugasimoi zvezdy [Khairtdin Bolganbaev — the light of an unquenchable star]. Almaty: Daur [in Russian].

Ә.Б. Жағыпар*

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: karakesek334@mail.ru)

Тұлғалар тағылымы және Бүркіт Ысқақұлы

Мақалада ХХ ғасырдың 20-40 жылдары кеңестік биліктің жүргізген солақай саясатының салдарынан балалық балдырған шақтары ашаршылық, байларды кәмпескелеу және қуғын-сүргін зобалаңдарын көріп өскен жас толқын Бүркіт Ысқақұлының басынан кешкен жағдайлары баяндалған. Автор мақалада Бүркіт Ысқақұлы тұлғасын мысалға ала отырып, оның өмір жолын саралаған және сол кеңестік кезеңнің жүргізген саясатын талдаған. Елдегі жүргізіліп жатқан саясатты Абай кітаптары мен Алаш зиялылары еңбектерінен оқып түсінген бала Бүркіт тұлғалар тағылымын ала отырып, кеңестік кезеңде құрылған жастардың астыртын саяси ұйымын «ЕСЕП» партиясын (Елін сүйген ерлер партиясы) құруының алғышарттарын түсінуге мүмкіндік берген.

Кілт сөздер: тұлғалар тағылымы, Алаш идеясы, тәуелсіздік, ашаршылық, жастардың астыртын саяси ұйымы, ЕСЕП (Елін сүйген ерлер партиясы), ұлттық құндылық, ұлттық сана.

Kipicne

Отандық тарихта кеңестік кезеңде қазақ ұлтының келбетін сақтап, санада өшуге айналған ұлттық құндылықтарды болашаққа жеткізуді астыртын жастардың ұйым мүшелері өз мақсат-міндеттеріне алды. Сондай жастардың астыртын ұйымының бірі — Қарағанды қаласында құрылған «ЕСЕП» (Елін сүйген ерлер партиясы) мүшелері ұлтының тәуелсіздігі жолында өз бастарын қатерге тікті. «ЕСЕП» құрамында қалыптасу кезеңінде болған жастар ХХ ғасырдың 20-жылдары дүние есігін ашқан халық перзенттері. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен басталған болшевиктік билік, кеңестік коммунистік жүйе тоталитарлық өктемдікке ұштасты. «Кіші Қазан» төңкерісімен сабақтас байларды арнайы тәркілеудің салдары халқымыздың елінен жыраққа кетуге, ашаршылыққа ұшырауына ұла-сып, халық демографиясына орасан зор шығындар келтірді. Отандық тарихты алғашқылардың бірі болып осы күрделі кезеңді дәуірлеген тарихшы М. Қозыбаев қазақ тарихын тоғыз асқарлы белестерге бөліп, кеңес дәуірін қазақ халқы кеңес империясының уысында деп көрсетеді [1; 22]. Автор уақыт шындығын айта отырып, тәуелсіздік идеясының тарихи сабақтастықтығын да айтқан. Осы зұлматты жастардың астыртын саяси ұйымы «ЕСЕП» негізін қалаушы Б. Ысқақұлы балалық шағынан өз бастарынан өткеріп, көзімен көрді. Азаматтық ұстанымы, елдік дүниетанымы ұлт қасіретімен байланысты қалыптасқан Бүркіт Ысқақұлының «ЕСЕП» жастардың астыртын саяси ұйымын құру идеясын негіздеуі заңдылық еді. Сондықтан да біз мақаламызды «ЕСЕП» жастардың астыртын саяси ұйымы негізін қалаған, ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, ғалым Бүркіт Ысқақұлының өмір жолын қарастырамыз.

Бүркіт Ысқақұлы 1924 жылы 4 қарашада Қарағанды облысының Нұра ауданына қарасты Көк-мөлдір ауылында дүниеге келген [2; 566]. «Бүркіт Ысқақов» атымен қазақ және алыс-жақын шет елдерге таныс болған есімді, біз неге Бүркіт Ысқақұлы деп атағанымызды түсіндіріп өтуді жөн деп білеміз. Кейбір зерттеушілердің айтып жүргеніндей Бүркіт Ысқақұлының «Бейісбек Томпақов» есіміне қандай қатысы бар, осы мәселенің де бетін ашып алсақ. Осы жағдайларға байланысты, бірінші факті Бүркіт Ысқақұлы өз қолымен, өз тағдырын жазған «Неге? Неліктен? Не үшін?» мемуарлық мақаласында атасы Ыбырай (Ибрагим) турасында: «Ол кісі 1870 жылдары Семей уезіндегі Шыңғыстау болысының Ақбұлақ деген жерінде дүниеге келіпті. Осыған байланысты ол өзін қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың жерлесі, елдесі әрі аттасы деп есептейтін. Әрі соны өзінше мақтан ететін» [3; 14], – дейді. Осы мақалада Нұра бойындағы Сұлтан-Ахмет мектебін айтып, әкесі Ысқақ жайлы: «1916-1917-жылдары осы мектепте біздің ауылдың басқа жігіттерімен бірге менің әкем Ысқақ та оқыған еді» [3; 15], – деп ойын түйіндейді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: karakesek334@mail.ru

Екінші факті, біздің Бүркіттің қызы Айгүлмен нарративтік сұхбатта: «Бейісбек Томпақов» туралы мен атам Ысқақтан және Махмет Темірұлынан естігем. Әкем жас кезінен өте әдебиетке жақын болған, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров кезінде репрессияға ұшыраған ақындардың шығармаларын оқыған. Соларға ұқсаймын деп жігерлі болған екен, өте білімге құштар болып, көп кітап оқыған. Осы кісілердің шығармаларын оқып ұқсағысы келген. Өйткені Бүкең білімді болған соң, әңгімені жақсы айтқан. Тілі бай, өзінің білімі терең жас кезінде өте қайсарлығына қарап басқалар «өзің бүркіт сияқтысың ғой» дейді екен. Өзіне тиіскен немесе жәбірленген басқаны қорғау үшін бойына, әліне қарамай қайсарлық танытып, күш көрсетіп, бүріп алатындай жабысып алатын деп айтатын Ысқақ атам, сосын бүркіт деп атап кеткен. Ересек балалардан өзін білімділігі жағынан биіктеу ұстағаны ма? Сөйтіп балалардың барлығы Бүркіт деп атап кеткен. Өзін 10-12 жасқа дейін Бейісбек деп айтқан, одан кейін Бүркіт деген. Ал Томпақ туралы бұл біздің үлкен атамыз ғой. Ибрагим (Ыбырай) аты болған, бірақ өзінде маңдайдағы шекесінде бір томпақ болған екен, сосын ел арасында «Томпақ» деп айтып, сосын «Томпақ шал» деп кеткен. Ал мынау Томпақовтың шығуы, Ибрагимнің ұлы Нариманнан бала кезінде біреулер кімнің баласысың деп сұрағанда «Томпақтың баласы», «Томпақовпын» деп атайды екен, бала қалай естиді солай айтады емес пе? Содан солай аталып кеткен» [4], – дейді. Жас балаға өзі сұранып тұрған Бүркіт есімі осылай таңылған.

Үшінші факті, жоғарыда Айгүл Бүркітқызы атап өткен балалық дәуренді бірге өткізген, өзінің замандасы, «ЕСЕП» белсенді мүшесі Махмет Темірұлының «Арман мен азап» кітабында: «Бір күні қолында Сәбит Мұқановтың «Адасқандар» («Мөлдір махаббат») романы бар, біздерге кітап туралы қысқаша түсіндіріп берді де:

– Бүгіннен бастап мені Бейісбек емес, Бүркіт деп атаңдар, – деді.

Романдағы Бүркіт бейнесі оған қатты ұнаған екен.

– Енді маған Бәтестей ару керек, мен өз Бәтесімді қайтсемде іздеп табуым керек, – дейді кеудесін кернеген жастық арманымен. Сол күннен бастап-ақ бұрынғы Бейісбек Томпақов жаңадан Бүркіт Ысқақов болып аталып кетті. Өзінің құрбы-құрдастары да, оқытушылар да мұны бірден мақұлдады. Бәрі де оған:

– Қырандай қырағы болсын, қаққанда қанаты талмасын, – деп тілек білдіргендей болды», – дейді [5; 30]. Сондықтан да, өзі қалаған атпен және көпшілікке таныс есімімен атауды бізде жөн көрдік, негізгі біздің айтпағымыз Бүркіт Ысқақұлының болашақта жазылатын өмірбаяны мен энциклопедиялық мақалаларда осындай түсінбестіктер орын алмаса екен. Сол үшін бізден кейін де осы тақырып аясында жазатын зерттеушілерге де айтарымыз Бүркіт Ысқақұлы деп жазуларын сұраймыз.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазуға негіз ретінде тарихылық принципі алынды. Бұл принцип белгілі бір процестің өткені, бүгінгі мен келешектегі үзілмей сақталған байланысты алға қоя отырып, зерттеу шеңберінде қойылған тиісті бір тарихи міндетті шешу барысында сан салалы мәліметтер жүйесін анықтап, сараптамадан өткізуді талап етеді. Сондықтан да біздің мақаламызда Бүркіт Ысқақұлының жастық шағын қарастыру барысында кеңес дәуірінің дамуын сан қырдан көрсететін деректер базасын, статистикалық мәліметтер мен т.б. қажетті материалдар зерттеу үшін жүйелілік әдісін қолдандық. Тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану арқылы кеңес дәуірінің даму ерекшеліктері, бағыттары мен деңгейлері қарастырылып салыстырылды. Кезеңдеу әдісі арқылы белгілі бір әлеуметтік, мәдени, тарихи процестердің барысы, кезеңдері және оларға тән өзіндік ерекшеліктері мен мәні зерттелді.

Талдау

Әр адамның дүниеге келген жері, өскен ортасы ыстық болады. Бауырында асыр салып өскен Көкмөлдір турасында Б. Ысқақұлы: «мен Көкмөлдір деген өзеннің жағасындағы кішкене ауылда туып-өстім. Ауылым Көкмөлдір десе, көкмөлдір еді. Жағасы жасыл құрақ, көкөрай шалғын, шөбі де көк жасыл, шүп-шүйгін болатын. Өзеннің суы үнемі көкпеңбек болып мөлдіреп, тұнып жататын. Кім қойса да, атын дұрыс, тауып қойған еді. Бірақ осы Көкмөлдір деген атты отызыншы жылдардың басында жоғарыдан нұсқау болды ма әлде аудан басшыларының өздері ойлап тапты ма, әйтеуір, «Өндіріс» деп өзгертті. Бұл жаңа атқа ауылдың біраз адамы қарсы болды. Олардың ішінде менің атам да бар еді. Алайда олардың пікірімен санасқан ешкім болған жоқ. Бала болсам да, сол ауыл адамдарының бірі болып мен де наразы болдым. Олардың: «Жер-су аттарын орынсыз неге өзгертеді?» деген сұрағы көңілімде мәңгі қалып қойды» [3; 14], – деп жазады. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарында іске асырылған қазақи жер-су атауларын өз қалауларына қарай өзгертуі халықтың санасынан тарихи

атауларды өшіріп, орыстандыру саясатын жүргізгендігінің бірден-бір жарқын мысалы. Аталған мақаласын: «қазір Көкмөлдір деген ат ешбір картада, ешбір іс қағаздарында жоқ, бірақ ол менің паспортымда әлі күнге дейін сақталып келеді. Бұл маған өзімнің дүниеге келген ауылыма, өскен жеріме деген мәңгілік махаббатымның белгісіндей көрінеді. Кейін өз ауылыма арнап «Көкмөлдір» деген өлең де жаздым. Ол менің әр жылдары жарық көрген өлең жинақтарымнан орын алып келеді. Кейін «Өндіріс» деген ат та тұрақтамай, оны «Ұзақбай», «Сәкен» деп өзгертті. Бірақ олар да ұзаққа бармай, «Октябрьдің қырық жылдығы» атындағы колхоз аталды. Қазір оның өзі де жоқ, өйткені ол «Чернигов» совхозының үшінші фермасына айналды да, «Үшінші ферма» аталуда. Бірақ ауылдың атын осыншама сан саққа жүгіртіп, қырық құбылтып, өзгерте бергенде, мемлекетке, өкіметке қандай пайда келді?» [3; 14], – деп толғайды. Сол арқылы ұрпаққа ойлы сұрақ қойып толғандырады. Ақынның жоғары да айтқан дүниеге келген жері Көкмөлдір жайында ерекше тебіренеді:

«Жағасында Нұраның,
Жер бар, аты – Көкмөлдір.
Болғанымен бірі жыраның,
Суы қандай мөп-мөлдір!
Бойы — бітік бетеге,
Жасыл құрақ — жағасы.
Төскейі — гүл текемет,
Балдан тәтті ауасы.
Халық сүйген қарт Қайып,
Осы жерде туыпты.
Ақын Сәкен жантайып,
Суына бетін жуыпты.
Атам соны қоныс қып,
Менде сонда туыппын.
Сонан маған ол ыстық,
Сондықтан да сүйіктім!» [6; 13].

Өз махаббатын төге жырлайды. Бүркіт Ысқақұлы өзінің оқырмандарын ойландыра қойған сұрағына, өзі толғандырып жауабын береді: «Меніңше, орынсыз қаржы жұмсағаннан басқа, ешқандай пайда түскен жоқ. Сонда бұл өзгеріс, бұл жаңалық кімге, не үшін керек? Кейін білсем, тек бір ғана біздің ауылдың аты емес, Нұра ауданына қарасты бүкіл жер-су, ауыл аттары түгелдей өзгеріп кетіпті. Рас, жаңа заманның, жаңа өкіметтің өз ұғымы, өз мұраты, өз мақсаты, өз ұраны, тіпті өзінің атақты адамдары болады. Оны халықтың санасына құю да керек шығар. Бірақ көптен келе жатқан тарихи әрі әдемі жер-су, ауыл-аудан, қала аттарын орынды-орынсыз өзгертудің не қажеті бар? Өздерінің аттарын қойғысы келсе, бұрынғы патшалардың, генералдардың, байлардың аттары немесе жаңадан салынып жатқан қалалар, ашылып жатқан колхоз-совхоздар, мектеп, мекеме, көшелер бар емес пе? Соларға неге қоймайды екен? Міне осы сұрақты осы уақытқа дейін көңілімнен кетпей келеді» [3; 14].

Кеңестік кезең турасында Х. Әбжанов алты дәуірді атайды. Соның ішінде бесіншісі, зорлық пен модернизациялау дәуірі деп, осы турасында: «Большевиктер билеген 74 жыл ішінде Қазақстан тарихы жетістіктерімен де, өкініштерімен де бедерленді. Қазақ мемлекеттігі қайта дүниеге келгенмен, оның өз еркі өзінде болмады, Ата Заңымыз қабылданғанмен, іс жүзінде жартыкеш күйде жұмыс істеп тұрды, өкімет халықтікі саналғанмен, қалың көпшілік ел басқарудан шеттетілді, республиканың экономикалық қуаты артқанымен, ол еңбек адамының әл ауқатын түзеуден гөрі, әскери-өнеркәсіптік кешенге көп бағынышты еді, ұлт зиялыларын даярлау үздіксіз қуғын-сүргінмен ұштастырылды, ұлттық мәдениетке қамқорсыған қаулы-қарарлар Мәскеуде үсті-үстіне қабылданып, нақты өмірде қазақ тілінің, мектебінің, бұқаралық ақпарат құралдарының қолданым аясы, тынысы тарылды да, Қазақстанның тағдыры, шаруашылығы мен мәдениеті ішкі объективті қажеттілік қисынымен емес, сырттан таңылған ұжымдастыру, индустрияландыру, мәдени революция, тың игеру, қайта құру науқандарына, яғни Мәскеуге тиімді модернизациялау жоспарына сай, күшпен, бұрмалана, зорлықпен жүзеге асырылды», – дейді [7]. Расымен де, тәуелсіздік алғалы өз елімізге тиесілі тарихи-географиялық жер-су, ауыл, аудан, қала атауларын қайтадан қалпына келтіру бүгінгі күннің де өзекті мәселесі. Ол — тарихи сананы қайта жаңғыртып, тамырымызды тереңге жайылғанын жас ұрпаққа түсіндіру үшін өте қажет және керек.

Бала Бүркіт жастайынан халық ауыз әдебиетіне құмар болып, жаттап өседі. Өз естелігіндегі: «Мен жастайымнан әдебиетпен әуестендім. Бұған себеп болған Ыбырай деген атам еді... Нұра бойы-

на он бір жасында көшіп келсе де, өзінің кіндік қаны тамған, балалық шағы өткен Семейін, Шыңғыстауын ұмытпай, әрқашан есіне алып отыратын. Бір жылы сол атам Абай Құнанбаевтың 1909 жылы Петербургте басылып шыққан өлеңдер жинағын қолына түсіріп алыпты. Өзі хат танымайтын. Өзінің келіні әрі менің шешем Нұржамалды шақырып алып, әлгі Абай өлеңдерін оқытатын. Ол өлеңдерді атамның жанында жатып алып мен де тыңдайтынмын» [3; 14], – деген ойынан, тәрбие бастауын текті атасынан алып және болашақ әдебиет пен ғылымға деген қызығушылығының қалануына анасының сауатты болуы үлкен рөл атқарғандығын көреміз. Біздің Айгүл Бүркітқызынан алған сұхбатымызда: «...бетін қақпай өсірген қайсарлық та осы атасынан дарыған» [4], – дейді. Қазіргі кезеңдегі тәуелсіз Қазақстан идеологиясының мәйегі — ұлттық патриоттарды тәрбиелеу екендігі аян. Сондықтан да, ұлттық қазақы қайнардан қанып ішкен сәби болашақта өз ұлтының сенімін ақтайтынын дәлелі бола алады. Сол кезеңде қоғамдағы болашақтың тәрбиесімен айналысатын ақсақалдар турасында терең толғанады: «қайта-қайта оқып, қайта-қайта тыңдағаннан болу керек, мен сол кездің өзінде-ақ Абайдың көптеген өлеңін жатқа білдім. Кейін сол өлеңдерді атама жатқа айтып беріп те жүрдім. Атам оған мээ болып: «Көрерсіңдер әлі, менің осы балам ақын болады дейтін» [3; 14]. Қазіргі өмір сүріп жатқан жаһанданған заманда тәрбиеге аса мән беретін ақсақалдар жоқтың қасы екендігін ащы да болса мойындауымыз керек.

Жетпіс жылдан артық басқарған большевиктік партияның тоталитарлық тәртіп жүйесін, коммунистік идеологиясы халыққа жалған ұрандар және «тендік», «бостандық» әпереміз деген желеумен келді. М. Қозыбаевтың «Қазақстанның XX ғ. тарихын зерделеу проблемалары» атты мақаласында: «Күн тәртібінде XX ғ. кезеңдеу проблемасы тұр. Ал кезеңдеу болмаса бірнеше принциптерге негізделу керек. Ол принциптер: саяси билік өзгерісі, меншік өзгерісі, таптық өзгеріс, рухани идеология саласындағы өзгерістермен санасу арқылы іске асары хақ.

I кезең. Қазақ сахарасында капитализм дамуы, одан әрі отарлау саясатының өрістеуі, реформаторлық қозғалыс туындау кезеңі (1900-1916 жж.).

II кезең. 1916 ж. ұлт-азаттық майданы.

III кезең. Революциялық бетбұрыс, әлеуметтік-азаматтық қарама-қарсылық кезеңі (1917 ж. ақпан — 1920 ж.).

IV кезең. Кооперативтік социализм кезеңі (1921-1928 жж.).

V кезең. Тоталитарлық-казармалық социализм кезеңі (1928 ж. қазан — 1985 ж.).

VI кезең. Желтоқсан көтерілісі, халық рухының жаңғыру процесінің туындауы.

VII кезең. Тәуелсіздік заңнамасы (1991 ж. бастап).

Сөз жоқ, бұл кезеңдерді абсолютендіруге болмайды» [1; 396], – деп өзінің ғылыми пайымдауын ұсынады. XX ғасырдың басы қазақ халқының дәстүрлі қоғамының қаймағы бұзыла қоймаған кезең болатын. Ел болып жақсылыққа жаны құмар қазақ халқы жаңалықты жақсы қабылдады. Сол кезеңде өмір сүрген Б. Ысқақұлы: «атам өзін: «бөтен елдің ішінде жалғыз үй кірме болдым, сондықтанда өмір бойы қағажу көрдім», – деп есептейтін. Осыған байланысты патша өкіметінің құлап, Кеңес өкіметі орнағанда, оны қуанышпен қарсы алды, 1924 жылдың өзінде-ақ өзінің Ермек атты ұлын Қызыл әскерге берді, басқа балаларын да жергілікті кеңес жұмыстарына орналастырды, отызыншы жылдардың басында біздің ауылда колхоз орнағанда, оған алғашқылардың бірі болып кірді. Қысқасы, атам өкіметтен көп нәрсені күтті» [3; 14-15], – деген ойынан бұқара халықтың көбі осы оймен жаңадан келген билікті өздерінің өкіметі деп ойлағанын көреміз. Осы кезеңді Т. Омарбеков пен Ш. Омарбековтің еңбектерінде тарихнаманың жүйеленуіне байланысты айтылған ойларды талдай келе: «Біздің ойымызша, 1917 жылдан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихын басты-басты үш дәуірге бөлген жөн. Олардың алғашқысы: «Қазақстан: жол таңдау» (1917 жылғы тамыз), екіншісі: «Қазақстан кеңестік әкімшіл-әміршіл империя құрамында» (1920 ж. тамыз — 1991 ж. желтоқсан), үшіншісі: «Қазақстан — тәуелсіз мемлекет» (1991 ж. желтоқсаннан бүгінгі күнге дейін)» [8; 14], – деп өздерінің Отандық тарихтың тарихнамасының негізгі методологиялық ұстанымдарын ұсына отырып, кеңес дәуірін өз ішінен кезеңдерге бөліп қарастырады. Жоғарыда айтылып жатқан Отандық тарихнаманың шығуына байланысты Ақселеу Сейдімбек «Далалық ауызша тарихнама (ДАТ)» атты мақаласында: «Тарих өткен өмірді сөз еткенімен бүгінге және болашаққа қызмет етеді. Кез келген тарихи танымның өзегінде белгілі бір ұлттың, тайпаның, рудың, тіптен жеке адамның өмір тәжірибесі, мақсат-мұраты, моральдық-этикалық нормалары жатады. Түптеп келгенде, тарих дегеніміздің өзі өмір танудың, қоғам танудың, адам танудың ұлы мектебі. Осы орайда, жалпы шежіре тарату дәстүрі, оның ішінде қазақтың далалық ауызша тарихнамасы (ДАТ) тарихи танымның елеулі бір арнасы болып табылады» [9; 59], – деп қазақ ұлтының тамырына терең бойлаудан тарихнаманы шығарады.

Б. Ысқақұлының балалық шағы кеңес өкіметінің орнаған жылдарымен қатар келіп, қызылдардың жүргізіп жатқан саясатын, көргендерін көкірегіне түйіп өседі: «тағы сол отызыншы жылдардың басы болу керек. Бір күні ауыл, аудан басшылары келіп: «Колхоз боламыз, ортаға саламыз», – деп бүкіл ауылдың малын жинап алды. Байлардың малын бұдан бұрын, кәмпеске кезінде алса керек, ол есімде жоқ, енді кедей–кешіктің жалғыз–жарым қарасын сыпырып алып жатыр. Кезек біздің үйге де келіп, қорамыздағы бар малымызды айдап әкетті. Алдарындағы аздаған малынан айырылған менің әкешем де жер шұқып қала берді. Әрине, мұндай орынсыз қысымға, көпе–көрнеу зорлыққа бүкіл ауыл адамдары, соның ішінде менің ата–анам да наразы болды. Соларға қосылып бұл «науқанға» мен де іштей наразы болып жүрдім. Расында да, халықтың жалғыз сиырын тартып алды деген не сұмдық? Бұл қандай қатігездік? Міне осының аяғы келіп, бүкіл қазақ елін 1933 жылғы ашаршылыққа душар етті. Осы ашаршылық кезінде Қазақстан өзінің үш миллионға жуық адамынан айырылыпты. Ал мұның мемлекет үшін, өкімет үшін не пайдасы болды! Ал осыларды кімдер істетті, кімдер жасады? Міне осы сұрақ та көпке дейін көңілімнен кетпей қойды» [3; 14]. Өкіметтен көп үміт күткен атасының үйі жайлы: «міне, сол атамның қолында бір қара биесі болатын. Басқалардың малын алып жатқанда, «әскер семьясы» деп, атама сол биені қалдырып кеткен болатын. 1933 жылы аудан басшыларының бұйрығымен, ауыл басшылары сол биені де алып кетті. Ауыл, аудан басшыларының бұл ісіне атам өте ашынды, өте қайғырды. Өзімнің сүйікті атама, ағайын-жұрты жақсы көрген, бүкіл ауыл-аймағы сыйлаған атама қосылып мен де қайғырдым, мен де наразы болдым. «Осы қатігездік кімге керек? Мұны кімдер жасады, кімдер жасатты?». Осы сұрақ көңілімнен кетпей қойды» [3; 15], – деп ой толғайды. Халықтың басына түскен осындай қиын жағдайларды көріп, ойын баласы болып асыр салып ойнаудың орнына балалық балдырған шақтарын бұзған кеңес өкіметіне деген қарсылығы іргетас (фундамент) болып қалыптасты. Байларды кәмпескелеумен қатар, қолында ұстап отырған азын-аулақ малдарынан айырған коммунистік биліктің бұл саясаты ашаршылыққа алып келді. Осы ашаршылықтың орасан шығынын белгілі демограф-ғалым Мақаш Тәтімов: «Бұрын-соңды болып көрмеген керемет ашаршылық пен індет аурулардың жойқын апаты, әсіресе 1932 жылы дендеп кетті. Сондықтан бұл жылдар халқымыздың есінде асыра сілтеушілік деген ұғыммен қатар, «1932 жылғы ашаршылық» немесе «мешін жылының апаты» деген атпен сақталып қалды. Жұт жеті ағайынды болса, апат алты ағайынды болып келетіні белгілі. Бұл жылдардың зардаптары өте ауыр болды. Халық орасан көп шығынға ұшырады, ел қатты жұтап кетті, жұрт шұбырындыға айналды. Қазақ халқының болашақтағы демографиялық даму мүмкіншілігі орны толмастай қатты ойсырап қалды. Бір Қазақстанның өзінде оның байырғы тұрғындарынан 2 миллион 200 мың адамның өмірі мезгілсіз сөнді. Бұл республика бойынша 4 миллион 120 мыңға жетіп қалған қазақ жұртының жартысынан астамы, ал дәлірек айтсақ 53 проценті еді. 1931–1933 жылдардағы шығын халқымыз үшін бұл апат мұның алдында болған 1916–1921 жылдардағы күйзеліс кезіндегі шығыннан 3 есеге дерлік, ал 1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысының тура және жанама шығынынан 6 еседен астам көп болды. Осы тарихи салыстырмалар тұрғысынан алып қарасақ, асыра сілтеудің шығындары өзінен бұрын 210 жыл бұрын болған ең сұрапыл жаугершілік кезең — «Ақтабан шұбырындының» шығындарынан жалпы саны жағынан 2,2 есе, ал процент жағынан 1,7 есе асып түскен. Ол кезең халқымыздың есіне әлі күнге дейін «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» деген атпен мәңгі қалды. «Асыра сілтеуден аша тұяқ қалмаған» бұл кезең де халық зердесінен мәңгі өшер емес. Қазақстаннан тыс көшіп кетіп қалған 1 миллион 100 мың босқындар мен шұбырындыларды қоса санағанда, сол кезеңде ғана республикамыз өзінің байырғы халқының үштен екісі астамынан айырылып қалды» [10; 45-46], – деп ой қорытады.

Осындай қазақ халқы зұлмат кезеңдерді бастан кешіріп жатқанын көріп, Б. Ысқақұлы өз қатарластарынан ерте есейіп қимыл іс-әрекет жасау керектігін түсінеді бұған қатысты: «1936 жыл. Біздің ауылға атақты революционер-болшевик, ақын Сәкен Сейфуллин есімі берілді. Біздің ауыл енді «Өндіріс» дегенді қойып, «Сәкен» колхозы деп аталды. Бұған бүкіл ауыл-аймақ болып қуандық. Өйтпегенде ше? Өйткені Сәкен — біздің жерлесіміз, Сәкен — біздің мақтанымыз, Сәкен — біздің даңқымыз. Олай болатын себебі: Сәкеннің өмірбаянында «Ол Ақмола уезінде дүниеге келген» деп жазылған ғой. Біздің тұрған жеріміз де Ақмола уезіне қарайтын. Оның үстіне С. Сейфуллин 1916 жылы Омбының оқытушылар семинариясын бітіріп, Ақмола қаласына келеді. Онда өзіне лайықты жұмыс іздеп жүргенде, оған Сұлтан-Ахмет Абылайханов деген юрист (адвокат) кездеседі. Бұл кісінің тегі төре. Арғы атасы — Абылай, бергі атасы — Шыңғыс, жалпы Шоқан Уәлихановтардың туысы болып келеді. Сол кісі өкімет орындарының рұқсатымен, біздің Нұра бойындағы «Бұғлы-Тағылы (Жіңішке)» деген жерден қоныс алып, соған орныққан, сол жерден екі кластық қазақ-орыс мектебін ашып, енді сонда қызмет істейтін мұғалімдер іздеп жүрсе керек. Іздегенге сұраған дегендей, екеуі тез келісе

кетеді. Сұлтан-Ахметке мұғалім керек. Сонымен бірге ол сол кезде Орынбордағы «Хусаиния» медресесін бітіріп, Ақмолада жүрген Абдолла Асылбековті қосып алып, Сәкен екеуін өз ауылына алып келеді де, өзі ашқан мектепке мұғалім етіп орналастырады. А. Асылбеков есеп, география, жаратылыстану пәндерінен сабақ берсе, С. Сейфуллин орыс тілі, әдебиеті, тарихтан сабақ береді. Сәкеннің кейбір өлеңдерінің соңында «С.–А. ауылы. 1916-жыл» деген сөздер кездеседі. Ақынның «С.–А. ауылы» деп отырғаны — осы «Сұлтан–Ахмет ауылы» [3; 15], – деген естелігінен жергілікті жерге байланысты этнографиялық мәліметтерді кездестіреміз. Сұлтан-Ахмет мектебінің одан соңғы жағдайын: «ағаштан қиып жасалған екі қабат үй болатын. Кейін колхоз кеңсесіне, бара-бара қоймаға, одан мал қорасына айналды. Бұл жер 1938-53 жылдары «Жамбыл» колхозы атанса, 1954 жылдан бастап «Энтузиаст» совхозы аталады» [3; 15], – деп суреттейді. Бұл деректер Б. Ысқақұлының ашылмай жүрген жаңа қыры этнограф екендігінің дәлелі бола алады.

Қазақ даналығында «тегіне тартпай қоймайды» деген тұрақты сөз тіркесі Бүркіттің әкесі Ысқаққа тарта дүниеге келгендігін дәлелдейді. Ысқақ сауатты, көкірегі ояу, көзі ашық болған: «1916-1917-жылдары осы мектепте (Сұлтан-Ахмет мектебі – авт.) біздің ауылдың басқа жігіттерімен бірге менің әкем Ысқақ та оқыған еді. «Сол кезде Сәкен менен үш-ақ жас үлкен еді», — деп отыратын марқұм. 1933-жылы осы мектепте мен де оқыдым» [3; 15]. Алғашқы білімнің қайнар бастауын оқушы Бүркіт Сұлтан-Ахмет мектебінен алып, хат танып, сауатын ашқан.

Мектеп табалдырығын аттаған оқушы Бүркіт турасында жазушы Ш. Күмісбайұлы «Жасынан қалам ұстаған» атты мақаласында: «Жастайымнан өлең-жырға құмармын. Бұқар, Абай, Махамбет өлеңдерін жатқа соғамын. Мұғалімдер мені «Қиссалар хрестоматиясы» деп атайтын. Мен мәзбін. Бірақ хрестоматия дегеннің мағынасын білмеуші ем. Енді кездескен соң оқи жүріп, өлең жазуды өрістеттім» [11; 290], – дейді.

Білімге құштар жас Бүркітті әкесі одан әрі дамытуды ойлайды. 1934 жылы Алматыдан келген Дәржан апасына бала Бүркітті қосып жібереді. Онымен бірге ағасы Сейілбекті де жіберген. Сол кезеңде Нұра бойындағы Шөптікөлде тұрған екен. Алыс шалғайда қатынастың өзі қиын кез болғандықтан, Осакаровка станциясынан өмірінде тұңғыш рет поезға отырады. Осы бастан кештен жағдайын былай баяндайды: «Қалада ұры-қары көп болады, ұрлап кетеді, ұрып кетеді, өте сақ болындар. Біреу тақалып келсе, «дальше, дальше!» деңдер деп, әпкеміз алдын-ала бізге ескертіп қойған болатын» [12; 4]. Естелігінен қазақ ауылына тән қазақи тәрбиені көреміз. Жолшыбай Қарағанды қаласына соғып, сол уақыттағы қиындықтарды ескеріп алып келе жатқан Дәржан өзінің туған бауыры Балжан сіңлісіне Бүркітті тастап кетеді. Балжан Бүркіттің екінші апасы. Балжан сол кезде Федоровқадағы балалар үйінің жанындағы мектепте мұғалім (мұғалимасы), күйеуі Сұлтан Иманбаев мектептің меңгерушісі болып қызмет атқарған.

Оқушы Бүркіттің Қарағанды табалдырығын аттауы 1934 жыл қаланың құрылуымен сәйкес келеді. Іргетасы енді қаланып келе жатқан Қарағанды қаласында тұрған үйінде жездесінің әке-шешесі, бойжеткен қарындасы (17-18 жасар) және Махмұт атты бір жетім бала тұрған. Осы отбасыға жетінші адам болып келген. Қазақтың даналығында айтылатын «көңіл сыйса – бәрі сияды» деген ойымен бір үйде қабақ шытыспай өмір сүргенін көреміз. Қарағанды туралы: «Қарағанды — ол кезде жаңадан салынып жатқан жас қала болатын. Есімде қалғандары: таудай-таудай болып үйіліп жатқан қара тастар мен қара қоқыстар (көмір породалары), будақ-будақ түгін шығарып, бу атқылап жатқан қара мұржалар (завод трубалары), ерсілі-қарсылы ағып жатқан адамдар мен машиналар» [12; 4], – деп айтады. Қарағанды қаласы ауыл баласы он жастағы Бүркіттің көз алдында осы қалыпта қалған. Балалық аңғалдығы мен албырттығы барысында анда-санда шахта мұржаларынан шығатын дауыстан шошып жүрген. Сол кезеңде сағатты білдіретін бұл дыбысты ауылдың таң бозында шақыратын әтешті, ақыратын есекті салыстырмалы түрде қарастырады. Ауылдан келген балаға қала өмірінің әр бір сәті таңсық және қызық. Бүркіттің қала өмірі мен араласып көңіліне түйгендері де өте әсерлі: «Қала өмірі, олардың тұрғындарының тұрмысы, іс әрекеттері әсіресе адамдарының мінез-құлқы, қылығы, психологиясы (бізше айтқанда, әдет-ғұрыптары мен салт-саналары) маған бір түрлі көрінеді. Мұнда барлық нәрсе — ақылы, бар нәрсе — сатулы, бар нәрсе — есептеулі. Бос, тегін жатқан ешнәрсе жоқ. Бәрі еңбекпен, бейнетпен, термен келетіндей көрінеді. Сонсоң мұнда адам мен адам, үй мен үй бір-бірімен қатысып, алыс-беріс жасап, араласып, тұру дегенді білмейтіндей көрінеді маған. Жұрт жұмыстан келеді де, ініне кіріп алған тышқандай, әрқайсысы үйді-үйлеріне кіріп алып сыртқа да шықпайтын тәрізді. Ауылдағы кеңшілік, еркіндік, молшылық – мұнда жоқ. Аяғыңды қия бассан, не поезд басып, не машина қағып немесе әлде біреулер соғып (ұрып) кететіндей болады да тұрады. Демек, ауылдағы аңқаулық, ашық ауыздық, алаңғасарлық дегендерді қала өмірі көтермейді. Мұнда барынша сак, барын-

ша қырағы, барынша жинақы болуың керек. Әйтпесе күн көре алмайсың. Бостан-босқа бір пәлеге ұрынасың. Менің ауылдан қалаға келгендегі ең бірінші ұққаным көңілге түйгенім осы болды», – дей келе: «Екінші білгенім — ақша және оның құны. Қалалы жерде ақшасыз аяқ басып жүре де алмайды екенсің» [12; 4]. Бала Бүркіт қаладағы өмірді ауыл өмірімен салыстыра отырып қарастырғаннан ұлттық руханият қайнарынан қанып ішкендігі және салыстырып-сараптап талдай алатынын жас кезінен меңгерген қабілетінен көреміз.

1934-1935 жылдары Федеровка балалар үйінің жанындағы мектепте оқуын жалғастырады. Балалар үйінің директоры Қасымжан Алпысбаев болатын. Өз аулынан үшінші сыныпты бітіріп келген Бүркіт қазақ мектебі болмай орыс мектебінің екінші сыныбына жіберіледі. Өз қатарластарынан екі сынып қалып қойған балаға моральдық, психологиялық жағынан да қиын болғанымен, «басқа түссе — баспақшыл» деп білекті сыбанып кірісіп кетеді. Ішкі жан дүниесіндегі толқыныс пен ауылдан алты кадам әрі аспаған бала сағынышынан тұңғыш «Анама хат» төл туындысын шығарады.

Жездесі Сұлтан Иманбаев пен апасы Балжан Федеровкадан Компанеец деген жерге жұмыс бабымен ауысады. Оқушы Бүркіт үй жағының қиындығына байланысты балалар үйіне тұрады. Балалар үйін еске алғанда: «Онда менен басқа бірнеше қазақ балалары болды. Солардың ішінен қазір есімде қалғандары — Бүркітбай, Мәулен, Оңайбек, Алтын. Қазір Оңайбек Құдышев — философия ғылымының кандидаты, Қарағанды педагогика институтының ғылыми коммунизм кафедрасының доценті, Мәулен Құдабаев — Қазақ ССР Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің жауапты қызметкері, подполковник. Ал Бүркітбай мен Алтыннан көз жазып қалдым» [12; 4], – дейді. Сол еске алып отырған Оңайбек Құдышев кейін қайта құру кезеңінде Бүркіт Ысқақұлымен оның жақтастары туралы бұқаралық ақпарат құралдарында мақалалар жазып насихаттайды [13; 3-4].

1935 жылы қаңтар айында Компанеецтен Кірпіш зауыты деген жерге жездесінің үйі көшіп, бала Бүркітті де өздерімен бірге ала кетеді. Кірпіш зауытында сол кездегі «Қарағанды пролетариаты» (қазіргі «Орталық Қазақстан») газетінің редакторы Піспек Жұмановпен көрші тұрады, бөлмелері басқа болғанымен, коридор (сенек) бір болады. Атағы жер жарып тұрған, Қарағанды облыстық радиокомитетінің әншісі Жаңыл Қартабаева Кірпіш зауыты елдімекеніне келіп концерт береді, ән кешінен соң Піспек Жұманов үйіне ертіп келіп, сол үйде қонақасын жеп, ән шырқап «ән көңілдің — ажары» демекші, елдің көңілін көтереді. Әнші Жаңыл Қартабаеваны былайша суреттейді: «сол кезде бидай өңді, қыпша белді, талдырмаш қыз екен. Бәйгеге қосар жарау аттай жаранып және жұтынып тұр. Жасы сол кезде он тоғыз-жиырма шамасында. Басында үкілі тақия, үстінде қаптырмалы, жеңсіз көк камзол киген. Қолында құндақтаған домбырасы бар. Арада елу жылдай уақыт өтсе де, Қарағандыдағы қазақ интеллигенциясының алғашқы өкілдерінің бірі болып табылатын мұғалімдер Қасымжан Алпысбаев, Сұлтан Иманбаев, журналист Піспек Жұманов және әнші-артистка Жаңыл Қартабаевалардың менің балалық көңіліме таңбадай басылып қалған жарқын бейнелері осы уақытқа дейін көз алдымнан кетпейді» [12; 4]. Атағы жер жарып тұрған Қарағанды облыстық радиокомитетінің өзінен келген әнші қыздың кеші ересектермен қатар Бүркіттің жүрегінде қалады. Қарағандының алғашқы құрылуындағы қазақ зиялылары өміріне өшпес із қалдырады.

Бүркіт балалық шағынан бастап ақын, мемлекет және қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин есімімен әбден қанық, шығармашылығымен танысып өседі. Өйткені дүниеге келген жері Көкмөлдірде Сәкен Сейфуллиннің жары Гүлбаһрам ұзатылған болатын. Осы жайды өз естелігінде: «1927 жылы Сәкен біздің ауылға келіп, онда Жақия, Қайып, Салық Айнабековтердің үйіне түсіп, солардың немере қарындасы Гүлбаһрам Батырбековаға үйленген екен. Гүлбаһрамның ұзату тойы Көкмөлдір өзенінің бойында өтіпті» [3; 15], – дейді. Бала қиялы асқақ болатыны сөзсіз. Балалар сол кезеңнің батырлары Чапаевтай батыр, Чкаловтай ұшқыш болсам деп армандайтын. Ал Бүркіттің мектепте оқып жүргенінен бастап қолынан Сәкеннің кітабы немесе фотосы қасынан қалмаған. Сәкен Сейфуллинді табынған тәңірі, тұтынған пірі, ұстанатын ұраны, идеалы санаған. Бала Бүркіт арман-қиялы Сәкендей ақын, жазушы болсам, еліме қажетті кітаптар жазсам, ұлтыма Сәкендей сыйлы азамат болсам деп қалады.

XX ғасырдың басынан бастап толқын-толқынымен болған репрессияның құрбанына көзі ашық, көкірегі ояу ұлт қайраткерлері ілінді. Кеңестік кезеңнің отандық тарихта алар орнын Х. Әбжанов: «Болшевиктік идея толқынында кеңестік негіздегі қазақ мемлекеті дүниеге келді, аумақтық тұтастыққа қол жеткіздік, республиканың экономикалық, әлеуметтік, мәдени келбеті шырайланды, халықтың интеллектуалдық әлеуеті жаңаша қалыптасты. Ең бастысы — тәуелсіздіктің алғышарттары XX ғасыр басында емес, XX ғасыр аяғында, яғни социализм қойнауында пісіп-жетілді. Демек, кеңестік дәуірді жөн-жосықсыз қаралай берудің реті жоқ, сынның шын болғаны жөн. Бірақ тоталитаризмнің қазақ халқы кешірмейтін, ұмытуға жатпайтын, ұрпақтан-ұрпаққа аманаттайтын екі қылмысы да бар.

Бірі — 1917 жылғы қазанда билікке келгеннен 1991 жылы тарқағанша КОКП үздіксіз жүргізген кеңестік саяси қуғын-сүргін, екіншісі — әр жылдардағы, әсіресе 1931-1932 жылдардағы ашаршылық. Ғылымда тарихпен тәрбиелеу деген қағида бар, тәрбиелеумен қоса тарих таразылай да, жазалай да біледі» [14; 13-21], — деп көрсетеді. Кеңестік жүйенің билікке келуімен қатар келген қуғын-сүргінді әр жылдардағы шарықтау кезеңдеріне байланысты бөліп қарастыруымыз қажет. Тарихтан тағылым алсақ болашаққа нық сеніммен қадам басамыз.

Құдайындай табынған Сәкен Сейфуллин жайында түрік ғалымы Хаджы Ахмет Шимшек: «Саналы ғұмырын халқына, кеңес өкіметіне арнаған Сәкен Сейфуллинді сол қызыл билік, НКВД 1937 жылы 24 қыркүйекте тұтқынға алып, 1938 жылы 25 ақпанда атышулы 58-бап бойынша атып тастады» [15; 40], — дейді. КСРО да жаппай репрессия орын алып жатқан кезде болған оқиға бала Бүркітке соққы болып тиеді. Оны осы жағдайдың куәгері, қанды көйлек досы Махмет Темірұлы естелігінен көреміз. Бұл кезең қаралы оқиғаларының ең ауырларының бірі — 1937 жылдың күз айының бірінде болған. Әр ауылдан келген оқушы балалар жататын орын мектеп жатаханада жатқан.

Мектеп директоры мұғалімдер мен оқушылардың басын қосып үлкен жиналыс өткізген. Әр салада да қырағы коммунистік партия мен кеңес өкіметі «халық жауларын» әшкерелегенін айтады. Солардың ішінде оқушылар кітаптарын оқып жүрген Сәкен, Бейімбет, Ілияс және т.б. ақын-жазушылар болатын. Бұл елді есеңгіреткен жаңалық еді. Өз саласын жетік меңгерген кеңестік адамдар нағыз жауларды дәйекті түрде дәлелдеп берген.

Содан сөзден іске кіріскен. Барлық мектеп болып «халық жауларының» кітаптарын өртеген. Сондай ауыр да абыройлы істі тындырғандай шаршаған оқушы балалар ұйқыда жатады. Сол мезет турасында: «Ойбай, Сәкен өртеніп кетті-ау», — деген дауыстан шошып ояндық. Бөлменің іші тастай қараңғы. Жаға қоятын шам жоқ. Қараңғыда кімнің ұйқысырап айғайлап жатқанын бірден аңдай алмай қалдық. «Ойбай-ай, бәрі де өртеніп кетті-ау», — деп қайта-қайта дауыстап, артынан өксіп-өксіп жылайды. Дауыс шыққан жаққа жүгіріп барып байқасақ, бұл ұйқысырап өксіп-өксіп жылап, айғайлап жатқан Бүркіт Ысқақов екен» [16; 3-4]. Содан неге жылап жатқаны турасында сұраған балаларға күндізгі істеген істері жанына қатты батқанын айтады. Сол ой күйзелісімен қалжырап ұйықтағанда түсіне жанып жатқан тұлғалар елестеп, тіпті Сәкен Сейфуллиннің «Құтқарындаршы», — деген дауысын естіген. Содан жан-дәрмені шыққан Бүркіт айғайлап жіберіп оянған екен.

Оқушы Бүркіттің жан күйзелісі өзегіне түсіп, қайғы уайымға салынып біраз уақыт жүрген. Жанындағы достарын сол тұлғалар үшін кек алу жолына да шақырған. Әрине заң басқа, заман басқа болғандықтан оқушы достары үрке қараған. Бірақ оқушыларға ұлт зиялыларының кінәсіз екендігін, бұл жала жабудың кесірінен болып отырғанын түсіндіреді. Айтқан ойларына жанындағы достарын сендіре білген. Бала Бүркіттің бір қыры адамды баурап алатын көсемдік және шешендік қасиетімен әділетсіз қоғамның үнін, халықтың басына келген зұлматты ашып айта білген. «Он үште — отау иесі» деп халқымыз айтқан даналық сөз Бүркітке қарата айтылғандай. Өйткені саясаттың салқынын бала жастан сезген қайраткер тұлға қалыптасып келе жатқан еді.

Осы жайды Бүркіт Ысқақұлы: «Міне, менің сол құдайдай көрген, тәңірімдей табынған, арманымның асқар биігі болған Сәкен Сейфуллинді 1937 жылы қыркүйекте «халық жауы» деп қамап, соттап, ақырында атып тастады. Әлі есімде, ол кезде мен «Казгородок» деген жерде, алтыншы класта оқитынмын. Бір күні біздің мектептің бір топ мұғалімі жиналып алып, төсек-орындарымыздың астанкестенін шығарып, Сәкеннің, Бейімбеттің, Ілиястың, Өтебай және тағы басқа да «халық жауы» аталып, ұсталып кеткен ақын-жазушылардың кітаптарын жинап алып, құшақ-құшақ етіп отқа салып, өртеп жатты.

Менің бас жағымда С. Сейфуллиннің 1936 жылы шыққан «Тар жол, тайғақ кешу» атты романы жатқан болатын. Мұғалімдердің бөлме-бөлмені аралап, «халық жауларының» кітаптарын жинап жүргенін көріп қалдым да, өз бөлмеме жүгіріп келіп, бас жағымда жатқан Сәкеннің кітабын газетке орап, жасырын алып шығып кеттім. Жатақхананы айналып өтіп, оның іргесіндегі бір шұқыр жерді тауып алып, оны ептеп тереңірек етіп қазып, газетке ораулы кітапты соған тыға салдым. Үстін топырақпен тегістеп жауып, білдірмей көміп тастадым. Міне, осы кітаппен бірге менің келешекке, өнерге, өмірге деген үмітім де қоса көмілгендей болды. «Әй, Сәкен үшін өскенде өш алармын-ау!» — деймін ішімнен ызаланып. Бірақ ол өшті кімнен және қалай алатынымды өзім де білмеймін. Дегенмен, «Сәкенді кім ұстатты, кім аттырды? Сәкеннің өлімі кімге керек болды? Оның өлімінен өкіметке, партияға, мемлекетке қандай пайда келді?» — деген сұрақ көңілімде мәңгі орнап қалды» [3; 15], — деген ойынан, өкіметке деген өкпесі бала жүрегіне періш болып қатқан көңілін көреміз. Махмет пен Бүркіттің естелігінен түйетін ой, ұлт зиялылары атылмай тұрып-ақ, қамауға алынғаннан бастап шығармаларынан құ-

тылуға асыққан «шаш ал десе бас алатын» жергілікті жердегі шолақ белсенділердің іс-әрекеттері алдымыздан шығады.

Балалық кезінен һәкім Абайды тыңдап, Сәкенді сүйіп оқып, жүрегіне түйіп өскен бала Бүркіттің ақын болып қалыптасуына үлкен ықпалын тигізді.

«Өлгеннің артына өлмек жоқ, тірі адам тіршілігін істейді» деген халық даналығы айтпақшы Бүркіт сол ақындарға еліктеп «Ақын болғым келеді» деген өлең жазады. Ол өлеңі «Октябрь балалары» газетінде жарияланады. Бір өлеңі жарыққа шыққаннан кейін қанаттанған оқушы Бүркіттің «Көсем сөзі» деген өлеңі басылады. Сол өлеңдерінің арқасында 1938 жылдан «Қазақстан пионері» («Ұлан») газетінің жас тілшілері қатарына қосылады. Сол уақытта «Октябрь балалары» газетінің редакциясында жұмыс істейтін Бәткен Сағындықов, Күнтөре Байзақовтармен хат алмасып тұрған. Осы жайттардың барлығы көңілін марқайтып, келешекке үмітін қайта жағады. Алғашқы елге таныстырған «Ақын болғым келеді» өлеңі жайлы: «1939 жылы ноябрь айында, Қарағанды қаласындағы Жамбыл атындағы №7 қазақ орта мектебінің оқушысы Жаппар Өмірбеков деген баладан хат алдым. Мен 1938 жылы сентябрь-ноябрь айларында онымен сол мектептің 8-классында бірге оқығанмын. Содан танысып дос болып кеткенбіз. Жаппар өз хатында: «Қарағанды комсомолы» газетінің 1938 жылғы 29 октябрьдегі санында менің «Ақын болғым келеді» аты өлеңімнің басылғанын хабарлай келіп: «Сенің өлеңіңді барлығымыз жабылып оқып шықтық. Өлең бәрімізге ұнады. Барлығымыз бір ауыздан сені «осы заманның Пушкині болар» деп ойладық деп жазыпты» [12; 4], – деген ойдан өзі өлеңге жақын бала Бүркітке қанат бітірген хат екенін көреміз.

Сабақтардың ішінде гуманитарлық ғылымдарды тарих пен география пәндерін сүйіп оқиды, өйткені ел мен жер тарихын, саяхатшы болуды үйреткен еді. Оқуын үздік оқыған Бүркіттің Қарағанды қаласындағы Жамбыл атындағы №7 мектепте оқуын жалғастыра алмағандығының себебі әкесі Ысқақ «халық жауы» болып айдалып кетуіне байланысты еді. Бүркіт 1938 жылы қыркүйек айында Қарағандыға қайта келеді. Жамбыл атындағы №7 қазақ орта мектебіне оқуға қабылданады. Сол уақытта Амангелді көшесіндегі Әлібай шахтердің бір бөлмелі барак үйінде жатып оқыған. Екі ай уақыт өткеннен кейін арбаға атты жегіп әкесі келеді. Ауылдан әкелген ас-ауқатын түсіріп, бір қонып шығып таңертең жұмысымен кетіп қалады. Қалалық жерде ат пен арбаны ұстау өте қиын. Үш күн хат хабар болмағаннан кейін ақын Қайып Айнабековтің көмегіне жүгінеді. Қайыптың баласы Хәкім әкесі Ысқақты тауып береді. Жазу-сызуды меңгерген, көзі ашық Ысқақ Нұра аудандық халық сотының екі жылға бас бостандығынан айырған үкімімен келіспей облыстық сотқа шағымданған. Тоталитарлық жүйе Алаш қайраткерлерін атып жатқанда, сол зиялылардан дәріс алған Ысқақты кешірмей қамап тастайды. Қарағанды қаласында қамаудағы әкесі Ысқақпен жолығуға Қайыппен бірге келеді. Ысқақ: «Бізді мұнда көп ұстамайды. Ертең немесе бүрсүгіні этаппен Қиыр Шығысқа, Владивосток қаласына, оның ар жағындағы «Океанский» деген лагерге жібереді» [3; 15], – дейді. Осыдан бір жыл бұрын анасы қайтыс болған еді. Әкесіне қарап отырған төрт бала тұлдыр жетім болып қалады. Бүркіт жылап қала береді.

Әкесі сотталып кетіп бара жатып бауырларын Бүркітке аманаттайды. Қарағандыға келген ат пен арбаны уайымдап, ауылға иесіне қайтаруды тапсырады. Әке аманатын арқалап он төрт жастағы Бүркіт Тасауыл, Сабырқожаға түнеп үшінші күні Көкмөлдірге жетеді. Екі-үш күн үйінде болып бұрынғы оқыған жері Казгородок мектеп интернатына қабылданады. Әкесі турасында: «Ал әкем азап жүгін арқалап, сонау Қиыр Шығысқа айдалып кете барды. Неге? Неліктен? Не үшін? Оны мен анық білмедім. Ал оны маған түсіндіріп айтып жатуға биік дуалдың ішінде, күзетшінің көзінше әкемнің жағдайы болмады, уақыты да көтермеді. «Он үште оқ қадалды жүрегіме...» деп, ертеде бір ақын айтқандай, менің де он төрт жасқа келгенде, өзегіме өрт түсті... оны түсірген кім? Және не үшін? Маған бұл да жұмбақ болды» [3; 15], – деп ашынып жазады. Бала Бүркіттің тағдыр соққысын талай мәрте тартып, жүрекке қатқан кек ерте есейіп ер жеткізеді.

Бүркіт оқыған Казгородок мектеп-интернаты Нұра ауданында алғашқы ашылған білім ошақтарының бірі болды. Казгородок (қазіргі таңда Кертінді) кенті турасында тарихшылар ұжымы: «1932 жылы Нұра ауданы Қарағанды облысының құрамына кірді. Аудан орталығы Казгородок селосы болды. Осы жылдың 1 сәуірінде Қазақ Автономиялық Советтік Социалистік Орталық Комитетінің қаулысына сәйкес Нұра ауданының құрамы 16 ауыл кеңеспен бекітілді: Балықты, Богучар, Бұрма, Жұмыскер, Захар, Қараой, Киевск, Қызылағаш, Қорғалжын, Қызыл дихан, Көкмөлдір, Савелевск, Скоблевск, Сұлтан, Плаховск, Черниговск» [17; 7], – дейді. Сол арып-ашыққан халықтың қиынқыстау кезеңде оқу жағдайын Махмет Темірұлы: «ол кезде менің тұратын ауылым 15-20 үйден ғана құралған. «Балықшы» колхозы деп аталады. 1933-1934 оқу жылында мен 1 класты бітірдім. Мені

жақсы оқисың деп 2 кластан 3 класқа бір-ақ көшірді. Ол ауылдағы біздің мектеп деп жүргеніміз бір үйдің төргі бөлмесі. Біз төргі бөлмесінде сабақ оқып отырғанда, үй иесі ауыз үйде тамағын ішіп отырады», – деп суреттеп, одан кейін: «осы бастауыш мектепті бітіргеннен кейін бір топ бала Қарағанды облысына қарайтын Нұра ауданының 1928-1932 жылдары орталығы болған Казгородок селосына оқуға бардық. Ол кезде аудан бойынша орта мектеп осы ғана еді» [5; 28], – деген мәліметтер келтіреді. Ауылынан алысқа аттап баспаған бала Махметтің таңданысы ерекше еді: «басқа жақтан келгендер жатақханада жатып оқимыз. Біздің шағын ауылға қарағанда бұл жер маған үлкен қала сияқты көрінді. Бұрын ешқайда барып көрмеген мені мектебі тіпті таңқалдырды. Бірнеше еңселі жарық бөлмелері бар. Іштері толған оқушылар. Сабақ біткенде бәрі шуласып, жүгіріп далаға шығады», – дей келіп, сол уақыттың оқу жағдай мен жатақханалары жайлы: «жатақханамыз да үлкен, бірнеше бөлмелі. Бірақ жағдайымыз нашар. Қарнымыз аш, киіміміз жырттық. Қыс айларында мектеп те, жатақхана да адам төзгісіз болып суып кетеді. Класта сырт киімді тастамағанда да дірілдеп зорға отырамыз. Дәуіттің ішіндегі сия қатып қалып, ауызбен үрлеп жібітіп, жазу жаза алмай отыратын кездер де жиі кездеседі. Жатақханаға келгенде де бой жылынбайды. Ол кезде пешке көмір жақпайды, негізгі жағатын отын – шөп-шалам. Кеш болса, керосин құйған білтелі шам жағамыз. Маңайға тарайтын жарық сәулесінен көрі, бұрқыраған ащы иісті түтіні әлдеқайда көп болады. Әрі жылыну үшін, әрі аш қарынның мазалауынан құтылу үшін қырық жамаулы кір көрпенің астына тығылып, ұйықтап жата қалуға тырысамыз. Ұйықтайтын орынымыз — тақтайдан жасай салған шиқырлауық көйке (тапчан)» [5; 28-29]. Бұдан бір мектептің ғана хал-ахуалын айтып тұрған жоқ, сол кезеңнің Қазақстандағы мектеп-интернаттарының жағдайын елестетуге болады.

Қазақ халқының бас ақыны Абай айтпақшы «интернатта оқып жүр, талай қазақ баласы» дегендей, Казгород мектеп-интернатында қара нанды бөліп жеген Бүркітпен Махметтің алғашқы танысуы өмір белестерінде ерекше сәт болатын: «Бір күні мен қатты ұйықтап кеткен екенмін, астымдағы көйкенің қатты шиқылдап қозғалғанынан оянып кеттім. Басымды көтеріп қарасам, үш-төрт құрбылас оқушылар менің аяқ жағымда бір чемоданды ашып, нан жеп отыр. Нанды көргенде-ақ ұйқым ашылып, көзім жайнап кетті. Олар дыбыстарын шығармай, жай ғана ымдам мені нан жеуге шақырды. Маған керегі осы еді. Аузымды толтыра шала шайнап, қомағайлана жұтып жатырмын. Нан таусылғаннан кейін шамды сөндіріп, әрқайсысы өз орындарына жата-жата кетті. Қарным тойғанына қуанып мен де жата қалдым. Шіркін, аш адамға тамақтан өткеннің бәрі азық болады ғой. Әйтпесе біздің жегеніміз кебектен соқпалап жасалған, дүмбілез піскен бірдеңе ғана. Оны адам түгіл тойып жүрген мал да жемес еді. Таң ата мектепке баруға дайындала бастаған кезде екі-үш өзім қатарлы оқушылар ашулы түрмен мені жұлқылап, нұқып-нұқып қояды. «Өй, ұры, жаныңның барында нанымызды тауып бер!», – деп шаңқ-шаңқ етеді. Менде үн жоқ. Түнде жеген нанның тегінен-тегі менің төсегімнің үстінде неге келе қалғанын енді ұға бастадым. Көйкенің маңайында түсіп қалған нанның қиқымдарын көрсетіп: «мұны жеген сенсің, нанды жылдам тап, әйтпесе өлесің», – деп мені ұрмақ болып жүр. Менде не айтып, не істерімді білмей, сасқалақтап тұрғанымда жатқан төсегінен атып тұрып, нан жоғалтушылардың қасына келіп бір оқушы: «Бұған тиіспендер, сендердің нандарыңды бұл жемейді, жегендерді табамыз. Қазір шуламай, мектепке барыңдар», – деп әлгілерді орын-орындарына жіберді. Бұл келген сол кезде оқушылар арасында да, мұғалімдер арасында да беделі күшті, оқуды үздік оқитын, мектепте де, ауыл ішінде де «ақын бала» атанып жүрген Бейісбек Томпақов деген оқушы еді. Міне, осы күннен бастап екеуміз арамыздан қыл өтпейтін тату дос болдық» [5; 29-30]. Осылай оқушы Махметті аман-есен қорғап қалумен басталады. Бұл естеліктен өзі қатарластарына сөзін өткізе алатын лидерлік қасиеттерді өн бойына жинаған батыл, шешім қабылдай алатын өжет оқушыны көреміз. Осы таныстық өмірлік айнымас достыққа ұласып, бірге тар жол тайғақ кешкен еді.

Бүркіттің қоғамдық жұмыстарға белсене араласқанын, өз қатарластарынан озық болғандығы жайлы: «1938 жылғы КСРО Жоғарғы Кеңесінің бірінші сайлауы қарсаңында оның депутаттығына кандидаттар одақ кеңесі бойынша Мануйльский Дмитрий Захарович, ұлттар кеңесі бойынша Қазақбаев Әбдісәметтер ел аралап, сайлаушылармен кездесу өткізіп жүрді. Сондай кездесу біз оқып жүрген ауылда да болды. Осы кездесуде мектеп пионерлерінің атынан мойнына қызыл галстук тағып Бейісбек құтықтау сөз сөйледі. Жас оқушының қысылып-қымтырылмай сөйлеген өткір сөзіне кандидаттар да және басқа жиналған адамдар да өте сүйсініп қалды. Оның сөзінің өзі шығарған өлеңмен аяқталғаны өте сәтті болып, жұрт ол мінбеден түсіп, өз орнына келгенше дуылдап қол шапалақтап тұрды. Бейісбек жастайынан-ақ өзі қатар оқушылардан ерекшеленіп, оқу оқып, білім алуға өте құштар болды. Біздер доп қуып, асық ойнап жүргенде оның қолынан кітап түспейтін» [5; 30], – дейді.

Бүркіт өзі ғана әдеби мұрамен қызығып қоймай, өзге достарында тартып, оқуға ынта-жігерлерін оята білген: «Бүркіттің ықпалымен бұрын кітап оқымайтындар енді кітап оқуға құмарлана бастадық. Мектепте әдебиет кітаптарын оқитындардың саны көбейді. Сөйтіп Бүркіттің бастауымен «Жас әдебиетші» деген үйірме құрдық. Бұл 1938-1939 жылдардың кезі еді. Бұл үйірмеге Бимағанбетов Елеш, Шалабеков Дәкен, Мұқанов Аққошқар, Әубәкіров Жанайдар, Сүлейменов Жүсіп, Рахметов Кәмәли, Бұйрабеков Рақыш, Мұқанов Ақаш, Сүлейменов Әшім сияқты оқушылар белсене қатынасып жүрді. Бәріміз де қатармыз. Жасымыз 15 пен 17 арасында. Ол кезде бүгінгідей теледидар да, радио да, кино да жоқ. Оқушылар өмірдегі болып жатқан жаңалықтарды тек қана мұғалімдердің аузынан естіп, қолдарына түсіп қалған газет, журналдарды оқып қана білетін» [5; 30-31]. Әлемде Екінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқан қиын-қыстау кезеңнің өзінде сол кездегі оқу құралдың тапшылығы болса да өз қатарластарының оқуға деген ниеттерін, білімге деген құштарлығын ұстаздармен бірге оята білген Бүркіт еді.

Осы турасында Бүркіт Ысқақұлы өзі әңгімесін жазып бізге жеткізген жазушы Ш. Күмісбайұлы: «Қабырға газетіне бірнеше өлең жаздым. Ол өлеңдерім көбінесе екі шумақтан тұратын. Олар мектепке, мұғалімдерге, жолдастарыма арналатын. Мектепте әдебиет үйірмесі жұмыс жасайды. Әдебиеттен өте сауатты Рахым Асаубаев, Қабден Рахметов, Мұхамеджан Баймолдиндер басшылық етеді. Өлеңдеріміз үйірмеде талданады. Ол кезде арнау өлеңдер болмаса, саяси-әлеуметтік, лирикалық өлең жазып, оны газет-журналдарға жіберуді білмейтін» [11; 290-291], – дейді. Әрине бұл айтылған дерек бойынша бала жастан ақындыққа әуес болып, сол жолда алғашқы қадамдарын жасаған оқушы Бүркітті көреміз.

Мектептегі Бүркіттің бастауымен құрылған «Жас әдебиетші» үйірмесінің қадамдары да батырлыққа толы болды: «біз өз үйірмемізді әдебиеттен сабақ беретін Баймолдин Мұхамеджан деген мұғалімнің қолдауымен жүргізіп отырдық. Мектептегі оқу біткеннен кейін жиналып алып әдеби кітап оқимыз. Кітапты оқып болғаннан кейін әрқайсымыз өзіміздің түсінгенімізді, ұнағанын, ұнамағанын айтамыз. Мұғалім бізге тек қана «халық жауларының» шығармаларын оқи көрмендер деп қатты тапсырған» [5; 31]. Алайда бала Бүркіт өзінің өмірлік идеалы Сәкен және де басқа да сол уақытта «халық жауы» атанған Алаш қайраткерлерінің кітаптарын үйірмеге алып келіп өзі оқып, әдеби ортада қызу талқылаған. Сондай бір кеште Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасын алып келіп, үрке қараған өз қатарластарына түсіндірген. «Бүркіт біздерге Сәкенді ерекше сүйетіндігін айта келіп, «Қызыл ат» поэмасын мәнерлеп оқып берді. Поэмань талдай келіп, әңгімені қазақ халқының 1932-1933 жылдардағы аштан қырылуы туралы өрбіте түстік. Бәріміз де аштық нәубатын көзімізбен көріп, басымыздан өткерген екенбіз» [5; 31-32], – деген Махмет Темірұлының естелігінен көреміз. Әр жастың басынан кешкен қасіретімен сабақтас «Қызыл ат» поэмасын талқылап, оның не себептен болғанын, ұлт қайғысының қайдан шығып жатқанын саналарына сіңіру жолында бала Бүркіттің ат салысқанына тағы да куәсі боламыз. Жаппай репрессия құрбанына айналған ұлт қайраткерлерінің еңбектерін оқу арқылы жастардың санасына Алаш идеясынан бала Бүркіт өзі нәр алып, қатарластарына себе білді.

Қорытынды

Атасының табандылығының арқасында һәкім Абайды оқу арқылы рухын шындаған жас өркен өсіп жетілді. Әкесінің ұлт зиялыларынан нәр алғаны Алаш қайраткерлері еңбектерімен танысуға алып келді. Осындай тұлғалар тағылымын ала отырып тарихи сабақтастықта «ЕСЕП» жастардың астыртын саяси ұйымын құрудың алғышарты қалыптасты. Бала Бүркіттің өсу-өркендеу жолы тым ауыр болса да сол кезеңдегі қиыншылықтарға мойымай барлық кедергілерді еңсере отырып жеңе білді. Қазақ ұлтының болашақ тағдырын жастайынан ойлап, кеңестік өкіметтің жүргізіп отырған саясатына бей-жай қарамай, жан жүрегімен ұлт қайғысын бөлісу үшін қолынан келген істермен айналасындағы өз қатарластарына үлгі өнеге көрсетті.

Мақала № 02-СМУ-22 «Университет қабырғасынан түлеп ұшиқан тұлғаларға арналған республикалық «Тұлғалар тағылымы» сериясы (ақын, ғалым Бүркіт Ысқақұлы мысалында)» атты академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің Жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына арналған ЖОО ішіндегі гранты шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік / М. Қозыбаев. — Алматы: Баспалар үйі, 2009. — 448 б.
- 2 Ысқақұлы Б. // Кітапта: Қазақстан жазушылары: XX ғасыр. Анықтамалық. Құраст.: Е. Дүйсенбайұлы, А. Естен және т.б. — Алматы: Ана тілі, 2004. — 390 б.
- 3 Ысқақов Б. Неге? Неліктен? Не үшін? / Б. Ысқақов // Парасат. — 1992. — №2 (404). — Б. 14-15
- 4 Сұхбат. Жағыпар Әділеттің «ЕСЕП» партиясы негізін қалаған Бүркіт Ысқақұлы қызы Айгүлмен сұхбаты, Қарағанды, 29.05.2011.
- 5 Темірұлы М. Арман мен азап. Естелік / М. Темірұлы. — Алматы: Санат, 1998. — 160 б.
- 6 Балташұлы Е. Жалындаған ғұмыр, жарқылдаған жырлар // Бүркіт Ысқақов. Бұл менің көз жасым ғой қан аралас. Өлеңдер. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2014. — 94 б.
- 7 Әбжанов Х. Отан тарихын кезеңдерге бөлу мәселесі / Х. Әбжанов // Отан тарихы, 2003. — № 1. — Б. 45-51.
- 8 Омарбеков Т. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас / Т. Омарбеков, Ш. Омарбеков. — Алматы: Қазақ университеті, 2004. — 388 б.
- 9 Сейдімбек А. Балталы, Бағаналы ел аман бол (шежіре) / А. Сейдімбек. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 224 б.
- 10 Тәтімов М. Зұлматтың ауыр зардабы (демографиялық талдау) / М. Тәтімов; құраст.: Б. Қойшыбаев // Зауал: Мақалалар, естеліктер. — Алматы: Жазушы, 1991. — 272 б.
- 11 Күмісбайұлы Ш. Балалар бағының бағбандары. Анықтамалық / Ш. Күмісбайұлы. — Алматы: Балалар әдебиеті, 2008. — 300 б.
- 12 Ысқақов Б. Менің қалам. Естелік // «Орталық Қазақстан». — 1989. — №37 (16. 252). — Б. 4.
- 13 Құдышев О. Азап шеккен азаматтар // «Орталық Қазақстан». — 1989. — №37 (16. 468). — Б. 3-4.
- 14 Әбжанов Х. 30-жылдар басындағы ашаршылық: қазақ қасіреті / Х. Әбжанов // XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ахуал: ашаршылық пен қуғын-сүргін тарихы. Мақалалар жинағы. — Астана: «Алсем-Астана» баспасы, 2012. — 240 б.
- 15 Хадшы Ахмет Шимшек. Сәкен Сейфуллин және Алаш қозғалысы // «Сәкен Сейфуллин: ұлттық рух және ұрпақтар сабақтастығы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибиелік конференция материалдары. Қарағанды. 2019. — 344 б.
- 16 Темірұлы М. Азаттық аңсап азап шеккендер / М. Темірұлы. — Алматы: Арыс, 2013. — 240 б.
- 17 Темірғалиева К.Т. Тарих және музей, монографиялық зерттеу музей қорынан / К.Т. Темірғалиева, Т.Т. Аршабеков, Е.Н. Нұрмағанбетов. — Қарағанды, 2017, — 623 б.

Ә.Б. Жағыпар

Образец для подражания: Буркит Искакулы

В статье подробно рассмотрена история 20–40-х гг. XX века, а именно политика советской власти, проводимая с перегибами на местах, когда в стране массово имели место голод, конфискации, репрессии и разруха. Автором проанализирован жизненный путь исторической личности — Буркита Искакулы, а также недочеты, допущенные властью на местах в советский период. Изучив проводимую политику в стране, черпая ее лучшие истоки в книгах Абая и работах представителей алашской интеллигенции, еще будучи ребенком, Буркит получает первые знания относительно обустройства страны, анализирует и обобщает мысли передовой интеллигенции, и все это позволяет ему понять предпосылки создания в советский период подпольной молодежной политической организации «ЕСЕП» («Партия героев, любящих Родину»).

Ключевые слова: вклад личности, независимость, голод, подпольная молодежная политическая организация «ЕСЕП» («Партия героев, любящих Родину»), национальная ценность, национальное сознание.

A.B. Zhagypar

Personality lessons and Burkut Iskakuli

This article examines the history, when in the 20-40s of the twentieth century, as a result of the left-sided policy of the Soviet government, Burkut Iskakovich's childhood was stolen and the years of famine, confiscation and repression grew. In this article we will consider, using the example of the personality of Burkut Iskakovich, analyzing the life path, you can see the policy pursued during that Soviet period. Studying the current policy in the country, reading it in Abai's books and the works of the Alash intelligentsia, the

Golden Eagle child receives lessons and this allows us to understand the prerequisites for the creation of the underground youth political organization “YESEP” (the party of heroes who love the Motherland) in the Soviet period.

Keywords: personality lessons, independence, hunger, underground youth political organization, YESEP (Party of Heroes who love the Motherland), national value, national consciousness.

References

- 1 Kozybaev, M. (2009). Kieli tauelsizdik [Holy independence]. Almaty: Baspalar uii [in Kazakh].
- 2 Yskakov, B. (2004). Kitapta: Qazaqstan zhazushylary: XX gasyr. Anyqtamalyq [In the book: Writers of Kazakhstan: XX century]. Duisenbaiuly, Ye., Esten A. and much more. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 3 Uskakov, B. (1992). Nege? Nelikten? Ne yshin? [Why? Why? For what?]. *Parasat*, 2(404), 14-15 [in Kazakh].
- 4 Sukhbat. (2011). Zhagypar Adiletin «ESEP» partiiasy negizin qalagan Burkit Ysqaquly qyzy Aigulmen sukhbaty [Interview. Interview with Aigul, daughter of Burkit Yskakuly, founder of “ESEP” party of Zhagipar Adilet]. Karagandy [in Kazakh].
- 5 Temiruly, M. (1998). Arman men azap. Estelik [Dream and pain. Memories]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 6 Baltashuly, E. (2014). Zhalyndagan gumyr, zharqyldagan zhyrlar [Flaming life, sparkling songs]. Burkit Yskakov. Bul menin koz zhasym goi qan aralas: Olender [Burkit Yskakov These are my tears mixed with blood: Poems]. Karagandy: Bolashaq-Baspa [in Kazakh].
- 7 Abzhanov, Kh. (2003). Otan tarikhyn kezenderge bolu maselesi [The problem of dividing the history of the homeland into periods]. *Otan tarikhy - Domestic history*, 1, 45-51 [in Kazakh].
- 8 Omarbekov, T. & Omarbekov, Sh. (2004). Qazaqstan tarikhyna zhane tarikhnamasyna ulattyq kozqaras [National approach to the history and historiography of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 9 Seidimbek, A. (1993). Baltaly, Baganaly el aman bol (shezhire) [Save Baltaly, Baganaly country (genealogy)]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 10 Tatimov, M. (1991). Zulmattyn auyr zardaby (demografiialyq taldau) [The severe effects of darkness (demographic analysis)]. *Zaual: Maqalalar, estelikter - Period: Articles, memories*. Koishybayev, B. (Ed.) [in Kazakh].
- 11 Kumisbaiuly, Sh. (2008). Balalar bagynyn bagbandary. Anyqtamalyq [Kindergarten gardeners. Directory]. Almaty: Balalar adebieti [in Kazakh].
- 12 Yskakov, B. (1989). Menin qalam. Estelik [My city. Memories]. “*Ortalyq Qazaqstan*” — “*Central Kazakhstan*”, 37(16. 252) [in Kazakh].
- 13 Kudyshev, O. (1989). Azap shekken azamattar [Suffering citizens]. “*Ortalyq Qazaqstan*” — “*Central Kazakhstan*”, 37(16. 468) [in Kazakh].
- 14 Abzhanov, Kh. (2012). 30-zhyldar basyndagy asharyshlyq: qazaq qasireti. «XX gasyrdyn 30-zhyldaryndagy Qazaqstandagy saiasi-aleumettik akhual: asharyshlyq pen qugyn-surgin tarikhy» [Famine in the early 1930s: Kazakh tragedy. “Political and social situation in Kazakhstan in the 1930s: the history of famine and persecution”]. *Maqalalar zhinagy — A collection of articles*. Astana: Alsem-Astana baspasy [in Kazakh].
- 15 Khadshy Akhmet, Shimshek. (2019). Saken Seifullin zhane Alash qozgalysy [Shimshek Saken Seifullin and the Alash movement]. «*Saken Seifullin: ulattyq rukh zhane urpaqtar sabaqtastygy*» aty khalyqaralyq gylymi-tazhirbielik konferentsiia materialdary — *Proceedings of the international scientific and practical conference “Saken Seifullin: national spirit and succession of generations”*. Karagandy [in Kazakh].
- 16 Temiruly, M. (2013). Azattyq ansap azap shekkender [Suffering from the thirst for liberation]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 17 Temirgalieva, K.T., Arshabekov, T.T. & Nurmaganbetov, E.N. (2017). Tarikh zhane muzei, monografiialyq zertteu muzei qorynan [History and museum, monographic study from the museum fund]. Karagandy [in Kazakh].

G.S. Ilyassova^{*1}, T.S. Sadykov², I.L. Zherebtsov³

^{1,2} *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

³ *Institute of language, literature and history of the Komi scientific center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Syktyvkar, Komi Republic, Russia*

(E-mail: gauhartas81@mail.ru; sadikov_ts@enu.kz; zherebtsov@mail.illkhomisc.ru)

Ethno-demographic development of Northern Kazakhstan from 1999 to 2022: history, issues and prospects

The article analyzes the ethno-demographic development of Northern Kazakhstan on the basis of statistical data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. The purpose of the article is based on the analysis of historical factors affecting the ethno-graphical development of Northern Kazakhstan, to study new processes and trends taking place in the field of ethno-demographic processes on the territory of Northern Kazakhstan in 1999-2022. The article examines in detail the population structure of Northern Kazakhstan according to the 1989, 1999 and 2021 censuses. The authors come to the conclusion that at the present stage, the Kazakh ethnic group has managed to regain its lost positions to some extent by increasing its number and specific weight in Northern Kazakhstan and one of the main directions for improving the demographic development of the northern regions is the implementation and improvement of resettlement programs from the southern regions to the northern ones.

Keywords: Northern Kazakhstan, demography, ethno-demography, population, ethnoses, population dynamics, population census.

Introduction

Northern Kazakhstan is the main breadbasket of the republic, the leading economic region. During the Soviet years, agricultural and industrial development was concentrated here. Railway and river highways pass through here. The subsoil is rich in hard and brown coal, iron and copper ore, bauxite, gold. The fuel and energy, mining, mechanical engineering industries are developed; there are oil refining enterprises for the production of ferroalloys, aluminum, tractors. Three quarters of the sown area is allocated for grain crops, the food industry is developed.

Today the region is represented by four regions — Akmola, Kostanay, Pavlodar and North Kazakhstan. One of the main problems of Northern Kazakhstan at the present stage is the reduction of the population, while in the country as a whole the process of decline has been replaced by growth. In this regard, the relevance of the study is determined by the fact that the process of development of ethno-demographic relations in the multinational regions of Kazakhstan, which includes modern Northern Kazakhstan, was not the subject of special study. The research literature of Kazakhstan has not yet attempted a comprehensive analysis of this problem, although some aspects of this problem have been studied by demographers and sociologists, as well as historians.

The study of ethno-demographic processes taking shape in the late XX — early XXI centuries in Northern Kazakhstan, adjacent to Russia, is extremely relevant in practical and political terms, primarily in connection with the announced State resettlement program “South-North” to assist voluntary resettlement from Southern Kazakhstan to Northern Kazakhstan. Meanwhile, there are extremely few works devoted to historical, modern and predictable ethno-demographic processes in Northern Kazakhstan, which complicates the scientific and practical solution of ethno-demographic problems. The study of the evolution of ethno-demographic processes in 1999-2022 in the Russian-Kazakh border area can provide a basis for forecasting the migration and demographic development of Northern Kazakhstan. The relevance of this article is also determined by the need to establish the causes of the current unfavorable demographic situation in Northern Kazakhstan in order to eliminate and/or smooth out negative consequences in the processes of reproduction and migration of the population.

---

* Corresponding author's e-mail: gauhartas81@mail.ru

Research methods

The research is based on the general scientific principles of historicism, objectivity, which orient the researcher to an unbiased analysis and evaluation of facts related to the topic. The basis for the consideration of the phenomenon of population in the territory of Northern Kazakhstan in 1999-2022 is the principle of consistency, which allows to identify the interrelationships of historical-demographic, socio-political, administrative-territorial, ethno-political, and migration aspects of the studied object. When writing an article, a whole range of methods of various disciplines is used — first of all, historical ones. Historical genetic method helps to identify historical prerequisites for the formation of the ethnic structure of the population of Northern Kazakhstan since 1999. Using comparative historical methods, population dynamics and distribution, the distribution of ethnic groups in northern Kazakhstan is correlated. Demographic research methods and techniques are used to analyze and process statistical and demographic data.

Discussion

The contemporary ethnic structure of the population of northern Kazakhstan has been formed for a long time and has repeatedly undergone serious changes and transformations. In the mid-19th century, the population of the area had an almost monochromatic structure with a complete predominance of the Kazakhs. From the end of the 20th century until the formation of a sovereign state, the dynamics of ethnic composition was defined by a continued expansion of the representation of different ethnic groups, the predominance of city-states. Russian-Slavic part and decrease the proportion of Kazakhs [1; 60].

The ethno-demographic development of Northern Kazakhstan, as well as general trends, has always had and has its own distinctive features. One of the main problems of Northern Kazakhstan is population decline, while nationally the decline has been replaced by growth. The population of Northern Kazakhstan in 1999-2016 is shown in Table 1.

Table 1

Population of Northern Kazakhstan by regions in 1999-2016

Years	Regions				Kazakhstan
	North Kazakhstan	Akmola	Kostanay	Pavlodar	
1989	921 416	1 061 820	1 220 750	943 745	16 222 324
1999	727 003	829 212	1 020 507	808 365	14 955 337
2009	648 236	741 897	889 368	748 823	15 776 492
2016	569 446	758 479	883 640	744 386	17 670 579

Note: the table is compiled by the author based on statistical materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

Table 2

Population of Northern Kazakhstan in 1999-2016

Years	North Kazakhstan
1989	4 147 761
1999	3 385 087
2009	3 028 324
2016	2 955 951

Note: the table is compiled by the author based on statistical materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

So since 1989, the population has been decreasing, peaking in 2009, then there is an increase. In 1999, compared with 1989, the decrease was 762,674 people, while in Kazakhstan — 1,266,987 people. Thus, the population reduction rate of the region is close to 69 %. The maximum decrease in the number of residents in the northern regions recorded in the 2009 census compared to 1989. It exceeded 1,119,437 people. After

2009, the decline began. As a result, in 2016 the population of the whole region was lower than in 2009 by over 72,373 people.

In general, the development of the demographic situation in the Republic of Kazakhstan follows a positive trend. Thus, at the beginning of 2008 compared to 2007, the national population increased by 0.17 million people (equivalent to 1.14 %) to 15.57 million people. Compared to 2006, an increase of 0.35 million people (equivalent to 2.3 %). This development is explained by positive trends in the dynamics of natural growth and migration.

However, not all regions of the country have a similar situation. For example, in the North Kazakhstan region, many demographic indicators for the period 2005-2007 tended to be negative. Thus, at the beginning of 2008, in comparison with 2007, the population of the North Kazakhstan region decreased by 7.1 thousand people (or 1.1 %) and amounted to 653.9 thousand people. Compared with 2006, this indicator decreased by 9.2 thousand people (or 1.4 %). This decrease is explained by negative trends in the dynamics of natural and mechanical gains. Natural growth in the period 2005-2007 was negative (in 2005 — 470 people, in 2006 — 914 people, and in 2007 — 870 people). Approximately the same dynamics was characteristic of the migration balance, which in 2005 amounted to 2340 people, in 2006 — 3600 people, and in 2007 — 1639 people. Life expectancy in the region in 2007 was 64.73 years, which is 0.08 years less than in 2006 and 0.19 years less than in 2005. As can be seen from the analysis, negative demographic trends are noted in the North Kazakhstan region, associated with excess mortality over fertility, as well as the outflow of population from the region [2].

Compared with other regions of the country, according to the results of the National Census conducted on February 25, 2009, the number of permanent residents in the Republic of Kazakhstan is 15,776,492 people. During the intercalary period, the population of the republic increased by 1,028,316 people. The population growth rate compared to the previous survey (1999) was 6.9 %. According to the analysis report of the census results, a significant increase in population was recorded in Mangystau region — 54.3 % increase, Southern Kazakhstan region — 24.8 % increase, in Astana — 86.7 % increase and in Almaty — up 20.8 %. In the northern regions of Kazakhstan, Kostanay and Akmola, population declines were 17.8 %, 12.9 % and 10.9 %, respectively [3; 15].

2017-2020 The population of Northern Kazakhstan has undergone some changes. We can see this in the following table (Table 3).

Table 3

2017-2020. Population of Northern Kazakhstan (by region)

Regions	2017	2018	2019	2020
North Kazakhstan	563300	558 584	554 517	548 755
Kostanay	879134	875 616	872 795	868 549
Akmola	734369	738 942	738 587	736 735
Pavlodar	757014	754 854	753 853	752 169

Note: the table is compiled by the author based on statistical materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

As can be seen, of the four regions, the least populated is the northern part of Kazakhstan. The population in 2018 decreased by 4,716 people compared to 2017, in 2019 it was 554,517 people, in 2020 it decreased by 5,762 people. In the remaining three regions, we see an annual decrease in the population over three years.

The development of the ethnic structure of the population of Northern Kazakhstan also has its own characteristics. During the study period, the national composition changed several times. The dynamics of the number of the main ethnic groups of Northern Kazakhstan in 1989-2014 is shown in Table 4.

Table 4

**Dynamics of the number of the main ethnic groups of Northern Kazakhstan in 1989-2014
(thousand people). [1; 62]**

Years	Kazakhs	Russians	Belarusians	Ukrainians	Germans	Tatars	Poles	Uzbeks
1989	1 075,6	2 044,2	452,7	100,6	450,7	99,6	44,1	4,9
1999	1 205,0	837,6	182,9	64,4	199,4	70,8	31,8	2,3
2009	1 213,1	1 221,6	231,6	49,1	111,5	61,3	18,9	3,6
2014	1 275,0	1 192,4	148,9	35,7	78,1	56,5	23,3	4,1

In 2009, there was an increase in the number of Russians, Kazakhs, Ukrainians, Uzbeks and Chechens. The number of Belarusians, Germans, Tatars, Poles has decreased. At the same time, Russians showed much greater growth than Kazakhs. The same applies to Ukrainians. The number of Russians has increased from 837,661 to 1,221,646 people compared to 1999 (by 383,985), Ukrainians — from 182,942 to 231,685 people (by 48,743), while Kazakhs showed an increase from 1,205,027 to 1,213,190 people — by 8,163 people. 2014 was marked by multi-vector trends in the change in the number of ethnic groups in the region. Thus, the Kazakh population showed continued growth, while the Russian, Ukrainian, Belarusian, German, Tatar and Chechen populations showed a decline. Poles and Uzbeks have slightly increased their numbers. In percentage terms, in 2014, Kazakhs accounted for 43.3 % in the region, and Russians — 40.5 %. At the same time, the percentage of Kazakhs, Russians and other ethnic groups is unevenly distributed in the context of the regions. Kazakhs make up over 50 % in Akmola and Pavlodar regions, the least of them in the North Kazakhstan region — 34.62 % [4].

If only the northern region of Kazakhstan is taken into account, the number of the seven largest ethnic groups living in the northern region of Kazakhstan amounts to 562.3 thousand people, accounting for 97.7 % of the total population of the region, as of January 1 2014 up to 575 thousand people. In addition to Russians (49.9 %) and Kazakhs (34.2 %), there are Ukrainians (4.5 %), Germans (3.5 %), Poles (2.2 %), Tatars (2.2 %), Belarusians (1 % of the total population). The data of the Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2014 showed that the significant majority in the North Kazakhstan region is the Russian population — 287 thousand people, their share in the total population was 49.9 %, compared with 2009 decreased by 0.5 %. The number of Kazakh population of the region was 196 thousand people or 34.2 % of the total population of the region has increased by 0.9 % compared to 2009. The proportion of Ukrainians decreased by 0.5 %, Poles and Belarusians decreased by 0.1 %, the proportion of people of different ethnicities remained at the level of 2009. Since the 2009 Census, mainly due to the influx of migrants to the region, the number of Tajiks has increased by 84.7 % and amounted to 774 people, Uzbeks by 19.4 % (486 people), Azerbaijanis by 11 % (1736 people), Armenians by 6.5 % (1353 people), Ingush by 0.8 % (762 people). The number of other ethnic groups compared to 2009 decreased by 4.4 % Russians, 0.9 % Kazakhs, 12.5 % Ukrainians, 1.8 % Germans, 8.1 % Poles, 4 % Tatars, Belarusians by 11.9 %, Chuvash by 10.2 %, Bashkirs by 3.7 %, Lithuanians by 4.4 %, Mordvins by 17.1 %, Chechens by 0.6 % [5].

By the beginning of 2019, the number of individual ethnic groups of the peoples of Northern Kazakhstan had undergone some changes. We can see this in the following table (Table 5):

Table 5

Population of Northern Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2019:

	Kazakhstan	Russians	Uzbeks	Ukrainians	Tatars	Germans	Azerbaijan	Belarusians	Tajiks	Poles	Others
Northern Kazakhstan	194 239	274 629	678	22 883	12 058	19 680	1 953	5 401	1 026	11 478	10492
Pavlodar	394 674	267 142	1 421	32 373	13 946	20 297	2 191	4 365	369	881	16194
Kostanay	355 746	357 587	1 317	71 778	15 965	27 168	3 985	12 832	700	1 375	24342
Akmola	379 326	242 707	1 485	31 835	13 174	25 965	2 150	9 832	406	7 748	23959

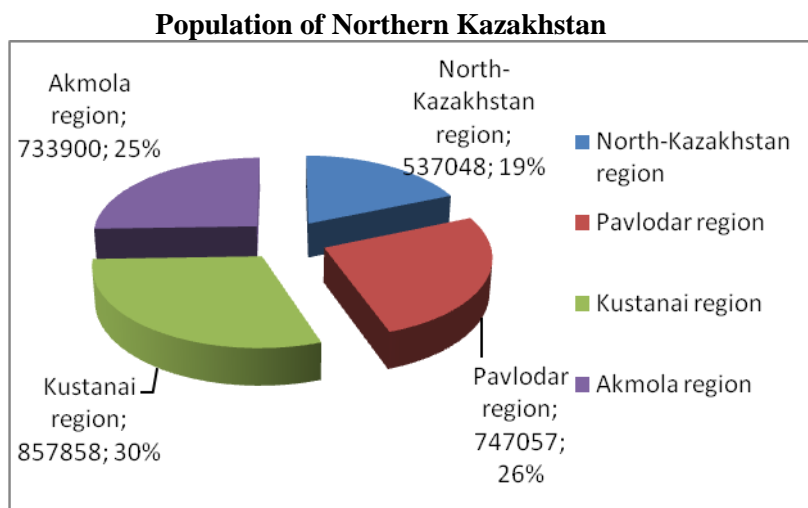
Note: the table is compiled by the author based on statistical materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

As the table shows, at the beginning of 2019, part of the main ethnic groups living in the northern regions of the country are Kazakhs, Russians, Ukrainians, Tatars, Germans, Belarusians, Poles. In particular, the share of Kazakhs in the North Kazakhstan region was 35.03 %, Russians — 49.53 %, Ukrainians — 4.13 %, Tatars — 2.17 %, Germans — 3.55 %, Belarusians — 0.97 %. In Pavlodar region, 52.35 % of the total population is Kazakhs, 35.44 % is Russians, and among the rest of the population there are the following: 4.29 % are Ukrainians, 2.69 % are Germans, and 1.85 % are Tatars. In Kostanay region, Kazakhs accounted for 40.76 %, Russians-40.97 %, Ukrainians-8.22 %, Germans-3.11 %, Belarusians-1.47 %. Thus, by the beginning of 2019, in two regions in the north of the country (in North Kazakhstan and Kostanay regions), the largest number of representatives of the nationalities were Russians.

In general, in the Republic of Kazakhstan, in just over 30 years of independence, the Kazakhs have regained their demographic advantage, becoming the largest ethnic group. According to official data, at the beginning of 2022, 19 million 503 thousand 159 people lived in Kazakhstan. The population as of January 1, 2023 was 19 million 765 thousand 4 people. The total population growth for the year amounted to 261 thousand 845 people [5]. The share of Kazakhs in the ethnic composition of the population reached 70.4 %. Between the censuses conducted in 2009 and 2021, the number of Kazakhs increased by 33.7 %, and the share in the ethnic composition of the population of Kazakhstan increased from 63.1 % to 70.4 %. Russians remain the second largest ethnic group in Kazakhstan. At the same time, the share of Russians in the 12 years that have passed between the two censuses has decreased from 23.7 % to 15.5 %. The number of Russians decreased by 21.4 %. In general, during the time between censuses, the share of only two ethnic groups decreased — in addition to Russians, they are also Turks (by 11.9 %). The number of other ethnic groups grew. Thus, the number of Azerbaijanis increased by 70.7 %, Dungans — by 51.7 %, Kyrgyz — by 46.9 %, Tajiks — by 37.9 %, Uzbeks — by 34.4 %. The largest ethnic groups in Kazakhstan, by the number of Kazakhs and Russians, are Uzbeks (3.2 % of the population), Ukrainians (2 %), Uighurs (1.5 %), Germans (1.2 %), Tatars (1.1 %), Azerbaijanis (0.8 %), Koreans (0.6 %), Turks (0.5 %) [6].

It is assumed that Northern Kazakhstan, and today Kazakhs do not have the first group membership, not only in separate regions, but also in general in the region. For example, the population of Northern Kazakhstan by the beginning of 2022 can be seen in the following diagram created by the author (Fig.1):

As can be seen from the diagram, 19 % of the total population of Northern Kazakhstan is located in northern Kazakhstan, Akmola Region — 25 %, Pavlodar region — 26 % and Kostanay region — 30 %. Thus, it is possible to determine the low population of the North Kazakhstan region at the moment.

By the beginning of 2022, we can see the ethnic composition of Northern Kazakhstan by region in the following table (Table 6):

Ethnic composition of Northern Kazakhstan by region in 2022

	Kazakhstan	Russians	Uzbeks	Ukrainians	Tatars	Germans	Azerbaijan	Belarusians	Tajiks	Poles	Others
Northern Kazakhstan	191 984	263 730	826	20 838	11 538	19 051	2 076	4 972	1 213	10 532	10288
Pavlodar	405 134	255 049	1 609	29 255	13 606	19 290	2 235	3 904	450	838	15687
Kostanay	359 198	346 462	1 449	66 606	15 435	26 488	4 156	11 974	823	1 298	23969
Akmola	387 690	234 336	1 607	29 511	12 792	25 243	2 156	9 162	454	7 234	23715

Note: the table is compiled by the author based on statistical materials of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

The representatives of other nationalities include Uighurs, Turks, Koreans, Dungans, Chechens, etc.

As the table shows, there are 71,746 more Russians in the northern region of Kazakhstan than there are Kazakhs. And in the remaining three regions, the Kazakh population predominates. In all four regions, after the Kazakhs and the Russians there are the representatives of the Ukrainians and Germans. That is, in terms of the proportion of individual ethnic groups in the total population at the beginning of 2022, in the Northern region of Kazakhstan, Kazakhs make up 35.75 % and Russians — 49.11 %. Of the remaining nationalities, Ukrainians accounted for 3.88 %, Germans — 3.55 %. In Pavlodar region, Kazakhs accounted for 54.23 %, Russians — 34.14 %, Ukrainians — 3.92 %. In Kostanay region, Kazakhs accounted for 41.87 %, Russians — 40.39 %, Ukrainians — 7.76 %. In Akmola region, Kazakhs accounted for 52.83 %, Russians — 31.93 %, Ukrainians — 4.02 %, Belarusians — 1.25 %, Germans — 3.44 %.

Thus, compared to 2019, we can see that in 2022 the share of Kazakhs in the North Kazakhstan region (2019) increased from 35.03 % (2022) to 35.75 %, and the share of Russians decreased from 49.53 % to 49.11 %. In Pavlodar region, the share of Kazakhs increased from 52.35 % to 54.23 %, Russians decreased from 35.44 % to 34.14 %. We can see an increase in the number of Kazakhs in Kostanay region from 40.76 % in 2019 to 41.87 % in 2022.

Conclusion

Today, there are large ethnic-demographic differences between regions of Kazakhstan. The population of the southern and western regions is almost entirely Kazakh, in the northern regions the number of Kazakhs and Russians is almost equal.

Major changes are taking place in the ethnic structure of the region's population. The number of Kazakhs is increasing rapidly, they came out on top in this indicator in Akmola and Pavlodar regions. The exception is the North Kazakhstan region, where the Russian population still leads. Ukrainians are in third place by number in Northern Kazakhstan, followed by Germans.

Thus, at present, the national population structure of northern Kazakhstan remains multi-ethnic, with the largest ethnic groups being Kazakhs and Russians. Therefore, today it is necessary to address the ethnographic problems that have developed in the north of the country. In this regard, there is currently a need to further improve the mechanisms for ensuring demographic security in Kazakhstan. For example, since 2017, it is necessary to follow the work of the voluntary resettlement program from the densely populated southern regions to the northern regions, where there is a shortage of labor.

References

- 1 Жаркенова А.М. Полиэтнический состав населения Северного Казахстана в конце XIX—начале XXI вв.: исторические особенности, современные тенденции и перспективы / А.М. Жаркенова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Филология. — 2018. — № 4 (92). — С. 60–69.
- 2 Шайкина Д.Н. Проблемы развития и роста качества жизни в Республике Казахстан (на примере Северо-Казахстанской области) [Электронный ресурс] / Д.Н. Шайкина. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-i-rosta-kachestva-zhizni-v-respublike-kazahstan-na-primere-severo-kazahstanskoj-oblasti>
- 3 Итоги национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Аналитический отчет. — Астана, 2011. — 65 с.
- 4 Этнос Северного Казахстана в цифрах. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pkzsk.info/etnosy-severnogo-kazahstana-v-cifrah/>
- 5 На сколько увеличилось население Казахстана за 2022 год. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/na-skolko-uvelichilos-naselenie-kazahstanaza2022god-490038/
- 6 Доля казахов в Казахстане превысила 70 % населения — итоги переписи. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vlast.kz/novosti/51398-dola-kazahov-v-kazahstane-prevysila-70-naselenia-itogi-perepisi.html>

Г.С. Ильясова, Т.С. Садыков, И.Л. Жеребцов

1999-2022 жж. Солтүстік Қазақстанның этнодемографиялық дамуы: тарихы, мәселелері және болашағы

Мақалада Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының статистикалық мәліметтеріне сүйене отырып, Солтүстік Қазақстанның этнодемографиялық дамуы талданған. Мақаланың мақсаты — Солтүстік Қазақстанның этнодемографиялық дамуына әсер еткен тарихи факторларды талдау нәтижелері негізінде 1999 жылдан бастап 2022 жылдар аралығындағы Солтүстік Қазақстан аумағында этнодемографиялық процестер саласында орын алған жаңа процестер мен тенденцияларды зерделеу. Авторлар 1989, 1999 және 2021 жылдардағы халық санағы бойынша Солтүстік Қазақстан халқының құрылымын егжей-тегжейлі қарастырған. Бұл өз кезегінде олардың қазіргі кезеңде қазақ этносы өзінің саны мен Солтүстік Қазақстандағы үлес салмағын ұлғайта отырып, белгілі бір дәрежеде жоғалған позицияларын қалпына келтіре алды деген қорытынды жасауына негіз болды, ал солтүстік өңірлердің демографиялық дамуын жақсартудың негізгі бағыттарының бірі оңтүстік өңірлерден солтүстікке қоныс аудару бағдарламаларын іске асыру және жетілдіру қажет.

Кілт сөздер: Солтүстік Қазақстан, демография, этнодемография, халық, этнос, халық санының динамикасы, халық санағы.

Г.С. Ильясова, Т.С. Садыков, И.Л. Жеребцов

Этнодемографическое развитие Северного Казахстана в 1999–2022 годы: история, проблемы и перспективы

В статье на основе статистических данных Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан проанализировано этнодемографическое развитие Северного Казахстана. Цель статьи — по результатам анализа исторических факторов, влиявших на этнодемографическое развитие Северного Казахстана, изучить новые процессы и тенденции, развернувшиеся в сфере этнодемографических процессов на территории Северного Казахстана в период с 1999 по 2022 гг. Авторами подробно рассмотрена структура населения Северного Казахстана по переписям 1989, 1999 и 2021 гг. Что, в свою очередь, явилось основанием им прийти к выводу, что на современном этапе казахскому этносу удалось в некоторой степени вернуть утраченные позиции, увеличив свою численность и удельный вес в Северном Казахстане, а одними из основных направлений улучшения демографического развития северных регионов являются реализация и усовершенствование программ переселения из южных регионов в северные.

Ключевые слова: Северный Казахстан, демография, этнодемография, население, этнос, динамика численности населения, перепись населения.

References

- 1 Zharkenova, A.M. (2018). Polietnicheskii sostav naseleniia Severnogo Kazakhstana v kontse XIX – nachale XXI vv.: istoricheskie osobennosti, sovremennye tendentsii i perspektivy [Polyethnic composition of the population of Northern Kazakhstan in the late XIX — early XXI centuries: historical features, modern trends and prospects]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiia - Bulletin of Karaganda University. History series. Philosophy*, 4(92), 60–69 [in Russian].
- 2 Shaikina, D.N. Problemy razvitiia i rosta kachestva zhizni v Respublike Kazakhstan (na primere Severo-Kazakhstanskoi oblasti) [Problems of development and growth of life quality in the Republic of Kazakhstan (on the example of the North Kazakhstan region)]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-i-rosta-kachestva-zhizni-v-respublike-kazahstan-na-primere-severo-kazahstanskoy-oblasti> [in Russian].
- 3 (2011). Itogi natsionalnoi perepisi naseleniia Respubliki Kazakhstan 2009 goda [Results of the national population census of the Republic of Kazakhstan in 2009]. *Analiticheskii otchet - Analytical report*. Astana [in Russian].
- 4 Etnosy Severnogo Kazakhstana v tsifrakh [Ethnic groups of Northern Kazakhstan in numbers]. Retrieved from <https://pkzsk.info/etnosy-severnogo-kazaxstana-v-cifrax/> [in Russian].
- 5 Na skolko uvelichilos naselenie Kazakhstana za 2022 god [How much has the population of Kazakhstan increased in 2022]. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/na-skolko-uvelichilos-naselenie-kazahstanaza2022god-490038/ [in Russian].
- 6 Dolia kazakhov v Kazakhstane prevysila 70 % naseleniia — itogi perepisi [The share of Kazakhs in Kazakhstan exceeded 70 % of the population — census results]. Retrieved from <https://vlast.kz/novosti/51398-dola-kazahov-v-kazahstane-prevysila-70-naselenia-itogi-perepisi.html> [in Russian].

А.К. Капышев^{1*}, Б.Т. Тулеуова², С.Е. Нурланова³, И.Р. Прохоров⁴, А.И. Свиначук¹

¹Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан;

²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

³Национальный архив Республики Казахстан, Астана, Казахстан;

⁴Республиканская газета «Казахстанская правда», Астана, Казахстан

(E-mail: ardak.kapyshev@mail.ru, b_t_tuleuova@mail.ru, sagila.nurlanova@mail.ru,

Prohorov1974@mail.ru, anna.svinarchuk.78@mail.ru)

Этнодемографические трансформации начала 1940-х годов в Акмолинской области (по архивным документам)

В статье рассмотрены особенности этнодемографического развития Акмолинского региона в начале 1940-х гг. На основе изучения архивного материала предпринята попытка анализа планового переселения в Акмолинскую область жителей малоземельных районов бывшего СССР (в основном из Европейской части России и из Украины) в многоземельные регионы страны, в том числе в северо-восточные районы Казахстана. Научная новизна статьи заключается в том, что в ней впервые обозначены особенности и результаты политики планового переселения крестьян-добровольцев из Украины и России в Акмолинский регион в 1940–1941 гг.; показаны пути эвакуации, места их размещения; проведен конкретный анализ этнодемографических показателей региона и их изменений. Авторы отмечают, что, вследствие крайней тяжелой демографической ситуации в Казахстане за предшествующее десятилетие (1928–1938), произошло резкое и значительное снижение численности казахского населения, вызванное коллективизацией, голодом, сопутствующей этим процессам массовой откочевкой за пределы Казахстана. Выход из ситуации виделся правительству республики в переселении в Казахстан представителей других народов Советского Союза, данную инициативу они представили на рассмотрение высшему руководству СССР. Властные структуры СССР решили удовлетворить указанную инициативу. Однако у переселенцев возникли многочисленные трудности, связаны они были с плохой организацией переселения, неготовностью местных колхозов и партийно-советских органов принять трудовых переселенцев. Таким образом, «первая целина» в начале 1940-х гг. не достигла своей цели. Приехавшие в Казахстан добровольные переселенцы из Европейской части России и Украины тех лет зачастую оказывались в бедственном положении. Тем не менее добровольные переселенцы повлияли на изменение этнодемографического облика Акмолинского региона.

Ключевые слова: переселенцы, добровольное переселение, Европейская часть России, Украина, Акмолинский регион, эвакуация, прибывшие, выбывшие, хозяйство, демографическая ситуация.

Введение

В апреле 1940 г. ЦК ВКП (б) и СНК СССР принимают Решение об организации добровольного переселения части населения из малоземельных (в основном из Европейской части России и из Украины) в многоземельные районы, в том числе в северо-восточные районы Казахстана. К августу 1940 г. в Казахстан прибыло 19 408 хозяйств (90 007 чел.). В Акмолинской области разместились 3753 хозяйства (17 006 чел.) [1].

Накануне Великой Отечественной войны в Казахстане сложилась крайне тяжелая демографическая ситуация. За предшествующее десятилетие (1928–1938) произошло резкое и значительное снижение численности казахского населения, вызванное коллективизацией, голодом, сопутствующая этим процессам массовая откочевка казахов за пределы Казахстана.

Значительную часть казахского народа, пострадавшего от голода, составляли откочевники. В казахстанской историографии утвердилась цифра — 616 тысяч безвозвратно откочевавших казахов, предложенная М.Б. Татимовым [2], то есть более трети потерь приходится на откочевки. Об откочевках казахов за пределы республики говорят такие факты, как численность казахского населения, проживавшего в соседних с Казахстаном республиках, увеличилась за межпереписной период 1926–1939 гг. в 2,5 раза и составила 794 тысячи чел. Около 200 тысяч ушло за рубеж — в Китай, Монголию, Афганистан, Иран, Турцию [3].

* Автор-корреспондент. E-mail: ardak.kapyshev@mail.ru

Выход из ситуации виделся правительству республики в переселении в Казахстан представителей других народов Советского Союза. Переселенческий отдел при СНК Казахской ССР определил контингент возможного переселения в Казахстан в количестве 229 700 хозяйств.

Властные структуры СССР были уведомлены о необходимости организации в 1941–1942 гг. переселенческих колхозов в республике и решили удовлетворить эту просьбу казахстанского правительства [4; 26].

Методы исследования

В статье применен проблемно-хронологический метод, позволивший проследить процесс миграции населения, а также выделить составляющие этого процесса. Кроме того, был использован принцип системности, который позволил авторам рассмотреть этнодемографические особенности на территории Акмолинского региона Казахстана как единый процесс.

Следует отметить, что, помимо специальной литературы и сведений с интернет-ресурсов, основным историческим источником явились документы, выявленные авторами статьи в Государственном архиве Акмолинской области (далее — ГА АО), в частности: Фонд 1 — «Акмолинский областной комитет Коммунистической партии Казахстана», в котором имеются сведения о насильственной коллективизации сельского хозяйства в регионе, планах переселения мигрантов из Украины и Европейской части России на опустевшие в результате голода в Казахстане земли. Также в этом Фонде собраны материалы об эвакуированных в Акмолинский регион жителей разных регионов Советского Союза, местах, условиях их размещения.

Результаты

В Государственном архиве Акмолинской области сохранились информационные листки о прибывших и выбывших переселенцах. Вот, для примера, один из них: «Список переселенцев, прибывших с Запорожской области УССР 3-го мая 1941 г. в Вишневатский район, которые возвратились обратно: 1. Молодзиенко А.М., 2. Радченко А., 3. Чепурный, 4. Дейкун Ф., 5. Кириченко И., 6. Адамов, 7. Жуган, 8. Паук. Эти переселенцы были размещены по колхозам, их обеспечили квартирами, создали все бытовые условия. Несмотря на длинные беседы районных и областных руководителей с прибывшими переселенцами, указанные выше лица не дали согласие жить в Казахстане, мотивируя тем, что климат жесток и местность не нравится, на второй день возвратились обратно. Впоследствии через переселенцев выяснено, что часть из возвратившихся имели цель распродать по спекулятивным ценам товары, привезенные с собой» [4; 95].

Но, на самом деле, анализируя другие документы, составители этого списка клеветали на уехавших крестьян. Местные власти обманывали будущих переселенцев, когда обещали предоставить нормальные бытовые и рабочие условия. Ничего этого не было и в помине. Казахстан находился в упадке, обезлюдел после коллективизации и голода 1932–1933 годов. Добровольные переселенцы, которых нельзя было принудить остаться силой, не мотивированные идеологически крестьяне и представители технических специальностей, не стали той силой, которая бы подняла сельское хозяйство.

Вот, к примеру, как обстояли дела у добровольцев в Акмолинской области, судя по письму переселенки Катьковой А.К. со станции Макинка (сейчас город Макинск) Енбекшильдерского района, приписанной к колхозу Жератолан. Она жалуется ответственному за переселение чиновнику Селезневу: «...наконец-таки Вы заинтересовались о курских переселенцах, как они живут, и как они работают, и почему возвращаются, хотя Вы запрашиваете тов. Такбайва [так в тексте, вероятно Токбаева. — Авт.], но у него не хватит смелости описать всю правду. Нам пришлось нечаянным образом читать Ваше письмо, и мы решили Вам ответить вместо Такбайва. Первым делом нас постарались обмануть в пути следования, так как мы были направлены в Дружайвский [Рузаевский. — Авт.] район, но нас товарищ Матуаков постарался упереть в Энбекшильдерский. Показали нам списки, сколько у них готовых построек, наобещали нам много кой-чего, а когда мы приехали на место, то не оказалось ни одной постройки, расставили нас как скотину по сараям, и жили мы там до глубоких холодов. Начали мы строить две хаты, дали нам по 9 бревен и больше никакой помощи не дали. Относительно питания совершенно нет ничего, огородов и понятия не имеют сажать, урожая в этом году и 100 грамм не досталось из государственного. Как дали по 3 центнера и больше ничего, с чем приехали, то все и проели, район никакой помощи не оказывает. Переселенцы идут на самоубийство, наша переселенка с тремя детьми добилась такой степени, что решила повеситься. Все переселенцы стали бо-

леть от холода, а выезжать не разрешают... Раньше так издевались над заключенными, а сейчас над нами. Если найдете нужным нам писать, то пишите, что нам теперь делать. Мы погибаем с детьми, кругом народ нерусский, нигде ничего не узнаешь. Ни соли, ни керосина, нет ничего, наши переселенцы заболели цингой» [5].

Дело дошло до того, что Акмолинский обком партии стал просить руководство районов, откуда прибывали переселенцы, сопровождать их эшелоны надежными партийными работниками, чтобы переселенцы не бежали обратно, только попав в область и увидев, в каких условиях им предстоит жить. Впрочем, что для переселенцев приемлемых условий не создано, партийные работники признавали. Как принято в таких случаях начались поиски виновных в дискредитации решения партии и правительства об организации добровольного переселения из малоземельных районов Советского Союза.

В ГА АО сохранились статистические сведения о результатах переселения в Акмолинскую область в 1940 г. и планах по переселению крестьянских хозяйств на 1941 г. В Докладной записке о выполнении мероприятий по хозяйственному устройству переселенцев сообщается, что в 1940 г. в область было запланировано вселить 5300 хозяйств колхозников, а фактически прибыло по состоянию на 1 января 1941 г. 6045 семей. Из них в плановом порядке прибыло только 1690 семей, самоотком прибыло из разных областей 4355 семей. Из прибывших неплановых оформлено в план и выдано переселенческих билетов 2063 хозяйствам. Таким образом, количество хозяйств, прибывших по плану и оформленных в плановые на месте, составило 3753. Осталось внеплановых 2292 хозяйства. В целом, за 1940 г. в Акмолинскую область прибыло плановых 3753 хозяйства, уехало 639 хозяйств, или 17 %, осталось 3114 хозяйства, или 83 % от плана [6].

По поводу внепланово прибывших хозяйств есть ряд документов, которые свидетельствуют, что часть внеплановых ниоткуда не прибывала. Речь в данном случае идет о хозяйствах и людях, которые уже проживали в Казахстане. Дело, может быть, связано с махинациями местных властей, которые в целях выполнения плана, занимались приписками, подлогом, выдавая местных жителей за прибывших.

Приведем в доказательство нашей версии письмо начальника главного управления и организованного набора рабочих при Совете Министров Казахской ССР: «Произведенными ревизиями в некоторых областных отделах [переселения. — Авт.] выявлены серьезные нарушения порядка оформления семей на переселение. Отдельные работники областных отделов, вопреки закону, оформляли на переселение граждан из колхозов с совхозы, из совхозов в колхозы, из МТС в колхозы и совхозы, выдавали единовременное денежное пособие и включали в выполнение плана семьи граждан, приехавших в самоувочном порядке из других республик. Выявлены также факты грубого нарушения порядка, когда оформляют на переселение в колхозы и совхозы семьи, приехавшие из других областей внутри Казахстана, а также случаи включения в отчетность по внутриобластному переселению семей самоувочников» [7].

В таком случае, если наша версия верна, то речь пойдет о провале кампании добровольного переселения в Казахстан в довоенные годы. Судя по цифрам, по плану приезжало людей недостаточно, их заменяли самоувочными, часть самоувочных и раньше жила в Казахстане. Уже после войны понадобилась мощная идеологическая компания, добровольно-принудительные методы вербовки и немалые материальные ресурсы для организованного набора рабочих со всего Советского Союза, чтобы обеспечить Казахстан достаточным количеством переселенцев для подъема сельского хозяйства.

Между тем чиновники продолжали жонглировать цифрами, не обеспечив при этом переселенцев маломальскими условиями: «В Молотовский район, по данным на первое января 1941 г., за 1940 год прибыло 1009 хозяйств, из них плановых 251 хозяйство, кроме того, из неплановых в плановые оформлено 375 хозяйств. Таким образом, всего получилось плановых переселенцев 637 хозяйств. Кроме того, в конце 1940 г. прибыло в порядке планового переселения в счет 1940 г. глав семьи — 27 чел. В течение 1940 г. выбыло из района 284 хозяйства, из них плановых — 82. В результате на 1 января 1941 г. осталось переселенцев в районе 747 хозяйств, из них плановых 577 хозяйств. Отлив переселенцев из района произошел за счет неплановых. По плану должны были построить для переселенцев 725 домов, построено — 540, в строительстве — 84 дома. При подворном обходе от переселенцев очень много поступало жалоб о том, что они не имеют хлеба. В каждом колхозе, где имеется наличие продуктового хлеба, приняты меры к обеспечению, а в колхозах «Лучи Кима», «11 лет КазССР», «Огонек» таких возможностей не оказалось. Кроме того, обнаружено в ряде колхозов, что выдаваемый хлеб переселенцам расходовался без всякого учета. Для примера: колхозник колхоза «Лучи

Кима» Егоров, имея 6 человек семьи, получил из колхоза и от государства 21 центнер хлеба, а в настоящее время его не имеет, такие случаи есть и в других колхозах. При проверке также обнаружено, что переселенцы не всегда могли купить себе товаров первой необходимости, а также промтоваров. Отдельные продавцы в этом вопросе злоупотребляли, говоря, что, мол, Вы не пайщики колхоза и товаров купить не можете» [8].

Самое ужасное состояло в том, что переселенцам не выделили огороды, то есть они не могли себе вырастить овощи, картошку. А купить еду было негде и не на что. Приходилось самим на ручных мельницах молоть пшеницу, существовать на таком полуголодном пайке.

В Молотовском районе переселенцы жаловались, что руководители района говорили им: «Мы в вас не нуждаемся, разогнать бы вас всех отсюда!». Установить правдивость этого факта, по утверждению проверяющих, оказалось невозможно. Переселенцы не знают фамилию этого человека и в какое время он это говорил. В документах указано: «В период уборки кто-то из уполномоченных приезжал и говорил эти слова. Выяснилось, что отдельные старожилые колхозники говорили переселенцам: «Вы приехали объедать нас» [9]. Этот факт проверяющим удалось подтвердить. Как отмечено в документах, по этому вопросу была проведена со старожилыми беседа. Если верить партийным документам, подобные обвинения в адрес переселенцев прекратились.

Сохранились данные по обеспечению прибывающих переселенцев строительными материалами для возведения жилья. План переселения добровольцев из малоземельных областей в Акмолинский регион был получен местным руководством 2 февраля 1940 г., дополнительный план на 4100 семей СНК СССР и ЦК ВКП (б) был утвержден в разрезе районов по области Обкомом и Исполкомом 5 мая 1940 г. Выделение круглого леса из фондируемых источников составило 6340 куб. м, пиленого леса 5860 куб. м. Из них поступило круглого леса — 2133, пиленого — 2392 куб. м. Кроме того, районам было отпущено из лесов местного значения 14 тысяч куб. м. Таким образом, лесоматериалов было выделено явно недостаточно. По стеклу оконному: требовалось 30762 кв. м, получено — 20122 кв. м, гвоздей требовалось 92126 кг, получено 18576 кг; печного литья запланировано 6650 комплектов, областью получено 1750 комплектов, непосредственно в колхозы передан 1251 комплект. Кроме того, ряд районов, а именно Молотовский, Макинский, Щучинский, Энбекшильдерский использовали отпущенные строительные материалы не по назначению [10]. То есть строительные материалы растащили, использовали на собственные нужды председатели колхозов. Таким образом, жалобы переселенцев на свое отчаянное положение находят документальное подтверждение.

Были и такие случаи: Колхоз «11 лет КССР» Молотовского района из полученных 8360 руб. из Госбанка для покупки коров переселенцам 1800 руб. израсходовал на премирование лучших колхозников, а переселенцы остались без коров. По Акмолинской области было отправлено в районы продовольственной ссуды переселенцам в количестве 1340 тонн, которая была освоена. Но имелся ряд случаев неправильного распределения продовольственной ссуды переселенцам, а именно: ее размер был существенно уменьшен. В целом, финансовый план 1940 г. по приему переселенцев, включая строительство жилья, ссуды, покупку коров по состоянию на 1 января 1941 г. был выполнен только на 31 %.

Были, по данным чиновников, и такие факты, когда переселенцы уезжали из колхозов, не имея на это якобы никаких причин. Они были обеспечены жильем, продуктами, деньгами на обустройство и приобретение скота, однако не пожелали остаться в колхозах. Например, в Атбасарском районе, в колхозе «Красный Путиловец» выехало два семейства, оставив дома, распродав имущество. В числе выехавших были и коммунисты, такие, например, как Борзыкин в колхозе «Великий Путь» не только имел намерение выехать, но и агитировал за это еще три семьи. «Если сказать, что им не было создано нормальных условий, то это было бы неправильным, так как колхоз экономически достаточно крепкий. Для переселенцев были созданы необходимые условия».

Во всяком случае, так утверждали партийные чиновники, переселенцам якобы выдавали хлеб, мясо, прочие продукты. Вроде бы и трудодни оплачивались. По предварительным данным в колхозе стоимость трудодня деньгами — два рубля, зерном — кило шестьсот грамм. Можно привести и такой факт: в колхозе «Авангард» прибывший по распределению коммунист Романцов, работавший счетоводом, пользовавшийся большими преимуществами, все равно сбежал. Более того, выезжая с колхоза, он предупредил председателя, что едет на выверку счетов в МТС и через два дня вернется обратно. Как выяснилось потом, уехал из Казахстана навсегда. «Из дома 2 декабря 1940 г. он написал в райком заявление, что поскольку выехал без разрешения, то против исключения себя из рядов Ком-

мунистической партии не возражает, поскольку жена его нашла работу в Украине, то он в Казахстан не вернется», сообщил секретарь Атбасарского райкома КП (б) Казахстана Бессарабов [11].

Нелучшим образом вели себя и другие коммунисты-переселенцы, которые бежали из Казахстана при первой же возможности, хотя для них вроде бы старались создавать приемлемые условия. К примеру, в Эркиншиликском районе «прибывшие плановые переселенцы-коммунисты, Скобченко И.Д., Скобченко В.И. были устроены в колхозе имени Парижской коммуны в райцентре. Коммунисты Нечай М.П., Адиковский были устроены в колхоз имени Калинина, от райцентра 18 км, коммунистка Мамонтова Е.В. была направлена в колхоз «Свободный путь», от райцентра 30 км, Мироненко был направлен в колхоз «Новая Звезда», 40 км от райцентра. Все указанные выше коммунисты, из плановых переселенцев, направлялись в колхозы по их собственному выбору и желанию, какой им нравился колхоз. Первым двум в колхозе им. Парижской коммуны сразу же была предоставлена квартира, они также были обеспечены продуктами питания (хлебом, мясом и молоком). Однако на третий день они выехали обратно, мотивируя тем, что климат плохой, нет фруктов и овощей. Коммунисты Нечай М.П., Адиковский в колхозе имени Калинина были временно устроены на квартиры у колхозников, так как дома для них еще не были полностью подготовлены. Продуктами питания они были обеспечены, но также не захотели оставаться в колхозе, мотивируя тем, что природа плохая. Коммунисты Мамонтова и Мироненко совершенно отказались от колхозной работы, так как они никогда не были в колхозе, и потребовали устройства их на работу в учреждения. Расстояние от колхозной земли до места жительства в нашем районе от 2 до 15 км. Также все добровольные переселенцы указывают на отсутствие рынка, базаров в районе почти не бывает [12].

Неутешительные новости о переселенцах поступали в Акмолинский областной комитет партии из Сталинского райсовета депутатов трудящихся. Во-первых, планы приема переселенцев в 1940 г. менялись три раза, с постоянным увеличением. Естественно, создать условия для возрастающего потока переселенцев в районе не смогли. Первый секретарь райкома всю вину за это перекаладывал на второго секретаря и на председателей колхозов. В Сталинский район по первому, спущенному в марте плану, должно было вселиться 150 хозяйств, по второму, спущенному в августе, — 358, по третьему плану от 16 сентября 1940 г. — 418 хозяйств плановых переселенцев. Оперативное и систематическое руководство над хозяйственным устройством переселенцев было возложено на второго секретаря райкома и члена райсовета, кроме того, был приглашен техник-строитель для технического руководства строительством и организации строительных работ. За период с июня по декабрь 1940 г. исполком райсовета обследовал и получил отчеты 8-ми председателей колхозов о ходе хозяйственного устройства переселенцев. Оказалось, что председатели колхозов «Хлебобоб» и Завет Ильича» встали на путь прямого игнорирования решений ЦК ВКП (б) и СНК и сорвали план переселенческого строительства. Кроме того, некоторые председатели допустили прямое извращение закона о льготах для переселенцев, граничащее с уголовным преступлением. Пример тому — председатель колхоза «Завет Ильича» Бендюк получил продовольственную ссуду для переселенцев в Алексеевском пункте «Заготзерно». Эту ссуду он сдал государству в счет госпоставок, а переселенцам выдал с колхозной кладовой недоброкачественный хлеб с примесью земли, мусора (отходы).

Председатель колхоза «Хлебобоб» Карпов получил продовольственную ссуду для переселенцев и деньги по 300 руб. на хозяйственное обзаведение, а при выдаче переселенцам удержал с них деньги за выданное ранее общественное питание. Председатель колхоза имени Островского Сумин снял строительную бригаду с переселенческого строительства на 2 дня и поставил ее на строительство своего личного жилого дома, а свой старый дом продал переселенцу. Безобразное отношение председателей колхозов к переселенцам вызвало среди последних недовольство и желание вернуться на прежнее место жительства. В силу чего из колхозов «Хлебобоб» выбыло 8 семейств, из колхоза «Завет Ильича» — 7.

Зачастую плановые переселенцы писали жалобы на свое бедственное положение в Москву, но местные власти считали такие петиции необоснованными. Например, переселенец колхоза «Красный скотовод» написал от группы переселенцев на имя Председателя Верховного Совета СССР Калинина жалобу, о том, что переселенцы обречены на голодную смерть. Однако в ходе проверки выяснилось, что колхоз выдал за 6 месяцев продовольственной помощи переселенцам зерном по 717 кг в среднем на каждую семью, что составляет примерно по 120 кг в целом на семью. От переселенца колхоза «Хлебобоб» поступила в исполнительный комитет райсовета жалоба о том, что правление колхоза не достраивает начатые дома для переселенцев. Когда исполком проверил эту жалобу, оказалось, что строительная бригада, состоящая из самих же переселенцев, не работала с 15 сентября и нигде не

участвовала в колхозной работе, несмотря на то, что возможности были для окончания строительства. Во всяком случае так объяснял отсутствие жилья у переселенцев заместитель председателя Сталинского исполкома райсовета депутатов трудящихся Джунусов [13].

Партийные и советские органы изворачивались как могли, чтобы оправдать свою беспомощность и неумение организовать переселенческое движение. В результате инициаторы жалоб оказывались сами виноватыми в своих бедах. Тем не менее, исполком Сталинского райсовета запланировал строительство зимой 1940–1941 гг. 50 каркасных домов и заготовку оконных и дверных коробок, оконных переплетов и дверных полотен на 250 домов. Эти планы зимних работ были доведены до правлений колхозов. Вопрос, конечно, в том, кто-то собирался их выполнять?

Тот же Джунусов, видимо, осознавая беспомощность местных властей, предлагал в целях недопущения обратного выезда плановых переселенцев переселять их в Казахстан целыми колхозами с имуществом и инвентарем (*видимо, и со своими домами.* — Авт.) или частью колхоза с со средствами производства. Сталинский район, отмечал он, имеет 14 колхозов, каждый из которых может принять от 50 до 200 хозяйств [14].

Документы Акмолинского областного государственного архива, особенно фонды, в которых отложились материалы партийных организаций (так называемый «партийный архив» буквально кричат о бедах плановых переселенцев 1940–1941 гг. Так, «в колхозе «Ударник» ни в одном доме переселенцев нет полов, обмазка штукатуркой как с внешней, так и с внутренней стороны не произведена, потолки не подмазаны, побелка совершенно отсутствует, около домов нет ни сеней, ни двора, комнатные двери открываются прямо на улицу. Во вновь построенном доме переселенца Еруша в комнате нет дверей, дверные проемы закрыты рядниной (*Грубый холст для мешков.* — Авт.). Переселенец Егоров живет в квартире, где находятся бруцеллезные овцы с маленькими ягнятами, квартира грязная, сырая, тяжелый воздух, у Егорова трое маленьких ребят. Переселенец Черевань живет в той квартире, где хранятся хомуты с колхозных лошадей. По существу, все квартиры к зимовке не приготовленные, они требуют еще много работы, но правление колхоза считает такое положение нормальным. В результате из 45 хозяйств переселенцев в этом колхозе осталось только 14, остальные уехали на прежнее место жительства [15].

Основное недовольство переселенцев колхоза «Ударник» вызывало отсутствие хлеба. Отходы, оставшиеся после очистки семян, были размолоты и выданы переселенцам, это спасло их от голода только на один месяц. Больше в колхозе хлеба нет и выдавать им на трудодни нечего. Такое же положение с продовольствием сложилось в колхозе «Путь к социализму». Дети переселенцев ходят по миру, собирают куски. Как отмечали проверяющие, «руководством района вопросу устройства переселенцев уделено недостаточное внимание, поэтому сложилось такое положение» [16].

В Сталинском районе обеспеченность хлебом переселенцев стояла чрезвычайно остро. В 14 колхозах отсутствовали наличные хлебные запасы. Несмотря на обещанные продовольственные ссуды, до переселенцев они не доходили. Переселенческие хозяйства были обеспечены скотом в следующем количестве: коров — 35, телок — 18, свиней — 12, овец — 12. На полученные колхозами кредиты для переселенцев в сумме 37700 рублей приобретено 42 коровы и телки, из расчета 900 рублей за голову. Остальной скот — 11 коров, 12 свиней, 12 овец частично приобретены самими переселенцами, а частично привезены с прежнего места жительства. Кроме того, 73 хозяйства совершенно не имеют никакого скота. Причиной тому является отсутствие у переселенцев необходимых документов. Из запланированных в 1940 г. к постройке 332 новых домов построено 174 [17].

При этом руководители Сталинского района жаловались своим областным начальникам, что сбежавшие переселенцы оставались должны колхозам, а колхозы с них ничего не взыскивают. «Сбежавшие жаловались на голод, а при отъезде продавали оставшимся 15–30 килограмм муки» [18].

Большого лицемерия, на наш взгляд, и придумать нельзя, чем обвинять обманутых и голодных переселенцев в корысти!

Впрочем, переселенческая программа продолжалась. На 1941 г. Акмолинская область получила план на вселение 5500 хозяйств переселенцев из Украины. Они распределялись по районам: Акмолинский — 500, Атбасарский — 600, Вишневский — 500, Есильский — 500, Эркиншиликский — 200 хозяйств и в остальные районы по 500 хозяйств. Кроме того, из Татарской АССР ожидали прибытия 700 хозяйств, из Курской области — 2500 хозяйств [19].

Но что ждало новых добровольных переселенцев в Акмолинской области в 1941 году? Начальник Переселенческого отдела при исполкоме Акмолинского областного совета Джусупов 18 февраля 1941 г. сообщал Секретарю областного комитета партии Алексинцеву, что, к примеру, в Вишневском

районе к приему переселенцев по плану 1941 г. колхозы не готовятся. В случае прибытия переселенцев в количестве 500 хозяйств, районные организации и колхозы будут вынуждены их размещать в неподготовленные дома или в квартиры колхозников. Может получиться, что переселенцы будут находиться в плохих бытовых условиях. По этой причине случится «обратничество» — такой термин придумали акмолинские чиновники, чтобы охарактеризовать бегство переселенцев из местных колхозов. Также Джусупов сообщил, что Вишневскому району для переселенческого строительства было отпущено из лесов местного значения 1 тыс. куб. м дерева, из этого объема заготовили, но не вывезли из леса только 169 кубов. Колхозы «Передовик», «Путь Ленина», имени Буденного, не заготовили лес и не построили домов для плановых переселенцев. Второй наряд для строительства домов для плановых переселенцев был дан колхозам в октябре 1940 г. на 728 кубов. Колхозы должны были его заготовить в осенние и зимние месяцы 1940–1941 гг. в лесосеках Сталинского района и подвезти к железнодорожным путям на станции Акколь до отправки по железной дороге до станции Вишневка. Карагандинская железная дорога включила в свой план подачу вагонов для леса на 20 февраля 1941 г. Однако колхозы «Вишневка», имени Ворошилова, «Путь Ленина», имени Кирова и другие не организовали бригады и не отправили людей и тягло на заготовку леса. Районные организации не потребовали конкретно от руководителей колхозов мобилизации работников на выполнение этих мероприятий, чтобы они занимались заготовкой леса, а также других строительных материалов: камня, камыша, соломы, извести [20].

С началом Великой Отечественной войны плановый поток переселенцев-крестьян сменился стихийным потоком беженцев из прифронтовой полосы и организованным переселением по планам эвакуации. Начали также прибывать беженцы, депортированные этнические группы, а также эвакуированные в тыл коммунисты с семьями. Эти процессы сопровождалась административной неразберихой. Естественно, в катастрофических условиях начала войны не было и речи о создании приемлемых условий для новых переселенцев.

Вот что стало известно из секретной телеграммы Секретаря Шортандинского районного комитета Коммунистической партии большевиков Казахстана (РК КП (б) К) Богданова секретарю Акмолинского обкома КП (б) Казахстана Купаеву 11 октября 1941 года: «По заявлению секретаря Сталинского РК КП (б) Казахстан тов. Шепель, что нами без их ведома вселен контингент бесарабцев, в количестве 90 человек в колхоз имени Дмитрова Сталинского района. Сообщаем, что размещение бесарабцев в количестве 90 человек в колхоз Дмитрова было по распоряжению бывшего заместителя начальника управления НКВД по Акмолинской области тов. Чаурина. Вселение немцев-переселенцев в колхоз Дмитрова нами не намечалось и не намечается» [21].

Вот лишь некоторые характерные сообщения тех лет о прибывших в Акмолинскую область эвакуированных и беженцах: «В Вишневский исполком прибыли эвакуированные с Бессарабии 4 человека, которые не имеют с собой никакой теплой одежды и средств на ее приобретение. По их просьбе направляем их к Вам (*В Акмолинский эвакуопункт.* — Авт.)» [22].

В телеграмме в Совнарком Казахской ССР на имя Унасынова указывается, что, в целом, в Акмолинскую область, по состоянию на 1 октября 1941 г. прибыло 3562 мужчины, 434 женщины, 1529 детей. Из них трудоспособных 1729, без документов — 52. Размещены в колхозах — 1505, промышленных предприятиях — 74, на железной дороге — 332, в прочих организациях — 870, на курорте Боровом — 754, в эвакуопункте — 27. Из этого числа из прифронтовой полосы прибыло — 2456, Москвы — 856, Ленинграда — 233, Владивостока 17 человек [23].

Эвакуированные прибывали в Акмолинскую область по железной дороге их принимали на станциях: Бабатай — для расселения в Вишневском районе (из Полтавы), На станции Джалтыр — в Новочеркасский район (из Харькова), на станции Джаксы — в Есильский район (из Харькова), на станции Атбасар — в Атбасарский район (из Харькова), на станции Курорт Боровое (из Харькова), на станции Шортанды — в Шортандинский район (из Полтавы) [24].

Поток прибывших в Акмолинскую область нарастал с каждым днем, каждый день цифры прибывших корректировались. Так, по данным на 2 октября 1941 г. в эвакуопунктах районов разместили: в Акмолинском — 500, в Эркиншиликском — 500, в Вишневском — 500, Ново-Черкасском — 500, Есильском 500 человек. Всего в эвакуопунктах области находилось в этот день 10 тыс. человек. Из них 5 тыс. человек из Крыма, Запорожья, Курской области — рабочие, служащие; 5 тыс. из Харькова — женщины, дети [25].

Как отмечали областные руководители, прием эвакуированного населения в Акмолинской области проходил неудовлетворительно. «Начальники областных организаций, как-то заведующий об-

ластным отделом народного образования Султанбеков и заведующий областным отделом здравоохранения Алибеков не придали серьезного значения вопросу приема эвакуированного населения. Горно и районо не обеспечили полного охвата прибывших детей школьного возраста школами и дошкольного — детскими садами. Данные организации не учли, что вопрос расширения детских садов и ясель имеет исключительно важное значение и не перестроились в своей работе. Горздравотдел не имеет в Акмолинске детского стационара, и дети из числа эвакуированных и заболевшие в дороге дети должны находиться в изоляторе, что, конечно, является недопустимым. Имеются случаи нечуткого отношения к больным со стороны врачей (Галкин, Железнодорожная больница станции Акмолинск). Так, в Акмолинский эвакуопункт поступила женщина тов. Волосецкая с 4 детьми из города Львова, муж которой остался в партизанском отряде. В дороге один ребенок у нее заболел воспалением легких и корью. Из эвакуопункта ее отправили в железнодорожную больницу в детское отделение, но врач Галкин попросил ее немедленно оставить больницу, угрожая, что примет к ней соответствующие меры. С этим больным ребенком она должна была объехать весь город, но нигде ее не приняли, так как не оказалось корьевого отделения и ребенка вынуждены были лечить в изоляторе, где в настоящее время (*Октябрь 1941 года. — Авт.*) находится 8 человек на излечении. Изоляторы эвакуопунктов до сего времени (*Октябрь 1941 года. — Авт.*) не обеспечены полностью посудой, постельными принадлежностями (одеялами), что говорит об исключительно несерьезном отношении торгующих организаций к своим обязанностям. Луценко, заведующий облторга, бронированные в «Текстильсбыте» детские одеяла для изоляторов продал через магазины. Эвакуированное население в местах расселения не окружено соответствующей заботой и вниманием со стороны советских и партийных организаций в вопросах устройства на работу, обеспечением жилплощадью, топливом, организацией питания. На эвакуопункте станции Акколь начальник Татарченко не навел надлежащего порядка в помещениях, не установлены дежурства среди сотрудников на пункте, не проводится политико-массовая работа, и штат работников не загружен работой, вследствие бесплановости. Сталинский райисполком и райком работой эвакуопункта руководят слабо. Повседневный и персональный учет населения проводится неточно. В Сталинском эвакуопункте по району зарегистрировано 177 человек, тогда как в райсовете зарегистрировано по форме № 2 129 человек, расхождения имеются в 48 человек, что, конечно, является недопустимым явлением. Использование эвакуированного населения по его рудовым навыкам и специальностям проходит крайне неудовлетворительно, так как городские и областные организации этим вопросом не занимались достаточное время [26].

Акмолинский эвакуационный отдел сообщил телеграммой председателю Совнаркома Казахской ССР Ундасынову: «7 октября 1941 года в Акмолинск прибыло из Харькова — 2020, Полтавы — 1200, других городов 2113 человек. Прибыло такое количество в индивидуальном порядке, люди расселены в городах, районах, кроме того [*Прибыли. — Авт.*], переселенцы 30900 человек. Жилплощадь в городах, районах загрузили полностью в дальнейшем прием становится невозможным» [27].

Тем не менее, несмотря на предупреждения в адрес республиканского начальства, о том, что прибывающих некуда селить, люди продолжали прибывать. Цифры прибывающих росли с каждым днем.

«По состоянию на 10 октября 1941 года в Акмолинск прибыло 5919 мужчин, 2729 женщин, 2071 детей. Трудоспособных — 2573. Размещены в колхозах — 3138, промпредприятиях — 626, железной дороге — 332, прочих организациях 982 человека. Прибыло из прифронтовой полосы — 4803, Москвы — 864, Ленинграда 233 человека. По состоянию на 14 октября 1941 г. в Акмолинск прибыло 6626 мужчин, 1219 женщин, 3082 детей [28].

В Акмолинском областном государственном архиве сохранился план размещения переселенцев немцев Поволжья и других эвакуированных граждан по районам Акмолинской области на 20 октября 1941 г. По этим данным, в Акмолинском районе было запланировано 5 тыс. немцев-переселенцев, прибыло 3 тыс.; эвакуированных было запланировано к приему 1 тыс., а прибыло 250 человек. Здесь, конечно, следует учитывать, что планы прибытия срывались, эвакуированные прибывали в другие дни.

По данным на 20 октября 1941 г., в Акмолинской области находилось 34 720 немцев Поволжья и 10 246 эвакуированных граждан из разных городов Советского Союза [29].

Сохранились списки коммунистов, прибывших по эвакуации в Акмолинскую область с семьями. Среди них представители разных национальностей: русские, белорусы, евреи и другие. Прибывали из Кишинева, Старобельска, Бендер, Белостокской области. Среди них — учителя, бухгалтеры, следователи, директора организаций и учреждений [30].

К середине 1942 года в Акмолинскую область прибыло 55 тыс. человек из прифронтовых районов. В 1941–1942-е гг. в Акмолинскую область были эвакуированы: Мелитопольский станко-строительный завод им. ОГПУ, впоследствии — Государственный союзный завод № 317, он был размещён в Акмолинске. На станции Макинск разместили завод им. Ленина. Осенью 1941 г. коллектив Кокчетавского механического завода по-братски принял в свою семью эвакуированных рабочих Подольского завода швейных машин (Завод № 621), активно участвовал в их обустройстве и размещении на новом месте оборудования. Уже в январе 1942 г. завод выдал первую продукцию для фронта. Были эвакуированы из города Воронежа Сельхозбанк и Коммунальные банки и размещены в городе Акмолинске, а также Полтавский кожевенный, каучуковый заводы. В город Атбасар прибыла Рязанская фабрика «Победа Октября», в Акмолинск — Московская обувная фабрика «Буревестник». В Акмолинск был эвакуирован и Ворошиловградский драматический театр. Акмолинцы помогали фронту всем, чем могли, принимали, селили у себя переселенцев, раненых, которых лечили в госпиталях [31].

Исследователи отмечают, что в Акмолинской области в конце 1930-х–начале 1940-х гг. произошли самые крупные демографические изменения. Причина тому — миграции из сел в город, а с началом войны — эвакуация. В городе Акмолинске в 1940 г. была самая высокая рождаемость среди городского населения — 57 человек на 1 тыс. Стремительный рост населения в городе выглядит так: 1939 г. — 33809 чел., 1941 г. — 62852, 1944 г. — 72417, 1947 — 102230 чел. Таким образом, население города в 1941 г. по сравнению с 1939 г. увеличилось в 2 раза, в 1947 — в 3 раза. В 1951 г. население города сократилось до 85 тыс. жителей. Началось возвращение эвакуированных к прежним местам жительства [32].

Плановое переселение крестьян, специалистов, а затем прием беженцев и эвакуированных в годы Великой Отечественной войны сыграл свою роль в формировании многонационального населения Акмолинской области. Несмотря на трудности, прибывшие крестьяне втягивались в сельскохозяйственное производство, часть их перевели в Трудовую армию. В эвакуацию также прибывали высококвалифицированные рабочие, научные работники, профессора, академики, высококвалифицированные работники. Все они преобразили социокультурный уровень региона.

Выводы

Проделанный выше (на основе архивных материалов) анализ этнодемографических процессов на территории Акмолинской области в начале 1940-х гг. позволяет представить ряд выводов.

Первая половина XX века в истории Акмолинского региона, как и всего Казахстана, насыщена грандиозными этнодемографическими трансформациями, зачастую трагическими по своим последствиям. Они кардинально изменили облик региона и казахского населения.

Одной из таких трагических трансформаций стало уничтожение традиционной структуры казахского кочевого общества в 1920–начале 1930-х гг. Величайшей трагедией, ставшей следствием этого масштабного социального эксперимента, стал голод — «Ашаршылык». Регион стал местом ссылки и расселения репрессированных народов — корейцев, поляков, немцев, представителями других этносов. Они были призваны заменить в сельскохозяйственном и промышленном производстве погибших во время голода казахов.

К началу 1940-х гг. одновременно с принудительным выселением репрессированных этносов в Северный Казахстан власти организуют добровольное переселение сельских жителей с территорий России и Украины в Акмолинский регион для подъема сельского хозяйства. Однако плохая организация переселения, неготовность местных колхозов и партийно-советских органов принять трудовых переселенцев, организовать их эффективный труд, препятствовали реализации этих планов.

По сути, переселенческая компания — «первая целина» начала 1940-годов — не достигла своих целей. Приехавшие в Казахстан добровольные переселенцы тех лет зачастую оказывались в бедственном положении и не смогли показать преимущества передовой земледельческой культуры тех регионов, откуда они прибыли. Тем не менее добровольные переселенцы также оказали влияние на изменение этнодемографического облика Акмолинского региона.

Статья подготовлена в рамках научного проекта ИРН AP14871057 «Региональные особенности межэтнических отношений в Северном Казахстане» по программе грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (2022–2024 гг.).

Список литературы

- 1 Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры / Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин, И.В. Ерофеева, А.Н. Алексеев, Г.С. Баратова. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 387 с.
- 2 Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов / М.Б. Татимов. — Алма-Ата, 1989. — 124 с.
- 3 Демографические последствия голода в Казахстане начала 30-х годов (оценка потерь казахского этноса). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: demoscope.ru
- 4 Из истории депортаций. Казахстан. 1935–1939 гг.: сб. док. — Алматы, 2014. — 740 с.
- 5 Государственный архив Акмолинской области (далее — ГА АО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 48.
- 6 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 15.
- 7 ГА АО. — Ф. 1470. — Оп. 1. — Д. 26. — Л. 1.
- 8 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 74–76.
- 9 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 77, 78.
- 10 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 21.
- 11 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 55, 56.
- 12 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 81.
- 13 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 57, 58.
- 14 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 59.
- 15 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 60.
- 16 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 61.
- 17 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 62.
- 18 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 63.
- 19 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 22, 23.
- 20 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 90.
- 21 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 5.
- 22 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 20.
- 23 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 10.
- 24 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 22.
- 25 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 12.
- 26 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 21.
- 27 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 26.
- 28 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 28.
- 29 ГА АО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 27, 28.
- 30 Прохоров И. История в документах: как жители Акмолинска переживали голодомор [Электронный ресурс] / И. Прохоров. — Режим доступа: <https://elorda.info/raznoe/27388-istoriia-v-dokumentakh-kak-zhiteli-akmolinska-perezzhivali-golodomor/>
- 31 Салык Г.Д. Эвакуация, депортация и научные открытия / Г.Д. Салык // Акмолинская правда. — 2017. — № 4. — 12 янв. — С. 3.
- 32 Алпыспаева Г.А. Астана в новое и новейшее время / Г.А. Алпыспаева. — Астана, 2008. — 115 с.

А.К. Капышев, Б.Т. Тулеуова, С.Е. Нурланова, И.Р. Прохоров, А.И. Свиначук

1940 ж. басындағы Ақмола облысындағы этнодемографиялық трансформация (архив құжаттары бойынша)

Мақалада 1940 ж. басындағы Ақмола аймағындағы этнодемографиялық дамудың ерекшеліктері қарастырылған. Архив құжаттарын зерделеу негізінде бұрынғы КСРО-ның азжерлі аудандарының (негізінен Ресейдің еуропалық бөлігінен және Украинадан) тұрғындарын елдің көпжерлі аймақтарына, оның ішінде Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарына, яғни жоспарлы түрде Ақмола облысына

қоныс аударуын талдауға әрекет жасалған. Мақаланың ғылыми жаңалығы — 1940–1941 жылдардағы Украина мен Ресейден Ақмола облысына шаруа–еріктілерін жоспарлы түрде көшіру саясатының ерекшеліктері мен нәтижелері алғаш рет берілген; эвакуациялау жолдары, олардың орналасу орындары көрсетілген; аймақтың этнодемографиялық көрсеткіштеріне және олардың өзгерістеріне нақты талдау жасалған. Авторлар Қазақстандағы өткен онжылдықтағы (1928–1938) аса ауыр демографиялық жағдайдың салдарын, яғни ұжымдастырудан, аштықтан туындаған қазақ халқының саны күрт және елеулі төмендегенін, бұл процестердің Қазақстаннан тыс жерлерге жаппай қоныс аударумен қатар жүргенін атап өткен. Республика үкіметі жағдайдан шығудың жолын Кеңес Одағының басқа халықтарының өкілдерін Қазақстанға көшіруден көрді, олар бұл бастаманы КСРО жоғары басшылығының қарауына ұсынды. КСРО билігі бұл бастаманы қанағаттандыруға шешім қабылдады. Алайда, қоныс аударушылар көптеген қиындықтарға тап болды, қоныс аударудың нашар ұйымдастырылуымен, жергілікті колхоздар мен партиялық-кеңестік органдардың еңбекші қоныс аударушыларды қабылдауға дайын болмауымен байланысты болды. Осылайша 1940 жылдардың басында «бірінші тың» өз мақсаттарына жете алмады. Сол жылдардағы Ресейдің еуропалық бөлігі мен Украинадан Қазақстанға келген ерікті қоныс аударушылар қиындықтарға жиі ұшыраған. Дегенмен ерікті қоныс аударушылар Ақмола аймағының этнодемографиялық келбетінің өзгеруіне әсер етті.

Кілт сөздер: қоныстанушылар, өз еркімен қоныстану, Ресейдің еуропалық бөлігі, Украина, Ақмола аймағы, эвакуация, келгендер, кеткендер, шаруашылық, демографиялық жағдай.

Kapyshev A.K., Tuleuova B.T., Nurlanova S.E., Prokhorov I.R., Svinarchuk A.I.

Ethno-demographic transformations of the early 1940s in the Akmola region (according to archival documents)

The article discusses the features of the ethno-demographic development of the Akmola region in the early 1940s. Based on the study of archival material, an attempt was made to analyze the planned resettlement in the Akmola region of residents of land-poor areas of the former USSR (mainly from the European part of Russia and Ukraine) to land-rich regions of the country, including the north-eastern regions of Kazakhstan. The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time it outlines the features and results of the policy of planned resettlement of peasants - volunteers from Ukraine and Russia to the Akmola region in 1940-1941; evacuation routes, their locations are shown; a specific analysis of the ethno-demographic indicators of the region and their changes were carried out. The authors note that due to the extremely difficult demographic situation in Kazakhstan over the previous decade of 1928-1938, there was a sharp and significant decrease in the number of the Kazakh population, caused by collectivization, famine, mass migration from Kazakhstan accompanying these processes. The government of the republic saw a way out of the situation in the resettlement of representatives of other peoples of the Soviet Union to Kazakhstan, they submitted this initiative for consideration to the top leadership of the USSR. The authorities of the USSR decided to satisfy this initiative. However, the settlers had numerous difficulties associated with the poor organization of resettlement, the unwillingness of local collective farms and party - Soviet bodies to accept labor migrants. Thus, the “first virgin lands” – the beginning of the 1940s, did not achieve their goals. Volunteer migrants who came to Kazakhstan from the European part of Russia and Ukraine of those years often found themselves in distress. Nevertheless, voluntary migrants influenced the change in the ethno-demographic appearance of the Akmola region.

Keywords: migrants, voluntary resettlement, European part of Russia, Ukraine, Akmola region, evacuation, arrivals, departures, economy, demographic situation.

References

- 1 Masanov, N.E., Abylkhozhin, Zh.B., Erofeeva, I.V., Alekseenko, A.N. & Baratova, G.S. (2001). *Istoriia Kazakhstana: narody i kultury* [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 2 Tatimov, M.B. (1989). *Sotsialnaia obuslovlennost demograficheskikh protsessov* [Social conditioning of demographic processes]. Alma-Ata [in Russian].
- 3 *Demograficheskie posledstviia goloda v Kazakhstane nachala 30-kh godov (otsenka poter kazakhskogo etnosa)* [Demographic consequences of the famine in Kazakhstan in the early 30s (assessment of the losses of the Kazakh ethnic group)]. Retrieved from demoscope.ru [in Russian].
- 4 (2014). *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1935–1939 gg.: sbornik dokumentov* [From the history of deportations. Kazakhstan. 1935-1939: collection of documents]. Almaty [in Russian].
- 5 *Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti* [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 48 [in Russian].

- 6 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op.1. — D. 170. — L. 15 [in Russian].
- 7 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1470. — Op. 1. — D. 26. — L. 1 [in Russian].
- 8 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 74–76 [in Russian].
- 9 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 77, 78 [in Russian].
- 10 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 21 [in Russian].
- 11 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 55, 56 [in Russian].
- 12 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 81 [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 57, 58 [in Russian].
- 14 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 59 [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 60 [in Russian].
- 16 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 61 [in Russian].
- 17 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 62 [in Russian].
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 63 [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 22, 23 [in Russian].
- 20 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 90 [in Russian].
- 21 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 170. — L. 5 [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 20 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 10 [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 22 [in Russian].
- 25 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 12 [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 21 [in Russian].
- 27 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 26 [in Russian].
- 28 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 28 [in Russian].
- 29 Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoi oblasti [State Archive of Akmola region]. — F. 1. — Op. 1. — D. 200. — L. 27, 28 [in Russian].
- 30 Prokhorov, I. Istoriia v dokumentakh: kak zhiteli Akmolinska perezhivali golodomor [History in documents: how the inhabitants of Akmolinsk survived the Holodomor]. Retrieved from <https://elorda.info/raznoe/27388-istoriia-v-dokumentakh-kak-zhiteli-akmolinska-perezhivali-golodomor/> [in Russian].
- 31 Salyk, G.D. (2017). Evakuatsiia, deportatsiia i nauchnye otkrytiia [Evacuation, deportation and scientific discoveries]. *Akmolinskaia pravda - Akmola truth*, 4, 3 [in Russian].
- 32 Alpyspaeva, G.A. (2008). Astana v novoe i noveishee vremia [Astana in modern and modern times]. Astana [in Russian].

Н.Ж. Кунтуов*, Е.К. Абил

Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан
(E-mail: nurlan.kuntuov@mail.ru; erlan.abil@apa.kz)

История и перспективы реализации национальных проектов в сфере экономики

Актуальность темы исследования связана с реализацией с 2021 года в Республике Казахстан 10 национальных проектов, утвержденных Указом Президента РК от 7 октября 2021 г. № 670. Национальные проекты направлены на рост социально-экономических показателей развития Республики Казахстан, улучшения качества жизни населения. Утверждение проектов ознаменовало переход от программно-целевого метода планирования в органах исполнительной власти к проектному, который был провозглашен Президентом РК еще в конце 2020 г., с более понятными целями, индикаторами, ожидаемыми эффектами и с закрепленными сферами ответственности за реализацию проекта за соответствующими органами исполнительной власти республики. В настоящее время сложно говорить о результатах реализации проектов, поскольку реализация начата лишь во второй половине 2021 г., в условиях негативного влияния пандемии COVID-19 и нынешнего геополитического кризиса в соседних государствах, влияющего на экономику страны. Целью исследования стала оценка перспектив реализации национального проекта Республики Казахстан в сфере экономики, а именно проекта «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев». Новизна исследования связана с тем, что определены основные параметры, текущие (промежуточные) результаты реализации проекта и представлены ожидаемые результаты реализации данного проекта. Выводы, сделанные в ходе исследования: переход от программно-целевого к проектному планированию в Казахстане позволил связать цели и задачи, заложенные в стратегических документах (Стратегия «Казахстан–2050», Стратегия общенациональных приоритетов до 2025 года, Национальный план развития Казахстана до 2025 года, Стратегия национальной безопасности) и отраслевых планах с задачами, которые включены по направлениям в национальные проекты. Задачи формируются, исходя из этих стратегических документов, им соответствуют мероприятия для их решения и объемы финансирования. Наиболее крупный проект по объемам финансирования — «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев» (15,9 трлн тенге), направленный на модернизацию промышленности, топливно-энергетического комплекса, энергетики и поддержку экспорта нессырьевых товаров. Однако не все показатели, заложенные в проекте на 2022 год, выполняются. В перспективе обсуждаются улучшение процесса планирования проектов, оптимизация их числа, с учетом современных реалий.

Ключевые слова: национальный проект, проектное управление, проектный подход, государственные программы, управление экономикой, экономическое развитие, экономическая политика, диверсификация экономики.

Введение

Актуальность темы исследования заключается в следующем. В течение ближайших 5 лет (2021–2025) Казахстан планирует реализовать 10 национальных проектов в разных сферах, которые, в целом, направлены на рост качества жизни, развитие определенных сфер деятельности в экономике и социальной сфере, развитие регионов, увеличение занятости, доходов граждан. Также предполагается значительно улучшить социальную инфраструктуру, в большей мере развивать благоустройство городов и аулов (сёл), сделать инновационный технологический рынок за счет развития новых производств, цифровизации, государственной поддержки предпринимательства. Перечень национальных проектов следующий: Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев; Сильные регионы — драйвер развития страны; Технологический рынок за счет цифровизации, науки и инноваций; Зелёный Казахстан; Качественное образование. Образованная нация; Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина. Здоровая нация; Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса; Национальный проект «Ұлттық рухани жаңғыру»; Национальный проект по развитию предпринимательства [1].

Реализация этих масштабных пятилетних проектов отражает переход от программного к проектному управлению в органах исполнительной власти Республики Казахстан. Еще в Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. Президент РК К.-Ж. Токаев отмечал необходимость перехода от ра-

* Автор-корреспондент. E-mail: nurlan.kuntuov@mail.ru

нее применявшихся государственных программ к формату достаточно лаконичных национальных проектов, в которых цели, финансирование и ответственные были бы понятны всем гражданам: «Следует прекратить подготовку государственных программ с большим количеством показателей и индикаторов. Пора перейти на формат лаконичных национальных проектов, понятных всем гражданам. В качестве целеполагания следует определить главенство результата над процессом» [2]. В 2021 г. была подготовлена база для формирования и последующей реализации национальных проектов. Так, 1 июля 2021 г. перечень проектов был утвержден на Высшем президентском совете. Несколько позже был принят Совместный приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан «О некоторых вопросах национальных проектов» от 11 августа 2021 г. № 79 и Председателя Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан от 12 августа 2021 г. № 1 [3]. А окончательное утверждение 9 проектов Указом Президента РК [1] было произведено 7 октября 2021 г. При этом, для разработки национальных проектов, контроля их реализации и отчетности по ним, надо отметить, что непосредственно сферы экономики в расширенном понимании касаются следующих утвержденных национальных проектов:

1) национальный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев» — в нем поставлена цель диверсификации казахстанской экономики, а в качестве ожидаемых эффектов — рост числа рабочих мест, производительности труда, частных инвестиций, экспорта несырьевых товаров и нефтегазохимической продукции, рост объектов производства экспортоориентированной продукции, увеличение налоговых поступлений, заработных плат и доходов граждан;

2) национальный проект по развитию предпринимательства на 2021–2025 гг., целью которого является развитие малого бизнеса для повышения занятости населения, опора на средний бизнес как на драйвер диверсификации экономики, а также комплексное развитие конкуренции; в качестве эффектов рост доли малого и среднего предпринимательства в ВВП, снижение доли государства в экономике и рост рабочих мест и занятости, а также доходов населения;

3) национальный проект «Сильные регионы — драйвер развития страны», целью которого является создание комфортной среды проживания граждан за счет обеспечения равного доступа населения к базовым услугам, улучшения жилищно-коммунальных условий и развития жилищного строительства, а также обеспечения транспортной связанности и повышения транспортно-транзитного потенциала страны, а к ожидаемым эффектам относятся рост ВРП столицы и городов республиканского значения, рост урбанизации, улучшение логистики и сферы коммунальных услуг;

4) национальный проект по развитию АПК РК на 2021–2025 годы, который, в отличие от предыдущих, является отраслевым проектом и направлен на развитие сферы АПК конкретно, а поставленная его цель — создание конкурентоспособного АПК путем повышения производительности труда в два с половиной раза, увеличения экспорта продукции агропромышленного комплекса в 2 раза и обеспечение социально значимыми продовольственными товарами отечественного производства; соответственно, к ожидаемым эффектам относятся рост производительности труда, объемов производства, экспорта продукции АПК, рост числа фермерских хозяйств, занятости в сфере АПК, увеличение доходов сельского населения, увеличение обеспеченности продовольственными товарами до 80 %.

Первые три из представленных проектов разрабатывало Министерство национальной экономики РК, а ответственными за их реализацию назначены: в качестве руководителя министр национальной экономики РК, а в качестве кураторов — первый заместитель премьер-министра, заместитель премьер-министра, первый заместитель премьер-министра соответственно. Четвертый проект (АПК) разрабатывало Министерство сельского хозяйства РК, руководителем соответственно назначен министр сельского хозяйства, куратором — заместитель премьер-министра РК.

Учитывая достаточно большой объем информации и показателей по четырём проектам, в статье внимание сконцентрировано именно на национальном проекте «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев», ответственным за реализацию которого является Министерство национальной экономики РК. Он является объектом исследования в рамках данной статьи.

Цель исследования — охарактеризовать перспективы реализации национального проекта Республики Казахстан «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев».

Соответственно, для достижения поставленной цели необходимо рассмотреть сущность и содержание проектного подхода к управлению, особенности подготовки, планирования, реализации и

оценки реализации национальных проектов в Республике Казахстан, а также оценить основные ключевые показатели исследуемого проекта, актуальную степень их достижения по имеющимся статистическим данным, определить перспективы достижения и риски.

Временными рамками исследования являются 2021 и 2022 годы, при этом данные за 2022 г., по оперативной информации, с учетом того, что исследование проведено в январе 2023 года.

Методы и материалы

Исследование носит смешанный, теоретический и эмпирический характер. Используемые данные для проведения:

1) научные статьи по вопросам использования проектного подхода в государственном управлении таких авторов, как М.Radujković, Е.В. Атамась, В.В.Еремин, Г.А. Компанейцева, А.О. Лукина, И.В. Мирошниченко, А.В. Ручкин, Л.М. Сембиева, Н.П. Сидорова, К.Т. Туркебаева;

2) нормативно-правовая база разработки, реализации, контроля реализации национальных проектов в Республике Казахстан;

3) утвержденные Указом Президента Республики Казахстан от 7 октября 2021 г. № 670 национальные проекты, включая национальный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев», в которых отражаются цели проектов, ожидаемый эффект, мероприятия, финансирование, индикаторы (целевые показатели);

4) данные официальной статистики Республики Казахстан, размещенные на сайте Бюро национальной статистики РК <https://stat.gov.kz/>.

Методы исследования можно разделить на качественные и количественные.

Качественные методы исследования: теоретический анализ и синтез, анализ факторов внешней среды функционирования казахстанской экономики.

Количественные методы исследования: анализ динамики и структуры экономических показателей, сопоставление индикаторов и фактических (статистических) показателей развития (реализации национального проекта).

Результаты и их обсуждение

Прежде всего необходимо охарактеризовать сущность и особенности проектного подхода в государственном управлении, который в настоящее время стал замещать программно-целевое управление в Республике Казахстан.

Н.П. Сидорова, С.Н. Басова, Т.А. Торопова указывают на то, что процессный, системный и ситуационный подходы к управлению являются традиционными [4; 92]. Первый представляет собою управление объектом как совокупностью взаимосвязанных бизнес-процессов, второй — целиком объектом как единой системой (связью элементов), а третий исходит из необходимости управления объектом как совокупностью воздействия различных переменных, характеризующих определенную ситуацию. Однако в последние годы проектный подход стал достаточно актуален в управлении как организациями, так и в публичном менеджменте. Проектный подход исходит из фактора «тройственной ограниченности» проектов, когда необходимо поддерживать баланс между содержанием проекта, его стоимостью, временем и качеством [4; 93].

Г.А. Компанейцева указывает на то, что в действующих международных и национальных стандартах, а также в научной литературе содержатся разные подходы к определению проекта. Есть три основных подхода к его определению:

1) временное предприятие или временная структура, которая создается для достижения в определенные сроки определенных целей;

2) комплекс работ, имеющих определенную цель, позволяющий достигнуть определенных результатов;

3) объединяющее две предыдущие концепции определение, что проект — это одновременно и совокупность мероприятий (комплекс взаимосвязанных действий, имеющий определенную цель, сроки, бюджет), и временная структура, в рамках которой осуществляется реализация этих действий; то есть здесь объединены функциональный и организационный подходы к пониманию проектного управления [5; 366, 367].

Рассматривая сущность проекта, авторы, например, А.О. Лукина [6], А.В. Ручкин и О.М. Трофимова [7], М. Radujković и М. Sjekavica [8], выделяют обязательные присущие проекту элементы:

- 1) цель, которая должна быть достижимой, измеримой, конкретной;
- 2) сроки, которые ставятся для достижения цели, должны быть чёткими;
- 3) заказчик или организатор, в интересах которого реализуется проект, который назначает руководителя проекта, ответственного перед ним;
- 4) ответственный за реализацию (руководитель проекта), который организует его планирование, реализацию, распределение ресурсов;
- 5) участники проектной деятельности (проектная группа или проектная команда), которая работает под началом руководителя;
- 6) ресурсы, которые выделяются для реализации проекта, они ограничены;
- 7) этапы и работы (декомпозиция проекта), которые также могут иметь сроки, ответственных за выполнение работ, закрепленные ресурсы.

Целевой характер — основная черта проекта, поскольку необходимо задать чёткую цель, которая выражена количественно. Также срок и ресурсы — тоже важнейшие элементы проекта, они обеспечивают достижение поставленной цели. Поэтому под проектным подходом в настоящее время понимается «специфическая управленческая деятельность, ориентированная на достижение запланированных результатов при определенных ресурсных ограничениях» [9; 106].

Можно представить следующие отличия традиционного подхода в управлении от проектного (табл. 1):

Т а б л и ц а 1

Отличия традиционных подходов к управлению от проектного подхода*

Критерии	Традиционные подходы к управлению	Проектный подход
Ориентация на изменения	Привычный ход времени, сохранение статус-кво	Имеется цель, предполагается изменение, внедрение инноваций и т.п.
Подвижность деятельности	Стационарность	Динамика
Сроки выполнения	Сроков не ставится	Имеется четко заданный срок
Степень надежности	Относительная надежность	Надежность на прогнозируемом уровне, есть риски недостижения цели
Степень разнообразия	Низкая, оттого — риск монотонности	Высокая, в том числе вызывающая ненормированность
Определенность полномочий	Полномочия определяет организационная структура управления, персонал постоянен	Полномочия определяются целями проекта в рамках проектной команды, персонал временный (на период реализации), могут быть совместители с процессной деятельностью
Характер действий	Повторяющийся, циклический, с высокой определенностью	Неповторяющийся, действия зачастую могут быть уникальными

*Примечание. Составлено авторами на основе [4].

Важно, что проектное управление в каком-либо объекте может и не заменять полностью функциональное управление, проект может реализоваться параллельно с функциональной (процессной) деятельностью, а участники процессной деятельности могут быть частично задействованы в проекте [10; 367].

При этом в зарубежных странах в публичной сфере (на уровне государства) проектное управление используется уже достаточно давно и всё чаще. Можно привести следующие основные примеры. Так, в Великобритании организация проектной деятельности связана с формированием государственного портфеля проектов (The Government Major Projects Portfolio, GMPP), в который, например, в 2019 г. входило 133 проекта общей стоимостью 423 млрд фунтов, а реализация была возложена на 16 функциональных подразделений [10; 365]. Сами же государственные проекты разделены на категории (4 большие группы):

- 1) трансформация и предоставление услуг;
- 2) информационные и коммуникационные технологии (ИКТ);
- 3) инфраструктура и строительство;
- 4) военный потенциал [10; 368].

Для управления проектной деятельностью на уровне государства создано в 2016 г. Управление инфраструктуры и крупных проектов Великобритании (Infrastructure and Projects Authority, IPA). Но оно создано на основе объединения ранее существовавших структур — Major projects authority (Управление крупных проектов) и Infrastructure UK (Инфраструктура Великобритании). Сейчас IPA представляет собою проектный офис Правительства Великобритании, который занимается поддержкой проектов, является своеобразным центром знаний и компетенций, ответственный за разработку (помощь в разработке), последующее утверждение, мониторинг и оценку реализации государственных проектов. Также IPA занимается нормативным регулированием и стандартизацией в части управления проектами. Он подчинен министру финансов и офису премьер-министра [10; 366].

В Канаде, которая является федеративным государством, проектное управление выстраивается и на федеральном, и на региональном уровнях. Так, ответственным за поддержку разработки и реализации государственных инфраструктурных проектов Канады является Управление инфраструктуры Канады (Infrastructure Canada). Кроме инфраструктуры, реализуют и экологические проекты, связанные, в том числе, с освоением природных ресурсов на территории страны. В частности, можно выделить такие проекты (Major natural resource projects), как энергетические, проекты горнодобывающей промышленности, лесные, технологические. Региональный уровень также охвачен проектным управлением. Например, штат Квебек реализует с 2008 г. программу Québec governance framework, которая является Директивой по управлению крупными проектами общественной инфраструктуры. В ее рамках реализуются инфраструктурные государственные проекты. Руководители таких проектов — руководители государственных органов по профилю проектов, а поддержка осуществляется проектным офисом, созданным в 2013 г., — Société québécoise des infrastructures (Квебекская инфраструктурная корпорация) [10; 366].

В период стагнации японской экономики в начале 2000-х гг. в Японии планировалось реализовать ряд национальных программ, направленных на рост национальной конкурентоспособности с общим названием «Новая Волна». В тот период Министерство промышленности и торговли Японии инициировало разработку методики управления этими программами. В итоге была создана методика, вобравшая в себя ряд иных методологий, которую можно назвать даже своеобразной философией в восточном стиле. В ее рамках была разработана модель P2M (Project and Program management). Сначала данная модель должна была применяться только для государственных проектов, связанных с развитием инфраструктуры, а также отчасти и для развития бизнеса, поскольку японское правительство нередко осуществляет поддержку крупных компаний, способных на увеличение национальной конкурентоспособности. В рамках проектного менеджмента в Японии была создана и философия, и методология поддержки проектов и выделены наиболее актуальные для роста национальной конкурентоспособности направления поддержки (строительство скоростных поездов, атомных электростанций), создана информационная система поддержки (в том числе проектные офисы). А главная цель в рамках данной философии — создание не продукта, а ценности. В методологии была описана модель создания проектных команд, обучение их работы в едином информационном поле, мотивация обмена опытом и знаниями, обеспечение взаимодействия [11; 100].

В Российской Федерации, равно как и Казахстан, входящей в Евразийский экономический союз (ЕАЭС), проектное управление в государственном управлении начали внедрять раньше, чем в Республике Казахстан. При этом изначально реализация проектного подхода была начата на федеральном уровне, были приняты нормативные акты: Распоряжение Министерства экономического развития РФ «Об утверждении Методических рекомендаций по внедрению проектного управления в органах исполнительной власти» от 14 апреля 2014 г. № 26Р-АУ [12] и Распоряжение Правительства РФ «Об утверждении плана первоочередных мероприятий по организации проектной деятельности в Правительстве РФ на 2016 и 2017 гг.» от 15 октября 2016 г. № 2165-р [13]. Но в 2016 г. был принят на уровне Правительства РФ новый нормативный акт — Постановление Правительства РФ «Об организации проектной деятельности в Правительстве Российской Федерации» от 31 октября 2018 г. № 1288 [14], которым регулируется проектная деятельность в настоящее время. Сегодня органы власти субъектов РФ ориентируются именно на этот документ, принимая собственные положения о проектном управлении. Тогда же Постановлением Правительства РФ от 31 октября 2018 г. № 1288 было определено, что проект, реализуемый органами государственной власти, — «комплекс взаимосвязанных мероприятий, направленных на получение уникальных результатов в условиях временных и ресурсных ограничений» [14], а проектная деятельность — «деятельность, связанная с инициированием

ем, подготовкой, реализацией и завершением проектов» [14]. Были выделены определенные виды проектов:

- 1) национальный проект — тот проект, который направлен на достижение национальных целей и целевых показателей (определяемых указом Президента РФ), обеспечивающий достижение общественно значимых результатов по определенным направлениям;
- 2) федеральный проект, входящий в состав национального проекта, — проект, который входит в состав национального проекта, связанный с более узкими целями;
- 3) федеральный проект, не входящий в состав национального проекта — тот, который разрабатывается и утверждается отдельно, без включения в национальный проект, но также предполагает достижение определенных показателей в установленные сроки при заданных ресурсах финансирования;
- 4) региональный проект — аналогично федеральному, но реализуемый на уровне субъектов РФ;
- 5) ведомственный проект — «проект, обеспечивающий достижение целей и показателей деятельности федерального органа исполнительной власти» [14].

Для содействия развитию проектного управления, разработки национальных, федеральных, региональных проектов были созданы проектные офисы. На федеральном уровне — Департамент проектной деятельности Правительства Российской Федерации. Департамент проектной деятельности Правительства Российской Федерации создан в 2016 г. (до 2021 г. носил название «Департамент организации проектной деятельности»), на уровне субъектов РФ — собственные проектные офисы, имеющие разные названия, деятельность которых регулируется подзаконными актами, принимаемыми органами исполнительной власти субъектов РФ. Суть деятельности проектных офисов, как федерального, так и регионального уровней, сводится к тому, что они обеспечивают работу органов власти, связанных со стратегическим развитием, принятием национальных, федеральных и региональных проектов, готовят проекты по инициативам органов исполнительной власти, далее обеспечивает работу, связанную с их утверждением, формируют рабочие группы, которые отвечают за реализацию проектов, контролируют, организуют мониторинг и анализ исполнения проектов, а также занимаются методическим сопровождением проектной деятельности.

С учетом обозначенной классификации проектов и создания инфраструктуры для их разработки, реализации, контроля, уже в 2018 г. в России было принято 13 национальных проектов: «Здравоохранение», «Образование», «Демография», «Культура», «Безопасные качественные дороги», «Жильё и городская среда», «Экология», «Наука и университеты», «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы», «Производительность труда», «Международная кооперация и экспорт», «Цифровая экономика Российской Федерации», «Туризм и индустрия гостеприимства» со сроками реализации 4 квартал 2018–2024 гг., либо 2019–2024 гг. (в целом, 5-летние планы) [15]. То есть перечень был значительно шире, чем нынешний перечень реализуемых в Республике Казахстан в настоящее время. Однако, с учетом пандемии COVID–19 (2020–2021), событий в 2022 г. и международных санкций, с ними связанных, проблем с реализацией отдельных проектов (например, проекта «Экология»), ключевые показатели проектов неоднократно пересматривались, корректировались в сторону уменьшения, но по ним не сокращалось финансирование, они были признаны «несущей конструкцией», помогающей экономике адаптироваться к новым условиям, на которую государство будет рассчитывать и далее, несмотря на системные проблемы в их реализации [16].

В целом, представленный зарубежный опыт организации проектного управления в публичной сфере (государственном управлении) свидетельствует о том, что формируется многоуровневая система публичного управления, включающая в себя как взаимодействие внутри государственных органов, так и взаимодействие с бизнесом. Для решения публичных проблем государством вырабатываются цели, привлекаются как государственные ресурсы, так и ресурсы негосударственных субъектов, при том, что уделяется большое внимание интеграции ресурсов и их использованию с максимальной эффективностью с целью достижения успешных результатов в разных сферах общественной жизни. Поэтому проектное управление становится важным элементом конкурентоспособности государственного управления, в целом.

В Республике Казахстан внедрение проектного управления, как было сказано ранее, было начато после Послания народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. [2] как альтернатива программно-целевому управлению, с середины 2021 г. Система государственного планирования в Республике Казахстан приобрела следующую конфигурацию (рис. 1):

Рисунок 1. Современная система государственного планирования в Республике Казахстан

*Примечание. Источник [17].

То есть планирование основано на Стратегии «Казахстан — 2050» [18], на основе которой разработаны Общенациональные приоритеты до 2025 года [19], а на их основе — Стратегия национальной безопасности и Национальный план развития до 2025 года [20], План территориального развития Казахстана [21]. Далее на основе этих документов разрабатываются и утверждаются национальные проекты [1] и планы более низших уровней. Было объявлено об отказе от дальнейшей разработки государственных программ как устаревшей формы планирования.

Для реализации проектного подхода в августе 2021 г. были приняты основные термины и методы планирования, реализации и анализа исполнения национальных проектов. Для этого принят Совместный приказ министра национальной экономики Республики Казахстан и председателя Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан «О некоторых вопросах национальных проектов» от 11 августа 2021 г. № 79 и от 12 августа 2021 г. № 1 [3], в котором определены, в частности:

1) национальный проект — документ, «обеспечивающий всестороннее межведомственное взаимодействие и приоритетное бюджетное финансирование реализации комплекса мероприятий, направленных на решение в установленные сроки задач (проектов), отдельных критически важных для достижения Общенациональных приоритетов, целей, задач и стратегических показателей и индикаторов Национального плана развития Республики Казахстан, Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан, Плана территориального развития страны или определенных Президентом Республики Казахстан» [3];

2) плановые периоды по национальным проектам установлены на срок, не превышающий 5 лет;

3) проект обладает сформулированной целью, задачами (более узкими составляющими цели), наделен показателями результата (которые позволяют определить решение задачи);

4) разработчиком национального проекта определен государственный орган, ответственный за такую разработку (учитывая его профиль), а руководителем проекта — первый руководитель этого органа, он отвечает за реализацию проекта;

5) куратором национального проекта определено лицо по должности не ниже уровня заместителя премьер-министра РК, которое курирует реализацию Общенациональных приоритетов, Национального плана развития Республики Казахстан, перед которым соответственно отчитывается руководитель национального проекта;

6) проектные офисы создаются на уровне разработчиков национальных проектов для взаимодействия и координации проектной деятельности (в том числе с заинтересованными лицами — организациями, которых затрагивает реализация проекта), а также создаваемый по решению премьер-министра РК, «обеспечивающий реализацию Общенациональных приоритетов, внедрение и развитие проектного управления в государственном секторе» [3].

Каждый национальный проект имеет в паспорте следующие обязательные элементы:

1) наименование;

2) цель разработки национального проекта;

3) срок реализации;

4) ожидаемый социально-экономический эффект, польза для благополучателей, в том числе: — ожидаемый экономический эффект в количественном выражении;

- ожидаемый социальный эффект в количественном и /или качественном выражении;
- 5) объем финансирования, необходимый для реализации национального проекта (если имела место корректировка, то указываются изначальные и дополнительные объемы);
- 6) разработчик национального проекта (государственный орган);
- 7) ответственные за реализацию национального проекта (органы и организации);
- 8) руководитель и куратор [3].

Схема планирования и реализации национальных проектов представлена на рисунке 2. Поясняя представленную на рисунке 2 схему, можно сказать следующее. Инициирование проектов предполагается уполномоченными отраслевыми исполнительными органами либо поручением Президента РК, предложение вносится в уполномоченные органы по стратегическому, государственному и бюджетному планированию. Одобрение предложения предусматривает обсуждение данными уполномоченными органами и формирование заключения, общественное обсуждение, рассмотрение Государственной комиссии при Правительстве Республики Казахстан по восстановлению экономического роста — Высшим Советом при Президенте Республики Казахстан по реформам. При одобрении инициативы производится разработка проекта в течение 3 месяцев, под контролем куратора проекта, с участием проектного офиса, при формировании группы, которая участвует в разработке проекта. Здесь производится, в том числе совместная работа проектного офиса разработчика проекта и проектного офиса при Правительстве РК. Разработанный проект вносится на утверждение в Администрацию Президента РК, рассматривается Высшим Советом при Президенте Республики Казахстан по реформам, в случае одобрения утверждается Постановлением Правительства РК. Далее, согласно принятому проекту, осуществляется его приоритетное бюджетное финансирование и реализация, согласно плана-графика, включенного в проект. Проектный офис при Правительстве РК осуществляет последующий мониторинг реализации проектов, с формированием выводов и предложений. Согласно принятой методике, реализация национальных проектов будет отслеживаться через мониторинг на постоянной основе, а результаты мониторинга должны обсуждаться регулярно, раз в неделю, на уровне министров и их заместителей, раз в две недели — на уровне заместителей премьер-министра РК. Высший совет по реформам должен ежеквартально формировать обзор реализации проекта, а Агентство по стратегическому планированию и реформам (АСПР) готовить собственную оценку реализации проектов для Президента РК [23, 24].

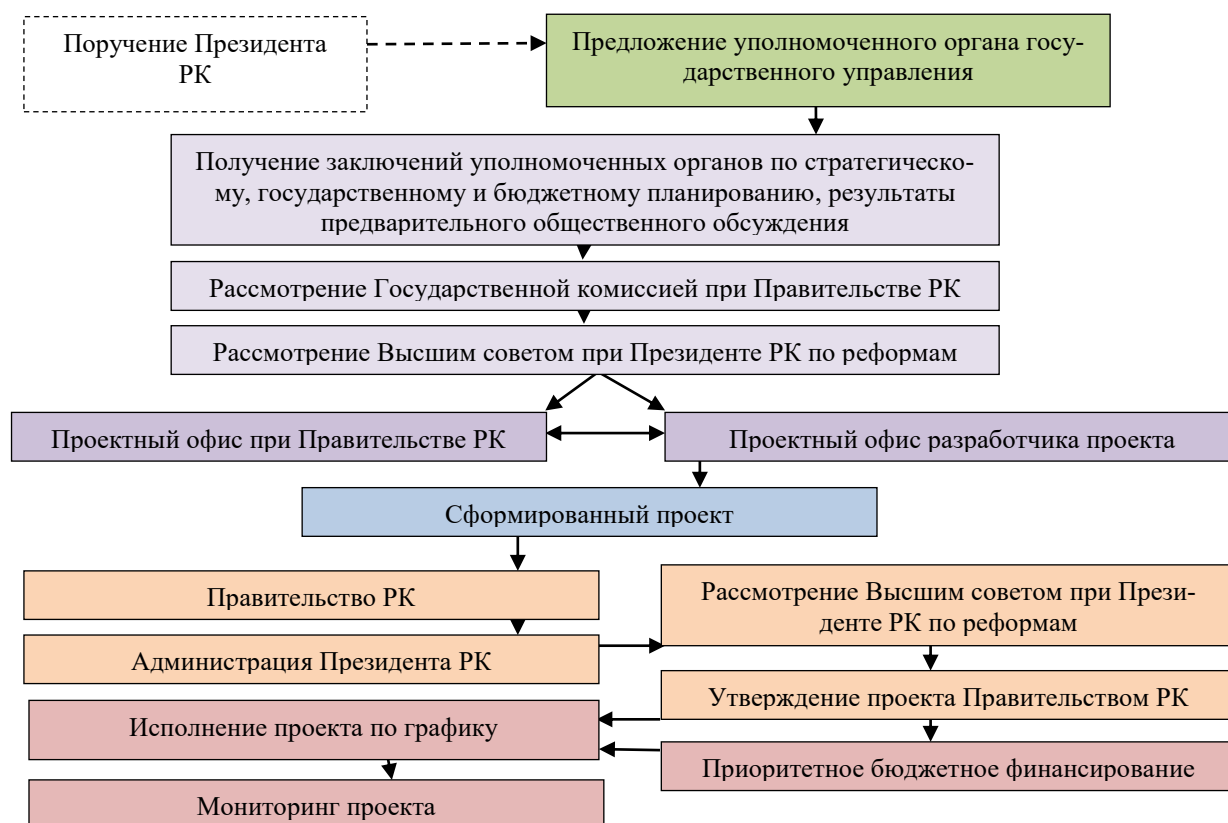

Рисунок 2. Процесс разработки, утверждения, реализации и мониторинга национальных проектов в РК

*Примечание. Составлено автором на основе [3, 22, 24].

Проект может быть скорректирован, но изменение показателей результатов задач не допускается, за исключением изменений, вносимых в реализацию посланий и поручений Президента РК.

Далее рассмотрим общее финансирование национальных проектов РК, утвержденных в 2021 г. (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

**Объемы и источники финансирования национальных проектов РК,
утвержденных в 2021 г., трлн тенге**

Проекты	Всего	Республиканский бюджет	Местные бюджеты	Внебюджетные средства
Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев	15,934	0,402	0,000	15,532
Сильные регионы — драйвер развития страны	7,567	4,022	0,786	2,760
Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций	2,330	1,447	0,082	0,800
Зелёный Казахстан	1,413	0,298	0,082	1,032
Национальный проект по развитию АПК РК	6,803	1,750	0,953	4,100
Ұлттық рухани жаңғыру	0,119	0,110	0,009	0,000
Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021–2025 годы	8,455	1,031	0,125	7,300
Качественное образование «Образованная нация»	1,971	1,096	0,875	0,000
Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина «Здоровая нация»	3,637	2,460	0,209	0,967
Всего по проектам	48,230	12,617	3,121	32,491

Примечание. Составлено авторами на основе [1].

Из представленной таблицы видно, что общий объем финансирования проектов составляет 48,2 трлн тенге, в том числе 32,5 трлн тенге (67,4 %) планируется профинансировать за счет внебюджетных источников, 12,6 трлн тенге (26,1 %), и только 3,1 трлн тенге (6,5 %) за счет местных бюджетов. Наиболее объемным по источникам финансирования является проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев» (15,9 трлн тенге, что составляет 33 % всего финансирования по проектам), хотя большая часть ресурсов данного проекта — это внебюджетные источники.

Далее более подробно можно рассмотреть конкретный национальный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев». Он разработан, как и иные проекты, на 5-летний срок (2021–2024). В качестве основной цели выступает диверсификация экономики. Разработчиком является Министерство национальной экономики РК, руководителем — министр национальной экономики, а куратором — первый заместитель премьер-министра РК. При этом за реализацию проекта отвечают также государственные органы и организации, участвующие в его реализации: Министерство национальной экономики РК, Министерство индустрии и инфраструктурного развития РК, Министерство энергетики РК, Министерство торговли и интеграции РК, Министерство экологии, геологии и природных ресурсов РК, акиматы областей и городов Астаны, Алматы, Шымкента.

Проект предполагает достижения определенных экономических и социальных эффектов (рис. 3):

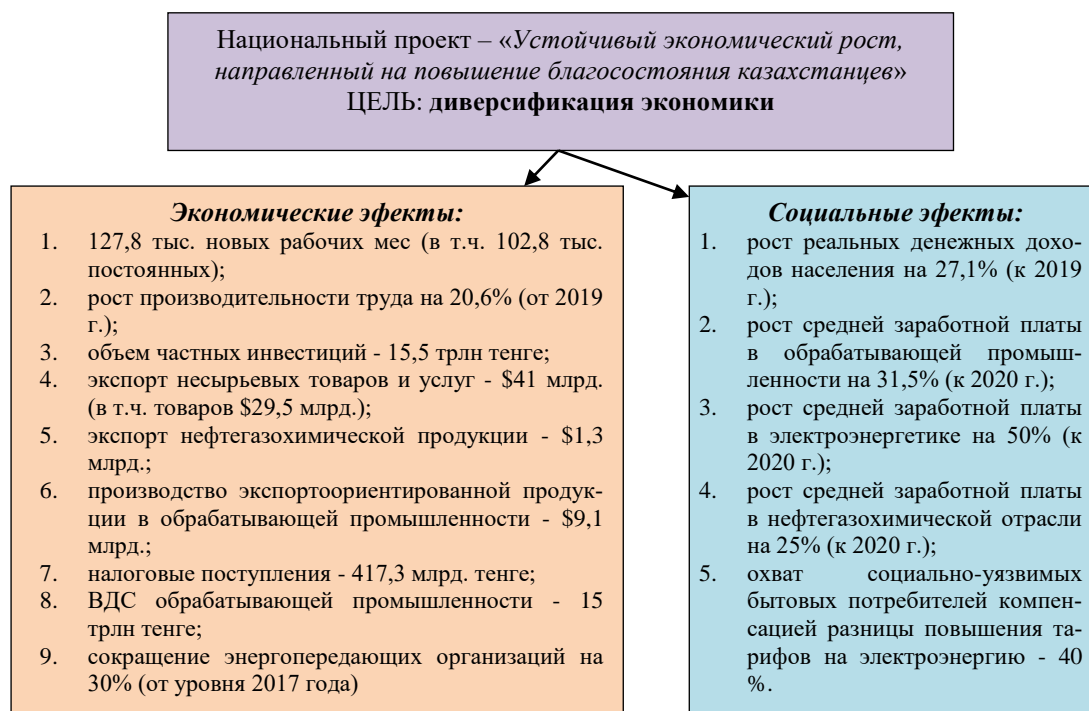

Рисунок 3. Ожидаемые эффекты от реализации Национального проекта «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев»

*Примечание. Составлено авторами на основе [1].

То есть проектом предполагается развитие обрабатывающей промышленности, экспортоориентированной промышленности, развитие экспорта несырьевых товаров и энергосбережение. При этом реализация мероприятий, направленных на эти эффекты, будет влиять на соответствующие экономические показатели, а также на доходы населения, заработные платы в охваченных проектом отраслях, компенсацию повышения тарифов на электроэнергию.

Проект включает 5 направлений, каждое из которых имеет определенные задачи в соответствии со Стратегией развития «Казахстан–2050», Национальным планом развития, Стратегией национальной безопасности, Концепцией развития отрасли, сферы (в том числе Концепцией индустриально-инновационного развития до 2025 года, Концепцией развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года, Концепцией развития геологической отрасли Республики Казахстан до 2025 года). Каждой задаче соответствуют индикаторы для оценки реализации, в проекте представлены фактические (на 2020 г.), ожидаемые (2021 г.) и плановые (2021-2024 гг.) показатели этих индикаторов (они запланированы по годам). Эти направления, задачи и индикаторы представлены в таблице 3:

Т а б л и ц а 3

Направления, задачи и индикаторы для оценки в рамках Национального проекта «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев»

Направление	Задачи	Показатели для оценки (индикаторы)
Индустриально-инновационное развитие	Технологическая модернизация предприятий обрабатывающей промышленности	Доля крупных и средних предприятий в обрабатывающей промышленности, использующих цифровые технологии, %
	Увеличение объемов производства и расширение номенклатуры товаров обрабатывающей промышленности	Объем производства в обрабатывающей промышленности, млрд тенге

Окончание таблицы 3

Развитие нефтегазо-химического комплекса	Создание нефтегазохимического кластера	Рост объема производства нефтегазохимической продукции, с накоплением, тыс.т
Развитие геологической отрасли	Повышение инвестиционной привлекательности геологоразведки	Охват геологогеофизической изученностью на площади 683,9 тысяч кв. км, с накоплением, тыс. кв. км Количество сформированных инвестиционных пакетов геологической информации, с накоплением, ед. Уровень обеспеченности государственной инфраструктурой по хранению и обработке геологических материалов, %
Развитие энергетической отрасли	Модернизация энергетического комплекса, отвечающего требованиям устойчивого развития экономики	Объем вводимых электрических мощностей путем реализации 13 инвестиционных соглашений с энергопроизводящими организациями, с накопл., МВт Объем вводимых электрических мощностей ПГУ, с накопл., МВт Рост протяженности второй цепи транзита между Западно-Казахстанской, Атырауской и Мангистауской областями (220 кВ), с накопл., км Объем вводимых электрических мощностей ВИЭ, с накопл., МВт
Продвижение несырьевого экспорта	Увеличение несырьевого экспорта в 2 раза до \$41 млрд	Доля несырьевого экспорта в общем объеме внешней торговли, % Увеличение количества активных экспортеров до 1 000, с накоплением, ед. Доля модернизированных испытательных лабораторий от общего количества испытательных лабораторий к уровню 2020 г. (в 2020 г. — 915), %

Примечание. Составлено авторами на основе [1].

Таким образом, оценка выполнения задач проверяется статистическими показателями, которые соответствуют данным поставленным задачам. При этом, за каждой задачей также закреплены определенные мероприятия и назначены ответственные за их реализацию, финансирование распределяется по мероприятиям, указанным в проекте.

Финансирование проекта организовано также согласно поставленным в плане задачам, и по направлениям. Объемы финансирования по направлениям представлены в таблице 4:

Т а б л и ц а 4

Финансирование Национального проекта «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев» по направлениям, млрд. тенге

Направление	Республиканский бюджет	Внебюджетные средства	Всего
Индустриально-инновационное развитие	264,3	11 200,0	11 464,3
Развитие нефтегазо-химического комплекса	39,9	2 418,5	2 458,4
Развитие геологической отрасли	63,2		63,2
Развитие энергетической отрасли		1 913,8	1 913,8
Продвижение несырьевого экспорта	34,5		34,5
Всего по проекту	401,9	15 532,3	15 934,2

Источник: составлено автором на основе [1]

Из представленных данных видно, что внебюджетные средства имеют значительно больший объем финансирования нежели средства республиканского бюджета, однако два направления — Развитие геологической отрасли и Продвижение несырьевого сектора — целиком финансируются из бюджета, но развитие энергетической отрасли не предполагает бюджетного финансирования. То есть государством создаются условия для развития промышленности, энергетики, их модернизации, а также для развития несырьевого экспорта, но определенные инвестиции должны сделать крупные предприятия, участвующие в реализации этих планов. Компании, включая компании с государствен-

ным участием, обозначены в проекте, их руководители включены в число ответственных по исполнителям определенных задач, на которые выделяется финансирование.

Наибольший объем финансирования (71,9 % общего и 65,8 % бюджетного) связан с направлением индустриально-инновационного развития и решением двух задач — технологической модернизации предприятий обрабатывающей промышленности и с увеличением объемов производства и расширением номенклатуры товаров обрабатывающей промышленности.

Рассматривая оперативные итоги 2022 г., можно сделать следующие основные выводы по достижению целевых показателей по ряду задач (по которым имеется статистическая информация) по указанному выше национальному проекту:

- 1) объем производства обрабатывающей промышленности — при плане в 15 790,7 млрд тенге фактически за 11 месяцев 2022 г. уже составляет 18 782,8 млрд тенге (выше планового и показатель за 2021 г.);
- 2) объем производства нефтегазохимической продукции — при плане в 140 тыс. т фактически составил за 11 месяцев 2022 года уже 271,4 тыс. т [23];
- 3) доля несырьевого экспорта по итогам января–октября 2022 г. составила 30,5 % при запланированной доле на 2022 г. в 41,1 %, то есть она значительно ниже [25];
- 4) количество активных экспортеров в Казахстане в мае 2022 г. было названо 540 компаний, при том, что по плану на конец 2022 г. их предполагалось 650 [26].

В целом, можно сказать, что не все показатели проекта на 2022 г. были выполнены в запланированном объеме.

Надо отметить, что при общей прогрессивности перехода к проектному управлению в Республике Казахстан, пока что имеются определенные недостатки применения данного метода. Долгосрочные, составленные на 5 лет, планы были приняты в «послековидный» период, когда экономика начала выходить из кризиса 2020 года. Но в них не были учтены современные реалии 2022 г., существенно повлиявшие на объемы внешней торговли, курсы валют, инфляцию, динамику реального ВВП. Отсюда возникают риски реализации проектов, включая рассмотренный проект «Устойчивый экономический рост, направленный на повышение благосостояния казахстанцев» с учетом современных реалий. Также проблемой является существенная укрупненность ряда проектов, включая рассматриваемый: в нем объединена и вся энергетика, и вся обрабатывающая промышленность, и поддержка экспорта. Именно поэтому в настоящее время производится работа по оптимизации числа и структуры национальных проектов Республики Казахстан, с учетом целесообразности планирования и учета современных реалий.

Список литературы

- 1 Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении перечня национальных проектов» от 7 октября 2021 г. № 670. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38213624
- 2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» (г. Нур-Султан, 1 сентября 2020 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37768784
- 3 Совместный приказ министра национальной экономики Республики Казахстан и председателя Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан «О некоторых вопросах национальных проектов» от 11 августа 2021 г. № 79 от 12 августа 2021 г. № 1. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V21000239681>
- 4 Сидорова Н.П. Применение проектного подхода в системе управления / Н.П. Сидорова, С.Н. Басова, Т.А. Торопова // Власть и управление на Востоке России. — 2019. — № 4(89). — С. 91–100.
- 5 Компанейцева Г.А. Проектный подход: понятие, принципы, факторы эффективности / Г.А. Компанейцева // Науч.-метод. электрон. журн. «Концепт». — 2016. — Т. 17. — С. 363–368.
- 6 Лукина А.О. Управление проектами / А.О. Лукина // Проблемы науки. — 2019. — № 1(37). — С. 5–10.
- 7 Ручкин А.В. Управление проектами: Основные определения и подходы / А.В. Ручкин, О.М. Трофимова // Вопросы управления. — 2017. — № 3(46). — С. 121–129.
- 8 Radujković M. Project Management Success Factors / M. Radujković, M. Sjekavica // Procedia Engineering. — 2017. — Vol. 196. — P. 607–615.
- 9 Еремин В.В. О применениях проектного подхода для совершенства стратегического планирования в Российской Федерации в 2022–2023 годах / В.В. Еремин, Н.В. Кузнецов, Т.К. Чернышева // Экономика. Налоги. Право. — 2022. — № 1. — С. 105–114.

10 Мирошниченко И.В. Проектное управление в государственном секторе: зарубежный опыт и российская практика / И.В. Мирошниченко, Л.А. Шпиро // Вестн. Удмурт. ун-та. Социология. Политология. Международные отношения. — 2019. — № 3. — С. 360–368.

11 Атамась Е.В. Проектное управление в органах власти: зарубежный опыт / Е.В. Атамась // РППЭ. — 2020. — №12 (122). — С.97–103.

12 Распоряжение Министерства экономического развития РФ «Об утверждении Методических рекомендаций по внедрению проектного управления в органах исполнительной власти» от 14 апреля 2014 г. № 26Р-АУ. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.garant.ru

13 Распоряжение Правительства РФ «Об утверждении плана первоочередных мероприятий по организации проектной деятельности в Правительстве РФ на 2016 и 2017 гг.» от 15 октября 2016 г. № 2165-р (утратило силу). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.garant.ru

14 Постановление Правительства РФ «Об организации проектной деятельности в Правительстве Российской Федерации» от 31 октября 2018 г. № 1288 (в ред. от 28.06.2022 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.garant.ru

15 Указ Президента РФ «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года» от 7 мая 2018 г. № 204 (в ред. от 19.07.2018 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.garant.ru

16 Бутрин Д. Нацпроекты признаны несущей конструкцией [Электронный ресурс] / Д. Бутрин // Коммерсантъ. — 2022. — Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/5381038>

17 Национальные проекты: Высший Совет при Президенте Республики Казахстан по реформам. — Нур-Султан, 2021. — 22 с.

18 Послание Президента Республики Казахстан «Стратегия «Казахстан–2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31305418

19 Указ Президента Республики Казахстан «Об Общенациональных приоритетах Республики Казахстан до 2025 года» от 26 февраля 2021 года № 520. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000520>

20 Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан» от 15 февраля 2018 г. № 636 (с изм. на 26.11.2022 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38490966

21 Постановление Правительства Республики Казахстан «О проекте Указа Президента Республики Казахстан «Об утверждении Плана территориального развития Республики Казахстан до 2025 года» от 13 сентября 2021 года № 634. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000634>

22 Сембиева Л.М. Концептуальное реформирование системы государственного планирования Республики Казахстан / Л.М. Сембиева, Л.Б. Аликулова // Мемлекеттік аудит — Государственный аудит. — 2022. — Т. 55. — № 2. — С.13–27.

23 Статистика промышленного производства. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/official/industry/151/statistic/>

24 Туркебаева К.Т. Современное состояние и развитие проектного менеджмента в Республике Казахстан / К.Т. Туркебаева, О.С. Сабден // Вестн. Университета «Туран». — 2022. — № 3. — С. 187–200.

25 Обзор внешней торговли Республики Казахстан за январь–октябрь 2022 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://qaztrade.org.kz/wp-content/uploads/2022/12/obzor-vneshnej-torgovli-rk.pdf>

26 Количество активных экспортеров в РК — более 540 компаний. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/kolichestvo-aktivnyh-eksporterov-v-rk-bolee-540-kompaniy_a3933016

Н.Ж. Кунтуов, Е.К. Әбіл

Экономикалық саладағы ұлттық жобаларды жүзеге асыру тарихы және перспективалары

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 7 қазандағы № 670 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында 2021 жылдан бастап 10 ұлттық жобаны жүзеге асырумен байланысты. Ұлттық жобалар Қазақстан Республикасының дамуының элеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін арттыруға, халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған. Жобаларды бекіту атқарушы билік органдарындағы жоспарлаудың бағдарламалық-нысаналы әдісінен 2020 жылдың соңында ҚР Президенті жариялаған жобалық әдіске, неғұрлым түсінікті мақсаттармен, индикаторлармен, күтілетін әсерлермен және жобаны іске асыру үшін республиканың тиісті атқарушы билік органдарына бекітілген жауапкершілік салаларымен көшуді белгіледі. Қазіргі уақытта жобаларды іске асыру нәтижелері туралы айту қиын, өйткені іске асыру тек 2021 жылдың екінші жартысында, COVID–19 пандемиясының теріс әсері және ел экономикасына әсер ететін көрші мемлекеттердегі қазіргі геосаяси дағдарыс жағдайында басталды. Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасының экономика саласындағы ұлттық жобасын, атап айтқанда «Қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыруға

бағытталған орнықты экономикалық өсу» жобасын іске асыру перспективаларын бағалау. Зерттеудің жаңалығы жобаны іске асырудың негізгі параметрлерін, ағымдағы (аралық) нәтижелерін анықтаумен және осы жобаны іске асырудың күтілетін нәтижелерін ұсынумен байланысты. Зерттеу барысында жасалған қорытындылар: Қазақстандағы бағдарламалық-мақсаттылықтан жобалық жоспарлауға көшу стратегиялық құжаттарда («Қазақстан–2050» Стратегиясы, 2025 жылға дейінгі Жалпыұлттық басымдықтар стратегиясы, Қазақстанның 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары, Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы) және ұлттық жобалардағы бағыттарға енгізілген міндеттемелері бар салалық жоспарлардағы мақсаттар мен міндеттерді байланыстыруға мүмкіндік берді. Міндеттер осы стратегиялық құжаттарға сүйене отырып қалыптасады, оларды шешуге арналған іс-шаралар мен қаржыландыру көлемі оларға сәйкес келеді. Қаржыландыру көлемі бойынша ең ірі жоба — өнеркәсіпті, отын-энергетика кешенін, энергетиканы жаңғыртуға және шикізаттық емес тауарлардың экспортын қолдауға бағытталған «Қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыруға бағытталған орнықты экономикалық өсу» (15,9 трлн теңге). Дегенмен, 2022 жылға арналған жобаға енгізілген барлық көрсеткіштер орындалған жоқ. Алдағы уақытта жобаны жоспарлау процесін жетілдіру, олардың санын заманауи шындықтарды ескере отырып оңтайландыру мәселелері талқылануда.

Кілт сөздер: ұлттық жоба, жобалық басқару, жобалық тәсіл, мемлекеттік бағдарламалар, экономиканы басқару, экономиканы дамыту, экономикалық саясат, экономиканы әртарапандыру.

N. Kuntuov, Y. Abil

History and prospects for the implementation of national projects in the sphere of economy

The relevance of the research topic is related to the implementation of 10 national projects in the Republic of Kazakhstan from 2021, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 7, 2021 No. 670. National projects are aimed at increasing the socio-economic indicators of the development of the Republic of Kazakhstan, improving the quality of life of the population. The approval of the projects marked the transition from the program-target planning method in the executive authorities to the project method, which was proclaimed by the President of the Republic of Kazakhstan at the end of 2020, with clearer goals, indicators, expected effects, and with fixed areas of responsibility for the implementation of the project for the relevant executive bodies, the authorities of the republic. At present, it is difficult to talk about the results of the implementation of projects, since implementation began only in the second half of 2021, in the face of the negative impact of the COVID-19 pandemic and the current geopolitical crisis in neighboring states affecting the country's economy. The purpose of the study was to assess the prospects for the implementation of the national project of the Republic of Kazakhstan in the field of economy, namely the project "Sustainable economic growth aimed at improving the welfare of Kazakhstanis". The novelty of the study is due to the fact that the main parameters, current (intermediate) results of the project implementation are determined and the expected results of the project implementation are presented. Conclusions on the study: the transition from program-targeted to project planning in Kazakhstan made it possible to link the goals and objectives set out in strategic documents (Strategy "Kazakhstan 2050", National Priorities until 2025, National Development Plan of Kazakhstan until 2025, National Security Strategy) and sectoral plans with tasks that are included in the directions in national projects. The tasks are formed on the basis of these strategic documents, they correspond to the measures for their solution and the amount of funding. The largest project in terms of funding is "Sustainable economic growth aimed at improving the welfare of Kazakhstanis" (15.9 trillion tenge), aimed at modernizing industry, the fuel and energy complex, energy and supporting the export of non-commodity goods. However, not all indicators included in the project for 2022 are being met. In the future, the improvement of the project planning process, optimization of their number, taking into account modern realities, is being discussed.

Keywords: national project, project management, project approach, government programs, economic management, economic development, economic policy, economic diversification.

References

- 1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan "Ob utverzhenii perechnia natsionalnykh proektov" ot 7 oktiabria 2021 goda N 670 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On approval of the list of national projects" dated October 7, 2021 No. 670]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38213624 [in Russian].
- 2 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana "Kazakhstan v novoi realnosti: vremia deistvii" [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in a new reality: time for action" (Nur-Sultan, September 1, 2020)]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37768784 [in Russian].

- 3 Sovmestnyi prikaz ministra natsionalnoi ekonomiki Respubliki Kazakhstan i predsedatelia Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan “O nekotorykh voprosakh natsionalnykh proektov” ot 11 avgusta 2021 goda N 79 ot 12 avgusta 2021 goda N 1 [Joint Order of the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan and the Chairman of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan “On Some Issues of National Projects” dated August 11, 2021 No. 79 dated August 12, 2021 No. 1]. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V21000239681> [in Russian].
- 4 Sidorova, N.P., Basova, S.N. & Toropova, T.A. (2019). Primenenie proektnogo podkhoda v sisteme upravleniia [Application of the project approach in the management system]. *Vlast i upravlenie na Vostoke Rossii - Power and administration in the East of Russia*, 4(89), 91–100 [in Russian].
- 5 Kompaneitseva, G.A. (2016). Proektnyi podkhod: poniatie, printsipy, faktory effektivnosti [Project approach: concept, principles, efficiency factors]. *Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal “Kontsept” - Scientific and methodical electronic journal “Concept”*, 17, 363–368 [in Russian].
- 6 Lukina, A.O. (2019). Upravlenie proektami [Project management]. *Problemy nauki - Problems of science*, 1(37), 5–10 [in Russian].
- 7 Ruchkin, A.V. & Trofimova, O.M. (2017). Upravlenie proektami: Osnovnye opredeleniia i podkhody [Project management: Basic definitions and approaches]. *Voprosy upravleniia - Management Issues*, 3(46), 121–129 [in Russian].
- 8 Radujković, M. & Sjekavica, M. (2017). Project Management Success Factors. *Procedia Engineering*, 196, 607–615.
- 9 Eremin, V.V., Kuznetsov, N.V., & Chernysheva, T.K. (2022). O primeneniakh proektnogo podkhoda dlia sovershenstva strategicheskogo planirovaniia v Rossiiskoi Federatsii v 2022–2023 godakh [On the application of the project approach for the improvement of strategic planning in the Russian Federation in 2022–2023]. *Ekonomika. Nalogi. Pravo - Economy. Taxes. Law*, 1, 105–114 [in Russian].
- 10 Miroshnichenko, I.V. & Shpiro, L.A. (2019). Proektnoe upravlenie v gosudarstvennom sektore: zarubezhnyi opyt i rossiiskaia praktika [Project management in the public sector: foreign experience and Russian practice]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Sotsiologiya. Politologiya. Mezhdunarodnye otnosheniia - Bulletin of the Udmurt University. Sociology. Political science. International relationships*, 3, 360–368 [in Russian].
- 11 Atamas, E.V. (2020). Proektnoe upravlenie v organakh vlasti: zarubezhnyi opyt [Project management in authorities: foreign experience]. *Regionalnye problemy preobrazovaniia ekonomiki - Regional problems of economic transformation*, 12(122), 97–103 [in Russian].
- 12 Rasporiazhenie Ministerstva ekonomicheskogo razvitiia RF “Ob utverzhenii Metodicheskikh rekomendatsii po vnedreniiu proektnogo upravleniia v organakh ispolnitelnoi vlasti” ot 14 apreliia 2014 goda N 26R–AU [Decree of the Ministry of Economic Development of the Russian Federation “On Approval of Methodological Recommendations for the Implementation of Project Management in Executive Authorities” dated April 14, 2014 No. 26R–AU]. Retrieved from: www.garant.ru [in Russian].
- 13 Rasporiazhenie Pravitelstva RF “Ob utverzhenii plana pervoocherednykh meropriiatiu po organizatsii proektnoi deiatelnosti v Pravitelstve RF na 2016 i 2017 gody” ot 15 oktiabria 2016 goda N 2165–r (utratiло silu) [Decree of the Government of the Russian Federation “On approval of the plan of priority measures for the organization of project activities in the Government of the Russian Federation for 2016 and 2017” dated October 15, 2016 No. 2165-r (repealed)]. Retrieved from: www.garant.ru [in Russian].
- 14 Postanovlenie Pravitelstva RF “Ob organizatsii proektnoi deiatelnosti v Pravitelstve Rossiiskoi Federatsii” ot 31 oktiabria 2018 goda N 1288 (v red. ot 28.06.2022 g.) [Decree of the Government of the Russian Federation “On the organization of project activities in the Government of the Russian Federation” dated October 31, 2018 No. 1288 (as amended on June 28, 2022)]. Retrieved from: www.garant.ru [in Russian].
- 15 Ukaz Prezidenta RF “O natsionalnykh tseliakh i strategicheskikh zadachakh razvitiia Rossiiskoi Federatsii na period do 2024 goda” ot 7 maia 2018 goda N 204 (v red. ot 19.07.2018) [Decree of the President of the Russian Federation “On the national goals and strategic objectives of the development of the Russian Federation for the period until 2024” dated May 7, 2018 No. 204 (as amended on July 19, 2018)]. Retrieved from: www.garant.ru [in Russian].
- 16 Butrin, D. (2022). Natsproekty priznany nesushchei konstruksiei [National projects are recognized as a supporting structure]. Retrieved from: <https://www.kommersant.ru/doc/5381038> [in Russian].
- 17 (2021). *Natsionalnye proekty: Vysshii Sovet pri Prezidente Respubliki Kazakhstan po reformam* [National projects: Supreme Council under the President of the Republic of Kazakhstan for reforms]. Nur-Sultan [in Russian].
- 18 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan “Strategiia “Kazakhstan–2050”: Novyi politicheskii kurs sostoiavshegosia gosudarstva” (Astana, 14 dekabria 2012 goda) [Message of the President of the Republic of Kazakhstan “Strategy “Kazakhstan–2050”: New political course of an established state” (Astana, December 14, 2012)]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31305418 [in Russian].
- 19 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan “Ob Obschenatsionalnykh prioritetakh Respubliki Kazakhstan do 2025 goda” ot 26 fevralia 2021 goda N 520 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On the National Priorities of the Republic of Kazakhstan until 2025” dated February 26, 2021 No. 520]. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000520> [in Russian].
- 20 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan “Ob utverzhenii Natsionalnogo plana razvitiia Respubliki Kazakhstan do 2025 goda i priznanii utrativshimi silu nekotorykh ukazov Prezidenta Respubliki Kazakhstan” ot 15 fevralia 2018 goda N 636 (s izmeneniami na 26.11.2022 goda) [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 and invalidation of some decrees of the President of the Republic of Kazakhstan” dated February 15, 2018 No. 636 (as amended on November 26, 2022)]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38490966 [in Russian].
- 21 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan “O proekte Ukaza Prezidenta Respubliki Kazakhstan “Ob utverzhenii Plana territorialnogo razvitiia Respubliki Kazakhstan do 2025 goda” ot 13 sentiabria 2021 goda N 634 [Decree of the Government of

the Republic of Kazakhstan “On the draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On approval of the Plan for the territorial development of the Republic of Kazakhstan until 2025” dated September 13, 2021 No. 634.]. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000634> [in Russian].

22 Sembieva, L.M. & Alikulova, L.B. (2022). Kontseptualnoe reformirovanie sistemy gosudarstvennogo planirovaniia Respubliki Kazakhstan [Conceptual reformation of the state planning system of the Republic of Kazakhstan]. *Memlekettik audit — Gosudarstvennyi audit — State audit*, 55, 2, 13–27 [in Russian].

23 (2023). Statistika promyshlennogo proizvodstva [Statistics of industrial production]. Retrieved from: <https://stat.gov.kz/official/industry/151/statistic/> [in Russian].

24 Turkebaeva, K.T. & Sabden, O.S. (2022). Sovremennoe sostoianie i razvitie proektnogo menedzhmenta v Respublike Kazakhstan [Current state and development of project management in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Universiteta “Turan” - Bulletin of “Turan” University*, 3, 187–200 [in Russian].

25 (2022). Obzor vneshnei trgovli Respubliki Kazakhstan za yanvar–oktiabr 2022 goda [Review of foreign trade of the Republic of Kazakhstan for January–October 2022]. Retrieved from: <https://qaztrade.org.kz/wp-content/uploads/2022/> [in Russian].

26 (2022). Kolichestvo aktivnykh eksporterov v RK — bolee 540 kompanii [The number of active exporters in the Republic of Kazakhstan — more than 540 companies]. Retrieved from: https://www.inform.kz/ru/kolichestvo-aktivnyh-eksporterov-v-rk-bolee-540-kompaniy_a3933016 [in Russian].

Н.А. Махметова*, Ж.С. Аубакирова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
(E-mail: nadira_95_@mail.ru; zhanna_aubakirova707@inbox.ru)

XX ғасырдың II жартысындағы Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамының динамикасы

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы этникалық құрамының өзгерісінің динамикасы талданған. Зерттеу барысында статистикалық мәліметтер, 1959 және 1989 жылдар аралығындағы бүкілхалықтық санақ нәтижелері қолданылды. Аймақта басымдылыққа ие екі ұлт: қазақ және орыс ұлтына (үлес салмағы, қала және ауыл халқы, ер және әйел адамдар үлес салмағы) толық сипаттама берілді. XX ғасырдың орта тұсында орыс ұлты басымдылықта болса, кейіннен XX ғасырдың соңына қарай орыс ұлтының саны азайып, қазақ ұлтының саны ұлғая түсуінің себеп-салдары түсіндірілді. Көші-қон аймақ халқының этникалық құрамына қатты әсер етті, өйткені орыстардың, немістердің жаппай кетуі, қазақтардың келуі жаңа пропорцияның пайда болуына әкелді, осылайша қазақ халқы біріншілікке орала бастады, ал орыстар саны бойынша екінші орынға ие болды. Мақаланың өзектілігі 1950-1980 жылдары аймақта орын алған этникалық құрам динамикасының облыстың демографиялық ахуалға әсерін зерделеу. Қазіргі Қазақстандағы қалыптасқан демографиялық процестердің негізіне 30 жылдықтың маңызы зор. 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының материалдары бойынша Шығыс Қазақстан халқының қоныстануын зерделеуді қорытындылай келе, неғұрлым айқын көрініс тапқан негізгі оң және теріс демографиялық процестердің облыстың этникалық құрамына әсері көп болды, ал бұл өз кезегінде Шығыс Қазақстанның облысының демографиялық дамуының айқын көрінісі болып отыр.

Кілт сөздер: этникалық құрам, этнос, қазақ ұлты, орыс ұлты, көші-қон, қоныс аудару, демография, халық санағы, статистикалық мәліметтер, ұлтаралық қатынастар.

Kipicne

Қазақстан тарихи тұрғыда өз құрамындағы әртүрлі ұлттарды біріктіруші ел ретінде қалыптасып, дамыды. Соның ішінде Шығыс Қазақстан облысы этностарының этникалық құрамы өзіндік ерекше сипатта болды. Оған дәлел әр жылдары, нақтырақ айтсақ, зерттеуімізге негіз болып отырған 1959 және 1989 жылдар аралығында өткізілген жалпы халықтық халық санақтары. Халықтар мен ұлттар санына қарамай, өзіндік ұлттық құндылықтарымен ерекшеленеді. Мәдени әртүрлілік пен Шығыс Қазақстанның этникалық картасы әртүрлі факторлар есебінен қалыптасты, атап айтсақ: мемлекеттік саясат, шаруашылық сала, қоныс аудару, көші-қон әсерінен. Көпұлтты және көпконфессиялы құрамымен ерекшеленетін елдер мен өңірлер үшін ұлтаралық қатынастар мен өзара іс-қимыл проблемасы ерекше өзекті, оның аумағында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени, көші-қон және т.б. процестердің мәдениетін, әдет-ғұрпын, дәстүрлерін, халықтардың этникалық тарихын, ұлттық, оның ішінде этнодемографиялық аспектілерін білу дамудың қажетті шарты болып табылады. Шығыс Қазақстан аумағында зерттеуге алып отырған кезең аралығында этникалық құрамы басқа өңірлермен салыстырған өзгеше қалыптасты. Өңірде жалпы әртүрлі ұлт өкілдері қоныстанды. Алайда өңірдің негізгі этностары ретінде қазақ және орыс ұлтын атап көрсете аламыз. Сол себепті, жалпы Шығыс Қазақстан облысын этникалық құрылымы бойынша биэтникалық құрамда деген қорытындыға келе отыра, осы екі ұлтқа басымдылық беріліп, мақала барысында ашылып, талданды. XX ғасырдың орта тұсында орыс ұлты басымдылықта болса, кейіннен XX ғасырдың соңына қарай орыс ұлтының саны азайып, қазақ ұлтының саны ұлғая түсті.

Мақалада жалпы Шығыс Қазақстан өңірінде қоныстанған ұлттар динамикасы көрсетіліп, олардың зерттеу кезеңі аралығында өсу немесе кему себептері түсіндіріледі. Сондай-ақ, жоғарыда атап өткен негізгі екі ұлтқа (қазақ, орыс) толық сипаттама берілген. XX ғасырдың II жартысында Шығыс Қазақстан облысында орын алған этникалық құрамы динамикасының аумақтағы демографиялық ахуалға әсерін зерделеу мақаланың өзектілігі ретінде негізге алынды. Зерттеудің мақсаты Шығыс Қазақстан облысында қоныстанған ұлттар мен этностар санында, құрамында орын алған өзгерістерді талдау. Аталған мақсат негізінде алға мынандай міндеттер қойылды: зерттеуге алған аумақ халық саны-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nadira_95_@mail.ru

ның динамикасын әр онжылдық статистикасы негізінде салыстыру; осы арқылы аймақтың ахуалын бақылау; аймақтағы басты доминант 8 ұлт құрамының өзгерістерін талдау; қазақ және орыс этностарына толық (үлес салмағы, қала және ауыл халқы, ер және әйел адамдардың үлес салмағы) сипаттама жасау.

Ел халқының ұлттық құрамындағы және жекелеген аумақтардағы қандай да бір уақыт кезеңіндегі (әдетте, санақ аралық) өзгерістер үрдістері этностардың өсу немесе кему қарқынын бақылауға ғана емес, сондай-ақ әртүрлі өңірлердегі демографиялық, көші-қон, этностық, этносаияси процестердің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Дәл осы кезеңде Қазақстан аумағында орын алған этникалық өзгерістерге қатысты біршама деректер бар. Нақты зерттеуге арқау болып отырған өңірге қатысты еңбектердің бірі А.Н. Алексеевның «Народы Восточного Казахстана» [1] монографиясында Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамына шолу жасалған. Ал Н.В. Алексеевның «Славянское население Казахстана XVIII-XX в.в. Историко-демографическое исследование» [2], «История Восточного Казахстана в документах и материалах» [3] атты еңбектерінде де өңірдегі ұлттар динамикасына және славян тектес ұлттардың көші-қонына қатысты жалпылама түсініктеме берілген. Сол сияқты Ж.С. Аубакирова «Воспроизводство населения Казахстана: Этнорегиональный аспект» [4] монографиясында Қазақстан аумағындағы облыстарды кластерлерге бөліп, доминант ұлттарға жалпы сипаттама жасаған. Аймақтың этникалық құрамына қатысты шолу жасаған еңбек ретінде А.С. Уалтаеваның «Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект на примере Восточного региона)» [5] атты еңбегін атап өтуімізге болады. Алайда аталған еңбектерде жалпы Қазақстан аумағы алып қарастырылғандықтан, зерттеуімізде этникалық өзгерістерге толық тоқталып, басымдылыққа ие екі ұлтқа толық сипаттама берілді [6; 52-53].

Зерттеу әдістері

Зерттеу әр түрлі жылдардағы бүкілресейлік және аумақтық статистиканың мәліметтеріне, қайталама әлеуметтанулық зерттеулердің мәліметтеріне, салыстырмалы талдауға, әлеуметтік процестерді талдаудың әдіснамалық принципі ретінде көп факторлыққа негізделген. Зерттелетін аймақтардың демографиялық, көші-қон аспектілері, статистика мәліметтері тарихи-жүйелілік әдісі бойынша қарастырылды.

Нәтижелері

Демографиялық зерттеулердің маңызды объектісі этностар болып табылады. Республика халқының демографиялық дамуын зерттеудегі этникалық тәсілдің өзектілігі айқын, көп ұлтты мемлекеттердегі демографиялық процестерді зерттеуде оның маңызы артады. Сондықтан халық санының динамикасын және басқа демографиялық процестерді зерттеу әкімшілік-аумақтық бөліністе ғана емес, сонымен бірге халықтың этникалық құрамы бойынша да перспективалы болып көрінеді.

1959 және 1989 жылдардағы санақ нәтижелері бойынша Шығыс Қазақстан облысындағы басты этникалық доминантар (Шығыс Қазақстан тұрғындар санының 98,7%) құрамын 8 этнос — қазақтар, орыстар, немістер, украиндықтар, шешендер, татарлар, белорустар және еврейлер құрайды. Осы кезең аралығында Шығыс Қазақстанның этникалық құрамында айтарлықтай өзгерістер орын алды [3; 34] (1-кесте).

Ал 1959-1989 жылдарда, яғни 30 жыл аралығында халықтың барлық этникалық құрамынан шешендер (92,2%), грузиндер 56,3%, қытайлар 36,5%, еврейлер 56,8% қысқартуға ұшырады.

1 - к е с т е

Шығыс Қазақстан облысындағы этностар санындағы өзгерістер

Жылдар	Этностардың саны (мың адам)		1989 ж. халық санындағы өзгерістер (мың адам)	Шығыс Қазақстан халық санының құрамына шаққандағы үлес салмағы (%)	
	1959	1989		1959	1989
Ұлттар					
Барлық ұлттар	734924	931267	196343	100,0	100,0
Қазақтар	139179	253706	+114527	19,0	27,2
Орыстар	521100	613846	+92746	71,0	66,0
Немістер	22737	22768	+31	3,0	2,4
Украиндықтар	17199	16186	-1013	2,3	1,8
Шешендер	11317	872	-10445	1,5	0,09
Татарлар	8471	8908	+437	1,1	1,0
Белорустар	4785	4631	-154	0,7	0,4
Еврейлер	1173	507	-666	0,1	0,05

Шығыс Қазақстан халқының этникалық құрылымының дамуының да өзіндік ерекшеліктері бар.

Бұл ретте облыс тұрғындарының көп ұлтты құрамы үшін негізгі қауіп эмиграцияның күшеюі, көші-қонның теріс сальдосының сақталуы болып табылатынын ескерген жөн. Өңірдегі этностар санының азаюының негізгі факторы көші-қон. 1989 жылы кейбір ұлттардың (еврейлер, грузиндер, шешендер) саны шамамен 2 есеге немесе одан да көпке қысқаруы, мұны олардың қайта отанына оралуымен түсіндіреміз. Сонымен қатар этникалық ортадағы көші-қон процестерін талдау жекелеген этностар — украиндар, белорустар арасында механикалық қозғалыс маңызды жылдардан әлдеқайда ерте басталғанын көрсетті. 1970 жылдардың аяғынан бастап көші-қон факторы халық санының өсуінде маңызды рөл атқаруды тоқтатты. Орыс және славян халқына тән табиғи өсімнің төмен деңгейі, демографиялық өсімнің азаюына алып келді.

Жалпы облыстық бөлу көрсеткіштерімен салыстырғанда қалалықтардың ұлты бойынша, қаралып отырған аймақта қазақтардың үлесі Аягөз, Жарма, Зайсан аудандарында көп қоныстану негізінен екі есе жоғары (12,2), ал орыс халқының орташа үлесі облыс бойынша төмен көрсеткіште (75,5), бірақ Глубокое, Зырян, Лениногор және Шемонаиха аудандарында әлдеқайда жоғары. Украиндар (2,8) мен татарлар (2,8) облыс бойынша да, зерттелген елді мекендерде де бірдей пайызды құрайды [5; 130-131].

Негізгі ұлттар халқының динамикасы мен құрамы 1959, 1970, 1979, 1989 жылдардағы санақ бойынша келесі мәліметтер берілген: орыс этносының өкілдері республика халқының үлес салмағында көп болды. Жалпы, Орталық Азияның барлық республикаларында тарихи тұрғыдан анықталған бұрынғы КСРО аймағында жүргізілген ішкі саясаттың арқасында жергілікті этникалық топқа қарағанда орыстардың пайыздық қатынасы екі есе өсті, содан кейін біртіндеп төмендеу басталды.

Көші-қон аймақ халқының этникалық құрылымына қатты әсер етті, өйткені орыстардың, немістердің жаппай кетуі, қазақтардың келуі жаңа пропорцияның пайда болуына әкелді, осылайша қазақ халқы біріншілікке орала бастады, ал орыстар саны бойынша екінші орынға ие болды. Алайда, Шығыс Қазақстан өңірінде орыстар басымдылықтарын сақтап қалды.

Шығыс Қазақстан объективті тарихи алғышарттармен негізделген ұлттық құрылымның өзгешелігіне ие бола отырып, полиэтностың барлық белгілерін сақтап отыр. Ұзақ уақыт бойы оның ұлттық құрамы қазақ ұлтының үлесіне қарағанда, орыс және еуропалық этностардың басымдылықта болып тұрақты үлес салмағы мен санымен айқындалып келді. Қазақстанның шығыс өңірі халқының полиэтникалық құрылымы жалпы ел бойынша саяси және әлеуметтік-экономикалық себептерден туындаған көші-қонның әсерінен қалыптасты [7; 60].

Украиндар, белорустар саны, ең алдымен, жеке басын орыстардың пайдасына өзгерту әсерінен азайды, бұл абсолютті шамада және теріс белгіде балансты жабу қатесінің мәнін көрсетеді. Бұл халықтардың «өз» елдеріне жаппай кетуін болжауға негіз жоқ. Украиндар мен белорустардың саны табиғи төмендеудің әсерінен азайды, бірақ оның динамикаға қосқан үлесі этникалық процестермен салыстырғанда айтарлықтай аз болды. Балтық жағалауы халықтарының санын өзгертетін механизмнің құрылымы ұқсас болды, тек бұл жағдайда эмигранттардың кейбір қателіктері туралы айтуға негіз болды.

1959 жылдан бастап өткен кезеңдерде орын алған процестердің жоспарлы және стихиялық қоныс аудару, орыстарды ұйымдық жұмысқа тарту нәтижесінде этникалық құрамы қалыптасты. Өнеркәсіптік кәсіпорындарды салу және дамыту үшін облысқа украин, белорус жұмысшылары жұмысқа тартылды. Немістер Еділ өңірлерінен, татарлар Қырым түбегінен қоныстандырылды.

Бұл ресейлік, украиндық, неміс, татар халықтарының механикалық өсіміне әсер етті. Алайда 1959 жылғы санақта немістер тұрақты халық саны ретінде ескерілмеді. Мигранттардың айтарлықтай пайызын ауыл тұрғындары құрады. Жергілікті халық бүкіл ел бойынша сондай-ақ, шағын қалаларда да аз болды [5; 129].

Өнеркәсіп өндірісінің белсенді дамуына, ауылдардан және басқа республикалардан жоғары көші-қонға байланысты Шығыс Қазақстанда, жаңа қалалық елді мекендердің пайда болып, аймақта экономикалық даму жағдайы алға қойылды.

1939-1959 жылдар аралығында Шығыс Қазақстан халқының саны 36,9% ұлғайды. Өсім қала тұрғындары арқасында іске асты. Қала халқының саны соңғы 20 жылда 2,2 еседен асты. Ауыл тұрғындарының саны 0,6% өсті. 1959 жылы жалпы облыс тұрғындарының жартысынан көбі (53,7%) қалада тұрды. Ал, 1959-1970 жылдарда аймақта халық саны 24,5% өсті. Халық саны қала тұрғындарының санының өсуі әсерінен көбеюде. Жалпы халық санының 60,1% қалада тұрды. 1989 жылды 1979 жылмен салыстырғанда халық саны 6,6% өсті. Қала халқы 14,1% көбейсе, ауыл халқы 2,4% азайды [3; 33].

1959-1970 жылдар аралығындағы халық санағында жалпы республика бойынша славян халықтарының саны 1,3 есе өсті. Ал Шығыс Қазақстан экономикалық аумағында 1939-1959 жылдардағы ха-

лық санағымен салыстырғанда славян халықтар саны бірден қысқарып қалды. Ал жалпы аймақтық халық саны 2,5 есе өсті (қала халқы — 3,3 есе, ауыл халқы — 1,7 есе).

1989 жылы ауыл халқының үлес салмағының артуы және қала халқының азаюы да ең алдымен этникалық фактормен түсіндіріледі. 1990 жылдардағы дағдарыс кезінде негізінен қазақ ұлтынан құралған ауыл халқы бұрын негізінен орыстар тұратын қалаларға ағылып, қала халқының эмиграциясын әлі өтей алмады [2; 67].

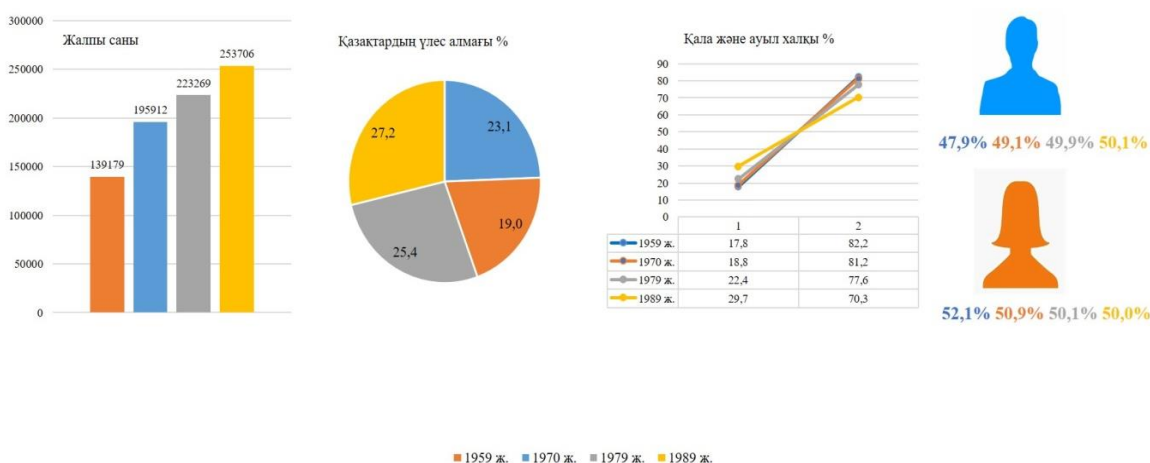
Демографиялық зерттеулерде этникалық топтарды жіктеуде әртүрлі тәсілдер қолданылады. Олар түркі және славян, титулдық және титулдық емес, еуропалық және еуропалық емес болып бөлінеді. Алайда, этникалық топтарды олардың демографиялық дамуының қалыптасқан тенденциялары бойынша зерттеу, содан кейін олардың дамуының жалпы және айрықша ерекшеліктерін зерттеу үшін ұқсас демографиялық белгілер бойынша топтастыру орынды болып көрінеді. Олардың санының динамикасы, туу, өлім, көбею, жыныстық және жас құрамы, көші-қон тәртібі, этномәдени байланыстардың әсері. Этникалық топтардың нақты өмір салты, мәдени ерекшелігі және құндылық бағдарларының ерекше жүйесі олардың демографиялық тәртібіне әсер етеді. Бұл этникалық топтар демографиялық айырмашылықтардың қуатын, олардың құрылымының белгілі бір ерекшеліктерін жинақтайды, содан кейін олардың демографиялық әлеуетінің қалыптасуына әсер етеді. Осылайша, осы тәсілдің орындылығы нақ осы этностар мен олардың қоныстану түрі Қазақстанның демографиялық дамуына қуатты ерекшелік беретіндігімен, өңірлерде халық қоныстану процестерін дамытудың жеке тәсілдерін қалыптастыратындығымен негізделеді [4; 51-58].

Осы ретте, жалпы өңірді этникалық сипаттамасы бойынша — халықтың биэтникалық құрамына жатқызамыз. Зерттеуге алып отырған аумақ территориясындағы ұлттарды титулды және титулды емес деп бөліп қарастырып, титулды саналатын екі ұлтқа (қазақ, орыс) толық сипаттама бердік. Енді осы 2 ұлтқа жеке-жеке тоқталып, сипаттама берейік.

Қазақтар. Қазақ ұлтының өткен көп ғасырлық тарихи жолына көз салсақ, оның саны мен құрамының ірі-ірі саяси-әлеуметтік және экономикалық бетбұрыстарға байланысты жиі және күрделі өзгерістерге ұшырағанын байқаймыз. Бұл жағдай әсіресе XX ғасырдың екінші жартысына дейін көптен-көп белгілі оқиғалар арқылы көзге түседі.

1959 жылғы санақ қазақтардың үлесінің ең төменгі құлдырау шегі болып саналады. Одан кейінгі уақытта ұдайы өсіп келе жатқан этнос ретінде қарастырылады. Яғни «демографиялық жарылыс» кезеңіне аяқ басты. Табиғи өсімнің күшеюіне екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, әсіресе халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамыта түскен кезде, тұрғындардың әл-ауқаты жақсарып, денсаулық сақтау, әсіресе аналар мен балаларға, көп балалы отбасыларға деген қамқорлық әсер етті. Сондай-ақ тұрғын үй құрылысының өркендеуі, оқу-білім саласының кеңеюі және т.б. әлеуметтік жағдайлардың жақсаруы да табиғи өсімге күшті әсер етті десек қателеспейміз.

Табиғи өсім 1939 ж. 21,5%, ал бұл көрсеткіш 1959 ж. 19,0 төмендеді. 1970 ж. біраз ұлғайып (23,1 дейін), 1979 ж. тағы да біраз ұлғайып 25,4% болды, ал 1989 ж. 27,2% жетті. Қазақстанның басқа облыстарымен салыстырғанда Шығыс Қазақстан өңіріндегі қазақтардың саны ақырындап ұлғайып немесе сол қалыпта қалып отырды (1-сурет).

1-сурет. 1959-1989 жж. санақ нәтижелері бойынша Шығыс Қазақстан территориясындағы қазақтардың жалпы тұрғындар санындағы динамикасы және ерекше демографиялық сипаттамалары [8]

Қазақ этносының өсу қарқыны 2 негізгі фактор есебінен жүзеге асты: 1960 жылдары орын алған «демографиялық жарылыс» репродуктивті қағидаларын жүзеге асыруы және қазақтардың басқа аумақтардан көшіп келуі иммиграциясы әсерінен. Бұл өңірде қазақ ұлтына қарағанда орыс ұлтының саны басымдылықта болды, алайда, зерттеліп отырған жылдар арасында орыстар саны азайып, қазақтар саны ақырын болса да оң санмен өсу үстінде болды.

Қазақ ұлтының ерлер мен әйелдер арасындағы үлес салмағын алып қарайтын болсақ, әйелдер саны қарастырып отырған кезең аралығында бірдей мөлшерде әйелдер санының аздаған басымдылығымен айқындалады. Ал қала және ауыл тұрғындар санын қарастыратын болсақ, қазақ ұлтының басым көпшілігі ауылды аймақтарды мекен етті. Алайда, 1989 жылы қала халқының саны 29,7%-ға, яғни 1959 жылмен салыстырғанда 11,9% өсті. Бұл өсімді қаланың ауқаттануы және жұмыс орындарының пайда болуымен түсіндіруге болады [4; 54-55].

Қазақ ұлты көп шоғырланған аудандарға: Зайсан, Катон-Қарағай, Күршім, Марқакөл және Тарбағай аумақтарын жатқызамыз. Бұған дәлел 1959 жылы осы өңірлерде қазақтар саны 50% жоғары көрсеткішті көрсетсе, 1989 жылы бұл аймақтағы қазақтардың үлес салмағы 80 %-дан асып, Тарбағай ауданында 96,4% құрады. Ал орыс ұлты Өскемен, Зырян, Лениногорск, Шемонаиха аудандарында 1959 және 1989 санақ нәтижелерінде аймақтағы халықтың 80% астамын құрады [1; 11-16]. Этникалық біртекті облыстарда қазақ ұлтының санының одан әрі ұлғаюы жалпы үрдіс болып қалыптасты.

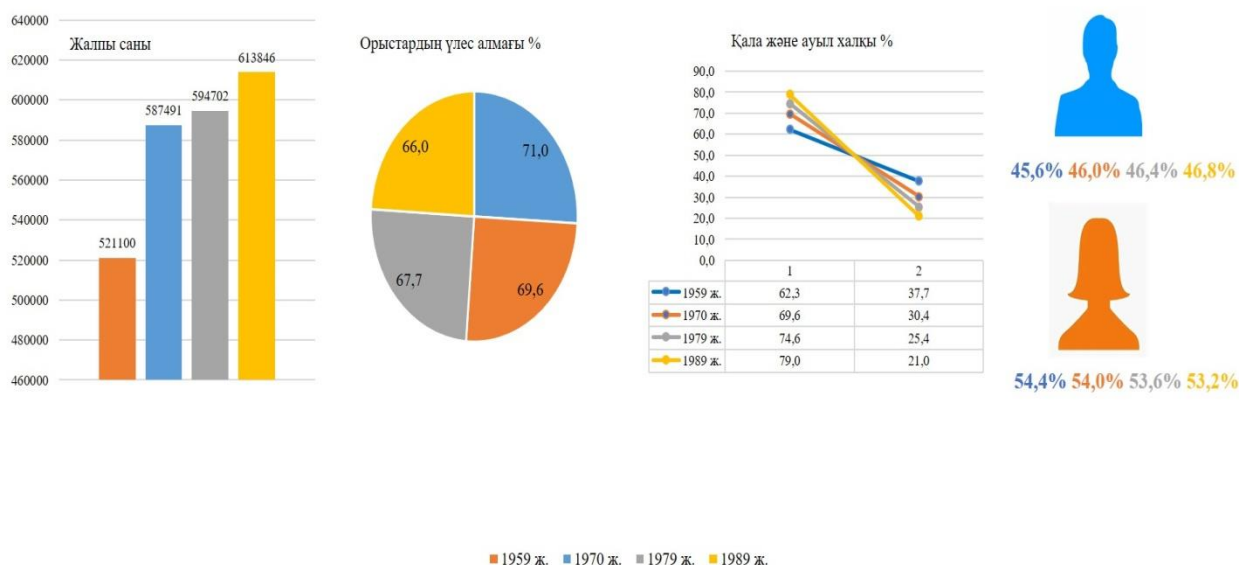
Қазақстанның қазіргі этникалық құрамы 140-қа жуық этникалық топтан тұрады, олардың 16-сы халықтың жалпы санының 1%-дан астамын құрайды. Халықтың көп этностық құрамы елеулі өзгерістерге қарамастан, жалғасуда. Тіпті қазақ халқының 70%-ы бұл моноэтникалық қоғамның белгісі емес екендігін көрсетеді, себебі, басқа мемлекеттерде титулдық халықтың пайызы әлдеқайда жоғары. Қазақтар қысқа мерзім ішінде жоғалған демографиялық артықшылықты қайтара алды деген контекстегі үрдіс туралы айтуға болады [7; 67].

Ал енді Шығыс Қазақстан өңірінде қазақтардан қарағанда басымдылыққа ие орыс ұлтына тоқталайық.

Орыстар. Орыс этносы өңір бойынша халықтың 50% жоғары бөлігін құрайтын басым этностардың бірі. Орыс этносының бұл аумақта қоныстану себебін тарихи түсінікте бірнеше себеппен түсіндіруге болады. «1980 жылдардың аяғында Қазақстанда тұратын барлық орыстардың жартысынан көбін 1939-1970 жылдары дәл осы уақыт аралығында келгендер құрады» [2; 89]. Өткен ғасырдың 30-шы жылдары және Ұлы Отан соғысы кезеңінде күштеп көші-қон депортацияланған ондаған халықтардың, қуғын-сүргінге ұшырағандардың және жер аударылғандардың есебінен аумақ полиэтностығын елеулі түрде арттырды. Олар жергілікті халықпен сіңісіп өңірдің тұрғылықты тұрғындарына айналды. 1959 жылдан бері орыс ұлтының аз мөлшерде болса да кему қарқыны байқалады. Бұған себеп 1970 жылдардан кейін өз отанына оралушылар саны және орыс ұлтының арасында табиғи өсімнің аздығы болды. 1939 ж. Шығыс Қазақстан өңірі тұрғындар арасындағы орыс ұлтының саны 68,7%, 1959 ж. бұл көрсеткіш 71,0 өсті. 1970 жылдан бастап керісінше орыс ұлтының үлес салмағы төмендеп (69,6%), 1979 ж. 67,7%, ал 1989 ж. 66,0% көрсеткіште болды. Жалпы алып қарағанда, бұл этнос өңір аумағында басымдылыққа ие және бір қалыпты мөлшерде тұрақталып қалған ұлт ретінде қарастырылады. Халық санақтарының мәліметтеріне сүйенсек, әр онжылдық сайын орыс ұлтының саны азайып, қазақтар саны өсіп, екі ұлт мөлшері теңесіп, кейіннен қазақ ұлты басымдылыққа ие болды.

Орыс шаруалары Қазақстанға тез әрі оңай пайда табу үшін келмеді. Олар өз отанына айналған аумақты үлкен еңбекпен игерді. Қазақ және орыс еңбекшіл халқының өзіндік ортақ экономикалық қызығушылықтары болды. Осылайша, орыс шаруалары өз тамырларын тереңге жайды [2; 127].

Орыс ұлты әлі күнге дейін Қазақстандағы ықпалды қоғамдық-саяси топ болып табылады және олар Қазақстанның қоғамдық, әскери, мәдени және экономикалық өмірінде белсенді болып қала береді. Орыс этносының көпшілік өкілдері экономикалық, инженерлік-техникалық қызметте, кәсіпкерлік, техникалық қызмет көрсету салаларында, сондай-ақ медицинада, маркетинг пен саудада істейді. Қазіргі таңда, аталған этнос өкілдері славян мәдениетінің, халықтық салт-дәстүрі мен әдеп-ғұрпын, мәдениет пен өнерін жан-жақты дамытып, Қазақстан аумағында тұрып жатқан басқа да халықтардың рухани және басқа да гуманистік құндылықтарымен алмасу үстінде (2-сурет).

2-сурет. 1959-1989 жж. санақ нәтижелері бойынша Шығыс Қазақстан территориясындағы орыстардың жалпы тұрғындар санындағы динамикасы және ерекше демографиялық сипаттамалары [8]

XX ғасыр ішінде Қазақстан халқының қалыптасуы көбінесе орыстардың сыртқы көші-қонына байланысты болды [9].

Талқылау (ікірталас)

Нәтижесінде Шығыс Қазақстандағы қазақтардың негізгі этнодемографиялық сипаттамалары (1959-1989 жж.) негізінде мынандай тұжырымдамалар жасаймыз:

- қазақтар санының өсімі өңірдің барлық аумақтарында байқалды;
- қазақ этносының демографиялық дамуында XX ғасырдың 60-жылдарындағы қазақ этносының «демографиялық жарылысы» салдарының әсері үлкен маңызға ие;
- қазақтардың қала халқы арасындағы өсімі, яғни қазақтар арасында урбандалу процесі байқалды;
- өңір аумағында орыс ұлтының басымдылықты сақтап, тұрғылықты түрде тұрақталды;
- өндіріс ошақтарындағы қызметтерге байланысты қалалық жерлерде шоғырланды.

Қазақстан халқының көбеюінің этникалық саралануы XX ғасырдың 50-60-шы жылдары байқала бастады. Қазақстанның көптеген этностарының қоныстану ерекшеліктері айқындалушы болып табылады: қазақтар негізінен ауылдық жерлерде қоныстанса, орыстар жылдам қарқынмен қалаларға көшіп келе бастады. Сол кездегі мемлекеттің әлеуметтік бағдарламалары ауыл тұрғындары арасында прокреативтік белсенділіктің жандануына ықпал етті. Қазақстанда 1950-60 жылдары совхоз жүйесі кең таралды. Көптеген отбасылар мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру саласына түсті. Тегін білім беру, медициналық қызмет көрсету, балаларды күту мен тәрбиелеу шығындарын едәуір төмендетіп, бала туудың жоғары деңгейін сақтауға ықпал етті. Медициналық қызмет көрсетуді жақсарту нәрсесте өлімінің қысқаруына, балалардың жақсы өмір сүруіне әкелді. Ауылда әдет-ғұрып, салт-дәстүр және көп балалы болу үрдісі сақталды.

Соған қарамастан, өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғы мен 70-ші жылдары туудың төмендеу үрдісі байқалды, бұл 80-ші жылдары одан да үлкен динамикаға ие болды. Негізгі себеп әлеуметтік-экономикалық сипаттағы өзгерістер болды. Оған урбандалу қарқынының артуы, халықтың жаңа қажеттіліктерінің пайда болуы, әйелдердің қоғамдағы рөлінің өзгеруі әсер етті. Нәтижесінде отбасын жоспарлау процесі күшейе түсті [9]. Қалаға көшуге әсер еткен факторлардың бірі өндіріс ошақтарының салынуы болды. Атап айтатын болсақ, 1959-1970 жылдар аралығында ашылған Өскемен титан-магний зауыты, Өскемен қаласындағы машина зауыты. Осындай өндіріс орындарының дамуы арқасында қала халқының саны мен үлес салмағы өсті. Осы кезеңде халықтың табиғи өсімін молайтуға және көші-қон тәртібіне әсер еткен халықтың этникалық құрылымында өзгерістер болды.

Этникалық демографияны зерттеудің негізі, ең алдымен, халықтардың саны, ұлттық құрамы, тілі, этникалық топтардың қоныстануы туралы ақпарат беретін, кейбір тенденциялар мен сипаттамалық белгілерді анықтауға мүмкіндік беретін халық санағының материалдары болып табылады.

Репродуктивті процестер халықтардың мәдениетімен, дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен, менталитетімен, өмір салтымен тығыз байланысты, әр түрлі этникалық топтардың демографиялық тәртібімен ерекшеліктерін этнографиялық материалдарды қолдану арқылы ғана түсінуге болады.

Қорытынды

1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының материалдары бойынша Шығыс Қазақстан халқының қоныстануын зерделеуді қорытындылай келе, неғұрлым айқын көрініс тапқан негізгі оң және теріс демографиялық процестерді байқауға болады [6; 60]. Жалпы бұл көрсеткіштер титулды екі ұлт әсерінен болып отырды. Осылайша, Шығыс Қазақстанның этнодемографиялық дамуы жалпы тенденциялармен бірге әрқашанда өзіндік ерекшеліктерге ие болды.

Алғыс білдіру

Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын «Қалалық қазақ әйелдердің репродуктивті мінез-құлқының өңірлік ерекшеліктері: үрдістер мен перспективалар» АР09260600 гранттық жобасы аясында жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алексеев А.Н. Народы Восточного Казахстана / А.Н. Алексеев. — Усть-Каменогорск: Б.и., 1994. — 52 с.
- 2 Алексеев Н.В. Славянское население Казахстана XVIII–XX вв.: историко-демографическое исследование / Н.В. Алексеев, В.Н. Алексеев. — Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа-Альянс», 2009. — 131 с.
- 3 Алексеев Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах / Н.В. Алексеев. — Ч. 2. С 1917 г. по начало XXI века. — Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа-Альянс», 2007. — 108 с.
- 4 Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана: Этнорегиональный аспект / Ж.С. Аубакирова. — Усть-Каменогорск, 2010. — 190 с.
- 5 Уалтаева А.С. Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект на примере Восточного региона) [Электронный ресурс] / А.С. Уалтаева. — Алматы, 2011. — 198 с. — Режим доступа: <https://polit.ru/article/2006/05/16/demoscope245>
- 6 Данилова И.А. Этническая демография в системе наук о народонаселении / И.А. Данилова, О.А. Хараева // Этническая демография: сб. ст. — М.: МАКС Пресс, 2010. — С. 52–58.
- 7 Жаркенова А.М. Полиэтнический состав населения Северного Казахстана в конце XIX — начале XXI вв.: исторические особенности, современные тенденции и перспективы / А.М. Жаркенова // Вестн. Караганд. ун-та / Сер. История. Филология. — 2018. — № 4 (92). — С. 60–69.
- 8 Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. — Алма-Ата: Респ. информ.-изд. центр, 1991. — 198 с.
- 9 Алексеев А.Н. Динамика населения связана с его этническим составом [Электронный ресурс]. / А.Н. Алексеев // Демоскоп. — 2006. — № 245, 246. — Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0245/tema02.php>.

Н.А. Махметова, Ж.С. Аубакирова

Динамика этнического состава Восточно-Казахстанской области во второй половине XX века

В статье проанализирована динамика изменения этнического состава населения Восточно-Казахстанской области. В исследовании использованы статистические данные текущей статистики и результаты переписей населения 1959 и 1989 гг. Дана подробная характеристика двум доминирующим национальностям региона: казахской и русской (удельный вес, городское и сельское население, доля мужчин и женщин). В середине XX века преобладали представители русской национальности, затем к концу указанного века их количество уменьшилось, и возросла численность казахской национальности. Миграция оказала сильное влияние на этническую структуру населения области, так как массовая миграция русских, немцев, приход казахов привели к формированию новой пропорции. Таким образом, первое место по составу стало занимать казахское население, а русские — второе. Актуальность статьи заключена в изучении влияния динамики этнического состава на демографическую ситуацию региона в 1950–1980-е гг. Основы демографических процессов в современном Казахстане

сформировались в указанный период. Подводя итоги изучения расселения населения Восточного Казахстана по материалам переписей 1959, 1970, 1979 и 1989 гг., можно утверждать, что наиболее ярко проявившиеся основные положительные и отрицательные демографические процессы оказали последующее влияние на национальный состав региона. А это, в свою очередь, повлекло бум рождаемости в Восточно-Казахстанской области.

Ключевые слова: национальный состав, этнос, казахская нация, русская нация, миграция, расселение, демография, перепись населения, статистические данные, межэтнические отношения.

N.A. Makhmetova, Zh.S. Aubakirova

Dynamics of the ethnic composition of the East Kazakhstan region in the second half of the XX century

The article analyzes the dynamics of changes in the ethnic composition of the East Kazakhstan region. The study used statistical data of current statistics and the results of the 1959 and 1989 population censuses. A detailed description is given of the two dominant nationalities of the region: Kazakh and Russian nationalities (share, urban and rural population, proportion of men and women). In the middle of the 20th century, Russian nationality prevailed, then by the end of the 20th century, the number of Russian nationality decreased and the number of Kazakh nationality increased. Migration had a strong influence on the ethnic structure of the population of the region, since the mass migration of Russians, Germans, the arrival of the Kazakhs led to the formation of a new proportion, so the Kazakh population began to return to the first place, and the Russians took second place. The relevance of the article lies in the study of the influence of the dynamics of ethnic composition on the demographic situation of the region in the 1950s-1980s. The foundations of demographic processes in modern Kazakhstan were formed in this thirtieth anniversary. Summing up the study of the settlement of the population of East Kazakhstan based on the censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989, the most pronounced main positive and negative demographic processes had a great impact on the national composition of the region. And this, in turn, is a vivid manifestation of the demographic development of the East Kazakhstan region.

Keywords: national composition, ethnos, Kazakh nation, Russian nation, migration, resettlement, demography, population census, statistical data, interethnic relations.

References

- 1 Alekseenko, A.N. (1994). *Narody Vostochnogo Kazakhstana* [Peoples of East Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Bez (ukazaniia) izdatelstva [in Russian].
- 2 Alekseenko, N.V., & Alekseenko, V.N. (2009). *Slavianskoe naselenie Kazakhstana XVIII–XX vv.: istoriko-demograficheskoe issledovanie* [Slavic population of Kazakhstan of the XVIII–XX centuries: historical and demographic research]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo “Media-Allians” [in Russian].
- 3 Alekseenko, N.V. (2007). *Istoriia Vostochnogo Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: (V dvukh chastiakh). Ch. 2. S 1917 g. po nachalo XXI veka* [The history of East Kazakhstan in documents and materials: (In two parts). Part 2. From 1917 to the beginning of the XXI century]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo “Media-Allians” [in Russian].
- 4 Aubakirova, Zh.S. (2010). *Vosproizvodstvo naseleniia Kazakhstana: Etnoregionalnyi aspekt* [Reproduction of the population of Kazakhstan: Ethno-regional aspect]. Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 5 Ualtaeva, A.S. (2011). *Naselenie mal'kh gorodov Kazakhstana (sotsialno-demograficheskii aspekt na primere Vostochnogo regiona)* [Population of small towns of Kazakhstan (socio-demographic aspect on the example of the Eastern region)]. Almaty. Retrieved from <https://polit.ru/article/2006/05/16/demoscope245> [in Russian].
- 6 Danilova, I.A. & Kharaeva, O.A. (2010). *Etnicheskaia demografiia v sisteme nauk o narodonaselenii* [Ethnic demography in the system of population sciences]. *Etnicheskaia demografiia: Sbornik statei - Ethnic demography: a collection of articles*, 17, 52–58. Moscow: MAKS Press [in Russian].
- 7 Zharkenova, A.M. (2018). *Polietnicheskii sostav naseleniia Severnogo Kazakhstana v kontse XIX — nachale XXI vv.: istoricheskie osobennosti, sovremennyye tendentsii i perspektivy* [The polyethnic composition of the population of Northern Kazakhstan in the late XIX–XXI centuries: historical features, current trends and prospects]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia - Bulletin of the Karaganda university. History. Philosophy series*, 4(92), 60–69 [in Russian].
- 8 (1991). *Statisticheskii sbornik po otdelnym pokazateliam Vsesoiuznykh perepisei naseleniia 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.* [Statistical collection on individual indicators of the All-Union Population Censuses of 1959, 1970, 1979 and 1989]. Alma-Ata: Respublikanskii informatsionno-izdatelskii tsentr [in Russian].
- Alekseenko, A.N. (2006). *Dinamika naseleniia svyazana s ego etnicheskim sostavom* [The dynamics of the population is related to its ethnic composition]. *Demoskop*, 245, 246. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0245/tema02.php> [in Russian].

Г.М. Меңдіқұлова^{1*}, Т.С. Тумабаев¹, Қ.И. Қобландин²

¹*Satbayev University, Алматы, Қазақстан;*

²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

E-mail: gmendikul@hotmail.com, tumabaev_t@mail.ru, kkalybek@mail.ru

«Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты бойынша жаңа табыстар

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистік басқыншыларға қарсы Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысуы — Қазақстан һәм Еуропа тарихының жарқын беттерінің бірі. Қазақтардың фашизмге қарсы күресі мен фашистік тұтқында болған қазақтардың тағдырын айғақтайтын архив құжаттарын зерттеу және пайдалану, қаза болған қазақ жауынгерлерінің жерленген орындарын табу, ресми түрде хабар-ошарсыз жоғалған отандастарымыздың есімдерін қалпына келтіру, қазақ халқының тарихи жадын қалыптастыру мен сақтауда маңызды орын алады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропа елдерінде, атап айтқанда, Италия, Франция, Норвегия, Бельгия және т.б. қазақтардың Қарсыласу қозғалысына қатысуы мәселесін комплекссті пәнаралық зерттеу т.ғ.д., профессор Г.М. Меңдіқұлова жетекшілік жасаған «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» атты Халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының приоритетті мақсаты болды. Мақалада Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар туралы шетел архивтерінен жаңадан табылған құжаттар талданған. Фашистердің күшімен Батысқа айдалған мыңдаған кеңес әскери тұтқындары мен азаматтары лагерьлерге қамалып, Еуропадағы шахталарда, зауыттарда, фермаларда мәжбүрлі жұмыстарға жегілді. Бірақ та олардың көбі бұған көнбеді, лагерьлерден қашып партизан топтарын құрды, еуропалық патриоттармен бірге фашист басқыншыларына қарсы соғысты. Архивтерден табылған куәгерлердің әңгімелері, жеке куәліктер, анықтамалар, партизан топтарының әрекеттері туралы есептер, адам шығыны мен жерленген орындары туралы құжаттар Еуропадағы фашизмге қарсы қаһармандықпен шайқасқан қазақтардың ерліктері жайлы тарихымызды қалпына келтіруге және кеңінен насихаттауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақтар, Екінші дүниежүзілік соғыс, еуропалық елдер, Франция, Италия, әскери тұтқындар, Қарсыласу қозғалысы, архив құжаттары, жерлеу орындары, партизан топтары, фашизмге қарсы күрес.

Kipicne

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысуы — Қазақстан тарихының жарқын беттерінің бірі, сонымен бірге, бұл Еуропа тарихының бір бөлшегі. Біздің ата-бабаларымыз, қазақтар, өз Отанынан жырақта фашизмге қарсы жанқиярлықпен шайқасып, көптеген еуропалықтардың тарихи жадында, есінде құрметпен сақталып қалды. Тарих алдындағы борышымыз — осы уақытқа дейін үнемі есімдері мен ерліктері көлеңкеде қалып келген қандастарымыздың Еуропа елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына қатысуы тарихын зерттеп, қоғамымыздың игілігіне жарату — 2018-2020 жж. мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылған т.ғ.д., профессор Г.М. Меңдіқұлова жетекшілік жасаған «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» атты Халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының приоритетті мақсаты болды.

Жоба шеңберінде авторлар қазақстандық тарихнамада алғаш рет қазақтардың Еуропа елдерінде Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы мәселесіне комплекссті пәнаралық зерттеу жүргізді. Осы кезге дейін Қазақстан, Ресей, Франция, Ұлыбритания, Италия, Финляндия, Норвегия архивтерінен, музейлерінен, кітапханаларынан айрықша құжаттар табылды және сараптама жасалды. Еуропада фашизмге қарсы соғысқан отандастарымыздың толық тізімін қалпына келтіруге және оны жаңадан табылған архив құжаттары мен материалдары негізінде жаңа есімдермен, өмірбаяндармен толықтыруға байланысты жұмыстар жалғасуда.

Авторлар Еуропада қазақтардың фашизмге қарсы күреске қатысуын және фашистік тұтқында болған қандастарымыздың тағдыр-тауқыметін айғақтайтын архив құжаттарын зерттеп пайдалану,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gmendikul@hotmail.com

қаза болған батырлардың жерленген орындарын табу, ресми түрде іс-түссіз жоғалғандардың есебіндегі жерлестеріміздің есімдерін қалпына келтіру қазақ халқының тарихи жадын қалыптастыру мен сақтау үшін маңызды міндет екеніне сенімді.

Қазақстанның тарих ғылымы Екінші дүниежүзілік соғысты жан-жақты әртүрлі қырынан қарастыруды жалғастыруда. Соның бірі қазақтардың Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысуы, жасаған ерліктері, бастарынан өткізген тағдыр-тауқыметі назардан тыс қалған жоқ. Осыған қатысты архив құжаттарын анықтау және талдау, Еуропадағы Қарсыласу қозғалыстарына қатысқан қазақ жауынгерлерінің мемуарларын, бұрынғы тұтқындардың естеліктерін зерттеу, қаза болған отандастарымыздың жерленген орындарын табу, із-түзсіз жоғалған қандастарымыздың есімдерін қалпына келтіру — осының бәрі Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақтар тарихының «ақтаңдақ» беттерін айқындауға көмектеседі.

Қазақтардың Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысуы, әсіресе, Италия және Бельгиядағы Қарсыласу қозғалысына қатысуы туралы фактілер Қазақстан қоғамына кейінгі жылдары ғана белгілі бола бастады. Тарих ғылымында Еуропа елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына орыстардың, украиндардың, әзербайжандардың, армяндардың қатысуы туралы монографиялар жарияланған. Бірақ бұл зерттеулерде қазақтар туралы мәліметтер жоқ.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Еуропа елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына қазақтардың қатысуы мәселесін зерттеу кеңестік және қазақстандық тарихнамада соңғы жылдарға дейін тек Қазақстан және Ресей Федерациясы архивтерінің материалдарына ғана негізделіп жазылды. Еуропалық архивтердің құжаттары ғылыми қолданысқа енгізілмеді. Сондықтан бұл мәселені толықтай және объективті зерттеу үшін, осы оқиғалар болып өткен Еуропа елдерінің архив құжаттарымен жұмыс жасау қажет еді. Міне осы бағытта нәтижелерге қол жеткізу «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» атты Халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының негізгі міндеті болып белгіленді және осы мақала авторлары да оған белсене қатысқан еді.

Зерттеу әдістері

Белгіленген міндеттерді орындау барысында авторлар тарихилық, объективтілік сияқты тарихи таным қағидаттарынан тұратын зерттеудің жалпы ғылыми әдістерін және басқа да ғылым қағидаттарын, сонымен қатар, тарихи зерттеудің негізі болып саналатын қағидаттарды қалыптастырған жетекші ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен ережелерін қолданды. Сонымен бірге мақалада тарихи процесті зерттеудің тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық, тарихи-биографиялық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік, тарихи реконструкциялау әдістері белсенді қолданылды.

Нәтижелері

2018 жылдың қараша айында жарық көрген, «Рухани жаңғырудың» жалғасы болып табылатын «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласында еліміздің сол кездегі басшысы Н.Ә. Назарбаев ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік архивтер дүниесіне іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив–2025» жеті жылдық бағдарламасын жасауды ұсынған болатын. Архив деректерін тек жинақтап қана қоймай, барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін оларды белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру қажеттілігін жеткізді [1].

Осы бастаманы қолдау мақсатында 2018 жылдың қараша айында Сәтбаев университетінде (Алматы), Питсбург қаласында (АҚШ) жыл сайын өтетін CESS (Central Eurasian Social Studies) конференциясында, 2019 жылдың мамыр айында Парижде (Франция) «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» атты орыс тілінде жарық көрген Құжаттар жинағының (Бұдан әрі қарай — «Құжаттар жинағы») I-томының презентациялары өткізілген еді [2].

Бұл жинақ шетел архивтерінен алынған жаңа құжаттарды тұңғыш арнайы жариялаған еңбек және ол ҚР БҒМ №2018/АР05130249 «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» мемлекеттік гранты (2018-2020 жж.) бойынша халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының барысында жүргізілген кешенді зерттеулердің нәтижесінде жарыққа шыққан болатын.

Осы халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының және жоғарыда аталған Құжаттар жинағын құрастырушылардың жетекшісі, қазақ диаспорасын зерттеуші белгілі ғалым, т.ғ.д., профессор Меңдікұлова Гүлнара Малбағарқызы жарияланған ғылыми еңбектің маңыздылығы туралы: «*Соңғы жауынгер оралмайынша, соғыс аяқталмайды*» дейді әскерилер. Осы бірінші томда есімі жарияланған мыңдаған хабарсыз кеткен қазақстандық жауынгерлер «өз үйлеріне оралды», – деп атап көрсетті [3; 47].

Жобаны іске асыру барысында алғаш рет 18 шетел архивтерінен, музейлерінен, кітапханаларынан және Франция, Италия, Норвегия, Финляндия, Ұлыбритания және Ресей мәліметтер базасынан құжаттар жиналды. 2 құжаттар жинағы және Қазақстанда, Украинада, Түркияда, Ресейде, Моңғолияда 27 мақала жарияланды [4]. Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақтар туралы алғаш рет 8 мәліметтер базасы құрастырылды. Франция, Бельгия, Финляндия, Италия, Норвегия және басқа елдердегі қазақтардың жерленген орындары алғаш рет табылды және идентификацияланды. Батыс Еуропада елдеріндегі Қарсыласу қозғалысына қазақтардың қатысуы және жерленген орындары жайлы интерактивті карта жасалды. Жоба қатысушылары Қазақстан, Франция, Ұлыбритания, АҚШ, Түркия, Моңғолия, Украина, Қырғызстан, Ресей конференцияларында 20 баяндама жасады.

2020 жылдың соңына қарай Құжаттар жинағының II-томы жарыққа шықты [5]. Пандемияға байланысты оның презентациясын уақытында өткізуге мүмкіндік болмады. Дегенмен ҚР БҒМ №2018/АР05130249 «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) атты Мемлекеттік грант жобасының барысында зерттеу тобы қол жеткізген нәтижелер мен жаңадан анықталған мәліметтер жайында ғылыми қауымдастық білуі қажет деп есептейміз.

Жоба шеңберінде Екінші дүниежүзілік соғысқа қазақтардың қатысуы мәселесі бойынша Италия, Франция, Ұлыбритания және Норвегия архивтерінен тапқан жаңа құжаттар негізінде кешенді зерттеулер іске асырылды. Зерттеу жұмыстарының іргелі нәтижелерінің бірі — Құжаттар жинағының I және II-томдарының орыс тілінде жарық көруі болды. 2018 жылдың қазан айында жарық көрген «Құжаттар жинағының» I-томы туралы мақалалар ҚР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты өткізген Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары жинағында [6] және «Қазақ тарихы» ғылыми-әдістемелік журналында [3] жобаға қатысушылардың тарапынан жарияланған болатын.

«Құжаттар жинағының» II-томы хронологиялық-тақырыптық принципке негізделіп жүйеленген 5 бөлімнен тұрады:

– «Архивтер туралы қысқаша ақпарат» деген I-бөлімінде «Құжаттар жинағының» II-томына материалдары енгізілген 5 шетелдік архивтердің және Норвегия мәліметтер базасының (<http://www.krigsgraver.no/ru/>) тарихы мен қызметіне қысқаша сипаттама берілген. Бөлімде қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы жайлы фактілер табылған қорлар туралы мәліметтер бар. Архивтер туралы ақпараттар толықтай «Құжаттар жинағының» I-томында берілгендіктен, авторлар II-томына жаңадан табылған және жаңадан жиналған материалдар жайлы ақпараттар және архивтерге қысқаша ғана сипаттамалар берген [5; 13-17];

– Екінші бөлім «Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарындағы Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысқан және әскери тұтқында болған қазақтар тарихы бойынша құжаттар» деп аталады. Бөлімде Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Норвегия лагерьлерінде қайтыс болған әскери тұтқын қазақтардың тізімі берілген. Ол мәліметтер норвегиялық мәліметтер базасынан (<http://www.krigsgraver.no/ru/>) алынды. Сонымен қатар, екінші бөлімде әскери тұтқындарға арналған лагерьлерде Мұстафа Шоқаймен кездескен қазақтардың тізімі берілген. Алғашқы рет жарияланып отырған құжаттарда тек қана әскери тұтқындардың аты-жөндері ғана емес, олардың соғысқа дейінгі өмірі мен қызметінің қысқаша сипаттамасы және М. Шоқаймен әңгімелесу барысында анықталған фактілер мен мәліметтер жинақталған. Бұл құжаттар Шығыс тілдері мен өркениеттері кітапханасында (Париж, Франция) сақталған М. Шоқай архивтерінен алынды [5; 18-70];

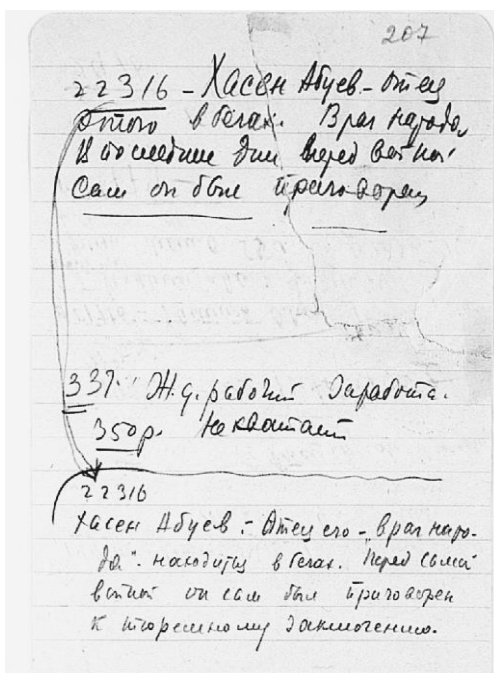
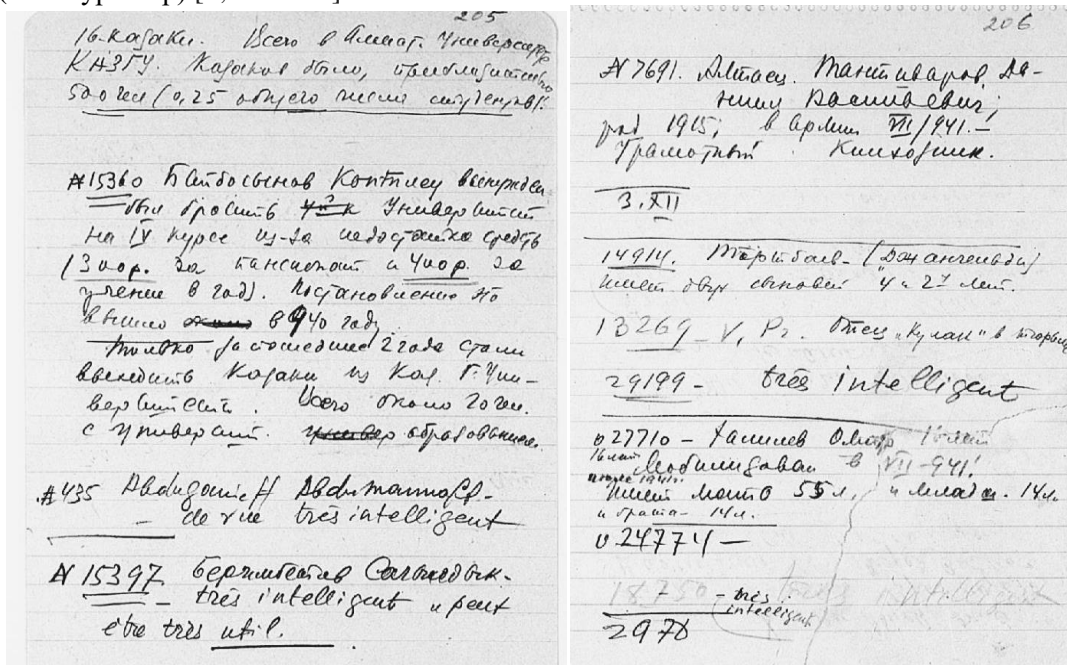
– «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Италиядағы қазақтар туралы жаңа құжаттар» деп аталатын үшінші бөлімде Италияда Қарсыласу қозғалысы мен партизан отрядтарында соғысқа қатысқан қазақтар туралы құжаттар берілген. Соңғы жылдары зерттеу тобы Италия және Ресей архивтерінде сақталған Италиядағы Қарсыласу қозғалысына белсенді қатысқан қазақтар туралы жаңа құжаттарды тапты [5; 71-251];

– «Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Бельгия мен Нидерландыдағы қазақтар» деген төртінші бөлімде Бельгия мен Нидерландыдағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан әскери тұтқын қазақтардың тағдыры туралы құжаттар енгізілген. Тағдыр тәлкегімен туған жерлерінен мыңдаған шақырым қашықта жүріп, ата-бабаларымыз фашист басқыншыларға қарсы күресін тоқтатпаған. Концлагерлерден қашып партизан отрядтарына біріккен, еуропалық патриоттармен бірге жауды жеңуге өз үлестерін қосқан.

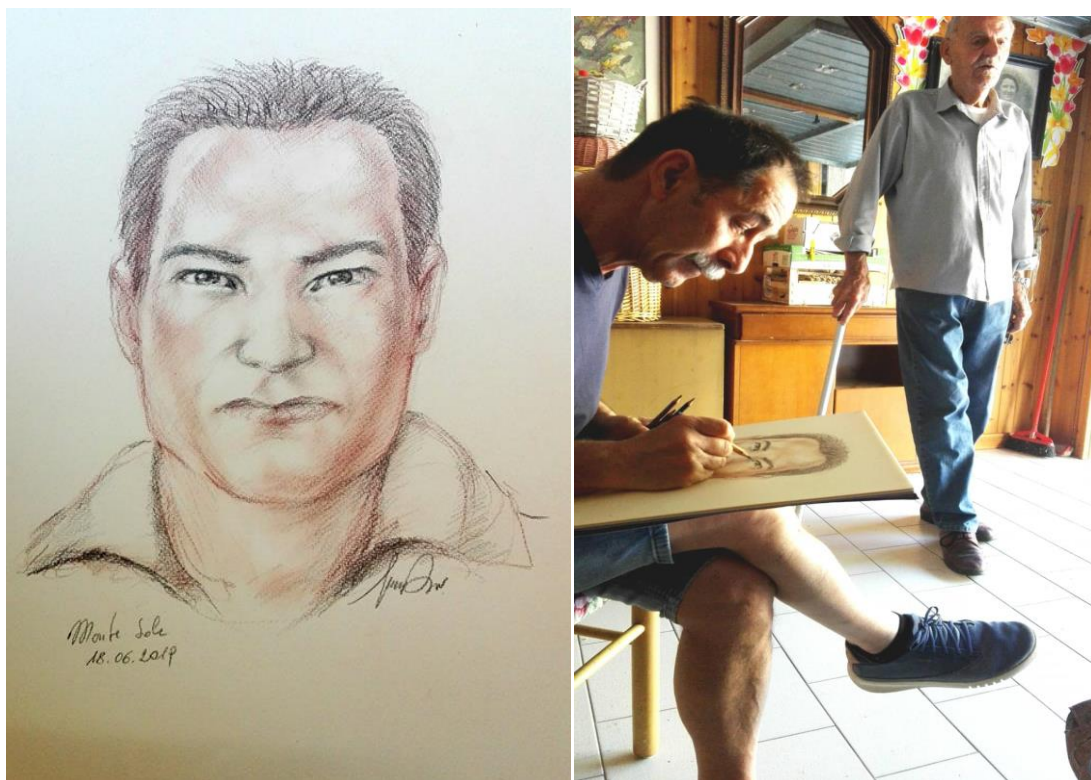
Қазақтар Бельгия мен Франция территориясында «Отан үшін» атты партизан бригадасында және басқа да партизан отрядтарында қаһармандықпен шайқасты. Бельгия командирлері куәгерлік ететін

архив құжаттары: бұйрықтар, есептер және тізімдер отандастарымыздың есімдерін қалпына келтіруге және жаңғыртуға мүмкіндіктер береді [5; 252-311];

– «Кеңес әскери тұтқындары мен азаматтарын Еуропадан КСРО-ға репатриациялау туралы құжаттар» деген бесінші бөлімінде британиялық архивтерден алынған, осы уақытқа дейін қазақстандық тарих ғылымына белгісіз және ғылыми айналымға алғаш енгізіліп отырған ерекше құжаттар қарастырылған (1-12 суреттер) [5; 312-349].

1-3-сурет. INALCO. Bibliotheque Institute National des Lanques et Civilisations Orientales – Archives Mustafa Chokay Bey. Cartoon 2. D. 9. P. 5. 205-207.

4-5-сурет. Италияндық партизандар Марио Натти (Mario Nanni) және Франко Фонтананың (Franco Fontana) айтуымен салынған Каратон портреті және оны салу кезі. Болонья, 18.06.2019 ж. Клаудио Спано фотосы

6-сурет. Италияндық партизан Эрминиджильдо Бунимен (Ermenegildo Bugni) кездесу. 9 мамыр 2019 ж. Болонья (Италия)

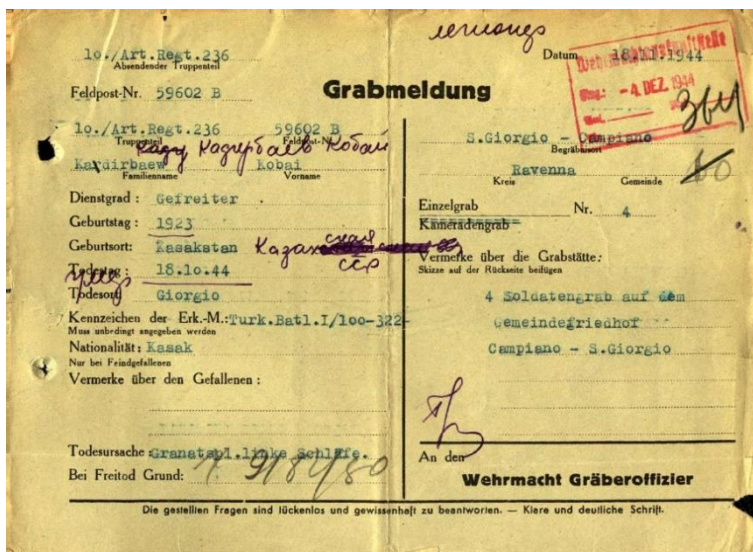
7-сурет. Футапасс неміс әскери зиратындағы унтер-офицер Баизиков Туменбай бейітіне қойылған тастақта. Тоскана, Италия. Клаудио Спано фотосы

8-сурет. Костермано неміс әскери зиратындағы Русмат Тургунбай бейітіне қойылған тастақта. Верона, Италия. Г.М. Мендікұлова фотосы

9-сурет. Костермано неміс әскери зиратындағы Абдулин Матшидов бейітіне қойылған тастақта. Верона, Италия. Г.М. Мендікұлова фотосы

10-11 сурет. Футапасс неміс әскери зиратындағы ефрейтор Кобай Қадырбаев бейітіне қойылған тастақта. Тоскана, Италия. Клаудио Спано фотосы

12-сурет. Футапасс неміс әскери зиратындағы Ақшай Қадыров бейітіне қойылған тастақта. Тоскана, Италия. Клаудио Спано фотосы

Талқылау

Зерттеу тобы Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивінен итальян тілінде құжаттар тапты. Оларды 1945 ж. КСРО Министрлер Кеңесінің репатриация туралы бөліміне Италия билігі жіберген екен. Олардың ішінде Италия билігі құрастырған ұлтшыл-фашистерге қарсы партизан отрядтарының күресіне қатысқан азаматтардың тізімі бар. Бұл тізімдегі қазақтардың анықталған аты-жөндері Қазақстан тарих ғылымы мен қоғамына белгісіз болып келді.

«Мемориал» мәліметтер базасындағы архив құжаттарымен жұмыс жаңа нәтижелерге қол жеткізіп, Орталық және Солтүстік Италияда ұлтшыл фашизмге қарсы күреске қатысқан қазақтардың аты-жөндерін анықтауға мүмкіндік тудырды.

Италиядағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар туралы өте бай және айрықша құжаттар 2020 жылы мамыр айында Италияда жүргізілген кешенді экспедиция барысында жинақталды.

Жоғарыда аталған халықаралық ғылыми жобаның жетекшісі, т.ғ.д., профессор Г.М. Меңдіқұлованың италиялық іздеушілермен, партизандық қозғалыстарға қатысқан соғыс ардагерлерімен, Милан, Флоренция, Болонья және Верона қалаларындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мамандарымен болған кездесулері біздің отандастарымыз туралы жаңа ақпараттарды анықтауға септігін тигізді.

Флоренция қаласында Италия жерінде нацизм мен фашизмге қарсы күрескен 20-дан астам қазақтың есімдері анықталды. Содан соң Ресей және Қазақстан архивтеріндегі жұмыстар барысында салыстырмалы идентификация жүргізіліп, Италияны нацизмнен және фашизмнен азат ету қозғалысына қатысқан 127 қазақтың есімдері анықталды.

Флоренциядан 56 шақырым жерде орналасқан әскери неміс зиратынан 4 қазақтың жерленген орны анықталды.

Италия партизандарының Ұлттық ассоциациясының (ANPI) Болонья облыстық комитетінде итальяндық партизан Эрминиджилдо Бунимен (Ermenegildo Bugni) кездесу өтіп, ол сұхбатында есімін ұмытып қалған, бірақ «Моңғол» деп аталып кеткен азиялық партизан туралы әңгімелейді. Оның аты-жөнін идентификациялау жұмыстары жүргізілуде.

Модена провинциясындағы Guiglia қалалық зиратынан Қызылорда облысы Тереңөзек ауылында 1919 жылы туған Жұмахмет Төлебаевтың жерленген орны табылды. Ол 1945 жылы 6 наурызда қаза болған. Оның Қазақстандағы туыстарын іздеп-табу сәтсіздікке ұшырады. Жергілікті БАҚ-та хабарландыру жарияланғанымен осы уақытқа дейін ешкім байланысқа шықпады.

Г.М. Меңдіқұлованың италиялық іздеушілер Клаудио Спано (Claudio Spanò) және Франческа Кандиолимен (Francesca Candioli) Болонья (Италия) қаласында кездесуінде 1944 жылдың шілдесінен қыркүйектің 29-ына дейін Стелла Росса-Лупо (Stella Rossa-Lupo) бригадасында, шамамен 1944 жылдың 10 қазанынан 30 қазанына дейін Гарибальди Болероның (Garibaldi Bolero) 63-бригадасында соғысқан кеңестік партизан туралы ақпаратты анықтауға мүмкіндік берді. Италияндар оны Каратон деп атаған. Ол 1944 жылы 30 қазанда таңертең Кастельдеболле (Casteldebole) маңында болған шайқаста қаза тапқан. Бірге соғысқан итальяндық коммунистердің еске алуына қарағанда, ол итальянша, немісше сөйлеген, жасы шамамен 25–37 аралығында болған, лейтенант немесе кеңестік офицер атағын иемденген. Италияндық партизандардың айтуынша, ол 1944 жылдың көктемінде Монтефиорино Республикасындағы партизандық қозғалыстарға да қатысуы мүмкін.

Италияндық партизандар 97 жастағы Марио Натти (Mario Nanni) және 91 жастағы Франко Фонтана (Franco Fontana) Каратонмен қалай бірге шайқасқанын әңгімелейді. Олар Каратонды қазақ деп санайды.

Зерттеу тобы анықталған аты-жөндерге идентификация жүргізді. Италия, Ресей және Қазақстанның әртүрлі архивтерінен алынған құжаттарға салыстырмалы талдау жасады. Нәтижесінде оннан аса этникалық қазақтардың Италияны фашизмнен азат ету күресіне қатысқандығы дәлелденді.

Верона қаласынан 57 шақырым жерде әскери неміс зираты — Костермано орналасқан. 1956 жылы қателікпен осы жерге кеңестік партизандар да қайта жерленген. Алты ортаазиялықтың жерленгені туралы ақпарат анықталды. Олардың үшеуі: Русмат Тургунбай, Матшидов Абдулин және Масалежаров табылды. Қазір оларға идентификация жүргізілуде.

Италия архивтерінің және «Мемориал» мәліметтер базасы мен Мәліметтер Банкі құжаттарын салыстырмалы талдау процесі барысында Италияда қазақ жауынгерлерінің жерленген орындары табылды. Қазақтардың жерленген орындарын табу және идентификациялау, олардың туысқандарын

табу, оларға өз ата-бабаларының қабірлеріне барып зиярат ету мүмкіндігін жасау — бұл ғылыми және қоғамдық тұрғыда да маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ондаған отандастарымыз Италия жерінде халық-азаттық антифашистік қозғалыстарға белсене қатысты. Сол оқиғаларға қатысқан куәгерлердің әңгімелері және сақталып қалған архив құжаттары тақырыпқа қатысты тарихи фактілерді дәлелдейді.

Италия жеріндегі Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар мәселесі бүгінгі күнге дейін аз зерттелді және барлық жауынгерлердің есімдері белгілі болмады, қалпына келтірілмеді. Олардың жасаған ерліктері бүгінгі ұрпақ тарапынан лайықты бағасын алған жоқ, мақтанарлық құрметке ие болған жоқ.

Сонымен, қазақтар шалғайдағы Италия жеріне қалай тап болды?

Рим және Италияның орталық аудандарындағы антифашистік көтерілістер қатаң түрде басылғаннан кейін, 1943 жылдың күзінде ел өзара соғысушы екі лагерьге бөлінді. Солтүстікте Қарсыласу қозғалысы өрістеп, Муссолини режимі мен гитлерлік оккупацияға қарсы соғысты. Тарихшы М.Г. Талалай осы жағдай туралы: «Партизандар мен дуче жақтастары арасындағы қарулы қақтығыстар Азамат соғысының сипатын ала бастады» деп жазады өз зерттеу еңбегінде [7; 16].

Дәл осы кезде, 1943 жылдың күзінде Италияға кеңестік әскери тұтқындардың алғашқы ірі партиясы әкелінді. Олардың көп бөлігі тұтқыннан қашып шығып, Қарсыласу қозғалысына қосылды. Апеннин аумағындағы соғыс қимылдары жоғары қарқын алып, 1944 жылы толығымен жүрді және 1945 жылдың алғашқы айларында Қарсыласу қозғалысы құрамында КСРО-дан шыққан 5 мыңға жуық жауынгерлер қатысты. Осы соғыс қимылдарына 30 мыңға жуық коллаборационистер қатысты. Олардың құрамында Орыс азаттық армиясының («власовшылар»), Казак станының («красновшылар») және Шығыс легионының жауынгерлері болды. Бірақ та жіберілген коллаборационистер өз міндеттеріне қарсы шығып, тіпті Вермахт құрамынан қашты немесе партизандарға қосылды.

Кеңес Одағына қарсы оның құрамындағы түрік халықтарын пайдалану идеясында Вермахт 4 позицияда сенімді болды:

- қолға түскен түрік тектес әскери тұтқындардың Кеңес армиясының қатарындағы түрік халықтарынан құралған басқа әскери құрамаларға пропагандалық насихатының күшіне;
- жау күшін әлсірету ісіндегі саяси әлеуетінің артуына;
- жаулап алған аумақтарды тез арада тыныштандырып тастауға;
- өзіне одақтастарды қалыптастыру мүмкіндігіне [5; 72].

Түрік еріктілерінің көп бөлігі немістер қолға түсірген кеңес әскери тұтқындар қатарынан алынды. Таяу Шығыс істері бойынша атақты неміс маманы, 162-Жаяу әскер дивизиясының басшысы Генерал Оскар фон Нидермайерға олардан соғыс батальондарын ұйымдастыру туралы тапсырма берілді. Бұл әрекет Оңтүстік топ әскерімен іске асырылды және ол негізінен Украинаның орталық бөлігінде топтастырылды. Розенберттің өте құпия баяндау жазбасында 1941 жылы 14 желтоқсанда осы құрамаларды біртіндеп түріктендіруді аяқтау және бұл тәжірибенің жетістігі туралы мәселені Гитлермен талқылағаны айтылады.

Сонымен 1941 жылы 30 желтоқсанда Вермахтың жоғарғы қолбасшылығы төмендегі жұмыстарды ұйымдастыруға шешім қабылдады:

- а) «Түркістан легионын» құру, ол мына ұлт өкілдерінен тұрды: түрікмендер, өзбектер, қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар және тәжіктер;
- б) «Кавказ-мұсылман легионын» құру, ол әзірбайжандардан, дағыстандықтардан, ингуштерден, лезгин және шешендерден тұрды;
- в) «Грузин легионын» құру;
- г) «Армян легионын» құру [5; 73].

«Еділ-татар легионы» және «Солтүстік Кавказ легионы» 1942 жылы құрылды.

Бұл легиондар оқу орталықтарында болды, онда ұлттық құрамалар ұйымдастырылды және оқытылды. Әрқайсысының, сәйкесінше, Ұлттық комитеті болды. Бұл легиондардың командирлерінің батальон басшылары сияқты тәртіптік биліктері болды. Олар 162-ші Жаяу әскер дивизиясына бағынды. Легиондардың құрамы арнайы бөлуді ұйымдастыратын лагерьлерден жіберілген әскери тұтқындардан жасақталды. Легиондардың әр штабында немістің әскери персоналынан тұрақты бір кадр болды және легион басшысы таңдап алған қажетті түріктерден тұрды. Олардың оқу-жаттығуы және лайықты саяси-идеологиялық дайындығы біткеннен кейін бұл әскери батальондар 162-ші Жаяу әскер дивизиясын тастап, белсенді соғыс қимылдарын жүргізіп жатқан неміс дивизияларына қосылды.

1942 жылдың мамырында нөмірі 450-ші Түркістан батальоны Ямполья (Украина) маңында партизандарға қарсы соғысты. Басқа мәліметтерге сәйкес, Түркістан легионы 1942 жылдың маусым айында құрылды. Кей кезде басқа айлар да айтылады. Бұл сәйкессіздіктердің себебі: бұл батальондар 1942 жылдың мамыр айынан қыркүйек айларының аралығында құрылды. Мысалы, 785 нөмірі бар 7-ші батальон 1942 жылдың маусым айында Ромна (Польша) қаласында, 784 нөмірі бар 6-батальон 1942 жылдың шілде айында Варшава түбіндегі Легионово деген елдімекенде құрылды.

Түркістандықтарды Польша және басқа Шығыс Еуропа елдері территориясындағы лагерьлерде ұстады. Осындай лагерьлердің бірінде — Вениаминовода түркістандықтар «Түркістан СС» ротасына ұйымдастырылды, ол үш взводтан тұрды: біріншісі мен екіншісі — саяси, үшіншісі — радистерден құралды. Лагерьлерде түркістандықтар әскери дайындықпен қатар неміс тілін, фашистік Германияның мемлекеттік заңдарын, уставтарын және ҰӘДП партиясының бағдарламаларын оқытты [8, 61].

Ұлттық антикөнестік легиондарды құрудың негізгі орталықтары Польшадағы Легионово және Едлин станицалары жанындағы арнайы лагерь-казармалар болды. Осындай басқа да орталықтар болды. Легионерлердің формасына Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінің суреті және «Аллах бізбен» деген жазуы бар эмблема жапсырылды.

Легионовода барлық тұтқындар өздерінің ұлттық шығу тегіне қарай бөлімдерге бөлінді. Мұнда «Түркістан легионының» батальондарынан басқа армян, әзірбайжан, грузин, украин және тіпті Африкада қолға түскен тұтқындардан құралған араб легионы да құрылды. Орыс тұтқындардан құралған орасан көп легионерлер екі армияға — генерал Власов және генерал Каминский басқарған Орыс азаттық армияларына біріктірілді. Сонымен қатар, казактардан құралған басқа да полктер болды.

Дайындық орталықтарына жеткізілгеннен кейін болашақ легионерлерге нормалы тамақ, арнайы форма берілді және әскери-тактикалық дайындықтан өткізілді. Оларға айына 45, тіпті одан да артық, алтын төленіп тұрды және арнайы рұқсатпен қалаға жіберілген.

Легионға қосылған тұтқындарға әңгімелер мен дәрістер өткізілген. КСРО-ның таратылатыны, діннің қалпына келтірілетіні, колхоздардың болмайтыны және шаруашылық жүргізу үшін жер берілетіні айтылды. Легионерлер үшін «Милли Түркістан» және орыс тілінде «Клич» журналдары шығарылды. Батальондарды неміс офицерлері — Мадельбайер, Хайе, Мармадер және басқалар басқарды. Әр батальонда 300-ге жуық жауынгер болды. Майданға аттанар алдында легионерлер ант қабылдады. Барлық қоғамдық іс-шаралар молдалардың қатысуымен өткізілді. Үгіт-насихатшылар «Германия Түркістан халқына көмектеседі» дегенді үнемі баса айтып тұрды. Бір сөзбен айтқанда, ақыл-сананы идеология арқылы бұрмалау үнемі жүргізілді. Сөзсіз, легион жауынгерлерінің статусы неміс армиясының жауынгерлерінен төмен болды.

1943 жылдың күзінде 162-ші (Түрік) Жаяу әскер дивизиясы Италияға жіберілді. Ол 1943 жылдың 23 мамырында құрылған болатын. Бірақ О.В. Романьконың «Екінші дүниежүзілік соғыстағы мұсылман легиондары» атты монографиясында басқа күн — 1943 жылдың 21 мамыры аталады [9; 208].

Дивизия КСРО-ның түркі тілдес азаматтарынан — әзірбайжан, қазақ, өзбек, түрікмен және қырғыз тұтқындардан құралған. Бірақ барлық дивизиядағы офицерлік құрам және унтер-офицерлердің көпшілігі Германия азаматтары болды.

1943 жылдың 29 қыркүйегінде Гитлер Батыс Еуропа елдері территориясындағы барлық шығыс легиондарды Шығыс майданнан алысқа ауыстыру туралы жарлық шығарды, өйткені легионерлердің сенімділігіне күмәнмен қарай бастады. 2 қазан күні неміс Генштабының №10570/43 бұйрығы шықты, онда Түркістан легионының штабы Францияның оңтүстігіндегі Альби қаласына көшірілетіні айтылды [2; 153].

Италияға келгеннен кейін дивизия американо-британдық әскерлерге қарсы 1944 жылы Римини ауданында соғысты. Ал 1945 жылы Болонья және Падуа үшін болған шайқастарға қатысты. 1945 жылы мамыр айында соғыс соңында британ әскеріне берілді.

1943 жылдың екінші жартысынан бастап Италиядағы Қарсыласу қозғалысының масштабы туралы Пальмиро Тольятти мына мәліметтерді келтіреді: барлығы 575 гарибальдилік бригада, «Джустиция э либерта» ұйымының 198 құрамасы, 255 автономды бөлімдері, 70 Маттеотти атындағы социалистік бөлімдер және 54 халықтық бригадалар болды. Бұрынғы ИКП Бас хатшысы Луинджи Лонго мәліметі бойынша итальян үкіметінің органдарының 1945 жылдың мамыр айында Италиядағы партизандық қозғалысқа 350 425 қатысушыны тіркеді [10; 16].

Кеңес адамдарының Италиядағы антифашистік күреске белсенді қатысуы туралы итальяндық Қарсыласу қозғалысының белгілі тарихшысы Роберто Батталья былай деп жазды: «Кеңес армиясының бұрынғы әскери тұтқындары, өздері көтеріліске белгі бере отырып, Санта Мария Капуа Ветере ауда-

нындағы шайқаста өздері қаза болған белгісіз солдаттардан бастап, ұзақ уақыт есте қаларлықтай танылған жауынгерлерге дейін, еш бұлғақтамастан партизандық қозғалыстарға қосылды. Бір кеңес майоры «Паоло Браччини» бригадасына кіретін жауынгерлер отрядын басқаруды өз қолына алды [11; 377].

«Гуидо Баскалья» итальяндық партизан бригадасында соғысқан қазақстандықтар туралы құжаттар мен куәліктер Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында барлық мемлекеттер бойынша тұтқындардың жалпы саны 35 млн-ға жуық адамды құраған. Германиядағы кеңестік тұтқындардың саны 5 млн-нан астам, ал Кеңес Одағында гитлерлік коалицияның тұтқындары 3 млн-нан аса болған. Әскери тұтқын мәселесі соғысқа қатысушы әр елге қатысты болды және халықтардың тарихи санасында терең із қалдырды.

Репатриация туралы келісімге Ялта конференциясында (1945 ж., 4-5 ақпан) қол жетті. Келісім 1939 ж. Кеңес Одағының азаматтары саналған және Отанына оралу ниеттерінен тыс барлық тұлғаларға қатысты еді. Сөз бірнеше миллиондаған адамдардың тағдыры туралы болды.

Британия архивтерінде әскери тұтқын мәселесіне қатысты кеңес-британ келісім шарттарының, сонымен қатар, британ лауазымды тұлғаларының әскери тұтқындардың тағдырларына қатысты қабылдаған шешімдерін айшықтайтын құжаттар сақталған.

Жарияланып отырған «Құжаттар жинағындағы» құжаттар әскери тұтқындарға қатысты шешімдердің қалай қабылданғанын және оның негізінде қандай пікірлер мен жағдаяттар туындағанын түсінуге көмектеседі. Ұсынылып отырған құжаттар Ұлыбритания архивтерінен табылып, қазақстандық тарихнамада алғаш жарияланып отыр [5; 312].

Қорытынды

Қорытындылай келсек, биыл 2023 жылдың 2 қыркүйегінде Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына 78 жыл толады екен. Екінші дүниежүзілік соғыс зор қасірет әкелді, халықтардың тағдырын өзгертті, мыңдаған адамдарды Отанынан, әке-шешесінен, жақын туыстарынан айырды, ал миллиондаған адамдардың өмірін қиды. 350 мыңнан астам қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыс майдандарынан үйлеріне қайтпады [12; 4]. Осы күнге дейін қазақстандықтар соғыста хабарсыз кеткен өз туысқандарын іздестіруде, ал ғылымда бұл тақырып аз зерттелген. Бізге ұмыт болған есімдерді қайтару қажет.

Жоғарыда қарастырылған Құжаттар жинағы Қазақстан және дүниежүзі тарихының аз зерттелген беттерін қалпына келтіруге өз үлесін қосады, ғылыми, әскери-патриоттық және әлеуметтік маңызды еңбек болып табылады.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында тарихи сананы жаңғырту мәселесінің түйінін былай деп көрсеткен еді: «Шынына келсек, Тәуелсіздік жылдарында бірнеше рет қолға алынғанына қарамастан, ұлттық мүддемізге сай келетін көп томдық жаңа тарихымыз әлі толық жазылған жоқ. Оның тұжырымдамасын бұған дейінгі олқылықтарды ескере отырып қайта қарап, жаңа ғылыми ұстанымдар мен жаңалықтардың негізінде тыңнан жазатын уақыт әлдеқашан келді. Барлық оқулықтар осындай іргелі еңбекке негізделіп әзірленеді. Бұл — ұлт шежіресін дәріптеу тұрғысынан алғанда стратегиялық маңызы бар мәселе. Сондықтан, Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуды дереу бастау керек. Түптеп келгенде, тарихи сананы жаңғырту мәселесінің түйіні — осы. Бұл іске беделді тарихшыларымызды тарту керек» [13].

«Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты бойынша халықаралық ғылыми-зерттеу жобасының аясында жүргізілген кешенді зерттеулердің нәтижесінде жарыққа шыққан «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» атты Құжаттар жинағының I және II томдары Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуда тың дереккөз ретінде өз үлесін қосады деп есептейміз.

Алғыс білдіру

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі №2018/АР05130249 «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» (2018-2020 жж.) мемлекеттік гранты аясында жазылған.

Аталған Құжаттар жинағының I және II томдарының авторлары 2018-2020 жж. шетелдерде архив құжаттары мен материалдарын табуға жәрдемдескені үшін ҚР БҒМ мен ҚР СІМ-не, сонымен қатар, аталған ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру барысында жан-жақты қолдау мен лайықты жағдай жасағаны үшін Сәтбаев университеті мен оның ректоры Бейсембетов Ескендір Қалыбекұлы басқарған әкімшілігіне алғыстарын білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Егемен Қазақстан» газетінің сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanyh-dgeti-qury>.
- 2 Мендикулова Г.М. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док.: [В 2-х т.]. — Т.1 / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Ақатаева, А.Ж. Габдуллина, Г. Байтасова. — Алматы: Satbayev University, 2018. — 383 с.
- 3 Мендіқұлова Г.М. Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар (Екінші дүниежүзілік соғыс кезі) / Г.М. Мендіқұлова, Ә.А. Ақатаева, Т.С. Тумабаев // Қазақ тарихы. — 2019. — № 6 (173). — Б. 47-49.
- 4 Mendikulova G. New Documents on Kazakhs in the European Resistance Movements during World War II / G. Mendikulova, E. Nadezhuk, A. Akatayeva // Journal of Modern Turkish History. — Spring 2019. — Volume 15. Issue 29. — P. 205-226; Mendikulova G.M. The Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in France and Italy during the World War II: Problem Posing / G.M. Mendikulova, E.A. Nadezhuk // Bulletin of KazNU. Historical series. — 2018. — N 3(90). — P. 9-15; Mendikulova G.M. Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance / G.M. Mendikulova, E.A. Nadezhuk, Yu. Klimchuk // Bulletin of KazNU. Historical series. — 2018. — N 4(91). — P. 4-9; Мендикулова Г.М. Военнопленные казахи в лагерях Норвегии и Финляндии в годы Второй мировой войны / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.Ж. Габдуллина, А.А. Ақатаева, Т.С. Тумабаев // Вопросы истории. — 2019. — № 10. — С. 169–178; Кобландин К.И. Некоторые вопросы изучения истории Казахстана в годы Второй мировой войны / К.И. Кобландин // Победа для всех одна: материалы науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Победы во Второй мировой войне. — Бишкек: КРСУ; Илим, 2010. — С. 30–34; Мендикулова Г.М. Новые архивные документы об участии казахов в итальянском и французском движениях Сопротивления во время Второй мировой войны / Г.М. Мендикулова // Постигая историю. К 70-летию чл.-корр. РАН, президента РГГУ Е.И. Пивовара. — М.: РГГУ, 2019. — 433 с.; Мендикулова Г.М. Казахи в европейском движении Сопротивления: новые документы из зарубежных архивов / Г.М. Мендикулова // Исторический курьер. — 2021. — № 3 (17). — С. 76–94.
- 5 Мендикулова Г.М. Казахи во Второй мировой войне: документы из зарубежных архивов: сб. док. [В 2-х т.]. — Т.2 / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Ақатаева, Т.С. Тумабаев, Г. Абдиганпарова. — Алматы: Satbayev University, 2020. — 353 с.
- 6 Мендіқұлова Г.М. «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» жинағы туралы / Г.М. Мендіқұлова, Ә.А. Ақатаева, Е.А. Надежук, Т.С. Тумабаев // Екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақтар: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (6 мамыр 2019 жыл). — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. — Б. 56-63.
- 7 Талалай М.Г. Русские участники Итальянской войны 1943–1945: партизаны, казаки, легионеры / М.Г. Талалай. — М.: ООО «Старая Басманная», 2015. — 408 с.
- 8 Шәкібаев С. Үлкен Түркістанның күйреуі / С. Шәкібаев. — Алматы: Жазушы, 1968. — 263 б.
- 9 Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О.В. Романько. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2004. — 320 с.
- 10 Лонго Л. Народ Италии в борьбе / Л. Лонго. — М., 1951.
- 11 Батталья Р. История итальянского движения Сопротивления (8 сентября 1943 г. — 25 апреля 1945 г.) / пер. с итал. Г.Д. Богемского, А.Д. Данилова и А.В. Старостина. — М.: Изд-во ин. литер., 1954. — 656 с.
- 12 Тәтімов М. Қазақ әлемі: Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған? / М. Тәтімов. — Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. — 157 б.
- 13 «Егемен Қазақстан» газетінің сайты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>.

Г.М. Мендикулова, Т.С. Тумабаев, К.И. Кобландин

Последние находки по государственному гранту «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов» (2018–2020 гг.)

Участие казахов в движении Сопротивления в Европе — это славная страница как казахстанской, так и европейской истории. Изучение и использование архивных документов, проливающих свет на участие казахов в борьбе с фашизмом, на судьбы людей, оказавшихся в фашистском плену, обнаружение захоронений погибших героев, восстановление имен людей, официально считавшихся пропавшими без вести, являются важной частью формирования и сохранения исторической памяти казахского народа. Комплексное междисциплинарное исследование проблем участия казахов во Второй мировой войне в странах Европы — приоритетная задача Международного научно-исследовательского проекта «Казахи во Второй мировой войне: новые документы из зарубежных архивов» под руководством д-ра ист. наук, проф. Г.М. Мендикуловой. В статье проанализированы выявленные авторами в зарубежных архивах документы об участии казахов в движении Сопротивления в Европе. Тысячи советских лю-

дей, военнопленных и гражданских, вывезенных фашистами на Запад, оказались в лагерях, на принудительных работах на бельгийских шахтах, заводах, фермах. Однако многие из них не смирились со своей участью. Люди вступали в неравную борьбу с фашистскими захватчиками, бежали из концлагерей, создавали партизанские отряды. Громили врага вместе с европейскими патриотами. Обнаруженные в архивах свидетельства очевидцев, удостоверения, справки, отчеты о действиях партизанских отрядов, документы о потерях и захоронениях позволяют восстановить и предать широкой огласке историю подвигов казахов, героически сражавшихся против фашизма в Европе.

Ключевые слова: казахи, Вторая мировая война, европейские страны, Франция, Италия, военнопленные, движение Сопротивления, архивные документы, захоронения, партизанские группы, борьба с фашизмом.

G.M. Mendikulova, T.S. Tumabayev, K.I. Koblandin

New findings under state grant of “Kazakhs in the Second World War: new documents from foreign archives” (2018-2020)

The participation of Kazakhs in the movement of resistance in Europe is a glorious page of both Kazakh and European history. The study and use of archival documents that shed light on the participation of Kazakhs in the fight against fascism, on the fate of people who were captured by the fascists, the discovery of the burials of fallen heroes, the restoration of the names of people who were officially considered missing, is an important part of the formation and preservation of the historical memory of the Kazakh people. Complex interdisciplinary study of the problems of the participation of Kazakhs in the Second World War in European countries, is a priority task of the International Research Project “Kazakhs in the Second World War: new documents from foreign archives” under the leadership of a doctor of historical sciences, professor G.M. Mendikulova. In the article, documents about the participation of Kazakhs in the movement of resistance in Europe, identified by the authors in foreign archives, are analyzed. Thousands of Soviet people, prisoners of war and civilians, who were taken to the West by the fascists, ended up in camps, forced labor in Belgian mines, factories, and farms. However, many of them did not accept their participation. People entered into an unequal struggle with fascist invaders, escaped from concentration camps, created partisan detachments. They defeated the enemy together with European patriots. The testimonies of eyewitnesses, certificates, reports on the actions of partisan detachments, documents on losses and burials found in the archives allow to restore and make public the history of the exploits of Kazakhs who heroically fought against fascism in Europe.

Keywords: Kazakhs, the Second World War, European countries, France, Italy, prisoners of war, the movement of Resistance, archival documents, burials, partisan groups, the fight against fascism.

References

- 1 “Egemen Qazaqstan” gazetinin saity [Site of newspaper “Independent Kazakhstan”]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynd-dgeti-qyry> [in Kazakh].
- 2 Mendikulova, G.M., Nadezhuk, E.A., Akatayeva, A.A., Gabdulina, A.Zh., & Baytasova, G. (2018). Kazakhi vo Vtoroi mirovoi voine: dokumenty iz zarubezhnykh arhivov [Kazakhs in the World War II: documents from foreign archives]. Almaty: Satbayev University [in Russian].
- 3 Mendikulova, G.M., Aqataeva, A.A. & Tumabayev, T.S. (2019). Europadagy Qarsylasu qozgalysyna qatysqan qazaqtar (Ekinshi duniezhuzilik sofy kezi) [Kazakhs who took part in the Resistance movement in Europe (during the Second World War)]. *Qazaq tarihy - Kazakh history*, 6, 47-49 [in Kazakh].
- 4 Mendikulova, G. & Nadezhuk, E. & Akatayeva, A. (2019). New Documents on Kazakhs in the European Resistance Movements during World War II. *Journal of Modern Turkish History*, 15, 29, 205-226; Mendikulova, G.M. & Nadezhuk, E.A. (2018). The Participation of Kazakhs in the Resistance Movement in France and Italy during the World War II: Problem Posing. *Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 3(90), 9-15; Mendikulova, G.M. & Nadezhuk, E.A. & Klimchuk, Yu. (2018). Unconquered: Pages of the Joint Fight of Kazakhs and Ukrainians in the European Movement of Resistance. *Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 4, 4-9; Mendikulova, G.M., Nadezhuk, E.A., Gabdulina, A.Zh., Akatayeva, A.A., & Tumabayev, T.S. (2019). Voennoplennyye kazakhi v lageriakh Norvegii i Finliandii v gody Vtoroi mirovoi voiny [Kazakh prisoners of war in the camps of Norway and Finland during the Second World War]. *Voprosy istorii - Questions of history*, 10, 169-178 [in Russian]; Koblandin, K.I. (2010). Nekotorye voprosy izucheniia istorii Kazakhstana v gody Vtoroi mirovoi voiny [Some questions of studying the history of Kazakhstan during the Second World War]. *Pobeda dlia vsekh odna: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 65-letiiu Pobedy vo Vtoroi mirovoi voine - There is only one victory for all: materials of the scientific-practical conference dedicated to the 65th anniversary of the victory in World War II.* (pp.139-145). Bishkek: KRSU; Ilim [in Russian]; Mendikulova, G.M. (2019). Novye arkhivnye dokumenty ob uchastii kazakhov v italijskom i frantsuzskom dvizheniiakh Soprotivleniia vo vremia Vtoroi mirovoi voiny [New archival documents on the participation of Kazakhs in the Italian and French resistance movements during World War II]. *Postigaia istorii. K 70-letiiu chlena-korrespondenta Rossiiskoi Akademii nauk, pre-*

zidenta Rossiiskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo univertsiteta E. I. Pivovara - Comprehending history: On the occasion of the 70th anniversary of Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, President of the Russian State Humanitarian University E.I. Pivovar. (pp. 358-372). Moscow: RGGU [in Russian]; Mendikulova, G.M. (2021). *Kazakhi v evropeiskom dvizhenii Soprotivleniia: novye dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov* [Kazakhs in the European Resistance Movement: new documents from foreign archives]. *Istoricheskii kurer - Historical courier*, 3, 76–94 [in Russian].

5 Mendikulova, G.M., Akatayeva, A.A., Tumabayev, T.S., & Abdigaparova, G. (2020). *Kazakhi vo Vtoroi mirovoi voine: dokumenty iz zarubezhnykh arkhivov* [Kazakhs in the Second World War: documents from foreign archives]. (Vols. 1-2). Almaty: Satbayev University [in Russian].

6 Mendikulova, G.M., Akatayeva, A.A., Nadezhuk, E.A. & Tumabayev, T.S. (2019). “Qazaqtar Ekinshi duniezhuzilik sogysta: shetel arhivterinen quzhattar” zhinagy turaly [About the “Kazakhs in the World War II: documents from foreign archives” collection]. *Ekinshi duniezhuzilik sogystagy qazaqtar: Respublikalyq gylymi-tazhibelik konferentsiia materialdary (6 mamyr 2019 zhyl) — Kazakhs in the Second World War: materials of the Republican scientific and Practical conference (pp. 56-63)*. Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarikh zhane etnologiia instituty [in Kazakh].

7 Talalai, M.G. (2015). *Russkie uchastniki Italianskoi voiny 1943–1945: partizany, kazaki, legionery* [Russian participants in the Italian war of 1943-1945: partisans, Cossacks, legionnaires]. Moscow: OOO “Staraiia Basmannaia” [in Russian].

8 Shakibayev, S. (1968). *Ulken Turkistannyn kuireui* [The collapse of Greater Turkestan]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

9 Romanko, O.V. (2004). *Musulmanskie legiony vo Vtoroi mirovoi voine* [Muslim Legion in the Second World War]. Moscow: Tranzitkniga [in Russian].

10 Longo, L. (1951). *Narod Italii v borbe* [The people of Italy are fighting]. Moscow [in Russian].

11 Battalia, R. (1954). *Istoriia italianskogo dvizheniia Soprotivleniia (8 sentiabria 1943 g. — 25 apreliia 1945 g.)* [History of the Italian Resistance Movement (September 8, 1943 — April 25, 1945)]. Moscow: Izdatelstvo inostranoi literatury [in Russian].

12 Tatimov, M. (1993). *Qazaq alemi: Qazaqtyn sany qansha?: Qazaq qashan, qaidan quylgan, qyrylgan zhane atylgan?* [How many Kazakhs are there?: When and where were Kazakhs expelled, slaughtered and shot?]. Almaty: Atamura-Kazakhstan [in Kazakh].

13 “Egemen Qazaqstan” gazetinin saity [Site of newspaper “Independent Kazakhstan”]. Retrieved from <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> [in Kazakh].

E.A. Mussayeva^{*1}, Zh.S. Aubakirova², Y.M. Goncharov³, Zh.M. Kenzhegali⁴

¹Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan;

²S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

³Altai State University, Barnaul, Russia;

⁴Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan

(E-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru; zhanna_aubakirova707@inbox.ru; yuriig@yandex.ru; zharas_k@mail.ru)

Historical analysis of the educational process of Kazakhstan within the European space

The authors study the accession of the Republic of Kazakhstan to the Bologna Declaration and the formation of the 4+2+3 system in the field of higher education after the accession process. In addition, this work provides a comparative analysis of academic mobility and the educational system in the European space and in Kazakhstan. Higher vocational education and its advantages and disadvantages for the countries of the Bologna system are also considered. The authors also identify national changes and similarities in the education system through the prism of the entry of universities of the Republic of Kazakhstan into the European educational space. The article reveals the shortcomings and changes of the Bologna system in terms of its importance to the republican education system. The authors conduct a comparative analysis of post-Soviet countries according to their transition to the modern European educational space. The article also studies the issue of students and teachers leaving the state to gain experience in the development of science space and exemplary universities in European countries. The main objective of the paper is to analyze the position and the role of the Bologna system that has spread from European countries to Kazakhstan, while the relevance lies in its implementation experience and prospects in the present time. It is well known that the current educational system of the European Union plays a dominant role in European countries, as well as in Central Asian and post-Soviet countries. In the study, the authors aim to demonstrate the advantages and disadvantages of European education through a SWOT analysis.

Keywords: European space, historical analysis, Bologna system, education, academic mobility, bachelor's degree, master's degree, PhD degree.

Introduction

“The joy of life is not that you get more, but that you give more to others, that you spread your knowledge and experience to the people” as Bauyrzhan Momyshuly said, it is the responsibility of every person to take responsibility for the education sector and benefit the future of the nation.

The education system of any country strives to carry out the main task of socio-economic and cultural development of the society, as it is done through schools and training universities. people in society. Currently, educational institutions aim to develop professionals that society needs [1; 3].

Considering the economic situation in the market over the past decade, we can see that the education system of Kazakhstan has undergone significant changes, made possible by the consistent implementation of legislation in the field of education, other regulatory documents, as well as the ratification of international legal practice in the field of education. International cooperation of the Republic of Kazakhstan in the field of education is carried out in accordance with national legislation and international treaties of the Republic of Kazakhstan on the Bologna system in European space and its impact on Kazakhstan

The main objective of the article is to conduct a historical analysis of the education system of the Republic of Kazakhstan, to study the educational systems of the countries of Europe and Central Asia, and to identify the characteristics and similarities of the educational systems of the Republic of Kazakhstan. integration into the European education area. To achieve the goal, the following tasks are defined:

- Analyze the inclusion of Kazakhstan in the European education system,
- Determine the benefits of the Bologna Process for Kazakhstan,
- Research the advantages and disadvantages of academic mobility,
- Distinguish the advantages and disadvantages of the European education system.

* Corresponding author's e-mail: elvira.musaeva.75@mail.ru

The relevance of the research work is to fully reveal the problems arising from the experience of the Republic of Kazakhstan, Europe, and the post-Soviet countries, studying the Bologna system. In addition, with a comparative analysis of the higher education system of the Republic of Kazakhstan, its role and position abroad are also considered. The education system in the European space became an important object of study and evaluation for its impact in Kazakhstan.

The article reviews the works and research of T. Baigabatov, T. Bondartsova, E.E. Krainova, K. Aisin, et al.

Research methods

Since the article aims to identify similarities and characteristics in the field of education among several states, it has been studied using comparative methods and historical analysis. In order to examine the current directions of higher education institutions in the Republic of Kazakhstan and abroad, the study used comparative and systematic methods of analysis to carry out historical and qualitative research work, calculated to study the history of its development with the accession of the Republic in the Bologna system. Information published on the internet and in the media was processed, achievements and shortcomings were reviewed, and conclusions were drawn through a SWOT analysis.

Results and discussion

The first years of independence of the Republic of Kazakhstan 1991-1995 were years of profound economic and social crisis with large population migrations and a decrease in the natural growth rate. On the one hand, for Kazakhs, it was a difficult time of unemployment, poverty, and crime.

During the independence of Kazakhstan, the goals of education were completely different: lifelong learning, integration into the global education system, improving the quality of education and its competitiveness, the “unification of three languages”, and digitization [2].

Between 1995 and 2001, Kazakhstan experienced economic and social instability and increased attention was paid to integration relations with foreign countries. New programs and reforms began to be introduced in parts of the Republic.

Since 2001, the main orientations on training innovation have been given, specifically towards the step-by-step transition to 12-year training:

Models of 4-year elementary school, 6-year primary school, and 2-year high school (4+6+2) were created [3; 17].

In Kazakhstan, general education is compulsory, and this is reflected in more than 99 % of the national literacy level. Compulsory education in Kazakhstan involves training for 11-12 years. Continuing education for 11 to 12 years is combined with admission to institutions of secondary professional education or higher education. To be admitted to the University, all students must pass the Unified National Testing (UNT), which is also the entrance exam to universities.

After grade 9, children can study at upper secondary schools (secondary education) or enter vocational schools (high schools), humanitarian intermediate schools (physics schools), and technical and vocational elementary schools with vocational training. Basic college with intermediate and higher vocational training.

At colleges, if students enroll after 9th grade, they have the option of earning a high school diploma and taking higher education courses.

Among the CIS countries, Kazakhstan has made fundamental changes to the higher education system. In 2007, the following procedure for obtaining higher education was introduced:

1. Basic, duration — 4 years, after graduation, it was possible to obtain a Bachelor's degree and continue education in the magistracy at the next stage.

2. Special, duration — 2 years, after completion—the opportunity to enter the doctoral program with a master's diploma.

3. Doctoral studies, duration — 3 years, after completion — receiving the degree of Doctor of Science and completing the last scientific stage.

1. Basic, 4 years, after graduating can get a bachelor's degree and continue to study Master's degree at the next stage.

2. Special, the duration — 2 years, upon completion — the possibility of entering a doctoral program with a master's degree.

3. Doctoral studies, duration — 3 years, after obtaining a Doctor of Science degree and completing the final science phase.

Each student has the right to study for a bachelor's degree in one major and a master's degree in another. There are many private universities in Kazakhstan's higher education system, but most students prefer to study on state scholarships. The development of training levels and the continuous progress of students are influenced by the process of accessing higher education [4].

Kazakhstan's accession to the Bologna system. In 2010, the Republic of Kazakhstan was recognized as a member of a number of international organizations and became one of the first and 47th signatories of the European Declaration on Higher Education among the Central Asian countries and plans to transition to the standards world.

Kazakhstan is one of five countries in Central Asia and an official member of the Bologna agreement. Kyrgyzstan and Tajikistan have also made significant reforms in their higher education systems over the past decade, which means they are closely linked to the Bologna model. Two other countries, Turkmenistan and Uzbekistan, still support Soviet-style systems but are engaged in a new project to align their higher education systems with the Central Asian Higher Education Area (TuCAHEA), modeled after the European Higher Education Area model of the Bologna Process [5].

Based on the terms of the Bologna Declaration, Kazakh universities have begun a gradually transition to the European system of professional higher education (bachelor, master, doctorate) since the 2002/2003 academic year. However, Kazakhstan's participation in the Bologna Process encountered both objective and subjective difficulties. Above all, it is possible to distinguish issues of legislative, organizational, financial, and ethical discipline. It should be noted that among modern Kazakh researchers, Russian researchers, and employees of secondary schools, different opinions have been formed about the necessity and feasibility of participation in the Bologna process of the country, as well as on the measures taken during the transition of high schools in its entirety. But the process went on, there was no turning back. Currently, in Kazakhstan, within the framework of the Bologna process, the academic mobility of university students and teachers is valued [6].

The beginning of the Bologna process can be traced back to the 70s of the 20th century when the Council of Ministers of the European Union adopted a resolution on the first cooperative program in the field of education. All provisions of the Bologna Declaration have been identified as measures of a voluntary agreement process, and not strictly legal obligations.

Since then, approximately 889 universities around the world have joined the Magna Carta for Universities. The goal of the Bologna declaration is to create a European higher education region, as well as to spread the European system around the world.

Bologna process parameters:

1. Three-tier higher education system
2. ECTS. Academic Credit
3. Academic mobility of students, professors, and administrative staff
4. As in addition to the European diploma
5. Quality assurance in higher education institutions
6. Creation of a single European study area [1; 7].

Experts make no secret that the transition to a PE (higher professional education) dual-level education system will even lead to a slight decrease in the quality of student education compared to the previous higher education system.

In principle, students are free to choose those available in Member States for the same fees and financial aid, but scholarships from their home countries are not always available to study abroad. In addition, it requires further development of language skills between the countries of the European Union, for exchanges and internships with other European countries.

Along with developing language skills, schools also face the problem of meeting people's economic and social needs with advanced technology and information literacy, where schools must constantly be updated so that people absorb knowledge stably and continuously, meeting current needs.

In addition to the cost of higher education, other important factors motivate young people in Kazakhstan to seek the benefits of living abroad. These include low wages, difficulty opening one's own business, and a relative lack of work experience needed for employment. Unlike other Central Asian countries such as Kyrgyzstan or Tajikistan, it cannot be said that Kazakhstan depends on aid because unemployment and wage problems in these countries are very difficult.

Thus, in Russia and Kazakhstan, which belong to the post-Soviet countries, the implementation of the Bologna process is carried out methodically, without affecting the content and quality of higher education.

Join the Bologna Process for Kazakhstan: international recognition of diplomas of Kazakhstan; ensure the mobility of students for their future transfer to different European higher education institutions. Kazakhstan has become part of the pan-European educational space, which can be seen in the following locations:

1. Experience in conducting research project activities. For example, Japan is among the ten countries with the most modern research centers, which encourage the development of science at all levels. Although Kazakhstan cannot imitate Japan, it will be able to use European technologies within the framework of the Bologna system. All foreign universities have high-tech equipment and modern science centers.

2. Practical course. The study abroad experience is more service-oriented, which means students will have the opportunity to do an internship at a foreign company and earn extra jobs. Western universities also help students start their careers, meaning they can find jobs even before graduation (thanks to alumni communities, job fairs, and business partners).

3. Get the chance to start an international career. In Germany, the Netherlands, Canada, and Australia, university graduates have the right to stay in the country to look for work. But not all countries offer such an opportunity.

4. Scholarship. Get a free study abroad scholarship.

5. Foreign education. The existence of competition among small private universities allows foreigners to study. Students, masters, and doctoral students have the freedom to choose an educational institution abroad.

6. Emerging scientific potential to discover new things. Thanks to the existing European scholarship programmes, many opportunities have been opened up for scientists who want to deepen their knowledge and realize their potential. The qualifications of professionals increase through the accumulation and exchange of experiences abroad.

7. Academic mobility of students and scientific-pedagogical staff of universities strengthens and expands international cooperation, accelerates the development of innovative technologies for conducting scientific research, and allows adapting the scientific environment to the practical activities of enterprises in various sectors of the economy.

8. Academic mobility.

Academic mobility. The most common trend of international academic mobility is within European countries. Of course, students and teachers from developed countries in the Far East and East Asia want to be trained and experienced at the top 10 universities or science centers in Europe. Academic mobility is growing at a rapid rate every year and this is felt mainly in countries such as the United States and the United Kingdom.

Borders are disappearing and the number of students interested in studying in different countries is increasing. This has few causes: a good situation, a practical training course, a valuable diploma, a good opportunity for the future or simply an interest (the ability to spend six months or only a year abroad with the program Erasmus) will be much easier thanks to the EU [7; 813].

It is important to remember that international academic mobility is not only for education and experience but also for internships and language acquisition. According to the authors, there are big differences between Eastern and Western countries in terms of facilities. Universities in Russia and Kazakhstan need upgrading, while the UK and Germany offer well-equipped universities with above-average laboratories and libraries.

The Times Higher Education World University Rankings 2022 includes more than 1,662 universities, making it the largest international ranking. Oxford University tops the rankings for the sixth year in a row (interfax.ru). This is one of the main reasons to go abroad, especially to the UK, for academic mobility [8].

We do not mean that the quality of education in higher education institutions in Kazakhstan is low, competitive universities and scientific centers are challenged every year in the regions of the republic. Of course, although higher education institutions in Kazakhstan are not in the top 10, they have a good reputation in the country. The national ranking of the best institutions of higher education in Kazakhstan takes place every year.

Academic mobility between the post-Soviet countries, Russia, Belarus, Ukraine, and Kazakhstan, which participated in the Bologna Process, constitutes only short-term training courses and internships. For European scientists, the post-Soviet countries are becoming conference centers in universities and travel routes for students as tourists.

Of course, it can be seen as a version of the European educational space that offers opportunities that Asian countries do not have. And one can conclude that the accession to the Bologna system for the neighboring country, Russia, has failed. Russian education has lost its enduring power to raise its profile among European countries, and because of the Russian-Ukrainian political crisis severed ties with EU countries with the introduction of economic sanctions [9; 8].

Due to the conflict between Russia and Ukraine in February 2022, Russia and Belarus withdrew from the Bologna Process.

On June 6, 2022, the Russian Ministry of Education and Science announced that all Russian universities would withdraw from the Bologna system and the Bologna Group announced this decision on April 11. According to Viktor Sadovnichy, Rector of Moscow State University, educational systems that are not exclusive to Russia, including education in the Bologna countries, have contributed to the decline in quality [10].

For Russians, the transition to the new European education system has become a negative “brain drain”, despite the rising costs [9; 9].

For the professions of those leaving the Republic of Kazakhstan, those with technical, economic, and legal education prevail. Educated people are starting to move abroad from Kazakhstan — this has been the main trend for the past 10 years.

In 2018, the largest number of qualified employees leaving Kazakhstan — 33.6 % of the total were representatives of technical specialties. It is understandable that the “technicians” left the republic since they mainly emigrated to Russia, which was observed due to the lack of personnel [11].

In 2017, a total of 37,700 technical professionals, economists, and teachers left the country. The number of people leaving the country increased by 25.3 % compared to 2015, equivalent to 30.1 thousand people. Only 16.1 thousand people came to Kazakhstan (11.6 thousand from the CIS, 4.5 thousand from other countries), 3.5 % less than in 2015 (16.7 thousand people).

It cannot be said that the professionals who have left Kazakhstan and the people who will replace them have the same level of education, which means that the replacement of senior professionals is becoming a big problem nowadays. Professional and secondary education specialists from neighboring Central Asian countries to the territory of Kazakhstan. Most of the qualified staff go abroad from Kazakhstan. For example, in the first half of 2018, 13,000 people over the age of 15 left the country for permanent settlement, of which 5,250,000, or 40 % had higher education and 4,190,000, or 32 % had secondary education. professional. 2.28 thousand or 18 % graduated from high school, and only 10 % or 1.3 thousand did not complete their education [12].

Those who go abroad with academic mobility, first consider education as the main goal, while achieving a high salary at work becomes the second goal, and the third goal is to teach them to know comfort of life. Since most of them live abroad, socioeconomic factors necessarily influence it.

In the opinion of most trained scientists in the society, the reasons for the departure of specialists to other countries are revealed to everyone:

1. Experts note that it will be easier to find investors in Europe or the United States, which means that a professional will have favorable conditions to establish business abroad.
2. Quality of life is another factor. In Western countries, adequate coverage of effective social security programs also affects, which often leads to young parents' desire to provide their children with a good life.
3. The policy of attracting experienced and qualified professionals by paying them higher wages is also reflected.
4. Kazakhstan does not have a large demand for specialists trained abroad, which explains the return of young personnel to European countries.
5. Low wages and unemployment are the main reasons why professionals leave the country.

In addition to these reasons, the most common problems in the post-Soviet countries (Ukraine, Belarus, Russia, Kazakhstan): the mass migration of young people abroad, the small distribution of European scholarships to post-Soviet countries, the language barrier, the shift in the national consciousness, the spread of subculture, and bureaucracy in the education system.

The issue of academic mobility remains relevant to the expansion of international cooperation and the participation of the Republic of Kazakhstan in it. To develop academic mobility in a given country, special attention should be paid to geopolitical factors when students study in other countries. The management of the national education system is based on the training of highly qualified specialists in foreign universities.

As a result of the Forum in Turkestan in 2021, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan announced the creation of a single space for students and teachers in Central Asia, which, according to information, will be held function according to the principle of the Bologna process. According to the statement adopted at the forum, Central Asian countries will expand regional cooperation and unify the scientific, intellectual, and creative potential of universities across Central Asia. In addition, it is planned to create a free zone where students and academic staff of higher education institutions can move freely to study, exchange ideas, knowledge and experience and participate in joint research.

In addition, these activities will include Asian countries (Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Kyrgyzstan) to coordinate work between the Education Ministries of Central Asian countries, in order to increase the attractiveness of higher education for studying in central Asia and enhance the competitiveness of States. This integration to develop human resources creates a positive image alongside the internationalization of education.

In summary, through the following SWOT analysis, we have tried to point out the strengths and weaknesses of the Bologna system for Kazakhstan and the post-Soviet countries in general (Table).

Table

SWOT-analysis “Pros and cons of the European education system for post-Soviet countries”

S (Strengths)	W (Weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> - Working with common standards in the global education space; - Developing academic mobility of students and teachers; - The opportunity to participate in projects and internships in Europe; - International recognition of Master's and PhD degrees, dissemination of research results in the scientific community; - Obtaining diplomas from internationally recognized higher educational institutions; - Reducing student’s study load by switching to modular teaching; - The ability to pass exams quickly via tests. 	<ul style="list-style-type: none"> - The general requirements are not met in all of the Member States; - Language barrier (lowest level of foreign language proficiency); - Financial barriers (the low salary makes it difficult to go abroad); - Although there are graduate and postgraduate admissions in the post-Soviet countries, the requirements for are different (change annually); - A diploma does not guarantee full employment; - Allowing students to pass modular exams during the summer period; - Passing exams does not mean that students will gain advanced knowledge.
O (Opportunities)	T (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> - Conducting research work together with foreign partners; - Developing dual diploma education system; - Working with leading specialists abroad to get a good salary; - Attracting active foreign professors to conduct lectures for students; - Potential integration in scientific research. 	<ul style="list-style-type: none"> - Decreasing interest in the development of financial, regulatory and legal documents; - Decreasing students' solvency level; - The mass migration of qualified specialists abroad; - The low reputation of teachers in post-Soviet countries; - Financing in scientific research is carried out in a small amount, so it is better to establish contacts with the nearby region.

Develop student academic mobility by implementing ERASMUS, TEMPUS, COMMETT, LINGUA, and others as a means of supporting the international training market for highly qualified professionals. Universities from Kazakhstan account for most of the movement allocated to Central Asia. Overall, student-teacher mobility is reflected in the Far East and America as the leaders compared to Central Asian countries.

Kazakhstan's accession to the Bologna system does not mean following the order of European universities. Kazakhstan's higher education system, which adopts European standards, has received a number of opportunities, including the possibility of academic mobility through bachelor's, master's, and doctoral programs, internships, and integrations, gain experience, etc. European states themselves are now openly expressing opposition to some criteria of the Bologna Process, such as the UK. By applying European educational standards, Kazakhstan does not lose its national values, but only forms a parallel of national education and European education.

References

- 1 Абылкасымова А.Е. Развитие системы общего среднего образования в современном мире: учеб. пос. / А.Е. Абылкасымова, Е.А. Ушуров, Р.С. Омарова. — Алматы: НИЦ «Гылым», 2003. — 112 с.
- 2 Sadyrkulov R. Development of higher education and formation stages of the managing the higher school in Kazakhstan [Electronic resource]. — Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/development-of-higher-education-and-formation-stages-of-the-managing->
- 3 Назарбаев Н.А. Казахстан на пути ускоренной экономической и политической модернизации: Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана / Н.А. Назарбаев. — Астана: Елорда, 2005. — 44 с.
- 4 Ирлык А. Система образования в Казахстане — тенденции и особенности развития [Электронный ресурс] / А. Ирлык. — Режим доступа: <https://nauka.club/pomoshch-studentu/sistema-obrazovaniya-v-kazakhstan.html>
- 5 Clark N. Bologna-Inspired Education Reform in Central Asia / N. Clark // World Education News & Reviews. May 4, 2015, [Electronic resource]. — Access mode: <https://wenr.wes.org/2015/05/bologna-inspired-education-reform-central-asia>
- 6 Байгабатов Т. Высшее образование Казахстана в свете болонского процесса [Электронный ресурс] / Т. Байгабатов, Т. Бондарцова. — Режим доступа: <http://mysl.kazgazeta.kz/news/847>
- 7 Крайнова Е.Е. Роль академической мобильности в современной Европе / Е.Е. Крайнова // Молодой ученый. — 2016. — № 13. — С. 812–815.
- 8 Рейтинг мировых университетов Times Higher Education 2022 / Интерфакс — Высшее образование в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https%3A%2F%2Facademia.interfax.ru%2Fru%2Fanalytics%2Fresearch%2F7133%2F%3Fysclid%3D1dx5a>
- 9 Луценко Н.О. Последствия присоединения России к Болонской системе в условиях современного политико-экономического кризиса [Электронный ресурс]. / Н.О. Луценко. — Режим доступа: file:///C:/Users/admin/Desktop/Downloads/The_consequences_of_russias_joining_the_bologna_
- 10 Айсин К. Болонская система образования: плюсы, минусы и российские особенности [Электронный ресурс] / К. Айсин. — Режим доступа: <https://trends.rbc.ru/trends/education/6295da569a7947202cf>
- 11 Миграция как угроза экономической безопасности: почему казахстанцы уезжают за границу. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2018-08/migraciya-kak-ugroza-ekonomicheskoy-bezopasnosti-pochemu>
- 12 Казахстан покидает все больше специалистов — исследование. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://yandex.kz/turbo/s/zakon.kz/4904766-kazahstan-pokidaet-vse-bolshe.html>

Э.А. Мусаева, Ж.С. Аубакирова, Ю.Н. Гончаров, Ж.М. Кенжеғали

Еуропалық білім беру жүйесінің Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарына әсері

Мақалада Қазақстан Республикасының Болон декларациясына қосылуы және қосылу үдерісінен кейін жоғары білім саласында 4+2+3 жүйесінің қалыптасуы қарастырылған. Сондай-ақ авторлар еуропалық кеңістіктегі және Қазақстандағы академиялық ұтқырлық пен білім беру жүйесіне салыстырмалы талдау жүргізген. Болон жүйесіне кіретін елдер үшін жоғары кәсіби біліммен қатар бұл бағыттың артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген. Авторлар Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының еуропалық білім беру кеңістігіне кіру призмасы арқылы білім беру жүйесіндегі елдік өзгерістер мен ұқсастықтарды зерттеген. Болон жүйесінің кемшіліктері мен өзгерістері олардың республикалық білім беру жүйесі үшін маңыздылығы тұрғысынан ашылды. Сонымен қатар посткеңестік мемлекеттердің қазіргі еуропалық білім беру кеңістігіне көшудегі жағдайына салыстырмалы талдау жасаған. Сондай-ақ, жұмыста дамыған ғылыми кеңістік пен үлгілі университеттер шеңберінде Еуропа елдерінде білім беру тәжірибесін алуға қызығушылық танытатын студенттер мен оқытушылардың мемлекеттен кету мәселесі зерттелген. Мақаланың негізгі мақсаты — Еуропа елінен тараған Болон жүйесінің орны мен рөлін талдау, ең алдымен мұның өзектілігі оны жүзеге асыру тәжірибесі мен қазіргі уақыттағы перспективасында. Қазіргі таңда Еуропалық Одақтың білім беру жүйесі тек Еуропа елдерінің ғана емес, Орталық Азия мен посткеңестік кеңістіктегі елдердің өмірінде шешуші рөл атқарып отырғаны баршаға аян. Зерттеуде авторлар SWOT талдауын қолдана отырып, еуропалық білім берудің артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетуге тырысады.

Кілт сөздер: еуропалық кеңістік, тарихи талдау, Болон жүйесі, білім беру, академиялық ұтқырлық, бакалавр, магистратура, PhD докторантура.

Э.А. Мусаева, Ж.С. Аубакирова, Ю.М. Гончаров, Ж.М. Кенжегали

Влияние европейской системы образования на высшие учебные заведения Республики Казахстан

В статье рассмотрено присоединение Республики Казахстан к Болонской декларации и формирование системы 4+2+3 в сфере высшего образования после процесса присоединения. Также авторами проведен компаративный анализ систем академической мобильности и образования на европейском пространстве и в Казахстане. Для стран, входящих в Болонскую систему, наряду с высшим профессиональным образованием продемонстрированы преимущества и недостатки этого направления. Авторами исследованы страновые изменения и сходства в системе образования через призму вхождения вузов Республики Казахстан в европейское образовательное пространство. Раскрыты недостатки и изменения Болонской системы с точки зрения их значимости для республиканской системы образования. Авторы проводят сравнительный анализ состояния постсоветских государств по переходу к современному европейскому образовательному пространству. В работе также изучена проблема выезда из государства студентов и преподавателей, проявляющих интерес к получению образовательного опыта в странах Европы в рамках развитого научного пространства и образцовых университетов. Основная цель статьи — проанализировать место и роль распространившейся из стран Европы в Казахстане Болонской системы, где, в свою очередь, актуальность заключается в опыте ее реализации и перспективах на данный момент. Всем известно, что в настоящее время система образования Европейского союза играет ключевую роль в жизни не только европейских стран, но и стран Центральной Азии и постсоветского пространства. В исследовании авторы стремятся продемонстрировать преимущества и недостатки европейского образования с помощью SWOT-анализа.

Ключевые слова: европейское пространство, исторический анализ, Болонская система, образование, академическая мобильность, бакалавр, магистратура, докторантура PhD.

References

- 1 Abylkasymova, A.E., Ushurov, E.A. & Omarova, R.S. (2003). *Razvitie sistemy obshchego srednego obrazovaniia v sovremenno m mire* [Development of the system of general secondary education in the modern world]. Almaty: SIC "Gylym" [in Russian].
- 2 Sadyrkulov, R. (2003). Development of higher education and formation stages of managing the higher school in Kazakhstan. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/development-of-higher-education-and-formation-stages-of-the-managing->.
- 3 Nazarbayev, N.A. (2005). Kazakhstan na puti uskorennoi ekonomicheskoi i politicheskoi modernizatsii: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazakhstana [Kazakhstan on the path of accelerated economic and political modernization: Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan]. Astana: Elorda [in Russian].
- 4 Irlyk, A. Sistema obrazovaniia v Kazakhstane — tendentsii i osobennosti razvitiia [Education system in Kazakhstan — trends and special features of development]. Retrieved from <https://nauka.club/pomoshch-studentu/sistema-obrazovaniya-v-kazakhstane.html> [in Russian].
- 5 Clark, N. (2015). Bologna-Inspired Education Reform in Central Asia. *World Education News & Reviews*. Retrieved from <https://wenr.wes.org/2015/05/bologna-inspired-education-reform-central-asia>.
- 6 Baigabatov, T. & Bondartsova, T. (2013). Vysshee obrazovanie Kazakhstana v svete Bolonskogo protsesssa [Higher education of Kazakhstan in the light of the Bologna process]. Retrieved from <http://mysl.kazgazeta.kz/news/847> [in Russian].
- 7 Krainova, E.E. (2016). Rol akademicheskoi mobilnosti v sovremennoi Evrope [The role of academic mobility in modern Europe]. *Molodoi uchenyi — Young student*, 13, 812–815 [in Russian].
- 8 Reiting mirovykh universitetov Times Higher Education 2022 / Interfaks — Vysshee obrazovanie v Rossii [Ranking of world universities Times Higher Education 2022 / Interfax — Higher education in Russia]. Retrieved from <http://s%3A%2F%2Facademia.interfax.ru%2Fru%2Fanalytics%2Fresearch%2F7133%2F%3Fysclid%3D1dx5apj22y307475814> [in Russian].
- 9 Lutsenko, N.O. Posledstviia prisoedineniia Rossii k Bolonskoi sisteme v usloviakh sovremenno go politiko-ekonomicheskogo krizisa [Consequences of the accession of Russia to the Bologna system in the context of the current political and economic crisis]. Retrieved from file:///C:/Users/admin/Desktop/Downloads/The_consequences_of_russias_joining_the_bologna_ [in Russian].
- 10 Aisin, K. (2022). Bolonskaia sistema obrazovaniia: plusy, minusy i rossiiskie osobennosti [Bologna system of education: pluses, minuses and Russian features: Retrieved from <https://trends.rbc.ru/trends/education/6295da569a7947202c6b2a0f>. [in Russian].
- 11 Migratsiia kak ugroza ekonomicheskoi bezopasnosti: pochemu kazakhstantsy uezhhaiut za granitsu [Migration as a threat to economic security: why Kazakhs leave abroad]. Retrieved from <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2018-08/migratsiya-kak-ugroza-ekonomicheskoy-bezopasnosti-pochemu> [in Russian].
- 12 Kazakhstan pokidaet vse bolshe spetsialistov — issledovanie [More and more specialists are leaving Kazakhstan]. Retrieved from <https://yandex.kz/turbo/s/zakon.kz/4904766-kazahstan-pokidaet-vse-bolshe.html> [in Russian].

И.А. Мухамадеева, Е.Т. Ельжанова*, Р.М. Мухамадеева

*Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан
(E-mail: irinam.69@mail.ru, elzhanovae@mail.ru, ruraulia@list.ru)*

История поселка Борового в ракурсе модели Батлера

В статье рассмотрена история становления курортного посёлка «Боровое» в соответствии с моделью Батлера. Модель Батлера — схема жизненного цикла, которая видит в процессе развития туристического курорта пять отдельных этапов: обнаружение, рост и развитие, успех, застой, обновление. На первом этапе поселение исследуется или обнаруживается небольшим числом людей. В 1910 г. издан Указ об основании здравницы. После установления Советской власти и гражданского противостояния, начиная с 1920 г., вся местность вокруг поселения Боровое Постановлением СНК была признана как курортное место, получившее общегосударственную значимость во всей РСФСР. В 1935 г. был организован «Государственный заповедник “Боровое”». На этапе роста и развития эти места получают мощный толчок к развитию — подведение железной дороги от Петропавловска по Транссибирской магистрали в 20-е гг. прошлого века и появление санатория в Щучинске. Следующий этап — эвакуация сюда научных институтов и многих выдающихся ученых во время Великой Отечественной войны. Новый этап развития поселка начался в 1950-е гг., когда происходит освоение целинных и залежных земель. В период застоя, в 90-е годы, ослабла привлекательность курортного места. Согласно модели Батлера, период обновления курортного места подразумевает два противоположных вектора: либо упадок, либо выработку устойчивой стратегии развития.

Ключевые слова: история посёлка, исследования, модель Батлера, статус заповедника, курортное поселение, этапы развития, национальный парк, туризм, национальный природный парк «Бурабай».

Введение

Изучение истории протекает в тесной связи с другими науками, взаимодействие между которыми позволяет получить на выходе более полный и объективный взгляд. Так, связь между историей и географией особенно тесна, потому что они представляют собой два фундаментальных измерения одного и того же явления. История рассматривает человеческий опыт с точки зрения времени, географию — с точки зрения пространства. Эти измерения времени и пространства заперты в интерактивном цикле обратной связи, в котором одно измерение постоянно влияет на другое. Так, историческая летопись неразрывно связана с географической обстановкой, в которой она развивалась.

Исторический экскурс в территориальную сферу, сопровождаемый научным обоснованием других дисциплин, позволяет получить на выходе более полную и объективную картину. Срабатывание эффекта синергизма формирует целостное представление не только об определенном историческом периоде, но и о его всех составляющих.

Модель жизненного цикла Батлера представляет собой упрощенную линейную модель развития туристической зоны во временной характеристике. Установлено, что все курортные регионы в своем развитии проходят ряд закономерных этапов. В истории тоже все движется по спирали. Исходя из данных установок, рассмотрим историю курорта «Боровое» в параметрах данной модели.

Поселок Боровое — известный туристический курорт в северном Казахстане. Исторически сложилось имя этого природного уголка как «Бурабай». Этимология слова «бура» с казахского языка трактуется как «верблюд». Существует легенда о том, что, недалеко от гор Кокшетау жил тот самый «бура». Он питался травой, растущей на местном мелкосопочнике. Когда верблюд чувствовал опасность, он тут же взбирался на вершины сопки и оповещал своим рёвом жителей о приближавшемся вражеском войске. Горный ландшафт кокшетауских гор отображает зрительное очертание двугорбого бура. Русское название «Боровое» объясняется наличием сосновых боров в данной местности. Долгое время оба названия существовали параллельно, однако в настоящее время наименование «Бурабай» закрепилось официально.

Сам поселок обустроен в относительно небольшой удаленности от города Кокшетау (областной центр). Ближайшая железнодорожная станция «Курорт "Боровое"» всего в двадцати километрах.

* Автор-корреспондент. E-mail: elzhanovae@mail.ru

Географические параметры расположения посёлка связаны с его нахождением на Кокшетауской возвышенности (высота 480 м), на перешейке из соснового бора, разделяющем озёра на Бурабай и Большое Чебачье.

Издавна данный природный оазис позиционируют как «жемчужину» Казахстана и именуют казахстанской «Швейцарией». Географически здесь находятся крупные озёра (14), наиболее примечательны из них Бурабай, Щучье, Катарколь, а также множество других более мелких озёр. Географическая уникальность Борового — гора Кокшетау (около 950 м). Уникальная природа, расположение местности стали исходным вектором для туристической ориентации курортного поселка.

Для туристических курортов характерен ряд признаков, которые отличают их от городов. Выделим основные из них: специфическая территориально-географическая форма, меньший размер, моноактивность. Непосредственно туристические рекреации в ходе развития проходят дифференцированные траектории, в ходе которых снижение и реструктуризация являются правилом; некоторые курорты способны поддерживать туристскую деятельность в течение длительного временного периода. Туристические курорты имеют очень дифференцированные траектории, и стоит отметить, что эти различные траектории могут быть описаны и объяснены. Это требует исторической контекстуализации.

Изучение исторического контекста в развитии курорта «Боровое» вкуче с аналитической моделью Батлера является целью данного исследования.

Предмет исследования — взаимосвязь исторического исследования с аналитической моделью Батлера. Объект исследования — посёлок Боровое (Бурабай).

Методология и методы исследования

Методология исследования данной проблемы основана на комплексном подходе. Особенно продуктивным было сочетание исторического, географического и статистического материала. Для получения объективной оценки исследуемой темы использован метод причинно-следственного анализа в контексте установления связи развития поселка Боровое с периодом развития Степного края со второй половины XIX века по настоящее время.

Историко-системность в методологии исследования позволила связать исследование в канве основных событий данного периода. Был использован нарративный подход исследования, в основе которого лежат описательные характеристики историков исследователей того периода. В них сохранены как аутентичность, так и субъективность характеристик в плане оценки становления и развития поселка Боровое.

Для комплексной пространственно-численной характеристики периодов развития применена аналитическая модель Батлера, позволяющая выделить основные этапы в развитии курортного поселка. В 1980 г. Ричард Батлер представил свою «Собразную модель цикла курорта (Tourism Area Life Cycle), согласно которой дестинация проходит пять стадий в своей эволюции в условиях свободного рынка и устойчивого спроса: разведка, вовлечение, развитие, укрепление, стагнация» [1; 5–12].

Обсуждение

Проведём исторический экскурс в историю курортного поселка на основе модели Р. Батлера. Учёный разработал модель, которая показывает, как развивается туристический курорт. Модель Батлера условно проецирует пять последовательных этапов в ходе функционирования туристического курорта.

1. Этап обнаружения. Как правило, на этом этапе недавно обнаруженное энтузиастами поселение тщательно исследуется, затем ими передается информация за пределы поселения. Постепенно это находит отклик среди других категорий интересантов, которых привлекают потенциальные и реальные экономические и другие возможности. Параллельно активизируется местное население в плане выгодоприобретательства от появления будущих посетителей и туристов.

Еще в конце XVII в. Пётр I отправил сибирских казаков укреплять и расширять южные рубежи империи. В казахский степной край уже проложена была дорога, при этом изучен он был крайне слабо. Однако оазис в казахской степи не мог остаться незамеченным.

Во время активного освоения Степного края уже в середине XIX в. в районе кокшетауского мелкосопочника стали селиться первые переселенцы из царской России. Тогда появились казачьи станицы и их выселки (станция Котуркольская и ее выселок, ныне город Щучинск). Появилась такая станица и в Бурабайском урочище, позже давшая жизнь посёлку Боровое, который стал быстро засе-

ляться представителями российского капитала. Их привлекли потенциальные возможности станицы для лесоводства и сельхозпроизводства.

Вслед за русскими в Бурабай проник и иностранный капитал. На берегу озера Айнаколь (Б. Чебачье) возник крупный мясо-консервный завод английского концессионера Бергеца. На этом производстве было занято более одной тысячи человек. Хозяйственное освоение Бурабая и его окрестности неизбежно повлекли за собой усиленную эксплуатацию природных богатств.

1852 год — дата основания поселка в виде казачьей станицы. Выдающийся исследователь Сибири И.Я. Словцов впервые в 1878 г., посетив Боровое, изумился его красотой и отразил это в своей исследовательской работе.

Фрагмент обложки издания представлен на рисунке 1.

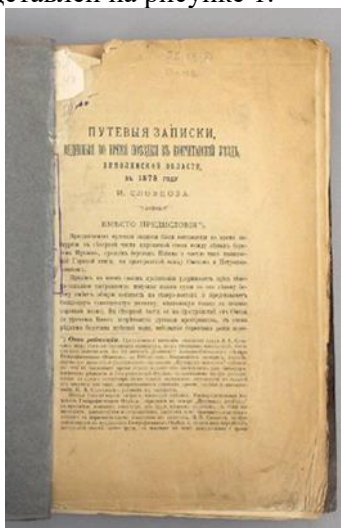

Рисунок 1. И.Я. Словцов. Путевые записки, ведённые во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878г.

Русский путешественник и географ с восторгом описал свои впечатления о поездке в Кокчетавский уезд Акмолинской области: «Едва ли во всей Киргизской степи найдется такая живописная и богатая разнообразными дарами местность, какую представляют окрестности Кокчетавских гор. На небольшом клочке земли, верст в двадцати в диаметре, горные утесы, напоминающие Кавказ и Алтай, поросшие хвоей, вошли в чудное сочетание со стихией вод, которая представляет здесь множество крупных и мелких озер с водой прозрачной, как кристалл, и окруженных баррикадами скал самых фантастических очертаний» [2; 42]

Такая характеристика края не могла не привлечь внимания других исследователей.

В 1898 г. в станице Боровской впервые открыли казенное лесничество и первую в Казахстане Лесную школу, для двухлетней подготовки специалистов лесного хозяйства — лесных кондукторов. Она смогла открыться благодаря Омской учебной базе, и её ученики активно участвовали в съёмках планов лесных массивов Борового, проводили метеорологические наблюдения, при этом занимались естественным возобновлением лесов.

До 1910 г. основное население, проживающее на территории Бурабайского лесного хозяйства, составляли казахи. Уже в 1910 г. Боровое официально приобретает статус курорта. Однако уже в 1911 г. политика местных уездных и волостных властей кардинально изменила национальный состав данного поселения, в результате чего местных казахов переселили в прилегающие степные места (Жанаталап, Мадениет и другие). Лесные уголья вошли в состав закреплённой дачно-курортной местности, что обеспечило месту репутацию курорта по каталогу XX века.

Осознав природную уникальность местности, ученый лесовод В.В. Барышевцев инициировал оформление статуса заповедника в Бурабае. Благодаря таким своевременным действиям в 1915 г. Управлением землями и государственными имуществами Акмолинской и Семипалатинской областей, было принято специальное Постановление о выделении в статус памятника природы кряжа Кокшетау, горы Синюхи и скалы с озером Аулиеколь (озеро Боровое и скала Окжетпес), находящихся в Боровском лесничестве.

Г.Е. Катанаев в своём очерке характеризует Боровое как благодатное место для отдыха [3; 2]. Изучим его описание Борового в то время. Автор отмечает, что как жилое место Боровое делится на две части: казачью и казенную. На речке Громотухи, разделяющей Боровое на части, стоят три мельницы через реку проложен каменный мост. Возможности реки хватило бы на производство электроэнергии. На территории есть консервный завод.

Казачий Боровской посёлок образовался в 50-х гг. XIX века. Первоначально это были пять-шесть избышек-полуземлянок, принадлежащих рыбакам и мельникам. Теперь это и дачное место: построено около тридцати хороших одно- и двухэтажных домов, где нижние этажи заняты хозяевами, а верхние сдаются дачникам. Кроме обывательской части поселения, есть и распланированные дачные участки, которые сдаются в аренду на двадцать четыре года за годовую плату от трёх до десяти копеек за сажень в зависимости от местоположения и размера участка.

Постройки на участках являются собственностью арендаторов. Заселено порядка сорока таких участков. Часть дач заселены непосредственно дачниками, которые живут там круглый год. Часть сдаются приезжим на лето. Так, плата за лето за всю усадьбу достигает от ста пятидесяти до трехсот рублей, а меблированные комнаты от тридцати до шестидесяти рублей за лето. На другой стороне речки количество участков доходит до семидесяти. Это приличные одно- и двухэтажные дома с балконами и бельведерами. Срок аренды таких усадеб сорок восемь лет. Арендная плата определяется торгами и колеблется от пятнадцати до двадцати копеек за квадратную сажень.

Благодаря продолжительному сроку аренды и некоторым другим удобствам, предоставляемым этой частью дачного поселения, цена на места здесь растёт быстрее, чем на казачьей стороне. Привлекательной стороной для аренды является благоустроенный природный парк, прорезанный несколькими аллеями, шоссированными дорогами и площадками, обсаженными кустарниками и деревьями, взятыми из питомника местной казённой лесной школы. Так, одна из площадок, примыкающих к берегу озера Боровое, имитирует детскую площадку. На ней устроены гимнастические горки, качели, большим столбом и прочими приспособлениями для игры детей. Другая площадка, именуемая как «Утёс дружбы», служит местом вечернего отдыха для взрослых дачников. Там устраиваются импровизированные любительские спектакли, музыкальные представления, танцы и литературные чтения. Однако специального танцзала или его подобия ни в казённой, ни в казачьей частях нет.

Также отсутствует какое-либо подобие ресторана. Поэтому дачники довольствуются либо услугами хозяев дач, либо самостоятельно готовят. Одиноким дачникам пользуются услугами 2–3-частных столовых и санатория доктора Емельянова. Свежие продукты (молоко, яйца, мясо, хлеб, овощи) поставляются из окрестных станиц и деревень. Баранина и кумыс — из казахских аулов, расположенных вблизи с русскими поселениями. Остальные продукты: чай, сахар, крупы, закуски, посуда, сладости, керосин и т.д. приобретаются в местных лавках, большая часть которых работает лишь летом. Сообщение Борового с окрестными поселениями осуществляется преимущественно на повозках.

Также Г.В. Катанаев отметил главные достопримечательности края: чистый воздух, целебная вода многих источников, лечебный кумыс. Обложка его работы представлена на рисунке 2.

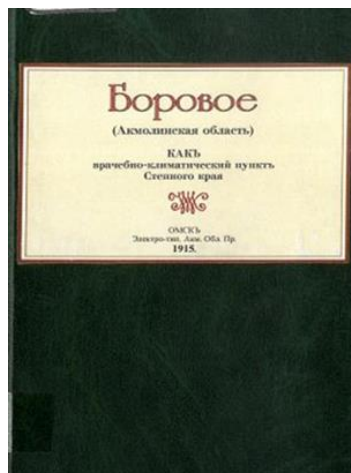

Рисунок 2. Боровое (Акмолинская область) как врачбно-климатический пункт Степного края / Г.Е. Катанаев

Исследователь выразил пожелания по дальнейшему развитию курортного края:

-научное обследование региона в плане потенциальных возможностей климата для санаторно-курортной деятельности;

-придание статуса заповедника или памятника природы;

-благоустройство территории и строительство учреждений;

-наладить эффективные транспортные пути сообщения (железнодорожного).

Исследователи Н.Я. Криницын и М.П. Мультигановский сделали географическое описание Боровского района, его лечебных средств. Изучили историю развития курорта и оценили его состояние на тот период. Определили показания и противопоказания к лечению в Боровом. Разработали справочные сведения (адрес курорта, пути сообщения, справки о курорте) [4, 5].

Процесс национализации пришел и в Боровое, в 1920 г. посёлок и его природные окрестности получили статус курорта общегосударственного значения. Начинается быстрое развитие курорта. Эти места получили мощный толчок к развитию, когда в 20-е гг. прошлого века в Щучинск была подведена железная дорога от Петропавловска по Транссибирской магистрали; стали появляться санатории. В 1927 г. с восточной стороны озера Щучье был построен санаторий «Бармашино» с противотуберкулёзной специализации. В 1926-1927 гг. П.Л. Драверт провёл исследования в районе курорта Боровое. В 1928 г. у небольшой реки Сарыбулак построен дом отдыха «Воробьевка». Для детей в 1934 г. был построен специализированный санаторий на юго-восточном берегу озера Аулиеколь (Боровое). Через год в 1935 г. на северном берегу озера Щучье заканчивается строительство здравницы для отдыха шахтёров, который позже, в годы войны, лечил раненых воинов Советской Армии.

Представители казахской интеллигенции, её литературная элита — Биржан, Ахан-Серэ, Балуан-Шолак, Ибрай Сандыбаев, Сакен Сейфуллин, Сабит Муканов, Габит Мусрепов — также связаны с Бурабаем.

Государственный заповедник «Боровое» был учрежден «Постановлением ВЦИК и СНК РСФСР от 1 июня 1935 г. Постановлением СНК КазССР и ЦК КП (б) Казахстана от 27 июня 1938 г. за № 641». П.Л. Драверт заведовал научной частью Государственного заповедника «Боровое» и благодаря его усилиям был издан научный сборник [6; 18].

2. *Этап роста и развития.* На этом этапе увеличивается поток приезжих за счёт сарафанного радио, а также появления статей об этом месте. Появляются первые брошюры и даже путеводители для туристов. Расширение потока участников влечёт и расширение возможностей, что в итоге позволяет формировать инфраструктуру (новые места размещения, службы питания, торговли и обслуживания).

Решением Наркомздрава КазССР с 1 октября 1941 г. курорт был закрыт. Правительство республики решило несколько здравниц передать Сосновскому военному санаторию и эвакуированному из Севастополя в Боровое Институту им. Сеченова. Хозяйственные предприятия курорта стали оказывать им бытовые и коммунальные услуги.

Еще до этого, в конце июля, часть помещений была отведена для размещения эвакуированных сюда группы ученых, ряда научных сотрудников и их семей из Москвы и Ленинграда, также детских учреждений Академии наук СССР. Для размещения ученых были предоставлены сорок три отремонтированные курортные дачи.

В декабре 1942 г. в Боровом находились шестнадцать академиков, пять членов-корреспондентов и ряд научных сотрудников. Всего на курорте поселили тридцать восемь ученых и членов их семей. Это были не просто научные кадры вузов или исследовательских институтов. Нет, это были академики и профессора, чьи имена знал весь мир.

В целом, во время Великой Отечественной войны сюда были эвакуированы научные институты и многие выдающиеся ученые, в том числе В.Н. Вернадский, Н.Ф. Гамалея, С.А. Бернштейн, Н.Д. Зелинский, В.Н. Сукачев и другие. Большая часть из них письменно зафиксировали свои впечатления об уникальности Борового.

3. *Этап успеха (подъёма).* Мероприятия первых двух этапов создали благоприятную среду для функционирования сложившегося курорта. Неуклонно растёт посещаемость туристов, улучшаются экономические показатели как непосредственно туристско-курортной деятельности, так и сопутствующим подразделениям, обслуживающим его. В итоге это направление полностью вытесняет первоначальные экономические функции поселения. Имеются потенциалы проявления недовольства у тех, кто в этой действительности не нашел своего места, а также из-за потери изначальной идентичности. Возможно, это отразится и на потере первоначального культурного «кода» за счёт навязчивого влия-

ния извне. Местная культура ослабляется более международной и не уникальной культурой по сравнению с тем, что, возможно, существовало раньше.

Следующий этап развития Борового начался в 1950-е гг., когда в Северном Казахстане осваивалась целина, проводилась более активно вторая волна индустриализации и в результате всего этого выросли города, чьи жители обычно едут на курорты. Так, сюда приезжали поправить здоровье люди не только со всего Казахстана, но и в целом Советского Союза. Частыми гостями местных здравниц были и иностранцы.

В 60-е гг. прошлого века для сохранения природной уникальности территории был создан Государственный национальный парк с целью обозначить разнообразие фауны региона и одновременно обосновать необходимость ее защиты и охраны. На базе парка был создан Музей природы, при котором в вольерах жили олени, косули, зайцы, белки, птицы.

Туристический кластер поселка стал стремительно развиваться за счет роста санаториев, домов отдыха, пансионатов. Выделим самые популярные из них: санаторий «Боровое» — родоначальник курортной инфраструктуры, специализирующийся на лечении и профилактике туберкулёза; санаторий «Окжетпес» — здравница кабинета министров КазССР, специализирующаяся на физиотерапевтических процедурах.

Эти самые крупные здравницы работали круглогодично, создавая рабочие места жителям поселка Боровое. В поселке была построена средняя общеобразовательная школа, дом культуры, кинотеатр, объекты соцкультбыта, многоквартирные дома. Издавалась научно-популярная литература для популяризации данного курорта. Так, М.Ж. Жандаев в популярной форме рассказал об уникальных природных условиях одного из самых красивых интересных курортных районов Советского Союза [7; 3].

4. Этап застоя. На данном этапе демонстрируется спад интереса к курорту из-за застойных явлений в его функционировании. Требовательному туристу уже мало того, что есть, он ждёт чего-то нового, неординарного. В целом, первоначальная привлекательность курорта ослабевает, сокращается турпоток, снижается его экономическая эффективность, постепенно изнашивается имеющаяся инфраструктура. Окончательное закрытие некоторых предприятий приведет к росту безработицы.

В 1990-е гг. Боровое, как и почти весь Казахстан, пережило серьёзные социально-экономические потрясения. Многие здравницы закрылись или работали ограниченно лишь в летний период. Туристический поток резко сократился. Однако ситуацию спасло перенесение столицы в Астану, которое вызвало рост новых баз отдыха в данном регионе. В последние годы численность населения Борового растёт с каждым годом.

5. Этап обновления. На данном этапе у туристического курорта было два варианта: либо закрыться, либо взять курс на обновление и разработать более устойчивые стратегии, основанные на более низком числе посетителей. Омоложение включает в себя вливание денежных средств либо от частной компании, либо от правительства, чтобы создать новую достопримечательность на оригинальном курорте, чтобы повысить его популярность. При этом, ключевая роль отводится частному предпринимательству в таких секторах туристической индустрии, как средства размещения, питание, туроперейтинг, транспорт и зоны развлечения и отдыха.

На данном этапе прослеживается омоложение курорта Бурабай как за счет средств государства, так и за счет частных инвестиций. В 1991-м г. исполнилось 280 лет Поляне Абылай хана в Боровом и состоялось открытие Музея. В 1998-м г. был выпущен почтовый блок, включающий марки 240–241, посвящённый озеру Боровое (Бурабай). В 2000-м г. создан Государственный национальный природный парк Бурабай. С 24 августа 2005 г. курортный посёлок стал именоваться как Бурабай. В 2009-м г. впервые в Казахстане введён в эксплуатацию первый в Казахстане шестиполосный автобан Нур-Султан–Щучинск, что позволило увеличить поток туристов. Бурабай с 2010-го г. стал действующей игровой зоной Казахстана, что позволило привлечь дополнительные инвестиции в развитие поселка.

Включение поселка в состав основного туристического кластера региона и страны, в целом, позволяет увеличить перспективы и возможности развития. Целевые индикаторы развития со стороны государства позволили существенно преобразить посёлок Бурабай.

Так, построены и введены в эксплуатацию крупные объекты туризма: отели, гостиничные комплексы, рестораны, кафе, зоны отдыха и релакса, спортивные объекты, развлекательные заведения,

аквапарк, бассейны, парк аттракционов, беговые и велодорожки, организован прокат велосипедов, катамаранов, лодок, катеров и т.д.

Модернизирована инженерная и транспортная инфраструктура, проведена очистка озер, установлены зоны интернет-обслуживания, разработаны и оборудованы туристические маршруты, этно-аулы, позволяющие развивать различные виды туризма: культурно-познавательный, экологический, спортивный, лечебно-оздоровительный и деловой.

В настоящее время курортные мощности региона значительно возросли и в ближайшем будущем Бурабай готовится принять до трех миллионов туристов в год. В июне 2022 г. Национальный природный парк Бурабай включен в список всемирных геопарков ЮНЕСКО. Таким образом, уникальный курорт получил международный статус и признание. В результате наблюдается рост населения в поселке.

Проследим динамику численности населения посёлка в период с 1959 по 2020 гг. (рис. 3).

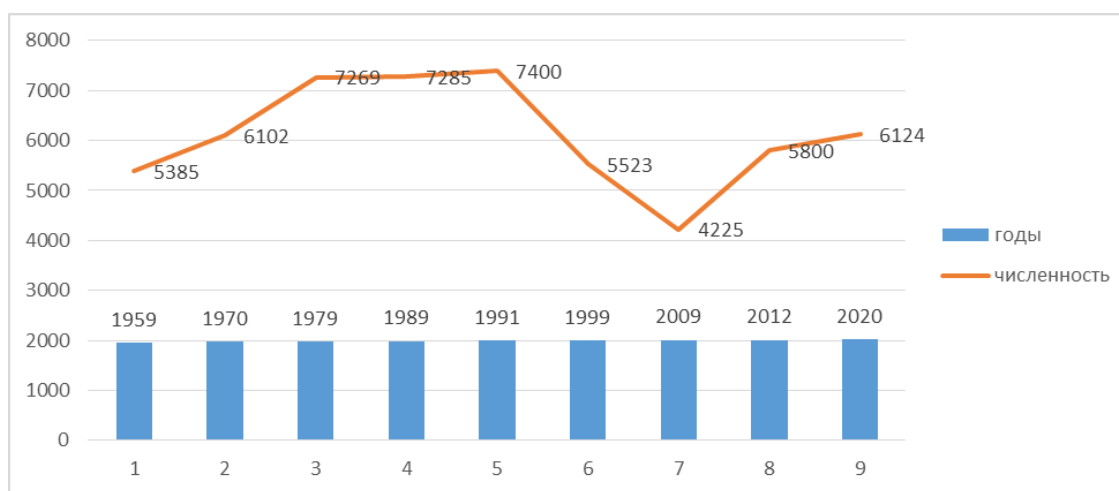

Рисунок 3. Динамика численности населения посёлка Боровое

Графические данные показывают, что численность населения посёлка в период с 1959 по настоящее время постоянно меняется. Так, четко прослеживается тенденция роста до 1991 г., затем наступает спад, который в 2012 г. сменяется ростом. Данные изменения, в целом, соответствуют концептам модели Батлера.

Выводы

Исследование показало, что ретроспективный анализ становления и развития курортного поселка Боровое на основе аналитической модели жизненного цикла Батлера позволил выделить не только динамику основных этапов становления и развития, но и раскрыть его развитие в исторической параллели. Комплексный подход позволил отразить влияние непосредственно исторической эпохи на ход развития курортного поселка в Степном крае. Это доказывает глубинную взаимосвязь научной мысли в ее различных сферах проявления.

Использование источников по истории становления курортного посёлка позволило воссоздать историческую «картину» этого процесса. Каждый из рассмотренных пяти этапов развития посёлка затрагивал различные эпохи истории. Хронологические рамки исследования составили период с середины XIX в. по настоящее время, который совпал с периодами нахождения Казахстана в составе Российской империи, с «советским» периодом, с периодом обретения суверенитета.

Уникальность исследуемого объекта (посёлок Боровое) заключается в его природной составляющей. Следует выделить основополагающие факторы в развитии Бурабая — природная уникальность, сохранение ассортимента курортологических потенциалов, открытость ко взаимодействию с внешним миром. Поселок зародился как курортное место, сегодня его статусность в этой сфере сохранена и преумножена. Отрадно, что исторические перипетии не смогли повлиять на этот процесс. Более того, сегодня Бурабай остается жемчужиной Казахстана.

Обозначим ключевые даты в истории развития курортного поселка по годам:

- 1852 — основание поселения в виде казачьей станицы «Боровская».
- 1910 — Боровое официально приобретает статус курорта.
- 1920 — национализация и признание курортом общегосударственного значения.
- 1935 — учреждение Государственного заповедника «Боровое».
- 2000 — создание Государственного национального природного парка «Бурабай».
- 2005 — курортный посёлок стал именоваться как «Бурабай».
- 2010 — статус игровой зоны Казахстана.
- 2022 — статус биосферного резервата ЮНЕСКО.

Итого 170-летняя история курортного поселка рассмотрена в параметрах модели Р. Батлера.

Используемая модель жизненного цикла Батлера в контексте истории поселка Бурабай позволяет сделать вывод о том, что анализ жизненного цикла является одним из наиболее эффективных инструментов анализа процессов в течение длительного периода времени. Эти процессы включают параллельное историческое и туристическое развитие поселка. Предлагаемая методология объясняет модель процесса развития курортного поселка и помогает в планировании процесса развития будущего Бурабая. Текущее развитие курортного посёлка обусловлено неразрывной связью реальной практики с планируемыми задачами увеличить посещаемость курорта Бурабай к 2030 г. до 3 млн человек в год.

Исследование, проведенное с учётом взаимосвязи исторического и географического факторов, подтвердило, что история связана с пониманием временного измерения человеческого опыта (времени и хронологии). География связана с пониманием пространственного измерения человеческого опыта (пространство и место) и по своей природе является постоянным спутником исторических исследований.

В исследовании раскрыта не только история курорта Боровое, но и прослежено его поэтапное функциональное территориально-географическое развитие из небольшого посёлка до современного международного курорта. Проверка модели на основе эмпирических и исторических данных стала комплексным подходом для объективной оценки развития курортного поселка. Использование этого инструмента повышает синергичность исследования, а также его глубину и полноту.

Список литературы

- 1 Батлер Р. Концепция цикла эволюции туристической зоны: последствия для управления ресурсами / Р. Батлер // Канадский географ. — 1980. — Т. 24. — № 1. — С. 5–12.
- 2 Слопцов И.Я. Путевые записки, ведённые во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 г. / И.Я. Слопцов // Записки ЗСОИРГО. — Кн. 3. — Омск, 1881. — 152 с.
- 3 Катанаев Г.Е. Боровое (Акмолинская область) как лечебно-климатический пункт Степного края / Г.Е. Катанаев. — Омск: Электротипограф. Акмолинского Областного Правления, 1915. — 23 с.
- 4 Мультиановский М.П. Курорт Боровое. Его прошлое и настоящее / М.П. Мультиановский. — Омск: Управл. курорта, 1923. — 86 с.
- 5 Криницын Н.Я. Курорт «Боровое» (Сибирская Швейцария): науч.-попул. очерк / Н.Я. Криницын; под ред. проф. П.И. Зарницына. — Омск: Учеб.-производ. полиграф. мастерская Сиб. худож.-промышл. техникума им. Врубеля, 1928. — 88 с.
- 6 Государственный заповедник и курорт Боровое: сб. ст. / ред. П.Л. Драверт. — Омск: Омгиз, 1940. — 116 с.
- 7 Жандаев М.Ж. Курорт Боровое: очерк / М.Ж. Жандаев. — Алма-Ата: Знание, 1981. — 32 с.

И.А. Мухамадеева, Е.Т. Ельжанова, Р.М. Мухамадеева

Бурабай елдімекенінің тарихы Батлер моделі тұрғысынан

Мақалада Батлер үлгісіне сәйкес «Бурабай» курорттық елдімекенінің қалыптасу тарихы қарастырылған. Батлер моделі туристік курорттың дамуындағы бес бөлек кезеңді көрсететін өмірлік цикл диаграммасы, яғни: ашылуы, қалыптасуы және дамуы, табысы, тоқырауы, жаңаруы. Бірінші кезеңде елдімекеннің зерттелгені және адам санының аз екендігі белгілі болған. 1910 жылы шипажай құру туралы Жарлық шықты. 1920 жылдан бастап Кеңес өкіметі мен азаматтық қатығыстар орнағаннан кейін, Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен Бурабай елдімекенінің айналасындағы бүкіл аймақ бүкіл РСФСР-де ұлттық маңызы бар курорттық орын ретінде танылды. 1935 жылы «Бурабай» Мемлекеттік қорығы ұйымдастырылды. Қалыптасуы мен дамуы кезеңінде бұл орындар дамуға күшті серпін алды,

яғни өткен ғасырдың 20-жылдарында Петропавлдан Транссібір магистралі бойынша теміржолды жеткізу және Шортанды қаласында санаторийдің пайда болуы. Келесі кезеңде — Ұлы Отан соғысы кезінде ғылыми институттар мен көптеген көрнекті ғалымдардың эвакуациялануы болды. Елдімекеннің дамуының жаңа кезеңі 1950 жылдары тың және тыңайған жерлер игерілген кезде басталды. Тоқырау кезеңінде, 1990-шы жылдары курорттық орынның тартымдылығы әлсіреді. Батлер моделіне сәйкес, курортты жаңарту кезеңі екі қарама-қарсы векторды білдіреді: құлдырау немесе тұрақты даму стратегиясын әзірлеу.

Кілт сөздер: елдімекеннің тарихы, зерттеу, Батлер үлгісі, қорық мәртебесі, курорттық елдімекен, даму кезеңдері, ұлттық парк, туризм, «Бурабай» ұлттық табиғи паркі.

I.A. Mukhamadeyeva, Y.T. Yelzhanova, R.M. Mukhamadeyeva

The history of the village of Borovoe in the perspective of Butler's model

The article discusses the history of the formation of the resort village “Borovoye” in accordance with the Butler’s model. Butler’s model itself breaks down the development process of a tourist resort into five separate stages: discovery, growth and development, success, stagnation, renewal. At the first stage, the settlement is explored or discovered by a small number of people. From the sources of those years, it is known that in 1898 in the pine forest surrounding Lake Borovoye, by decree of the tsarist administration, the State Forestry was created to protect forests. In addition, the next decree on the foundation of the health resort followed in 1910, in which patients with pulmonary tuberculosis and other diseases, primarily related to the respiratory system, would be treated. After the establishment of Soviet power and civil confrontation, starting in 1920, the entire area around the settlement of Borovoye was recognized by a decree of the Council of People’s Commissars as a resort place that received nationwide significance throughout the RSFSR. Over time, when the uniqueness of the healing air and the diverse flora, as well as the beauty of these places were generally recognized, in 1935 the Borovoye State Reserve was organized. At the stage of growth and development, these places, as a rule, receive a powerful impetus for development, in our case; this is the laying of the railway from Petropavlovsk along the Trans-Siberian Railway in the 20s of the last century and the appearance of a sanatorium in Shchuchinsk. The next phenomenon is the evacuation of scientific institutes and many prominent scientists here during the Great Patriotic War. A new stage in the development of the village began in the 1950s, when the development of virgin and fallow lands began in Northern Kazakhstan. During the period of stagnation and in the difficult nineties, when the republic found itself in a socio-economic crisis, the popularity of the Borovoye resort decreased somewhat, as the income of the population decreased in these years, because of which the initial attractiveness of the resort place weakened. Currently, due to the pandemic, directly related to diseases of the respiratory system, the need for the Borovoye resort has increased dramatically. According to Butler’s model, there are two options during the renewal of a tourist resort: to decline, or to rejuvenate and develop more sustainable strategies.

Keywords: history of the settlement, research, Butler model, status of the reserve, resort settlement, stages, development, national park, tourism, “Burabay” National Natural Park.

References

- 1 Butler, R. (1980). Kontsepsiia tsikla evoliutsii turisticheckoi zony: posledstviia dlia upravleniia resursami [The Concept of Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources]. *Kanadskii geograf — Canadian Geographer*, 24, 1, 5-12 [in Russian].
- 2 Slovtsov, I.Ya. (1881). Putevye zapiski, vedennye vo vremia poezdki v Kokchetavskii uезд Akmolinskoi oblasti v 1878 godu [Tour notes taken during a trip to Kokchetav district. Akmola region in 1878]. *Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geografiskogo obshchestva - Notes of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society. Kniga 3 - Book 3*. Omsk [in Russian].
- 3 Katanaev, G.E. (1915). Borovoe (Akmolinskaia oblast) kak vrachebno-klimaticheskii punkt Stepnogo kraia [Borovoe (Akmola region) as a medical climatic point of Steppe region]. Omsk: Elektropografiia Akmolinskogo Oblastnogo Pravleniia [in Russian].
- 4 Multanovskii, M.P. (Ed.). (1923). Kurort Borovoe. Ego proshloe i nastoiashchee [Resort Borovoe. Its past and present]. Omsk: Upravlenie kurorta [in Russian].
- 5 Krinitsyn, N.Ya. (1928). Kurort “Borovoe” (Sibirskaia Shveysariia): nauchno-populiarnyi ocherk tipa spravochnika [Resort Borovoe (Siberian Switzerland): Popular science essay like a reference book]. Omsk: Uchebno-proizvodstvennaia poligraficheskaia masterskaia Sibirskogo khudozhestvenno-promyshlennogo tekhnika imeni Vrubelia [in Russian].
- 6 Dravert, P.L. (Ed.). (1940). Gosudarstvennyi zapovednik i kurort Borovoe: sbornik statei [State reserve and resort Borovoe: Collection of articles]. Omsk: Omgiz [in Russian].
- 7 Zhandayev, M.Zh. (1981). Kurort Borovoe: ocherk [Resort Borovoe: essay]. Alma-Ata: Znanie [in Russian].

С.Т. Набиев*, Т.С. Садықов, Ж.О. Хасенова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: nabiev-92@mail.ru; sadykov_ts@enu.kz; farxat.kz@mail.ru)*

Қазақстанда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шаралары: тарих және тағылым (XX ғ. 20-30 жж.)

Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кеңес Одағындағы, соның ішінде оның құрамында болған Қазақстандағы сталиндік тоталитарлық биліктің қазақ ауыл шаруашылығындағы ірі байлар мен орташа ауқатты адамдарды тап ретінде жою, шаруашылықты казармалық социализм талаптарына сай ұжымдастыру жасау мақсаты, барысы мен зардаптары туралы баяндалып, ғылыми баға берілген.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Қазақ АКСР-ы, сталиндік ұжымдастыру, тоталитаризм, казармалық социализм, геноцид, тәркілеу, ашаршылық, репрессия, миграция, демография.

Kipicne

Қазақстанның XX ғасырдың бірінші ширегіндегі тарихы сталиндік өктем саясаттың халқымызға әкелген орасан зор алапаты, қасіреті және қайғысымен ерекшеленеді. Бұл мерзім қазіргі ұрпаққа халықты еркінен айырып, күштеу, зорлау, жазалау, көпшілігінің лажсыздан туған жерлерін тастап, шет жұртқа босуы, бірнеше миллиондаған адамдардың өмірін жалмаған аштықпен есте қалады. Тура осы бейбіт уақытта қазақ ұлты өз тарихында бұрын болып көрмеген санының жартысына жуығынан айырылды. Егерде адамзаттың өткеніне талдау жасайтын болсақ, бейбіт уақыттағы өзінің мемлекеті тарапынан жасалған мұндай әдейі қырғын ешқандай елде болып көрмеген екен. Ауылдар, аудандар мен тұтас аймақтар тұрғындарсыз бос қалды.

1929-1931 жылдары Қазақстанда 372 көтеріліс болып, оған 80 мыңға жуық адам қатысты. Көтерілістер халықтың республикадан тыс жерлерде, соның ішінде шетелде жаппай қоныс аударуымен қатар жүрді. Тек 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін Қазақстан аумағынан 281230 шаруа қожалықтары көшіп кетті, олардың біраз бөлігі Қытай, Иран және Ауғанстан аумағында пайда болды. Тұрақты әскерлер мен ОГПУ органдарының күштерімен бүлікші халыққа қарсы қатыгез жазалау әрекеттері жүргізілді. 1929-1931 жылдардағы ірі көтерілістер мен толқуларға қатысқаны үшін 5551 адам сотталды, олардың 883-і атылды. Жалпы, Қазақстанда мәжбүрлеп ұжымдастыру кезеңінде 100 мыңнан астам адам қуғын-сүргінге ұшырады [1; 92].

Кеңес Одағы кезіндегі тоталитарлық режим басшыларының жасаған қылмысының халыққа зардабы орасан зор болды. Тарихтағы осындай қасіретті кезеңді зерттеу және халыққа түсіндіру тарихшы қауымның парызы. Кезінде бұл тақырыпқа шетелдік ғалымдар — М. Олкотт, Р. Конквест, С. Уиткрофт және тағы басқалар өздерінің көлемді зерттеулерін арнады. Қазақстандық ғалымдар да жүйелі түрде осы мәселемен шұғылданып келеді. Алайда тақырыптың маңыздылығы мен оқиғаның Қазақстанның барлық өңірлерінде орын алуларына байланысты оның маңызын толық ашу үшін әр аймақтың осы бағыттағы тарихын зерттеу аса қажеттілікке айналып отырғандығы белгілі. Мысалы, осылардың қатарындағы Орталық Қазақстан аудандарындағы ұжымдастыру мен тәркілеу өзі жеке диссертациялық зерттеу тақырыбына жетерлік мәселе.

Зерттеу әдістері

Мақалада ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихилық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері қолданылған. Ең алдымен осы кезеңге қатысты ғылыми еңбектерді талдау және оны зерттеудің әдістерін анықтай отырып, деректерді салыстыру, талдау және статистикалық мәліметтерді қарастыру сияқты өзекті мәселелерден бастап қараған жөн деп санаймыз.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nabiev-92@mail.ru

Осы себепті бірнеше ғалымдардың зерттеуіндегі методологиялық принциптерін ашып қарастырысақ.

Ресейлік ғалым Г.Ф. Добронеженко былай деп жазады: «Кеңес ғылымында «сыныптық талдаудың лениндік әдістемесі» деп аталатын объективті көзқарас аясында дамыған әлеуметтік құрылымдарды зерттеу әдісі бар. Өтпелі кезеңдегі кеңестік қоғамның әлеуметтік құрылымын дамытудың лениндік тұжырымдамасы «социализмнің жеңісі нәтижесінде жаңа таптардың пайда болу негізінен емес, осы сыныптардың әлеуметтік келбетін, олардың іштей құрылымы мен олардың арасындағы қатынасты өзгерту тұрғысынан келді» [2; 1-25]. Ол рас, бұрын тарихи оқиғаларды зерттеуде маркстік-лениндік теория-методология негізінде тұжырымдар жасалды. Қазіргі уақытта әлем ғалымдары тарихты өркениеттік көзқарас тұрғысынан зерттейді және уақыт контекстінде қарастырады.

Ресейлік ғалымдар П.И. Косов және А.Б. Брендева «Основы демографии» еңбегінде: «Зерттеу объектісіне алынып отырған тақырып тарихи-демографиялық мәселемен тығыз байланысты. Демография әдісі — спецификалық әдістерді қолданады. Онда ең алдымен өз пәні зерттеледі, бұл теориялық анализдің бірлігі, статистикалық өлшемдер саяси және ғылыми анализдерді анықтайды [3; 6]. Демек, тарихи-демография саласы бойынша осы зерттеуге алынған тақырыптағы саяси оқиғалар мен статистикалық мәліметтерді салыстырмалы зерттеуге болады деген қорытынды шығады.

Белорус ғалымы В.Н. Сидарцов «Методологические проблемы истории» атты еңбегінде: «Қоғамдағы адамдарды құрылымына қарай статистикалық мәліметтерге сүйеніп зерттегенде, ішкі демографиялық факторлар ашыла түседі. Онда миграция және тұрғындардың тууы, өлімі деген мәселелер қарастырылады. Зерттеу тұрғысынан алғанда тарихи-демография автономды пәнаралық бағытта жұмыс жүргізуі нәтижесінде демографиялық талдауларды жүзеге асырады», [4; 265] - деген тұжырым жасаған.

Зерттеу нәтижесі

Алайда көптеген онжылдықтар бойы осындай аса ауқымды қасіреттің деректері жасырылып келді, олар ресми кеңестік тарихнаманың беттерінде жарияланбады. Кеңестік насихат ұжымдастыруды ол бүкілхалықтық қолдау алған «Ұлы революциялық жетістік» деп бағалады [5; 13-14].

Өкінішке орай «Өткен ХХ ғасыр халқымыз үшін қасіретке толы, зобалаң да зұлмат ғасыр болды. Ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды. Оның жарасы бір ғасырдан бері әлі жазылмай келеді» [6; 3].

Өзінің халқына осыншама қасірет әкелген сталиндік ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың көптеген себептері болғандығы белгілі. Олардың қатарында: күштеу, мәжбүрлеу мен жазалауға негізделген мемлекеттік жоспар мен қоғамдық меншікті басшылыққа алған социалистік экстенсивті экономиканың тұрақты негіздегі өнімділігін арттыру, ауыл шаруашылығындағы ұжымшарлар мен кеңшарлардың тегін еңбегін пайдалану арқылы Кеңес Одағының ауыл шаруашылығын, соның ішінде астық өнімдерін мол көлемдегі шетке шығарушы елге айналдыру.

Осылармен қатар КСРО-ны халық жаулары ретіндегі екпінді құрылыстарға айдалған миллиондаған адамдардың тегін де ауыр еңбегін пайдалана отыра индустрияландыруды іске асырып, социализмнің капитализмнен артықшылығын дәлелдеу мақсат етіп қойылғандығы белгілі.

1920 жылдардың ортасына дейін мемлекеттің экономикасының қарқынды дамуын іске асыра бастаған Жаңа экономикалық саясатты капитализмді қайтадан әкелуші деп бағалаған сталиндік жүйе толығымен тоқтатты. Атап айтқанда: «БК(б)П ұйымдарына 1928 жылғы ақпанда жазған нұсқау хатында Сталин өзіне тән үзілді-кесілді өсиеттік мәнерде: «Біздің Жаңа экономикалық саясаттан бас тартатынымыз, азық-түлік салғыртын енгізгеніміз, кулактарды тәркілейтініміз туралы әңгімелер контрреволюциялық сандырақ болып табылады, оған қарсы табанды түрде күресуіміз керек. ЖЭС біздің экономикалық саясатымыздың негізі және ол тарихи ұзақ мерзімге созылады» деп жазды.

Алайда кең ауқымды экспроприациялық акциялар, дәлірек айтқанда, Жаңа экономикалық саясат өзінің қоғамды үдемелі реформалаудың оң үлгісі ретіндегі ақиқаттығын іс жүзінде жойып, ісқимылдан жалаң декларациялық сипатқа айналып кетті [7; 752].

Нақты деректерге сүйенетін болсақ, ЖЭС қысқа мерзімде Бірінші дүниежүзілік және Азамат соғыстары, жиырмамыншы жылдардың басындағы құрғақшылықтың зардаптарына ұшыраған экономиканы жылдам қалпына келтіре бастады. Мысалы, Қазақстан бойынша осы мерзімдегі ауыл шаруашылығының онды нәтижелерін төмендегі көрсеткіштер арқылы айқын білуге болады. Мал шаруашылығы жалпы мал саны — 1924-1925 жылдары — 24 миллион бас, 1925-1926 жылдары — 26,5 миллион бас, 1926-1927 жылдары — 29 миллион басқа жетті [8; 190].

Жаңа экономикалық саясаттың нәтижелі жүргізілуінен Қазақстандағы «Ірі қара мал 1923 жылы 1922 жылмен салыстырғанда 4 миллион басқа артық, жұмыс малы биыл өткен жылмен салыстырғанда бір миллионға артық болды» [9; 3].

Егерде сол кезеңдегі Қазақстанның жекелеген аймақтарындағы мал санының өсуіне талдау жасайтын болсақ, Батыс Қазақстанның Адай уезіндегі «Қой 1909 жылы — 56720, 1925-1926 жылдары — 504295 бас» [10; 16] болған. Яғни уездегі жергілікті қазақтардың негізгі малы қойдың саны он есеге жуық өскен. 1926 жылы бұл уездегі түйе мен жылқы саны да қазақтар үшін ең қолайлы болған 1909 жылғы көрсеткішіне таяп келген.

Осылармен қатар 1920 жылдың бірінші жартысынан-ақ Қазақстанда халық тұтынатын көптеген жеңіл өндірісі тауарларымен бірге негізгі азық-түлік түрлерінің бағасы едәуір көлемде арзандай бастады. Атап айтқанда: «1923 жылдың қазан айындағы Ақмола губерниясындағы тұрмысқа қажетті тауарлармен қатар азық-түлік түрлерінің арзандауы туралы: тиісінше әр киллограм қант 1 қазанда 60 тиыннан 52 тиынға, арзандау деңгейі 13%; бидай тиісінше киллограммы 75 тиыннан 57 тиынға, арзандау деңгейі 24%; сиыр майы киллограммы 25 тиыннан 21,2 тиынға, арзандау деңгейі 14%; мал еті киллограммы 9 тиыннан 7 тиынға дейін, арзандау деңгейі 22% болды. Барлығы орта есеппен 22% арзандаған» [11; 36]. Ал мұның өзі мемлекеттің экономикасының халықтың негізгі сұранысын барынша қамтамасыз етуге мүмкіндігінің молайғандығын көрсетіп береді.

Міне осылай, Жаңа экономикалық саясат қысқа мерзімде барша Кеңес Одағы сияқты Қазақстан халық шаруашылығының барлық бағыттарына даму мен өсу әкелді. Соның ішінде ауыл шаруашылығы бойынша: егістік аумағының көлемі ұлғайды (1928 жылы — 4 млн гектарға дейін; 1924 жылы — 2,1 млн гектар); астық және басқа ауыл шаруашылығы дақылдары түсімінің жалпы көлемінің өсуі байқалды. 1928 жылы Қазақстан елдегі жиналатын астықтың 4-тен 1-ін берді; мал саны 1928 жылы 40,5 млн басқа көбейді (1922 жылы — 12,2 млн бас болды); кедей және батрақтық шаруашылықтардың қысқаруы негізінде ауылдық жерлердегі ауқатты топтың үлес салмағы арта түсті (80 %-дан артық). 103 коммуна және 650 ауыл шаруашылық артелі жұмыс істеді [12; 38-39].

Алайда, аталған оңды көрсеткіштеріне қарамастан, 1920 жылдардың соңынан Кеңес Одағында сталиндік казармалық социализм талаптары толығымен енгізілді. Экономикалық дамудың негізіне күштеу, зорлау, қорқыту, тегін еңбекке мәжбүрлеу, мемлекеттік жоспар мен тапсырманы орындау міндеттілігі енгізілді. Бұған керісінше, адамдардың социалистік қоғамға деген қатынастары өзгерді, еңбек өнімділігі төмендеді.

«Жеке меншік адамды қанаудың көзі, социализмнің жауы» деген қағида үстемдік етіп, Жаңа экономикалық саясаттың тірегіне айналған, елдің дамуын қамтамасыз ете бастаған жеке меншік иелеріне барлық бағыттарда бітіспес күрес бастау алды. Осы арқылы Сталин өзін «маркстік социализмді нақты іс жүзіне асыруды, оның дұрыстығын дәлелдеуді, әлемдік пролетариаттың көсемі» ретінде көрсетуді мақсат еткендігі белгілі. Өнімділігі ауа райы мен жер жағдайына тәуелді, техникалық жабдықтаудан артта қалған кеңестік ауыл шаруашылығындағы бұл жоспарын адамдардың барлығын күштеу мен қорқыту үстемдік ететін казармалық социализм талаптары негізіндегі ұжымдастыру арқылы іске асырмақ болды. Ұжымдастырудың қысқа мерзімдік жоспары бекітілді. Соның ішінде мал шаруашылығы тұтастай жеке меншік және көшпелі жағдайға бағындырылған Қазақстандағы ұжымдастырудың да нақты, шұғыл қысқа кезеңдік мерзімі айқындалды.

Осы мақсаттағы жаппай ұжымдастырудың басталуына байланысты БК(б)П Орталық Комитеті шешім қабылдаған алғашқы қаулыларының ішінде: «Ет проблемасын шешуге байланысты шаралар» (1929 жылғы 20 желтоқсан) мал шаруашылығымен айналысатын қазақ шаруаларының тағдырында шешуші рөл атқарды. Мұнда «ірі ет өндіретін мемлекеттік совхоздарды ұйымдастыру», колхоздардағы мал шаруашылығын өркендету және «ет өнеркәсібін жасау негізінде» мал шаруашылығын қайта құру кезек күттірмейтін міндет ретінде ұсынылды [13; 320]. Ал мұның өзі жеке меншік толық басымдық еткен көшпелі қазақ малшыларының болашағын шешіп бергендей еді.

Бұл саяси сипат алған жалпықоғамдық науқанды 1928-1932 жылдар аралығында толығымен іске асыру міндет етіп қойылды. Республикаға берілген ұжымдастыру мерзімін сол уақыттағы Қазақ АКСР басшылығы одан да аз мерзімде аяқтауға шешім шығарды. Мысалы бұл мазмұндағы БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің бірінші хатшысы Голощекиннің: «Қазақстандағы негізінен байырғы қазақ тұрғындары орналасқан ауыл шаруашылығы мәселесін шешудің негізгі жолы ұжымдастыру болып табылады. Осының негізінде қысқа мерзімде отырықшыландыруды іске асыру керек. Бұл біріншіден, ұжымшарлар кеңшарлармен бірге ауыл шаруашылығындағы қоғамдастырылған секторда ерекше басымдық танытады деген сөз.

Бұдан ары біз кедейлер мен орташаларға барынша көмектесуіміз керек, ұжымшарлық және кеңшарлық құрылымды жедел іске асыруымыз қажет. Соның ішінде екі жылдың ішінде Петропавловск және Қостанай округтерін, ал биылғы жылдың көлемінде жоғарыда аталған округтерді есептемегенде, Үржар және Келес (Сырдария), Шемонайха және Жаңа Семей (Семипалатинск), Марток және Мұхаджар (Ақтөбе), Талдықорған және Еңбекші қазақ (Алматы), Зауральск және Тепловск (Орал), Максим Горький және Цюрупин (Павлодар) округтерінде 15932000 рубль мемлекет қаржысын жұмсай отыра жаппай ұжымдастыруды іске асыру жоспарланып отыр. Жаппай ұжымдастырудың биылғы жылғы көлемі 30%-ға жетеді. Бесжылдықтың аяғына бүкіл өлкені жаппай ұжымдастыру жоспарланып отыр [14; 69], – деген мәлімдемесі ұжымдастыруға Мәскеуден берілген уақытты одан ары қысқарта түсті.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығын толығымен ұжымдастыру бірнеше кезеңдер арқылы өткізу жоспарланды. Оның алғашқысы белсенді мал шаруашылығы ісін ұйымдастырушыларға «халықты қанаушы» деген атау беріліп, малдарын толықтай олардың қарсылықтарына қарамастан тәркілеу арқылы мемлекет қарамағына алу болды. Бұл істің кеңестік саяси маңызы Голощекиннің БК(б)П Қазақ өлкелік пленумында жасаған баяндамасындағы: «Мәселенің екінші бөлегі ауыл туралы. Бұл мәселенің маңыздылығы толығымен түсінікті, оны жасыруға болмайды. Қазақ ауылында Кеңес өкіметі жоқ. Шығыс аймақтардағы таптық ажыраудың бірінші қадамы жергілікті бүкіл қанаушы топтардың бұқараға ықпалын жою, олармен кеңестік ұйымдардың барлық орындарындағы күрес болып табылады».

Сондықтан да байлардың күштеулеріне және олардың ауылдың экономикалық және саяси өміріне ықпал етулеріне қарсы күреске жеткілікті көңіл бөлінуі тиіс [15; 168-186], – деген сөзінде айқындалды. Міне сондықтан да 1920 жылдардың соңынан қазақтардың малдарын зорлықпен тәркілеу белсенділікпен бастау алды. Сол уақыттағы Қазақстанның саяси басшылығының: «Ауылда біз неге ие болдық? Үлкен өсу, алайда байлардың өсуі, рулық қатынастардың сақталынуы, ескі салттың одан ары дамуы. Сондықтан да негізгі міндет ауылда кедейлерді ұйымдастыра отыра, олардың кеңестік нақты мемлекеттегі орнын белгілеу арқылы байларға қарсы бағытталған экономикалық шараларды іске асыру болып табылады» [16; 26], — деген шешімі бұл істің бітіспес таптық мәнін ашып берді.

Жергілікті қазақтардың малдарын мемлекет иелігіне тартып алу 1928 жылғы 27 тамызда қабылданған «Аса ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарға тәркілеу жасау және жер аудару туралы» декретте көрініс тапты.

Бұл декретке сәйкес 700-ге жуық шаруашылық тәркілеуге ұшырады, олардан 144745 мал (ірі қараға шаққанда) тәркіленді. 113 мыңға жуық мал іле-шала ұжымдық шаруашылықтарға (29 мың немесе 26 пайызы) және кедей-батрактар шаруашылықтарына (85 мың немесе 74 пайызы) қайтадан бөліп берілді.

Науқанның қорытындысы таңғажайып сияқты болып көрінді. Ресми органдардың есептерінде ауылда орташалар үлесінің 76%-ға дейін көбейгені, ал кедейлер үлесінің керісінше 18%-ға дейін азайғаны туралы мақтаныш сезіммен хабарланды.

Осындай жағдайдағы бай-кулактарды тәркілеу саясаты партиялық-кеңестік мекемелер тарапынан заңнамалық тұрғыда бекітілді. 1930 жылдың басында: «Мемлекеттің колхоз құрылысын қолдау шарасы және ұжымдастыру қарқыны туралы» қаулы шығысымен мүліктерді колхозға өткізу мақсатында шаруаларға қарсы ауқымды күштеу (жер аудару, түрмеге жабу, ату) науқаны басталды. «Бай-кулактарды тап ретінде жою» деген саяси ұранға айналды.

1928 жылдың 27 тамызында ҚАКСР ХКК әлеуметтік жағынан таптық белгілері бар шаруаларды анықтаудың нұсқауын дайындады. Нұсқаудың бірінші тарауы бойынша жер аударуға мынадай шаруалар жіберілді: а) көшпелі аудандарда 400-ден жоғары ірі қара малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар және отырықшы аудандарда — 150-ден жоғары ірі қара малы бар адамдар, сонымен қатар жергілікті халыққа зиянын тигізіп, өзінің рулық беделін пайдаланып, экономикалық үстемдік орнатушылар және ауылды кеңестендіруге кедергі келтірушілер; б) ірі қараға шаққанда мал саны көрсетілген мөлшерден аз болса да, жергілікті билік өкілдері қоғамға зиянды, әлеуметтік жағынан қауіпті саналған адамдар.

1930 жылғы 11 қаңтардан бастап БК(б)П шаруаларға қарсы «Барлық шептерде шабуылдау туралы» құжатты бекітті. Қаулының теориялық шеңберіне сәйкес бай-кулактарды тап ретінде жою, осы кезеңдегі партияның жұмыс тәжірибесіндегі дәрежелілікпен ұштасты [17; 74-76].

Шаруалардың малдарын тәркілеу республика партия, кеңестік ұйымдарының басты жұмысы ретінде белгіленіп, оны ойдағыдай өткізуге, тізімге алынғандардың малдарын толығымен алуға ауылдарға «ең катал нұсқау және үлкен құқықтық еркіндікпен қаруланған 4812 өкіл аттандырылды. Олар-

дың бәріне тән іс-мәселенің мәніне бармау мен қаһарлы қаталдық болды. Негізгі нысана орташалардың ауқатты тұратындарына бағындырылды. Алайда мәселенің анық-қанығына барып жатпаған өкілдер, көбіне нағыз орташаларды кейде тақыр кедейлерді де құрықтады» [18; 240].

Малды осындай күш көрсету жолымен тәркілеу Қазақстанның барлық аймақтарында бір мезгілде жүргізілді. Бұл іс Қарсақпай ауданын да айналып кетпеді.

Жалпы Қызылорда округі бойынша 55 бай шаруашылық тәркіленуге тиісті болды. 1928 жылдың қазанына 35 шаруашылық тәркіленіп, олардан 13669 мал алынды. 1929 жылдың сәуіріне округте 54, соның ішінде 33 жартылай көшпелі, 21 көшпелі шаруашылық тәркіленіп, 53 шаруашылық округтен аластатылды. Жоспарланған 27571 бас малдың 18376-і тәркіленді [19; 232].

Қазақ өлкелік партия комитетінің кезекті пленумында қазақтардың малдарын тәркілеудің алғашқы кезеңінің қорытындысына талдау жасай келе Ф.И. Голощекин: «Екінші мәселе — ірі бай-жартылай феодалдарды тәркілеудің қорытындысы туралы. Тәркілеу ауылдың әлеуметтік жағдайын бірден өзгертеді; тәркілеу ауылдың экономикалық даму бағытын да өзгертеді; тәркілеу ауылды жартылай феодалдық рулық қатынастардан тазалау және оны кеңестендіруге нақты жағдайлар жасаудың мықты әдістерінің бірі болып табылады».

Тәркілеудің жетістіктері Өлкелік партия комитетінің V конференциясынан кейінгі бағытының дұрыстығын дәлелдейді. «Жетістік біздің тәркілеуді белгілі әдістермен өткізуімізде болды, біз ҚазОАТКОМ-ның (КазЦИК) заңын шығардық, біздің қолымызда билік бар, ГПУ бар. Әрине біз заңның күшімен және біздің аппарат арқылы әрекет еттік. Табыстың кілті осында. Біз негізінен алғанда 700 шаруашылықтан тәркілеу арқылы ірі қара малға айналдырғанда 150 мың малды тәркілеп, батрактар мен кедейлердің 20633 шаруашылығына бөліп бердік және 293 жаңа колхоз құрдық.

Біріншіден, біз жартылай феодалдық және патриархалдық қатынастарға батыл шабуыл жасадық, біз ауылдан рулық жартылай феодалдық қатынастарды іске асырып, ауылдың дамуына мүмкіндік бермейтін ең ірі, ең қауіпті тап жауларын аластаттық» [20; 327-329], – деп қанағаттана көрсетті.

Осындай жағдайдағы малдарын тәркілеу арқылы «байларды әлеуметтік топ ретінде құрту қазақтарды жалпы ұлттық апатқа ұшыратты. Қазақтардың ұлт ретінде өмірге келгеннен бергі ең сойқанды соққы болған 1920 жылдардың басындағы қасіреттің түп төркіні сол ірі байлардың шаруашылығын құртуда жатқанды» [21; 238].

Ал, тәркілеудің екінші кезеңіне айналған «1930 және 1931 жылдарда Қазақстанда 12265 шаруашылық тәркіленді, яғни кем дегенде 60-70 мың адам, оның ішінде қарт адамдар, балалар мен әйелдер, азапты қуғын-сүргінге ұшырағанын байқаймыз. Солардың көпшілігі осы азаптан қайтыс болды» [22; 210].

Бұлармен қатар «1930 жылдың аяғына дейін республиканың 60 астықты және мақта өсіретін аудандарында күштеу арқылы ресми есептерде «қулақтық-байлардікі» деген 3,1 мың шаруашылық жойылды [23; 200].

Ауылдағы ірі және орта жеке меншік иелерінің малдарын толығымен алып, өздерін қанаушы тап ретінде жер аударудың бастапқы толқыны аяқталуымен бір мерзімде сталиндік жүйе ауыл тұрғындарының толықтай көпшілігін құраған малдары аз және малсыз қалған кедей шаруаларды олардың күштеу мен қорқыту арқылы ұжымдастыруға құлшыныспен кірісті. «Біздің жолымыз басқаша: жеке орта және кедей шаруашылықтарды көтере отыра, кеңшарлар мен ұжымшарларға (және оны нақты іс жүзіне асыра отыра) бағыт алуымыз керек. Ұжымдастыру негізіндегі отырықшыландыру және машиналық техникамен көмектесу. Нақты осы жол ғана батрақтық, кедей және орта шаруашылықтарға өз жерлерін өндірістік тұрғыда игеру, жартылай көшпелі, бір мезгілде байлардың қанауларынан құтқара отыра, егін шаруашылықты емес шаруашылықтан отырықшы егіншілік және егіншілік-мал шаруашылықты бағытқа жылдам өтуге жағдай жасайды. Барлық ауыл шаруашылығы тұрғындарын жаппай ұжымдастыру арқылы егін шаруашылығына көшу және егістік көлемін кеңейту» [24; 537-557], – деген Голощекиннің мәлімдемесі Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың сталиндік мақсатын толықтай аша түсті.

Бұл большевиктік эпербақан саяси науқанның барысы мен оның қайғылы қорытындысы дәлел болатынындай, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру ешқандай дайындықсыз, оның мақсатын түсіндірусіз жүргізілді. Күштеу, зорлау мен қорқыту негізгі әдіске айналды. Жоғарыда аталып кеткеніндей, оны қысқа мерзімде, ауыл шаруашылығы еңбеккерлерін түгелдей қамту негізгі шарт етіп қойылды. Тарихи мағлұматтарға жүгінетін болсақ: «Егер 1928 жылы Қазақстанда барлық шаруа қожалықтарының 2 %-ы колхозға біріксе, 1930 жылғы 1 сәуірде олардың 50,2 %-ы, ал 1931 жылғы қазанға дейін

65 %-ға жуығы колхоздар қатарына күшпен тартылды. Ал кейбір аса белсенділік көрсеткен «екпінді» аудандарда колхоздастыру қарқыны мұнан да жоғары болды. Мысалы, Орал және Петропавел округтерінде осы мерзім ішінде шаруа қожалықтарының 70%-дан астамы колхоздарға енгізіліп үлгерілді. Қарқынның үдере түскендігі сондай, 1931 жылғы күзде республикадағы сол кездегі 122 ауданның 78-де ұжымдастыруға мәжбүр етілген шаруа қожалықтарының саны 70-тен 100 %-ға дейін жетті» [25; 5].

Бүкіл Қазақстан бойынша ұжымшарларға кіруге қарсы болғандарға қарсы зомбылық көрсету, тіпті жазалау шаралары толығымен іске асырылды. Мысалы: «Ұжымшарларға бірігудің бастаушылары насихат көрсеткендей, кім ұжымшарларға кіргісі келеді?» деген шақырудың орнына «Ұжымдастыруға кім қарсы?» деген сұрақтар қойды. Егерде шаруалар ұжымдастыруға ниет білдірмеген, «буржуазиялық» жеке меншіктен айырылғысы келмеген кезде оларға күштеуге негізделген «тәрбие-леу» шаралары қолданылды.

Атап айтқанда, жергілікті жерлерден ату жазасымен қорқыту (ату жазасына кесілгендердің бастарынан бірнеше рет асыра ату іске асырылып, оларды шошытты), аязда шешіндіру, конвойдың алдында барша деревня арқылы жалаң аяқпен қарда жүргізу, адамдарды мұздың ойықтарына лақтыру және тағы басқа жазалау туралы хабарлар түсіп тұрды [26; 10-17].

Күнкөрісінің көзі — соңғы малдарынан айрылған, күш қолдану мен жер аударылудан, жазаланудан шошынған, отырықшылық өмірге үйренбеген, осыдан барып барар жерлері қалмаған ауыл қазақтарының басым бөлігі жанұяларымен ұжымдастыруға қарсылық ретінде туған жерлерін тастап, лажсыздан шекарадан жасырын асып, көрші елдерге бас сауғалауға мәжбүр болды. Ал олардың жол бойындағы аурудан, аштықтан, кеңес шекарашыларының оғынан қаза тапқандары қаншама. Барған жерлерінде ешкімнің күтіп алмағандығы да белгілі. Бұл туралы мұрағат құжаттары, тарихи деректер молынан мағлұматтар береді. Аталған мазмұндағы: «1932-1933 жылдары Шыңжаңда Шәуешек көшелерінен аш адамдардың тобырын жиі көруші едік. Менің есімде олар біртүсті, әбден жүдеген, тіпті өлікті көз алдыға келтіретін: сұрғылт түсті киімдері жыртылған, мүлдем сұрланған, жалбыраған шашты, жүздері мен қолдарын тығыздала қысқан сұрланған тері, ішіне қарай кіріп кеткен от шашып, рақымшылық күткен көздерін ұмыта алмаймын. Бұлар Шығыс Қазақстанның шекаралық ауылдарынан қашып келген қазақтар еді. Олар өте көп болатын. Қызыл мешіттің кең ауласында олардың мыңдаған тобы бір-біріне тығыз топтасып шайқалып тұратын. Адамдар ешқандай айқайламай, сөйлемей, сұрамай әрбір өтушіге қолдарын созатын еді.

Түнге қарай бұл тобыр әр қараңғы көшелерге, үйлер арасындағы қалтарыстарға тарап, көшелерге орналасқан ұйғыр ас пісіру орындарының маңайларын паналайтын. Ал таңертең күн шығысымен қала көшелерін көтерем ат жегілген арбамен қарт қазақ аралайтын. Жендері қолтықтарына дейін түрілген, ұсталар пайдаланатын былғары шалғыш таққан екі ұзын бойлы ұйғыр арбамен қатарлас жүріп отыратын. Олар келесі өліктің жанына келіп, оны иығы мен аяғынан ұстап, арбаға лақтыратын. Ол толған кезде қарт мұсылман зиратына қарай бет алатын.

Мен барлығын айтқаным жоқ. Шәуешектен Ласты өңіріне, одан ары Тарбағатай арқылы Хабарасу асуына дейінгі жол бойы өлген қазақтарға толы болатын және олардың кейбіреулерінің қойындарынан кеңес ақшалары шығып жататын. 1933 жылдың көктемінің аяғында аш тобырлар қала көшелерінде көрінбейтін болды. Оларды қайда ығыстырды және олардың одан арғы жағдайлары қалай болды, ол жағы ешкімге белгісіз еді» [27; 100], – деген осы оқиғаларға куәгердің жазбасы жоғарыдағы айтылғандардың бір мысалы ғана.

Осы уақытта жалпы Қазақстан бойынша ауыл тұрғындарының көрші елдерге лажсыздан қоныс аударулары бұрын болмаған дәрежеде етек алып, орташа есеппен шекаралық аудандардағы жергілікті тұрғындардың жартысына жуығы жасырын қоныс аудару бастады. Мысалы: «1928 жылға дейін-ақ ауыл шаруашылығындағы қайта құруларға қарсылық ретінде шаруалар Қазақстаннан тыс жерлерге кете бастады. 1930 жылдың сәуірінде Қазақ АКСР Халкомының «феодал-бай элементтердің шекаралық аудандардан Қытайға жасырын көшулеріне қарсы күрес туралы» қаулысы шығарылды. Онда атап айтқанда жазалау шаралары ғана емес, тұрғындардың әлеуметтік қауіпті топтары — байлар мен кулактарды, олардың жанұя мүшелерін 100 шақырымдық шекаралық аймақтан аластату және бандиттік құрылымдарға көмек көрсеткен адамдарды жазалау қарастырылды.

Әскерлер мен ОГПУ органдарының жазалау науқаны халықтың қарсылығын тоқтата алмады. Тек 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін елеулі бөлігі негізінен Қытай, Иран, Ауғанстанға 281230 шаруашылық көшіп кетті. Толық емес деректер бойынша 1932 жылдың тамызына дейін Алматы облысының 14 ауданынан Қытайға 11530 шаруашылық қоныс аударды. Құлжадағы кеңестік консулдың мәліметі бойынша Семей мен Шығыс Қазақстан облыстарынан Қытайға қо-

ныс аударғандардан Тарбағатай округіне 11,5 мың жанұя немесе 90 мыңнан артық адам келген. Қазақ КСР басшылығының қорытындысы бойынша Шыңжаңның солтүстік аудандары тұрғындарының үштен бірі Қазақстаннан келгендер болған.

1932 жылдың 4 наурызындағы Кремльде Сталинге арналған ерекше хабарламада: «Павлодар ауданынан Батыс Сібір территориясына тұрғындардың 50%-на дейінгісі қашып кеткен». 1930 жылғы аштық пен астықтың шықпауынан Батыс Сібір өлкесіне қашқан қазақтарды саны 150 мыңға дейінгі адам болған.

Өз халқының тағдырына жаны ауырып, алаңдаған Тұрар Рысқұлов қазақтардың Қазақстаннан тыс жерлерге көшуі туралы 1933 жылдың наурызында И.В. Сталинге жазған хатында: «Қоныс аудару жекелеген аудандар бойынша барлық тұрғындардың 40-50 пайызын құрайды», - деп көрсетті. 1 миллион 300 мың қашқындардың 676 мың адамы мүлдемге Қазақстаннан қоныс аударды [28; 278].

Ал, келесі деректегі Қытайдан пана таппай қайтадан туған жеріне жасырын өтіп, шекарада Қабимолла Жексембаевтың 1934 жылдың 29 қазанындағы Ішкі істер бөлімі комендатурасы төтенше өкіліне берген жауабындағы: «Аса қатты аштықтан байларды қосқанда барлық эмигранттар қайтадан қайтуға құштар. Алайда олардың көпшілігі мұны істей алмайды, өйткені азық-түліктері және өту көліктері жоқ. Биыл келе алмайтындардың онда аштықтан өлетіндіктерін білемін» [27; 74], – деген түсінігі шет жерде пана таппаған қазақтардың қайғылы тағдырларын жеткізеді.

Кеңестік ұжымдастырудың одан арғы қасіреті — малдары ұжымшарларға түгелдей, тартып алынып, күн-көріссіз қалған қазақтардың жаппай аштыққа ұшырауы болды. Индустриялық дамуы алға басып, өнеркәсібі өркендей бастаған, тура осы мерзімде шетелдерге астық өнімдерін шығарудан алдыңғы орын алған Кеңес Одағындағы өз тұрғындарының бір үзім нан бұйырмай, арты орасан зор қырғын әкелген жаппай аштыққа ұшырауын сталиннің өз халқына жасаған «геноциды» деп ашық айтуға болады. Егерде нақты деректерге сүйенетін болсақ: КСРО-дан сыртқа астық шығару көлемі 1928 жылы — 0,1 млн тонна; 1929 жылы — 1,3 млн тонна; 1930 жылы — 4,8 млн тонна; 1931 жылы — 5,2 млн тонна болған [21; 240].

Міне осылай, Кеңес өкіметінің алдын-ала дайындалмаған және асығыс ұжымдастыру ісінен зардап шегіп, тозуға ұшыраған, аштыққа тап болған тұрғындарының басына түскен қайғылы сәтте де ешқандай көмек көрсетілмеді. Қарапайым халық өкілдерін айтпағанда, сол уақыттағы Қазақстанның белгілі ұлт жанашырлары — партия, мемлекет қайраткерлерінің БК(б)П Орталық Комитетіне, кеңес үкіметі басшылығына осындай алапатты жағдай туралы жазған хабарламалары түгелдей жауапсыздықпен қалдырылды.

Нәтижесінде «Кеңестік саяси ұжымдастыру елдің барлық аудандарында орасан бүлдіру мен қайғы әкелді. Қазақстанда оның экономикасының өзіндік ерекше жағдайына байланысты (байырғы тұрғындарының көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты) қасірет болмаған жағдайда орын алды. Қазақтар үшін ұжымдастыру отырықшы өмір салтына күштеп ауыстырушылық және қазақ тұрғындарының басым бөлігінің өмір сүруінің негізіне айналған дәстүрлі мал шаруашылығын қирату бағытымен жүргізілді.

Егер де 1930 жылы Қазақстан өзіндегі 40 миллион бас мал болуы арқылы ет өндіру мен оны шығарудың негізіне айналса, 1932 жылы онда барлығы 5 миллион ғана мал болып, екі жыл бұрынғының 8-ден 1-і ғана қалды.

1932 жылғы санақ бойынша қалған малдың 28% ғана тұрғылықты қазақтарға тиесілі болды. Егерде негізгі қазақ тұрғындарының 90%-ның негізгі кәсібі мал шаруашылығы және өмір сүруінің басты көзі болғандығын ескерсек, бұл мәліметтер Т. Рысқұловтың сөзімен айтқанда «қазақтар үшін өлшеусіз апат болды».

Қазақтардың дәстүрлі экономикасы мен өмір салтын аяусыздықпен бұзу болмаған мөлшердегі қолдан жасалған аштықтың себебіне айналды. Ол миллиондаған қазақтардың аштықтан құтылу мақсатымен өздерінің үйлерін тастауларына мәжбүр етті, алайда жол бойында аштық пен аурудан қазаға ұшырады [29; 15-16]

Малдарын толығымен тәркілеу, кеңес орындарының ет жоспарын орындау мақсаттарындағы оны күшпен тартып алу, ұжымшарларға өткізбеу мақсатындағы малдарын жаппай жасырын сою, т.б. Қазақстанның барлық аудандары мен ауылдарында орын алды. Жекелей тоқталатын болсақ: «Күшпен ұжымдастыру және малды қоғамдастыру салдарынан 1929-1933 жылдар аралығында жоғарыда аталған Қарсақпай ауданында мал басының қысқару деңгейі төмендегідей болды: 1929 жылы — 320 мың бас, 1930 жылы — 270 мың бас, 1931 жылы — 106 мың бас, 1932 жылы — 16 мың бас және 1933

жылы — 8 мың бас. Міне осылай қарастырып отырған мерзімде ауданда мал басы 30 есеге қысқарған [19; 73].

Мал басының осындай ондаған есе, тіпті одан да көп мөлшерде қысқаруы республиканың барлық өңірлеріне жайылды. Міне осындай жағдай жалғыз ғана күн көрісі малынан айырылған, кеңес өкіметі тарапынан оларға ешқандай көмек шаралары жасалмаған, жергілікті қазақтардың одан арғы тағдыры белгілі болды.

«Бүкіл елді шарпыған ашаршылық етек алды, жұрт соңғы малдарынан айырылды, тентіреді. 1931-1933 жылдары мал қорының күрт азайып, жойылып кетуіне байланысты халық босып, бір үзім нан іздеп кетті. Кей деректерде ауыл-аймақтардағы өзен бойындағы аштан өлген адамдардың көмусіз денелері жатқандығы былай тұрсын, қалалардың өзінде осындай сұмдық көрініс тапқан. Теміржол бекеттерінде өлген адамдардың мәйіттерін күн сайын қала сыртына алып кетеді екен.

Қаншама адам азық іздеп жол үстінде өлген. Тіпті кей ауылдарда жол торып, жалғыз-жарым кетіп бара жатқан адамдарды ұрып өлтіріп, етін жеген жағдайлар да кездеседі, [28; 17] — деген келесі дерек те халқымыздың басынан өткізген осындай бұрын болып көрмеген қайғының көлемін қазіргі ұрпаққа жеткізеді.

Бұл уақытта аштық қысып, барар жері қалмаған, шетел аса алмаған шарасыз ауылдың қазақ тұрғындары мүліктерін тастап, балалары мен қарттарын сүйреп, жаяу-жалпы тамақ іздеп, қоныстар мен қалаларға ағылды. Міне осылай Қазақстанда лажсыздан жасалған ішкі және сыртқы қоныс аудару аса зор көлемде орын алды. Мысалы: «Соңғы 1,5 айда Павлодар аш, кір, шоқпыт киген адамдардың келуіне куә болды. Бұл адамдар, негізінен қазақтар қалаға жақын аудандардан келуде. Әр күн сайын жаңадан адамдар қосылады. Қоқыс салатын орындар басқалар шығарып тастағандарды алып, жеп жатқан аш адамдарға толып кетті. Ауруханалар мен емханалар аштықтан өліп жатқандарға толған. Қаланың маңы және қаланың өзінде үсіп және аштықтан өлген адамдардың өліктері үнемі кездеседі. Нан сұрап келіп, босағада құлап, өліп кеткендер мысалдарын, кейде шаналарға тиелген мүліктерінен басқа қалаға келе жатқан жолда қайтыс болған баланың денесі салынған артынан сүйретіліп келе жатқан қазақтардың жанұяларының жағдайларын білеміз. Аш, жартылай үсінген балаларды босағаға тастап кетеді. Біздің сұрақтарымызға олар: «Менің әкем қайтыс болған, менің шешем қайтыс болған, Менің үйім жоқ, Менің тамағым жоқ» деп жауап береді.

Бір үйден келесі үйге қайыр сұрап келетін ашыққан адамдардың айтуынша, кейбір ауылдар мен қоныстар мүлдемге иен қалған, ал басқаларында жүздеген жанұялардан бір-екі, ең жақсы жағдайда он шақты ғана адамдар қалған.

Тұрғындардың бір бөлігі Сібірге кетсе, қалғандары аштыққа ұшырауда және өлуде. Павлодар облысында 1931 жылғы тіркелген тұрғындардың жартысынан азы ғана қалған. Көптеген ауылдар өмір сүруін тоқтатты, Бесқарағай ауданында үш жүз отбасыдан ауылдық кеңестің әкімшілігі ғана қалған [29; 15-16], - деген ресми мәлімдеме бұл айтылғандарды бекіте түседі.

Туған халқымыздың осындай ешқандай соғыссыз, табиғат апатынсыз жағдайдағы тозғынға түсіп, жасырын шетел асып, баудай қырылған қасіретті тарихын баяндайтын деректерді көптеп келтіре беруге болады.

Кеңестік ұжымдастырудан тозғындаған қазақ ауыл тұрғындарының қолынан келген келесі наразылығы республикамыздың барлық аймақтарын қамтыған күші тең емес қарулы көтеріліске шығуы болды. Қазақстандағы кеңестік ұжымдастырудың тарихын кеңінен зерттеуші Т.О. Омарбековтың жазуынша: «1929-1931 жылдары бой көтерген халық наразылықтарының «кейбір жерлерде көтеріліс сипат алғанын» Ф.И. Голощекин өзінің И.В. Сталинге жазған хатында ашық мойындады. Бірақ осынау бұқаралық бас көтерулер кеңес өкіметі жүргізіп отырған күштеу саясатына қарсы бағытталғандықтан ресми партиялық және үкіметтік іс-қағаздарда, құжаттарда біржақты тұрғыда «бандиттік қозғалыстар» ретінде бағаланды. Ресми құжатта «оларға 80 мыңға жуық адам қатысқаны» айтылады. Бұл көтерілістердің ауқымы бүкіл Қазақстанды шарпып, Алтайдан Маңғыстауға дейінгі үлкен аймақты қамтығанын Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ораз Исаевтың өзі де 1932 жылы тамызда И.В. Сталинге жазған хатында мойындаған еді [13; 142].

И.В. Сталин бастаған кеңес өкіметі өзіне қарулы қарсы шығушыларды ешқандай кешірімсіз және аяусыздықпен талқандады. «Көтеріліс ошақтары артиллерия, тіпті авиацияны пайдаланған тұрақты әскерлер күшімен қаталдықпен басылып, негізінен балалар, әйелдер, қарттар қырғынға ұшырады. Қозғалысқа қатысқандары үшін ОГПУ орындары арқылы 5551 адам жазаланып, оның 883-і атылды. Сотсыз жазаланғандар саны одан да көп болды» [23; 298].

Сталиндік осындай ұжымдастыру саясатына қарсы көтерілістердің қатарындағы «Алматы облысындағы Балқаш (бұрынғы Шоқпар) ауданында шаруаларды жаппай ұжымдастырудың өзіндік «ерекшелігі» болды. Мұнда жергілікті белсенділер халықты колхоздарға зорлап кіргізумен шектелмей олардан колхозға мүше болғандары үшін арнайы салық алатынды да шығарды.

1930 жылдың 3 сәуірінде ауданға келген көшпелі халық соты байларды жер аудару мәселесін талқылап жатқан кезде кеңес үйіне наразы халық басып кірді және Кеңес үкіметінің осындағы уәкілдерін тұтқындап, қамап тастады. Соттың барлық іс қағаздары өртелді. Көтерілісшілер аудандағы «Охотсоюздың» магазинін тонап, ондағы қарулармен қаруланып алды. Көтеріліс басып тасталынды. Көтеріліске белсенділік көрсеткендер, қатал жазаланды. Қылмысты жауапкершілікке 57 адам тартылды. Олардың ішінен Қазақстан ПП ОГПУ-нің Ерекше үштігінің 1930 жылғы 30 мамырдағы шешімімен 30 адам атылды, 20 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі әр түрлі мерзімдерге концентрациялық лагерлерге айдалды. 2 адам 3 жыл мерзімге Қазақстанның басқа жерлеріне жер аударылды» [13; 151-152].

Ал бұл деректер Қазақстан бойынша большевиктік казармалық социализмнің ауыл шаруашылығында ұйымдастырған қасіретіне қарсы көтерілістің бір ғана тарихы болып табылады.

Қорытынды

Міне осылай, қазақ халқының XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы тарихы бақытсыздық, қырғын әкеліп, тұтас бір ұлттың жартысына таяуын қырғынға ұшыратып, елеулі бөлігін жат жерге амалсыздан қоныс аудартқан қайғылы оқиғалар орын алуымен ерекшеленеді. Сталиндік жеке басқа табыну мен казармалық социализм саясатының орасан зор көлемдегі кінәсіз адамдарды жоюдың сынақ алаңына айналдырылған қазақ жері осы бүгінгі күнге дейін оның қасіретінен айырыла алмай келеді. Халқымыздың қазіргі ұрпағының кез келгенінің жанұясында өткен ата-бабаларының ауыр тағдыры салып кеткен жара бар. Олардың барлығы да сол уақыттағы сталиндік тоталитарлық жүйе мен асыра сілтеушілікке қарғыс айтады. Мұндай апаттың ешқашан, еш халықтың өмірінде қайталанбауын тілейді.

Сондықтан да ұлтымыздың кеңестік ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезіндегі тарихын барынша зерделеп, шетелдік және отандық басылымдарда жариялау тарихшы ғалымдардың міндеті деп есептейміз. Себебі бұл ерекше тарих. Оның зардаптарын тек қазақ халқы емес, барша әлем білуі, біздің осындай қайғымызға ортақтасу керек. Сонымен бірге сталиндік бұл ойранға әлемдік тұрғыда ғылыми баға берілуі тиіс.

Қазақ елінің басына қара бұлт болып өткен аталған уақыт тарихына әлемдік деңгейде баға берілуі үшін:

- бұл тақырыпты әлі де құпиялары ашылмаған халықаралық және республикалық деңгейдегі мемлекеттік архив деректері негізінде жариялау;

- Қазақстандағы сталиндік ұжымдастыру толығымен жарияланған қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі көпсериялы документалды және көркем телесериалдар түсіріп, көрсетілуін қамтамасыз ету;

- БҰҰ арнайы ұйымдары арқылы Кеңес Одағындағы, соның ішіндегі Қазақстандағы жеке басқа табыну, ұжымдастыру, тағы да басқа саясаттың құрбандарын дүниежүзілік деңгейдегі еске алу күнін белгілеуге қол жеткізу;

- Қазақстанның әрбір облыс, аймақтарында халқымыз басынан кешкен осы аштықтың құрбандарын еске салатын ескерткіштер ашу.

Міне, осындай шаралар атқарылғанда қолдан жасалған бұл аштық құрбандарының рухын барша адамзаттың бүгінгі және келешек ұрпақтарының жадында қалдыру, оның енді қайталанбауын қамтамасыз етуде нақты істер атқарылды деп есептеуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Омарбеков Т.О. Тарихпен өрілген тағдыр / Т.О. Омарбеков. — Астана: «Ана тіл – Ата тарих» Баспа зерттеу орталығы, 2007. – 292 б.

2 Доброноженко Г.Ф. Методология анализа социальной группы «кулаки» в отечественной историографии / Г.Ф.Доброноженко // История России. — 2009. — № 5. — С. 1–25.

3 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (әрі қарай — ҚР ПА). — Қ. 5-Н. — Т.1. — Іс. 2935. — П. 13-14.

- 4 Сидорцов В.Н. Методологические проблемы истории / В.Н. Сидорцов. — Минск, ТетраСистемс, 2006. — 265 с.
- 5 Верт Н. История Советского государства (1900–1991). — М.: ИНФРА-М; Изд-во «Весь мир», 2003. — 480 с.
- 6 Қозыбаев М.К. Тарих зердесі / М.К. Қозыбаев. — Алматы: Ғылым, 1998. — 224 б.
- 7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық [Мәтін]. 4-том. Кеңестік кезеңдегі Қазақстан. — Алматы: «Атамұра», 2010. — 752 б.
- 8 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 190.
- 9 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. — Қ. 30. — Т.1. — Ис. 98. — П. 3.
- 10 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 203. — П. 16.
- 11 ҚР ПА. — Қ. 139. — Т. 1. — Ис. 643. — П. 36.
- 12 Алексеенко А.Н. Курс лекции по истории Казахстана / А.Н. Алексеенко, А.Ф. Жаксылыков. — Усть-Каменогорск: Изд-во ВКТУ им. Д. Серикбаева, 2011. — С. 38, 39.
- 13 Омарбеков Т.О. XX ғ. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы / Т.О. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1997. — 320 б.
- 14 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 541-546-557.
- 15 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 483. — П. 168-186.
- 16 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 26.
- 17 Аяган Б.Г. 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты — Правда о голоде 1932–1933 годов / Б.Г. Аяган, Ж.У. Кыдыралина, А.М. Ауанасова, А.Н. Кашкимбаев, М.Л. Анафинова, К.М. Ильясова; под ред. Б.Г. Аягана. — Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. — 336 с.
- 18 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов – Алматы: Ататек, 1995. — 253 б.
- 19 Алланиязов Т.К. Коллективизация по-каракапайски (1928–1933) / Т.К. Алланиязов. — Алматы: Фонд «XXI век», 2001. — 232 с.
- 20 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 327-328-329.
- 21 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы: Атамұра. — 2003. — Б. 238-239.
- 22 Махат Д. Қазақстандағы тоталитаризм және қуғын-сүргін / Д. Махат. — Астана: Елорда, 2006. — 225 б.
- 23 Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры: учеб. пос. / Н.Э. Масанов, Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 608 с.
- 24 ҚР ПА. — Қ. 141. — Т. 1. — Ис. 38. — П. 537-557.
- 25 Қозыбаев М. Қазақстандағы күшпен ұжымдастыру / М.К. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілхожин. — Алматы: Ғылым, 1992. — Б. 5.
- 26 Садықов Т.С. История крестьянских выступлений в Казахстане (1929–1932 гг.): методология проблемы // Вестн. Евразий. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. — 2002. — № 1-2. — С. 10–17.
- 27 Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция (1928–1957 гг.): сб. док. — Усть-Каменогорск: ЦДНИ ВКО, 1998. — 100 с.
- 28 Тұрсынова Ж.Ж. Ғасырлар бойы созылған қасірет / Ж.Ж. Тұрсынова // Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. — Қарағанды: Экожан, 2012. — Б. 278.
- 29 ҚР ПА. — Қ. 5-Н. — Т. 1. — Ис. 2935. — П. 15-16.

С.Т. Набиев, Т.С. Садықов, Ж.О. Хасенова

Меры по коллективизации сельского хозяйства в Казахстане: история и опыт (20–30-е гг. XX в.)

В статье изложена научная оценка цели, хода и последствий сталинской тоталитарной власти 20–30-х годов XX века в Советском Союзе, в том числе и в Казахстане, ликвидации крупных и средних богатых людей в казахском сельском хозяйстве как класса, коллективизации хозяйства в соответствии с требованиями казарменного социализма.

Ключевые слова: Советский Союз, Казахская АССР, сталинская коллективизация, тоталитаризм, казарменный социализм, геноцид, конфискация, голод, репрессии, миграция, демография.

S.T. Nabiyeu, T.S. Sadykov, Zh.O. Khasenova

Measures to collectivize agriculture in Kazakhstan: history and experience (20–30s of the 20th century)

This scientific article outlines and provides a scientific assessment of the purpose, course and consequences of Stalin's totalitarian power of the 20-30s in the Soviet Union, including in Kazakhstan, the elimination of the large rich and medium rich people in Kazakh agriculture as a class, collectivization of the economy in accordance with the requirements of barracks socialism.

Keywords: Soviet Union, Kazakh ASSR, Stalinist collectivization, totalitarianism, barracks socialism, genocide, confiscation, famine, repressions, migration, demography.

References

- 1 Omarbekov, T.O. (2007). Tarikhpen orilgen tagdyr [Fate intertwined with history]. Astana: “Ana til – Ata tarikh” Baspa zert-teu ortalygy [in Kazakh].
- 2 Dobronozhenko, G.F. (2009). Metodologiya analiza sotsialnoi gruppy “kulaki” v otechestvennoi istoriografii [Methodology of analysis of the social group “kulaki” in national historiography]. *Istoriia Rossii - History of Russia*, 5 [in Russian].
- 3 Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-N. — Op. 1. — D. 2935. — L. 13-14 [in Kazakh].
- 4 Sidortsov, V.N. (2006). Metodologicheskie problemy istorii [History of methodological problems]. Minsk: TetraSistems [in Russian].
- 5 Vert, N. (2003). Istoriia Sovetskogo gosudarstva (1900–1991) [History of the Soviet state 1900-1991]. Moscow: INFRA-M; Izdatelstvo “Ves mir” [in Russian].
- 6 Kozybayev, M.K. (1998). Tarikh zerdesi [Intelligence of history]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 7 (2010). Qazaqstan tarikhyy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. In 5 volumes. Vol. 4. Kenestik kezendegi Qazaqstan - Kazakhstan in the Soviet period. Almaty: “Atamura” [in Kazakh].
- 8 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 190 [in Kazakh].
- 9 QR OMA [Central State Archive of the Republic Of Kazakhstan]. — F. 30. — Op. 1. — D. 98. — L. 3 [in Kazakh].
- 10 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 203. — L. 16 [in Kazakh].
- 11 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 139. — Op. 1. — D. 643. — L. 36 [in Kazakh].
- 12 Alekseenko, A.N. & Zhaksylykov, A.F. (2011). Kurs lektzii po istorii Kazakhstana [Course lecture on History of Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Izdatelstvo Vostochno-Kazakhstanskogo tekhnicheskogo universiteta imeni Dauleta Serikbayeva [in Russian].
- 13 Omarbekov, T.O. (1997). XX g. 20-30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti: komekshi oqu quraly [20th century The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s: Educational tool]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 14 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op.1. — D. 38. — L. 541-546-557 [in Kazakh].
- 15 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op.1. — D. 483. — L. 168-186 [in Kazakh].
- 16 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 26 [in Kazakh].
- 17 Aiagan, B.G., Kydyralina, Zh.U., Auanasova, A.M., Kashkimbayev, A.N., Anafinova, M.L. & Iliasova, K.M. (2012). 1932-1933 zhyldardagy asharylyq aqiqaty — Pravda o golode 1932–1933 godov [The truth about the famine of 1932-1933]. Almaty: TOO “Litera-M” [in Kazakh], [in Russian].
- 18 Nurpeiisov, K. (1995). Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 19 Allaniiazov, T.K. (2001). Kollektivizatsiia po-karsakpaiksi (1928–1933) [Collectivization by Karsakpayski 1928-1933]. Almaty: Fond “XXI vek” [in Russian].
- 20 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 327-328-329 [in Kazakh].
- 21 Nazarbayev, N.A. (2003). Tarikh tolqynynda [In the tide of history]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 22 Makhat, D. Qazaqstandagy totalitarizm zhane qugyn-surgin [Totalitarianism and repression in Kazakhstan]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 23 Masanov, N.E., & Abylkhozhin, Zh.B. (2001). Istoriia Kazakhstana: narody i kultury: uchebnoe posobie [History of Kazakhstan: people and culture: textbook]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 24 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 141. — Op. 1. — D. 38. — L. 537-557 [in Kazakh].
- 25 Kozybayev, M., Aldazhumanov, K.S., Abilgozhin, Zh.B. (1992). Qazaqstandagy kushpen uzhymdastyru [Collectivization by force in Kazakhstan]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

26 Sadykov, T.S. (2002). Istoriiia krestianskikh vystuplenii v Kazakhstane (1929–1932 gg.): metodologiiia problemy [History of peasant protests in Kazakhstan (1929-1932): methodology problems]. *Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova - Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University*, 1-2, 10–17 [in Russian].

27 (1998). Pod grifom sekretnosti. Otkochevki kazakhov v Kitai v period kollektivizatsii. Reemigratsiia (1928–1957 gg.): Sbornik dokumentov [Under the rubric of secrecy. Emigration of Kazakhs to China in the period of collectivization. Re-emigration, 1928-1957. Collection of documents]. Ust-Kamenogorsk: Tsentri Dokumentatsii Noveishei Istorii VKO [in Russian].

28 Tursynova, Zh.Zh. (2012). Gasyrlar boiy sozylgan qasiret [A suffering that lasted for centuries]. *Qazaqstandagy saiasi qugyn-surgin zhane asharyshlyq qurbandaryn eske alu kunine arnalgan Respublikalyq gylimi-tazhibelik konferentsiia materialdary - Materials of the republican scientific-practical conference on the Day of Remembrance of the Victims of Political Repression and Famine in Kazakhstan*. Karagandy: Ekozhan [in Kazakh].

29 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 5-H. — Op.1. — D. 2935. — L. 15-16 [in Kazakh].

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru, zhanara1307@mail.ru)*

Трудовые воспитательные колонии как мера борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1943–1945 гг. (на примере Шокайской трудовой воспитательной колонии)

Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью стала одним из ведущих направлений политики в отношении советских детей, так как именно на годы войны пришлось катастрофическое увеличение числа беспризорных и безнадзорных детей. В статье на примере Шокайской трудовой воспитательной колонии рассмотрена работа органов НКВД в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны. Создание трудовых воспитательных колоний давало возможность не направлять детей в возрасте от 11 до 16 лет, задержанных за мелкое хулиганство, кражу, бродяжничество, в колонии для несовершеннолетних, где содержались преступники более старшего возраста. Авторы приводят данные по истории создания и функционирования Шокайской трудовой воспитательной колонии в период с 1943 г. по 1945 г. На основе архивных материалов, большинство из которых впервые вводятся в оборот, изучаются проблемы организации быта, материального обеспечения, пополнения контингента и причины закрытия колонии. Проведя анализ личных дел воспитанников, авторы приходят к выводу, что большая их часть поступала за нарушение трудовой дисциплины, согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 г. «Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)». В Шокайской трудовой воспитательной колонии содержались как уроженцы Казахской ССР, так и дети, прибывшие из других союзных республик. Статья выстроена на материалах казахстанских и российских архивов.

Ключевые слова: Шокайская трудовая воспитательная колония, детские приемники-распределители, дети, подростки, труд, беспризорность, безнадзорность, детская преступность, детский дом, сироты, Центральный Казахстан, Великая Отечественная война.

Введение

Масштабы беспризорности и безнадзорности среди детей в СССР в годы Великой Отечественной войны стали серьезной проблемой для государства. Одной из мер по ликвидации беспризорности и безнадзорности была работа таких подразделений НКВД, как детские приемники-распределители, трудовые колонии для несовершеннолетних и детские трудовые воспитательные колонии.

В соответствии с Постановлением СНК СССР от 15 июня 1943 г. № 659 и приказом НКВД от 21 июня 1943 г. № 0246 в целях усиления борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступностью, были организованы отделы по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. Свою работу в СССР начали вести 14 трудовых и 48 трудовых воспитательных колоний. В трудовых колониях содержались дети 12–13 лет, осужденные, главным образом, за мелкие хулиганства. В большинстве своем они были сиротами, жертвами войны: отцы многих были на фронте и на путь преступлений их, как правило, толкали голод, нужда и детская безнадзорность и безответственность. Суд, тюрьма, содержание в колонии для осужденных не являлись адекватными и релевантными методами воспитания, необходимыми для совершивших ошибку подростков, которые не были закоренелыми преступниками. Пребывание детей этого возраста в тюрьмах и колониях с более старшими по возрасту несовершеннолетними преступниками не давали, как правило, эффективных результатов их перевоспитания. Учитывая частые случаи перегибов судебной практики, нередко встречались явно несправедливые решения в отношении детей и подростков. С организацией трудовых воспитательных колоний, куда помещались дети с 11 до 16 лет, стало возможным избежать попадания подростков в колонии более строгого режима, в том числе детей, осужденных по Указу от 28 декабря 1940 г. «Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)» [1; 6, 7].

* Автор-корреспондент. E-mail: zhanara1307@mail.ru

Методы и материалы исследования

При написании статьи использовались общенаучные методы, такие как компаративный анализ и синтез, индукция и дедукция, системно-функциональный, структурно-функциональный метод и др. Например, использование анализа и системно-функционального метода позволило выявить основные типы нарративных источников в группе архивных документов. Были задействованы естественнонаучные методы, в частности, математико-статистический применен при работе со статданными (при работе с личными делами воспитанников колонии) и др. Например, опираясь на статистические методы, нам удалось определить, дети из каких семей чаще других направлялись в трудовую воспитательную колонию, и выявить основную причину, по которой подростки там оказывались. Отследить возрастные, этнические характеристики и др. Основным методологическим инструментарием стали проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-биографический и др.

Источниковые материалы исследования нами разделены на три группы: нормативно-правовые документы, делопроизводственная документация, статистические материалы. К нормативно-правовым документам относятся указы, постановления партии и правительства, приказы начальника колонии (Постановление СНК СССР от 15 июня 1943 г. № 659 «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством»; Указ от 28 декабря 1940 г. «Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)» и др.). Из документов, относящихся к делопроизводственной документации, были использованы пояснительные записки, отчеты, рапорты, переписка (Пояснительная записка начальнику отдела НКВД КазССР капитану государственной безопасности Бергеру; рапорты воспитанников, бежавших и возвращенных из побегов за 1944 г. и др.). Статистические материалы представлены в тексте статьи таблицей и анализом имеющихся данных о воспитанниках Шокайской трудовой воспитательной колонии (национальная принадлежность и возраст воспитанников, образование, статья, по которой направлены подростки, и др.).

Материал, приведенный в статье, был собран в четырех государственных архивах Казахстана и России: Архив Президента Республики Казахстан (АП РК); Государственный архив Карагандинской области (ГА КО); Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ); Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Особый интерес представляют документы, впервые введенные в научный оборот. Одними из таких документов являются материалы из ГА КО. Фонд № 110 — личные дела воспитанников Шокайской трудовой воспитательной колонии. Благодаря анализу личных данных нами было установлено, что основная масса воспитанников колонии были сиротами или имели только одного родителя (мать).

Обсуждение и результаты

В годы Великой Отечественной войны катастрофически увеличилось число беспризорных и безнадзорных детей, и, как следствие, возросло число преступлений, совершаемых несовершеннолетними. Проблемы детской беспризорности и безнадзорности в СССР военных лет достаточно хорошо изучены как российскими исследователями, так и их коллегами из дальнего зарубежья [2–8]. В казахстанской историографии имеется ряд публикаций по данной тематике [9–12], но, в целом, проблема все еще остается мало изученной. Проблема исследования детских трудовых воспитательных колоний в КазССР не стала отдельным объектом изучения отечественных исследователей.

Детские трудовые воспитательные колонии (далее — ТВК) были одним из элементов реализации государственной политики в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. ТВК для несовершеннолетних были созданы в 1943 г. согласно Постановлению СНК СССР от 15 июня 1943 г. № 659 «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством». В ТВК НКВД направлялись подростки от 11 до 16 лет:

- а) беспризорные дети, не имеющие родителей вовсе или длительное время живущие без родителей и не имеющие определённого места жительства;
- б) задержанные за хулиганство, мелкие кражи и другие незначительные преступления, возбуждение уголовного преследования против которых будет признано нецелесообразным;
- в) воспитанники детских домов, систематически нарушающие внутренний распорядок и дезорганизующие нормальную постановку учебы и воспитания в детском доме [13].

В первые годы войны на территории КазССР были организованы трудовые колонии для несовершеннолетних (3 — в г. Алма-Ате и 1 — в г. Джамбуле) [14; 158]. По состоянию на 20 мая 1944 г. в

Казахской ССР работало 4 трудовые воспитательные колонии: Джамбульская — на 300 мест; Казалинская — на 500; Чок-Пакская — на 500 и Шокайская — на 250 [15; 9].

Учитывая, что в Казахской ССР в конце 1943 г. скопилось значительное количество беспризорных и безнадзорных детей, подлежащих направлению в трудовые воспитательные колонии, НКВД КазССР, потеряв всякую надежду на разрешение вопроса о выделении помещений для организации детских колоний со стороны республиканских организаций, вынужден был в декабре месяце 1943 г., с согласия НКВД СССР, открыть в Карагандинской области на базе помещений бывшей исправительно-трудовой колонии для взрослых Шокайскую трудовую воспитательную колонию для содержания 250 детей [16; 106–111].

Первая партия воспитанников по наряду НКВД № 1 прибыла в колонию 12 декабря 1943 г. из Семипалатинского детского приемника-распределителя НКВД №12 в количестве 21 человек [17; 6, 7]. Прибывшая партия детей не была обеспечена даже необходимой одеждой. Из 21 воспитанника двое прибыли без обуви, все дети были одеты в летние брюки и поношенные телогрейки, некоторые без сменного белья. Вторая партия воспитанников по нарядам НКВД № 2, 4, 5 прибыла в колонию 28 декабря 1943 г. из Алма-Атинского детского приемника-распределителя в количестве 11 человек. Одеты были очень плохо: двое были без обуви, один — без шапки и нательной рубахи, телогрейки были сильно изношены, все в летних брюках, хотя в момент их перемещения был декабрь месяц.

На начало января 1944 г. в колонии числился 31 воспитанник от 11 до 16 лет. За январь месяц в колонию поступило 3 человека из Павлодарского, Акмолинского, Уральского детских приемников-распределителей. Одеты и обуты были не полностью и не по сезону [17; 11]. За февраль в колонию поступило еще 72 человека: 36 детей из Алма-Атинского детского приемника-распределителя, 1 — из Уральского детского приемника-распределителя, 16 детей — из Карагандинского детского приемника-распределителя, 19 — из Карагандинской тюрьмы. Алма-Атинские дети, также как и в предыдущие партии, были одеты и обуты в старые вещи еще и не по сезону. Одежда и обувь детей, прибывших из Карагандинской тюрьмы, как отмечалось в справках, были вообще не пригодны к носке. Дети, прибывшие из Карагандинского детского приемника-распределителя, были одеты и обуты по сезону, однако в старые вещи. В феврале отказали в приеме в колонию 5 детям из Семипалатинского детского приемника-распределителя, так как они были больны чесоткой, а в медицинских справках было указано, что дети здоровы. Не были приняты дети из Усть-Каменогорского и Джамбульского детских приемников-распределителей, так как они прибыли позже, чем указывалось в предписаниях (месячный срок) с опозданием на 17 и 10 дней [17; 26, 27]. На начало марта 1944 г. в колонии насчитывалось 140 воспитанников от 10 до 18 лет. За апрель в колонию поступило 55 человек, из них из г. Фрунзе Киргизской ССР прибыло 17 несовершеннолетних заключенных. Все прибывшие несовершеннолетние были одеты в одежду и обувь, совершенно непригодную к носке. На 1 апреля 1944 г. в колонии числилось уже 195 воспитанников. 14 апреля 1944 г. по наряду №30 от 1 апреля 1944 г. прибыли: из Павлодарского детского приемника-распределителя 1 воспитанник, из Петропавловского — 4, из Акмолинского — 9, из Карагандинского — 17, из Карагандинской тюрьмы — 15 человек. Кроме одного ребенка из Павлодара, одежда и обувь остальных прибывших была сильно изношена, а некоторая даже не пригодна к носке. К апрелю 1944 г. убыло 3 воспитанника: 2 сбежали, 1 отдан родителям. 1 воспитанник находился в больнице села Токаревка с сыпным тифом. К декабрю 1944 г. численность воспитанников Шокайской трудовоспитательной колонии достигла 240 человек. К концу декабря 1944 г. в колонию прибыло еще 13 человек из Карагандинской тюрьмы. Прибывшие были одеты и обуты очень плохо, а для зимнего сезона они не были подготовлены совсем. 4 подростка были истощены. К концу 1944 г. в Шокайской трудовой воспитательной колонии числилось 253 воспитанника. Из них: имеющие родителей — 86 (34 %), круглые сироты — 104 (41,1 %), сироты в результате войны — 3 (1,2 %), родители или на фронте, или неизвестно местоположение — 60 (23,7 %) [18; 160, 161]. Таким образом, из всего контингента воспитанников лишь 1/3 имели родителей, остальные подростки либо были сиротами, либо остались без родителей по разным обстоятельствам.

При поступлении подростков в ТВК на каждого предполагалось наличие личного дела, в котором имелись данные о ребенке. Но, к сожалению, очень часто личные дела воспитанников не были оформлены должным образом, то есть дела не были заполнены вовсе, и это не давало возможности составить полную характеристику о ребенке. Основными графами личных дел воспитанников были следующие пункты: ФИО, место и год рождения, национальность, наличие родителей, а также родных братьев, сестер, грамотность, судимость, место нахождения до прибытия в колонию, статья, по которой осужден, и т.д. [19; 1–4].

Большая часть воспитанников была осуждена за самовольный уход из школ ФЗО (по Указу от 28 декабря 1940 г.). Жесткие законы по условиям военного времени ставили под угрозу судебных постановлений и осуждения в ТВК детей военного времени. Зачастую дети, направленные в школы в ФЗО, ремесленные училища и железнодорожные училища, или на работу на заводы, шахты, не осознавали всей ответственности за уход из фабрично-заводских училищ и т.п. Как правило, физически или психологически не справляясь с работой или учебой, они самовольно уходили, не зная, что за это их ждет уголовная ответственность с лишением свободы сроком до одного года [18; 167].

Сложные материально-бытовые условия также были одной из причин, по которой подростки сбегали с рабочих мест. Из материалов отчетов об обследовании бытовых условий и политико-массовой работы на хлопкопрядильной и трикотажной фабриках Наркомлегпрома было установлено, что, несмотря на то, что все учащиеся школ ФЗО и почти все молодые рабочие живут в общежитиях, быт и политическое воспитание крайне неудовлетворительны. Бытовые условия хлопкопрядильной и трикотажной фабрик оказались ненадлежащими, общежития не отапливались, горячую пищу получали только раз в сутки, в бане подростки бывали редко, заработную плату предприятия задерживали на 2–3 месяца. Как отмечалось в отчетах, не было красных уголков, стенгазет, радио, кружковой работы, что, по мнению проверяющих, негативно сказывалось на воспитательной и просветительской работе и приводило к грубым нарушениям трудовой дисциплины. Учитывая, что в годы войны агитационно-пропагандистская деятельность была крайне важна, замечания проверяющих были вполне уместны, но на деле наличие или отсутствие красного уголка и стенгазеты не могли решить сложные бытовые проблемы молодых рабочих. Однако не исключено, что регулярная кружковая работа или, к примеру, наличие в общежитии радио, библиотек, газет и книг и т.п. могло бы отвлечь часть подростков от хулиганства, и они, возможно, в меньшей степени попадали бы под влияние улицы. Сбегая, подростки забирали с собой спецодежду, которая им выдавалась, решая проблему пропитания, продавали ее на базаре, то есть, как пишется в отчетах, «занимались спекуляцией». Неудовлетворительные условия быта создавали благоприятную почву для проявления аморальных поступков. Выпускники школ ФЗО, распределенные на работу на предприятия, бежали от вышеуказанных условий [20; 10]. И, как следствие, оказывались в детских приемниках-распределителях, затем направлялись в ТВК по статье Указа от 28 декабря 1940 г.

С поступающими подростками часто проводились беседы на предмет выявления причины попадания в ТВК. Анализ бесед позволяет выявить основные причины: во-первых, имели место субъективные и несправедливые факты отношения к подросткам со стороны старшего управляющего персонала; во-вторых, тяжелая работа и сложные условия; в-третьих, физическое и моральное насилие, проявляемое в среде сверстников; в-четвертых, незнание последствий за уход. Абсолютное большинство всех прибывших заявляли, что самовольно ушли со школ ФЗО, шахт и т.д. из-за плохих бытовых условий, а главное из-за тяжелой и, в ряде случаев, опасной работы (навалоотбойщик, крепильщик). Многие ребята, плохо знающие русский язык, заявляли, что их никто не предупреждал о судебной ответственности за самовольный уход с работы [18; 160, 161]. Так, например, в разговоре с Николаем Безруковым (1928 г.р.), уроженцем Татарской АССР, выяснилось, что он сам поступил на шахту № 18 в Караганде и работал электриком. За баловство механик Шанович его выгнал, а дело на него оформил как самовольный уход с работы. Вследствие этого подросток был изъят с улицы и осужден по статье Указа от 28 декабря 1940 г. на 1 год. В личном деле Безрукова Николая в графе причина, по которой был осужден, действительно стоит запись «самовольно ушел с работы» [21; 1–3]. Анатолий Везких заявлял, что он учился в ФЗО № 29 и ему было тяжело работать крепильщиком, он решил уйти. Ж. Сарипаев заявлял, что его все время били ученики ФЗО № 43, воспитатели на жалобы не реагировали, из-за чего он и решил бежать [18; 167]. Воспитанник Павел Кадочкин, уроженец г. Сталинграда, говорил, что он был в школе ФЗО №17 в Караганде в новом городе, проучившись 4 месяца, отпросился у мастера поехать домой в гости и обратно не возвратился, так как колхоз принял его на работу, покрыв тем самым его прогул. И по итогу оказался в трудовоспитательной колонии. Также осужден по статье Указа от 28 декабря 1928 г. [22; 1–3].

В ТВК попадали дети не только за прогулы на работе, но и систематическое воровство. Воровство было одним из самых серьезных случаев, по которым подростки направлялись в ТВК. Подростки крали продукты питания или предметы, которые было легко продать; толкала их на воровство нередко нужда. Были подростки 12–14 лет, которые сделали воровство своим промыслом. В одном из личных дел воспитанников Шокайской колонии — Владимира Петровича Макарова, имеется заключение начальника Усть-Каменогорского детского приемника-распределителя, в котором дается ха-

рактеристика на задержанного. В.П. Макаров — уроженец г. Ленинграда, 1930 г.р., без определенного места жительства, родители умерли. Органами НКВД доставлялся в детский приемник-распределитель шесть раз за систематическое воровство на колхозном рынке. Задержанный неоднократно направлялся в детские дома (22 мая 1943 г., 7 ноября 1943 г., 1 и 25 декабря 1943 г.), но каждый раз сбегал и снова появлялся на базаре, занимаясь воровством. Руководствуясь инструкцией НКВД СССР, начальник детского приемника-распределителя 19 февраля 1944 г. направил Макарова в Шокайскую ТВК [23; 5].

Судьбы детей, втянувшихся в воровское «ремесло», демонстрирует дело Митронина Валентина Яковлевича, 1930 г.р., уроженца Алтайского края, проживавшего в г. Павлодар с матерью (отец на фронте). Митронин регулярно занимался мелкими кражами: похищал с огородов овощи, 2 топора, ведро и т.д. В сентябре 1942 г. забрался через окно в одну из квартир и украл там банку масла. В июле 1942 г., пока мать была в командировке, похитил из собственной квартиры 2 юбки, блузку, платье, скатерть, более 5 метров различных тканей и заготовки на хромовые сапоги. Все вышеперечисленное продал на рынке, деньги за 4 дня потратил вместе с товарищами. В ноябре 1943 г. Митронин организовал вокруг себя группу подростков, которые совершали кражи. По Постановлению суда Валентин Митронин был направлен в Шокайскую ТВК [24; 1].

В первые годы войны шли массовые процессы эвакуации. На территорию Карагандинской области прибывали детские дома из РСФСР, Украинской ССР, Калмыкской АССР с общим контингентом более 800 человек [25; 5–7]. Это создало большую скученность в детских домах, и для их разгрузки, детей, достигших 14 лет, направляли в ФЗО, РУ, в колхозы и т.д. И бывшие воспитанники детских домов довольно часто оказывались воспитанниками ТВК. Например, выпускник Осакаровского детского дома Митрин Иван Дмитриевич, 1930 г.р. был направлен учеником в ремесленное училище (РУ) № 5 г. Балхаша. Митрин, как записано в приговоре, трижды самовольно покидал учебу, 14 октября 1944 г. он снова бежал. По этой причине ему пришлось предстать перед судом, после чего Митрин был направлен в Шокайскую ТВК [26; 1].

В ряде случаев при заполнении документов имело место расхождение в возрасте прибывших воспитанников. В деле мог быть записан 1929 г.р., а по заявлению и внешнему виду прибывший выглядел заметно старше — 1927 и даже 1926 г.р. Нередко сами воспитанники объясняли уменьшение года рождения желанием попасть в детский приемник-распределитель, а оттуда в детский дом; быть направленным не в школу ФЗО, а в ремесленное училище. Логика подростков понятна: чем меньше лет, тем меньше ответственности; нередко и родители уменьшали год рождения детям, чтобы они не были мобилизованы на работу.

Воспитанников трудовоспитательной колонии, достигших призывного возраста направляли в РККА, даже если те не отбыли свой срок. Например, Тельманский райвоенкомат Карагандинской области за весь период работы Шокайской трудовоспитательной колонии призывал в РККА всех родившихся в 1927 г. и ранее, таких набралось до 30 человек, хотя срок отбывания в колонии еще не истек.

Нередки были случаи, когда воспитанники Шокайской ТВК сбегали. Например, 23 декабря 1943 г. примерно в 2 часа ночи 6 воспитанников из первой партии совершили побег ввиду халатного отношения к своим служебным обязанностям дежурного стрелка Джаксыбекова. Принятыми мерами 5 воспитанников были задержаны в ближайших населенных пунктах. Одного воспитанника Тишина Алексея задержать не удалось [17; 6, 7]. 17 февраля 1944 г. воспитанник Холодов Анатолий 1931 г. р. бежал во время ужина в столовой по вине воспитательницы Юрченко Е.Д. и надзирателя Бузенко, которые получили выговор. Бежавшего удалось в течение суток найти на железнодорожной станции. Он был сдан в Петропавловский детский приемник-распределитель [17; 27]. 4 воспитанника бежали во время прогулки за пределами колонии: воспитанники собирали лук, после двух часов работы 4 человека не вернулись. Поиски результатов не дали. Индра Петр бежал во время привоза в больницу в г. Караганде. Воспитатель выпустил его в уборную, а воспитанник сбегал. Позже он был задержан на базаре надзирателем и доставлен в колонию [27; 1–4]. Другой воспитанник совершил побег во время урока, пользуясь тем, что окно было сломано и выпрыгнул из него [27; 13].

Дети из депортированных семей также становились воспитанниками Шокайской ТВК. Например, Атабаев Хамзат, 1929 г.р., уроженец Чечено-Ингушской АССР, сбегал из школы ФЗО, позже был направлен в трудовую воспитательную колонию [28; 1–3]. Бухажиев Абри, 1928 г.р., самовольно ушел из школы ФЗО г. Балхаша, продал на рынке обмундирование, был задержан милицией и после направлен в Шокайскую ТВК [29; 1–3].

Из рапортов целого ряда должностных лиц видно, что личный состав надзирательной службы не достаточно дисциплинирован, несмотря на то, что несколько работников было уволено из-за фактов недобросовестной службы. Имели место случаи оставления надзирателями своих постов, плохой присмотр за воспитанниками. В результате чего они хулиганили, портили имущество, принадлежащее колонии, совершали побег, для своих естественных надобностей в ночное время использовали умывальники и др. [30; 11]. Также причинами побегов могли быть плохие материально-бытовые условия, неудовлетворительное питание, конфликты с воспитанниками или с руководством, возвращение к родителям или на улицу.

У воспитанников Шокайской ТВК, поскольку они были школьного возраста и в большинстве случаев малограмотны, окончившие только начальную школу, должно было вестись школьное обучение. Но на момент открытия ТВК школьные помещения для обучения воспитанников не было подготовлено, так как его надо было строить заново, а материалов и рабочей силы в колонии не имелось, а также не позволяли зимние условия климата. Не было книг и учебных пособий, не было учителей. Ни один воспитанник не был охвачен производственным обучением из-за того, что не была оборудована мастерская. Воспитанники Шокайской ТВК в большинстве своем были малограмотными. В личных делах имелись записи касательно образования. В основном, это были дети, окончившие 4–5 классов. Большинство оставили школу самовольно, и только некоторым, в основном, эвакуированным детям, приходилось прерывать школьное обучение.

В апреле 1944 г. школьным обучением было охвачено 97 человек. Правда, само помещение школы не соответствовало своему назначению, в школе не было парт, дети занимались за столами и тумбочками. Учителей 1–4 классов было 4; 5–7 классов — 1; начальник школы — 1; воспитатель — 1. К декабрю 1944 г. школой было охвачено уже 193 воспитанника: в 1-ом классе — 36, во 2-ом — 54, в 3-ем — 45, в 4-м — 27, в 5-ом — 31. Шестой класс не занимался в виду отсутствия учителя математики, в 7-ом классе не было воспитанников с соответствующей подготовкой. Партами школа была обеспечена на 35 %, школьными досками — на 60 %, учебниками — на 50 %, тетрадями — на 75 %. Наглядных пособий почти не было [18; 161]. Воспитанники производственным обучением не были охвачены из-за отсутствия инженеров и инструкторов — специалистов по производству. Используя условия, имеющиеся в ТВК, воспитанники были охвачены только трудовым обучением — сапожники, портные, столяры, работали на кухне, в гараже, в подсобном хозяйстве.

В отчетах отмечалось, что к зиме 1944 г. школьная, культурно-массовая и политико-воспитательная работа ослабла ввиду следующих причин: отсутствие теплой обуви — без нее невозможно посещать школу, находящуюся в 300 м от колонии, так как наступили морозы и бураны. На 253 воспитанника имелось 96 пальто, они работали в них на конном дворе, гараже, на электростанции, возили воду и т.д. Ввиду этих причин занятия проводились в спальне воспитанников, что создавало трудности в поддержании порядка. Неудовлетворительные материально-бытовые условия, в которых жили дети в ТВК, были типичными для всех подобных учреждений. Например, в ТВК № 1 Омской области, также были серьезные проблемы с организацией быта, материальным обеспечением воспитанников [7; 85–88].

В штате Шокайской ТВК имелись начальник, райкоменданты, коменданты, инспектора, милиционеры. Имелись врач и медсестра. Взрослых заключенных в колонии не было. Персонала для нормального функционирования ТВК было недостаточно. Отсутствие воспитательского, педагогического, инструкторского, медицинского персонала, а также не укомплектованность вооруженной охраны и надзирательской службы, не создавали условия для работы по перевоспитанию дезорганизаторов, а также препятствовали мерам по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью [17; 6, 7].

Дети в ТВК представлены 16 национальностями. Контингент подростков в ТВК по этническим характеристикам можно отследить по таблице ниже.

Национальный состав воспитанников Шокайской ТВК*

№	Наименование национальности	Общее количество	в %
1	Казахи	43	18,6
2	Русские	149	64,5
3	Украинцы	14	6,1
4	Чеченцы	5	2,2
5	Поляки	1	0,4
6	Немцы	5	2,2
7	Белорусы	2	0,9
8	Узбеки	1	0,4
9	Киргизы	3	1,3
10	Цыгане	2	0,9
11	Татары	4	1,7
12	Евреи	1	0,4
13	Башкиры	1	0,4
14	Мордва	1	0,4
15	Якуты	1	0,4
16	Сербы	1	0,4
Всего		231	100

* *Примечание.* Составлена на основе данных Государственного архива Карагандинской области. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 1–231.

Казахи составляли 18,6 % от общего числа воспитанников Шокайской ТВК. Большая часть из них шла по Указу от 28 декабря 1940 г., в меньшей степени встречались бродяжничество, кражи, хулиганство. Больше половины воспитанников были представители русской национальности. Среди них были и уроженцы Казахстана, и прибывшие сюда по эвакуации или мобилизованные на военное производство. Следующие по численности шли представители украинского народа — 6,1 %, все они прибыли в КазССР в годы войны (к сожалению, определить причины прибытия каждого невозможно: раскулачивание, депортация, эвакуация). Другие национальности представлены от 0,4 до 2,2 %, которые приехали в Казахстан в годы войны по различным причинам (депортация, эвакуация, трудовая мобилизация, бродяжничество).

Около 33,3 % от числа воспитанников Шокайской ТВК были уроженцами КазССР (77 — казахи, 34 — русские). В 10 % дел отсутствовала запись по национальной принадлежности. 62,4 % не были уроженцами Казахстана. Часть детей прибыла по эвакуации, часть по иным причинам, но в годы войны они вместе с родителями уже проживали здесь, а также несколько детей были из семей спецпереселенцев. По причине того, что не все дела на воспитанников были оформлены должным образом, мы не можем проследить, когда большинство подростков прибыли в КазССР.

Около 39,8 % подростков направлялись в Шокайскую ТВК за мелкие кражи, нищенствование, хулиганство, нарушение дисциплины в детских домах, бродяжничество. Читая материалы дел, нельзя однозначно сказать, что подросток попал в ТВК, например, исключительно за попрошайничество (в делах обозначено, как «нищенствование»), поскольку, здесь могли быть и карманные кражи, и бродяжничество, поскольку беспризорным детям приходилось выживать в тяжелых условиях улицы. Конечно, встречались и более серьезные преступления, такие как кражи со взломом, порча имущества и т.д. Но большая часть воспитанников ТВК (60,2 %) были осуждены за самовольный уход с работы или со школы ФЗО. В основном по этой статье проходили молодые люди 1927, 1928 и 1929 г.р. Поскольку подростки часто не своей воле выходили работать на производство, а через мобилизацию, то они периодически нарушали трудовую дисциплину. Неподготовленным в профессиональном смысле молодым людям не доверяли серьезную работу, чаще всего они выполняли тяжелую черную работу, были учениками мастеров, электриков, навалыщиками, чернорабочими и т.д. Тяжелые условия проживания, непосильный труд, а также часто непонимание или непринятие ответственности труда в производстве в военное время приводили подростков к заключению в ТВК.

Большинство детей, находившихся в Шокайской ТВК, были сиротами (27 %), которые либо сбегали из детских домов, либо по достижению 14 лет направлялись в школы ФЗО, железнодорожные и ремесленные училища (ЖДУ, РУ). Дети одиноких матерей составляли 10,8 %. Имели место случаи,

когда матери, не справляясь с воспитанием сыновей (дети воровали, выносили из дома вещи), отдавали их в детский дом, а оттуда мальчики сбегали, попадали в детский приемник-распределитель и далее в трудовую воспитательную колонию. Дети, проживавшие с матерями, отец, которых находился на фронте, составляли 5,6 %. Дети, проживавшие только с отцом, составляли 3 %, дети, отцы которых были в РККА, составляли 9,1 %. Еще в группу риска входили подростки, чьи родители находились в заключении: мать в заключении – 1 %, отец в заключении — 0,7 %, оба родителя в заключении — 0,4 %. Большой процент (26 %) приходится на дела, в которых не содержалось сведений о родителях. В одних делах просто отсутствовала анкета, в других — анкета имела, но графа о родителях либо отсутствовала, либо была не заполнена. Часто незаполненная графа о родителях была в личных делах подростков, мобилизованных на производство 1927, 1928 и 1929 г.р., которые осуждались по статье Указа от 28 декабря 1940 г. Достаточно высокий процент — 14,3 % составляли дети, имеющие обоих родителей. К этой категории, в большей степени, относились подростки, осужденные по Указу от 28 декабря 1940 г.

Шокайская трудовая воспитательная колония, находившаяся в Карагандинской области, в связи с тем, что она была организована наспех, без соответствующей материально-производственной базы, в непригодных помещениях, где не было необходимых условий для организации производственного обучения воспитанников, в августе месяце 1945 г. была ликвидирована. Воспитанники этой трудовой колонии были направлены в другие колонии. При проверках состояния работы в организованных трудовых воспитательных колониях были установлены серьезные недостатки, как в организации бытового обслуживания, так и в производственном обучении воспитанников [16; 114, 156]. И приказом № 1776 от 4 сентября 1945 г. Шокайская детская трудовая воспитательная колония была ликвидирована [17; 1].

Выводы

Через Шокайскую ТВК прошло более 240 подростков. В ГА КО имеются личные дела воспитанников в количестве 231 дела. Исходя из данных, которые там имеются, можно сделать вывод о том, что большинство подростков в ТВК находились по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 г. «Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)». Меньший процент детей находился в колонии за мелкие кражи, хулиганство, нарушение дисциплины. Некоторые воспитанники имели судимость, но большинство впервые попадали в места лишения свободы. Незначительный процент детей был из числа местного населения, большинство же были приезжими (эвакуированные вместе с детскими домами, эвакуированные вместе с семьями, сироты, самостоятельно добравшиеся до Казахстана, и др.).

Чаще всего воспитанниками ТВК становились круглые сироты, эвакуированные дети, выпускники детских домов, дети из малообеспеченных семей, где была только мать, а отец либо умер, либо находился на фронте. Большая часть подростков, находившихся в ТВК, отбывали наказание за нарушение трудовой дисциплины. В первые годы войны, из-за процессов эвакуации, детские дома стали переполняться за счет вновь прибывших детей. И для их разгрузки детей, достигших 14 лет, направляли на обучение или уже на работу в промышленную или сельскохозяйственную отрасль. Беспорядочных детей, которых работники милиции задерживали на вокзалах, базарах и других общественных местах, направляли в детские приемники-распределители, и в зависимости от возраста распределяли в детские дома, школы ФЗО, в ТВК и т.д. Последствиями раннего трудоустройства беспорядочных или безнадзорных детей были побег с мест работы и учебы вследствие физической и моральной неготовности детей к новым порядкам и нагрузкам. Материально-бытовые условия выпускников детских домов в их новых общежитиях были неудовлетворительными, что провоцировало бегство, нарушение трудовой дисциплины и, как следствие, заключение в трудовые воспитательные колонии. Шокайская трудовая воспитательная колония проработала около двух лет и за это время через нее прошли более двухсот детей, но из-за проблем с финансированием была закрыта, а воспитанники были распределены в другие трудовые воспитательные колонии.

Статья написана в рамках реализации конкурса на грантовое финансирование исследований молодых ученых по проекту «Жас галым» на 2022–2024 годы ИРН АР14973000 «Советское детство в Казахстане в годы войны (1941–1945 гг.): история и повседневность».

Список литературы

- 1 Государственный архив Российской Федерации. — Ф. Р. — 9412 с. — Оп. 1 с. — Д. 17.
- 2 Келли К. Советский Союз — рай для детей? / К. Келли // Развитие личности. — 2007. — № 4. — С. 71–90.
- 3 Kucherenko O. Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941–1945. — NY.: Oxford University Press, 2011 — 266 p.
- 4 Астоянц М.С. Мир сиротства в советской и постсоветской России / М.С. Астоянц. — Ростов н/Д.: ИПО ПИ ЮФУ, 2007. — 204 с.
- 5 Славко А.А. Государственное регулирование процесса ликвидации детской беспризорности в России в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период / А.А. Славко // Изв. РГПУ им. А.И. Герцена. — 2010. — № 120. — С. 33–43.
- 6 Абельбейсов В.А. Проблемы сиротства в российском обществе: история и современность / В.А. Абельбейсов, Л.В. Акимова. — М.: Библио-глобус, 2017. — 158 с.
- 7 Красноженова Е.Е. Борьба с детской беспризорностью в Нижнем Поволжье в период Великой Отечественной войны / Е.Е. Красноженова // Вестн. Удмурт. ун-та. История и филология. — 2013. — Вып. 1. — С. 89–93.
- 8 Быкова А.Г. Детская трудовая воспитательная колония № 1 УНКВД по Омской области: история создания и проблемы функционирования в 1943–1948 гг. / А.Г. Быкова, А.В. Быков // Вестн. Омск. ун-та. Сер. Исторические науки. — 2015. — № 4 (8). — С. 83–89.
- 9 Сактаганова З.Г. Дети войны: беспризорность и безнадзорность в Центральном Казахстане в 1941–1945 гг. (по архивным документам) / З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова // Ученые записки Казан. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. — 2021. — Т. 163. — Кн. 6. — С. 202–214.
- 10 Saktaganova Z.G. Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945) / Z.G. Saktaganova, Zh.K. Abdukarimova, A.A. Salnikova // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. — 2021. — N 4 (104). — P. 103–112.
- 11 Джумагалиева К. К вопросу о положении беспризорных детей в годы Великой Отечественной войны / К. Джумагалиева // Вестн. Атырау. ун-та им. Х. Досмухамедова. — 2020. — № 59(4). — С. 20–30.
- 12 Сүгірәлімова Г.Б. Панасыз балалар тарихынан / Г.Б. Сүгірәлімова // ПМУ Хабаршы. — 2004. — №3. — Б. 116–120
- 13 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 г. «Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)» (https://bessmertnybarak.ru/article/postanovlenie_snk_sssr_659/) (Дата обращения: 20.03.2023).
- 14 Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект): моногр. / С.К. Бастемиев. — Павлодар: Кереку, 2009. — 258 с.
- 15 ГА РФ. — Ф. Р-9412 с. — Оп. 1с. — Д. 20.
- 16 Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17. — Оп. 122. — Д. 103.
- 17 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГА КО). — Ф.110. — Оп.1. — Д. 21.
- 18 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 1. — Д. 47.
- 19 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 35.
- 20 Архив Президента Республики Казахстан. — Ф. 708. — Оп. 8. — Д. 1345.
- 21 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 20.
- 22 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 81.
- 23 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 124.
- 24 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 131.
- 25 Сактаганова З.Г. Эвакуация советских детей в Центральный Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова и др. // Вопросы истории. — 2021. — № 8 (2). — С. 4–16.
- 26 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 130.
- 27 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 233.
- 28 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 9.
- 29 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 33.
- 30 ГА КО. — Ф. 110. — Оп. 2. — Д. 18.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова

1943-1945 жж. балалардың панасыздығы мен қараусыздығына еңбек тәрбие колониялары күрес шарасы ретінде (Шоқай еңбек тәрбие колониясының мысалында)

Балалардың панасыздығымен және қадағалаусыздығымен күрес кеңестік балаларға қатысты саясаттың жетекші бағыттарының біріне айналды, өйткені соғыс жылдарында панасыз және қараусыз қалған балалар санының апатты өсуі байқалды. Мақалада Шоқай еңбек тәрбие колониясының мысалында Ұлы Отан соғысы жылдарындағы балалардың панасыздығы мен қараусыздығына қарсы күресте НКВД-ның жұмысы қарастырылған. Еңбек тәрбиесі колонияларының құрылуы кішігірім бұзақылық, ұрлық, қаңғыбастық үшін ұсталған 11-16 жас аралығындағы балаларды үлкен қылмыскерлер ұсталған, яғни кәмелетке толмағандарға арналған колонияға жібермеуге мүмкіндік берді. Авторлар 1943-1945 жылдар аралығында Шоқай еңбек тәрбие колониясының құрылуы және жұмыс істеу тарихы туралы мәліметтер келтірген. Мұрағат материалдарының негізінде, олардың көпшілігі айналымға алғаш рет енгізілген, яғни тұрмысты ұйымдастыруы, материалдық қамтамасыз етілуі, контингентті толықтыру және колонияның жабылу себептері зерттелген. Тәрбиеленушілердің жеке істеріне талдау жасай отырып, авторлар КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1940 жылғы 28 желтоқсандағы «Қолөнер, теміржол және ФЗО мектептері оқушыларының тәртіпті бұзғаны және мектептен (мектептен) өз бетінше кеткені үшін жауапкершілігі туралы» Жарлығына сәйкес олардың көпшілігі еңбек тәртібін бұзғаны үшін ұсталды деген қорытындыға келген. Шоқай еңбек тәрбие колониясында Қазақ КСР-нің тумалары да, басқа одақтас республикалардан келген балалар да ұсталды. Мақала қазақстандық және ресейлік мұрағаттардың материалдарына негізделген.

Кілт сөздер: Шоқай еңбек тәрбие колониясы, балаларды қабылдаушы-бөлушілер, балалар, жасөспірімдер, еңбек, панасыздық, қараусыздық, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық, балалар үйі, жетім балалар, Орталық Қазақстан, Ұлы Отан соғысы.

Z.G. Saktaganova, Zh.K. Abdugarimova

Labor educational colonies as a measure of struggle with children neglect and homelessness in 1943-1945 (the case of the Shokai labor training colony)

The struggle against children homelessness and neglect has become one of the leading directions of policy towards Soviet children because there was a catastrophic increase in the number of homeless and neglected children during the war period. Authors consider the work of the People's Commissariat of Internal Affairs in the struggle against child neglect and homelessness on the example of the Shokai labor educational colony during the Great Patriotic War. The creation of labor educational colonies made it possible not to send children aged 11 to 16 detained for hooliganism, theft, vagrancy to juvenile colonies where older criminals were kept. The authors provide data on the history of the creation and functioning of the Shokai labor educational colony during 1943-1945. On the basis of archival materials, most of which are being put into circulation for the first time, the problems of life organization, material support, replenishment of the contingent and the reasons for the closure of the colony are being studied. After analyzing the personal files of pupils, the authors come to the conclusion that most of them came for violation of labor discipline in accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of December 28, 1940 "On the responsibility of students of vocational, railway schools and schools of the Factory Training for violation of discipline and for unauthorized leaving from school". There were both natives of the Kazakh SSR and pupils from other Soviet republics in the Shokai labor training colony. The article is based on materials from Kazakhstani and Russian archives.

Keywords: Shokai labor training colony, children's reception centers, children, adolescents, labor, homelessness, neglect, juvenile delinquency, orphanage, orphans, Central Kazakhstan, the Great Patriotic War.

References

- 1 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F.R. — 9412 s. — Op. 1 s. — D. 17 [in Russian].
- 2 Kelli, K. (2007). Sovetskii Soiuz — rai dlia detei? [Is the Soviet Union a paradise for children?]. *Personal development - Razvitie lichnosti*, 4, 71–90 [in Russian].
- 3 Kucherenko, O. (2011). *Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941-1945*. — NY.: Oxford University Press.

- 4 Astoyants, M.S. (2007). *Mir sirotstva v sovetskoï i postsovetskoï Rossii* [The World of Orphanhood in Soviet and Post-Soviet Russia]. Rostov-na-Donu: IPO PI YuFU [in Russian].
- 5 Slavko, A.A. (2010). Gosudarstvennoe regulirovanie protsessa likvidatsii detskoï besprizornosti v Rossii v gody Velikoi Otechestvennoi voiny i v poslevoennyi period [State regulation of the process of eliminating child homelessness in Russia during the Great Patriotic War and in the post-war period]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gertsena — Proceedings of the A.I. Herzen Russian State Pedagogical University*, 120, 33–43 [in Russian].
- 6 Abelbeisov, V.A. & Akimova, L.V. (2017). Problemy sirotstva v rossiiskom obshchestve: istoriia i sovremennost [Problems of orphanhood in Russian society: history and modernity]. Moscow: Biblio-globus [in Russian].
- 7 Krasnozhenova, E.E. (2013). Borba s detkoi besprizornosti v Nizhnem Povolzhe v period Velikoi Otechestvennoi voiny [Struggle with child homelessness in the Lower Volga region during the Great Patriotic War]. *Vestnik Udmurtskogo Universiteta. Istorii i filologii - Bulletin of the Udmurt University. History and philology*, 1, 89–93 [in Russian].
- 8 Bykova, A.G. & Bykov, A.V. (2015). Detskaia trudovaia vospitatelnaia koloniia № 1 UNKVD po Omskoi oblasti: istoriia sozdaniia i problemy funktsionirovaniia v 1943–1948 gg. [Children's labor educational colony No. 1 of the Department of the People's Commissariat of Internal Affairs in the Omsk region: the history of creation and problems of functioning in 1943–1948]. *Vestnik Omskogo Universiteta. Serii Istoricheskie nauki - Bulletin of the Omsk University. The series Historical Sciences*, 4(8), 83–89 [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G., Abdugarimova, Zh.K. & Salnikova, A.A. (2021). Deti voiny: besprizornost i beznadzornost v Tsentralnom Kazakhstane v 1941–1945 gg. (po arkhivnym dokumentam) [Children of war: homelessness and neglect in Central Kazakhstan in 1941–1945 (according to archival documents)]. *Uchenye zapiski Kazanskogo Universiteta. Serii Gumanitarnye nauki - Scientific notes of Kazan University. Seria Humanitarian sciences*, 163, 6, 202–214 [in Russian].
- 10 Saktaganova, Z.G., Abdugarimova, Zh.K. & Salnikova, A.A. (2021). Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945). *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, 4(104), 103–112.
- 11 Dzhumagalieva, K. (2020). K voprosu o polozenii besprizornykh detei v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [On the situation of street children during the Great Patriotic War]. *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova - Bulletin of Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov*, 59(4), 20–30 [in Russian].
- 12 Sygiralimova, G.B. (2004). Panasyz balalar tarikhynan [From the history of homeless children]. *Pavlodar memleketik universitetinin Khabarshy - Bulletin of Pavlodar State University*, 3, 116–120 [in Kazakh].
- 13 Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 28 dekabria 1940 g. “Ob otvetstvennosti uchashchikhsia remeslennykh, zheleznodorozhnykh uchilishch i shkol FZO za narushenie distsipliny i za samovolnyi ukhod iz uchilishcha (shkoly)” [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR dated December 28, 1940 “On the responsibility of students of handicraft, railway schools and schools of the Federal Law for violation of discipline and for unauthorized departure from the school”]. Retrieved from https://bessmertnybarak.ru/article/postanovlenie_snk_ë_sssr_659/ [in Russian].
- 14 Bastemiev, S.K. (2009). Ispravitelnye uchrezhdeniia Kazakhstana (istoriko-pravovoi aspekt) [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect)]. Pavlodar: Kereku [in Russian].
- 15 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. R-9412 s. — Op. 1 s. — D. 20 [in Russian].
- 16 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Op. 122. — D. 103 [in Russian].
- 17 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 1. — D. 21 [in Russian].
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 1. — D. 47 [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 35 [in Russian].
- 20 Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 8. — D. 1345 [in Russian].
- 21 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 20 [in Russian].
- 22 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 81 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 124 [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 131 [in Russian].
- 25 Saktaganova, Z.G., Abdugarimova, Zh.K. & Salnikova, A.A. (2021). Evakuatsiia sovetskikh detei v Tsentralnyi Kazakhstan v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945 gg.) [Evacuation of Soviet children to Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945)]. *Voprosy istorii - Questions of History*, 8(2), 4–16 [in Russian].
- 26 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 130 [in Russian].

- 27 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 233 [in Russian].
- 28 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 9 [in Russian].
- 29 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 33 [in Russian].
- 30 Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti [State Archive of Karaganda region]. — F. 110. — Op. 2. — D. 18 [in Russian].

N.B. Smagulov^{*1}, M.S. Amrina², A. Tashagil³^{1,2} Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;³ Yeditepe University, Istanbul, Turkey

(E-mail: smagulov_ist@mail.ru; amrina.minar@mail.ru; ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

The personality of Tonyukuk and the geopolitical position of the Second East Turkish Khaganate

A relevant topic of historical science is the study and evaluation of the activities of Tonyukuk, the state councilor of the Second Turkic Kaganate, the chief ideologist responsible for the ideological activities of the Kaganate from 682 to 725. Between 682 and 725 the wise Tonyukuk worked as an adviser to the three ruling Kagans on political and spiritual-cultural issues. The article reveals the essence of the secrets of Tonyukuk's socio-political activities, who was a state councilor of the Khaganate and the chairman of the Supreme Court. In the course of the research work the historical data as well as the works of turkologists and historians dealing with the fundamental problems of the Turkic Khaganate were studied. The article analyzes the ethnic origin, ethnogenesis, tribal composition and state structure of the ancient Turks. At present, there is relatively little research work on the activities of Ashide Tonyukuk as a historical figure who did a tremendous political work to establish the Second East Turkic Khaganate. The article extensively discussed hypotheses and scholarly considerations about the reasons why historical figures as Kutlug Kagan and the wise Tonyukuk, within the ideas of independence of all ethnic Turkic tribes, resumed state building of the Second East Turkic Khaganate in 682.

Keywords: Ashina, Turk, Kaganate, Kagan, Bilge, Tonyukuk, Kutlug, Kultegin, Tabgach, Eastern Turkic Khaganate.

Introduction

Tonyukuk was a great persona who left behind an indelible mark in the history; was known for his exceptional intelligence; left undying fame for himself; subordinated to his wisdom, strength, foresight; left the great heritage, carved a song of a deep sorrow, joy, courage and perseverance of his people on a rock [1; 37]. One of the founders of the Second Turkic Khaganate, a son of Kok Turk's Ashide tribal union, a great person Tonyukuk was the Counselor for three kagans and led troops in the most difficult times.

In 1897 well-known Siberian archaeologist D.A. Clements found a priceless heritage of ancient Turkic period — the Tonyukuk monument complex in the steppes of Central Mongolia. In 1898 the inscriptions on the monument were photographed and prints were made. The first translation and publication of the inscriptions were made by V.V. Radlov. Tonyukuk monument is located 66 km away from Bain-Tsokto, on the right bank of the Tola river, in the middle of a populated area Nalayha [2; 68]. Since the days of preparation for independence war of the KokTurks Tonyukuk never defeated in those battles that he led in the period of continuous service for state during the reign of Ilterish kagan, Kapagan kagan and Bilge kagan [3; 57].

With a sharp mind, deep knowledge and abilities in warfare he served as the advisor for the three Turkic kagans and masterfully organized military affairs and diplomatic relations with neighboring countries. The purpose of the study is to identify how this outstanding historical figure influenced the formation of the national idea of the present.

Methodology

In the course of the study, the historical (historical-genetic) method was used, which implies the consideration of any phenomenon in its development: nucleation, formation and death [4; 60]. However, when analyzing the transformation of institutions, phenomena and processes, it was important to establish causal relationships in the process of historical changes in the phenomenon or process being studied in order to identify how the general national idea of the peoples of Kazakhstan was born and developed. At the same time, it was important in a huge number of different processes and events to highlight those that are most relevant to the task.

---

* Corresponding author's e-mail: smagulov_ist@mail.ru

Results and discussion

The question of the origin of the Second Turkic Khaganate kagans' advisor and the main ideologist of the revived Khaganate Tonyukuk comprehensively considered in science researches. Famous sinologist N.Ya. Bichurin first raises the question of Tonyukuk in his work "History of the peoples that lived in Central Asia" published in 1851 [5; 267].

Many researchers from V. Thomsen and famous sinologist F. Hirt consider Yuanzhen and the famous ancient Turkic sage Tonyukuk as one man and devoted their science research work for this person. They substantiate the subject of research by verified facts and make a scientific opinion on this question [6; 19].

The researcher academician V.V. Barthold gives the following information in his work, "In the Chinese sources Tonyukuk mentioned only from 716; with regard to its role in Elterish reign, those feats and achievements that Tonyukuk attributes to him, according to the Chinese, were the work of Ashide Yuanzhen, supposedly killed in 689, at war with Turgeshes" [7; 314]. Relying on the information that V.V. Barthold gives, the first mention of the Tonyukuk name in Chinese sources only begins in 716. Also, the Chinese doubt on the exclusive role of Tonyukuk, his exploits and activities during the reign of Elteris and Kutlyk kagans, and believe that he wrote it by himself. According to the Chinese researchers this is the result of Ashide Yuanzhen activities, which died during the war with Turgeshes in 689. In this work V.V. Barthold wrote that sinologist F. Hirt gives certain evidence regarding the fact that Yuanzhen and Tonyukuk is the same person. Rumors of the Tonyukuk death in the Far East could spread by Mo-ch'o Khan (Kapaghan kagan) and Tonykok himself. From a political point of view between Kapaghan kagan of the Second Turkic Khaganate and the Chinese government have been established good relations, despite their temporary nature: the disappearance of the most dangerous enemy of the Chinese people, "traitor". The researcher academician V.V. Barthold in the last years of his life for the first time found the key to the Turkic secret writing. In the encyclopedic research article devoted to Danish scientist W. Thomsen who made an invaluable contribution to the study of Turkic culture, V.V. Barthold returned again to his opinion and gives the following assessment, "V. Thomsen devoted pages of his research work "On the identity Tonyukuk", published in 1916 for Tonyukuk person who was an advisor to the three Khans, who wrote about himself as the main participant in the political revival of the Turks" [8; 764]. After analyzing, we can conclude that Tonyukuk was born during the reign of the Chinese people over the Turks and intends to become a Chinese. Wise Tonyukuk hadn't died and only considered to be dead in one of the battles by assumption of F. Hirt.

Well-known orientalist-historian, archaeologist, anthropologist and one of the leading scientists specializing in the history and culture of the Central Asia peoples A.N. Bernstamm characterizes Tonyukuk in his fundamental monograph "Socio-economic structure of the Orkhon-Yenisei Turks. VI-VIII centuries" [9; 180].

In the fundamental work "Western Mongolia and Uryankhai region", G.E. Grumm-Grjmailo associated sudden improvement of Kutlug-Elterish kagan with the accession of Tonyukuk to Kok Turks [10; 285]. G. E. Grumm-Grjmailo refers in this work to F. Hirt statement that Tonyukuk and Yuanzhen one and the same person. But the answer to this question he leaves to F. Hirt.

Basing on the opinion of G. E. Grumm-Grjmailo, recognizing that Ashide Yuanzhen and Tonyukuk are two people L.N. Gumilyov writes, "Kutlug win over Ashide Yuanzhen and Tonyukuk who speak Chinese. And he used them for his own purposes. Such people know very well weaknesses of opponents and know how to overcome them. And indeed, after a while the shape of the war is changing dramatically" [11; 272]. Probably because of the complexity of the Tonyukuk origin and many contradictions in the scientific opinions on this subject L.N. Gumilyov did not study it in depth. I.V. Stebleva who made a scientific analysis of Tonyukuk written records argues that the contribution of this great personality in the creation of the Second Turkic Khaganate is very high. She writes, "Tonyukuk belonged to Ashide clan, the second in nobility and he was a really prominent figure, who played an important role in the history of the Second Eastern Turk Empire. With his help Kutlug came to power and was proclaimed as a kagan" [12; 103].

The book of Myrzatai Zholdasbekov and Karzhaubay Sartkozha "Complete atlas of Orkhon monuments", which was published in 2007, focuses on the etymology of the word Tonyukuk, "Tuj" — the first syllable of the word hawk (tuygyn). If in the first Turkic Khaganate warriors were "bori", then in the time of the Second Turkic Khaganate first-line warriors are called "hawks". Tuj-uqoq — battle leader. Therefore, it is possible that he was called "Hawk". Uqoq — sage, philosopher, wit [13; 320].

S.M. Syzdykov makes analysis of the etymology of the word Tonyukuk, "In our opinion, taking into account the opinion of the scientists who studied this question before us, we recognize that there is a com-

plex of historical reasons for the appearance of this name on the scene. Firstly, if we consider Tujuquq environment, we will see that he was Bilge kagan's father-in-law. In his youth he lived for 13 years in the capital of China, there he was educated and trained. At that time, khaganate management divided into "Ashina" and "Ashide". It is known that there was an overwhelming majority of the Ashina. However, without the support of Ashide khaganate would not be so strong. In 682 Ashina Kutlug kagan was able to create the Second Turkic Khaganate only after securing the support of Ashide. Tonyukuk wrote that he was a kagan's adviser and a commander" [14; 75].

In his book, "Gök-Türkler", A. Tashagyl relying on Chinese sources comprehensively studied Tonyukuk contribution to the creation and prosperity of Kok Turk khaganate. In the paragraph "Tonyukuk's escape from China and joining Kutlug" of 3 volume book "Gök-Türkler" Ahmet Tashagyl writes about the Tonyukuk identity, "Ashide Yuanzhen in the position of inspector of tribes subservient to Shyn (China) troops was captured by the deputy head of Whang Penley. Later, during a Kutlug raid on China Ashide Yuanzhen was forgiven. He also asked Kutlug to reinstate him in a previous post. After permission, Tonyukuk returned to the countryside, where his tribe lived. Later he became Kutlug's supporter. Kutlug noticed Tonyukuk by his prudence, organizational abilities and military skills and appointed him as Apa Tarkhan (military leader). Thus the leadership of the troops and military affairs has moved fully under his command" [15; 335].

In the first summer of Yuen-Shun reign in 682 Kutlug rebelled against China [5; 266]. Kutlug origin is coming from the Ashina tribe; he was educated in China and he headed Turkic people in the liberation movement against China, who had been under the yoke of China for 50 years during the period from 630 to 680. At this time Tonyukuk masterfully took an advantage of this very important political event, joined the Kutlug rebellion against the empire. He also put in key positions his close companions in arms and reliable relatives. After declaring himself as a kagan he awarded two younger brothers by the title of yabgu. He made Tonyukuk as a companion in arms and entrusted him with the strengthening of the military forces and diplomatic relations. [16; 56].

It says following about the war for the independence of the Turkic peoples in the Tonyukuk inscriptions, "Those who had survived (among stones and sockets) joined together, and (they) were seven hundred people. Two parts of them were horsemen, and other part was footmen. He who seven hundred people. Made follow him — was I — "shad", the eldest among them. He said: "Gather!". It was I who gathered! I, wise Tonyukuk, wanted to explain my kagan and thought: whether (the future kagan) distinguishes the difference between greasy and gaunt bulls?" I thought long: "A gaunt bull can not contest with a greasy one!" as Tengri gave me intelligence, I was the one who rose (put, announced and acknowledged) the kagan! I, the Wise Tonyukuk Boila Baga Tarkhan, In alliance with Elterish kagan, killed a lot of Tabgaches (Chinese) in the south, in the east a lot of Kitans, in the north — Oguzes" [17; 123].

In writings on bitig tash lots of lines were devoted to the performance of its functions of Apa Tarkan. The most important thing — he was co-regent, without his approval any decision of national importance was not accepted. Tonyukuk's opinion always transmitted to kagan and eventually executed. He is aygushy, i.e. main state advisor [18; 228].

In turn, this is interconnected with the conclusion of the famous sinologist F.A. Zuev. And Turkish scientist Ahmet Tashagyl defines the term "apa tarhan" as commander-in-chief of the army in his work "Kök Tanrı'nın Çocukları" [19; 160]. In this regard, we can say that all of the above scientists have come to a consensus on "apa tarkhan" definition.

The rebellion of 682 had succeeded, and on the historical scene appeared the famous Second Turkic Khaganate. Wise Tonyukuk directly participated in the creation of the Second Turkic Khaganate and he is the one who formulated the state ideology of the newly created khaganate.

The writings of the main character of carved on stone monuments Tonyukuk begins the history with his life story. It says, "I myself, wise Tonyukuk, lived in Tabgach (Chinese) country. (As the whole) Turkic people was under Tabgach (China) subjection. Turkic people not being with their kagan, separated from Tabgach (China). (Then) having left their kagan, joined Tabgach (China) again" [17; 123]. From these words, we can understand that Tonyukuk was the son of one of the leaders of Turkic tribes. Because in those days, only descendants of the tribe leaders were left in hostage in the imperial palace, where they trained and educated. It means that wise Tonyukuk brought up with the Chinese from a young age was and got an education there.

Tabgach ruler's aim was to destroy the newly established Turkic state and not give it to strengthen its position. They tried to incite the people to their neighbor Tokuz-Oghuz tribe. But Tonyukuk, who was

brought up in the Tabgach country from an early age and fully mastered all the techniques against the enemy, anticipated the disaster with exceptional foresight and kept his spies among Toguz-Oguz. Tonyukuk defeated Tokuz-Oghuz after knowing about the tabgach's violent plans against Kok Turks.

In difficult times for the head of the state Tonyukuk using his ingenuity came up with a rescue plan and helped to take away troubles from the newly created state. After this victory, the Turkic people gathered at the sacred place Otuken in Altai. Tonyukuk's decision to place Turkic people near Otuken found great support among the people.

In 692, after the Kutlug kagan death according to the country management law of the Kok Turks his 27 years old younger brother Kapagan took the throne. Tonyukuk became his faithful companion, a wise adviser, and served him faithfully. In this regard, Tonyukuk ordered to carve on the stone slabs, "When Kapagan kagan was thirty three ... wasn't sleeping at nights, did not have peace of mind for days. Shed red blood and perspired" [17; 126]. Tonyukuk retained his position of the kagan's advisor under Kapagan kagan reign. He was actively involved in the conducting of domestic and foreign policy of the Second Turkic Khaganate.

In the time of Kapagan kagan the agreement was concluded between Kapagan kagan and Chinese female emperor Wu Zetain about returning Togul of Yellow River to Turks (plain Shugay-zhynys). After some time, Wu Zetain cancelled the agreement. Kapagan kagan being angry with this equipped an army and sent them to the east. This time, his army defeated 23 cities of the Tang Empire and returned with a big booty.

With all possible sincerity successful Turks military operations against Tang Empire carved on stone slabs of Tonyukuk, "Since the Turkic people became strong and Turkic kagan mounted the throne, they did not go with war to Shantung towns and the seas. I asked my kagan and moved the army I reached my army to Shantung towns and the seas. Twenty-three towns were destroyed" [17; 124].

In his book, "Monuments of ancient Turkic writing", S.E. Malov who studied Orkhon monuments writes the following, "Tonyukuk took commanding and succeeded by taking twenty-three cities" [20; 66].

Tonyukuk took over the whole responsibility and activity on kagan protection during the impending threat from hostile nations which are against Turkic people. Wise Tonyukuk described accepted bold decisions as Boila Baga-Tarkhan on "eternal stones", "Tabgaches' kagan (China) was our enemy. The kagan of "Ten Arrows" was our enemy. But our first enemy was the strong Kyrgyz kagan. These three kagans joined and agreed to gather their forces on the Altun mountain. Having formed an alliance they told: "we went on campaign against the Turkic kagan to the east! If not we then he would (kill) us! Their (i.e. Turks) kagan is great and advisor is wise. If we look back, do not join in alliance and do not struggle (with them), then they will go away (without punishment)" then the Turgesh kagan told: "There are my people there! And Turkic people is in confusion (now)! And Oguzes" — said he "are also in discord!" having heard these words I could not sleep at nights, and lost quietness by days. Then I decided ... We shall fight ... said I. When I heard that the road to Kegmen is (only) one and it had been blocked (by snow), I told: that won't do to go this way. I look for a person who knew that place... There was a stopping place, he brought us there "if to start then there would be one horse's speed before lodging for the night", — he said. I said: "if to go that way then it might be". I thought over, and asked my kagan "Bring cavalry troop!" [20; 67].

Tonyukuk took the initiative and offered to attack Kyrgyz in a short time without waiting for the summer and subdue them in the short term. In this regard, the biggest difficulty was the fact that there was opportunity to cross by other ways than through Sayan plateau, because the passage through Kegmen (West Sayan) was guarded. Attacking on the passage would be foolish, because the Kyrgyz put forward 80 thousand soldiers and could deter the arrival of Turkic troops until Turgesh and Tabgach imperials arrival. The Turks had hoped the successful completion of their campaign only in case of a surprise attack. Tonyukuk found a guide among the "steppe azs" who undertook to show them a different way [11; 297].

So, Tonyukuk offered Kapagan kagan to attack Kyrgyz tribes where they did not expect the attack. He proposed to attack them not through passage Kegmen, but through a more complicated and dangerous path that passes directly through the Sayan ridge.

Victorious Tonyukuk's campaign against Kyrgyz took place in winter of 711. Because this event well-described on Kultegin's bitik tash. If we look at the inscriptions on Kultegin monuments, "Kultegin was twenty six years old. We went on a campaign against Kirgiz. Dissecting lance-deep snow we marched around the Kogman mountains and fell upon Kirgiz people. We fought with their kagan at the Soņa mountains. Kultegin mounted Bayirqu's (white stallion) and attacked. He hit one man with an arrow and killed two men with spear. He was attacking until the backbone of Bayirqu's white stallion was broken. We killed the Kirgiz kagan and conquered his country" [17; 63]. If we take into account that Kultegin was born in 685, he was exactly 26 years old in 711. So, because of Tonyukuk's ingenuity, Kultegin's undoubted courage and

endurance of the Turkic soldiers, one of the allied forces was out of order which opposed to the khaganate [11; 298].

In 711 the Turks started a campaign against Turkish. Judging by the words of Tonyukuk on “eternal stone”, at that time the Tang Empire united with the “on ok” people, that was under the leadership of turgesh and went on a campaign against the Eastern Turkic khaganate [21; 129]. At this time, internal and external situation of Turgesh was unstable which replaced the destroyed West Turkic khaganate. In addition, there was no internal unity in the state. Turgesh ruler Soge kagan allocated a land to his younger brother Zheng. In the short run Zheng dissatisfied with the fact that his brother gave him few people and the authorities. In 709 he rebelled and migrated to the East Turkic khaganate to Kapagan kagan. Zheng offered to jointly overthrow Soge. Kapagan kagan invaded khaganate and defeated Soge, who died in the battle.

In the annals of Xin Tang Shu internal stress in Turgesh khaganate described by following way, “Soge and Shunu began to lead the country together. Shunu was offended that his land was small and joined Mo-ch'o. He said that if he performs against his brother, he would lead the army. Mo-ch'o kept Shunu with him”. And so, there was 20 thousand army against Soge that captured him [22; 287]).

Obviously, Tonyukuk learned about the political state of Turgesh khaganate through older brother of Soge kagan. Kapagan kagan didn't want to risk and put only 20 thousand soldiers against Turgesh during the campaign. He appointed his youngest son Inal kagan and tardush shad Mogilyan to lead the army. And Tonyukuk was appointed as an advisor-mentor [11; 299].

Situation of the country before the military operations are described as follows: on the Tonyukuk monuments, “Let them pitch a camp in Altun mob!” Tonyukuk told me the Bilge (wise): “Lead the army! Tell me what are the difficulties? What else can I suggest? If (somebody) comes (i.e. joins us), then the number of (brave men) will increase, if (nobody) comes, then gather different news (litr. words, “tongues”)”. We were in Altun mob. Three messengers came, their words were similar: “Onekagan with his army went on campaign. The army of “Ten Arrows” people went on campaign too. They told that they would gather in the step of Yarysh”. Having heard these words, I told them the kagan. What to do?! With the reply (from khan) With the reply (from khan) a messenger came: “Sit!” — it was said. — “Do not hurry to go, keep the guard as good as possible! Do not allow to crush yourself!” — he said. Begyu kagan ordered me to tell this. I sent a message to Apa-tarkhan (Commander-in-chief): “Wise Tonyukuk is cunning, he himself offered to me to send the spear bearers. Having heard these words, I sent the spear bearers. I crossed the Altyn mob through absence of roads. We crossed without the ford the Irtyshriver. We reached Bolchu early in the morning without stops for night” [17; 125]. Kapagan kagan instructed his commanders to defend. But Tonyukuk went to war. He decided to use a military approach, which assumes the attack on the enemy from an unexpected side by rapid response of nomads. He crossed the Black Irtysh, went to the vanguard of Turgeshes, located at the foothills of Bolchu and defeated them” [17; 125]. Turkic commanders heard this news and offered to return back. But Tonyukuk did not deviate from his plan and convinces commanders to risk and attack enemies. The military doctrine of the Turkic people paid a lot of attention to military and patriotic inspiring soldiers. Patriotic work is carried out on a large scale among the soldiers before the decisive battle. Tonyukuk in solemn form spoke to commanders and Turkic soldiers, who knew about the superior forces of the Turkic troops and afraid to go on the attack. Unconditionally believed in Tonyukuk's fiery speeches Turkic warriors imbued with fighting spirit and fury went on the attack to defeat the enemy. Wise Tonyukuk took into account the fact that the military skills of winning party rose. So, he led the army with high military-patriotic and psychological spirit. Then crushed recovered and went on the offensive to Turgeshes. In this clash it became apparent the superiority of the cavalry of the Turgesh army was completely defeated and Soge kagan was captured [11; 300]. In the result of Yuolchu battle all Turkic tribes from Balkhash, Ili, Issyk-kul, Chu and Talas lands became part of Kok Turk khaganate [3; 61]. The threat for khaganate from the west was eliminated. And all goals and tasks in military operations were carried out. As a result of capable army managing of wise Tonyukuk, skillful in leadership, conducting battles and military affairs, the soldiers were able to reach Kok Turks Iron Gate in the south. These lands since the beginning of our era were regarded as the natural borders of Iran and Turan. There is no doubt that the above Tonyukuk victories largely contributed to maintaining an advantageous policy for khaganate at political situations.

Despite the great work of the wise Tonyukuk to unite the Turkic people after unfair attitude of Kapagan kagan to subordinated peoples there appeared disagreements within the Turkic people.

Rigid reign of kagan and oppressions raised people's dissatisfaction. This escalated into a rebellion. Referring to Chinese sources, the Turkic khaganate often had the uprisings because of the hard attitude of the Great Turkic Kapagan kagan to the people [19; 180].

The Turkic khaganate weakened and exposed to the crisis due to the wrong policy of Kapagan kagan to Turkic people. It caved on the stone in honor of Bilge kagan, "Having gathered his force the Kagan was mistaken. Tengri above, below the sacred water did not curse the kagan. The people of Nine Oguzes moved to China. Tabgach (Chinese) people came here" [13; 104]. Tonyukuk did not agree with the Kapagan kagan actions against the Karluks and ten arrows people. Kapagan kagan death saved the Second Turkic Khaganate from the political crisis. The Xin Tang shu source gives the following information, "Again Mo-ch'o marched against ba-e-gu (bayyrku) as a part of "nine tribes", fought with them on the Tola river and completely broke ba-e-gu. Mo-ch'o was highly elated about victory and carelessly rested in the dense forest. The survived ba-e-gu people suddenly attacked and cut the Mo-ch'o head. Then ba-e-gu sent his head to the royal capital through Hao Lintsyuan the kagan's ambassador in the lands of the barbarians" [22; 187].

Before his death Kapagan kagan had violated the law on inheritance and granted the title of "small khan" to his eldest son Inal as his heir [11; 314]. Therefore, son of Kapagan Inal kagan took the throne of the Second Turkic Khaganate. This solution is openly violated the ancient Turkic tradition of succession to the throne. Traditionally Turkic throne passed from an elder brother to younger brother. Only then it could be transferred to cousins. According to the ancient law of the Turks inheritance belonged to the great Tardush shad Mogilyan, the eldest son of Kutlug-Ilteris.

For the sake of an internal political, national, cultural and spiritual unity of the Turkic state Kultegin carried out a coup d'état and took the board into his own hands. The younger son of Kutlug kagan Kultegin destroyed newly proclaimed Inal Kagan and his advisers. Kapagan kagan left alive only Tonyukuk among other advisers. After a military coup in the Turkic khaganate capital the power passed to the Kutlug kagan's eldest son Mogilyan. At the beginning of his reign Mogilyan asked his younger brother Kultegin to take the throne. But in 716, Kultegin, who took the political power by force, did not violate the ancient Turkic law and relinquished power. He helped his brother Mogilyan to take the throne and to get the title of "Bilge kagan".

After inauguration Mogilyan "Bilge Kagan" appointed Kultegin as his left hand and passed military affairs to his hands. At the time when Kapagan Hagan died Kultegin killed all his viziers. In that case only because of the fact that Tonyukuk daughter Po Beg was the Mogilyan's wife they saved his live, took away only his position and sent back to his tribe. A little later the Turgesh leader Sulu declared himself as kagan and created disharmony among the Turkic tribes. Mogilyan called again Tonyukuk and asked advices on the internal affairs of the state. Those days Tunyukuk was more than 70 years old and people respected and honored him [5; 73]. Eventually Tonyukuk using his high position returned to his old position and without his consent or against his rigid "no" haven't made any important state solution [18; 169].

From this we can conclude that the ruler of the Turks Ashide Bilge kagan, who called back wise Tonyukuk, was able to successfully solve the internal problems of the state. Turkic tribes that fled to the Chinese Empire during the reign of cruel Kapagan kagan, as a consequence of the state adviser Tonyukuk came back to the Second Turkic Khaganate. Bilge Kagan planned to march against Tang Empire to strengthen the Second Turkic Khaganate. But the wise Tonyukuk said to Bilge Kagan, "at the moment it is impossible to do, because the current emperor of the Tang Dynasty is a brave man, and the country for many years lived in prosperity and their unity is strong, they do not have internal problems, which we can use. Moreover, our troops collected recently and cannot be used now" [22; 189].

Tonyukuk, who received the title of "baga tarhan" under the Bilge kagan reign, determined the internal and foreign policy of the state. For example, once Bilge Kagan wanted to build a walled city on the Turkic land like in China. On this occasion, Tonyukuk gave the following advice Bilge Kagan, "We should not do so, because we are the people who spent their entire lives in the steppes full of water and forests. Our daily live keep us in the fortress as if we are on military exercises. Kok Turks number is less than a hundredth of the Chinese. In contrast, we have only the style of our lives. In severe times we equip the army and go to battle. The weak times we retreat to the borders of our boundless steppes and fight there. But if we are inside the walls and fortresses, the Tang army will surround us into the ring and take over us" [3; 65].

Leaders of hostile Chinese empire also recognized wise and genius Tonyukuk. They constantly waited troubles from the Turks. In 725 the Chinese emperor decided to visit the Taishan on the east. President of state cabinet Zhang Yue advised "to strengthen the army and beware of the Turks". Then the Minister of Military Affairs Pei Guang-thin said, "prayer to ask for rain during a drought by sacrifices made in order to bring news of the victory to God and the god of the Earth". Then Zhang Yue said, "even if the Turks have offered to enter into the agreement, it is very difficult to establish mutual relationship of trust with them. Moreover, their kagans kept the people under control through the honesty and generosity" [5; 76].

Because to Bilge kagan's fair and skillful management of a Turkic people and commander Kultegin's military achievement the Second Turkic Khaganate again became a strong state. Kagan's advisor wise Tonyukuk invented new methods of war against the enemies of the Turkic people, managed an active defense policy and problems of the inner spiritual and ideological unity of the state and successfully executes them. In the Tonyukuk monument the main purpose for the stability of the state is the unity of kagan who has all the power and wise counselor. The single-hearted unity of all forces is very important. And it also tells about the Turkic people loss of the statehood, the kagan, obedience to others, subsequent recovery, measures of the new Kagan after coming to power to unite people, the power given to the Turkic people in the night without sleep, in the day without rest, shedding his blood red. It is left for the next generation in the form of the address. Tonyukuk's address is an invaluable heritage that awakens the conscience, honor and consciousness of the Turkic people, involuntarily raises questions. It teaches that statehood is in unity, harmony of Turkic people.

Conclusion

Tonyukuk — the founder of the Second Turkic Khaganate and statesman, who was the direct cause of strengthening the internal situation of the country. In 682 Tonyukuk joined Kutlug in their struggle against the Chinese empire. Due to the Tonyukuk's merger to rebels, who had a great respect among the Turkic tribes, Kutlug's situation changed dramatically. Because of Tonyukuk a lot of Turkic tribes joined to rebellion. Kutlug, who started the rebellion for independence of the Turkic people, received the title of "Elterish" with the direct Tonyukuk's participation.

The basic principle of the "Mangilik El" idea adopted by Tonyukuk was to use the active defensive strategy in international politics of the Second Turkic Khaganate. The main ideological position of the state was the protection of all the Turkic peoples from the influence of the Chinese empire. Because the enmity between the Chinese and the Turks was not just a competition or a war for influence between two countries. It was irreconcilable clash of two different worldviews and cultures, two different spiritualities and cultures. Fortresses of the Great Steppe and the Great China were opposed to each other. The ideology of Turkic khaganate in spite of the defensive policy was more progressive in ideological terms.

The rulers of Turkic Khaganate called people for unity. They considered if the internal unity of the Turkic nation is strong, they will be able to save the cultural and spiritual wealth will be united, only then they will be able to resist the Chinese. It said on the Kultegin's bitig tash, "If you stay in the land of Otukan, and send caravans from there, you will have no trouble. If you stay at the Otukan mountains, you will live forever dominating the countries!" [17; 65]. In the worldview of Turkic people Otukan was not only a symbol of the welfare and peace among the Turkic people, but also a guarantee of social and economic growth by the unshakable power of kagan and stable trade relations with neighboring countries.

It is said on Tonyukuk monument, "I did not allow the supremacy of the strong enemy over the Turkic people. I did not allow enemy's horses to trample down (our land). If Elterish kagan did not rule the country, and if I myself did not rule (the country), there would be neither country nor people! I got older. I reached old age", which indicates that his aim was the struggle for the unity and peace of the people [17; 126].

In the monuments of Kultegin, Tonyukuk, Bilge kagan there is considered the all Turkic state ideology. Also, there is given a central concept of the statehood as a guarantee of the freedom and independence of the Turkic peoples with a common culture, history and genealogy.

References

- 1 Жолдасбекұлы М. Елтұтқа / М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, А. Сейдімбек. — Астана: Күлтегін, — 2003. — 352 б.
- 2 Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма / С.Г. Кляшторный. — СПб.: Филол. фак. СПбГУ, 2003. — 560 с.
- 3 Çandarlıoğlu G. İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü / Çandarlıoğlu G. — İstanbul, 2013. — 104.
- 4 Mauch J. A historical approach to social studies laboratory method / J. Mauch and B. Tarman // Research in Social Sciences and Technology, 2016. — N 1 (2). — P. 55-66.
- 5 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н.Я. Бичурин. — Т. 1: — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 380 с.
- 6 Bahzar M. Authentic leadership in madrassas: Asserting islamic values in teacher performance / M. Bahzar // Journal of Social Studies Education Research. — 2019. — N 10(1). — P. 259-284.

- 7 Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд. — М.: Наука, 1968. — 759 с.
- 8 Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории востоковедения / В.В. Бартольд. — М.: Наука, 1977. — С. 966.
- 9 Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енесейских тюрок VI—VIII веков / А.Н. Бернштам. — М.-Л., 1946. — 204 с.
- 10 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край / Г.Е. Грумм-Гржимайло. — Т. 2. — Л., 1926. — 896 с.
- 11 Гумилев Л.Н. Көне түріктер / Л.Н. Гумилев. — Алматы: Білім, 1994. — 480 б.
- 12 Стеблева И.В. Поэзия тюрок VI—VIII веков / И.В. Стеблева. — М.: Наука, 1965. — 146 с.
- 13 Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы / М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы. — Астана: Күлтегін, 2007. — 365 б.
- 14 Сыздықов С. Қарлұқ — Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары / С. Сыздықов. — Астана: Фолиант, 2014. — 320 б.
- 15 Ташағұл А. Gök-Türkler. — Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014. — 473 s.
- 16 Смағұлов Н.Б. Күлтегін жазбасындағы ежелгі түркілердің манифесі / Н.Б. Смағұлов, А. Ташағұл // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2015. — № 3 (75). — Б. 52-59.
- 17 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары / Қ. Сартқожаұлы. 2-кітап (түпнұсқа, оқылымы, аудармасы, түсініктемесі) — Алматы: Абзал-Ай, 2012. — 324-б.
- 18 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии / Ю.А. Зуев. — Алматы: Дайк-пресс, 2002. — 338 с.
- 19 Ташағұл А. Kök Tanrı'nın Çocukları / А. Ташағұл — İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015. — 368 s.
- 20 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / С.Е. Малов. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 451 с.
- 21 Мыңжан Н. Қазақтың көне тарихы / Н. Мыңжан. — Алматы: Жалын, 1994. — 400 б.
- 22 Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Әулеттік тарихи жылнамалар. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 480 б.

Н.Б. Смағұлов, М.С. Амрина, А. Ташағұл

Тоныкөктің тұлғасы және Екінші Шығыс Түрік қағанатының геосаяси жағдайы

Екінші Түркі қағанатының мемлекеттік кеңесшісі, 682-725 жылдар аралығындағы Қағанаттың идеологиялық қызметіне жауапты басты идеолог Тоныкөктің қызметін зерттеу және бағалау тарих ғылымының өзекті тақырыбы болып табылады. 682-725 жылдар аралығында дана Тоныкөк билеуші үш қағанатының саяси, рухани және мәдени мәселелер бойынша кеңесшісі қызметін атқарды. Мақалада қағанның мемлекеттік кеңесшісі, Жоғарғы Сот төрағасы болған Тоныкөктің қоғамдық-саяси қызметінің сырларының мәні ашылған. Зерттеу жұмысы барысында авторлар тарихи деректерді, сондай-ақ Түркі қағанатының іргелі мәселелерімен айналысатын түркітанушылар мен тарихшылардың еңбектерін зерттеді. Ежелгі түркілердің этникалық шығу тегі, этногенезі, тайпалық құрамы және мемлекеттік құрылымы талданған. Қазіргі уақытта Екінші Түрік қағанатын құруда орасан зор саяси қызмет атқарған Ашина Тоныкөктің тарихи тұлға ретіндегі қызметі туралы ғылыми-зерттеу жұмыстары салыстырмалы түрде алғанда көп емес. Мақалада түріктердің барлық этникалық тайпаларының тәуелсіздік идеялары аясында Құтлық қаған және дана Тоныкөк сияқты тарихи тұлғалардың 682 жылы Екінші Шығыс Түрік қағанатының мемлекеттік құрылысын қайта бастауының себептері туралы гипотезалар мен ғылыми ойлар кеңінен талқыланған.

Кілт сөздер: Ашина, түрік, қағанат, қаған, Білге, Тоныкөк, Құтлық, Күлтегін, табғаш, Шығыс-Түрік қағанаты.

Н.Б. Смағұлов, М.С. Амрина, А. Ташағұл

Личность Тоньюкука и геополитическое положение Второго Восточно-Тюркского каганата

Актуальной темой исторической науки является изучение и оценка деятельности Тоньюкука, государственного советника Второго Тюркского каганата, главного идеолога, ответственного за идеологическую деятельность Каганата с 682 по 725 гг. Между 682 и 725 гг. мудрый Тоньюкук работал советником трех правящих каганов по политическим и духовно-культурным вопросам. В статье раскрыта сущность секретов общественно-политической деятельности Тоньюкука, который был государственным

советником кагана и председателем Верховного Суда. В ходе исследовательской работы авторами были изучены исторические данные, а также труды тюркологов и историков, занимающихся фундаментальными проблемами Тюркского каганата. Пранализированы этническое происхождение, этногенез, племенной состав и государственное устройство древних турок. В настоящее время научно-исследовательская работа о деятельности Ашида Тоньюкука как исторической личности, продолжавшей колоссальную политическую работу по созданию Второго Восточного Тюркского каганата, относительно невелика. В статье широко обсуждены гипотезы и научные соображения о причинах того, почему исторические личности как Кутлуг каган и мудрый Тоньюкук, в рамках идей независимости всех этнических племен турок, возобновили государственное строительство Второго Восточного Тюркского каганата в 682 г.

Ключевые слова: Ашина, тюрк, каганат, каган, Билге, Тоньюкук, Кутлуг, Култегин, табгач, Восточно-тюркский каганат.

References

- 1 Zholdasbekuly, M., Salgarauly K. & Seidimbek, A. (2003). *Eltutqa* [Eltutka]. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- 2 Kliashornyĭ, S.G. (2003). *Istoriia Tsentralnoi Azii i pamiatniki runicheskogo pisma* [History of Central Asia and monuments of runic writing]. Saint Petersburg: Filologicheskii fakultet Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 3 Çandarlıoğlu, G. (2013). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. İstanbul
- 4 Mauch, J. & Tarman B. (2016). A historical approach to social studies laboratory method. *Research in Social Sciences and Technology*, 1(2), 55-66.
- 5 Bichurin, N.Ya. (1950). *Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevnie vremena* [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. Vol. 1. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 6 Bahzar, M. (2019). Authentic leadership in madrassas: Asserting islamic values in teacher performance. *Journal of Social Studies Education Research*, 10(1), 259-284.
- 7 Barthold, V.V. (1968). *Sochineniia. Raboty po istorii i filologii tiurkskikh i mongolskikh narodov* [Compositions. Works on history and philology of Turkic and Mongolian peoples]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Barthold, V.V. (1977). *Sochineniia. Raboty po istorii vostokovedeniia* [Compositions. Works on oriental history]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Bernstamm, A.N. (1946). *Sotsialno-ekonomicheskii stroi orkhono-eneiseiskikh tiurok VI–VIII vekov* [Socio-economic structure of the Orkhon-Yenisei Turks. VI-VIII centuries]. Moscow–Leningrad [in Russian].
- 10 Grumm-Grjmailo, G.E. (1926). *Zapadnaia Mongoliia i Uriankhaiskii kraj* [Western Mongolia and Uryankhai region]. Leningrad [in Russian].
- 11 Gumilev, L.N. (1994). *Kone turikter* [Ancient Turks]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 12 Stebleva, I.V. (1965). *Poeziiia tiurkov VI–VIII vekov* [Turkic poetry of VI–VIII centuries]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Zholdasbekov, M. & Sartkozhauly, K. (2007). *Orkhon eskertkishterinin tolyq Atlasy* [Complete atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin [in Kazakh].
- 14 Syzdykov, S. (2014). *Qarluk — Qarakhan memleketi: saiasi tarikhy zhane madeni muralary* [Karluk — Karakhan state: political history and cultural heritage]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 15 Taşağıl, A. (2014). *Gök-Türkler* [Gok-Turks]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi [in Turkish].
- 16 Smagulov, N.B. & Tashagyl, A. *Kultegin zhazbasyndagy ezhelgi turkilerdin manifesti* [Ancient turkic inscriptions manifesto Kulteĭgin]. *Karagandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiiia seriiasy - Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy series*, 3(75), 52-59 [in Kazakh].
- 17 Sartkozhauly, K. (2012). *Orkhon muralary. 2-kitap (tupnusqa, oqylymy, audarmasy, tusiniktemesi)* [Heritage of Orkhon. 2nd edition (original, reading, translation, explanations)]. Almaty: Abzal-Ai [in Kazakh].
- 18 Zuev, Yu.A. (2002). *Rannie tiurki: ocherki istorii i ideologii* [Early Turks: Essays on the history and ideology]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 19 Taşağıl, A. (2015). *Kök Tanrı'nın Çocukları* [Children of the Root God]. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- 20 Malov, S.E. (1951). *Pamiatniki drevnetiurskoi pismennosti. Teksty i issledovaniia* [Monuments of Ancient Writings. Texts and Studies]. Moscow–Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 21 Mynzhan, N. (1994). *Qazaqtyn kone tarikhy* [Ancient history of Kazakhstan]. Almaty: Zhalyn.
- 22 (2006). *Qazaqstan tarikhy turaly qytai derektemeleri. Aulettik tarikhi zhylnamalar* [Chinese sources about Kazakhstan history. Historical chronicles of dynasties]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].

A.M. Tashkaraeva^{1*}, B.E. Kumekov², A.P. Aliakbarova³

¹ M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Kazakhstan;

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

³ S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru, bkumek@mail.ru, ainurap@mail.ru)

The spiritual heritage of the Turkic peoples according to the data of “Shadzhara-i-tarakime”

The study of the foundations of the Turkic tribes existence, especially their characteristic properties of the space organization, the true needs of individual existence and development, large-scale migration flows turned out to be important in understanding the space of Eurasia from the point of view of the cultural and historical integrity. The social consequences of the world order on the territory of Eurasia at that time led to the merging of different character centers civilizations. This article is devoted to the study of the traditions relationship in the spiritual culture of the Turkic peoples on the basis of oral historical traditions and legends in the work “Shadzhara-i-tarakime”. We discuss the important aspects of the formation of the worldview foundations of the Turkic-speaking peoples. Therefore, it is relevant to consider the problem of studying the ethnic identity of the early Turkic tribes in the continuity with the study of the ethno-political processes of the Middle Ages. The study of these historical events will not only help to reveal the problem of self-determination more deeply, but will also reveal the formation of historical prerequisites for the beginning of economic, social, cultural, and political interaction between the Turkic peoples.

Keywords: Turkic peoples, Oghuz, legends, myths, oral tradition, ancestry, genealogy, Middle Ages, Central Asia, tribes.

Introduction

The historical ties of the Turkic peoples are rooted in ancient times, widely unfolded in the Middle Ages and subsequent times. Throughout the Middle Ages, waves of people of Turkic origin came to the lands that were once part of the western empires. These tribes kept a long history, traditions and skills on their way to their new homeland. They not only settled in new lands, but also developed their culture, customs and skills in continuity with the outside world.

When discussing the phenomenon of the continuity of tradition in the spiritual culture of the Turkic peoples, it is worth paying attention to the versatility of the customs and traditions of these peoples. Cultural traditions and customs in the life of peoples performed the functions of unification and ensured constancy and stability in relations. Sometimes they limited certain actions that hindered the development of the population. Consideration of the traditions and customs of peoples in succession according to oral data undoubtedly gives interesting discussions and reasonable conclusions. The disclosure of theoretical and methodological problems of studying historical continuity in the spiritual culture of the Turks is one of the promising areas in the study of Eurasianism.

Research methods

The principles of historicism, objectivity, continuity, scientific knowledge posed to reveal the problems in the research work. An analysis of oral sources in the work of Abu-l-ghazi using the principle of actual historical-comparative and historical-expert assessment of scientific knowledge was carried out and an attempt to reveal the most controversial issues in the history of that period was made. Oral data and legends in the work made the theoretical and methodological basis of the study, as well as medieval works reviewed by the author, covering such topics as ethno-political history, culture, the economy of the Turks in antiquity and the Middle Ages, data from oral traditions, as well as the works of domestic and foreign researchers. During the study, the historical theory of relativity, analytical research and other research methods were used.

The history of the peoples of Eurasia steppes has long attracted the attention of domestic and foreign scientists. In Europe, the first information about the Turkic peoples came to the Eastern Roman Empire sim-

* Corresponding author's e-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

ultaneously with the raids of nomads. Information about the life, culture and history of nomadic tribes, which has not lost its value to this day, is reflected in the reports of Byzantine diplomats and the works of historians.

Oral historical sources and legends are reflected in the work of many medieval authors who comprehensively describe the origin of peoples who lived for centuries in the expanses of Eurasia, their division into various tribes, the history of the origin and development of tribes, life traditions, relationships with each other.

Particular attention is drawn to the data of the medieval historian Abu-l-ghazi in the work "Shadzhar-i-tarakime", which provides information about the origin, socio-political history, culture, economy of the Turkic peoples of Eurasia steppes since ancient times. V.V. Bartold believes that the work of Abu-l-ghazi is a special historical essay about the Turkmens, which is not about any of the other Turkic peoples. True, he prefers to use this work with great caution, since Abu-l-ghazi, except for the information borrowed from Rashid ad-din, wrote exclusively on the basis of oral stories [1].

The study of the topic can be considered in the following main stages:

1. Research before the entry of the text of the work into the scientific circulation (XIX century until the end).

2. The period of fame of the work in the scientific community (XX century from the beginning to 1958); During this period, the interest of scientists was aroused by the first text of the work in Russian. These works were used in research, some issues were analyzed.

3. The period of growth of scientific interest (XX century). This period is associated with the coverage of A.N. Kononov work, compiled on the basis of many years of research and morphological analysis of the text of the work. These works were used in complex studies and, accordingly were based on fundamental research.

4. The period of the latest views on the work (since 1991). These works are rationally used to write the history of the Great Steppe.

The oral tradition of the historical and genealogical education of the Eurasia steppe peoples has been developing since immemorial time. History, significant events, problems of social life, poems that humanity considered important were passed down from generation to generation orally, and ancient traditions were preserved in the memory of the elders in the form of family memories

Before the advent of writing in all nations, elements of historical ideas, historical knowledge were in the form of oral stories and legends, in the annals of ancestors. That is, a characteristic feature of oral folk art of the early period are legendary, epic works. Legends, poems, chronicles, which have now become a valuable source, have been preserved in the memory of the people for several centuries. In the conditions of nomadic life, it would be a mistake not to recognize the worthy facets and secrets of oral history, born of social necessity and developing from the many thousands of years of life experience of the Turkic-Mongolian peoples who inhabited vast expanses from the Chinese walls to the Volga. Despite the diversity of the history and culture of the Turkic and Slavic peoples, one can find similarities in their worldview concepts and beliefs according to their legends, fairy tales and oral traditions.

According to the beliefs, the Turkic peoples had common ideas about the origin of mankind and distribution on earth with other peoples. In the Bible, there are two main stories about the creation of man by God. One folk tale contains a story about the creation by God of a man from dust and the breath of life, and a wife from his rib: "... and there was no man to cultivate the land. And the God Yahweh created man from the dust of the ground and breathed into his face the breath of life, and man became a living soul... And the God Yahweh said: It is not good for a man to be alone; Let us make him a helper suitable for him. The God Yahweh formed from the earth all the animals of the field and all the birds of the air, and brought them to man to see how he would call them, and so that, as a man called every living soul, that was its name. And the man gave names to all the cattle, and to the birds of the air, and to all the beasts of the field; but for man there was no helper like him. And the God Yahweh brought a deep sleep to the man; and when he fell asleep, he took one of his ribs, and covered the place with flesh. And the God Yahweh created a wife from a rib taken from a man, and brought her to the man. And the man said, This is bone of my bones, and flesh of my flesh; she will be called woman, for she was taken from man. Therefore a man will leave his father and his mother, and cleave to his wife, and they will be one flesh" [2; 55].

Another legend belongs to a later layer of biblical texts, is theological in nature and proceeds from the idea that the Israelites developed in the first Babylonian captivity of God as the creator of the universe; the creation of people, the six-day creation of the world by God in it ends: "And God said: Let us make a man in

our image, after our likeness; and let them have dominion over the fish of the sea, and over the birds of the air, and over the cattle, and over all the earth, and over every creeping thing that creeps on the earth. And God created man in his own image; in the image of God he created himself; male and female he created them. And God blessed them, and God said: Be fruitful and multiply, and fill the earth, and subdue it, and have dominion over the fish of the sea, and over the birds of the air, and over every living thing that creeps on the earth.

According to the plot of the first legend, Adam was created first, and then the animals, the woman was created later, in another legend a man and a woman were created equally and simultaneously “in the image and likeness of God”, at the end of his plan, on the last day of creation on the eve of Saturday were blessed by God for the reproduction and dominion over fish, birds, cattle and all the earth and creeping things.

A legend of a religious nature dating back to ancient times, telling about the creation of Adam and about his descendants, is also written by Abu-l-ghazi. According to the Muslim traditions of writing genealogy, the author cites the famous legend about the creation of man and life on Earth: “The Almighty God said to the angels: “Having created a man from dust and giving a soul to (him), I will put (him) my vicegerent on earth.” When he (so) said, the angels objected: “The mountain nature cannot be kept together with the valley, and therefore they (people) will rebel against you, and your creatures will die.” The Almighty God said: “You do not know what I know. Go and make from the dust the image of a man.” At the command of God, Azrael, peace be upon him, ordered (the angels) to collect various kinds of earth from the entire earth's surface, turn the earth into clay, create the image of a man and put (him) between the Great Mecca and Taif. A few years later, the Almighty God gave him a soul, and he lived in this world for a thousand years. The word adam is Arabic, the Arabs call the skin adam, they designate the surface of each object with the same word. The angels created the image of a man, taking dust not from the bowels of the earth, but from its surface, and therefore (he) was called Adam” [3; 37]. Abu-l-ghazi did not describe the legends about how Adam went to paradise, how he came out of there and how he walked the earth, explaining that these legends are well known among the people. According to the legend written in the work, Adam put Sheis in his place before his death. Sheis became a prophet and a sovereign, after himself he planted his son Anush, who, dying, planted Keenan in his place. After Cynan, the throne was headed by his son Michael, during his reign, the children of Adam multiplied. For this reason, Michael went to the country of Babil (Babylon), founded a city there and named it Sus. He ordered the people to spread throughout the earth. After Michael, his son Berd sat on the throne, after him Ehnokh, he was a prophet, nicknamed Idris. After Idris, Mathushaleh sat in the place of his father, then seated his son Leimek. He is the father of the prophet Nuh, and this sequence gives the names of the antediluvian descendants of Adam [3, 38]. In the work “Shadzhara-i-tarakime”, the legend about the flood of the earth, the destruction of life on earth, the revival and spread of mankind from the Prophet Nuh attracts attention. According to the work, the Prophet Nuh agitated the people for Islam for seven hundred years, as a result, only eighty people accepted the faith, after which the Prophet asks the Creator to flood the earth. God accepts the desire and destroys life from the face of the earth. From this irresistible force of nature, which reigned under the command of the Creator, souls perished all over the world, and later eighty people who were on the ship would die from various diseases. Only the family of Prophet Nuh remained on earth. The same motives are found in the Bible. Nuh, he is Noah — a descendant of Seth, the last (tenth) of the antediluvian Old Testament patriarchs, descending in a straight line from Adam; son of Lamech, grandson of Methuselah. According to the Bible, Noah was a righteous man in his generation, for which he was saved by God from the Flood and became the successor of the human race. That is, the current earthly humanity came from the three sons of the prophet Nuh named Sam, Ham, Japhet.

Man has always sought to learn the secrets of the world around him, to form a generalized idea of the world as a whole and of life in this and the other world. Worldview views that give a person a guiding direction in his spiritual and practical activities form his value views. Since mythology is the first form of the worldview itself, its example can be used to highlight the main features, traits, features and similarities of the representation and understanding of peoples. In the legends, ancient tales and mythology of the Slavs and Turkic peoples, thoughts about the creation of the world, the idea of God and understanding of the surrounding universe are not rare. The Slavs represented the sky as a roof covering the Earth like a dome.

The sun was understood in different ways: as the face or eye of God, as a window through which God looks at the Earth. It was represented by a fireball, a fire or an ingot of gold. They believed that this is a wheel from a chariot, on which Ilya the prophet rides through the sky. They likened it to a loaf, a dish or a frying pan. In folklore, the sun appears as a living being — a bull, a rooster or a man.

In the old days, humanity was perceived in unity with nature, it was considered a saint. Celestial bodies and the surrounding nature were given a special status, they were revered. So the Slavs deified the Sun, but attributed human features to it. It, like a person, rejoices and gets angry, laughs, mourns, gets sick and cries. It has a mother. The stars are sisters, and the moon is brother or sister. The sun kidnaps the girl and takes her as his wife. It lives on the edge of the world. Western Ukrainians believed that with the advent of people, the sun began to decrease. When a person is born, a piece of the sun breaks off and turns into a star, and when he dies, his star goes out and falls. According to the beliefs of the southern Slavs, there were once several suns, but they were swallowed by a snake. Only one survived — it was hidden under the wing of a swallow.

The Turks, like the Slavs, have preserved to this day the custom, signs, prohibitions, beliefs and superstitions associated with the celestial bodies. Many Turkic peoples bake “shelpeks”, seven cakes in the shape of the sun: round and yellow like the sun. These are the beliefs of pre-Muslim times that have been preserved for many centuries. Such a phenomenon is also found among the Slavs: the holiday of the Sun is a Shrovetide-crepe maker. Despite the fact that Maslenitsa has its roots in paganism, it has not lost its significance even with the spread of the Christian faith. Over the years, Maslenitsa has turned into a holiday of seeing off Winter and meeting Spring, a day of commemoration of the ancestors, just as the Turks bake cakes to commemorate their ancestors.

The moon in the pre-Islamic worldview was considered sacred, sacral. The custom of repentance on the Moon, expressed in the stable phrase “Ai kordim, zhana kordim, zhana ayda zharylka” is a preamble to ancient beliefs associated with this celestial body. In the work “Traces of shamanism among the Kirghiz”, Sh. Ualikhanov gives an explanation of shamanic non-reverence: “Man was surprised at the sun and worshiped it; saw the moon and bowed to it; he worshiped everything in nature, where he noticed the presence of this inexplicable force, eternal as time, which he called the Blue Sky — Kok Tengri. Also in ancient times, the Kazakhs worshiped the new moon, sitting on their knees and bending over three times. If it's summer, pluck the grass and throw it into the fire. And also, looking at the Moon, they made wishes [4; 49].

According to ancient understanding, the change in the phases of the moon affected the fate of man. Subsequently, many superstitions were formed: one should not look at the moon for a long time, reflect the moonlight on the face of a small child, etc. After all, on the lunar face there is an old woman who considers copper to be a whip. In case of non-observance of these prohibitions, this old woman will bring misfortune. It was also forbidden to perform ablution while looking at the moon. Because it illuminates the spirit, and a person who violates the ban, or faces illness and suffering.

According to ancient understanding, the change in the phases of the moon affected the fate of man. Subsequently, many superstitions were formed: one should not look at the moon for a long time, reflect the moonlight on the face of a small child, etc. After all, on the lunar face there is an old woman who considers copper to be a whip. In case of non-observance of these prohibitions, this old woman will bring misfortune. It was also forbidden to perform ablution while looking at the moon. Because it illuminates the spirit, and a person who violates the ban, or faces illness and suffering. People, linking their fate with heaven and earth, named children after them. The Slavs have names associated with the sun, moon and sky, such as: “Zlatoyar” — furious like the sun, “Solntseslav” — glorifying the sun, “Yara”, “Yarina” — sunny, “Yarolik” — sun-faced, “Zvezdan” — born under the stars, “Dan” — the god of the moon, “Stella” — a star, “Yeseny” — a clear sky, etc. Such names are found among the Turkic peoples very often and most of all with the addition of another word, suitable in a certain and semantic sense: “Gunay”, “Kuntugan”, “Aybarshyn”, “Aytugan”, “Asuman”, “Aybanu”, “Ayasel”, “Zhuldyzay”, “Gyunesh”, “Ayvaz”, “Aydemir”, “Aysun”, “Aybike”, “Aytekin”, “Gyulay”, “Kunsulu”, “Akyldyz”, etc.

In “Oguz name” in the version of Rashid ad-din, in the historical works “Shadzhara-i-tarakime” and “Shezhire-i-turk” Abu-l-ghazi there is information that Oguz kagan gave the names of children “Kunkhan”, “Aykhan”, “Zhuldyzhan”, “Kokkhan”, “Taukhan”, “Tenizkhan”, linking the sacred with the fate of children, hoping for their patronage. Sometimes, in order to show the peculiarity of the child, he was compared with something sacred. In Abu-l-gazi, in the information about Oguz kagan, there is a comparison: “The elder wife of Kara Khan had a son more beautiful than the moon and the sun” and this “more beautiful than the moon and the sun” apparently follows from this problem. On the basis of these examples, it can be understood that the Turkic tribes preserved the knowledge of the world of admiring the Sky of Tengri and perceived heaven and earth as sacred.

The veneration of nature and its phenomenon is clearly expressed in the legend about the birth of Korkyt ata. Before the birth of Korkyt, an eclipse of the sun began, the whole world was covered with

darkness, there was a hurricane wind and heavy rain. With the advent of Korkyt into the world, all the previous commotion instantly stopped, the sky cleared up. After such a stormy state of nature and a clearing of the sky, the gathered people said: “Since he was born having frightened people, then let his name be Korkyt, that is, “Frightening”. The name of an unusual child was associated with the event, as he frightened everyone with his birth.

Our ancestors believed that the name has a certain mysterious power that can help or harm it. Therefore, the choice of a name was of great importance and was regarded as a rite. According to information, sometimes the ceremony of naming children took place later. Abu-l-ghazi writes that in the ancient Turkic society a child was given a name at the age of one. When Oguz kagan was one year old, Kara khan arranged a big toy where people gathered to give a name to the child. According to “Shadzhara-i-tarakime”, Oguz Khan at the age of one spoke and declared that his name was “Oguz”. All those presents were surprised, because in the process of ontogenesis, in accordance with the social development of a one-year-old child, he could independently pronounce only insignificant sounds. Those who came to the feast were amazed by the glory of the child and said: “This child himself named his own name, is there a better name than this?”, and they gave him the name Oguz. This is what the bayat says:

“Ushal bir nashar oqlan anda revan
Kelip tilge tidi bilinder ayan
Atym turur Oguz, Khusrevi nam-ver
Vilinler, Iakin barcha eli hyuner” [5; 124].

With the penetration of Islam, this tradition was supplanted, and from birth they gave the name of the child by pronouncing “Azan”.

According to the scientists, the late rite of naming comes from the understanding that the child goes through a transit period until a certain time. According to the religious beliefs, the one who came to this world and the one who left went through a transit period in the form of seven, forty days and one year. For example, the deceased is held forty, a rite of commemoration of the deceased on the fortieth day after death. The commemoration of the fortieth day completes the forty-day memorial period and is the main date of private commemoration, especially significant in the tradition of Orthodox Slavs and Muslims. According to general belief, during this period the soul of the deceased stays on earth, returns to his home, hovers around the grave, undergoes trials in the grave, and finally leaves the earth on the fortieth day.

For our ancestors, the first year of a child's life was so important. The first reason is the high neonatal mortality. It is believed that if the child lived safely the first year, he was freed from the path of the other world. The child was given an important ritual “Tusaukeser” — cutting the fetters, rejoicing at the first steps taken on this world and the beginning of the journey, the journey through life. If after a year the deceased rested in peace and found peace, the one who came after the first year completely passed to this world. Apparently, for this reason, the Turks gave a name to a child at the age of one. In Kazakh history, as well as in Turkic society, one can find examples when a child was called by a nickname, and was given a name only after heroic deeds. One of the important moments in the Legend of Oguz is the first feat of the hero and the ceremony of naming him after this feat. Here we see one of the most common plot elements of the Turkic epic. As a rule, the name of the protagonist is given by the elder or priest, whose presence increased the significance of the ritual. For example, in the book *Korkyt ata*, the hero of the story about Bayrak is given a name after his first heroic deed. The name is given to him by Korkyt himself.

Forty days are also celebrated for a born child. According to the ancient custom, up to forty days a child is not shown, his hair is not cut and his nails are not cut off. Only when the child is forty days old, the ritual “Kyrkynan shygaru” is performed, during the ritual the baby is bathed in water, where forty-one coins and forty-one kumalak are placed — a symbol of wealth and satiety, those invited with wishes pour forty-one spoonfuls of water into the bowl. Just in 41 days it can be considered that the child adapts to the world around him and becomes a full-fledged person. Among the Slavs, the number forty was also significant, and only upon reaching forty days the children were baptized. Up to forty days, the child was considered weak, not protected from negative influences, he did not yet have his own guardian angel, who would appear only after baptism. The Slavs in the pre-Christian period believed that there was a world of the living and a world of the dead. A newborn child who had just come into this world still belonged to the another world. And the transitional period lasted up to forty days.

In Turkic legends and tales, motives of the influence of the Moon and the Sun and the appearance of life from their radiance are often found. This problem was clearly reflected in the early version of Oguz Nameh epic. According to the storyline of the epic, it is described as follows: “One day, Oguz kagan prayed

to God. The night has come. A blue ray fell from the blue sky to the ground. It was clearer than the sun, bluer than the moon. Oguz kagan approached him and looked. In the middle of this beam there was a girl, she was alone”, and further it is said that he married this girl who fell from the sky. This girl gave birth to three sons. Oguz named them Moon, Sun, Star. His younger three sons were born by a girl who came out of the bud of a tree. “One day Oguz kagan went hunting. He saw a tree in the middle of the lake. In the bud of this tree he saw a girl, she was alone. He married this girl. After some days, after some nights, she gave birth to three sons. The first was called Sky, the second — Mountain, the third — Sea” [6, 38]. The marriage of Oguz of the plot line to a shining girl descended from the sky, the creation of Oguz from the radiance of the sun, the name of his children by celestial bodies and names associated with nature are associated with the cult of Heaven and Earth. The epic says: “Let the Seas and Rivers splash, let the Sun be our banner, let the Sky be our tent” [6; 39], so they asked for the protection of the sun and the sky.

The birth of life in special conditions associated with the mysterious forces is found in the work of Abu-l-gazi, in the chapter “The Extraordinary Adventure of Alankhuan” in “Shezhire-i-turk”. After the death of her husband Alanzhuan Dubun Bayan, there were many people claiming her hand and heart. Alankhua did not let any of them near her: “As long as I am alive, I will be alone. I will govern the kingdom myself”. And one day, early in the morning, a bright ray fell from the sky to the earth. A red-haired man with blue eyes appeared from the beam. Alankhua became pregnant and gave birth to three sons. From one of them, Budynzhar Munak, came the clan of Chinghis Khan and numerous Mongolian tribes. The offspring of the three sons were called “nirunam”. Nirun in translation means the offspring of a beauty. According to the concepts of the Mongols, this genus appeared from the sunshine [7; 36]. Such motives show the sacred properties of the blue heights, the sky, it is also the motive of the miraculous birth of an unusual personality, the appearance of clans and tribes associated with heavenly forces.

In oral legends, the birth of a child in special conditions that distinguish his features and his name, associated with fate, revealing the essence of the personality, is one of the leading motives of folklore prose. The historical basis for the idea of an unusual conception and the birth of a hero is among the archaic, mythological traces. The singularity inherent in the very nature of the hero can manifest itself already in the circumstances of his birth. In the Slavic epic, the most striking example is the miraculous birth of the Volkh, from the union of the young princess Marfa Vseslavievna and the Serpent. In the South Slavic epic, a number of characters belong to the “Zmeevichi”, i.e., to the descendants of the Serpents [8; 76]. The miraculous birth of some young people is preceded by magical actions, which are resorted to by women doomed to infertility or who have lost children. The mother, whose nine children were killed by Gorun-Kesedzhia, did not cry, did not complain, but “put a white stone to her heart, carried it for nine months and gave birth to a boy”. According to another version, she turned with a prayer to God to give her “an unexpected child, unknown, not told to God”: this is how Marco was born. Another text describes the magical act itself, the woman became pregnant and gave birth to this boy. According to some versions, Marko Kravich is the son of a vila: King Vukashin forced her to marry, using the advice of another vila — to take away her crown and shirt [9; 59].

The motive of a miraculous birth was especially reflected in oral heroic epics, lyrical-epic poems. In the works of prominent medieval scholars Rashid al-Din, Fazlallah and Abu-l-ghazi, there are motives of a miraculous birth with the triumph of the Islamic religion. In this matter, the reason was that their writings were written according to Muslim traditions. But nevertheless, in oral sources and in information written on the basis of legends, we observe a belief in Tengrianism, in the unsolved forces of nature. According to Abu-l-gazi, Oguz refused his mother's breast after birth until she converted to Islam.

In the most ancient versions of the Uighur manuscript of Oguz Nameh epic, the image of Oguz Khan is conveyed in a mythological interpretation. “Oghuz-name” describes well the motives of a miraculous birth, the early maturation of the protagonist: “Another day, when the eyes of kagan opened, a boy was born. This boy had a blue complexion, his mouth was fiery red, his eyes were pink, his hair and eyebrows were black. The face was more beautiful than angels”, is described in the image of a mother born from a special sacred light [10; 36]. This motive is also found in the Greek legend about Hercules.

In “Oguz-name”, as in the legends about batyrs, forty days after his birth he became an adult man. His unusual appearance is described in the epic as follows: “Legs like a buffalo, a belt like a wolf, shoulder blades like an elk and a bust like a bear. His whole body is covered with hair” [6; 36]. The image of Oguz, unlike ordinary people, is transmitted in the form of resemblance to predatory animals: “One day, the eyes of Ai Kagan opened wide — a son was born. The face of this son was blue, his mouth was red like fire, his eyes were pink, his hair and eyebrows were black. He was more beautiful than shining angels” [6; 36]. Thus, he

appears to be born from Ai-mother. Such information of rapid maturation indicates the peculiarities of the warehouse of his personality.

The people have preserved unique legends about Korkyt “Korkyt's grave”, “Kobyz Korkyt”, “Korkyt-kuy”. According to Korkyt-kuy legend, Korkytata dreamed of creating a musical instrument that could play any melody. But it was not so easy to find a suitable tree for it. In search of a tree, he went into the forest and met devils there. Korkytata, bypassing them, quietly crept up and overheard their conversation. Devils: “Korkyt will not be able to make kobyz, because he does not know that it cannot be made from ordinary wood. It is necessary to take the trunk of a dry loch zhide tree broken by a wild boar, make a groove out of it, sheathe it with the skin of a noisy camel, make strings from the tail of a ringing stallion, strengthen them on a stand from a dry fragment of a pumpkin and rub the strings with the glue of the sasyk-kurai plant. That would be a real kobyz” [11; 37]. Korkyt made an extraordinary kobyz. According to the legend, the melodies evoked by Korkyt's kobyz possessed magical powers. According to some legends, when Korkyt played the kobyz, nature seemed to freeze, flying birds, running animals listened intently to the kui, it seemed as if time had stopped. According to another legend, when Korkyt played kui, the carpet laid on the water did not sink, it floated on the surface of the lake. For this reason, Korkyt was considered the spiritual mentor of those who played the kobyz [12; 296].

Conclusion

An important result of the study should be considered the determination of the historical significance of the continuity of the Turkic peoples in the spiritual culture. The promotion of the idea of identity and integrity in the spiritual life of the Turkic peoples in today's difficult geopolitical situation contributes to the development of peace and stability.

The spiritual culture of the Turkic peoples has passed a difficult historical path. The Turkic peoples to this day have not lost their traditions, which are rooted in antiquity. True, in modern conditions of reality, many traditions and customs of the Turks have been preserved with some changes. In the period of today's globalization, consideration of the issues of the emergence and development of the relationship of the Turkic peoples in the Eurasian space is one of the most important topics in the context of the idea of Eurasianization. For many centuries, the Turks replenished and enriched each other's culture. The historical integration of ethnic communities of peoples on the Eurasian steppe led to the creation of the idea of a Eurasian union. Today, in a world where interethnic contradictions are growing every day, the way to preserve peace, as a guarantee of protecting national identity and social stability, is to search for the uniqueness of the roots of each people, loyalty to traditions that have been preserved for several thousand years.

Thus, the strengthening of spiritual closeness, unity, modernization of the common values of the Turkic peoples is an urgent problem in the context of modern globalization. The promotion of universal human cultural values to the Turkic peoples is an ongoing process that continues to this day. Just so that its significance does not disappear, it is important that a virtuous society be in one unity, without destroying or reproaching it.

Reference

- 1 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — М., 1963. — 1020 с.
- 2 Леонов В.Н. Библиейские предания. От Адама и Евы до могучего Самсона / В.Н. Леонов. — М.: Ридерс, 2016. — 200 с.
- 3 Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского / А.Н. Кононов. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — 285 с.
- 4 Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч. Валиханов. — Т. 4. — 2-е изд. — Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1985. — 416 с.
- 5 Ebulgazi. Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soyakütüğü) / Z.K. Hazırlayan Ölmez. — Ankara, 1996. — 560 s.
- 6 Дербисалин А. Огузский героический эпос / А. Дербисалин, М. Жармухамедов, О. Кумисбаев. — Алматы: Наука, 1986. — 208 с.
- 7 Абу-л-гази. Шежире-и-тюрк. Литературные памятники: [В 20-и т.]. — Т. 12 / сост. Б. Абилкасимулы. — Алматы, 2011. — 480 с.
- 8 Путилов Б.Н. Русский и южнославянский героический эпос: Сравнительно-типологическое исследование / Б.Н. Путилов. — М., 1971. — 311 с.
- 9 Путилов Б.Н. Экскурсы в теорию и историю славянского эпоса / Б.Н. Путилов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. — 288 с.

10 Рашид-ад-дин. Сборник летописей / Рашид-ад-дин. — Т. I. — Кн. первая; пер. с перс. Л.А. Хетагурова. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1952. — 445 с.

11 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос / В.М. Жирмунский. — Л.: Наука; Ленинград. отд., 1974. — 725 с.

12 Сулейменов О. Тюрки в доистории: о происхождении древнетюркских языков и письменностей / О. Сулейменов. — Алматы: Атамұра, 2002. — 318 с.

А.М. Ташкараева, Б.Е. Кумеков, А.П. Алиакбарова

«Шаджара-и-таракиме» деректеріндегі түркі халықтарының рухани мұрасы

Түркі тайпаларының өмір сүру негіздерін, әсіресе оларға тән кеңістікті ұйымдастыру қасиеттерін, жеке өмір мен дамудың шынайы қажеттіліктерін, ауқымды көші-қон ағындарын зерттеу Еуразия кеңістігін мәдени-тарихи тұтастық тұрғысынан түсінуде маңызды болды. Сол кездегі Еуразия аумағындағы әлемдік тәртіптің әлеуметтік салдары табиғаты бойынша әртүрлі өркениеттер орталықтарының бірігуіне әкелді. Орта Азия халықтарының күрделі этникалық тарихында маңызды рөл атқарған тайпалардың шығу тегі мен таралу тарихын қарастыратын ортағасырлық ғалымдардың еңбегін ескермеу мүмкін емес. Мақала «Шаджара-и-таракиме» шығармасындағы ауызша тарихи әңгімелер мен аңыздар негізінде түркі халықтарының рухани мәдениетіндегі дәстүрлердің өзара байланысын зерттеуге арналған. Түркітілдес халықтардың дүниетанымдық негіздерін қалыптастырудың маңызды аспектілері талқыланған. Сондықтан орта ғасырлардағы этносаяси процестерді зерттеумен сабақтастықта ерте түркі тайпаларының этникалық сәйкестігін зерттеу мәселесін қарастыру өзекті болып табылады. Осы тарихи оқиғаларды зерделеу өзін-өзі анықтау мәселесін тереңірек ашып қана қоймай, түркі халықтарының экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси өзара іс-қимылының басталуының тарихи алғышарттарын жасауға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда Қазақстан тарихы үшін ортағасырлық авторлардың еңбектерін деректану және тарихнамалық аспектілерде жан-жақты, мұқият зерделеу маңызды. Біздің басты мақсатымыз — «Шаджара-и-таракиме» шығармасындағы Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық халықтарының тарихын ашуға көмектесетін тарихшы Әбу-л-Ғазидің деректерін талдау, осы материалдарды отандық және шетелдік түркологтардың еңбектерімен салыстыру.

Кілт сөздер: түркі халықтары, оғыздар, аңыздар, мифтер, ауызша дәстүр, шежіре, шығарма, орта ғасырлар, Орталық Азия, тайпалар.

А.М. Ташкараева, Б.Е. Кумеков, А.П. Алиакбарова

Духовное наследие тюркских народов по данным «Шаджара-и-таракиме»

Изучение основ существования тюркских племен, особенно характерных для них свойств организации пространства, истинных потребностей индивидуального существования и развития, масштабных миграционных потоков, оказалось важным в понимании пространства Евразии с точки зрения культурно-исторической целостности. Социальные последствия мирового порядка на территории Евразии в то время привели к слиянию различных по характеру центров цивилизаций. Нельзя обойти стороной труд средневековых ученых, рассматривающих историю происхождения и распространения племен, сыгравших важную роль в сложной этнической истории народов Центральной Азии. Настоящая статья посвящена изучению взаимосвязи традиций в духовной культуре тюркских народов на основе устных исторических преданий и легенд в произведении «Шаджара-и-таракиме». Обсуждены важные аспекты формирования мировоззренческих основ тюркоязычных народов. Поэтому актуальным является рассмотрение проблемы изучения этнической идентичности ранних тюркских племен в преамбуле с изучением этнополитических процессов средневековья. Изучение данных исторических событий не только поможет глубже раскрыть проблему самоопределения, но и позволит выявить создание исторических предпосылок начала экономического, социального, культурного, политического взаимодействия тюркских народов. Сегодня для истории Казахстана важно всестороннее, тщательное изучение трудов средневековых авторов в источниковедческих и историографических аспектах. Наша главная цель — проанализировать данные историка Абу-л-Гази, которые помогут раскрыть историю древних и средневековых народов Центральной Азии в произведении «Шаджара-и-таракиме», сравнить эти материалы с трудами отечественных и зарубежных тюркологов.

Ключевые слова: тюркские народы, огузы, легенды, мифы, устная традиция, родословная, генеалогия, средние века, Центральная Азия, племена.

References

- 1 Bartold, V.V. (1963). Sochineniia [Essays]. Moscow [in Russian].
- 2 Leonov, V.N. (2016). Bibleiskie predaniia. Ot Adama i Evy do moguchego Samsona [Biblical traditions. From Adam and Eve to mighty Samson]. Moscow: Ridero [in Russian].
- 3 Kononov, A.N. (1958). Rodoslovnaia turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazi khana Khivinskogo [Pedigree of Turkmens. The work of Abu-l-Ghazi Khan of Khiva]. Moscow–Leningrad [in Russian].
- 4 Valikhanov, Ch. (1985). Sobranie sochinenii v piati tomakh [Collected works]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 5 Ebulgazi. (1996). Shedzhere-i Terakime (Turkmenlerin souyakutuu) [Şecere-i Terakime (Surname of Turkmens)]. Ankara [in Turkish].
- 6 Derbisalin A. (1986). Oguzskii geroicheskii epos [Oguz Heroic Epic]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 7 Abu-l-gazi (2011). Shezhire-i-tyurk. Literaturnye pamiatniki [Shezhire-i-turk. Literary monuments.]. B. Abilkasimuly (Comp.). In 20 volumes. Volume 12. Almaty [in Russian].
- 8 Putilov, B.N. (1971). Russkii i yuzhnoslavianskii geroicheskii epos: Sravnitel'no-tipologicheskoe issledovanie [Russian and South Slavic Heroic Epic: A comparative typological study]. Moscow [in Russian].
- 9 Putilov, B.N. (1999). Ekskursy v teoriiu i istoriiu slavianskogo eposa [Excursions into the theory and history of the Slavic epic]. Saint Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie [in Russian].
- 10 Rashid-ad-din. (1952). Sbornik letopisei. Kniga pervaiia [Collection of chronicles. The first book]. Moscow–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 11 Zhirmunskii, V.M. (1974). Tiurkskii geroicheskii epos [The Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 12 Suleimenov, O. (2002). Tiurki v doistorii: o proiskhozhdenii drevnetiurkskikh yazykov i pismennostei [Turks in Prehistory: on the origin of ancient Turkic languages and Scripts]. Almaty: Atamura [in Russian].

А.Ж. Турханова*, А.У. Исаева, А.К. Базарбай

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: sajasata@mail.ru; akezhan0810@gmail.com; ainurissayeva79@mail.ru)*

История и политика трансформации экономических санкций в современных международных отношениях: от механизма принуждения к инструменту глобального управления (на примере санкционной политики США в отношении Китая)

На сегодняшний день в международной политике наблюдается трансформация (изменение) понимания экономических санкций. Если ранее экономические санкции носили лишь негативную окраску и понимались как инструмент принуждения или манипуляции, то сейчас с появлением явления — глобального управления — экономические санкции приобрели и иное, несколько положительное, значение, а именно — инструмента глобального управления. Известно, что экономические санкции применяются как инструмент управления во внешней политике США, помогающего в реализации национальных интересов государства. В статье рассмотрены цели и задачи правительства США при использовании экономических санкций в адрес правительства Китая. В связи с чем, авторами было принято решение проведения Mapping-анализа основных целей и задач правительства США для выявления эффективности использования экономических санкций в глобальном управлении и проведения внешней политики страной на примере внешнеполитических действий США.

Ключевые слова: экономические санкции, КНР, США, «торговая война», геополитические интересы, COVID-19, кибербезопасность, национальные интересы, противоспутниковое оружие, права человека.

Введение

В современных реалиях международных отношений мы наблюдаем тенденцию все более активного использования (применения) государствами экономических санкций. Несмотря на то, что санкции, несомненно, имеют некий негативный оттенок и характеризуются, как инструменты «принуждения» или меры по ограничению, следует признать, что они используются государствами для проведения своей политики и достижения различных политических задач, особенно это ярко выражено в сфере международно-экономических и торговых отношений между странами. Определение экономических санкций имеет несколько иное понимание, исходя из особенностей отраслей науки, в которых они рассматриваются. Так, если анализировать сущность санкций, исходя из правовой отрасли человеческих знаний, то определение санкций будет неразрывно связано с некой формой наказания, которое применяется акторами международных отношений в отношении друг друга в одностороннем либо в коллективном порядке. Это касается не только классических акторов международных отношений, как государства, но и международные организации могут применять в отношении государств, либо других организаций, в качестве ответа на какие-либо нарушения принципов и норм международного права, либо договоренностей и обязательств в международном сообществе. В теории международных отношений и политологии экономические санкции рассматриваются в качестве инструментов влияния на политику страны-«нарушителя» норм или принципов (правил), который позволяет, как бы, «возвратить» ее поведение в необходимые рамки страны-инициатора.

Как бы мы не отрицали, объективным будет признать, что применение санкций и вместе с ними возникающее экономическое давление, имеет свойство реализоваться через запреты или ограничения, накладываемые на внешнеторговые, финансовые операции и влиять на инвестиционную активность страны — адресата. В статье рассматриваются односторонние экономические санкции, которые были наложены на США в отношении КНР, путем анализа влияния наложенных экономических санкций, а также их цели, задачи и степень влияния санкций на страну-адресата. Выбор кейса «США–Китай» был обоснован тем, что в рассматриваемом примере присутствует значительный

* Автор-корреспондент. E-mail: sajasata@mail.ru

спектр мер ограничения: от повышения торговых пошлин до ограничения экономической деятельности отдельных лиц на территории обеих стран.

Методы исследования

История трансформации экономических санкций показывает, что в современном мире санкции трансформировались в самостоятельный инструмент международной политики, которые применяются, преимущественно, очень развитыми странами или сверхдержавами. В современном мире экономические санкции активно используются США для продвижения и защиты своих национальных интересов на международной арене. Одной из стран-адресатов американских экономических санкций является Китай, особенно данный постулат стал заметен в политике 45 Президента США Д. Трампа. Нынешняя Администрация Дж. Байдена также демонстрирует, пусть и частичное, применение экономических санкций в международной политике. В статье применяется методология *Mapping analysis* (Маппинг анализ), благодаря которому были выделены в качестве проблемных вопросов международных отношений между США и Китаем цели экономических санкций одного государства (США) в отношении другого (КНР) в период с 2018 г. по сегодняшний день. А именно: 1) проведение геополитических интересов; 2) снизить темп экономического прогресса Китая; 3) защита национальных интересов; 4) наладить баланс торгового дефицита в торговле с Китаем; 5) гонка в сфере новейших технологий.

Результаты

Экономические санкции на современном этапе развития истории мировой политики также являются инструментами национальной политики государства, как, например, конструирование имиджа или использование политики *soft power*. В истории отношений между Китаем и США мы наблюдаем использование США инструмента санкций для реализации целей своей национальной политики, поскольку «сдерживание» Китая является геополитической задачей США. Применение санкций в виде налоговых реформ было активно продемонстрировано в период президентства Д. Трампа. Проанализировав все поставленные цели применения экономических санкций США, было выявлено, что наложенные экономические санкции не давали нужного результата, то есть не достигали в полной мере своих поставленных целей. В подтверждение результатов по экономическим санкциям США был проведен *Mapping анализ*, по результатам которых были выделены маркеры санкций и выявлено неэффективное применение санкций (были рассмотрены и ответные меры китайского правительства). Экономические санкции были направлены на:

- ослабление экономического потенциала;
- подрыв или ограничение военного потенциала страны;
- противодействие распространению особых видов вооружений;
- гонка за новейшие технологии;
- изменение политического курса страны;
- противостояние актам агрессии.

Пакеты экономических санкций, которые были направлены на ослабление экономического потенциала, имели разные результаты в обеих странах. В случае с США, впоследствии «торговой войны», больше всего пострадали фермеры из-за ответных санкций со стороны КНР, что привело правительство США к дополнительным затратам для поддержки местных фермеров. КНР, благодаря грамотным ответным мерам, смогла нанести ущерб экономике США, но «торговые войны» в краткосрочной перспективе незначительно повлияли на рост ВВП Китая, однако в долгосрочной перспективе проводимые «торговые войны» не смогли повлиять на экономический прогресс Китая.

Обсуждение

Для любой страны ее национальные интересы являются приоритетом, поэтому именно проведение геополитических интересов Соединенных Штатов Америки является основной причиной применения ими такого инструмента, как экономические санкции. Следует отметить, что основная суть геополитических интересов США нацелена на регион АТР, где приоритетной задачей является «сдерживать Китай» за счет военно-политических союзов в лице Японии, Южной Кореи, Австралии и Новой Зеландии. А также американское правительство всегда поддерживает Гонконг и Тайвань, так как эти страны являются внешнеполитическими союзниками США, как страны с демократическими ценностями правления.

При администрации Д. Трампа развитие экономики Китая очень беспокоило США, по отчетам Всемирной торговой организации (ВТО) за 2018 год [1;13], Китай уже стоял на первом месте по экспорту товаров во всем мире. В администрации Трампа для достижения данной цели были осуществлены меры во внутренней политике США, а именно была принята «налоговая реформа Трампа», которая планировала возврат крупных ТНК на территорию США, тем самым, чтобы повлиять на экономический рост Китая в долгосрочной перспективе. По словам С. Мнучина (министр финансов при Администрации Трампа) и Д. Трампа, данная налоговая реформа, должна была окупить себя благодаря ускорению экономики США, которая будет иметь рост не менее 3 % в год. Реформа, на которую надеялся Трамп, не дала никаких результатов по улучшению экономики США и снижения экономического роста КНР: в краткосрочной перспективе рост ВВП США за 2018 г. составил 3 %, а в долгосрочной перспективе это сыграло в убыток американской экономике из-за «торговой войны» с Китаем и ростом бюджетного дефицита, который в 2020 г. составил \$ 3 трлн. Во внешней политике США с 2018 г. активно проводили «торговые войны» с КНР, где активно применялись пакеты экономических санкций. Например, в 2018 г. США подняли пошлины в размере 25 % на сталь и 10 % на алюминий. В ответ китайское правительство повысило тарифы на 128 товаров аналогичным способом. Обмен экономических санкций продолжал расти до 2019 г., когда стороны сели за стол переговоров для прекращения «торговой войны». Последствия от экономических санкций были разные для обеих сторон. В Соединённых Штатах больше всего пострадали фермеры, которые из-за роста цен на соевые бобы, из-за чего их внутренние рынки стали меньше приносить доход или вообще вынуждены прекратить свою деятельность, потому что Мексика, которая вышла альтернативным поставщиком соевых бобов, не смогла в полном размере удовлетворить внутренний рынок США, что и привело к росту цен, а это, в конечном итоге, привело к спаду ВВП на 30 % ниже (\$14 млрд), чем Китая (\$20 млрд) [2;5]. Китай же, наоборот, даже в состоянии страны-адресата экономических санкций в 2020 г. показал стремительный рост ВВП. Это приводит к тому, что США не смогли добиться снижения экономического роста Китая путем наложения экономических санкций.

Защита национальных интересов также является основной причиной наложения экономических санкций. Здесь мы можем увидеть экономические санкции против КНР, которые были вызваны событиями в СУАР и в Гонконге, кроме того, санкции против кражи интеллектуальной собственности и связанные с кибербезопасностью. По мнению Администрации Трампа, Китай намеренно проводит политику по получению американских технологий и инноваций за счет создания несправедливых рыночных условий, что и привело к увеличению пошлин в размере 25 % на импортируемые товары с Китая в размере \$ 50 млрд в 2019 г. за нарушение прав человека в Синьцзяне правительство США наложило экономические санкции на 28 предприятий Китая, а также запретила въезд виз нескольким высокопоставленным чиновникам [3; 144]. В отношении нарушений прав человека в Гонконге американское правительство приняло меры по предупреждению защиты прав человека и соблюдению демократических институтов на территории Гонконга.

Дональд Трамп сделал вопрос противостояния Китаю одной из ключевых тем своей предвыборной программы в 2016 г. Акцент был поставлен на торгово-экономических отношениях — с начала 2000-х гг. растёт дефицит торгового баланса США в структуре товарооборота с КНР. Администрация Трампа инициировала торговую войну с Китаем. Так, летом 2018 г. Вашингтон установил пошлины в размере 25 % на импорт более 800 видов продукции из КНР объёмом \$ 34 млрд в год. Обмен тарифными ограничениями привёл к сокращению торгового дефицита США, однако перекося в товарообороте всё равно сохраняется. По итогам 2019 г. дисбаланс составил \$ 345 млрд, в то время как годом ранее этот показатель составлял около \$ 419 млрд. В начале 2020 г. Пекин и Вашингтон пришли к соглашению о так называемой первой фазе торговой сделки. Стороны договорились, что КНР увеличит импорт американских товаров на общую сумму в \$ 200 млрд [4; 7]. Это хоть и нацеливалось на улучшение отношений между двумя странами, окончательно улучшить экономическую ситуацию не помогло. Распространение COVID-19 стало поводом для новых выпадов в адрес Китая со стороны Белого дома. Трамп публично назвал КНР виновницей пандемии. В преддверии новых президентских выборов республиканец усилил антикитайскую риторику и обещал окончательно ликвидировать зависимость США от китайской промышленности в случае своего переизбрания. Нынешний президент Дж. Байден, по результатам нынешнего правления, также не намерен улучшать отношения между Китаем, особенно остро стоит вопрос экономики. Что также является фактором того, что используемые экономические санкции не достигают своих первоначальных целей.

В настоящее время в американо-китайских отношениях гонка за высочайшие технологии проходит очень интенсивно. КНР устраивает ее нынешнее положение в международных отношениях, позволяющее стране быстро развиваться. Но оно не устраивает Вашингтон. Именно США сейчас в наибольшей степени не нравится «порядок, основанный на правилах», поскольку таковой позволяет Китаю богатеть и усиливаться. Отсюда и борьба Вашингтона за переписывание этих правил. Пекин явно застигнут врасплох резкой эскалацией американской враждебности и пока не выработал долгосрочных ответных мер. Положение осложняется тем, что нынешний разрыв застал КНР в самом начале технологической революции, нацеленной на достижение мирового (то есть американского) уровня технологий, в том числе и военных. В некоторых гражданских технологиях (например, 5G разработки Huawei, технологии скоростного железнодорожного и магнитного транспорта) Китай уже опережает США, однако до их приспособления к военной сфере еще далеко. Д. Трамп наложил экономические санкции на крупные китайские компании Huawei и ZTE, по итогам которых этим компаниям была запрещена деятельность на американском рынке. Вместе с ними в «черный список» американского правительства вошли 70 связанных с ней компаний. Санкции были объяснены тем, что эти крупные компании предоставляли запрещенные финансовые услуги Ирану [4; 132].

В ослаблении военного потенциала США имеет определенное преимущество и продажа оружия Тайваню, наложение санкций на правительство КНР за покупку военной технологии у России — все это дает преимущество правительству США и отсутствие ответной меры со стороны Китая этому подтверждение.

По противодействию особым видам вооружения правительство США действует путем постоянной гонки в вооружении. На данный момент США имеет преимущество над КНР в выделяемом бюджете на развитие военной сферы страны (по данным 2020 г., США выделило 721 млрд долл. США, Китай 178 млрд долл. США) и постоянную поддержку в военном обеспечении Тайваня. КНР же имеет преимущество в новейших видах оружия. Например, продемонстрированный китайцами на параде 1 октября 2019 г. ракетный комплекс DF-17 является первой в мире системой с баллистической ракетой средней дальности, оснащенной планирующим гиперзвуковым боевым блоком. США рассчитывают получить первую батарею подобных ракет не ранее 2023 г.

Гонка за владение передовыми технологиями на сегодняшний день является сферой, где Китай имеет определенное преимущество над США. Высокоскоростной интернет 5G, отдельные прорывные разработки высокотехнологических компаний Китая (Huawei, ZTE), с 2014 г. КНР занимает второе после США место по численности спутниковой группировки. Как весьма сильные рассматриваются позиции КНР в развитии различных видов противоспутникового оружия и другие отдельные технологические преимущества делают КНР явным лидером в данном аспекте противостояния. Однако администрация Д. Трампа, как способ сдерживания Китая, применила экономические санкции против Huawei и ZTE, что нанесло серьезный урон на имидж и финансовое положение компаний [5; 134].

Демократические ценности, провозглашаемые США, всегда являлись причиной вмешательства в политическую структуру страны. США и при администрации Д. Трампа и Дж. Байдена активно обвиняет правительство КНР в несоблюдении прав человека. Особенно делается акцент на ситуацию в Синьцзяне по политическим лагерям для мусульман, где США имеет союзников в виде Великобритании, Канады и ООН. Правительство США активно призывает страны, путем экономических санкций, оказать влияние на внутреннюю политику КНР. Помимо этого, остро стоит вопрос соблюдения прав человека и в Гонконге. В связи с этим, были наложены экономические санкции, определенным лицам китайского правительства. Например, в 2019 г. администрация Трампа наложила экономические санкции ряду, правящим лицам Китая за несоблюдение прав человека. Китайское правительство при администрации Трампа вводило ответные санкции, но при администрации Дж. Байдена ответные меры не принимались. В последнее время КНР требует от мирового сообщества не вмешиваться во внутренние дела государства [6; 39].

Как важным показателем было взято противостояние актам агрессии (под агрессией понимается наложенные экономические санкции и принятые ответные меры против них). В данном показателе США выступает в роли агрессора, а Китай выступает как страна-адресат экономических санкций. Со стороны китайского правительства не были предприняты первые шаги применения экономических санкций в сторону США.

Чтобы провести подробный анализ экономических санкций и показать санкции как инструмент внешней политики, была сделана диаграмма (см. рис.), в которой отображены наложенные двусторонние пакеты экономических санкций с 2018 по 2021 год.

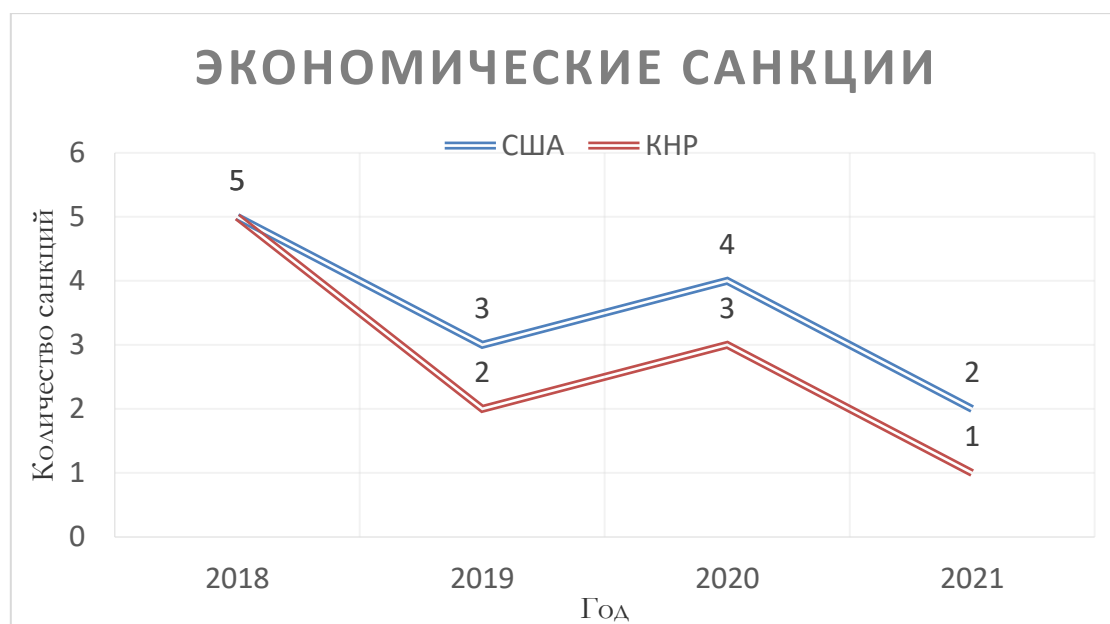

Рисунок. Экономические санкции с 2018 по 2021 год

Результаты данной диаграммы были получены в ходе анализа данных о санкциях из источников [5, 6]. Проведен анализ на периоды правления администрации Д. Трампа и Дж. Байдена. За указанный выше период в правительстве Китая смена власти не проходила и по сегодняшний день во главе страны стоит Си Цзинь Пин. У двух администраций правительства США существует схожие тенденции. Оба президента в своих предвыборных кампаниях заявляли, что КНР является основной проблемой внешней политики США, оба президента активно обвиняют правительство Китая в тех или иных проблемах США. Например, Трамп обвинил Китай в грабеже страны, что китайское правительство использует незаконный шпионаж. Дж. Байден же обвинил Китай в умышленном распространении вируса COVID–19.

Как указано в диаграмме, самый активный обмен пакетами экономических санкций двух стран приходится на 2018 год при администрации Д. Трампа [5]. Этот год — период интенсивных «торговых войн», где правительство обеих стран наложило экономические санкции на сумму 300 млрд долл. США. Помимо финансовых потерь, «торговая война» вынудила обе страны искать альтернативных поставщиков по более выгодным условиям. Например, если для США аграрную продукцию, в основном, поставляла Мексика, то для Китая основным поставщиком металла был Вьетнам. Во внутренней политике обеих стран замечены были изменения. «Налоговая реформа Трампа» привела к полной реформе налогового законодательства США, что в долгосрочной перспективе не привело к значительным результатам. В КНР было значительное смещение ТНК в развивающиеся страны, такие как Филиппины, Вьетнам [6;45].

В последующем году разница между взаимными экономическими санкциями объясняется тем, что правительство КНР в ответ некоторым санкциям (например, санкции за несоблюдение прав человека) ограничивалось лишь публичным заявлением о невмешательстве во внутренние дела Китая, а также в случае ухудшения ситуации угрожала международным судом за нарушения международного права.

Выводы

По результатам проведённого анализа было выявлено несколько тенденций по использованию экономических санкций во внешней политике государства и их роль в глобальном управлении:

1. Экономические санкции, в основном, используются странами, имеющие определенные преимущества над страной-адресатом, для навязывания своих геополитических интересов с помощью экономических санкций. При равных возможностях стран это приведет только к убытку, как и в экономической, так и в политической сфере влияния.

2. Использование экономических санкций требует всестороннего анализа применения, так как, в рассматриваемом примере США–КНР была неоднократно отмечена неэффективность «налоговой реформы Трампа».

3. Особо следует отметить, что экономические санкции можно применять и как инструмент внешней политики в своих национальных интересах, так и как контрмеру на внешнюю агрессию государств и умело использовать это в интересах своей страны.

Список литературы

- 1 Allison, G. (2015). *Stumbling to War*. Sumy: The National Interest. Washington.
- 2 Kreinin, M. (1996). *Bilateral Trade Wars*. *The International Trade Journal*, 3.
- 3 Johnson, H. (2009). *Optimum Tariffs and Retaliation*. *The Review of Economic Studies*, 5.
- 4 Kashin, V. (2020). *Chinese Economic Sanctions Policy: Theory and Practice*. *Comparative Politics*, 4.
- 5 Brzoska, M. (2015). *International Sanctions Before and Beyond UN Sanctions*. *International Affairs*, 1.
- 6 Lague, D. (2020). *China's vast fleet is tipping the balance in the Pacific*. *International Affairs*, 3.

А.Ж. Тұрханова, А.У. Исаева, Ә.Қ. Базарбай

Қазіргі халықаралық қатынастардағы экономикалық санкциялар трансформациясының тарихы мен саясаты: мәжбүрлеу механизмінен жаһандық басқару құралына дейін (АҚШ-тың Қытайға қатысты санкциялық саясатының мысалында)

Бүгінгі таңда халықаралық саясатта экономикалық санкцияларды түсінуде трансформация (өзгеріс) байқалады. Егер бұрын экономикалық санкциялар тек теріс мағынаға ие болса және мәжбүрлеу немесе айла-шарғы жасау құралы ретінде түсіндірілсе, енді жаһандық басқару феноменінің пайда болуымен экономикалық санкциялар басқаша, біршама жағымды мағынаға ие болды, атап айтқанда, жаһандық басқару құралы. Экономикалық санкциялар АҚШ-тың сыртқы саясатында мемлекеттің ұлттық мүдделерін жүзеге асыруға көмектесетін басқару құралы ретінде қолданылатыны белгілі. Мақалада Қытай үкіметіне экономикалық санкцияларды қолдану кезіндегі АҚШ үкіметінің мақсаттары мен міндеттері қарастырылған. Осыған байланысты авторлар АҚШ-тың сыртқы саяси іс-әрекеттері мысалында жаһандық басқаруда экономикалық санкцияларды қолданудың тиімділігін және елдің сыртқы саясатын жүргізуді анықтау үшін АҚШ үкіметінің негізгі мақсаттары мен міндеттеріне Mapping-талдау жүргізуді ұйғарған.

Кілт сөздер: экономикалық санкциялар, ҚХР, АҚШ, «сауда соғысы», геосаяси мүдделер, COVID-19, киберқауіпсіздік, ұлттық мүдделер, спутникке қарсы қару, адам құқығы.

A.Zh. Turkhanova, A.U. Issayeva, A.K. Bazarbay

History and politics of transformation of the economic sanctions in modern international relations: from a mechanism of coercion to an instrument of global governance (on the example of the US sanctions policy towards China)

Today, there is a transformation (change) in the understanding of economic sanctions in international politics. If earlier, economic sanctions had only a negative color and were understood as an instrument of coercion or manipulation, now with the advent of the phenomenon of global governance, economic sanctions have acquired a different, somewhat positive meaning, namely, an instrument of global governance. It is known that economic sanctions are used as a management tool in US foreign policy that helps in the realization of the national interests of the state. The article discusses the goals and objectives of the US government when using economic sanctions against the Chinese government. In this connection, the authors decided to conduct a Mapping analysis of the main goals and objectives of the US government to identify the effectiveness of the use of economic sanctions in global governance and the conduct of foreign policy by the country, using the example of US foreign policy actions.

Keywords: economic sanctions, China, USA, "Trade war", geopolitical interests, Covid-19, cybersecurity, national interests, anti-satellite weapons, human rights.

Zh.O. Abikenov*

*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan
(E-mail: Abikenovkz@gmail.com)*

Cultural analysis of the relationship between tradition and innovation

This article analyzes the problems of the relationship between tradition and innovation in cultural and philosophical terms. The relationship between tradition and innovation has been the subject of cultural and philosophical discussions for centuries. One way to understand the relationship between tradition and innovation is to consider them as opposing forces. According to this view, tradition refers to the values, beliefs and practices passed down from generation to generation, while innovation refers to the pursuit of progress, change and innovation. Proponents of this view believe that tradition can stifle progress and creation, and innovation can lead to the loss of cultural heritage. In the article, the study of tradition and innovation in culture was carried out through various methods. A historical analysis was carried out. This method made it possible to study the history of philosophical thought in order to understand the tradition and development of certain schools or ideas. A review of existing works on the subject was made to gain a deeper understanding of tradition and innovations in culture and to identify gaps in current knowledge. To determine how cultural factors influence innovation, cultural traditions and practices in society were compared.

Keywords: culture, tradition, innovation, society, science, research, method, refinement, education, value.

Introduction

Culture is a complex dynamic system that shapes how people live, think and interact with each other. It includes beliefs, values, practices, and artifacts that are passed down from generation to generation, creating a sense of continuity and connection with the past. Culture also constantly evolves, adapts to changing conditions, and creates new expressions of human experience.

The interaction of tradition and innovation in culture is an important and complex dynamic. On the one hand, tradition provides a framework for cultural practices and beliefs, establishing a sense of continuity and stability that is essential for cultural survival. On the other hand, innovation challenges existing traditions and creates new expressions of cultural identity.

National culture and modernism find mutual connections in different periods of human culture and history.

It is known that national culture develops symbols and knowledge from generation to generation. In the next period, the transition of citizens to civilization requires cultural innovation. First of all, civilization is formed at the end of a united society as a tradition and a collective [1].

Research methods

In this article, the study of tradition and innovation in culture was carried out using different methods. A historical analysis was conducted. This method made it possible to study the history of philosophical thought in order to understand the tradition and development of certain schools or ideas.

Empirical studies were analyzed. In order to collect cultural data, a content analysis was conducted on the interviews given to express their philosophical views and arguments. A review of existing literature on the topic was conducted to gain a deeper understanding of traditions and innovations in culture and to

identify gaps in current knowledge. In order to determine how cultural factors influence innovation, cultural traditions and practices in society were compared.

These research methods provide a comprehensive understanding of the dynamics of tradition and innovation in a culture and enable a clear analysis of how cultural practices and beliefs are shaped by social, historical and economic factors.

Theory

When the tradition and the team come together, the problem of staying in one place arises. At that time, F. Bacon believes that nature is a trend that stops at one place and does not encourage further development [2]. XVIII-XIX centuries. German philosopher F.V. Schelling paid a lot of attention to nature in his "Philosophy of myth". For Schelling, the meaning of myth is the only possibility to express and convey nature [3].

Although the science of cultural anthropology is connected with the ideas of evolutionism, it also deeply studied nature. E. Taylor, J. Fraser, B. Malinovsky's "school of historical ethnology", F. Boac contributed a lot to the study of the diverse society. Also, E. Husserl, looking at the tradition from the phenomenological point of view, says that "the tradition did not exist by himself, he finds expression everywhere in real inwardness" [4]. By recognizing the past, it is possible to find the answers, patterns, and relationships necessary for today and the future. Of course, they cannot be copied as they are. It promotes the harmony of the old and the new, saying that it is necessary to adapt the old use to the new era [5]. The reason is that nature is the long history of each country, and at the end of globalization, the processes of "innovation", "modernization" become dominant, and it is not possible to move forward by destroying the nature of the one who has independence [6].

The English sociologist Edward Shils considered nature as a social phenomenon, a special "civilization". There is a constant struggle on the tradition's side, it is a mutual struggle between the original and the permanent form, as a result, it even has a revolutionary character. But all the transformations in the society will take place at the end of the period, only the period will be renewed. According to Shils, although people are not satisfied with some traditions, they cannot live without traditions. Culture is a social order, like a special "civilization". The tradition is constantly fighting. It is a struggle between the everyday student and the new one. Sometimes even this struggle becomes revolutionary. But all the transformations in the society will take place at the end of the period [7].

Sh. Eisenstadt "Type is a conventional sign of a set of patterns and codes of social structure. The past and the present have a remarkable effect. It is an important element that determines the state of society" [8].

Some traditions have been so stable that they date from the time of the primitive community to the age of civilization, some have even reached modern times as a source of antiquity. According to E.B. Tylor, "if certain traditions become widespread and Permanent, any influence on them will be so weak that they will be passed down continuously from generation to generation. They have been going on for centuries, as if the channel was a straight stream. We are talking about a sustainable culture here" [9].

If we comment on the term "innovation", which is becoming relevant today, then the concept of innovation comes from the English word "innovation", which means the introduction of new, the tendency to introduce innovations, innovation.

For the first time, the concept of "innovation" began to appear in scientific research around the middle of the XIX century, and during this period the term was interpreted by the introduction of elements of one culture into another, especially as an example of the European model for traditional Asian and African societies. The term was used in 1912 by the Austrian and American economist, sociologist Josef Schumpeter in his work "Theory of Economic Development". The concept, which was originally used in economic terms, today also covers the social, political and spiritual sphere of public life. For this reason, there was a need to supplement the content of this issue from a philosophical-methodological and cultural theoretical point of view. Initial comprehensive research on innovation processes was carried out by P.F. Drucker, J.B. Quinn, K. Levin, G. Mulgan, J. Saltman, X.G. Barnetta, T.A. Tumina had already been carried out by a number of researchers, such as R. Duncan.

Russian researcher C. Yu. Kryuchkova also has the opinion that "The appearance of humanitarian service in globalization is an innovation" [11].

According to the Russian philosopher G. Pomerantz, "tradition is a legacy from the past, the role of cultural information prevails in this legacy. Because tradition is the culture of the past that lives in the

present. On this side, there are two aspects of culture: the first is as a living organism, that is, it is still alive today, the second is a culture that is deeply rooted, that is, it is a tradition" [20].

J. Ortega y Gasset, analyzing the relationship between tradition and innovation, says that our future consists of freedom. But there are several ways to achieve this freedom. For example, although we have a wide range of freedom, our possibilities are limited because we constantly have to be in close contact with the past, but this connection sometimes contrasts with the period in which we live in real life. And sometimes, without acknowledging the past, we act against it. For example, the principle of Modern Art, the opposition to the old system of art, the demonstration of it from a new side, that is, the established principle here is violated [21].

According to the cultural scientist T.H. Gabitov, the reason for the innovation process in society is that production equipment changes every two years. It is the broad scope of production and information in society that changes this. And the knowledge, experience, abilities and creative capabilities of people contribute to the modernization and increase in the efficiency of production.

The main goal of innovative culture is to create and maintain a balance between the classics, the present and the new [12].

According to J. Galbraith: "The more flexible people are to the technological structure, the more services they need" [14].

What is tradition?

Historical processes shape the heritage of society. However, humanity does not come to record all the events that have happened, it is the chronicler of the society. The national character is not useful by itself, it leads to the needs of humanity, because the elements of the past do not fit into the present society.

Each form is a system of many interacting internal actions and human thoughts. It is the most important stationary state in systems with a large number of points. In such a state, the system can remain for a long time, in this case, the laws of the third system remain unchanged. The fact that the substance is in an unchanged state is the result of its being in a stable state. Why do some species survive and some species last only a few generations? A system in a stationary state is neither unstable nor stable. A certain system is stable when it does not deviate from the stationary state, but returns to itself, and when the system changes over time and deviates from its initial state, it is a sign of its instability. The stationary state is like a small ball standing in front of the gift, if you move it immediately, it will roll down, and the ball standing at the foot of the gift will disappear towards the gift. No matter how much you push, it will return to its place.

Tradition is a system of Public Relations. Because the basis of *dasur* is the interaction of people, relations in society. It is characterized by stability and repeatability in society. At the same time, it is an information nature of Culture, a special form that registers social information as a carrier with the function of accumulating, preserving, transmitting cultural heritage. A universal mechanism for the implementation of cultural activities and a method for the development and functioning of culture.

The essence of tradition is that it is produced for a long time in a particular society and social group and transmitted from generation to generation in order to ensure the continuity of cultural heritage. It accumulates objects of socio-cultural heritage, trends in cultural heritage. As a tradition, certain social patterns, institutions, norms, values, ideas, customs, style can be taken.

What is an innovative culture?

Kazakhstan's integration into the world community makes the issue of innovative development of personality and society an urgent problem. In order for innovation to take priority in the economy of Kazakhstan to the first degree, it is not enough that only scientists and public administration bodies are interested in it. The level of potential of each country for the development of innovative technologies is considered one of the main characteristics of our modern society. Such an opportunity should not be limited only to scientific research and research that will create a new product. The adoption of new values in all spheres of public life is considered a requirement of progress.

It is known that in an innovative culture, innovation prioritizes traditionalism. Its main symptoms are as follows:

- change in the level of values of life, morality, customs;
- weakening of the normativity of culture.

The collective beginning is replaced by individualism. The growth of personality autonomy, life goal, self-determination of the ideal. Freedom of personality is one of the most important values;

- creating favorable conditions for the development of creativity, social recognition of its results. The rapid development of Art, Science, Technology, Education, Literacy. The emergence of critical consciousness. Faith in the power of human consciousness. An innovative culture accelerates the development of production and consumption [10].

Thus, innovative culture is the knowledge, ability and experience of integrated implementation and comprehensive assimilation of innovations in various areas of human activity, while maintaining the dynamic unity of the old, present and new in the innovation system. In other words, it is the creation of a new in a free form, adhering to the principle of continuity. The human being, as a subject of culture, changes and renews the world around him and himself [27; 80].

In conclusion: “innovation is a mechanism for the formation of new technologies and new behavioral actions that create the necessary prerequisites for socio-cultural change”. The ability of society to adapt has historically not played a particularly important role. But, in human culture, the ritual that reflects real life, transports actions and introduces elements of novelty, arises in the processes of play and many other actions. Innovation will depend on the ability of the human being to be creative and adaptive.

Innovative culture refers to attitudes, behaviors, and values that support and encourage creativity in the organization, the development of new ideas and solutions. An innovative culture values experimentation and risk taking. This type of culture recognizes that innovation is not just the prerogative of top management or the designated Innovation Group, but something that can come from any level of the organization. In an innovative culture, employees are empowered to come up with new ideas and supported in their efforts to bring them to life. Ultimately, an innovative culture helps organizations remain competitive and relevant in an ever-changing market.

Analysis of the problem of tradition and innovation

It is wrong to contrast innovation and tradition. It is necessary to consider tradition as a necessary condition for some development. A society that has lost its traditions and its cultural values is degraded. Because the link between generations is broken and there is a process of marginalization in a large social environment. On the other hand, society cannot exist without change. Thus, in the general cultural principle of continuity, innovation and tradition are the most important prerequisites for social progress.

The problem of tradition and innovation are complex social phenomena, the scope of research is very wide, covers all spheres of life, and causes a lot of controversy. In particular, considering the concept of tradition from a philosophical and cultural point of view, it is difficult to give a clear definition. This is a public principle.

Thus, tradition is the social connection of groups and individuals, the direction of which is socialization, perception of cultural heritage.

In general, the formation of a new era was influenced by the connection of Science with philosophy, when the fundamentality of knowledge actualized the value of Science, and the connection of Science with production in the XIX century predicted the socio-cultural appearance of the XX century. The famous futurologist A. Toffler in his wave concept of the dynamics of culture, the second wave took technology to a new level. He invented machines, that is, machine tools, which developed and produced new machines. It is important to note that several interconnected machines were assembled in one center, factories were created, and several branches were combined into one enterprise [13]. Consumer society and culture are formed. If in the XIX century the industrial sphere developed, the concept of Labor society was formed, then in the XX century a socio-cultural project “blessed society” was approved with its characteristic ideology and values.

The ideologist of postmodernism J. Lyotard, explaining the state of modern culture, calls pluralism as its universal principle.

And the main feature is cultural eclecticism, eclecticism can be called the origin of modern culture: a person can listen to reggae, watch a Western movie, dine at McDonald's, dine in the evening with a win-win dish, walk in Tokyo, use Parisian perfume, walk in Hong Kong and wear “retro” clothes.

Thus, culture is becoming more diverse, losing its integrity under the influence of electronic technologies and the established cultural and philosophical concept of postmodernism, which accelerates the access of information. One of the main culture-forming principles is pluralism, which implements interpretive rationality. In contrast to industrial culture: “the question is not whether a person can tolerate strict regulations and standardization of life, but whether he can tolerate freedom. That's the point” [15].

Now, the cultural transformation introduced through innovation can be realized through three methods:

1) instant transformation — partial innovation that has entered without outside influences;

2) stimulated transformation is an innovation that has entered indirectly, although not directly. For example: impressions that come to the younger generation through western adventure films, series;

3) transformation through the influence of other cultures is a direct innovation. For example: the spread of world religions, the Westernization of clothing in Eastern countries, the wide spread of writing patterns or lexical changes have become common words for both Western and Eastern countries [16].

In some cases, innovation is considered as a pest that destroys the identity of the nation [17]. Innovation requires some time for society to grow and learn from it. It is possible to show two laws of the development of innovation: the “law of imitation” and the “law of contradiction”. According to the law of imitation, the society accepted the innovation, brought it to its flexibility, and adapted it to the national character. Encouraging innovation has become a regular and long-term policy [18].

Innovation goes through four stages as it enters the culture: selection, imitation, modification, structural integration.

1. Selection — this type of selection takes only the elements that are most suitable for the ethno-type, and discards those that are unnecessary.

2. Imitation — here the innovation is accepted only temporarily in the form of an experiment, it does not lead to radical changes. As life, it can enter only temporarily and then disappear.

3. If the process of modification is carried out in a situation where the penetration of innovation into the ethnic group is not one-to-one, that is, it is changed according to the various forms of the ethnic group.

4. Innovation is accepted as innovation as a part of human and ethnic culture throughout structural integration.

According to Russian scientist E.C. Markaryan's opinion, the old and the new go hand in hand and go into each other. The tradition will remain, and innovation will continue to develop. They do not destroy each other. In the end of the update system, the tradition is stuck, allowing the update to be in a secondary role [19].

There are two types of interaction between tradition and innovation:

1) innovations that do not try to change paradigms act in the circle of nature and become its integral part;

2) radical innovation acts outside the form, sometimes destroying the form or causing it to become archaic. In the archaic society, the tradition is the universal regulator of culture and public relations. And a rational society has meaning as a regulator of its values. And society at the end of globalization is characterized by the transformation of modernizing different norms. Thus, globalization can be said to be the result of modernization development. That is, it should be noted that the issue of globalization is an issue of social modernization [22].

Innovation finds itself in the old traditions. For example, in modern times, science is not limited only to experiments and the use of complex techniques. Some of its directions are associated with the past, especially with mystical teachings. American physicist F. Capr notes that the picture of the world in Postclassic physics is largely combined with mystical religious and philosophical systems such as Hinduism, Taoism, and Zen [23].

B.M. Satershinov believes that the relationship between tradition and innovation is one of the most complex and controversial issues in the social dynamics of any nation, in transit societies. Three main forms of their mutual influence can be identified: the first is the denial of innovation by resisting it and relying on the old order; the second is the destruction of the old tradition by adapting to innovation; the third is the transformation of innovation, normalizing it as it fits into tradition [24].

The way to get rid of threats to the nation, culture, civilization in the context of globalization is to constantly update and solve the problem of national modernization within the framework of a sustainable development strategy [25].

In the field of Kazakh cultural studies, one can find the following definition of tradition: “tradition is an element of social and cultural heritage, which is passed down from generation to generation and is preserved for a long time in a particular society, social environment. Prioritizing tradition with the whole head leads to conservatism and stagnation in society”.

In addition, traditions are isolated with the following features:

1. Ic-actions, ideas and feelings are recognized as traditional only if they have a common, unshakable sacred understanding.

2. Traditional norms, actions, ideas, views, feelings to a certain extent reflect the social, ideological, spiritual experience of the population. They manifest themselves in a way related to one specific material and spiritual culture.

3. Traditions, being types of social relations, are considered a reflection of the material, behavioral, ideological and spiritual life of the people's life.

4. Traditions are usually also expressed in material and ritual actions. These are established in the traditional mind and sense, becoming a real force that unites certain people: they define the qualities of groups, not just one person, in the form of individual skills, tastes, social, behavioral, aesthetic and other ideas [26; 41].

Culture develops within the framework of an ethnic group as a unity of material and spiritual values formed in the course of the socio-historical process. Therefore, it is national and transmitted through the traditions and customs of the ethnic group.

How do we preserve the tradition?

We need to develop education. Incorporating traditional cultural practices, stories, music and art into the education system will help preserve them for future generations.

More celebrations and festivals should be organized. Organizing cultural festivals and celebrations can help raise awareness and interest in traditional practices, as well as provide opportunities for people to experience and participate in them.

Mandatory state support is required. Governments can play a role in preserving national traditions by funding cultural initiatives, preserving historical sites and monuments, and supporting organizations that work to preserve traditions.

Representation of traditional culture in mass media such as social networks, film, television and literature can help increase public interest in these traditions.

Community participation of citizens. Involving communities in preserving their cultural traditions through initiatives such as festivals, cultural clubs and workshops helps ensure that they are passed down from generation to generation.

All of these are important for the recognition and preservation of national traditions, as they are linked to the country's history and cultural heritage and contribute to increasing the sense of national identity and pride.

Does innovation threaten culture?

Innovation can bring many benefits, but it can also bring a number of risks. Some of the most common risks associated with innovation include:

Financial risk: Innovative ideas can be expensive to develop and implement, and there is always the risk that they may not provide the expected return on investment.

Market risk: There is always the risk that an innovative product or service may not find a market or that the market may not be as large as expected.

Technological risk: Innovations often involve new technologies that are difficult to master and may have unexpected technical problems.

Competitive risk: New innovations can disrupt established market players, leading to increased competition and reduced market share of established companies.

Regulatory risk: Innovations may violate existing laws and regulations, leading to legal and financial difficulties.

Innovation comes with a scientific and technological process. It is displacing traditional jobs and industries. Innovations can lead to the automation of many jobs, leading to unemployment and the loss of traditional industries.

Innovation can lead to the loss of cultural heritage. This is because we are losing traditional knowledge, skills and cultural practices with the rapid pace of technological change.

Culture homogenizes. As innovations spread and become more widely accepted, they can contribute to the homogenization of cultures and the loss of cultural diversity.

Innovations lead to social divisions and conflicts. It can also lead to social and economic inequalities. Ethical concerns also raise concerns. Some innovations raise ethical issues in the context of the use of artificial intelligence or the development of new biotechnologies.

As we seek to innovate, we need to consider these potential threats to culture. Therefore, it is important to try to find ways to reduce these threats and preserve cultural heritage.

Discussion

We understand that the relationship between tradition and innovation is sometimes difficult. Because sometimes they contradict each other.

The following issues related to tradition and innovation were identified:

Resistance to change in society. Traditional citizens resist new ideas and innovative approaches. This leads to lack of progress or reluctance to adopt new technologies and methods.

Balancing tradition and innovative progress. It will be difficult to balance the desire to preserve tradition with the need for progress and innovation. This is because traditional practices and beliefs may need to be adapted or even discarded to make way for new ideas and approaches.

Preserving cultural identity. Innovations sometimes threaten cultural identity and traditions. New ideas and technologies can challenge traditional beliefs and practices.

An intergenerational conflict arises. Younger generations may be more receptive to innovation than older generations, leading to conflicts and misunderstandings between the two groups.

Economic changes. Innovations sometimes disrupt established industries, causing job losses and economic changes. This can be difficult for individuals and communities to adapt to.

Because now the problem of cultural self-identity of Kazakhstanis is distinguished by its contrast. It has the following prerequisites:

- people's sensitivity to changes in the political and economic spheres, the great inertia of the totalitarian consciousness that has been absorbed;
- the consequences of the transition to the market relationship are the loss of internal orientation during the conflict of old and new values, the emergence of a worldview vacuum;
- high level of cultural diversity in the republic, polyethnic and polyconfessional composition of the resident population, especially bi-ethnic and bi-confessional structures.

Citizens with a cosmopolitan attitude are guided by the idea that in the future there will be no nation, all nations will unite and become one nation. What if the future develops on the basis of ethnicity, not according to the scenario drawn by cosmopolitans? The fight for raw materials is still going on. Therefore, it seems that national contradictions will continue to escalate.

In order to prevent such conflicts, it is necessary to implement many measures in Kazakhstan. Let's pay attention to the following directions.

In particular:

- control over the flow of products in art and music that have a low classical significance, have a negative impact on the national identity and psyche, and mobilize the apparatus for its implementation.
- strengthening control of executive bodies and cultural institutions of city and republican significance and regions;
- improvement of expertise and information collection department;
- it is necessary to mobilize administrative departments to prevent factors adverse to national psychology and consciousness.

Now theater and cinema have reduced the quality of national psychology, education, and aesthetic value. The main reason is:

- foreign or western film culture.
- weakness of productions of Kazakh theater and film institutions to attract public attention;
- unrestricted distribution of video tapes promoting various foreign cultural trends in the trade market;
- cinema cultural centers — cinemas advertising foreign films and mass screenings.

Today, most of the book stock on sale in bookstores is made up of foreign books. The preservation and development of expositions and national historical heritage in museum complexes is still taking place in the direction of local studies created within the framework of Soviet ideology.

However, we believe that if tradition and innovation can co-exist and complement each other, it will lead to positive results, such as the preservation of cultural heritage and the development of new ideas and technologies useful to society. The benefit of this is that by finding ways to reconcile these two seemingly opposing forces, a dynamic and thriving community can be created that values both tradition and innovation.

Conclusion

In conclusion, we believe that innovation in culture is the main driving force. As societies and cultures develop, new technologies, social structures, and ideas emerge, allowing for new expressions of cultural identity. This can be seen in the way new forms of art, music, and literature emerged that reflected changing cultural values and attitudes.

At the same time, tradition plays a decisive role in shaping the direction of innovation in culture. For example, traditional practices and beliefs can provide the basis for new forms, helping to establish a sense of continuity and connection with the past. This can be seen in the way traditional cultural practices, such as dance or storytelling, adapt to changing circumstances and create new forms of expression that rely on both tradition and innovation.

One of the main tasks of studying tradition and innovation in culture is to understand how they interact and influence each other. This requires a nuanced and interdisciplinary approach, taking into account the historical, social and cultural factors that shape the dynamic interplay of tradition and innovation.

Tradition and innovation in culture are two important elements that are interdependent and interrelated. Understanding the dynamic interplay of these two forces is essential to a deeper appreciation of cultural diversity and to developing a sense of cultural continuity and connection. By embracing both tradition and innovation, cultures can continue to evolve and grow, reflecting the changing conditions and practices of human experience.

Now it is important for the Kazakh people not to get lost in the artificial, virtual world, to preserve our originality, unique national identity, national thinking and image in the era of globalization. It is necessary to further form our high-spirited culture of the 21st century so that it can compete with the Western culture. The future of the people and the state with a high level of spirit and culture is bright. There is no doubt about it.

Currently, the whole world is in a situation of drastic changes and choosing new virtuous directions. Currently, Kazakhstan is on the way to determine its civilizational future. In the logic of such conditions, scientists studying Kazakh culture should answer many complex problems at an appropriate level. Of course, scientists should try to find solutions to the goals demanded by the new modern world, rather than sticking to previous concepts.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Grant AP19577138. Cultural analysis of traditional and innovative value processes in the Southern regions of Kazakhstan.

References

- 1 Суханова М. Традиции и инновации в культуре / М. Суханова // Сер. Symposium. Инновации и образование: Сб. материалов конф. — СПб.: СПб. филос. общ-во, 2003. — Вып. 29. — С. 443–446.
- 2 Бэкон Ф. Собрание сочинений: [В 2-х т.]. — Т. 2 / Ф. Бэкон. — М.: Мысль, 1978. — 556 с.
- 3 Шеллинг Ф. Философия мифологии: [В 2-х т.]. — Т. 2 / Ф. Шеллинг. — СПб. Изд-во СПб. ун-та, 2013. — С. 325.
- 4 Гуссерль Э. Избранные работы. Университетская библиотека Александра Погорельского. Сер. Философия / Э. Гуссерль; сост. В.В. Анашвили и др. — М.: Территория будущего, 2005. — 458 с.
- 5 Дәстүр: ұғым мен тәсіл. Әлемдік мәдениеттану ой-санасы: [10 томдық]. — Т. 3. Мәдени мұра / Құрастырушылар: З.Ж. Наурызбаева, Ш.Ә. Нұрпейісова. — Алматы: Жазушы, 2005. — 504 б.
- 6 Kłosowska A. National cultures at the grass-root level / A. Kłosowska. Central European University Press. — 2001.
- 7 Edward S. Tradition. Chacago / S. Edward. University of Chicago Press. — 1981.
- 8 Eisenstadt S.N. Tradition, Change and Modernity / S.N. Eisenstadt. Wiley. — 1973.
- 9 Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. — М.: Политиздат, 1989. — С. 66, 82–85.
- 10 Барышева А. Традиции и инновации в динамике культуры / А. Барышева. — М.: Сер. Культурология, 2009. — С. 358.
- 11 Крючкова С.Е. Инновации: философско-методологический анализ: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 — «Социальная философия» / С.Е. Крючкова. — М., 2000. — 295 с.
- 12 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі / Т.Х. Ғабитов, Қ.А. Загов. — Алматы: Раритет, 2013. — 225 б.
- 13 Тоффлер А. Третья волна / А.Тоффлер. — М.: Фирма «Изд-во “АСТ”», 1999. — 60 с.
- 14 Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт. — М.: Изд-во «Транзиткнига», 2004. — С. 512.

- 15 Lyotard J.F. The Postmodern Condition / J.F. Lyotard. Manchester. — 1984.
- 16 Чернявская Ю. Народная культура и национальные традиции: учеб.-метод. пос. / Ю.Чернявская. — Минск: Новое знание, 1998. — С. 168.
- 17 Cutsinger, J.S. An Open Letter on Tradition / J.S. Cutsinger. Modern Age. — 2004.
- 18 Shane, S. Cultural differences on national rates of innovation / S. Shane. Business Venturing. — 1993.
- 19 Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции / Э.С. Маркарян. — М., 1990. — С. 14, 15.
- 20 Померанц Г. Традиция и непосредственность в буддизме чань (дзэн) / Г. Померанц // Роль традиций в истории и культуре Китая; под. ред. Л.С. Васильева. — М.: Наука, 1972. — С. 86.
- 21 Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: Радуга, 1991. — С. 500–518.
- 22 Модернизация: зарубежный опыт и Россия / сост: В.А. Красильщиков, В.П. Гутник, В.И. Кузнецов и др. — М.: Агентство «Инфомарт», 1994. — С. 115.
- 23 Капра Ф. Дао физики / Ф.Капра; пер. с англ. под ред. В.Г. Трилиса. — Киев: София, 2002. — С. 352.
- 24 Сатершинов Б.М. Қазақстан мәдениетінің тарихы мен теориясының кейбір мәселелері / Б.М. Сатершинов. — Алматы: Сорос — Қазақстан қоры. — Атамұра, 2001. — 160 б.
- 25 Касымова Р. Этнос в условиях глобализации / Р. Касымова // Адам әлемі. — 2004. — № 1 (19). — С. 74–81.
- 26 Елікбаев Н.Е. Ұлттың дәстүрі мен салты — тәрбиенің өзегі. Адам және дәстүр әлемі / Н.Е. Елікбаев. — Алматы, 2010. — 72 б.
- 27 Крючкова С. Инновации: философско-методологический анализ / С. Крючкова. — М., 2000. — С. 32.

Ж.О. Әбікенов

Дәстүр мен инновацияның арақатынасын мәдени талдау

Мақалада дәстүр мен инновацияның арақатынасы мәселелері мәдени және философиялық тұрғыда талданған. Жоғарыда аталған қатынас ғасырлар бойы мәдени-философиялық пікірталастардың тақырыбы болды. Дәстүр мен инновацияның арақатынасын түсінудің бір тәсілі оларды қарама-қарсы күштер ретінде қарастыру. Дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан құндылықтарды, наным-сенімдерді және тәжірибені білдірсе, инновация прогреске, өзгерістерге және жаңалыққа ұмтылуды білдіреді. Бұл пікірді жақтаушылар дәстүр прогресс пен шығармашылықты азайту мүмкін, ал инновация мәдени мұраның және өзіндік сананың жоғалуына әкелуі мүмкін деп санайды. Дегенмен, дәстүр сабақтастықтың іргетасын қамтамасыз етеді, ал инновация дәстүрлі құндылықтарды байытып, арттыра алатын жаңа идеялар мен перспективаларды енгізеді. Дәстүр мен инновацияның арақатынасы күрделі және көп қырлы құбылыс, ол олар орналасқан нақты мәдени және тарихи контекстке байланысты болады. Автор мәдениеттегі дәстүрлер мен инновацияларды әртүрлі әдістер арқылы зерттеген. Философиялық ойдың тарихын зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи талдау жүргізілді, ол белгілі мектептердің немесе идеялардың дәстүрлері мен дамуын түсінуге мүмкіндік берді. Мәдениеттегі дәстүрлер мен жаңалықтарды тереңірек түсінуге және қазіргі білімдегі олқылықтарды анықтау үшін осы тақырып бойынша бар еңбектерге шолу жасалды. Мәдени факторлардың инновацияға қалай әсер ететінін анықтау үшін қоғамдағы мәдени дәстүрлер мен тәжірибелер салыстырылды.

Кілт сөздер: мәдениет, дәстүр, инновация, қоғам, ғылым, зерттеу, әдіс, нақтылау, білім, құндылық.

Ж.О. Абикиенов

Культурный анализ соотношения традиции и инновации

В статье проанализированы вопросы соотношения традиции и инновации в культурологическом и философском контексте. Указанное выше соотношение было предметом культурных и философских дискуссий на протяжении веков. Одним из способов понять взаимосвязь между традицией и инновацией является рассмотрение их противоборствующих сил. Традиция относится к ценностям, убеждениям и практикам, передаваемым из поколения в поколение, а, в свою очередь, инновации подразумевают прогресс, изменения и открытия. Сторонники данного мнения считают, что традиция может подавлять прогресс и творчество, инновации могут привести к потере культурного наследия и самосознания. Тем не менее, традиция обеспечивает фундамент преемственности, а инновации привносят новые перспективы, которые могут обогатить и повысить традиционные ценности. Соотношение традиции и инновации — сложное и многогранное явление, оно будет зависеть от конкретного культурного и исторического контекста, в котором они расположены. Автором исследованы традиции и инновации в культуре с помощью различных методов. Проведен исторический анализ, который позво-

лил изучить историю философской мысли, чтобы понять традиции и развитие определенных школ или идей. Был осуществлен обзор существующих работ по этой теме, чтобы глубже понять традиции и открытия в культуре и выявить пробелы в современных знаниях. Культурные традиции и практика в обществе сравнивались, чтобы определить, как культурные факторы влияют на инновации.

Ключевые слова: культура, традиция, новаторство, общество, наука, исследование, метод, уточнение, знания, ценность.

References

- 1 Sukhanova, M. (2003). Traditsii i innovatsii v kulture [Traditions and innovations in culture]. *Proceedings from Innovations and Education. Series Symposium. Innovatsii i obrazovanie*. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshchestvo [in Russian].
- 2 Bakon, F. (1978). *Sobranie sochinenii* [Collected works]. Vol. 2. (Vols. 1-2). Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Schelling, F. (2013). *Filosofia mifologii* [Philosophy of mythology]. Vol. 2. (Vols. 1-2). Saint Petersburg: Izdatelstvo S. Peterburgskogo unstituta [in Russian].
- 4 Husserl, E. (2005). *Izbrannye raboty*. Universitetskaia biblioteka Aleksandra Pogorel'skogo. Seriya Filosofii [Selected works. Alexander Pogorelsky University Library. Series "Philosophy"]. V.V. Anashvili, et al. (Ed.). Moscow: Territoria budushchego [in Russian].
- 5 Nauryzbaeva, Z.Zh. & Nurpeisova, Sh.A. (Eds.). (2005). *Dastur: ughym men tasil. Alemdik madeniettanu oi-sanasy. Madeni mura* [Tradition: concept and method. Thought of world culture. Cultural heritage]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Kłoskowska, A. (2001). *National cultures at the grass-root level*. Central European University Press.
- 7 Edward, S. (1981). *Tradition*. Chacago: University of Chicago Press.
- 8 Eisenstadt, S.N. (1973). *Tradition, Change and Modernity*. Wiley.
- 9 Tylor, E.B. (1989). *Pervobytnaia kultura* [Primitive culture]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 10 Barysheva, A. (2009). *Traditsii i innovatsii v dinamike kultury* [Traditions and innovations in dynamic culture]. Moscow: Seriya Kulturologiia [in Russian].
- 11 Kryuchkova, S.E. (2000). *Innovatsii: filosofsko-metodologicheskii analiz* [Innovation: philosophical and methodological analysis]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 12 Gabitov, T.Kh. & Zatov, Q.A. (2013). *Qazaq madenietinin rukhani kenistigi* [Spiritual space of Kazakh culture]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 13 Toffler, E. (1999). *Tretia volna* [The third wave]. Moscow: Firma «Izdatelstvo "AST"» [in Russian].
- 14 Galbraith, J. (2004). *Novoe industrialnoe obshchestvo* [The New Industrial State]. Moscow: Izdatelstvo «Tranzitkniga» [in Russian].
- 15 Lyotard, J.F. (1984). *The Postmodern Condition*. Manchester.
- 16 Cherniavkaia, Yu. (1998). *Narodnaia kultura i natsionalnye traditsii: uchebno-metodicheskoe posobie* [Folk culture and national traditions: Educational and methodological manual]. Minsk: Novoe znanie [in Russian].
- 17 Cutsinger, J.S. (2004). *An Open Letter on Tradition*. Modern Age.
- 18 Shane, S. (1993). *Cultural differences on national rates of innovation*. Business Venturing.
- 19 Markaryan, E. (1990). *Uzlovye problemy teorii kulturnoi traditsii* [Nodal problem theory, cultural tradition]. Moscow [in Russian].
- 20 Pomerants, G. (1972). *Traditsiia i neposredstvennost v buddizme chan (dzen)* [Tradition and non-transcendentalism in Chan (Zen) Buddhism]. *Rol traditsii v istorii i kulture Kitaa — The role of tradition in the history and culture of China*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 21 Ortega y Gasset, J. (1991). *Degumanizatsiia iskusstva i drugie raboty* [Dehumanization of art and other works]. Moscow: Raduga [in Russian].
- 22 Kracilshchikov, V.A., Gutnik, V.P., & Kuznetsov, V.I. et al. (Eds.). (1994). *Modernizatsiia: zarubezhnyi opyt i Rossiia* [Modernization: foreign experience and Russia]. Moscow: Agentstvo «Infomart» [in Russian].
- 23 Kapra, F. (2002). *Dao fiziki* [Dao physics]. V.G. Trilisa (Ed). Kiev: Sofiia [in Russian].
- 24 Satershinov, B.M. (2001). *Qazaqstan madenietinin tarikhy men teoriiasynyn keibir maseleleri* [Some problems of the history and theory of Kazakh culture]. Almaty: Soros — Qazaqstan qory, Atamura. [in Kazakh].
- 25 Kasymova, R. (2004). *Etnos v usloviakh globalizatsii* [Globalization of ethnic groups]. *Adam alemi — Human world*, 1 (19), 74-81 [in Russian].
- 26 Elikbaev, N.E. (2010). *Ulttyn dasturi men salty — tarbiienin ozegi. Adam zhane dastur alemi* [The nature and character of the nation is the core of education. The world of man and tradition]. Almaty [in Kazakh].
- 27 Kryuchkova S.E. (2000). *Innovatsii: filosofsko-metodologicheskii analiz* [Innovation: philosophical and methodological analysis]. Moscow [in Russian].

С.М. Аралбай^{1*}, Е.А. Ази², Ж.Ө. Дағарова³, К.Ж. Абдрахманова¹, А.А. Ахатова¹

¹Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

³Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

(E-mail: saken_aralbai@mail.ru; esentygel73@mail.ru; janka_04@mail.ru; kamkgmu@mail.ru; aigul-479@mail.ru)

Көшпенді қазақ дәстүріндегі әйел болмысы — ұлттық кодымыздың негізі ретінде

Мақалада көшпенді қазақ дәстүріндегі әйел болмысын қарастыра отырып, олардың бойындағы мәдени құндылықтарды қазіргі қоғамымыздан таба білу жөнінде сөз етілген. Ол үшін тарихи эволюциялық даму жолымызды саралап, мәдени құндылықтарымыздың қалыптасуына арқау болған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетаным тәрізді тетіктерімізді қазіргі қоғамымызға сай жаңалап, қайта жаңғырту және оларға қажеттілік тудыру мәселесі көтерілген. Соған сай әйел болмысын айқындайтын көшпенді мәдениетке тән ерекшеліктер міндетті түрде ескерілуі тиіс басты құндылықтар екендігіне ерекше назар аударылған. Яғни, олардың қатарына еркіндік, адами ресурсты жас мөлшері мен гендік ерекшеліктеріне байланысты тиімді пайдалана білу, әйел болмысындағы репродуктивтілік қызметіне назар аудару, сапалы және саналы ұрпақ тәрбиелеп өсіру болып табылады. Көшпенді мәдениет заманында бұл құндылықтар жүйелі түрде жұмыс жасаған болса, ал қазіргі таңда олардың арасындағы өзара сабақтастық пен оларды жүзеге асырып отыратын тетіктер, ұғымдар мен категориялар мүлдем өз мәнін жойып, сезімге толы әлеуметтік қиялдың бір формасына айналды. Автор осы мәселелерді зерттеуде басқа елдердің ұлттық болмысын сақтаудағы орын алған әдістерін зерделей отырып, жаһандану үдерісіндегі «Жаңа Қазақстанның» жаңа қазақ болмысын, соған сай әйел болмысын сомдаудағы өз ойларымен бөліседі. Себебі біздің ұлттық кодымыздың ұлт болмысына қатысты тылсым қасиеттердің бастауы әйел және болашақ ана болмысымен астарласып жатқаны айқын.

Кілт сөздер: ұлттық код, түркілік мәдениет, көшпенді мәдениет, тенгризм, жаһандану, әйел, тектілік, Қыдыр ата.

Kipicne

Ұлттық код мәселесі бүгінгі қазақ қоғамының өзекті тақырыптарының біріне айналды. Оған басты себеп әлемдегі ұлттардың мәдени ерекшелігін бір арнаға тоғыстырып, ортақ құндылықтарға алып келетін жаһандық үдеріс болатын. Бұл жолғы жаһандық үдерістің басты ерекшелігі — экономика. Экономикалық бәсекелестіктің нәтижесінде орын алған кез келген мәдени құндылықтар мен мәдени өнімдер өзінің өміршеңдігін дәлелдеп, басқа ұлттардың рухани құндылықтарын, ұлттық болмысын өз дегеніне көндіруде. Тереңнен астарлап ойланар болсақ, бұл жаһандық үдерістен тыс қалу мүмкін емес, сондай-ақ оған жұтылып кету бабалар аманатын аяқ асты ету болып саналады. Сондықтан да кез келген мемлекет мүмкіндігінше ұлттық кодын сақтап қалуға және оларды басқа халықтарға өздерінің экономикадағы технология және ұлттық бренд өнімдері арқылы дәлелдеуде. Осы тұста дүниеге көзқарастардың бірі ретінде философия өзінің басты міндетін атқаруы тиіс, яғни қазақ ұлтының мәдени дәстүрлі құндылықтарын осы кезеңмен байланыстыра отырып, болашақтағы «Жаңа Қазақстан» және ондағы «жаңа қазақ» болмысын айқындауға, сомдауға қиыннан қиыстыра отырып, жаңа идеялар ұсыну. Әрине, бұл өте күрделі үдеріс. Себебі, тарихтан бабалар рухының, мәдени талғамының, еркін өмір сүрудегі жауапкершілігінің қаншалықты жоғары болғандығын және ол қасиеттерді осы кезеңнен көре білу шындық пен ақиқат тәрізді екі қырлы ұғым. Иә, бабалар жолы, олар ұстанған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тәңірлік дүниетаным (ар-ұят, намыс, адалдық және т.б. категориялар) бұлар көшпенді мәдениеттің жемісі, мәдени бренд өнімдері болып табылады, ол шындық, сондай-ақ рухани құндылықтарға бай тарихымыздың осы тәрізді шындықтарын көптеп айта беруге де болады. Ал қазақ қоғамында бүгінгі күннің алда тұрған ең басты мақсаты жапон елі тәрізді дәстүр мен технологияны етене байланыстырып, жаңа қазақ болмысын, жаңа қазақ әйелінің өзіне тән ерекше ойлау мәдениетін қалыптастыру — осы сәттің ақиқаты. Қазақ халқының «Өлі арыстаннан тірі мысық артық»

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: saken_aralbai@mail.ru

деген қанатты сөзінде философиялық мәнге толы ой жатқан болатын. Яғни бүгінгі қазақ елі мәдени құндылықтарға бай тарихымен мақтанады, олардың ешбірі қазіргі күнде біздің рухымызды оятар, «жаңа қазақтың» өркениетке сай жаңаша мінезін қалыптастырар рухани күшке ие тетіктерге айналып отырған жоқ. Оған әріге бармай-ақ ана тіліміздің тағдыры мен елдің еңсесін басып, бір-біріне, мемлекетке, болашаққа деген сенімін жоғалтқан жемқорлықты айтсақ жетіп жатыр. Ал тарихы жұтаң кейбір елдер бүгінгі жаһандану үдерісін өте тиімді пайдаланып, мәдени құндылықтары мен ұлттық бренд өнімдерін әлемге ұсынып, сол арқылы ұлттық болмысын сақтап отыр. Мысалы, қазіргі жапон елі. Сонымен қатар, жапон елі өздерінің ұтымды ойларымен шығыстың өзіне тән өмір сүру ұстанымдары мен батыстың фаустық типтегі өмірін керемет өзара байланыстырып, өркениетке сай кез келген саладан жапондық жаңа форматтағы мәдени құндылықтарды тудырды. Яғни, жапон халқы тарихында орын алған дәстүрлерді қазіргі заманнан көре білу үшін ең алдымен дәстүрдің сақталуына тікелей түрткі және мұрындық болған тетіктермен тиімді жұмыс жасай білді. Әрине, дүниеге философиялық көзқараспен қарар болсақ ақиқаттың салыстырмалы яғни, абсолютті ақиқат тек құдайға ғана тән екендігіне көз жеткіземіз. Сол себепті жапон халқының ұлттық болмысын, сол арқылы әйел болмысын сақтаудағы осы әдістерін салыстырмалы ақиқат ретінде қазақ қоғамында қолдануымыз қажет. Осы мәселелерге кеңінен тоқталсақ.

Зерттеу әдістері

Мақалада қазақ ұлтының тарихи эволюциялық даму жолын ескере отырып, тарихи-мәдени сабақтастық қағидаларын, салыстырмалы талдау мен синтездеу, сараптамалық талдау және тарихи-логикалық, философиялық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау

Көшпенді қазақ мәдениетіндегі дәстүрлердің бастауы тамыры тереңге жайылған сонау түркілік мәдениетпен астарласып жатыр. Ал көшпенді түркілік мәдениет адамзат өркениетінде өзінің саяси-элеуметтік құрылымы, одан келіп туындайтын салт-дәстүр, әдет-ғұрып, толыққанды өмір сүру салты және соған сай ойлау мәдениеті, дүниетанымымен ерекшеленген болатын. Шынайы өмірде көшпенді түркілік мәдениеттің жемісі болып саналатын қоғам құрылысы индивидтердің өзара тіл табысуынан басталды. Осы ерекшелік оларды басқа қоғамдардың өмір сүру стилінен түбегейлі ерекшелеп, олардың әлеммен бір тұтастықта болуға итермеледі [1]. Олардың қоршаған ортаға деген осындай қарым-қатынастары, өмір сүру стилі мен дүниеге деген көзқарастары әйел болмысына да мүлдем басқаша форматта қатынас жасауға алып келді. Сондай-ақ, көшпенді түркілік мәдениеттегі әйел болмысы және олардың болмысын айқындайтын мәдени құндылықтар сол қоғамның тарихи эволюциялық даму жолының жемісі екендігіне көз жеткіземіз. Жалпы қоршаған ортаны интуиция арқылы сезіне отырып қабылдау көшпенді мәдениет иелеріне ғана тән қасиет болатын. Ғалым Д. Кішібеков көшпенді мәдениет иелерінің интуицияға жетік бұл қасиетін адамзат үшін ең басты құндылықтардың бірі еркіндікпен байланыстырады. Оның ойынша, «Интуиция арқылы еркіндікті сезінуде қазақ халқы алдына жан салмаған, себебі табиғат анамен өте тығыз үйлесімдікте болған» [2; 14]. Сонымен қатар олардың осы ерекшелігін жақсы түсінген ағылшын мәдениеттанушысы А. Тойнби мынадай сипаттама береді: «Көшпенділер маң даланы игеріп, иемдену үшін олардың бойынан басқалардан басым мынадай қасиеттерді: интуиция, өзін-өзі басқара алу, физикалық және адамгершілік тұрғыдан асқан шыдамдылықты көруге болады» [3; 332]. Көшпенді қазақ мәдениетіндегі дәстүрлер өзінің тарихи эволюциялық дамуы жолында еркіндік мәселесіне үлкен мән беріп, оны рухани құндылықтарының мәйегіне айналдыра білді. Еркіндіктің шынайы көрінісін олардың көшпенді өмір сүру салтынан, одан келіп туындайтын тәңірлік дүниетанымынан нақты көруге болады [4]. Біздің бабаларымыз қоғам өміріндегі жеке индивидтердің еркіндігін бағалай отырып, оның шекарасын анықтауда жауапкершіліктің қаншалықты маңызды екендігін тереңнен түсініп, көшпенділік өмір сүру салтына тән еркіндіктің ерекше жүзеге асу тетіктерін тудыра білді. Ал осы жауапкершіліктің негізінде орын алған еркіндіктің мәнін ашатын қажеттілік — ұлттық мүддеге ұласып, қазақ ұлтының ерекше болмысын, соған тән әйел болмысын қалыптастырды. Көшпенді мәдениет дүниетанымы дүниенің уақытша, жалған екендігін терең түсінгендіктен ондағы мағынаны дүниеден емес, адамның өзінен табуға тырысты. Яғни адамның микрокосмос екендігіне мән беріп, олардың арасында өзара қарым-қатынас орын алуы үшін адам сапасын арттыруға жұмыс жасады. Жалпы көшпенді мәдениеттің дүниетанымындағы басты ерекшелікте осы адам сапасын арттыру және соған сай тетіктер ойлап табу болатын. Алдымен адам сапасын анықтаудағы ұстанымдарына тоқталсақ.

Түркілік көшпенді мәдениет қандай жетістіктерге жетпесін тарихи эволюциялық даму заңдылықтары мен т.б. жаһандық мәдени үдерістер болашақта олар ұсынған мәден құндылықтарды, мәдени бренд өнімдерді жатсынып, жаңа форматтағы отырықшы өмір сүру стиліне сай мәдени құндылықтармен айырбасталатынын жақсы түсіне білді. Отырықшы өмір сүру стилін толыққанды қанағаттандыра алатын осындай жаңа мәдени құндылықтардың қатарына енді ғана дамып келе жатқан ислам мәдениетін жатқызуға болатын. Әрине, ислам мәдениетінің әлемді жаулаудағы бұл бағытын сол заманның жаһандық мәдени үдеріс екендігін біздің бабаларымыз керемет болжай алды. Ислам мәдениетінің таралуы ең алдымен саяси элитаға, кейіннен қазақ халқы өз алдына ел болып, хандық орнатқан кезде бұқара халыққа ұласты. Біз тарихымыздан жақсы білеміз, ұлтымыздың бойындағы қанына сіңген мінез-құлықтардың бірі толеранттылық — тәңірлік дүниетанымның ең басты категориясы болып саналды. Яғни соның нәтижесінде қазақ жерінде христиан, будда және ислам дінінің иық тіресе өмір сүруіне ешбір кедергі туындамады. Оған дәлел ретінде отандық ғалым С. Ақатай өзінің «Қазақ халқының ежелгі культі мен дәстүрлі мәдениеті» атты еңбегінде былайша анықтама береді. «Әртүрлі дін миссионерлері қазақ даласына бар күшін салып діндерін таратуға тырысқанымен, олардың ешбірі көшпенді мәдениет иелеріне сіңіспей қоюы себебі неде? Бұл сұраққа жауапты көшпенді мәдениеттің өзіне тән ерекшеліктері мен қазақтардың әлеуметтік өмір сүру салтынан іздеу керек. Ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі рухани құндылықтар қоршаған ортаның шынайы көрінісімен, яғни еңбек көзі, кәсіп пен қоғамдық өмірі етене байланыста болды. Ал кеңінен таратыла бастаған діндер, әсіресе олардың қатарындағы ислам діні көшпенділердің күнделікті орын алған күйбең тіршіліктері мен өмір сүру салтын қанағаттандыра алмады. Соқыр сенімге негізделген құлшылыққа халық атүсті қарап, шектен тыс орын алған абстрактылық түсініктер дала мәдениетінің сұраныстарына жауап таппады. Бабаларымыздың көшпенді мәдениеттегі дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының негізгі мәнін осы тұрғыдан қарастырар болсақ, салыстырмалы түрде ақиқатқа ие болып, оларды көздің қарашығындай сақтап және дамытып, сол арқылы жат рухани және мәдени құндылықтарға қарсы тұра алғандығын көреміз» [5; 68].

Ең алдымен біздің бабаларымыз ұлттық болмысымызды сақтап қалуда ерен еңбек етіп, кез келген ұлтта қайталана бермейтін ұлттық кодымызды қалыптастыра білді. Олардың қатарына: «жеті ата», «жеті қазына» сияқты рухани тамыры тереңге бойлаған, бірінің мәнін екіншісі ашып тұратын, тұтас сапалы, яғни көшпенді дала тіршілігін қамтамасыз етіп отыратын еркіндік, уәде, ар-ождан, намыс, адалдық, тектілік тәрізді категориялардың мүлтіксіз жұмыс жасауын қадағалайтын құқықтық дәстүрді ұсынды. Жеті санының өзінде де үлкен философиялық мәнге толы ой-толғаныстар жатқан болатын. Сондықтан да, олар жеті санын киелендіре отырып, көшпенді мәдениеттің тұтас саяси, экономикалық, әлеуметтік құрылымының тұрақтылығын, ұлттық мәдени кодымыздың сапасын анықтайтын ең басты элементі ретінде әйелді енгізген болатын. Философия тарихында біз өмір сүріп жатқан әлемнің неден пайда болғандығын түсіндіруде ежелгі дәуір ойшылдары да бес түрлі элементтерді (ауа, от, су, жер және эфир) ұсынып, оларды дүниенің басты тірегіне айналдырды. Ал біздің бабаларымыз қазақ ұлтының мәңгі жасауы үшін осы тәрізді жеті ең маңызды элементті ойлап тапты. Олардың әрбірі қазақ жігітінің әрдайым жанынан табылуы тиіс және сонда ғана ол бойына құт, береке, байлық (қазына) дарыған толыққанды қазақ бола алатын. Әрине, алдағы уақытты олардың әрбіріне жеке дара тоқтала жатамыз, ал қазір осы жеті қазынаны құраушы басты элементі, мақаламыздың өзекті тақырыбына айналып отырған әйел болмысына тоқталсақ.

Қазақ халқы әйел болмысының қоғам өмірінде және ұлттық кодымызды сақтауда аса маңызға ие екендігін бағалай отырып, оларға еркіндікпен қатар, жауапкершілікті де жүктей білді. Олардың бұл ұстанымын бірнеше бағытта қарастыруға болады. Біріншіден, еліміздің болашағы салауатты және сапалы ұрпақтың болуы әйел болмысына тікелей байланысты екендігін жақсы түсініп, оларға қамқор бола білсе, екіншіден, әйел еркіндігіне мүлдем басқаша форматта қатынас жасады. Алдымен әйел болмысының қаншалықты маңыздылығын айқындайтын қазақ ұлтының ұстанымдарын қысқаша қарастырайық. Қазақ қоғамында әйел болмысына байланысты «Үй жақсысы ағашынан, бала жақсысы нағашыдан» деген қазақ халқының арасында кеңінен тараған қанатты ой көшпенді қазақ қоғамында дәстүрлеріміз бен философиялық ойларымыздың, көзқарастарымыздың басты ұстанымына айналды. Яғни, сапалы ұрпақ қалдыру үшін ең алдымен сапалы ана болуы қажет. Көшпенді қазақ дүниетанымы сапалы ананы бұлжытпай тану үшін оның жеті атасына назар аударды. Жеті атасының адами сапасы (әлеуметтік, мәдени, экономикалық) қыз баланың болашақтағы басты өлшемдері болды. Бұқар жыраудың:

Жал-құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз!
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз!
Жал құйрығы қабы деп,
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,

Топқа кірер ұл тумас деп, жырлаған өлең жолдары сол қоғамның әйел затына деген талаптың қаншалықты жоғары және маңызды болғандығын дәлелдейді [6].

Бұл жердегі байлық мәселесіне қысқаша тоқталып кетсек, көшпенді мәдениет тұсында қазақ қоғамының ақша табу көзі бір ғана мал шаруашылығымен байланысты орын алған болатын. Мал табу үшін ең бірінші кезекте жер керек. Осыдан келіп қазақ халқының жерге, байлыққа деген қатынасы, одан келіп туындайтын мәдени құндылықтары, қоғамдық формациясы батыстың қоғамтанушы ғалымдары ұсынған өлшемдерден түбегейлі ерекше болды. Бір «бай» ұғымының өзінде үлкен мән жатыр. Ахмет Тоқтабай: 1840 жылы Броневский деген генерал қазақ жерін зерттеген. Ол қазақ тілін керемет білген. «Қазақтың «бай» деген ұғымы орыстың «богатый» деген сөзінің баламасы емес. Бай болу үшін атағынан ат үркетін үлкен тұлға болу керек. Материалдық игіліктерге иелік етумен бірге, ақыл-ойы толысқан адам болуы керек», - деген ойды айтады [7]. Ал жерге деген қатынасқа байланысты қазақ халқындағы «Жер ана» деген ұғым тәңірлік дүниетанымымыздың квинтэссенциясы болып табылады. Бұл құндылық түркі халықтарының ішінде тек қазақ халқы ғана өздеріне ұлттық код ретінде ұтымды қолданып, мифологиялық көзқараспен астарласып жатқан басты атрибутына айналдырды. Оған академик Қ. Имантайұлы туралы тарихшы М. Сембиннің мына бір естеліктерінен алынған оқиғаны мысал ретінде келтіруге болады. «Пайдалы қазбалардың орнын барлау барысында Қ. Имантайұлы тек кейінгі кезеңде ғана кең өрістей бастаған жаңа ғылым — топонимиканың тәсілдерін мол пайдаланды (Топонимика — географиялық атаулардың, жер-су аттарының шығу тегін, мағынасын зерттейтін ғылым). Туа біткен географтар — көшпенділер өздері ғұмыр кешкен өлкедегі жер аттарын танданарлықтай дәлдікпен және терең мәнділікпен қоя білген. Көшпендінің баласы, ойлы ғалым өзінің Қазақстан жеріндегі аса бай кен орындары туралы болжауларына дәйектемені өлкенің топонимикасынан таба алды. Мысалы, Жезді, Кеңгір, Қорғасынтау, Теміртау, Кенқорытқан, т.б. атауларында бұл жерлерде тау-кен ісінің ертеден өріс алғанын көрсететін айқын дәлел бар. Сөйтіп, Қ. Имантайұлы топонимика ғылым ретінде толық қалыптаспай тұрып-ақ, оны тәжірибе жүзінде табысты пайдаланып үлгерді» [8].

Қ. Имантайұлының осы көрегенділігіне қарап рухани тамыры тереңде жатқан көшпенді мәдениетті жалғастырушы қазақ ұлтының топонимдік есімдерге деген арақатынасынан мифологиялық көзқараспен астарласқан дала философиясына тән ерекше ойлау мәдениетін көруге болады. Сонымен қатар географиялық кеңістікті көлденең игеруде Жер ананы киелендіре білудің адам санасына тигізер тағы бір әсері қоршаған ортадағы өлі және тірі табиғаттардың тепе-теңдігін сақтау болып табылады. Яғни, қазіргі ғылымның тілімен айтқанда қоғамда орын алып отырған экожүйені барынша сақтау мүмкіндіктерін көреміз [9]. Жер, су аттарын нақ баса отырып, осылайша ұтымды қолдану — бұл сол заманның озық ойы десек те болады. Қазақ халқының анаға деген осындай есепсіз қатынасы шексіз махаббатқа ұласып, әйел затына деген қамқорлық пен жауапкершілікті тудырды. Осыдан келіп қазақ дүниетанымында «тектілік» ұғымы орын алды.

Көшпенді мәдениетті өмір салтына айналдырған қазақ қоғамы тектілік дәстүрі арқылы әлеуметтік таптар арасындағы қатынаста кез келген индивидке тұлғалық деңгейдегі толық адам болып қалыптасуына барлық мүмкіндіктер жасады. Қағидалардың барынша сақталуы, тәртіптің тәрбиеге ұласуы қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси қатынастардың тұрақтылығына алып келетінін қазақ халқы жақсы түсінді. Ғалым Т. Бурбаев «Тектілік — тұтастық белгісі. Оның өзегі — сабақтастық, ұрпақтар арасындағы рухани жалғастық. Рухани сабақтастық пен жалғастық бұзылған кезде менталитеттің қуаттылығы кемиді, сыртқы әсерге қарсы тұру иммунитеті әлсірейді. Қазіргі нарық заманында ұлт иммунитетінің рухани жағынан әлсіреуі де осы тектілік тұтастығының бұзылуында. Тектілік бар жерде ғана иегерлік бар» деп, тектіліктің мәнін ұлт менталитетімен байланыстырып көрсетеді [10; 92]. Бұқардың:

Таудан аққан тас бұлақ,
Тасыса құяр теңізге.

Жақсыдан жаман туса,
Жаманнан жақсы туса,

Тартпай қоймас негізге деп [6], айтқан жыр жолдарынан сол замандағы тектіліктің қаншалықты қазақ қоғамындағы маңызды сұранысқа ие болғандығын және осы заманда сол жауапкершіліктің қоғамымызда жетіспей жатқандығын көруімізге болады. Жалпы көшпенді қазақ қоғамы әйел затын сапалы ұрпақтың қайнар көзі және отбасының ұйытқысы ретінде, сонымен қатар бала тәрбиесінде ерекше маңызға ие екендігін тереңнен түсінгендіктен де өз заманында ислам мәдениетін ешбір кедергісіз қабылдап, керісінше, басқа өркениеттерде қайталанбас өздеріне тән ойлау мәдениетін қалыптастырды. Яғни, еркіндікті басты құндылық ете отырып, әйел болмысына сай міндеттер мен жауапкершіліктерге еркімен мойынсұна білді.

Көшпенді мал шаруашылығы қазақ халқын әуел бастан табиғаттың тылсым күштеріне қарсы тұруға икемдеп, кез келген жағдаяттан мүмкіндігінше аз шығынмен шығуға тәрбиелеген болатын. Осы тұрғыдан қарастырар болсақ, қазақ халқының дүниетанымында, ойлау мәдениетінде «жігіт» деген ұғым қайраты мен ақылына сенген индивидке берілген атау. Сондай-ақ «жігіт» деген осы ұғым ер бала мен қыз балаға (бой жетіп, тұрмысқа шыққанға дейін) қатар айтылған. Себебі, қыз балаға артылған жауапкершілік ер баламен бірдей болатын, яғни көшпенді мәдениет еркек пен әйел затына бірдей талап қойды және оларды бөліп жаруға көшпенді өмір сүру салтының өзі бой бермеді. Тылсым табиғат пен қоршаған жауларынан кез келген сәтте орын алатын қатерлерге қарсы тұру, соған сай сол заманның ең тиімді және өте жылдам көлік құралы жылқыны игеру еркек пен әйел заты арасындағы орын алуы тиіс қатаң шекараны елемеуге алып келді. Тарихымыздан білетіндей көптеген қазақ қыздары намысты бермеу үшін атқа қонып, еркектермен бірге елін қорғады. Жалпы көшпенді мәдениеттің бұл ерекшеліктеріне үлкен мән берген Ж. Делез және Ф. Гваттари тәрізді философтар олардың бұл әрекетін «соғыс машинасына» теңеп, олардың өмірлік бұл ұстанымдарынан постмодернизмді көрген болатын [11]. Ал еркек пен әйел заты арасындағы физиологиялық және психологиялық ерекшеліктер олардың жүзеге асуға тиісті мойындалған қажеттіліктері болып саналды. Бұл қажеттіліктердің саналы түрде мойындалуына тәрбие барысында мүлтіксіз қызмет атқарған салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар осыларды жүзеге асыратын тетіктерге айналды. Өз заманында салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа айналған бұл тетіктер сол заманның ислам дініндегі кейбір озық ойларын орап өтті десек те болады.

Ислам діні адамзат мәдениетіне орасан зор рухани құндылықтар мен қисынды ойларды алып келді. Солардың бірі еркек пен әйел заты арасындағы қарым-қатынас. Ислам діні еркек пен әйелді физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, екі бөлек қарастырады. Осыған байланысты екеуіне екі бөлек заңдар шығарды. Соған сай талаптар мен міндеттер қойылды. Әйел затының еркектен басты айырмашылығы дүниеге бала әкеле алуы, яғни репродуктивтілік қасиетінің болуы. Бұл басымдықты ескере отырып, ислам діні туылған баланың тегін әкесіне берді. Ал әйел табанының астына жұмақтың кілтін қойып, ерін оған қызмет етуге, бағуға, ризашылығын алуға міндеттеді. Жалпы еркек пен әйел физиологиялық және психологиялық тұрғыдан тең болмаса, құқық жағынан тең болуы сау ақылға сыймайтын дүние. Бұл қарама-қайшылықты ислам діні өте керемет түсіне білді. Ал еуроцентристік көзқарастағы мәдениет бұл еркек пен әйел арасындағы бұл айырмашылыққа мән берместен олардың құқығында тең етті. Олардың бұл қателігі қазіргі таңда ер мен әйел арасындағы өзара тығыз байланыстың мәнін әлсіретіп, бір-біріне деген қажеттілікті толығымен жоюда. Жалпы ер мен әйел арасында өзара байланыс пен бір-біріне деген қажеттілік тууы үшін олардың құқығы тең деңгейде емес, керісінше бір-біріне тәуелді және бірінде жоқ қасиетті екіншісі арқылы орнын басып, толықтырып тұруы қажет. Әрине, екеуінде де бірдей құқықтар тең болғандықтан олардың бір-бірінен уақыт өте жатсына қарауы — диалектикалық заңдылық. Бүгінгі таңда бұл ұстаным адамзаттың тарихи даму барысындағы орын алған басты қателіктері десек қателеспеген болар едік. Болашақ еркек пен әйел арасындағы құндылықтар өз мәнін толығымен жойып, постмодернизм дәстүрі орын алмақ, егер осы жолды таңдар болсақ. Бұл жағдайда ислам діні толыққанды құтқара алады деп сенім арту біржақтылық болып саналады. Себебі, бүгінгі ақпараттық технологиялар мен адами ресурстың капитал көзіне айналған заманында ер мен әйелді физиологиялық және психологиялық ерекшеліктеріне қарап құқықтарына шектеу қою ол үлкен қателік болып табылар еді. Ол үшін бабаларымыз ұстанған сара жолды, салт-дәстүрлік жолды қайта қарап, соларды осы заманға сай модернизацциялап, қайта Батыс өркениетінің іргетасына айналдыру керек.

Қорытынды

Ұлттық кодымызды қалыптастыруда, сонымен қатар қоғамымызда ұрпақтар арасындағы сабақтастықты жалғастыра отырып, мәдени құндылықтарымызды сақтауда әйел заты ерекше мәнге ие жаратылыс. Әрине, еркек пен әйел арасындағы физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді ескеру олардың бірін екіншісінен биік қою немесе соған сай құқықтары да тең емес деген ой тұжырым шығаруға болмайды. Керісінше, олардың арасындағы осы ерекшеліктерді ескере отырып, құқықтарын өзара қажеттілік және үйлесімділікпен байланыстыра білу. Яғни, құқықтың негізгі философиясы индивидтің әлсіз тұстарына басымдық беріп, күшті тұстарын тежеу болып табылады. Егер құқықтың осы философиясына назар аударар болсақ ислам діні еркек пен әйел арасындағы физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді керемет бір–біріне деген өзара қажеттілік және үйлесімділік тудырып, шебер байланыстыра білді. Ал қазақ халқының дүниетанымы, өмірлік ұстанымдарында бұл мәселеге үлкен назар аударды.

Біздің бабаларымыз еркек пен әйел арасындағы бұл мәселені шешуде өз заманында керемет прагматик болғандығына көз жеткіземіз. Біріншіден, қазақ халқы көшпенді мәдениеттің иесі ретінде ең алдымен еркіндікке басты назар аударды. Әйел болмысын анықтауда әуел бастан тәрбиеге көп көңіл бөліп, оларды қонақ ретінде қабылдады. Қонақ — қазақ дүниетанымында Қыдыр атамен теңестірілді. Қыдыр ата қазақ халқында тамыры тереңге бойлаған мифологиялық көзқарастарымен астарлашып жатқан, құт-береке мен бақ-дәулеттің, қиындықта қолдайтын қасиет пен киенің иесі болатын. С. Қондыбай өзінің «Арғықазақ философиясы» еңбегінде Қыдыр атаны сапарға шыққандарды әрдайым қолдап, қиындықта желеп-жебеп жанынан табылатын абыз ақсақалға теңесе [12], Р. Мустафин «Представления, культы и обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в XIX–XX вв.) атты еңбегінде Қыдыр атаны бастауын ислам мәдениетіне дейін орын алған егін шаруашылығында мол табыс әкелуші, Діқан баба бейнесімен байланыстырып зерттейді [13]. Бір жағынан қазақ халқы «Қонақтың бірі — Қыдыр ата» деп, қыз баласын алақанға салып, қолындағы бәрін беріп, төрге шығарып тәрбиелесе, екінші жағынан кез келген қонақтың келуімен бірге кетуі де бар, яғни ол уақытша жүрген, өз діттеген жеріне жетуі тиіс индивид екендігін санасына сіңіреді. Көшпенді қазақ дүниетанымындағы тәрбиенің бұл әдісі олардың әлеуметтік құрылымын толығымен айқындайтын, осы жерді сақтап қалудағы саяси ұстанымның ең тиімді жолы болды. «Қыз кеңейген өрісін» деген қанатты сөз осының айғағы десек те болады. Осыдан келіп туындайтын «Жеті ата» мәселесі ол өз алдына бөлек тақырып. Енді екінші мәселе еркек пен әйел затының өзара қажеттілік пен үйлесімдікте байланысқан құқығына тоқталайық.

Қазақ халқы әуел бастан еркек пен әйелді «толық адамдар» емес, «жарты адамдар» деп қарастырды. Осыдан келіп «екі жарты бір бүтін болсақ» деп отбасын құру және «бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деп, отбасын құрғаннан кейін бірігіп мал жинауында үлкен мәнге толы ой жатыр. Еркек пен әйел жарты екендігін сезінген сәтте ғана оларда толыққанды адам бейнесіндегі отбасы орын алады. Қазіргі қазақ отбасының тұрақсыздығы да осыдан келіп туындайды. Себебі, қазіргі ұрпақ өздерін толық адам ретінде сезініп, бір–біріне қажеттілік тудыра алмайды. Сонымен қатар, еркіндіктің мәні қажеттілікте ғана анықталатындығын мойындамайды. Ал жауапкершілікке келетін болсақ, ол шексіз еркіндік пен байлықтан аса алмай қалды.

Жалпы қазақ халқында мал, яғни байлық жинаудың да өзіндік философиясы болатын. Отбасын құрғаннан кейін жинаған малда береке болатын, себебі ортақ дүние-мүлік ол отбасының бірлігін, тұтастығын нығайта түсті. Қазіргі қазақ қоғамының басты қателігі де осында жатыр, яғни әлеуметтік жағдайдың сын көтермеуі, мемлекет тарапынан жас отбасын қолдауға бағытталған әлеуметтік көмектердің болмауы, еркек пен әйелдің болмысын қызметіне қарап емес, қоғамға беретін адами ресурсына қарап, пайдасынан зияны көп, ештеңе еместік мазмұнға ие болды. Біз батыстың мәдениетін бойымызға сіңіруде ұлттық кодымызға арқау болатын басты құндылықтарды мүлдем ескермеудеміз. Бұның арты тығырыққа апарып, отбасы қызметінің әлсіреуіне алып келері сөзсіз. Осыдан келіп ұлттық кодымыздың бастауына айналған әйел заты өз мазмұнын жоғалтып, қоғамымызда феминизм, ЛГБТ сияқты дәстүрімізге мүлдем жат жаңа құндылықтардың орын алуына жол береміз. Оны болдырмас үшін осы мақсатта, яғни әйел мен еркектің болмысын ескере отырып, соған сай шешімдер қабылдаған дұрыс болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Нурланова К.Ш. Человек и мир: казахская национальная идея / К.Ш. Нурланова; ред. Т. Казанникова. — Алматы: Қаржы-Қаражат, 1994. — 46 с.

- 2 Кшибеков Д. Национальная идея: от этнических чувств до идеологии / Д. Кшибеков. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 340 с.
- 3 Тойнби А. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций: [В 2-х т.]. — Т. 1 / А. Тойнби; пер. с англ. К.Я. Кожурина. — М.: АСТ, 2009. — 670 с.
- 4 Әуезхан Қ. Әлемдік діндер жүйесіндегі тәңіршілдік [Электрондық ресурс] / Қ. Әуезхан. — Қолжетімділік тәртібі: <http://ult.kz/post/>.
- 5 Ақатай С.Н. Древние культы и традиционная культура казахского народа: моногр. / С.Н. Ақатай. — Алматы, 2011. — 419 с.
- 6 Бес ғасыр жырлайды: [2 томдық]. — Т.1. / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 384 б.
- 7 Қазақ тарихы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://alashainasy.kz>.
- 8 Алпысбес А.М. Баянаула дуаны: тұлғалары, тарихы, мәдениеті / А.М. Алпысбес. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2006. — 390 б.
- 9 Керімбай С. Экософия немесе киелі кітап / С. Керімбай, Ә. Нәби, С. Нұрқабекұлы, М. Төлеген. — Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2019. — 208 б.
- 10 Бурбаев Т.К. Ұлт менталитеті / Т.К. Бурбаев. — Астана: Елорда, 2001. — 248 б.
- 11 Делез Ж. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — Екатеринбург, 2010. — 896 с.
- 12 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 504 б.
- 13 Мустафин Р. Представления, культы и обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в XIX–XX вв.) / Р. Мустафин. — Алма-Ата, 1992. — С. 83.

С.М. Аралбай, Е.А. Ази, Ж.У. Дагарова, К.Ж. Абдрахманова, А.А. Ахатова

Женская природа в кочевой казахской традиции — основа национального кода

В статье рассмотрены сущность женщины в кочевой казахской традиции и способность находить присущие ей культурные ценности в современном обществе. Для этого нам необходимо проанализировать исторический эволюционный путь развития Казахстана, обновить наши механизмы, такие как традиции, обычаи и мировоззрение, которые формируют культурные ценности в условиях современного общества, возродить и создать потребность в них. Необходимо обратить внимание на основные ценности, которые являются характерными чертами кочевой культуры, определяющими идентичность женщины. Они включают свободу, возможность эффективного использования человеческих ресурсов, в силу возрастных и генетических особенностей, внимание к репродуктивной функции женщин и воспитание качественного и умного поколения. В эпоху кочевой культуры эти ценности работали систематически, но теперь взаимозависимость между ними и механизмами, концепциями и категориями, которые их реализуют, полностью утратили свое значение и стали формой социального воображения, полного чувств. Автор в исследовании этих вопросов делится своими мыслями о создании новой казахстанской идентичности «Нового Казахстана», находящегося в процессе глобализации и, соответственно, идентичности женщины, изучая существующие методы сохранения национальной идентичности других стран. Потому что мистические свойства нашего национального кода, связанные с национальной идентичностью, берут начало в сущности женщины и будущей матери.

Ключевые слова: национальный код, тюркская культура, кочевая культура, тенгризм, глобализация, женщина, знатность, Кыдыр Ата.

S.M. Aralbay, E.A. Azi, Zh.U. Dagarova, K.Zh. Abdrakhmanova, A.A. Akhatova

The essence of a woman in the nomadic Kazakh tradition is the basis of the national code

The article discusses the essence of a woman in the nomadic Kazakh tradition and the ability to find its inherent cultural values in modern society. To do this, we need to analyze the Kazakh historical evolutionary path of development; update our mechanisms, such as traditions, customs, and world view, which form cultural values, under the modern society; revive and create a need for them. It is necessary to pay attention to the core values that must be taken into account, which are characteristic features of nomadic culture that determine the identity of a woman. They include freedom, the possibility of effective use of human resources due to age and genetic characteristics, attention to the reproductive function of women, and the upbringing of a high-quality and intelligent generation. In the era of nomadic culture, these values worked systematically, but now the interdependence between them and the mechanisms, concepts and categories that implement them have completely lost their meaning and become the form of a social imagination full of feelings. The author

in the research of these issues shares his thoughts on creating the new Kazakh identity of the “New Kazakhstan” which is in the process of globalization, and accordingly the identity of a woman while studying the existing methods of preserving the national identity of other countries. Because the mystical properties of our national code, associated with national identity, originate in the essence of a woman and future mother.

Keywords: national code, turkic culture, nomadic culture, tengrism, globalization, woman, nobility, Kydyr-ata.

References

- 1 Nurlanova, K.Sh. (1994). Chelovek i mir: kazakhskaya natsionalnaya ideya [Man and the world: Kazakh national idea]. Almaty: Qarzhy-Qarazhat [in Russian].
- 2 Kshibekov, D. (2007). Natsionalnaya ideya: ot etnicheskikh chuvstv do ideologii [National idea: from ethnic feelings to ideology]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 3 Toynbee, A. (2009). Issledovanie istorii: Vozniknovenie, rost i raspad tsivilizatsii [The Study of History: The Emergence, Growth and Disintegration of civilizations]. Moscow: AST, I [in Russian].
- 4 Auezkhan, Q. Alemdik dinder zhuiesindegi tanirshildik [Tengrianism in the system of world religions]. (n.d.). ult.kz. Retrieved from <http://ult.kz/post/> [in Kazakh].
- 5 Akatai, S.N. (2011). Drevnie kul'ty i traditsionnaya kultura kazakhskogo naroda: monografiya [Ancient cults and traditional culture of the Kazakh people: monograph]. Almaty [in Russian].
- 6 Magauin, M. & Baidildaev, M. (1989). Bes gasyr zhyrlaidy [Five centuries sings]. Vol. 1. (Vols. 2). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 7 Qazaq tarihy [History of Kazakhstan]. (n.d.). alashainasy.kz. Retrieved from <https://alashainasy.kz> [in Kazakh].
- 8 Alpysbes, A.M. (2006). Baianaula duany: tulgalary, tarihy, madeniety [Baianaul district: identity, history, culture]. Karagandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 9 Kerimbai, S., Nabi, A., Nurqabekuly, S. & Tolegen, M. (2019). Ekosofiya nemese kieli kitap [Ecosophy or the Holy Book]. Almaty: “Orhon” Baspa Yii [in Kazakh].
- 10 Burbayev, T.K. (2001). Ult mentaliteti [Mentality of the nation]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 11 Deleuze, G. & Guattari, F. (2010). Tysiacha plato. Kapitalizm i shizofreniya [A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia]. Yekaterinburg [in Russian].
- 12 Qondybai, S. (2004). Argyqazaq mifologiyasy [The mythology of pre-Kazakhs]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 13 Mustafin, R. (1992). Predstavleniya, kul'ty i obriady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v XIX–XX vv.) [Representations, cults and rituals among the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the XIX–XX centuries)]. Almaty [in Russian].

С.С. Ахметов*, Б.А. Джаамбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: *akhmetov1985@mail.ru, asanakumovnab@mail.ru)

Объективное знание и «открытое общество» К. Поппера в современном информационном поле

Работы Карла Поппера, исследующие новые подходы к рассмотрению теорий знания, формирования объективного знания, создания открытого общества и обоснования его преимуществ, не только остаются актуальными на сегодняшний день, но и, наряду с его критическими работами, приобретают особенное значение в современном мире глобализированного информационного пространства. Его идеи могут и должны находить практическое применение в сферах приобретения, анализа и дальнейшего формирования знаний в области науки и на уровне рядовых пользователей сети и потребителей медиаконтента. Целью данной работы является рассмотрение и изучение подходов, обозначенных К. Поппером, которые могут оказать положительное влияние на формирование общественного и частного мнений в условиях нынешнего массового потока информации и ее доступности. Сегодня каждый пользователь социальных сетей и прочих каналов связи является потенциальным распространителем информации, сообщений, основанных на собственном мнении. Значимость данной работы может заключаться в том, чтобы найти и обозначить способы применения теорий философа и ученого К. Поппера для формирования более квалифицированных мнений, избегания ошибок и неточностей в публичных высказываниях, более плодотворного потребления контента. Новизна результатов исследования заключается в интерпретации подходов К. Поппера в контексте современной коммуникационной среды, и может найти применение в научном сообществе, среди профессиональных журналистов, контент-мейкеров и широкой общественности.

Ключевые слова: К. Поппер, теория познания, критический подход, информационное поле, публичные заявления, информационные войны, социальные сети, общественное мнение, свобода слова, цензура.

Введение

В данной работе будут рассмотрены различные виды теорий познания и открытого общества в контексте современного влияния медиа на умы людей. Это влияние может выливаться в индивидуальные предпочтения или даже формы знания, получаемые человеком, и формирующие мнение. Также, поскольку современные масс-медиа имеют огромные аудитории и, соответственно, уровень влияния их высок, то можно с уверенностью заметить, что отдельные сообщения медиа или целенаправленная политика и стратегии прямо влияют на общественное мнение, в целом. Специалисты по связям с общественностью, тем не менее, отмечают трудности в формировании нужного общественного мнения, в его изучении и оценки. «Общественное мнение не всегда соотнобразуется с законами логики, зачастую оно аморфно, амбивалентно, противоречиво и быстротечно. Предоставление общественности непрерывно растущего объема информации не обязательно оборачивается обогащением ее знаний» [1; 157]. Мнение группы индивидов достаточно сложно просчитать, поэтому так называемое общественное мнение или консенсус — понятия весьма условные. И тем не менее, оно зачастую формирует, например, степень поддержки того или иного политика, государственной программы, или, наоборот, уровень общественного недовольства.

Это обуславливает актуальность темы формирования частного и, как следствие, группового, общественного мнения через медиа, и рассмотрение его с точки зрения философского и научного подходов Карла Поппера к проблематике открытого гражданского общества и теории познания.

Таким образом, в текущей ситуации с учетом глобализационных процессов, информационных войн и, главное, обширного информационного поля, в которое с разным уровнем интенсивности вовлечено большинство людей, особенно актуальным видится развитие медиаграмотности населения, умение критически мыслить, подвергать сомнению или конструктивной критике сообщения медиа, даже авторитетных и международно признанных. Отсюда проистекает потребность в декодировании сообщений, отсеивании нужного от ненужного, чтобы иметь возможность потреблять информацию с

*Автор-корреспондент. E-mail: akhmetov1985@mail.ru

наибольшей эффективностью и разумностью для индивидуума и для общества. Подходы, предложенные Карлом Поппером, критика предшествующих систем развития научного знания, критический рационализм, методы решения и анализа проблем, их применимость в нынешнем информационном пространстве являются предметом исследования.

Цель работы заключается в поиске пересекающихся составляющих теорий К. Поппера с формированием мнения у современного человека в ракурсе информационного поля. Задача состоит в поиске и обозначении практических приемов в соответствии с учением К. Поппера для более эффективно потребления информации, а также для дальнейшей ретрансляции сформировавшегося мнения на аудиторию в социальных сетях и прочих современных каналах.

Методы исследования

На основании научных работ, затрагивающих такие дисциплины, как журналистика, связи с общественностью, социология, политология, в тесной связи с теориями и трудами известных ученых и философов произведена обзорная работа для обозначения проблематики данного исследования. На основе данного построения произведен анализ работ К. Поппера для выведения подходов и теорий в контексте поставленной задачи. Изучены медиасообщения, обосновывающие современные геополитические проблемы, которые используются в рамках построения гипотез в данном исследовании.

Сформированные тезисы о возможности практического применения методик, предложенных К. Поппером, проверены и изучены методом эмпирического анализа для выявления точек взаимосвязи и актуальности.

В результате сформированы рекомендации по теоретическому и практическому применению моделей К. Поппера для современного пользователя социальных сетей, журналистов, инфлюенсеров и пр.

Обсуждение

Массовость и силу влияния средств массовой информации на современных людей трудно переоценить. Потребление сообщений СМИ является повсеместным и происходит посредством персональных компьютеров, гаджетов, печатных изданий, с помощью которых человек просматривает утренние новости и актуальные события, рекламу, которую он, без какой-либо возможности повлиять, видит при просмотре видеоконтента. «Сейчас миллиарды людей могут лично наблюдать за тем, что происходит в соседних странах и делать выводы об эффективности различных жизненных культур» [2; 60].

Возможности связей с общественностью были по достоинству оценены и стали применяться на практике для решения вполне конкретных задач на самом высоком уровне. Активное применение СМИ в политических целях отмечается довольно давно. Еще в начале XX века «правительство США совершенствовало науку пиара, чтобы убеждать население в целесообразности тех или иных войн или в том, что те или иные профсоюзы угрожают их национальной безопасности» [3; 29]. На протяжении всего прошлого века на СМИ небезосновательно возлагались огромные функции и надежды со стороны политического истеблишмента. СМИ могли участвовать в проведении идеологии, равно как и наоборот — для борьбы с ней изнутри или извне, для привлечения граждан к участию в политической жизни (выборы, референдумы), для формирования общественного мнения, для обеспечения лояльной позиции и т.д.

С тех пор стерлись многие границы и, в частности, вследствие технологического прогресса, границы информационные. Как оказалось, не все так однозначно: «Глобализация несет в себе шанс на взаимное обогащение культур и угрозу уникальности, импульсы к формированию взаимоуважения народов и утверждению превосходства экономически могущественного этноса и т.д.» [4; 149]. Также, наблюдая за последними событиями в мире, оказалось, что границы вовсе не стерты совершенно. По-прежнему существуют различные политические системы, различные мировоззренческие подходы, которые теперь, может быть, не так открыто зидятся на идеологическом противостоянии и уж тем более не на экономических моделях развития, вроде коммунистической и капиталистической, но, тем не менее, зачастую вступают в противостояние. И не последнее место в этих процессах занимают СМИ, информационные повестки, формируемые как государственными или прогосударственными медиа, так и частными, оппозиционными, корпоративными, продвигающими свои собственные интересы.

В условиях демократических систем, где по-прежнему, со времен Фукидида, подразумевается «народовластие», хотя и в современном усложненном виде, донесение тех или иных повесток народу является ключевой потребностью государства. Но важность народной поддержки для властей отмечал еще Маккиавелли, причем имея в виду вовсе не демократическое устройство государства: «Если государь пришел к власти с помощью народа, он должен стараться удержать его дружбу, что совсем не трудно, ибо народ требует только, чтобы его не угнетали. Но если государя привела к власти злость народа, то первый его долг — заручиться дружбой народа» [5; 63].

Таким образом, государства и политические системы, несущие разную повестку, нередко вступают в противоборства. Зачастую, эти противоборства выливаются в информационные войны, и это вовсе не является изобретением периода глобализации. Известны случаи с целенаправленным распространением слухов об огромности и жестокости наступающих войск с целью деморализации, случаи, связанные с религиозными противоборствами, дискуссиями в проведении мировоззренческих идей, политической борьбы в Древнем Риме с использованием едва ли не современных инструментов черного PR и т.д. Если рассматривать феномен информационной войны в очень широкой трактовке, как технологии воздействия на аудиторию, то «целями такого воздействия на массовое сознание является внесение изменений в когнитивную структуру с тем, чтобы получить соответствующие изменения в поведенческой структуре» [6; 20].

Результаты исследования

На сегодняшний день едва ли существуют средства массовой информации, которые себя не дискредитировали непроверенной информацией, неподтвержденными инсайдами, откровенными фейками или проведением оплаченной линии той или иной структуры. И тем не менее, уровень доверия людей к СМИ, будь то официальные медиа или контент частных блогеров-инфлюенсеров с многомиллионными аудиториями, остается на высоком уровне, судя по массовости аудиторий. Люди черпают информацию и, впоследствии, делают выводы, формируют сначала собственное, а потом и общественное мнение, исходя из сообщений медиа. Но можно ли доверять тем или иным СМИ в условиях прямо объявленной информационной войны? «Конфликт в Украине изобилует информационными войнами с обеих сторон, достигающими повсеместности и изоциренности, возможно, невиданных ранее. Социальные сети ввели новые формы информационной войны: ботов, троллей и фермы троллей. Социальные сети позволили гражданам вступить в бой, многие из них превратились в отдельных пропагандистов, срыгивающих официальные обманы с обеих сторон войны» [7].

В условиях, когда страны НАТО блокируют российские медиа, частные и государственные, и, наоборот, граждане этих стран вынуждены либо ограничиваться односторонней информацией, либо изыскивать технические средства для обнаружения иных мнений в СМИ. В данной конкретной ситуации гражданам Республики Казахстан, казалось бы, легче находить и потреблять разнообразную информацию, однако, еще совсем свежи в памяти январские события, когда граждане остались вовсе без Интернет-связи. Сейчас у казахстанцев есть доступ ко всем СМИ. И тем не менее, предпочтения большинства аудитории, вероятно, принадлежат конкретным медиа или инфлюенсерам. Ведь далеко не все владеют английским или другими языками, чтобы с достаточным комфортом изучать иностранные медиа, где-то нет технического доступа к тем или иным СМИ, кто-то доверяет только казахоязычным СМИ и т.д. Это отсылает нас к комплексности изучаемого вопроса. Речь идет об оценке уровня знаний языков среди населения, доступе к Интернет в регионах, разнообразии предлагаемых СМИ (пресса, ТВ, радио, Интернет). Проблемы оценки целевой аудитории затрагивают сразу несколько дисциплин. Это связано с общественностью в журналистике, маркетинг и реклама в финансовой сфере, психология потребителя в области менеджмента или социологии и т.д. Однако в данной работе целью было поставлено рассмотрение предпочтений целевой аудитории с точки зрения философии науки, а конкретно, теорий К. Поппера о знании.

Чем же интересны теории К. Поппера в контексте потребления сообщений СМИ современным обществом? Каким образом методы решения проблем, предложенные К. Поппером, применимы по отношению к формированию общественного мнения через СМИ?

«В нашем уме нет ничего, кроме того, что попало туда через органы чувств» — таково определение теории познания, сформулированное Парменидом. Конечно, данное определение трудно считать исчерпывающим с точки зрения научного познания, и Поппер добавляет к этой формулировке еще и ожидания человека и веру в некоторые закономерности. Так, можно констатировать, что в данном случае со времен Парменида ничего не изменилось: мы по-прежнему получаем некие «знания»

(информацию) при помощи органов чувств — читаем, просматриваем, слушаем сообщения СМИ и, конечно, имеем некоторые ожидания, построенные на прогнозах или на здравом смысле в понимании конкретного индивидуума.

Сократ говорил: «Чего не знаю, о том и не думаю, что знаю» [8; 56]. В этом заключается мудрость Сократа, который, в отличие от многих, предпочитает признаться открыто в том, что знания его сильно ограничены или вовсе ничтожны. Сегодня же мы наблюдаем наличие, естественно, авторитетного мнения едва ли не у каждого человека, вовсе не являющегося экспертом в той или иной области. Это явление, а точнее группы людей определенного склада характера, получили ироничное прозвище «диванных экспертов».

Поппер предлагает свою теорию по приобретению знаний. «Необходимо отказаться от поиска идеала, окончательно верного решения и искать оптимальное, удовлетворительное решение» [9]. То есть, как и Сократ, не верящий в абсолютность некоего знания, Поппер предлагает искать решение не сколько в уверовании в абсолютность своего знания, сколько сделать акцент именно на поиске, на приближении к истине.

Итак, люди доверяют тем или иным СМИ, согласно неким устоявшимся убеждениям. Реже изучают сообщения СМИ разной направленности, таким образом, выказывая желание уточнить информацию одного СМИ, дополнить ее. И совсем редко делают это на регулярной основе, подвергают критическому анализу разные позиции (их может быть гораздо больше двух). Конечно, К. Поппер имеет в виду научные теории и их проверку, однако следующее его замечание видится вполне пригодным и в контексте приобретения любого знания, пусть даже совершенно локального. «[Знание или теория] в свете всестороннего критического обсуждения, а также жестких и изобретательных испытаний, намного лучше, а потому и самое близкое к истине среди конкурирующих теорий» [10; 85, 86]. Если рассматривать потребление различных СМИ с целью получить разнообразную, порой противоречивую, информацию, как желание потребителя всесторонне рассмотреть предмет изучения, и, как следствие, подвергнуть разбору и анализу полученные сведения для выявления объективной, реальной картины, то этот процесс можно сопоставить с тем, о чем писал К. Поппер. Таким образом, чтобы конвертировать полученную информацию в знание, или хотя бы иметь на это объективную претензию, потребитель должен рассматривать, изучать и анализировать как минимум несколько разнонаправленных СМИ. Проводя аналогию с высказыванием К. Поппера, именно такое знание будет являться более качественным, более приближенным к истине.

Однако сегодня наблюдается такое гипотетическое распределение потребителей информации, где окажется, что большинство людей не изучает контент различных СМИ ввиду незнания языков, отсутствия времени или доступа к Интернету, отсутствия желания подвергать анализу общее сложившееся мнение, пусть даже оно будет стереотипным и упрощенным. Бесспорно, данная гипотеза подлежит экспериментальной проверке, например, методом опроса или анализа статистики. Но так или иначе люди зачастую занимают какую-то позицию и имеют свое мнение, основанное на здравом смысле или опыте. Вникнуть во все сложности транслируемой проблемы, такой, как, например, военный конфликт, зачастую невозможно, так как у среднего обывателя, даже при прочтении всех сообщений СМИ, не будет исчерпывающей информации на этот счет, как не будет ее и у самих СМИ, учитывая специфику военных действий или политических маневров, которые зачастую являются государственной тайной или секретными данными. И тем не менее, у индивидуума есть мнение. Такое мнение, основанное на потребляемых сообщениях СМИ, или во всяком случае подвергнутое изрядному влиянию со стороны медиасообщений, можно назвать мнением, основанным на наблюдении, на здравом смысле и если человек это мнение высказывает публично, то, вероятно, верит в его истинность. Поппер находит доказательство истинности теории в соответствии ее с действительностью, со свершившимися фактами. Но может ли человек всегда установить и проверить факты о событиях, происходящих на огромном расстоянии от него? В то же время здравый смысл, с точки зрения К. Поппера, это ничто иное, как вера в закономерности, оправданная многократными повторами и наблюдениями, и может быть неадекватной и ложной. Это основание для формирования знания или даже мнения Поппер считает смутным исходным пунктом и только критика его (в нашем случае своего мнения, основанного на потребляемых сообщениях СМИ) может двигать процесс вперед, создавать понимание того, что человек может ошибаться.

«Детями мы учимся декодировать беспорядочные сообщения, обрушивающиеся на нас из окружающей среды. Мы учимся просеивать их, игнорировать большую их часть и выделять те из них, которые имеют для нас биологическую значимость либо прямо сейчас, либо в будущем, к которому мы

готовимся в процессе взросления» [10; 69]. Труд Поппера, содержащий данные умозаключения, был издан в 1972 г. То есть уже в то время философ и ученый считал потребность в обучении детей декодированию потока сообщений актуальным. Думается, будет излишне напоминать о том, что поток информации в современном мире и даже конкретного детского контента неизмеримо больше и, соответственно, труднее для восприятия, нежели это было в 60–70-х гг. прошлого столетия. Поэтому потребность в обучении декодированию сообщений с детского возраста сегодня возрастает в разы. Разработчик модели декодирования коммуникаций С. Холл отмечал, что «общение между производственной элитой вещания и их аудиторией обязательно является формой «систематически искаженного общения» [11]. То есть, наряду с плохо контролируемым, огромным массивом информации, существуют и целенаправленные кодирования сообщений, будь то в рамках телевещания или современных Интернет-площадок. Поэтому каждому родителю следует обращать внимание на потребляемый контент не только детьми, но и ограничивать себя, при условии, что есть потребность в потреблении качественной информации, правдивых сообщений, поданных с разных углов и точек зрения.

Проблема может заключаться в том, что сегодня каждый имеет право высказаться о политике, о действиях властей и о чем угодно, как о том мечтал Поппер: «Открытое общество — то, в котором индивиды могут свободно критиковать действия своего правительства» [9]. Кроме того, сегодня есть возможность транслировать свои высказывания на огромные аудитории в социальных сетях. «Обновлено понятие «активная аудитория». Теперь аудитория может взаимодействовать с контентом, обмениваясь видео, создавая ремиксы и комментируя» [12; 135].

Гипотетически эти взаимодействия или высказывания могут иметь некоторое влияние при условии определенной популярности канала (страницы). Часто эти высказывания рассматриваются как важнейшая потребность человека, при том, что эти сообщения могут касаться совершенно малозначимых в общественном понимании тем, от съеденного на завтрак в ресторане до межэтнических проблем или геополитическом конфликте, происходящем за тысячи километров от транслятора. Конечно, потребность в самореализации существует, а именно в эту категорию можно записать потребность в публичных высказываниях, но, согласно классификации А. Маслоу [13; 500], она находится на пятом уровне, то есть реализация ее может доминировать только при удовлетворении основных, более насущных потребностей: физиологических, потребности в безопасности и т.д.

Конечно, эту потребность можно объяснить желанием приобрести «хайп», то есть вырваться в тренды, получить максимальное количество просмотров, лайков, комментариев. Это полезно для потенциального привлечения рекламодателей, а, как известно, «реклама — это основной источник финансирования средств массовой информации» [14; 25], и, естественно, что блогер или владелец страницы в социальной сети воспринимается именно как медиа, пусть и непрофессиональное. «Формальная объективная свобода, заключающаяся в том, что единичные лица как таковые имеют и выражают свое собственное суждение, мнение и подают свои советы, касающиеся всеобщих дел, проявляется в той совместности, которая называется общественным мнением... Каждый хочет сказать свое слово и дать совет. Если он исполнил свой долг, то есть вставил слово, то после этого удовлетворения своей субъективности он мирится со многим» [15; 352, 354]. Хотя К. Поппер был яростным противником гегелевской философии, что будет продемонстрировано ниже в контексте рассмотрения критики марксистской идеологии, указанное умозаключение Гегеля звучит весьма актуально и сегодня.

Кроме того, ни блогеры, которых на начальных этапах не всегда можно назвать профессионалами и уж тем более журналистами, или обыватели соцсетей, комментаторы или владельцы собственных страниц, часто вовсе не думают о последствиях высказанного, ссылаясь как раз на свою потребность или необходимость. Зачастую высказывания могут нарушать действующие законы, такие как разжигание социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни, оскорбление чувств и т.д. [16].

Но суть проблемы, рассматриваемой в данной работе, несколько иная. Вопрос стоит не в том, есть ли на самом деле потребность или соответствует ли конкретное высказывание нормам закона страны, но имеет ли человек моральное право на определенные резкие, конфликтоопасные, крайне критические высказывания, при том, что он не является компетентным экспертом в данной области? Хватает ли тех знаний, которые человек получает через СМИ или при их содействии для того, чтобы судить и тем более выносить эти суждения на потенциально многомиллионную аудиторию?

О той или иной степени предвзятости СМИ в обычных условиях и в условиях информационной войны было кратко упомянуто во введении. Потенциальную опасность составления поспешных выводов на основе сообщений одного СМИ, без того, чтобы подвергнуть сообщения критическому ана-

лизу, подтверждают многочисленные известные на сегодняшний день доктрины манипуляции сознанием. Один из принципов манипулирования сознанием через масс-медиа заключается в том, чтобы воздействие на манипулируемого оставалось незаметным. Так часто действует, к примеру, реклама. Однако манипуляции общественным сознанием и психологические воздействия через медиа вовсе не являются инструментом только коммерческого характера. Приемы широко используются и в области политики, социальных программ и т.д. В контексте данной работы интересно такое заключение известного российского политолога: «Первое и, вероятно, главное условие успешной манипуляции заключается в том, что в подавляющем большинстве случаев подавляющее большинство граждан не желает тратить ни душевных и умственных сил, ни времени на то, чтобы просто усомниться в сообщениях» [17; 20]. Зачастую общество и конкретные индивидуумы стремятся к стереотипизации, к упрощенному пониманию и восприятию масштабных проблем, тем более, если эти проблемы не касаются их лично и непосредственно. К. Поппер, говоря о научном прогрессе в целом, предлагал создать некие дополнительные социальные институты образовательного характера, для борьбы со стереотипами мировоззрения и поощрения разнообразия [18; 180]. Конечно, речь не шла конкретно об образовательных институтах, направленных на повышение уровня медиаграмотности или на подготовку профессиональных журналистских кадров, но тем не менее просматривается общность этой идеи с рассматриваемой проблемой современных медиаманипуляций.

В условиях доверия граждан к тем или иным СМИ, профессиональным и частным, блогерам или крупным холдингам, обывателям достаточно трудно заметить психологическое или иное воздействие на себя. Когда происходит некое событие, то человек может сформировать свое мнение о нем, и позже, при желании, ретранслировать его, только после сообщения СМИ об этом событии, причем, важно учесть, что сообщение подается именно медиа, зачастую, со своей обработкой и интерпретацией. «Способы манипулирования общественным мнением опираются, прежде всего, на СМИ, позволяющие корректировать, регламентировать и проектировать сознание и психику людей. При этом упор делается на использование законов психологии, некритическое восприятие, политическую неопытность» [19; 115, 116].

Кроме этого, важно обозначить и действие общественного мнения, которое также сильно влияет на человека и на формирование его собственного мнения. То есть, если допустить, что индивидуум вовсе не потребляет информацию из СМИ, то все равно, он будет косвенно зависим от этих СМИ, которые уже транслировали свои повестки на общество. Широко известно изречение немецкого философа: «Когда сто человек стоят друг возле друга, каждый теряет свой рассудок и получает какой-то другой» [20; 766].

Некоторые теории К. Поппера видятся вполне эффективными и применимыми в ракурсе противодействия манипулированию, проводимым СМИ конкретным повесткам, отсеивания ложной или ненужной информации. С одной стороны, «мы переживаем многое так, как если бы это давалось нам непосредственно и, как если бы это было совершенно несомненно», но с другой — «эти хорошо приспособленные переживания, можно в каком бы то ни было смысле приравнять к «данным» нам стандартам надежности и истинности» [10; 69]. Мнения, которые формируются у человека вследствие информационного потока, основывается на убеждениях человека и на конкретной ситуации. Оно никак не может называться несомненным знанием или истиной, как бы человек не был в этом уверен.

Если потребитель информации и потенциальный ретранслятор своего мнения, основанного на этой информации, использует медиатексты некоего авторитетного для него издания, то ему можно порекомендовать поставить авторитетность медиа под сомнение, проверить характеристики, подвергнуть критике и потом делать выводы о влиятельности, непредвзятости, профессионализме и об итоговом качестве контента этого медиа. Конечно, «критическое творческое мышление по отношению к системе медиа и медиатекстам — сложный рефлексивный процесс мышления, который включает ассоциативное восприятие, синтез, анализ и оценку механизмов функционирования медиа» [21; 63]. Однако такой подход позволит улучшить качество знания, усилить компетентность мнения и, в конце концов, обеспечить безопасность в контексте соблюдения закона при публичных высказываниях. Это коррелирует с выводами К. Поппера, который смотрит на «критический подход как на главное наше орудие в содействии росту нашего знания о мире фактов» [10; 300].

Естественно, что активные пользователи Интернет, будь они сами блогеры или только комментаторы, могут справедливо апеллировать к свободе слова, если вместо публикации неких высказываний или бездумного поглощения любой информации им будет рекомендоваться подвергать критическому, сравнительному, дедуктивному и прочим видам анализа свои слова, публичные заявления и

даже потребляемый медиаконтент. В рамках критики поэтов и их творчества, а также воспитания молодежи, Платон писал: «Нам, вероятно, надо смотреть за творцами мифов: если их произведение хорошее, мы допустим его, если же нет — отвергнем. Мы уговорим воспитательниц и матерей рассказывать детям лишь признанные мифы, чтобы с их помощью формировать души детей скорее, чем их тела — руками» [22; 81, 82]. Подобное высказывание можно трактовать как цензурирование, посягательство на свободу слова или пропаганду определенных идей, которые Платон считает полезными для государства и ее молодежи. К. Поппер, в свою очередь, всесторонне критикует «идеальное государство» Платона, в частности, за претензии на непогрешимость правителя-философа, а также за права и возможности, которыми они наделены, за подобное цензурирование и пр. «Платон, например, мог бы сказать, что миф истинен, так как все, что служит интересам государства, должно быть принято на веру и потому должно быть названо «истиной», причем никакие другие критерии истины не допустимы» [23; 185]. Эта критика заключений Платона через его правителя государства также свидетельствует о неприятии со стороны Поппера любых тоталитаристских методов.

Сегодня многие с отрицательными чувствами изучают советскую цензуру и пропаганду. К. Поппер утверждал, что левые марксисты придерживались гегелевской политической философии. Гегель, в свою очередь, подобно Платону, утверждал, что, при наличии нежелательных мнений государство будет обязано отстаивать объективную истину. На это Поппер интересуется: «Кто будет судить об объективности истины?»

В советское время государство брало эти функции на себя, и потому сегодня мы имеем неприятие цензуры и пропаганды того периода. Однако и сегодня пропаганда никуда не делась и даже наоборот, получила в свое распоряжение новые инструменты. «Чем больше непредвзятой информации, соперничающей за внимание целевой аудитории, доступно на рынке, тем больше становится необходимой дискредитация этой информации, чтобы посеять сомнения в умах целевой аудитории. В результате может оказаться чрезвычайно трудно противодействовать пропаганде и дезинформации, как только они овладевают общественным сознанием» [24; 217]. Здесь мы находим еще один коррелят между учением К. Поппера и современной ситуацией. К. Поппер пишет, что контроль и стереотипизация интересов и убеждений с помощью пропаганды, установления власти над умами несовместимы со свободным выражением мысли, особенно мысли критической [18; 105].

Что же касается советской цензуры и нынешней относительной независимости, то, говоря сегодня о свободе слова, подразумеваем ли мы под этим абсолют? Парадокс заключается в том, что «свобода сама себя упраздняет, если она не ограничена. Неограниченная свобода означает, что сильный человек свободен запугать того, кто слабее, и лишить его свободы. Именно поэтому мы требуем такого ограничения свободы государством, при котором свобода каждого человека защищена законом» [25; 145]. Но тогда получается, что если свобода слова не абсолютная или тотальная, то она же одновременно становится несвободой слова, ограниченной свободой, причем, ограниченной государством. Конечно, не в том объеме, в котором существовали ограничения в советское время с государственной идеологией и линией партии. Но все же несвобода.

Подчеркивая фундаментальную важность свободы слова и свободы самовыражения, здесь, тем не менее, отмечаются принципы критического подхода к составлению собственного мнения для его дальнейшей ретрансляции в публичном пространстве, существующие законы, которые, бесспорно, необходимо иметь в виду, и элементарную самоцензуру перед проведением своих высказываний к широкой аудитории, особенно в условиях турбулентной общемировой политической и экономической ситуации. При том, что «с социально-философской точки зрения возможность выражения содержания своего сознания представляется важнейшим атрибутом человеческого существования, ограничение которого может быть оценено не просто как посягательство на законные права человека, но и как затрагивающее глубинные основания человеческого бытия» [26; 359], тем не менее, некоторые ограничения существуют как в юридическом поле, так и в морально-этическом. Виктор Гюго говорил: «Свобода одного кончается там, где начинается свобода другого» [27; 487]. Однако в условиях потенциальной публичности каждого человека, соблюдать этот принцип видится весьма затруднительным.

Многие описанные в данной работе методы и подходы К. Поппера к теориям знаний в его работах чаще относятся именно к научному знанию. И, тем не менее, чтобы подойти к вопросам науки, мы имеем дело со знаниями обывателя, с его теориями, мыслями, мнениями. Эти мысли, которые на сегодняшний день могут в одночасье превратиться в публичные высказывания, а обыватель — в проводника своего или чужого мнения, должны подвергаться самоанализу, поскольку мнение еще не яв-

ляется знанием, предположение не является истиной и т.д. Высказывания, мысли, мнения, которые человек намерен произнести в публичном пространстве, должны тем более подвергаться серьезному критическому анализу, дабы избежать проблем в будущем. К. Поппер предлагает контролировать предположения критическим подходом. Начиная с самокритики, анализа своих источников и всесторонней критики своего суждения, можно будет разглядеть проблему, о которой составлено мнение с самых разных углов, вычислить возможные ошибки и устранить их прежде, чем выдвигать теорию или мысль на публику. «Существует только один способ убедиться в правильности цепочки логических рассуждений. Состоит он в преобразовании этой цепочки в форму, в которой она наиболее легко проверяема. Мы разбиваем эту цепочку на множество мелких шагов, каждый из которых легко проверить любому человеку, который владеет математическим или логическим методом преобразования предложений» [28; 132]. И, несмотря на кажущуюся сложность предлагаемого предварительного анализа мнений и теорий, такой подход видится вполне здравым, ведь как говорил Сократ: «И как же не невежество, да еще самое зазорное — думать, будто знаешь то, чего не знаешь?» [8; 66, 67].

Заключение

Даже в условиях нынешней свободы самовыражения в стремительно глобализирующемся информационном пространстве, проверять свои источники, строить выводы с учетом разных мнений, подвергать критическому анализу сообщения, видится не только желательным, но и необходимым. Конечно, это связано с некоторыми сложностями, так как выдать первое составленное мнение или упрощенную мысль проще, быстрее, не так энергозатратно, чем попробовать выдать мнение, которое можно аргументированно защитить и обосновать различными доводами, поскольку оно уже было подвергнуто разнообразной критике и при этом устояло. Подвергать обдумыванию и самоцензурированию сообщения, которые будут выдвинуты на обозрение и суд миллионов людей аудитории, так чтобы они были максимально приближены к тому, что К. Поппер называл знаниями, приближенными к истине, представляется эффективным и надежным средством коммуникации для любого современного журналиста или блогера. Ведь сегодня мы можем наблюдать, насколько часто людям приходится извиняться за наспех брошенные, эмоциональные или необдуманные публичные высказывания. Также, помимо негативного эффекта, произведенного неосторожными, скороспелыми высказываниями на публику, для транслятора своего мнения есть вероятность быть привлеченным к ответственности: административной или уголовной, что, несмотря на возможность получить дополнительный «хайп», не может быть привлекательной перспективой.

Знание и поиск истины не имеют универсального метода и подхода. К. Поппер также не дает исчерпывающего ответа и тем более не претендует на постижение абсолютной истины. Скорее, он описывает теорию развития знания как процесс, как постоянно изменяющуюся, развивающуюся и, вследствие выдвижения новых, более сложных теорий, — улучшающуюся систему. Таким образом, наше знание увеличивается и качественно усложняется, начиная с обывательских мнений и заканчивая сложными научными исследованиями. Значение и необходимость критического подхода для извлечения и формирования именно знания, а не только стереотипного, упрощенного мнения, как для частного лица, так и для общественности, в целом, согласно учению К. Поппера, в нынешнем информационном пространстве не только не потеряло своей актуальности, но и приобрело еще большую остроту.

Список литературы

- 1 Королько В.Г. Основы публичной риторики / В.Г. Королько. — М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2002. — 528 с.
- 2 Дзялошинский И.М. Философия цифровой цивилизации и трансформация медиакоммуникаций: моногр. / И.М. Дзялошинский. — Челябинск: Изд. центр Южно-Урал. гос. ун-та, 2020. — 551 с.
- 3 Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на наше сознание / Д. Рашкофф. — М.: Ультра; Культура, 2003. — 368 с.
- 4 Сидоров В.А. Журналистика в мире политики: Исследовательские подходы и практика участия / В.А. Сидоров. — СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2004. — 448 с.
- 5 Маккиавелли Н. Государь: сб. / Н. Маккиавелли. — М.: АСТ, 2009. — 479 с.
- 6 Почепцов Г.Г. Информационные войны / Г.Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2001. — 576 с.
- 7 Lauria J. Information Warfare from Pre-History to Ukraine. Consortium News [Electronic resource] / J. Lauria. — 2022. — Access mode: <https://consortiumnews.com/2022/04/18/information-warfare-from-pre-history-to-ukraine/>.

- 8 Платон. Полное собрание творений Платона: [В 15-ти т.]. — Т. 1. Евтифрон. Апология Сократа. Критон. Федон [Электронный ресурс] / Платон. — СПб.: Типогр. Рос. акад. наук, 1923. — 216 с. — Режим доступа: <https://www.plato.spbu.ru/TEXTS/PLATO/Academia/001.pdf>.
- 9 Джаамбаева Б.А. Философское осмысление К. Поппера и теория развития знания / Б.А. Джаамбаева, А.Е. Жолдасбек // Вестн. Каз. нац. ун-та. Сер. Философия. Сер. Культурология. Сер. Политология. — 2015. — Т. 53, № 4. — С. 18–26. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://bulletin-philopolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/215/218>.
- 10 Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход / К.Р. Поппер. — М.: Эдиториал УРСС, 2002. — 384 с.
- 11 Hall S. Encoding and decoding in the television discourse. Council Of Europe Colloquy on “Training in The Critical heading of televisual language” / S. Hall // Abingdon. CCCS selected working papers. 2007. — 2. — P. 386-398. http://epapers.bham.ac.uk/2962/1/Hall%2C_1973%2C_Encoding_and_Decoding_in_the_Television_Discourse.pdf.
- 12 Agirre I.A. Active audience? Interaction of young people with television and online video content / I.A. Agirre // Communication & Society. — 2016. — 29(3). — P. 133–147. <https://core.ac.uk/download/pdf/83588531.pdf>.
- 13 Музыкант В.Л. Реклама и PR-технологии в бизнесе, коммерции, политике / В.Л. Музыкант. — М.: Армада-пресс, 2002. — 688 с.
- 14 Борисов Б.Л. Технологии рекламы и PR: учеб. пос. / Б.Л. Борисов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. — 624 с.
- 15 Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
- 16 Уголовный кодекс РК. Ст. 174 от 3 июля 2014 г. Разжигание социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни. — Электронный ресурс. — Режим доступа: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovnyj_kodeks/174.htm.
- 17 Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. — М.: Эксмо, 2012. — 864 с.
- 18 Поппер К.Р. Ницше историзма / К.Р. Поппер; пер. с англ. — М.: Изд. гр. «Прогресс-ВИА», 1993. — 187 с.
- 19 Панарин И.Н. Информационная война и мир / И.Н. Панарин, Л.Г. Панарина. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 384 с.
- 20 Ницше Ф. Сочинения: [В 2-х т.]. — Т. 2 [Электронный ресурс] / Ф. Ницше. — М.: Мысль, 1996. — 829 с. — Режим доступа: https://imwerden.de/pdf/nietzsche_sochineniya_tom2_1990_text.pdf.
- 21 Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза / А.В. Федоров. — М.: «Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО “Информация для всех”», 2007. — 616 с.
- 22 Платон. Государство / Платон. — М.: АСТ, 2018. — 448 с.
- 23 Поппер К.Р. Чары Платона: Открытое общество и его враги: [В 2-х т.]. — Т. 1 / К.Р. Поппер. — М.: Феникс, 1992. — 448 с.
- 24 Chad W. Fitzgerald. Subverting Reality: The Role of Propaganda in 21st Century Intelligence [Electronic resource] / W. Fitzgerald Chad, F. Brantly Aaron // International Journal of Intelligence and Counter Intelligence. — 2017. — Vol. 30:2, pp. 215-240. — Retrieved from: <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/81827/International%20Journal%20of%20Intelligence%20and%20CounterIntelligence%202017%20Fitzgerald.pdf?sequence=1>
- 25 Поппер К.Р. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы: Открытое общество и его враги: [В 2-х т.]. — Т. 2. / К.Р. Поппер. — М.: Феникс, 1992. — 528 с.
- 26 Вережкин А.В. Свобода слова. От философского статуса к правовому обоснованию / А.В. Вережкин, Т.Ю. Лифанова // PR и СМИ в Казахстане: сб. науч. тр. — 8-е изд.; под общ. ред. Л.С. Ахметовой. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 359 с.
- 27 Душенко К.В. Универсальный цитатник политика и журналиста: 6000 цитат о политике, правосудии и журналистике / К.В. Душенко. — М.: Эксмо, 2004. — 784 с.
- 28 Поппер К.Р. Логика научного исследования [Электронный ресурс] / К.Р. Поппер; пер. В.Н. Брюшкина. — New York: Hutchmson&Co, Ltd, 1980. — 235 с. — Режим доступа: <http://www.nicevt.ru/wp-content/uploads/2019/10/Поппер-Логика-научного-исследования.pdf>.

С.С. Ахметов, Б.А. Джаамбаева

Бүгінгі ақпараттық өрістегі К. Поппердің объективті білімі және «ашық қоғамы»

Карл Поппердің білім теорияларын қарастырудың, объективті білімді қалыптастырудың, ашық қоғам құрудың және оның артықшылықтарын негіздеудің жаңа тәсілдерін зерттейтін еңбектері бүгінгі күнге дейін өзекті болып қана қоймай, сонымен қатар оның сыни жұмыстарымен қатар жаһанданған ақпараттық кеңістіктің қазіргі әлемінде ерекше маңызға ие болуда. Оның идеялары ғылым саласындағы білімді игеру, талдау және одан әрі қалыптастыру салаларында және желінің қарапайым пайдаланушылары мен медиаконтентті тұтынушылар деңгейінде практикалық қолдануды таба алады және табуы керек. Бұл жұмыстың мақсаты — қазіргі бұқаралық ақпарат ағыны мен оның қолжетімділігі жағдайында қоғамдық және жеке пікірлердің қалыптасуына оң әсер етуі мүмкін К. Поппер белгілеген тәсілдерді қарастыру және зерттеу. Бүгінгі таңда әлеуметтік желілер мен басқа да байланыс арналары-

ның әрбір пайдаланушысы өз пікіріне негізделген ақпараттың, хабарламалардың әлеуетті таратушысы болып табылады. Бұл жұмыстың маңыздылығы философ және ғалым К. Поппердің теорияларын неғұрлым білікті пікірлер қалыптастыру, жария мәлімдемелердегі қателер мен дәлсіздіктерден аулақ болу және мазмұнды неғұрлым жемісті тұтыну үшін қолдану жолдарын табу және анықтауда жатыр. Зерттеу нәтижелерінің жаңалығы К. Поппердің тәсілдерін қазіргі заманауи коммуникациялық орта контекстінде түсіндіруде жатыр және ғылыми қоғамдастықта, кәсіби журналистер, контент-мейкерлер және көпшілік қауым арасында қолдануға болады.

Кілт сөздер: К. Поппер, таным теориясы, сыни көзқарас, ақпараттық өріс, жария мәлімдемелер, ақпараттық соғыстар, әлеуметтік желілер, қоғамдық пікір, сөз бостандығы, цензура.

S.S. Akhmetov, B.A. Dzhaambayeva

Objective knowledge and “open society” of K. Popper in the modern information field

The works of Karl Popper, exploring new approaches to the consideration of theories of knowledge, the formation of objective knowledge, the creation of an open society and the justification of its advantages, not only remain relevant today, but, along with his critical works, are of particular importance in the modern world of a globalized information space. His ideas can and should find practical application in the areas of acquisition, analysis and further formation of knowledge in the field of science and at the level of ordinary network users and consumers of media content. The purpose of this work is to review and study the approaches identified by K. Popper, which can have a positive impact on the formation of public and private opinions in the current huge flow of information and its availability. Today, every user of social networks and other communication channels is a potential distributor of information and messages based on their own opinion. The significance of this work may lie in finding and identifying ways to apply the theories of the philosopher and scientist K. Popper to form more qualified opinions, avoid errors and inaccuracies in public statements, and more fruitfully consume content. The exegesis of K. Popper's methods in the area of modern communication environment can be considered as a new side of studying the problem, and can be applied in the scientific community, among professional journalists, content makers and the general public.

Keywords: K. Popper, theory of knowledge, critical approach, information field, public statements, information wars, social networks, public opinion, freedom of speech, censorship.

References

- 1 Korolko, V.G. (2002). *Osnovy pablik rileyshnz [Public Relations Basics]*. Moscow: Refl-buk; Kiev: Vakler [in Russian].
- 2 Dzialoshinskii, I.M. (2020). *Filosofiiia tsifrovoy tsivilizatsii i transformatsiia mediakommunikatsii: monografiia [The Philosophy of digital civilization and transformation of media communications: monograph]*. Chelyabinsk: Izdatelskii tsentr Yzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 3 Rashkoff, D. (2003). *Mediavirus. Kak pop-kultura taino vozdeistvuet na nashe soznanie [Mediavirus. How pop culture secretly affects our consciousness]*. Moscow: Ultra; Kultura [in Russian].
- 4 Sidorov, V.A. (2004). *Zhurnalistsika v mire politiki: Issledovatel'skie podkhody i praktika uchastiia [Journalism in the World of Politics: Research Approaches and Participatory Practice]*. Saint-Petersburg: Izdatelstvo Mikhailova V.A. [in Russian].
- 5 Makkiavelli, N. (2009). *Gosudar: Sbornik. [The prince. Collection]*. Moscow: AST [in Russian].
- 6 Pocheptsov, G.G. (2001). *Informatsionnye voyny [Information Warfare]*. Moscow: Refl-buk; Kiev: Vakler [in Russian].
- 7 Lauria, J. (2022). *Information Warfare from Pre-History to Ukraine*. Consortium News. <https://consortiumnews.com/2022/04/18/information-warfare-from-pre-history-to-ukraine/>
- 8 *Polnoie sobranie tvorenii Platona. Evtifron. Apologiia Sokrata. Kriton. Fedon [Complete collection of works of Plato. Euthyphro. Apology of Socrates. Criton. Phaedo]*. Vol. 1. (Vols. 1-15) (1923). Saint Petersburg: Tipografiia Rossiiskoi akademii nauk. www.plato.spbu.ru. Retrieved from <https://www.plato.spbu.ru/TEXTS/PLATO/Academia/001.pdf> [in Russian].
- 9 Dzhaambaeva, B.A. & Zholdasbek, A.E. (2015). *Filosofskoie osmyslenie K. Poppera i teoriia razvitiia znaniia [Philosophical understanding of K. Popper and the theory of knowledge development]*. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Filosofiiia. Seriya Kulturologiia. Seriya Politologiia — Bulletin of Kazakh National University. Philosophy series. Culturology series. Politology series, Vol. 53, 4, 18-26*. Retrieved from <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/215/218> [in Russian].
- 10 Popper, K.R. (2002). *Obektivnoie znanie. Evoliutsionnyi podkhod [The objective knowledge. Evolutionary approach]*. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 11 Hall, S. (2007). *Encoding and decoding in the television discourse*. Council Of Europe Colloquy on “Training in The Critical heading of televisual language”. Abingdon: CCCS selected working papers. http://epapers.bham.ac.uk/2962/1/Hall%2C_1973%2C_Encoding_and_Decoding_in_the_Television_Discourse.pdf.

- 12 Agirre, I.A., Arrizabalaga, A.P., & Espilla, A.Z. (2016). Active audience? Interaction of young people with television and online video content. *Communication & Society*, 29(3), 133–147. <https://core.ac.uk/download/pdf/83588531.pdf>.
- 13 Muzykant, V.L. (2002). Reklama i PR-tehnologii v biznese, kommersii, politike [Advertising and PR technologies in business, commerce, politics]. Moscow: Armada-press [in Russian].
- 14 Borisov, B.L. (2001). Tekhnologii reklamy i PR: uchebnoe posobie [Technologies of advertising and PR: Textbook]. Moscow: FAIR-PRESS [in Russian].
- 15 Hegel, G.V.F. (1990). Filosofii prava [Philosophy of law]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 16 Ugolovnyi kodeks RK. Statia 174. Razzhiganie sotsialnoi, natsionalnoi, rodovoi, rasovoi, soslovnoi ili religioznoi rozni (2014) [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Article 174. Inciting social, national, tribal, racial, class or religious hatred]. <https://kodeksy-kz.com>. Retrieved from https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovnyj_kodeks/174.htm [in Russian].
- 17 Kara-Murza, S. (2012). Manipulatsiia soznaniem [The manipulation of mind]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 18 Popper, K.R. (1993). Nishcheta istoritsizma [The misery of historicism]. Moscow: Izdatelskaia gruppa «Progress–VIA» [in Russian].
- 19 Panarin, I.N. & Panarina, L.G. (2003). Informatsionnaia voina i mir [The information warfare and peace]. Moscow: OLMA-PRESS [in Russian].
- 20 Nitsche, F. (1996). Sochineniia [Essays]. V. II. (Vols. 1-2). Moscow: Mysl. <https://imwerden.de>. Retrieved from https://imwerden.de/pdf/nietzsche_sochineniya_tom2_1990_text.pdf [in Russian].
- 21 Fyodorov, A.V. (2007). Razvitie mediakompetentnosti i kriticheskogo myshleniia studentov pedagogicheskogo vuza [The development of media competence and critical thinking of students of a pedagogical university]. Moscow: «Izdatelstvo MOO VPP UNESCO “Informatsiia dlia vsekh”» [in Russian].
- 22 Plato (2018). Gosudarstvo [The State]. Moscow: AST [in Russian].
- 23 Popper, K.R. (1992). Chary Platona. Otkrytoe obshchestvo i ego vrugi [Enchantment of Plato. The open society and its enemies]. V.1. (Vols. 1-2). Moscow: Feniks [in Russian].
- 24 Chad W. Fitzgerald & Aaron F. Brantly (2017). Subverting Reality: The Role of Propaganda in 21st Century Intelligence. *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence*, Vol. 30(2), pp. 215-240. Retrieved from <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/81827/International%20Journal%20of%20Intelligence%20and%20CounterIntelligence%202017%20Fitzgerald.pdf?sequence=1>.
- 25 Popper, K.R. (1992). Vremia lzheprorokov: Gegel, Marks i drugie orakuly. Otkrytoe obshchestvo i ego vrugi [Time of false prophets: Hegel, Marx and other oracles. The open society and its enemies]. Moscow: Feniks, 2 [in Russian].
- 26 Veryovkin, A.V. & Lifanova, T.U. (2014). Svoboda slova. Ot filosofskogo statusa k pravovomu obosnovaniu [Freedom of speech. From philosophical status to legal justification]. *PR i SMI v Kazakhstane: sbornik nauchnykh trudov — PR and media in Kazakhstan. Collection of scientific papers. 8 ed. L.S. Akhmetova (Ed.)*. Almaty: Kazakh University [in Russian].
- 27 Dushenko, K.V. (2004). Universalnyi tsitatnik politika i zhurnalista: 6000 tsitat o politike, pravosudii i zhurnalistike [Universal quote book of a politician and a journalist: 6000 quotes about politics, justice and journalism]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 28 Popper, K.R. (1980). Logika nauchnogo issledovaniia [The Logic of Scientific Discovery]. New York: Hutchmson & Co, Ltd. www.nicevt.ru. Retrieved from <http://www.nicevt.ru/wp-content/uploads/2019/10/Popper-Logika-nauchnogo-issledovaniia.pdf> [in Russian].

Г.Б. Альжанова^{1*}, Б.И. Карипбаев¹, В.И. Разумов², А.Р. Озкан³

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда Казахстан;

²Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского, Омск, Россия;

³Университет Анкары, Анкара, Турция

(E-mail: gula.85@mail.ru; karipbaev@mail.ru; razumovi@omsu.ru; arozkhan@ankara.edu.tr)

Роль и значение коммуникации в философии Чарльза Пирса

В статье установлен и проанализирован главный недостаток коммуникации с позиции философии Чарльза Пирса, а именно — ее неясность и неопределенность. Продемонстрирована фундаментальная роль коммуникации в человеческой жизнедеятельности, не только как способа обмена информацией и опытом, но и как форма установления собственно человеческого способа существования. Подтвержден факт, согласно которому то, что позволяет разрешить эту неясность и неопределенность и в достаточной степени удовлетворить условие коммуникации, — не сам язык, а «сопутствующий опыт», который коммуниканты могут создать и разделить в процессе общения. Эксплицируется, что сопутствующий опыт позволяет проникнуть в общий смысловой универсум, помогающий лучше понять друг друга и приобрести знания, актуальные в обществе. Обосновано, что всеобщность коммуникативного акта становится конечной целью коммуникации. Определено, что общность преодолевает неясность и неопределенность, возникающие из-за локальных и частичных случайностей контекста. Констатируется фаллибилистический характер коммуникации, при котором постулируется принципиальная невозможность достижения окончательного понимания. При этом сама коммуникация определяется как своего рода трансцендентальный горизонт, задающий размерность общению, но постоянно отдалющийся по мере приближения к нему. Сделан вывод, что, благодаря общению, люди становятся способными в кратко- и среднесрочной перспективе разрешить недоумение и установить свои убеждения, руководствуясь ими в своих действиях.

Ключевые слова: языковая коммуникация, условие коммуникации, философия коммуникации, Пирс, прагматизм, опыт, информация, общение, семиотика.

Введение

Семиотические идеи мало изученного в русскоязычном пространстве американского философа, общепризнанного родоначальника прагматизма Чарльза Пирса стали ключевой предпосылкой такого важного в истории философии явления, как «лингвистический поворот».

Лингвистический поворот, в свою очередь, очень сильно повлиял на формирование современной коммуникативной культуры, в которой фундаментальное место, роль и значение отводится языку.

Чтобы понимать специфику организации социальной реальности, в которой мы живем, не лишним будет предметно изучить устройство идей, легших в основу процессов, сформировавших черты современной жизни.

XXI век во всем мире разворачивается под знаком глобализации, которая в основе своей несет культурные коды Америки. Система идей, ценностей, верований, убеждений, составляющие содержание этих кодов, в свое время создавались и формулировались выдающимися американскими философами, не последнее место среди которых принадлежит Ч. Пирсу.

Изучение идей Пирса может стать одним из ключей понимания современных социокультурных процессов как прямого следствия реализации глобалистских тенденций.

В статье впервые акцентируется внимание на семиотических идеях Пирса в прямой связи с феноменом коммуникации, который, по праву, может считаться центральной категорией современной жизни.

Также в рамках статьи освещаются детальные и предметно-углубленные аспекты философии Пирса, способствующие ознакомлению со спецификой аналитического способа мышления, плохо репрезентированного в отечественном академическом сообществе, которое в силу исторических обстоятельств больше погружено в контекст континентальной философии.

* Автор-корреспондент. E-mail: gula.85@mail.ru

Один из самых крупных специалистов по творчеству Пирса М. Бергман утверждает, что философия коммуникации Пирса — это теоретическая инфраструктура, лежащая в основе семиотической теории и прагматизма Пирса [1]. Он стремится поместить коммуникацию в ядро или на глубинный уровень научного наследия Пирса, но, в действительности многие исследователи, изучающие философию Пирса, еще не уделяли достаточного или хотя бы мимолетного внимания значению коммуникации в семиотических теориях Пирса, как это сделал Бергман. Бергман настаивает на том, что Пирс часто говорит о «диалогическом» характере мысли (яркий пример семиозиса, действия знаков), и даже определяет знак как «средство коммуникации» в своей зрелой семиотике. Такие высказывания свидетельствуют о том, что коммуникативные соображения являются неотъемлемой частью семиотического анализа [2].

Значительным для Бергмана является скорее стимул дать отличительный анализ философии Пирса. Более важным для данной аргументации является установление связи между философией коммуникации Пирса и общими принципами коммуникации, включая принципы языковой коммуникации.

Но здесь перед нами встают два вопроса:

Во-первых, является ли ориентация на семиотическую теорию Пирса логической или социальной, как это преимущественно подразумевается в его размышлениях о коммуникации?

Во-вторых, какую связь можно обнаружить в философии коммуникации Пирса и общих взглядах на языковую коммуникацию?

Ответы на эти вопросы требуют пояснения философии Пирса в том виде, в котором она широко распространена. В целом, Пирс рассматривает семиотику как синоним логики, подразумевая, что семиотические принципы могут быть переформулированы в логические операции. Цель исследования — истина, а знак — это всего лишь логический путь к истине. Тем не менее, основное понятие «исследовательского сообщества» в философии Пирса, похоже, с другой стороны, бросает вызов социальной характеристике семиозиса [3].

В прагматистском мышлении Пирса социальная характеристика играет особую роль в определении эффекта семиотического означивания. Это означает, что социальная характеристика представляет собой одно измерение семиотической теории Пирса, которое идет параллельно с другим, то есть логической процедурой поиска истины. Поскольку семиотика Пирса включает в себя язык, но выходит за его пределы, его философия коммуникации также указывает на коммуникацию знака в общем смысле, включая, но не исключая лингвистические знаки.

Аналогичным образом, принципы, изложенные в философии коммуникации Пирса, будут включать в себя то, что может управлять коммуникацией знаков, в целом, и то, что конкретно применяется к языковой коммуникации. Здесь впервые звучит тема теоретического отграничения коммуникации в целом, от языка, а также первичного способа коммуникации от феноменального, проявляющегося, в языке и других видах знаков. Различение этих двух уровней коммуникации поможет проиллюстрировать объяснительную силу, которую философия коммуникации Пирса может иметь как для структуры, так и для ситуации коммуникации.

Основной способ коммуникации в теории лежит в основе феноменологического проявления, а различные проявления могут иметь этот основной способ коммуникации общим. Но не представляется правдоподобным учитывать эти два уровня коммуникации в генеративном ключе. Мы не можем быть уверены в том, что первичный способ коммуникации может породить любое феноменальное проявление, если говорить в эмпирическом смысле. Однако иерархическое и теоретическое различие между двумя коммуникативными уровнями позволит рационально поставить философию коммуникации Пирса на почву знаковых законов, которые касаются внутренней или имманентной природы знака.

Методы исследования

Применялся абстрактно-логический анализ, направленный на выявление и категоризацию уровней концептуального обобщения системы Пирса. Также использовались методы анализа, синтеза, формализации и конкретизации, редукции, индукции и дедукции для экспликации основных моментов коммуникативной теории Пирса.

Результаты

Как может быть установлена коммуникация? Некоторые современные точки зрения склонны отождествлять знак, или лингвистический знак, с достаточным условием коммуникации как таковой. Однако факт наличия общего языка, но отсутствия способности к общению, как это часто встречается в повседневной жизни, делает такую точку зрения несостоятельной. Конечно, важность самого лингвистического знака для коммуникации в диалогической форме была подтверждена неоднократно.

Следующие размышления Пирса дали подсказку для раскрытия того, что лежит в основе условий коммуникации. «Вселенная должна быть хорошо известна и взаимно известна, чтобы быть известной и согласованной, чтобы существовать, в некотором смысле, между говорящим и слушающим, между разумом как вызывающим к своему собственному дальнейшему рассмотрению и разумом как таким образом вызывающим, или не может быть коммуникации или 'общего места' вообще» [4; 621].

По-видимому, не языковые знаки, а вселенная, которую коммуниканты будут иметь общей, функционирует как основное условие для языковой коммуникации. Другими словами, коммуникация не может возникнуть только на основе общего языка, если она не имеет такой общей концепции реальности между коммуникантами. Несмотря на меньшую проработку Пирсом объема концепции реальности, когнитивное расширение говорящего и слушающего с помощью их опыта, по крайней мере, очерчивает границы этой концепции. Социальность опыта также вносит значительный вклад в определение границ общей концепции реальности. Система разделения общественного труда разбивает ее на различные социальные позиции, или на различные фрагменты реальности. Люди, занимающие одинаковые социальные позиции, скорее всего, имеют совместные представления и вступают в реальную коммуникацию менее затруднительным образом. Естественно, ценности, личность, характер, эмоции, интересы коммуникантов также участвуют в формировании совместной концепции реальности. Неудача в реализации коммуникации часто возникает из-за недостаточного совпадения ценностей, личности, характера, эмоций, интересов даже если они удовлетворяют условию общности социальности.

Условия коммуникации имеют иерархическую и процессуальную структуру. Условия коммуникации распределяются иерархически в коммуникативном обществе, но упорядочиваются процедурно и в неявной последовательности в апелляции к реальной коммуникации. Тем не менее, именно сам знак, или лингвистический знак, позволяет превратить коммуникацию из рациональной возможности в реальность. Присутствие знака, или лингвистического знака, в коммуникативном процессе во многом изменило определяющий характер коммуникации. После вмешательства знака в коммуникативный процесс коммуникация начинает демонстрировать сложность возобновления после прекращения, переговоров после конфликта и продолжения после введения. Именно в коммуникации посредством лингвистического знака первоначальная концепция реальности расширяется, и несовпадения представлений можно найти даже в конгруэнтной картине мира, либо же несовпадения объединяются в новую концепцию реальности согласованным образом. Пирс описывал эту сложность коммуникации с помощью понятия «неясность». По мнению Пирса, неясность коммуникации возникает из-за неясности семиотической референции: «Это может происходить тремя путями: во-первых, нечеткой ссылкой на концепцию реальности, в целом; во-вторых, ссылкой на всех индивидов, существующих во вселенной, распределительным образом; в-третьих, нечеткой ссылкой на всех индивидов» [4; 621].

Если посмотреть на сложную связь неясности в коммуникации с природой повторяющейся практики коммуникации, то можно обнаружить связь с другим важным понятием Пирса, а именно «всеобщностью» коммуникации. Общность для коммуникации служит конечным результатом коммуникативного усилия через уменьшение неясности. Она также является основным условием повторяющейся коммуникативной практики. Неясность и всеобщность существуют и в отношении знака к реальности, не являясь независимыми от абстракции знака, в частности, лингвистических знаков. Судя по абстракции лингвистических знаков, неясность находится в состоянии, синхронном всеобщности. Строго говоря, благодаря абстрактному обобщению лингвистического знака коммуникация начинает обладать своей собственной в семиотическом смысле всеобщностью. Но когда такое абстрактное обобщение сталкивается с конкретным контекстом, неясность возникает из-за контекстуальной спецификации. Как утверждал Пирс, несмотря на их противоположность, с формальной точки зрения обобщенность и неясность находятся на одном уровне. Очевидно, что ни один знак не может быть одновременно неопределенным и общим в одном и том же отношении, поскольку в той мере, в какой право определения не распространяется отчетливо на интерпретатора, оно остается правом

произносящего. Следовательно, знак может избежать неопределенности и общего характера только в том случае, если он не является неопределенным.

Парадоксальная тема неясности и всеобщности по своей природе связана с внутренним свойством коммуникации знака или языка. Аналогично, многие парадоксальные моменты пронизывают и семиотику Пирса [5].

Парадокс можно воспринимать как описание некоторых феноменальных результатов, но парадоксальный взгляд в философии отражает сложность и непрерывную конфигурацию коммуникативного процесса. Успешная коммуникация является временным решением такого парадокса, и, следовательно, демонстрирует статичное состояние ясности после прояснения неясности. Однако всегда возникает новый парадокс, и неясность сохраняется. В связи с этим любое усилие, направленное на поиск ясности, означает непрерывное общение.

Кроме того, постоянное мышление и обогащение опыта приведут к появлению неясности и также обеспечат потенциал для прояснения. Независимо от того, неясность это или ясность, временность неизбежно станет неотъемлемым свойством, непередаваемым для коммуникации. В процессе уменьшения неясности и достижения ясности коммуникация движется к своей конечной цели — всеобщности. Параллельно с коммуникативным процессом, поиск истины в обществе также проявляет свой закон. Именно в этом философском направлении можно охарактеризовать прагматизм Пирса.

Для того чтобы уменьшить неясность со стороны говорящих, говорящие в коммуникации всегда активно используют знаки или посредством воспроизведения знаков дают метаязыковое объяснение слушающим. Ясность знака становится одной из целей коммуникации. Дать ясное объяснение неясности входит в базовое условие коммуникации. Таким образом, между отправителем и получателем знаков устанавливаются семиотические отношения.

Коммуникативный процесс помогает реализовать такие семиотические отношения. Как типичный знак, язык должен вызывать коммуникацию, чтобы установить своего рода семиотические отношения, приемлемые и поддерживаемые коммуникантами. В значительной степени социальные отношения и социальные сети были преобразованы в семиотические отношения, или в языковые отношения. Представляется менее необходимым подтверждать суждение о том, что идеальные социальные отношения почти равны идеальным семиотическим отношениям или коммуникативным отношениям. Несмотря на то, что о важности коммуникации было сказано слишком много, возникает вопрос, будет ли всеобщность, как цель коммуникации, иметь в языковой коммуникации внутреннюю связь с самим знаком, или, другими словами, с лингвистическими знаками?

Во-первых, что касается лингвистических знаков, то в языковом сообществе, вероятно, существует общая коммуникация, даже просто в силу фонематической системы и базового словарного запаса, которым обладают члены сообщества в целом. Но эта всеобщность тождественна интеллектуальной цели только в терминах Пирса. На самом деле общность языковых знаков сама по себе не может определять коммуникацию в овеществленном результате. Коммуникация возникает в результате встречи коммуникантов. Коммуникаторы ориентируются на живое бытие своих партнеров по встрече, а затем принимают решение вступить или не вступить в коммуникативный акт и его завершающий процесс. Будучи членами одной и той же социальной общности, коммуниканты имеют общие лингвистические знаки, но в своей коммуникации делают акцент на человеческих отношениях, а не на лингвистических знаках. Как сказал Пирс, «коммуникация — это существование роли. Человек способен играть отведенную ему роль в драме творения, и насколько он теряет себя в этой роли — какой бы скромной она ни была — настолько он отождествляет себя с ее автором» [6; 572].

Во-вторых, как было проанализировано выше, «общая концепция реальности», важное понятие Пирса, функционирует как общее основание коммуникации. Помимо профессионального распределения в системе общественного разделения труда, а также таких компонентов, как ценности, личность, характер, эмоции, интересы стержневым моментом для коммуниканта, определяющим его коммуникативный акт в конкретной обстановке, становится намерение общаться. Именно намерение общаться активизирует концепцию реальности и использует знаки для достижения коммуникации.

Это может быть описано как три основные фазы:

- от неясного положения вещей к намерению коммуникации, чтобы установить общую концепцию реальности;
- от намерения коммуникации к использованию лингвистических знаков как средства коммуникации;

- от использования лингвистических знаков к созданию общей концепции реальности, которая облегчает дальнейшую коммуникацию.

Три основные фазы происходят по порядку, и пропуск любой из них может привести к тому, что коммуникация не состоится. Коммуникативное намерение, овладение этим намерением и обмен им проливают свет на специфический смысл коммуникации: нормальный член одной речевой или социальной общности начинает обладать статусом коммуникатора только после того, как он способен объяснить намерение своего партнера по общению. Компетенция выявления намерений — ключевая составляющая коммуникативной компетенции. Однако почему коммуникативный процесс все еще сохраняет свою неопределенность и не может от нее избавиться?

Ответ на этот вопрос может дать другое измерение общности, а именно социальная дивергенция в знаниях и опыте. Эта общность состоит как минимум из трех уровней:

- первый уровень, воплощенный в общности фонематической системы и базового словарного запаса, является самой широкой и привилегированной общностью, которой могут обладать члены речевого сообщества;

- второй — в общей компетенции владения коммуникативным намерением;

- третий — в коммуникативной общности при условии распределения знаний и опыта.

Стратификация и расхождение в ценностях, занятиях, быту членов сообщества заставляют коммуникантов переходить от первой фазы общности ко второй и даже неизбежно к третьей. Третья фаза обобщенности означает глубину трудностей в общении между членами сообщества. Третья фаза общности относится к общности, возникающей в результате стратифицированного распределения знаний и опыта, и способствует основному условию стратифицированного социального взаимодействия. Три фазы общности имеют сужающийся характер в плане социального пространства взаимодействия, но углубляющуюся тенденцию в структурном построении социальной стратификации. Тенденция углубления также означает движение от общности языковых знаков к общности человеческой природы коммуникации, а также к общности знаний и опыта.

Стремление к трем фазам всеобщности в коммуникации отразило целевую последовательность межличностной коммуникации. То, что Пирс решительно обозначил как икону, индекс и символ в семиотическом процессе, можно считать теоретической рекапитуляцией последовательности коммуникативных целей. Общая цель — усилить коммуникацию, сделать наши идеи ясными и утвердить наши убеждения. Только благодаря коммуникации три фазы всеобщности могут стать реальным толчком к сдерживанию или усилению межличностной коммуникации. Точно так же, только благодаря коммуникации философия прагматизма Пирса и его коммуникативный идеал установления убеждений могли бы полностью реализоваться. Пирс дал убедительное решение этой проблемы: никакое сообщение одного человека другому не может быть полностью определенным или неопределенным.

Мы можем обоснованно надеяться, что физиологи когда-нибудь найдут средства сравнения качеств чувств одного человека с чувствами другого, так что было бы несправедливо настаивать на их нынешней несопоставимости как на неизбежном источнике непонимания. Кроме того, это не влияет на интеллектуальный смысл общения. «Где бы ни существовала степень или любая другая возможность постоянного изменения, абсолютная точность невозможна. Многое должно быть расплывчатым, потому что интерпретация слов ни у одного человека не основана на точно таком же опыте, как у любого другого. Даже в наших самых интеллектуальных концепциях, чем больше мы стремимся быть точными, тем более недостижимой кажется точность. Никогда не следует забывать, что наше собственное мышление протекает как диалог и, хотя в основном в меньшей степени, подвержено почти всем несовершенствам языка» [6; 506].

Философия коммуникации Пирса не ссылается на какие-либо примеры для подтверждения своего принципа прагматизма, но стремится расширить свою прагматическую мысль через другое теоретическое измерение. Мышление Пирса подразумевает перекрестное подтверждение одного теоретического уровня другим, а не какую-либо взаимную зависимость между концепцией и примером. Однако его внимание к основным законам, управляющим коммуникацией, имеет некоторую неявную связь с его теоретическим фокусом. Пирс использует такие понятия прагматизма, как привычка и общий эффект, чтобы подтвердить недостаточность контекстуальной обусловленности и установить общий эффект коммуникации, а также ее идеальное состояние как единственную цель теоретизирования. Если всеобщность — это идеал коммуникации, основанный на точности и максимальном объеме, до которого может расширяться коммуникация, то стремление к всеобщности, как часто утвер-

ждает Пирс, становится энергией, непрерывно стимулирующей коммуникативный процесс. Всеобщность возникает из абстракции, являясь обобщенным понятием, простирающимся от видимых знаков до невидимой цели коммуникации. Это понятие фактически означает такое правило коммуникации: коммуникация начинается с видимых знаков, а завершается невидимым консенсусом. Консенсус в мышлении завершает коммуникацию невидимым и абстрактным образом. Этот мыслительный консенсус отражает коммуникативный процесс движения от конкретного диалога к всеобщности в мысленном соответствии.

Тем не менее, коммуникативная всеобщность сталкивается в лингвистической практике с серьезной трудностью, которую порождает неясность языковых знаков и эмпирическое расхождение между коммуникантами, что заставляет коммуникативную деятельность вечно идти по идеально-ориентированному пути. Стоит отметить, что прагматизм Пирса тесно связан с его теорией логики и семиотическим учением, но его размышления о коммуникации можно рассматривать как поворот в мышлении, который помещает принцип прагматизма и семиотическое учение в рамки практики. Благодаря такому повороту в мышлении, Пирс придает логическому анализу эмпирическое обоснование. Другими словами, коммуникативная практика равна не какому-то конкретному или контекстуальному упражнению, а скорее обоснованию концепций прагматизма Пирса, таких как «привычка» и «общий эффект» [7].

В этом может заключаться теоретическое значение коммуникации в прагматизме Пирса.

Обсуждение

Как было указано выше, концепция всеобщности, выдвинутая Пирсом, связана с общностью намерений, концепций и эмоций в общении между коммуникантами.

Приход к общности — это результат коммуникации, который также подразумевает коммуникативное усилие, возникающее для достижения общности намерения, концепции и эмоций. В процессе символизированного усилия коммуниканты сталкиваются и взаимно сотрудничают, что эквивалентно коммуникативной практике в реальности. Если судить по природе коммуникации, то «общность» находится внутри коммуникативного акта, а символический процесс, в который вовлечены коммуниканты, предстает как внешняя ткань коммуникации. Интеграция внутреннего и внешнего означает связывание понятия и практики, определяемое как процесс разделения намерений, ценностей и эмоций в результате достижения общности. С другой стороны, символизированный процесс общения делает коммуникацию почти эквивалентной знаковой коммуникации в собственном смысле слова.

Неотъемлемость коммуникации от языка или знака на практике, кажется, низводит коммуникацию до работы с языком или знаком, что еще больше определяет коммуникацию как лингвистическую проблему.

Во-первых, проблема заключается в том, протекает ли лингвистическая коммуникация как первичная коммуникация, или как специфическая символизированная коммуникация, отличная от первичной коммуникации. Если рассматривать функцию языковых знаков, то предложения, образуемые вербальными знаками, могут отображать логические предложения в терминах Витгенштейна и ссылаться на состояние мира. Это означает, что язык не может ни для какого независимого утверждения устранить вещи, внешние по отношению к его собственной структуре. Короче говоря, язык сам по себе состоит из внутреннего и внешнего. Второй вопрос заключается в том, насколько разным будет вклад внешнего и внутреннего в коммуникацию. Если коммуникация возможна даже без языка, то это приведет к предположению, что языковой знак не может играть исключительную роль в коммуникации. Однако универсальная роль лингвистических знаков в конкретных коммуникативных актах подразумевает также, что коммуникация, безусловно, находится в неотъемлемой связи с языком.

Этот парадокс можно было бы расшифровать как вывод о том, что коммуникация находится в неотъемлемой связи со знаковостью — внутренней природой знака — а не с самим языком или какими-либо другими знаками. С точки зрения Пирса, знак, как средство коммуникации или продолжение формы, вливается и изменяет посредством своей знаковости другие факторы семиозиса.

Мысленный отклик, внутренняя речь, интуитивное озарение, молчание и т.д. без исключения являются коммуникацией, которая не основывается на каком-либо знаке, а лишь принимает знак в качестве своей глубинной опоры. Когда люди сталкиваются друг с другом, человек предстает в образе символического бытия, и даже сталкиваясь с собственно происходящим с его знаковой формой. Способен ли человек воспринимать и считывать существование этого знака или нет, зависит от его семиотической способности, которая должна быть овеществлена в коммуникативном действии.

То, к чему относится такая семиотическая способность, равнозначно интуиции знака и предсказанию коммуникативной возможности. Внутреннее построение семиотической способности препятствует простой идентификации этой способности с каким-либо внешним символическим проявлением.

Так существует ли первичная коммуникация и является ли языковая коммуникация лишь вторичным способом коммуникации, основанным на первой?

Первичный способ коммуникации может структурно, как глубинный уровень, в теории, но не в эмпирическом смысле, поддерживать другие феноменальные проявления коммуникации. Языковая коммуникация может принадлежать скорее к поверхностному, чем к глубинному уровню коммуникации. Или же она может принимать в качестве своего глубинного коммуникативного слоя простой коммуникативный способ, который является общим для любой знаковой коммуникации. Таким образом, языковая коммуникация становится конкретной семиотической практикой, структурно связанной с первичным коммуникативным режимом.

Это теоретическое предположение поможет объяснить тот факт, что некоторые члены общины часто общаются между собой на одном языке, в то время как другие общаются между собой реже. Имея один и тот же язык и находясь в одном и том же социальном пространстве, некоторым членам сообщества не о чем общаться. Можно обнаружить, что между ними происходит мало коммуникативных действий в языке. Один и тот же язык и одна и та же социальная общность не могут радикально изменить то, что люди хотят сказать другим и что они хотят услышать от других. Разумеется, именно основной коммуникативный режим в глубинном слое социального действия определяет неудачу или успех коммуникативного акта. Основной коммуникативный режим состоит, но не исключительно, из коммуникативного намерения, ценностей, эмоций. Ключевой коммуникативный режим, как основа для общения, является социальным в межличностном смысле, но не универсальным для всех членов сообщества. Он способствует формированию типов личности, концепций, эмоциональных стилей и жизненных интересов коммуникантов, что приводит к социальной дивергенции и социальной стратификации. Здесь социальная группа в этом смысле трансформируется в коммуникативную группу, в которой члены общества становятся коммуникаторами и выстраивают свои знаковые отношения внутри группы как социальными, так и языковыми средствами.

Коммуникативная группа может функционировать как фильтр для изучения того, что происходит в обществе, и того, почему одни члены принадлежат к группе, но отвергают других. Можно признать, что основной коммуникативный режим является ключевым понятием для лучшего объяснения механизма общества.

Следующий вопрос: «Почему коммуникация требует сотрудничества с лингвистическими знаками, когда основной коммуникативный режим продемонстрировал свою мощную роль поддержки феноменальной коммуникации?»

Говоря иначе, совместное использование первичного способа коммуникации начинает перезапускать лингвистическую коммуникацию и помогать поддерживать ее.

Если взглянуть с другой стороны, то языковые знаки могут активировать этот основной коммуникативный режим в силу всеобщего распространения языка в социальной общности. Это равносильно тому, чтобы сказать, что то, что мы будем делать с первичным коммуникативным режимом и языком, это сложная связь базовой природы коммуникации с коммуникативными явлениями.

Переходим ли мы от глубинного первичного коммуникативного режима к поверхностному коммуникативному акту или прослеживаем путь от последнего к первому в отношении истинного смысла коммуникации, остается сложным вопросом, которому трудно дать окончательное решение.

«Означает ли первичный коммуникативный режим и языковая коммуникация одну вещь с двумя измерениями или интеграцию двух вещей с аналитической перспективой?» Ответ на эту проблему будет связан не только с объяснением общей коммуникативной теории, но и с признанием и оценкой коммуникативных моделей, которые в академической литературе считаются само собой разумеющимися. Изучение теории коммуникации Пирса может привести к переоценке модели кода и модели вывода для языковой коммуникации [8].

Заключение

По мнению Пирса, коммуникация — это процесс, в котором люди обмениваются знаниями, идеями, мыслями и чувствами друг с другом. Он отмечал, что коммуникация не только помогает нам понимать друг друга, но и играет важную роль в создании наших знаний и верований о мире.

Пирс также выделял три основных типа коммуникации: иконическую, индексную и символическую. Иконическая коммуникация — это передача информации посредством изображений и образов, которые напрямую связаны с тем, что они изображают. Индексная коммуникация — это передача информации посредством указателей, знаков и других средств, которые указывают на то, что они представляют. Символическая коммуникация — это передача информации посредством языка и символов, которые связаны с определенными общими понятиями и значениями.

Пирс считал, что все три типа коммуникации необходимы для того, чтобы мы могли эффективно общаться друг с другом и понимать мир вокруг нас. Он также подчеркивал, что коммуникация является процессом взаимодействия и включает в себя не только передачу информации, но и принятие, интерпретацию и использование этой информации.

В целом, Пирс в своих работах уделял большое внимание коммуникации и ее роли в нашей жизни. Он подчеркивал, что коммуникация является ключевым аспектом нашего общения с другими людьми, а также в создании наших знаний и верований о мире.

Философия коммуникации Пирса, начавшаяся с твердых позиций семиотической теории, со временем переместилась на почву прагматизма, поскольку ее автор осознал недостаточность знакового объяснения природы общения.

Ключевой момент любой коммуникации, согласно Пирсу, поиск и установление промежуточного консенсуса, что невозможно без наличия некоторой предварительной общности верований и убеждений относительно положения вещей в мире.

Любой акт коммуникации, по Пирсу, принципиально незавершен, поскольку реальность постоянно меняется и возникает необходимость перманентно корректировать наши представления и договоренности по поводу окружающей нас действительности.

Прагматические предпосылки теории коммуникации Пирса могут служить хорошей основой для понимания коммуникации в современной массовой культуре.

Список литературы

- 1 Bergman, M. (2000). Reflections on the Role of the Communicative Sign in Semeiotic. *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 36(2), 225–254. 0009-1774.
- 2 Bergman, M. (2005). C.S. Peirce's dialogical conception of sign processes. *Studies in Philosophy and Education*, 24, 213–233. doi:10.1007/s11217-005-3845-0.
- 3 Liszka, J. (1978). Community in C.S. Peirce: Science as a means and as an end. *Transaction of the Charles S. Peirce Society*, 14(4), 305–321. <https://www.jstor.org/stable/40319853>.
- 4 Peirce, Charles S. (1998). *Essential Peirce: Selected philosophical writings*, 2, 1893–1913, Peirce Edition Project (Eds.). Bloomington: Indiana University Press.
- 5 Lu, Deping. (2017). Paradox of sign and Peirce's doctrine. *World Philosophy*, 3, 66–72. DOI:10.1515/sem-2017-0164.
- 6 Peirce, Charles S. (1958). *The collected papers of Charles S. Peirce*, 8 vols., C Hartshorne, P. Weiss & A.W. Burks (eds.). Cambridge: Harvard University Press.
- 7 Colapietro, V. (2007). C.S. Peirce's rhetorical turn. *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 43(1), 16–52. doi:10.1111/j.1469-5812.2011.00837.x
- 8 Sperber, D. & D. Wilson. (1995). *Relevance: Communication & cognition*. Oxford: Blackwell.

Г.Б. Әлжанова, Б.И. Карипбаев, В.И. Разумов, А.Р. Озкан

Чарльз Пирс философиясындағы коммуникацияның рөлі мен маңызы

Мақалада Чарльз Пирстің философиясы тұрғысынан қарым-қатынастың негізгі кемшілігі, атап айтқанда оның түсініксіздігі мен белгісіздігі анықталды және талданды. Адам өміріндегі қарым-қатынастың іргелі рөлі апарат пен тәжірибе алмасу тәсілі ретінде ғана емес, сонымен бірге адамның өмір сүру тәсілін орнатудың формасы ретінде де көрсетілген. Бұл түсініксіздік пен белгісіздікті шешуге және қарым-қатынас жағдайын жеткілікті түрде қанағаттандыруға мүмкіндік беретін тілдің өзі емес, коммуниканттар қарым-қатынас процесінде жасай алатын және бөлісе алатын «ілеспе тәжірибе» екен фактісі расталды. Ілеспе тәжірибенің бір-бірін жақсы түсінуге және қоғамда өзекті білім алуға көмектесетін жалпы семантикалық ғаламға еруге мүмкіндік беретіні түсіндірілген. Коммуникативті актінің әмбебаптығы коммуникацияның түпкі мақсатына айналады. Қауымдастықтың контекстің жергілікті және ішінара апаттарынан туындайтын түсініксіздік пен белгісіздікті жеңетіні анықталды. Бай-

ланыстың фаллибилистикалық сипаты айтылады, онда түпкілікті түсінікке жетудің түбегейлі мүмкін еместігі тұжырымдалады. Бұл жағдайда коммуникацияның өзі трансцендентальды көкжиектің бір түрі ретінде анықталады, ол қарым-қатынастың өлшемін белгілейді, бірақ оған жақындаған сайын үнемі алыстайды. Қарым-қатынас арқылы адамдар қысқа және орта мерзімді перспективада шатасуды шешуге және өз іс-әрекеттерін басшылыққа ала отырып, өз сенімдерін орнатуға қабілетті болады деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: тілдік коммуникация, байланыс шарты, байланыс философиясы, Пирс, прагматизм, тәжірибе, ақпарат, коммуникация, семиотика.

G.B. Alzhanova, B.I. Karipbayev, V.I. Razumov, A.R. Ozkan

The role and significance of communication in the philosophy of Charles Pierce

The article establishes and analyzes the main lack of communication from the point of view of the philosophy of Charles Pierce, namely, its vagueness and uncertainty. The fundamental role of communication in human life is demonstrated, not only as a way of exchanging information and experience, but also as a form of establishing a proper human way of existence. The fact is confirmed that what allows to resolve this ambiguity and uncertainty and to sufficiently satisfy the condition of communication is not the language itself, but the “accompanying experience” that communicants can weave, exchange and share in the process of communication. It is explicated that the accompanying experience allows one to penetrate into the “universe” in which communicants can be involved, and help them acquire knowledge that is relevant in society in the process of communication. It is substantiated that the universality of the communicative act becomes the ultimate goal of communication. It is determined that the generality overcomes the ambiguity and uncertainty arising from the local and partial accidents of the context, and goes beyond its limits. The fallibilistic nature of communication is stated, in which the fundamental impossibility of achieving a final understanding is postulated. At the same time, communication itself is defined as a kind of transcendental horizon that sets the dimension of communication, but constantly moving away as it approaches it. It is concluded that thanks to communication, people become able in the short and medium term to resolve bewilderment and establish their beliefs, guided by them in their actions.

Keywords: language communication, condition of communication, philosophy of communication, Pierce, pragmatism, an experience, information, communication, semiotics.

O.T. Arinova^{1*}, E.L. Bumagina²

¹ Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan;

² Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, Moscow, Russia

(Email: arinova.kargu@gmail.com, senior.bumagin@yandex.ru)

From Sigmund Freud's "dissatisfaction (discontent) with culture" to a reassessment of values in the 21st century.

The article gives a socio-philosophical analysis of the axiological choice and focuses on the difference between the value attitude and the cognitive attitude. The authors of the article relies on the point of view, according to which the philosophical science of the XXI century, when studying culture, proposes to proceed from an axiological understanding of the global processes taking place in the modern world. The article concludes about the historical originality of the current stage and the historical need to build a new axiological system. The authors did not set themselves a part of a detailed analysis of the ideas of Z. Freud, which he outlined in his work "Dissatisfaction with Culture". The aim of the authors was to take from Freud's reflections the controversy "culture is the source of human disaster" and the proposals of trade with the positions of modern cultural studies. A paradox arises: it is culture that owns the means of suffering, which culture both generates. The decisive step of culture is to replace the power of the individual with the power of society and, consequently, with restrictions. The authors, starting from the Freudian idea of dissatisfaction with culture in the psychological and religious sense, prove the relevance of applying the axiological approach in various fields of knowledge of the modern world, modern society. In conclusion, the authors concludes that the global problems of modern civilization are closely related to the values of mankind, their reassessment and rethinking, the search for new content in their inconsistency.

Keywords: culture, axiology, values, modern problems of philosophy, ethical foundations of culture, crisis of culture, fundamental values, human existence.

Introduction

The contradiction of a person, which manifests itself in the limitations of culture, has a correlate in the inner world of a person. And therefore, it is very interesting for the author to turn to the understanding of culture by Sigmund Freud and try in this article to analyze the contradictions of modern culture in the context of the value approach. Even the title of the work "Dissatisfaction (dissatisfaction) with culture" (or "Das Unbehagen in der Kultur", which he wrote because of a controversy with a friend, a French writer, Nobel Prize winner Romain Rolland, is indicative. The author's choice of Sigmund Freud is understandable, since it was Freud, Freudianism, who had and still has a huge influence on the culture and interpretation of the inner world of man. While working on this article, the author again read this work of Freud, which consists of 8 parts. And immediately the main question arose: "why and to what does Freud object? First, Freud objects to Romain Rolland, who believed that the most creative individuals are subject to suffering and feel this world more subtly, let through all the suffering of all people" [1]. And here Freud, objecting to the writer Rolland, believes that all people suffer, and not just creative individuals, and that there are "three sources of suffering: the omnipotence of nature, the frailty of our body and the shortcomings of the institutions that regulate the relationship of people in the family, state and society". "Freud writes that "the social source of suffering is not so inevitable as our mortal body or the external world" and that "our so-called culture bears most of the blame for our misfortunes; we would be incomparably happier if we left her behind and returned to primitiveness". And the author was again struck by Freud's phrase: "The task of making a person happy was not part of the plan for the creation of the world" [1; 25]. So should a person follow values and what did these values give him?

When determining the interrelationships of a person's values that are characteristic of a certain form of his relationship with reality, it must be taken into account that the main types of activity "in their pure form exist only in a theoretical description. In reality, all these elementary activities "act in various forms of cou-

---

* Corresponding author's e-mail: arinova.kargu@gmail.com

pling, crossing, interaction, like chemical elements that flaunt in their purity and mutual isolation only in the periodic table” [2].

It is believed that the fundamental formulation of the problem of the relationship between knowledge and value belongs to I. Kant, who contrasted the sphere of morality (freedom) with the sphere of nature (necessity). Kant opened a new sphere of being — the “world of due” in contrast to the “world of being”, where the moral law, absolute freedom, striving for good prevails. The “world of due” is the realm of practical reason. Kant assigned practical reason (moral consciousness) a leading role in human activity.

The type of rationality that is emerging in post-non-classical science is characterized by the correlation of knowledge not only with the means of cognition, but also with the value-target structures of activity.

The definition of a possible way and forms of overcoming negative phenomena in the crisis space of the modern global world order is characterized by an actual orientation. The possibility of the movement of world civilization towards stability, in addition to the achievements of technology, may be due to the axiological choice of such a model of social development that will contribute to the survival of society in the worsening conditions of reality. The prerequisites for this ability should be sought in metaphysical foundations at the essential level of social development, designated as social being. Today, the task of social philosophy is to trace the history of the formation of certain values, to identify the most important values of modern life, to indicate the most likely and preferred trends of their evolution in the future, etc. The realities of the modern world have received philosophical and theoretical reflection in the teachings of globalization and the new world order [3]. According to the author, globalism in the modern world turns out in practice to be the ultimate extension of the Western model of life and other peoples should obey this model and its values.

In the axiosphere of modern society, social and personal-individual levels are closely intertwined, as a result of which a new model of axiological choice is formed in society every time, which is aimed at bringing society into line with new global challenges. We remember well that philosophical science clearly defines value as the basis for the subject's choice of goals, means, results and conditions of activity. The orientation of the subject in his activity to a certain value gives rise to what we call value orientation. It is the value characteristics of a certain phenomenon that play the role of a strategic guideline on the path of movement from what is to what is due [3; 63].

Axiological problems have always been problems of social, moral, aesthetic and cultural value orientation. In essence, this is a set of “classical” axiological problems, among which the following are currently being discussed: the role of values in the structure of consciousness; the formation of a planetary worldview; the definition of fundamental values of human existence. The author speaks about the axiological understanding of what constitutes modern civilization, since we are talking about the globalization of the initial attitudes of the world system. Meanwhile, according to the fair remark of Lester K. Turow: “Values, or preferences, are the black hole of capitalism. The system exists to serve us, but there is no theory of good and bad preferences, no modern theory of how to change values and manage them” [4]. In socio-philosophical terms, the core of the modern process of globalization is the modern man, his value world, his attitude to himself, nature and the world around him. Ultimately, the choice that modern civilization has to make to determine the subsequent development not only in Europe, but also throughout the world for several centuries to come depends on the beginning of globalization. In this regard, it can be assumed that the nature and content of globalization will become the main determining factors in the construction of a new world order.

The problem of axiological understanding of globalization has not yet been deeply investigated in philosophical science, trends, nature and factors influencing this process have not been identified. They are increasingly demanding solutions, because global processes cannot but touch value systems. At the stage of globalization, the insufficiency of the value and rational forms of life of human civilization is revealed, moreover, it is believed that civilization is experiencing a crisis of basic values. Therefore, in the most general form, the problem of axiological choice of the modern model of social development is considered, on the one hand, as a change in values under the influence of globalization processes, and on the other, in their reverse influence on the prospects of globalization.

Experimental

To analyze the complex, ambiguous and multidimensional worldview situation in the modern world in connection with solving the problem of axiological choice, the author of this scientific work attracted and took into account a fairly extensive array of information from the history of philosophy, history, literature, cultural studies, ethics, a systematic approach was applied to the consideration of various socio-philosophical concepts and scientific judgments related to issues of intercultural interaction, the modern historical process

and the contradictions associated with them. A small methodological comment: the concept of "morality" is used as a synonym for morality, sometimes as a synonym for the concept of "ethics". Morality is the subject of ethics as a branch of philosophy. Unlike morality, morality presupposes that a person has some kind of internal moral regulator. Morality acts as personal morality, as self-esteem, good, and therefore value. In this regard, as I. Kant wrote, "wisdom, in fact, consists more in a way of action than in knowledge" [5] and the highest goals of the human mind are connected with moral values. Kant proclaimed man, human happiness (good) as the highest goal, and it is impossible without a person's awareness of moral duty. And his categorical imperative is about this, that "a person should act in such a way that the maxim of his act would have the force of a universal law" [5; 102]. And the separation of morality (despite the fact that most dictionaries and encyclopedias indicate their synonymy) was shown by another great philosopher, Georg Hegel, according to whom, morality in the axiological understanding is the area of practical freedom of each individual, his will, which can raise the personality above the subjective desire, and morality at the same time, it manifests itself in the family, civil society and the state. And as for the very concept of "morality", then morality is the moral quality of a person, the rules that guide a person in his choice.

Discussion

It should be remembered that in general, value is what matters to a person (it is the significance of a thing, spiritual or material). Many values of man-made civilization, which are an important condition for progress and improvement of the quality of life, are currently being questioned. And already in the XXI century, an important axiological question appears: "What will the XXI century refuse?". For example, the famous historian Yuval Noah Harari says about the reassessment of the meaning of work, his need and employment: "The best advice I could give is to invest in your own adaptability. All your investments — learning a particular skill, for example, programming is a lottery. You don't know for sure if this or that skill will be useful to you, but in times of chaos you will definitely need emotional stability, the ability to survive all these changes. I don't know a single university where they would teach this" [6].

The author would like to turn to the analysis of a number of values and analyze their relevance in the modern world. So, let's take the value of "The glorification of reason, the assertion of the boundlessness of human knowledge as a guarantee of progress and the realization of humanistic ideals". Overestimation and loss of the former meaning: Reason, the idea of "Knowledge is power!" with the achievements of science is being realized more and more as the creation of new ideas and ways to deceive a person, as well as the creation of something that does not help a person to become better, more humane, closer to each other, but only increases the alienation between people, and enslaves a person with technology and deprives a person of individuality. Marcuse's "one-dimensional man", who has lost his individuality and does not live by his own rules, but obeys general imposed rules that are averagely general and mass, the rapid development of technology has made the world universal, we are surrounded by the same things, we live in the same houses, we are told and shown the same things, etc. And that's why, among other things, the philosophy of existentialism will appear and its founder Seren Kierkegaard will draw attention to a person, his actual feelings, moods, experiences, sympathy for him, an attempt to restore integrity to a person, to destroy alienation and will talk about the "hopeless tragedy of human existence" in this absurd world. Today we see an increase in the absurdity of this world that surrounds us: the simultaneity of the events of war and peace ("feast during the plague"), a global pandemic, etc. And here it is necessary to recall Karl Marx's concept of a "professional cretin", that work, professional activity is the loss of a person's identity, the "separation (alienation) of a person and the business" that he is engaged in, as a result of which "the value of labor itself is lost" and the value of "selling one's labor" comes out in the first place. And then the question arises about work as a value: is there any sense in work and professional activity? And does a person create what can be called creation? After all, is there any creation in military factories, concerns, holdings, and in the name of what is it being done?

If we turn to another value, "Understanding science as the key to progress", the author believes that the revaluation and loss of the former meaning of the idea "Knowledge is power!" with the achievements of science is increasingly realized as something that contributes to the accumulation of technologies for the destruction of nature and man himself. After all, the main question is, and for what and where will this or that discovery of sciences be applied? For the good or for the harm of a person? Is the great writer L.N. Tolstoy right, who wrote as follows: "Of all the sciences that a person should know, the main science is about how to live, doing as little evil as possible and as much good as possible". Recently, I came across an interesting thought of the Czech Scientist who headed the National Academy of his country, Josef Rzyman: "For the ma-

majority of people, science becomes something intangible and therefore not too necessary” [5; 85]. But the famous French virologist Pierre Grabar believes that “Unfortunately, the spirit of Pasteur is gradually disappearing. Young people, of whom there are so many at the institute, do not think about preserving old traditions. I am talking about the traditions of academic, in-depth research, about the work aimed at the search for high scientific truth. The rhythm of life has accelerated, young people are in a hurry, they think very practically. They are assertive, strictly business people” [5; 91]. There is a well-known phrase of Ernst Rutherford: “A scientist should not serve science and mammon at the same time” [5, 106]. And as an example, the German scientist Haber, who was one of the largest physical chemists of the early twentieth century. The method of fixing atmospheric nitrogen was found by him on the eve of the First World War. Thanks to this discovery, Germany could continue the war, since it was able to produce saltpeter from ammonia, which it had previously imported from Chile. Haber was also the inventor of poison gas, which was used in the First World War. And he is responsible for the use of toxic substances in the war. And he is a Nobel Prize winner — a paradox. Although there is a point of view that science is neither good nor evil, that ordinary values and moral norms do not apply to it, it depends on who is engaged in science, i.e., on a person.

Let's turn to such a seemingly imperishable “eternal” value — “family”. The reassessment and loss of the former significance occurred here, because by the XXI century, the institution of the family, as a social institution, has undergone drastic changes, which is associated with the equation in the rights of men and women, civil and other forms of “marriage”, loyal attitude to single mothers, the legalization of same-sex marriage, surrogacy, IVF, the emergence of a whole childfree subcultures, the increase of non-binary personalities, the expansion of gender. Show business has its own subculture, in which other values prevail and these new values are imposed on the masses. Obviously, if the family is absent, then family values automatically lose their meaning. There is increasing support for the opinion that for the normal growth and upbringing of a child, it is not necessary to have both parents, the desire of women to raise a child without a father becomes the norm (voluntary, not forced).

With such a value as “trust in information and the authority of information sources”, there has also been a reassessment and loss of its former meaning. The author gives a quote in order to define the concepts: “reliability is something that shows the quality of information, reflects its completeness and accuracy, has such signs as legibility of written and oral speech, the absence of false or in any way distorted information, a small possibility of erroneous use of information units, including letters, symbols, bits, numbers” [7]. Thus, reliability is characterized by the non-distortion of information, i.e., the authenticity of information and the adequacy of the ways in which it was obtained. And now we live in a world of unreliability of information and its conscious, deliberate distortion. Why is this extremely important and why does it have a value whose meaning has been revised in the 21st century? Yes, because decisions are made based on information! It is philosophy that draws our attention to the factor of information sources, their credibility and, therefore, perception as a value. I will name these sources: individuals who thanks to their powers or position, have access to such information that interests various kinds of mass media; documents; real environment; virtual environment; printed publications (textbooks, books, encyclopedias, etc.); Internet sites, portals, pages, etc. How else has the assessment of information sources changed today, in the 21st century? There was a division of sources into competent and incompetent. For example, authorized representatives of official management structures and state institutions here should be competent sources of objective and accurate information for us, complete information, i.e., reliable. However, they may be falsified, unreliable. Therefore, getting information today does not mean trusting it completely or at least with a high degree of probability. That is what we are fully observing in world politics today. And the importance of authorities has been lost, including in the person of the authors of the 19th and 20th century, both politicians and great figures of Culture, Philosophy, Science. And this, in my opinion, was largely facilitated by the modern information space, which plunges us into some kind of bottomless ocean of TickTockers, Instadives (slang), etc. Reading and thinking about the thoughts and works of Tolstoy, Chekhov, Dostoevsky, Gogol, Pushkin is work, time, and you open an iPhone, Smartphone, Internet and everything is ready, they do not burden themselves and me, somehow they sing, teach something, broadcast something. And most importantly, they fill all the information space.

And such an important value for the modern world is “democracy as the best form of government, freedom, equality and fraternity as the main principles of democracy”. Overestimation and loss of former significance: the modern world challenges democracy through the “degeneration” and formal existence of democratic institutions and values. Modern societies are disappointed in democratic forms and methods of governance (local conflicts are the most convincing confirmation of this), the convergence of the “market” and politics, politics and show business, the impossibility of equal partner relations between the state and civil socie-

ty, the inevitability and indestructibility of bureaucracy, corruption, lobbying interests. The concepts of authoritarian capitalism appeared (and these are elite political "clubs" in the form of the "Big 8", "Big 7", "Big 20" and "dictatorship of development", and religious fundamentalism, and the "crisis of democratic legitimacy", which Habermas warned about. Even my generation has already witnessed "color revolutions", double standards in relation to different countries on the part of the world's recognized centers of democracy, and my generation has a persistent apathy to participate in elections and an understanding of the institution of electability as a "non-value" of democracy, etc. Concentration of mass media and Internet sources in the hands of the democratic elite and manipulation, management of society and people through them.

And, finally, an extremely popular and newly relevant value is "Religion". Here, too, we are convinced that religion, as a value, is being overestimated and losing its former meaning: perhaps I will focus on two examples in this matter: American Professor Phil Zuckerman and American writer Dan Brown, whose novel "Angels and Demons" became a bestseller and a very illustrative example of the existence of religion in the modern world, the world of the XXI century. Professor of Sociology and Secular Studies at the University of Pitzer Zuckerman states that "there are obviously more atheists now than ever before, both in absolute terms and as a percentage of the total number of people on the planet" [8]. According to the Gallup International Research Center/American Institute of Public Opinion (a survey of more than 50,000 people from 57 countries), the number of people who consider themselves followers of a religion decreased by 10 % between 2005 and 2011, and this trend continues, as does the steady growth of atheists. Although, it is obvious that the higher the level of security and sense of security in society, the lower the level of religiosity. According to the Gallup Center, in countries such as Japan, the United Kingdom, Canada, South Korea, the Netherlands, the Czech Republic, Estonia, Germany, France and Uruguay, where a hundred years ago religion played a large social and spiritual role, now the proportion of believers has decreased to the lowest in the world. And religion is always associated with values and with the loss and weakening of the traditional role of religion, there is a decline, reassessment and loss of the value of values.

Conclusion

"The highest values are an integral part of human nature and man has an innate ability to strive for the ideal", Abraham Maslow believed [9]. The author considers it is important to state that global and personal problems should be separated; because the former is global, vital for all mankind and personal problems (for all the humanistic and ethical importance of each person) are, nevertheless, "local". At the same time, the author supports the understanding that already at the end of the 20th century a separate direction within philosophy appeared: the philosophy of global problems and it is here that the consideration of world problems puts the present and future of man at the center of these global problems themselves. Global problems are the consequence of contradictions of social development: these are the problems of war and peace, health and disease, environmental disasters, etc. The global coronavirus pandemic has become perhaps the most illustrative example for all mankind of what is called the global problem of human survival. Thus, if we consider culture as a world/system of values, i.e. from the point of view of the axiological approach, the central place in it is occupied by ideals, which are the quintessence of the generally significant value meanings inherent in culture, on the basis of which the beginnings, principles and goals of cultural life activity of people are determined. Being the focus of a person's value orientation, ideals optimize his being in the world, and initiate a higher — creative plan for its implementation. History as a universal cultural and historical process of human development is characterized by a change or "reassessment" (F. Nietzsche) [10] of those ideals whose generally significant ideological influence determined the historical epochs of cultural life of human communities. If we talk about the historical prospects of a person's cultural existence, then there is always a need for a high level of his value requests with an equally high level of their humanistic content and practical implementation. Only then will the mission of culture as the cultivation of man and his being in an optimal state and perspective of development be properly realized. And for a person as a culturogenic subject, it is always necessary to have a proper awareness of the generalizing role of ideals in culture and cultural creation. Paraphrasing the Nietzschean concept of the "will to power", we should talk about a reasonable will to higher values, about the "will to culture". This is precisely what the higher understanding of culture, to which F. Nietzsche actively and tirelessly called, orients the axiological approach. The history of culture can and should be understood precisely as the process of realizing the human need for values and ideals, as well as the process of approaching the ideal of full and comprehensive actualization of the creative potential of the essential forces of human nature. The orientation towards the ideal, which is integral to the genuine philosophical wisdom of seeing a possible approach to "due perfection", is connected with the practical humanization of human exist-

ence in the world, which is its purpose. The ideals that unfold the axiological potential of human existence in the world are extremely important for a person, largely determining his life vocation. The choice, recognition and cultivation of a particular system of values and ideals are the essence of the culture of society and the individual. The identification of values and ideals in culture and its phenomena radically distinguishes culture from destructive nihilism as a denial of unconditional values. And culture as a representation of values and ideals is not limited to individual segments of the life of an individual and society, but covers all aspects of human existence, giving them a pronounced value-worldview character. At the same time, the accentuation of ideals in connection with the value-based attitude of a person to reality that constitutes culture is a synonym for humanitarianism, which considers man and the human, not only from the position of a given, but also from the position of duty, i.e. from the position of “what a person should be”. It should be noted that the content of human history, marked by the embodiment of values and ideals in the reality of human existence, is also characterized by a constant struggle for ideals. The ideal can be considered the highest axiological reference point in a person's assessment of reality, in accordance with which the entire system of his relations to the world is adjusted and organized, in accordance with which the meaning-of-life purposefulness of human existence is verified. This harmonized coherence of the worldview, formed on the basis of ideals, is the key to optimizing human life. Perhaps, the impossibility of their exhaustive objectification in the conditions of empirical reality, connected with the very specifics of ideals, contains its innermost meaning, because an ideal is a reference value that has an unconditional, moreover, super-utilitarian significance, which encourages a person to improve himself and his life. Therefore, the cultural significance of the ideal, if we understand culture as a creative sphere of human existence, is obvious and beyond doubt. Developing the idea of the categorical imperative of I. Kant, I. Fichte emphasized the special importance for a person of possible approximation to the ideal. Kant seems to have removed this pragmatic interest; morality exists in its “pure form”, in its essence. Kant raises the inner ethical impulse to the greatest height when I act this way, and not otherwise, precisely at the call of the moral law in me, when every act of every person will have the force of a universal moral law and then people will become truly moral. Russian scientists Bormotov and Zhuravlev concluded that “that in society each time a new model of axiological choice, which is determined by the specifics of thinking and global challenges of the social organism” [11].

And in conclusion, the author turns to Konrad Lorenz's concept of evil and aggression as the driving forces of human history, which Lorenz calls the processes-problems and “mortal sins” of our civilization and believes that there are eight of them: overpopulation of the earth; devastation of natural living space; accelerating development of technology; effeminacy of man, the disappearance of strong feelings and affects, increasing human intolerance to everything that causes the slightest displeasure and neutralization (technically or pharmacologically) of suffering; genetic degradation of a person; a break with traditions; the increasing indoctrination of mankind (a sharp increase in the scale of the impact of technical means on public opinion, unification of people's views); nuclear weapons. It is these globalization processes, according to the author of the article, that contribute to the spread of such a phenomenon in the axiosphere of the XXI century as value relativism.

Список литературы

- 1 Фрейд З. Недовольство культурой / З. Фрейд. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <https://www.litres.ru/igmund-frejd/nedovolstvo-kulturoy/>.
- 2 Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. — 205 с.
- 3 Бормотов И.В. Аксиологический выбор России современной модели социального развития / И.В. Бормотов, М.С. Журавлев. — Тула: Изд-во ТулГУ, 2015. — 107 с. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.fa.ru/fil/tula/science/Document.pdf>.
- 4 Квятковский Г.Ю. Современные проблемы аксиологии: наследие классической, неклассической и постнеклассической философской мысли / Наука Южно-Урал. гос. ун-та: материалы 68-й науч. конф. секц. соц.-гуманит. наук (апрель 2016 г.). — Челябинск: Изд. центр Южно-Урал. гос. ун-та, 2016. — С. 487–491. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <https://dspace.susu.ru/xmlui/bitstream/handle/0001.74/32054/36.pdf?sequence=1>.
- 5 Ильин В.В. Аксиология / В.В. Ильин. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.
- 6 Юваль Ной Харари. Sapiens. Краткая история человечества / Харари Юваль Ной. — М.: Синдбад, 2016. — 520 с. — Электронный ресурс. — Режим доступа: https://librebook.me/sapiens_kratkaia_istoriia_chelovechestva/vol2/2/.
- 7 Философский словарь. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/>.

8 Зинченко В.П. Ценности в структуре сознания [Электронный ресурс] / В.П. Зинченко // Вопросы философии. — 2011. — № 8. — С. 85–97. — Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=363&Itemid=52.

9 Маслоу Абрахам Харольд. Мотивация и личность / Абрахам Харольд Маслоу; пер. Т. Гутман, Н. Мухина. — СПб.: Питер, 2019. — 400 с.

10 Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. — М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2003. — С. 365–714.

11 Хомич Н.В. Отношения рационального и чувственного в механизме формирования аксиосистемы [Электронный ресурс] / Н.В. Хомич // Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. — 2021. — Т. 10, № 5А. — С. 119–124. — Режим доступа: <http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2021-5/c9-khomich.pdf>.

О.Т. Аринова, Е.Л. Бумагина

Зигмунд Фрейдтің «мәдениетке қанағаттанбау (наразылық)» ұстанымынан ХХІ ғасырдағы құндылықтарды қайта бағалауға дейін

Мақалада аксиологиялық таңдаудың әлеуметтік-философиялық талдауы келтірілген және құндылық пен когнитивті көзқарастардың айырмашылығына назар аударылған. Мақала авторлары ХХІ ғасырдың философиялық ғылымы мәдениетті зерттеу кезінде қазіргі әлемде болып жатқан жаһандық процестерді аксиологиялық түсінуден бастауды ұсынады деген көзқарасқа сүйенген. Мақалада қазіргі кезеңнің тарихи ерекшелігі және жаңа аксиологиялық жүйені құрудың тарихи қажеттілігі туралы қорытынды жасалған. Авторлар білімнің әртүрлі салаларында аксиологиялық тәсілді қолданудың өзектілігін, сондай-ақ қазіргі қоғамды қамтудың әртүрлілігін көрсетеді. Қорытындылай келе, олар қазіргі өркениеттің жаһандық мәселелері адамзаттың құндылықтарымен, оларды қайта бағалау және қайта қарау, олардың қайшылықтарынан жаңа мазмұн іздеумен тығыз байланысты деген қорытындыға келген.

Кілт сөздер: мәдениет, аксиология, құндылықтар, философияның қазіргі мәселелері, мәдениеттің этикалық негіздері, мәдениет дағдарысы, іргелі құндылықтар, адам болу.

О.Т. Аринова, Е.Л. Бумагина

От «неудовлетворенности (недовольства) культурой» Зигмунда Фрейда до переоценки ценностей в ХХІ веке

В статье дан социально-философский анализ аксиологического выбора и акцентировано внимание на различии между ценностной и когнитивной установками. Авторы статьи опирались на точку зрения, согласно которой философская наука ХХІ века при изучении культуры предлагает исходить из аксиологического понимания глобальных процессов, происходящих в современном мире. В статье сделан вывод об историческом своеобразии нынешнего этапа и исторической необходимости построения новой аксиологической системы. Авторы показали актуальность применения аксиологического подхода в различных областях знания, а также многообразие охвата современного общества. В заключение они приходят к выводу, что глобальные проблемы современной цивилизации тесно связаны с ценностями человечества, их переоценкой и переосмыслением, поиском нового содержания в их противоречивости.

Ключевые слова: культура, аксиология, ценности, современные проблемы философии, этические основы культуры, кризис культуры, фундаментальные ценности, человеческое бытие.

References

1 Freud, Z. Nedovolstvo kulturoi [Dissatisfaction with culture]. Retrieved from: <https://www.litres.ru/zigmund-freyd/nedovolstvo-kulturoy/> [in Russian].

2 Kagan, M.S. (1997). Filosofskaiia teoriia tsennosti [Philosophical theory of value]. Saint Petersburg: TOO TK «Petropolis» [in Russian].

3 Bormotov, I.V. & Zhuravlev, M.S. (2015). Aksiologicheskii vybor Rossii sovremennoi modeli sotsialnogo razvitiia [Russia's axiological choice of a modern model of social development]. Tula: Izdatelstvo Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. Retrieved from: <http://www.fu.ru/fil/tula/science/Document.pdf> [in Russian].

4 Kviatkovskii, G.Yu. (2016). Sovremennye problemy aksiologii: nasledie klassicheskoi, neklassicheskoi i postneklassicheskoi filosofskoi mysli [Modern problems of axiology: heritage of classical, non-classical and post-non-classical philosophical thought]. Proceedings from Nauka i Yuzhno-Uralskii gosudarstvennyi universitet: 68-ia nauchnaia konferentsiia sektsiia sotsialno-

gumanitarnykh nauk (aprel 2016 goda) — 68th Scientific Conference Section of Social Sciences and Humanities (April 2016). Cheliabinsk: Izdatelskii tsentr Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Retrieved from: <https://dspace.susu.ru/xmlui/bitstream/handle/0001.74/32054/36.pdf?sequence=1>? 487–491 [in Russian].

5 Ilin, V.V. (2005). Aksiologiya [Axiology]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

6 Harari, Yuval Noah. (2016). Sapiens. Kratkaia istoriia chelovechestva [Sapiens: A Brief History of Humankind]. Moscow: Sindbad [in Russian].

7 Filosofskii slovar [Philosophical Dictionary]. Retrieved from: <http://filosof.historic.ru/> [in Russian].

8 Zinchenko, V.P. (2011). Tsennosti v strukture soznaniia [Values in the structure of consciousness]. Voprosy filosofii — Questions of Philosophy, 8, 85-97. Retrieved from: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=363&Itemid=52 [in Russian].

9 Maslow, Abraham Harold. (2019). Motivatsiia i lichnost [Motivation and personality]. (T. Gutman, N. Mukhina Transl.). Saint Petersburg: Piter [in Russian].

10 Nietzsche, F. (2003). Volia k vlasti: opyt pereotsenki vseh tsennostei [The Will to Power: Attempt at a Revaluation of All Values]. Moscow: Eksmo; Kharkov: Folio [in Russian].

11 Khomich, N.V. (2021). Otnosheniia ratsionalnogo i chuvstvennogo v mekhanizme formirovaniia aksiosistemy [Rational and sensual relations in the mechanism of axiosystem formation]. *Kontekst i refleksii: filosofiia o mire i cheloveke — Context and reflection: philosophy about the world and man*, 10, 5A, 119–124. Retrieved from: <http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2021-5/c9-khomich.pdf> [in Russian].

A.A. Beissenova*

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: aika.amanzhanova@mail.ru)*

Educational values within worldview of Kazakhstani youth: socio-philosophical aspect

This article represents the results of a sociological study conducted with the participation of 11th grade students of Kyzylorda, Mangystau, and Turkestan regions, who are donors of the state program “Serpin-2050” to determine the role of higher education in the value system of young people and their social attitudes towards participation in the state program “Serpin”. This study was carried out within the framework of the postdoctoral program “№ AP14971423 “Sociocultural adaptation of students studying by the program “Serpin” at university”, funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education. The article represents the results of a sociological study confirming that higher education is not only a social value, but also an opportunity to access the social benefits of modern society. The main factors influencing the educational choice of rural youth are the opportunity to study on an educational grant, the quality of education, the prestige of the university, employment, and the possibility of independent living. According to the respondents, the main source of information on the conditions of participation in the state program “Serpin” are friends and acquaintances, however, the decision on participation is made with the participation of school teachers and parents of students.

Keywords: higher education, youth, value, state program “Serpin”, university, educational program.

Introduction

The modern world is undergoing changes in all spheres of society associated with the development of digital technologies. Education, as one of the subsystems of society, also feels these changes and is trying to quickly adapt and accept new trends in the field of digital technologies. Today, education is not only a value, but also a process of becoming a competitive individual. The value of higher education among young people has remained consistently high in recent years. Today young people are focused on a level of education that guarantees high wages and career growth. Modern people understand that in order to be competitive and in demand in the labor market, it is necessary to constantly study, improve their skills, as knowledge becomes obsolete today very quickly, the requirements for the professionalism of workers in almost all areas are very high. Even for warehouse workers today, computer proficiency is a mandatory requirement for skill levels. Therefore, people consider professional activity as one of the most important conditions for self-development, self-improvement, as one of the opportunities for the full implementation of their knowledge and abilities in the professional field, and not just as a way to earn money. In other words, education is seen as a value, as an effective way to invest in one's future [1; 24-29]. Human capital in the modern era has become the most important factor in the development of the economy and society, and its quality is primarily determined by the education system. According to scientists, human capital is knowledge, skills, and attitudes that allow a person to create income and other beneficial effects that exceed initial investment and current costs for himself, the employer, and society as a whole [2]. Obviously, in modern society, the key beneficiary of their “human capital” is the person himself and his family. Therefore, in order to respond to the challenges of global competition, human capital is of decisive importance [3].

Materials and methods

As part of the implementation of the project “№ AP14971423 Sociocultural adaptation of students studying within the state program “Serpin” to the university”, funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education, a mass survey of school graduates from Kyzylorda, Mangystau and Turkestan regions was conducted.

The aim of the study was to identify the attitudes of modern schoolchildren to receive higher education, the opportunities provided by the state program “Serpin” for the development of their future profession.

---

* Corresponding author's e-mail: aika.amanzhanova@mail.ru

The study involved 402 students of the 11th grade of the above regions. The sample was represented by 32.5 % of men and 67.5 % of women. In 51.5 % of the respondents, parents are employees of the public sector (teachers, doctors, etc.), 12.0 % are entrepreneurs, 13 % are housewives, 14 % are hired workers (builders, etc.), 9.5 % — unemployed. 69.2 % have 2 to 4 children in the family, 17 % have 5 to 7 children, 2 % have 8 or more children, 1 % of the respondents are the only child in the family, 11 % refused to answer this question.

Results and discussion

The questionnaire consisted of several blocks, within the framework of this work, only a part of it with an analysis of the results obtained is presented to the attention.

As part of the study, we tried to find out plans of school graduates for the future. So, answers to the question: “What do you plan to do after graduation?” were distributed as follows: I will enroll into a university — 66.3 %, I will start my own business — 17.2 %, I will help my parents — 9 %, I will go to college — 3 %, I do not want to study — 1.4 %, the rest of the respondents found it difficult to answer. The distribution of answers to this question shows that among schoolchildren in rural areas of Kyzylorda, Mangystau and Turkestan regions, the idea of enrolling a higher educational institution is popular, which is associated with the prestige and understanding that education is a social lift and a channel of social mobility that will improve their social status. Confirmation of the fact that Turkestan schoolchildren are focused on getting an education also demonstrates their readiness to take a Unified National Testing (UNT). Our data confirm the position of scientists who note that the image of a modern person, which has developed in the public consciousness, is primarily an image of an educated person [4; 42-43].

The next question was about the intentions to take the UNT, the answers of the students showed that 92.1 % plan to take the UNT, 4.2 % refused to answer this question and 3.6 % of the respondents do not plan to take the Unified National Testing, the data is shown in Figure 1.

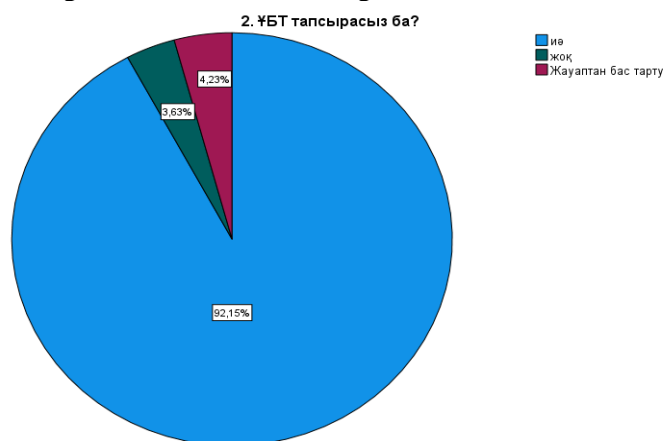

Figure 1. Distribution of respondents' answers to the question: “Do you plan to take the UNT?”

The next question in this block of the questionnaire was aimed at determining the preferences of future applicants for the place of their future education. This question was answered only by those who planned to pass the unified national testing. Respondents were given the opportunity to select several answers: 33.8 % of the respondents wish to study at South Kazakhstan University named after M. Auezov, 23.9 % of respondents preferred Kazakh National University named after al-Farabi, 12.7 % — Kazakh National Medical University named after S. Asfendiyarov, 12.4 % — Karaganda University named after E.A. Buketov, 7.6 % — Kazakh National Technical University named after K. Satbayev, 7.3 % — Eurasian National University named after L. Gumilyov, 3.6 % — Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, 2.1 % — Karaganda Technical University named after A. Saginov, 0.9 % — Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin. 11.8 % of respondents did not indicate their choice, because undecided at the time of the survey. Such a distribution of schoolchildren's opinions shows that most of the young people surveyed in these regions plan to study at the nearest educational institutions located in their own region of residence. Few indicated universities located in the northern or central regions of Kazakhstan.

Then we tried to find out what factors are dominant when choosing a university. It turned out that the most important factors are the quality of education — 55.9 %, the prestige of the educational institution —

34.4 %, the employment of graduates — 15.1 %, the training of specialists is carried out only in this university — 12.7 %, the university is located nearby — 10.6 %, my friends study at this university, relatives — 8.2 % and 6.3 % of respondents found it difficult to answer this question. This distribution of respondents' opinions shows that today's graduates understand the importance of obtaining a quality education for successful employment. No less significant is the criterion of university prestige.

Answers to the question: “What field of specialist would you like to be?” distributed as follows: education — 32 %, medicine — 17.5 %, technical field — 13.9 %, economics and finance — 8.8 %, science — 8.2 %, construction and architecture — 7.9 %, law and law enforcement — 6.3 %, emergencies — 5.4 %, social sciences — 3.3 %, services — 2.7 %, natural sciences — 2.4 %, agriculture — 2.4 % and 17.2 % of respondents have not decided on their future direction of activity. Thus, from the point of view of schoolchildren of rural schools in the Turkestan region, the most prestigious professional fields are education and medicine. It is particularly noted the fact that more than 17 % of schoolchildren have not decided on the choice of their future profession. The least popular areas of professional activity among the respondents are natural sciences and agriculture. The reasons for this may be, firstly, that since childhood children have been involved in agricultural work and there is no desire to do this throughout their lives, and secondly, they are familiar with the labor intensity of these industries and the negative impact on health.

The next question concerned the choice of profession. Answers to the question: “What influenced the choice of future profession?” were distributed as follows: high demand for specialists in this industry from the society — 38.1 %, employment opportunities in the specialty — 32.3 %, the possibility of obtaining a quality education — 25.1 %, recommendations from friends and relatives — 9.1 %, the rest 23 % of respondents found it difficult answer. The distribution of opinions on this question shows that graduates of schools in the southern regions are aimed at choosing those professions that have guaranteed employment and are in demand on the regional labor market. It should be noted that the number of those who are guided in choosing a profession by the opinions of friends and relatives and those who have chosen a specialty of study are equal. It is necessary to take into account the fact that modern society does not need education, but professional training, which allows certain social elements and relations to function successfully at an appropriate level. “You can be a good specialist in a narrow professional field and still remain an uneducated person. ... in society there will always be a need for individuals capable of fully expressing their subjective activity in diverse forms — creation, creativity, cognition. Without them, society loses its chances for development [5; 17].

Distribution of answers to the question: “Who helped you in choosing your future profession?” showed that 75.2 % of respondents made their own choice, 36.3 % of them were advised by parents and relatives, 4.5 % — the class teacher and teachers suggested, 4.2 % — friends told, 2.1 % of respondents found it difficult to answer. These data show that the choice of a future profession among modern schoolchildren is becoming more and more independent, they themselves decide where and for whom they will study, and such agents of socialization as teachers and friends are losing their influence on professional choice. But, as before, such agents as parents remain influential.

One of the objectives of the study was to study the level of awareness of students in schools in the southern and western regions about the functioning of the state program “Serpin”. The survey found that 68.9 % of respondents know about this program, 28.7 % do not have information about the state program, 2.4 % refused to answer this question. Summarizing, we can say that most of the participants in the questionnaire survey are aware of the state program “Serpin”, but it is alarming that almost a third of the respondents have not heard of it.

Respondents' answers to the question: “Where do you get information about the state program “Serpin?” distributed as follows: 32.9 % of respondents got from the curators and subject teachers, 20.2 % — from the media (newspapers, magazines, social networks), 14.8 % — from friends, 10.9 % — from parents and relatives, 11.2 % — from other sources (Fig. 2). Summarizing the obtained data, we can conclude that the main agents of information about the state program “Serpin” are school teachers, but they have less influence on the choice of university and specialty of education for the student, compared with parents and relatives. This requires strengthening informative work among parents and students themselves in rural schools in the southern regions of Kazakhstan. According to G. Balykhin, economic prosperity increasingly depends on the ability to acquire new knowledge and apply it in life [6; 13-17]. In modern conditions, these skills are highly valued by employers and their representatives.

Figure 2. Distribution of respondents' answers to the question: “Where do you get information about the state program “Serpin?””

Considering the answers to the question: “Do you plan to study within the state program “Serpin?””, we noticed that 32 % of respondents did not think about this issue, 29.6 % do not plan to study within this program, 29.3 % plan to enter universities with given the state program, 4.5 % of respondents deviated from the answer to this question.

Poor awareness of the state program “Serpin” among the schoolchildren themselves shows that it does not determine their individual choice of university and specialty of study. Only a third of the surveyed schoolchildren confidently indicated in the questionnaire that this state program will help them enroll into a higher educational institution.

Answers to the question: “In your opinion, what are the advantages of studying within the state program “Serpin?”” distributed as follows: the possibility of studying on a grant — 53.5 %, the possibility of future employment — 18.4 %, the possibility of obtaining a quality education — 11.8 %, in high demand for specialists in my future profession from the society — 10 %, training in a good university — 9.7 %, receipt of state support (scholarships) — 9.4 %, the possibility of stable employment — 8.8 %, the possibility of material support for the family — 2.7 %. Summarizing the answers of the respondents, we see that the main advantage of the state program “Serpin”, from the point of view of Turkestan schoolchildren, is education at the university on a free basis. No other benefits of this program were shown to be statistically significant.

Respondents' answers to the question: “If you enroll in a university within this program, are you ready to fulfill all its conditions?” showed that 45.3 % of respondents are ready to fulfill all the conditions of the program, 28.4 % did not think about this issue, 9.7 % refused to answer this question, 14.5 % found it difficult to answer. The distribution of answers to this question shows that there is a high percentage of those graduates who assume obligations to comply with the conditions of the state program “Serpin”. It should be noted that there is a high percentage of those graduates who do not problematize contractual obligations related to participation in the state youth support program.

Answers to the question: “What influenced the choice of a university as a place to receive higher education?” were distributed as follows: a participant in the state program “Serpin” — 19.6 %, a prestigious university — 14.5 %, obtaining a quality education — 12.4 %, employment opportunities — 9.7 %, high quality education and medicine — 7.6 %, recommendations from friends and relatives — 3.6 %, developed infrastructure — 2.4 % and 21.1 % of respondents could not answer this question.

From the foregoing, it follows that today's youth would like to study at a prestigious university and receive a high-quality higher education, if possible, studying on an educational grant.

Information about funding

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14971423 Sociocultural adaptation of students studying by the programme “Serpin at university place”).

Conclusion

Summing up the results of the presented study, we can say that among schoolchildren in rural areas of Kyzylorda, Mangystau, Turkestan regions, the idea of enrolling in a higher educational institution is popular,

which is associated with the prestige and understanding that education is a social channel that will allow them to improve their social status. Confirmation is that schoolchildren are aimed at obtaining higher education and demonstrate their readiness to take the unified national testing.

Most of the young people surveyed in these regions plan to study at the nearest educational institutions located in their region of residence. Few of the respondents indicated universities located in the northern or central regions of Kazakhstan.

Modern graduates of Kazakhstani schools understand the importance of obtaining a quality education for successful employment. An equally significant criterion for choosing a future university of study is the criterion of university prestige.

From the point of view of schoolchildren of rural schools in the Turkestan region, the most prestigious professional fields are education and medicine. The least popular areas of professional activity among the respondents are natural sciences and agriculture.

Graduates of schools in the southern and western regions of our country are aimed at choosing those professions that have guaranteed employment and are in demand in the regional labor market.

The choice of a future profession among modern schoolchildren is becoming more and more independent, they themselves decide where and for whom they will study, and such agents of socialization as teachers and friends are losing their influence on their professional choice. But, as before, such agents as parents remain influential.

The survey found that more than 60 % of respondents know about this program, but not everyone has information about the state program.

The main agents of information about the state program “Serpin” are school teachers, but they have less influence on the choice of a university and a specialty of study for a student, compared to parents and relatives. This requires strengthening informative work among parents and students themselves in rural schools in the southern and western regions of Kazakhstan.

Poor awareness of the state program “Serpin” among the schoolchildren themselves shows that it does not determine their individual choice of university and specialty of study. Only a third of the surveyed schoolchildren confidently indicated in the questionnaire that this state program will help them enroll in a higher educational institution. The main advantage of the state program “Serpin”, from the point of view of schoolchildren, is higher education at the university on a free basis. And there is a high percentage of both those graduates who plan to assume obligations to comply with the conditions of the state program “Serpin”, and those who do not problematize contractual obligations related to participation in the state youth support program.

Summarizing the above, I would like to note that education throughout the world is the main tool for ensuring social justice and a channel for social mobility. Education brings the necessary stability to social development, turns economic growth into the basis for improving the quality of life of all segments of the population. It follows from this that the education system requires a more careful attitude towards the development of specific areas of investment, mechanisms for their delivery, and expected results.

A person's value priorities represent the central goals that are connected and determine all aspects of his behavior. On the other hand, values are directly influenced by everyday experience in a changing environmental and socio-political context [7; 69]. Therefore, values are a good indicator for tracking the processes of social and individual change resulting from historical, social, and personal events. In this regard, the priority of education in the value system of young people makes it possible to characterize the younger generation as a generation aimed at education. Representatives of this generation understand the importance of education in the modern world. The higher education is clearly the social lift that will allow them to succeed personally, build a career, feel confident in society, and finally “build acme-targeted strategies for self-promotion to new heights” [8; 212]. Modern education should be varied, flexible, take into account the characteristics and priorities of different groups of potential students, and of course the labor market.

References

- 1 Постникова М.И. Образование в системе ценностей молодежи / М.И. Постникова, Н.В. Чичерина // Педагогическое образование в России. — 2016. — № 2. — С. 24–29.
- 2 Кузьминов Я.И. Двенадцать решений для нового образования. Экспертно-аналитический доклад / Я.И. Кузьминов, И.Д. Фрумин. — М.: НИУ ВШЭ, 2018.

- 3 Hanushek E.A. The role of cognitive skills in economic development / E.A. Hanushek, L. Woessmann // Journal of Economic Literature. — 2008. — No.3, Vol. 46. — P.607–668.
- 4 Антонова О.Г. Социальные функции высшего образования в контексте новой образовательной парадигмы / О.Г. Антонова // Изв. высш. учеб. завед. Поволжский регион. Общественные науки. — 2018. — № 1 (45). — С. 89–98.
- 5 Николаева Е.М. Образование в обществе потребления / Е.М. Николаева // Философия образования. — 2015. — № 1. — С. 13.
- 6 Балыхин Г.А. Управление развитием образования: организационно-экономический аспект / Г.А. Балыхин. — М.: ЗАО «Изд-во “Экономика”», 2015. — 428 с.
- 7 Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В.Н. Карандашев. — СПб.: Речь, 2004. — 69 с.
- 8 Кузьмина Н.В. Акмеологические подходы к развитию фундаментального образования / Н.В. Кузьмина, В.А. Чупина, Е.Н. Жаринова // Научный диалог. — 2015. — № 11. — С. 212–228.

А.А. Бейсенова

Қазақстандық жастардың дүниетанымдық көкжиектеріндегі білім алу құндылықтары: әлеуметтік-философиялық аспект

Мақалада «Серпін-2050» Мемлекеттік бағдарламасының үміткерлері болып табылатын Қызылорда, Маңғыстау және Түркістан облыстарының 11-сынып оқушыларының қатысуымен жастардың құндылықтары жүйесіндегі жоғары білімнің рөлін және олардың «Серпін» бағдарламасына қатысуға әлеуметтік көзқарастарын анықтау тұрғысынан жүргізілген әлеуметтік зерттеу нәтижелері келтірілген. Бұл жұмыс Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған «№ АР 14971423 «Серпін» бағдарламасы бойынша оқитын студент жастарды университет кеңістігіне әлеуметтік-мәдени бейімдеу» атты постдокторлық бағдарламасы шеңберінде орындалды. Автор жоғары білім алу тек әлеуметтік құндылық қана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның әлеуметтік игіліктеріне қол жеткізу мүмкіндігі екенін растайтын әлеуметтанулық зерттеу нәтижелерін ұсынады. Ауыл жастарының білім беру таңдауына әсер ететін негізгі факторлар: білім беру грантында оқу мүмкіндігі, білім сапасы, жоғары оқу орнының беделі, жұмысқа орналасу, өз бетінше тұру мүмкіндігі. Респонденттердің пікірінше, «Серпін» бағдарламасына қатысу шарттары бойынша ақпараттың негізгі көзі достар мен таныстар болып табылады, алайда бағдарлама бойынша Солтүстік, Орталық Қазақстанның жоғарғы оқу орындарына түсу жайлы шешім мектеп мұғалімдері мен білім алушылардың ата-аналарының қатысуымен шешім қабылданады.

Кілт сөздер: жоғары білім, жастар, құндылықтар, «Серпін» мемлекеттік бағдарламасы, жоғары оқу орны, білім беру бағдарламасы.

А.А. Бейсенова

Образовательные ценности в мировоззренческих горизонтах казахстанской молодежи: социально-философский аспект

В статье представлены результаты социологического исследования, проведенного с участием обучающихся 11-х классов Кызылординской, Мангистауской и Туркестанской областей, являющихся донорами Государственной программы «Серпін-2050», на предмет определения роли высшего образования в системе ценностей молодежи и их социальных установок на участие в программе «Серпін». Данная работа выполнена в рамках постдокторской программы «№ АР14971423 — «Социокультурная адаптация студенческой молодежи, обучающейся по программе «Серпін» в университетское пространство», профинансированной Комитетом науки Министерства науки и высшего образования РК. Автором приведены результаты социологического исследования, подтверждающие, что получение высшего образования является не только социальной ценностью, но и возможностью доступа к социальным благам современного общества. Основными факторами, влияющими на образовательный выбор сельской молодежи, являются возможность обучения на образовательном гранте, качество образования, престиж вуза, трудоустройство, возможность самостоятельного проживания. По мнению респондентов, основным источником информации по условиям участия в программе «Серпін» являются друзья и знакомые, однако решение об участии принимается при взаимодействии учителей школ и родителей студентов.

Ключевые слова: высшее образование, молодежь, ценность, государственная программа «Серпін», вуз, образовательная программа.

References

- 1 Postnikova, M.I. & Chicherina, N.V. (2016). Obrazovanie v sisteme tsennosti molodezhi [Education in the value system of youth]. *Pedagogical education in Russia*, 2, 24–29 [in Russian].
- 2 Kuzminov, Ya.I. & Frumin, I.D. (2018). Dvenadsat reshenii dlia novogo obrazovaniia. Ekspertno-analiticheskii doklad [Twelve Solutions for New Education. Expert-analytical report]. Moscow: NRU HSE [in Russian].
- 3 Hanushek E.A. & Woessmann L. (2008). The role of cognitive skills in economic development. *Journal of Economic Literature*, 3, 46, 607–668.
- 4 Antonova, O.G. (2018). Sotsialnye funktsii vysshego obrazovaniia v kontekste novoi obrazovatelnoi paradigmy [Social functions of higher education in the context of a new educational paradigm]. *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii — News of higher educational institutions. Volga region. Social Sciences*, 1(45), 89–98 [in Russian].
- 5 Nikolaeva, E.M. (2015). Obrazovanie v obshchestve potrebleniia [Education in the consumer society]. *Filosofia obrazovaniia — Philosophy of Education*, 1, 13 [in Russian].
- 6 Balykhin, G.A. (2015). Upravlenie razvitiem obrazovaniia: organizatsionno-ekonomicheskii aspekt [Education development management: organizational and economic aspect]. Moscow: ZAO «Izdatelstvo “Ekonomika”» [in Russian].
- 7 Karandashev, V.N. (2004). Metodika Shvartsa dlia izucheniia tsennosti lichnosti: kontseptsii i metodicheskoe rukovodstvo [Schwartz Methodology for the Study of Personal Values: Concept and Methodological Guide]. Saint Petersburg: Rech [in Russian].
- 8 Kuz'mina, N.V., Chupina, V.A. & Zharinova, Ye.N. (2015). Akmeologicheskie podkhody k razvitiu fundamentalnogo obrazovaniia. *Nauchnyi dialog — Scientific dialogue*, 11, 212–228 [in Russian].

K.Zh. Issabek*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: kanat.issabek@alumni.nu.edu.kz)*

MacIntyre's Virtue Ethics: Philosophical Interpretation

This article provides a philosophical interpretation of MacIntyre's Virtue Ethics. Through a close analysis of key concepts such as telos, narrative unity, and the cultivation of virtues, the article aims to provide a comprehensive understanding of MacIntyre's ethical framework. Drawing on historical and interdisciplinary research, the article investigates the intellectual influences and historical context that shaped MacIntyre's Virtue Ethics, including his debt to Aristotle's Virtue Ethics. The article explores the similarities and differences between MacIntyre's Virtue Ethics and other ethical theories such as consequentialism and deontology. In particular, it highlights the unique features of MacIntyre's approach, including the emphasis on narrative unity and the importance of social practices. Further, the article examines the relevance of MacIntyre's Virtue Ethics in addressing pressing ethical challenges facing modern society. It argues that the cultivation of virtues and the emphasis on narrative unity can provide a framework for ethical decision-making in a world full of competing values and interests. Overall, this article offers a comprehensive and nuanced interpretation of MacIntyre's Virtue Ethics, demonstrating its continued relevance in the field of ethics and its potential for guiding individuals and communities towards a more ethical and meaningful existence.

Keywords: Virtue Ethics, telos, narrative unity, virtues, ethical theories, social practices, ethical decision-making, modern society, competing values, ethical challenges, philosophical interpretation.

Introduction

In the modern world, ethical considerations are increasingly important in many aspects of our lives. From business practices to healthcare decisions, ethical questions arise on a daily basis. With advances in technology and globalization, ethical concerns have become more complex and interdependent, creating a pressing need for a comprehensive and practical understanding of ethics. In addition, events such as the global pandemic, climate change, and social justice movements have brought ethical issues to the forefront of public discourse, highlighting the urgent need for ethical frameworks and guidelines. As such, it is crucial to recognize the actuality and significance of ethics in the modern world. Especially, Virtue ethics is an important and relevant ethical theory in the modern world, particularly in the context of contemporary moral challenges. While some ethical theories focus on rules and consequences, virtue ethics emphasizes the cultivation of character and the development of virtues such as honesty, courage, compassion, and empathy. In a world where social and environmental issues are increasingly complex and interconnected, the development of virtuous behaviour is critical in addressing ethical concerns. One way in which virtue ethics is particularly relevant in the modern world is in its emphasis on community and social connections. Virtue ethics recognizes that virtues are not just individual traits, but are developed and practiced in the context of social relationships and traditions. This can be particularly important in a world where issues of social justice, inequality, and polarization are pressing concerns. Virtue ethics emphasizes the importance of developing empathy, compassion, and a sense of social responsibility, which can help individuals to navigate complex social dynamics and to promote social harmony and justice. In addition, virtue ethics can be helpful in addressing contemporary environmental challenges. Virtue ethics emphasizes the importance of developing a sense of responsibility and respect for the natural world, which can be particularly important in a world facing issues such as climate change, environmental degradation, and biodiversity loss. By cultivating virtues such as stewardship, respect, and responsibility, individuals and communities can work towards a more sustainable and just relationship with the natural world.

MacIntyre's Virtue Ethics is a prominent and influential ethical theory that has gained significant attention in contemporary moral philosophy. First introduced by philosopher Alasdair MacIntyre in his book "After Virtue" in 1981, this ethical theory is based on the idea that moral action should be guided by the cultivation and practice of virtues [1]. MacIntyre argues that virtues are not just individual character traits, but ra-

---

* Corresponding author's e-mail: kanat.issabek@alumni.nu.edu.kz

ther they are embedded in social practices and traditions. The theory has sparked numerous debates and discussions among scholars and has contributed to the development of contemporary virtue ethics. This article aims to explore and interpret the key components of MacIntyre's Virtue Ethics and its application to contemporary moral issues, in addition to critically evaluating its strengths and weaknesses. Also, this article seeks to contribute to ongoing discussions about the importance of virtue ethics in contemporary moral philosophy, and to demonstrate the continued relevance of MacIntyre's Virtue Ethics in guiding moral action in a complex and interconnected world.

Methodology and research methods

Given the interdisciplinary nature of ethical inquiry, a variety of research methods and methodologies can be used to explore MacIntyre's Virtue Ethics. This section outlines some possible approaches to conducting interdisciplinary research on this topic.

One approach is to use a philosophical methodology, which involves analyzing and interpreting key concepts in MacIntyre's Virtue Ethics. This could involve close readings of his writings, as well as analysis of the works of other philosophers who have engaged with his ideas. Philosophical analysis can help to clarify key concepts and to identify areas of disagreement or ambiguity, as well as to develop new insights and interpretations of MacIntyre's Virtue Ethics. Another approach is to use a historical methodology, which involves investigating the historical context and intellectual influences that shaped MacIntyre's Virtue Ethics. This could involve examining the historical development of virtue ethics, as well as exploring the broader cultural and intellectual context in which MacIntyre was writing [1]. Historical analysis can help to situate MacIntyre's ideas within a broader intellectual tradition and to identify the historical and cultural factors that have influenced the development of virtue ethics.

There are different philosophers who have commented on MacIntyre's virtue ethics, some agreeing with his framework, while others have raised critiques and concerns. Philosopher Martha Nussbaum has praised MacIntyre's emphasis on the cultivation of virtues and the importance of social practices. However, she has also criticized his approach as being too focused on tradition and community, at the expense of individual agency and autonomy. Philosopher Alasdair MacIntyre himself has acknowledged the influence of Aristotle on his virtue ethics, and his work can be seen as a modern interpretation of Aristotle's approach [2]. However, MacIntyre has also developed his own unique framework, emphasizing the importance of narrative unity and the role of social practices in cultivating virtues. Philosopher Charles Taylor has also praised MacIntyre's emphasis on narrative unity and the importance of tradition in ethical decision-making. However, he has raised concerns about the potential for MacIntyre's approach to become too rigid and dogmatic. Philosopher Bernard Williams has been critical of MacIntyre's emphasis on tradition and community, arguing that it may lead to a loss of individual freedom and autonomy. Overall, there is a range of views on MacIntyre's virtue ethics among philosophers, reflecting the ongoing debate and discussion in the field of ethics. While there is not complete agreement on all aspects of his framework, MacIntyre's ideas have continued to stimulate thought and discussion in the field of ethics.

Furthermore, Interdisciplinary research on MacIntyre's Virtue Ethics is essential for developing a comprehensive understanding of the theory and its practical implications in various cultural and social contexts. This approach combines knowledge and methods from different disciplines, such as philosophy, psychology, sociology, anthropology, and history, to gain a holistic understanding of virtues, character development, and ethical behavior. By integrating insights from multiple disciplines, interdisciplinary research can explore how virtues are shaped by cultural and environmental factors, how they contribute to ethical decision-making and behavior, and how they can be cultivated and applied in organizational and institutional contexts. Additionally, interdisciplinary research can contribute to the development of practical strategies for promoting virtues and ethical behavior in contemporary society. Overall, interdisciplinary research on MacIntyre's Virtue Ethics would require a holistic and nuanced approach that integrates insights from multiple disciplines and perspectives and it is essential for advancing our understanding of MacIntyre's Virtue Ethics and its relevance in addressing pressing ethical challenges facing modern society. Such research could contribute to a deeper understanding of the nature and practical implications of virtues, and how they can be cultivated and applied in various contexts to address contemporary ethical challenges. Particularly, in this article, I will use MacIntyre's book "After Virtue" as a primary source to interpret his views on moral philosophy. MacIntyre's work emphasizes the importance of virtues and the role they play in ethical decision-making and behavior. By analyzing MacIntyre's ideas on the nature of virtues and how they relate to moral philosophy, I will explore his argument that contemporary moral discourse is fragmented and lacks a coherent framework for ad-

dressing ethical issues. Additionally, I will examine MacIntyre's critique of Enlightenment rationalism and its impact on moral philosophy, as well as his proposal for a new approach to ethics based on the recovery of virtue ethics. Through this analysis, I will offer insights into the relevance of MacIntyre's work for contemporary debates in moral philosophy and its potential for informing practical strategies for promoting virtues and ethical behavior in different cultural and social contexts [3].

Discussion

Interpreting MacIntyre's "After Virtue" it is a seminal work in the field of virtue ethics, which offers a critique of modern moral philosophy and proposes a new approach based on Aristotelian ethics. Here are some of the key concepts in MacIntyre's Virtue Ethics from his book "After Virtue":

- **Virtue:** For MacIntyre, virtues are habits or dispositions that enable individuals to act in accordance with their telos or purpose. Virtues are acquired through practice and are essential for living a good life. They are not individualistic traits but are embedded in social practices and traditions.
- **Telos:** The telos is the end or goal of human life, which is to achieve eudaimonia or flourishing. This goal can only be attained through the development and exercise of virtues, which enable individuals to fulfill their potential and realize their human nature.
- **Narrative unity:** MacIntyre argues that a key feature of virtue ethics is the idea of narrative unity, which involves the integration of individual actions and choices into a coherent and meaningful life story. The pursuit of virtues and the achievement of eudaimonia require individuals to see their lives as part of a larger narrative that is shaped by social practices and traditions.
- **Practice:** Virtues are acquired through practice, which involves engaging in social practices and traditions that embody the values and ideals of a particular community. Through practice, individuals learn the norms and values of their community and acquire the virtues necessary for ethical action.
- **Moral agency:** Moral agency refers to the capacity of individuals to make ethical decisions and act in accordance with their moral beliefs. Moral agency is dependent on the development of virtues and the ability to see one's life as part of a larger narrative [1].

From a modern perspective, MacIntyre's Virtue Ethics can be interpreted as offering a valuable alternative to the dominant approaches in contemporary moral philosophy. One key feature of MacIntyre's Virtue Ethics that remains relevant today is its emphasis on the importance of virtues for ethical decision-making and behavior. In a world where ethical dilemmas and challenges are becoming increasingly complex, MacIntyre's Virtue Ethics provides a framework for understanding how virtues can help individuals navigate these challenges and make ethical decisions. Another aspect of MacIntyre's Virtue Ethics that resonates with modern perspectives is its focus on social practices and traditions as a key source of moral knowledge and guidance. In a world that is becoming increasingly diverse and fragmented, MacIntyre's emphasis on the importance of social practices and traditions can help individuals to navigate different cultural and social contexts and develop a more nuanced and contextualized understanding of ethics.

Also, MacIntyre's emphasis on narrative unity can also be interpreted as offering a valuable perspective from a modern perspective. In a world where individuals are often disconnected from their communities and struggle to find meaning and purpose, MacIntyre's focus on narrative unity can help individuals to see their lives as part of a larger story and find meaning in the pursuit of virtues and the achievement of eudaimonia. MacIntyre's Virtue Ethics offers a compelling framework for ethical decision-making and behavior that remains relevant and valuable from a modern perspective. By recovering the virtues and practices of classical ethics, MacIntyre's approach can help individuals to navigate the complex ethical challenges of contemporary society and cultivate a more meaningful and fulfilling life.

Philosophical analysis of MacIntyre's Virtue Ethics

MacIntyre's Virtue Ethics is a complex and multifaceted ethical theory that draws on the works of classical philosophers such as Aristotle and Aquinas. At its core, MacIntyre's Virtue Ethics emphasizes the importance of virtues, telos, narrative unity, practice, and moral agency in ethical decision-making and behavior. Philosophical analysis of MacIntyre's Virtue Ethics can be undertaken from several perspectives.

Firstly, a paper will analyze MacIntyre's notion of virtues and its relevance to ethical decision-making. The analysis focuses on the nature of virtues, how they are acquired, and how they function in ethical reasoning. This analysis will also explore the relationship between virtues and vices, and how virtues can help individuals overcome ethical dilemmas. MacIntyre argues that virtues are habits or dispositions that enable individuals to act in accordance with their telos, or purpose in life. Virtues are developed through practice and are part of a broader moral tradition that provides guidance for ethical decision-making [4].

One key relevance of virtues to ethical decision-making is that they provide a moral compass for individuals. Virtues such as honesty, compassion, and courage guide individuals in their ethical decision-making by helping them to discern what is morally right and wrong. These virtues are not absolute, but rather context-dependent, which means that their application may vary depending on the situation. Moreover, virtues are not only concerned with individual behavior but also with the development of virtuous communities. MacIntyre argues that virtues are embedded in social practices and traditions, which provide a context for the development and expression of virtues. In this sense, virtues are not only individual dispositions but also reflect broader cultural and social values. Another relevance of virtues to ethical decision-making is that they provide a framework for moral education. Virtues are not innate but rather developed through practice and habituation. MacIntyre argues that individuals need to be educated in virtues from an early age to cultivate ethical behavior. This education involves not only the transmission of moral values but also the cultivation of practices that enable individuals to develop virtues. Finally, virtues provide a framework for moral reasoning that goes beyond rules and principles. MacIntyre argues that ethical decision-making requires a practical wisdom that is developed through the cultivation of virtues. This practical wisdom enables individuals to discern what is morally right and wrong in complex and context-dependent situations [5]. It means, MacIntyre's notion of virtues is relevant to ethical decision-making as it provides a moral compass, a framework for moral education, and a practical wisdom that goes beyond rules and principles. Virtues reflect not only individual dispositions but also broader cultural and social values, and their development is embedded in social practices and traditions.

Secondly, as a philosophical analysis of MacIntyre's Virtue Ethics this paper will examine his notion of *telos* and its relevance to ethics. This analysis will focus on the relationship between *telos*, *eudaimonia*, and virtues, and how these concepts are interconnected in ethical decision-making. The analysis will also try to explore how the notion of *telos* can be applied to contemporary ethical challenges.

MacIntyre's Virtue Ethics is centered on the concept of *telos*, which refers to an individual's purpose or goal in life. MacIntyre argues that ethical decision-making is contingent upon an individual's ability to understand and act in accordance with their *telos*. According to MacIntyre, the development of virtues is essential in enabling individuals to act in accordance with their *telos*. Virtues are habits or dispositions that enable individuals to develop the capacity to act in a way that is consistent with their purpose in life. These virtues are cultivated through practice, and their development is deeply embedded in social and cultural practices. The relevance of *telos* and virtues to ethics is twofold. First, the concept of *telos* provides a framework for understanding the purpose of human life and the values that should guide ethical decision-making. For MacIntyre, ethical decision-making is not based on abstract principles or rules, but rather on an understanding of one's own *telos* and how that relates to the broader social and cultural context. Second, the cultivation of virtues is central to ethical decision-making as it enables individuals to act in a way that is consistent with their *telos*. Virtues provide a practical framework for ethical decision-making that is grounded in lived experiences and social practices. Through the cultivation of virtues, individuals develop the capacity to act in a way that reflects their own *telos*, as well as the values and traditions of their community.

As it stands, MacIntyre's Virtue Ethics is a philosophical approach to ethics that is grounded in the concept of *telos* and the development of virtues. The relevance of *telos* and virtues to ethics lies in their ability to provide a framework for ethical decision-making that is grounded in lived experiences, social practices, and cultural traditions. By understanding and cultivating virtues, individuals are better equipped to act in a way that is consistent with their own *telos* and the broader values of their community [2].

Thirdly, a philosophical analysis of MacIntyre's Virtue Ethics will examine the importance of narrative unity and its relationship to ethics. This analysis will help to explore the role of narrative in ethical decision-making, how individuals can develop a coherent life story through the pursuit of virtues, and how narrative can help individuals navigate ethical dilemmas.

MacIntyre's Virtue Ethics emphasizes the importance of narrative unity, which refers to the idea that an individual's life is a story that should have a coherent and meaningful structure. According to MacIntyre, ethical decision-making is closely related to the ability to construct a narrative unity in one's life. The relationship between narrative unity and ethics lies in the fact that a coherent and meaningful narrative allows individuals to understand their *telos* and the virtues they need to cultivate to achieve it. A narrative unity provides a framework for making sense of the events and experiences that shape one's life and provides a sense of direction and purpose. Moreover, MacIntyre argues that ethical decision-making requires an understanding of one's social and cultural context, and narrative unity provides a way of relating to that context. The stories and traditions of one's community help to shape one's *telos* and the virtues that are needed to achieve

it. The importance of narrative unity to ethics is also reflected in the way that moral disagreements are resolved. According to MacIntyre, moral disagreements are ultimately resolved by the narrative traditions that are shared by a community. By engaging in dialogues and debates within the context of a shared narrative tradition, individuals can arrive at a more coherent and meaningful understanding of ethical issues.

Lastly, MacIntyre's Virtue Ethics emphasizes the importance of narrative unity and its relationship to ethics. Narrative unity provides a framework for understanding one's telos, cultivating virtues, and making sense of one's social and cultural context. By recognizing the importance of narrative unity, individuals can develop a more meaningful and coherent approach to ethical decision-making, while also contributing to the shared narrative traditions of their community [6].

So, a philosophical analysis of MacIntyre's Virtue Ethics will examine its relationship to other ethical theories, such as consequentialism and deontology. This analysis will explore the similarities and differences between these ethical theories, and how they can complement or challenge each other in ethical decision-making.

MacIntyre's Virtue Ethics is a philosophical approach to ethics that emphasizes the cultivation of virtues and the development of a coherent narrative unity as essential components of ethical decision-making. When compared to other ethical theories such as consequentialism and deontology, Virtue Ethics offers a unique perspective on the nature of ethics and the role of individuals in ethical decision-making. Consequentialism, for example, is an ethical theory that evaluates the morality of actions based on their consequences. In contrast, Virtue Ethics is not concerned with evaluating the morality of specific actions, but rather with cultivating the character of the individual who performs those actions. Virtue Ethics emphasizes the importance of developing virtues such as courage, justice, and compassion, which are essential to living a good life and achieving one's telos. Deontology, on the other hand, is an ethical theory that emphasizes the importance of duty and the principles that guide ethical decision-making. In contrast, Virtue Ethics emphasizes the importance of cultivating virtues and the role of social and cultural practices in shaping ethical decision-making. While deontological ethics focuses on principles, Virtue Ethics emphasizes the cultivation of character and the importance of social and cultural context in shaping ethical decision-making. However, it is important to note that these ethical theories are not necessarily incompatible with each other. MacIntyre's Virtue Ethics can be seen as complementing consequentialist and deontological approaches by providing a broader perspective on the nature of ethics and the role of individuals in ethical decision-making.

Furthermore, MacIntyre criticizes modern moral theories that were discussed above. His criticism of modern moral philosophy centers on the idea that it has lost its way, having abandoned the Aristotelian concept of the telos, or purpose, of human life. He argues that without an understanding of the telos, moral philosophy has become a fragmented discipline that is unable to provide a coherent framework for ethical decision-making. He also critiques the individualistic nature of modern moral philosophy, which he sees as promoting a kind of moral relativism that fails to recognize the importance of tradition, community, and the cultivation of virtues. In MacIntyre's view, modern moral philosophy has become overly concerned with abstract principles and rules, neglecting the importance of character and practical wisdom in ethical decision-making. His criticism can be seen as a call to return to a more holistic and practical approach to ethics, one that recognizes the importance of virtue and community in shaping our moral lives [1]. Therefore, MacIntyre's Virtue Ethics offers a unique perspective on the nature of ethics that emphasizes the cultivation of virtues and the development of a coherent narrative unity. While it differs from consequentialist and deontological approaches, it can be seen as complementary to these theories by offering a broader perspective on the role of individuals in ethical decision-making [7].

So, the philosophical analysis of MacIntyre suggests that his "Virtue Ethics" offers a compelling framework for ethical decision-making and behavior that remains relevant and valuable from a modern perspective. By recovering the virtues and practices of classical ethics, MacIntyre's approach can help individuals to navigate the complex ethical challenges of contemporary society and cultivate a more meaningful and fulfilling life.

Historical context and intellectual influences of MacIntyre's Virtue Ethics

To better understand the origins and intellectual influences that shaped MacIntyre's Virtue Ethics, it is important to investigate the historical context in which it emerged and the thinkers who influenced MacIntyre's ideas. MacIntyre's Virtue Ethics emerged in the 1980s, at a time when there was a growing interest in ethics and moral philosophy. The dominant ethical theories of the time were consequentialism and deontology, which emphasized the morality of actions and the principles that guide ethical decision-making. Mac-

Intyre's Virtue Ethics represented a departure from these theories, as it emphasized the importance of cultivating virtues and the role of narrative unity in shaping ethical decision-making [8].

One of the key intellectual influences on MacIntyre's Virtue Ethics was Aristotle's Nicomachean Ethics, which emphasized the importance of cultivating virtues such as courage, justice, and wisdom in order to live a good life. MacIntyre drew on Aristotle's insights to argue that virtues are not merely individual character traits, but are embedded in social and cultural practices. MacIntyre's emphasis on the importance of narrative unity can also be traced back to Aristotle's emphasis on the importance of a coherent life plan in achieving eudaimonia, or human flourishing. However, there are also some differences between the two approaches [9].

One similarity between MacIntyre's and Aristotle's virtue ethics is the emphasis on the cultivation of virtues. Both philosophers argue that virtues are not merely individual character traits, but are embedded in social and cultural practices. They also agree that virtues are essential components of ethical decision-making. Another similarity is the emphasis on the importance of practical wisdom, or phronesis. Both philosophers argue that practical wisdom is necessary for the cultivation of virtues and for making good ethical decisions. They also agree that practical wisdom is not merely a matter of following rules or principles, but requires a deep understanding of the particular circumstances of a situation.

However, there are also some differences between MacIntyre's and Aristotle's virtue ethics. One difference is the emphasis on narrative unity in MacIntyre's approach. MacIntyre argues that ethical decision-making requires a coherent life plan, or narrative unity, that provides a framework for understanding one's actions and choices. Aristotle, on the other hand, does not emphasize the importance of narrative unity to the same degree. Another difference is the role of emotions and sentiments in MacIntyre's approach. MacIntyre argues that virtues are not merely cognitive or rational, but are embodied in our emotions and sentiments. Aristotle also recognizes the importance of emotions in ethical decision-making, but does not emphasize their role to the same degree as MacIntyre [10]. It explains that while MacIntyre's virtue ethics is heavily influenced by Aristotle's virtue ethics, there are also some differences between the two approaches. MacIntyre emphasizes the importance of narrative unity and the role of emotions and sentiments in ethical decision-making to a greater extent than Aristotle. Despite these differences, both philosophers agree on the importance of the cultivation of virtues and the role of practical wisdom in ethical decision-making.

Another key influence on MacIntyre's Virtue Ethics was the Scottish Enlightenment philosopher David Hume. Hume argued that reason alone cannot motivate action, and that our moral judgments are based on emotions and sentiments. MacIntyre drew on Hume's insights to argue that virtues are not merely cognitive or rational, but are embodied in our emotions and sentiments. MacIntyre was also influenced by the Catholic intellectual tradition, particularly the work of Thomas Aquinas. Aquinas emphasized the importance of virtues such as prudence, justice, and temperance in achieving moral excellence. MacIntyre drew on Aquinas's insights to argue that virtues are not merely individual character traits, but are embedded in social and cultural practices [2].

So, the analysis of the historical context and intellectual influences of MacIntyre's Virtue Ethics suggests that it is a philosophical theory that emerged in the context of growing interest in ethics and moral philosophy in the 1980s. MacIntyre drew on the ideas of thinkers such as Aristotle, Hume, and Aquinas to argue that virtues are essential components of ethical decision-making and that they are embedded in social and cultural practices. By investigating the historical context and intellectual influences that shaped MacIntyre's Virtue Ethics, we can gain a deeper understanding of the theory and its significance for contemporary ethical discourse.

MacIntyre's Virtue Ethics and criticism it faces

MacIntyre's virtue ethics has faced criticism from various philosophical perspectives. One criticism argues that his focus on tradition and community places too much emphasis on the past and ignores the potential for progress and change. However, MacIntyre's response to this criticism is that traditions are not static but evolve over time through critical reflection and revision. He contends that this process of revision allows for the incorporation of new insights and perspectives while preserving the valuable aspects of the tradition. Another criticism is that MacIntyre's emphasis on virtues as a means of ethical decision-making ignores the importance of moral principles and rules. In response, MacIntyre argues that virtues are not opposed to principles and rules but rather are the embodiment of them in practical action. He contends that virtues enable us to apply moral principles and rules in concrete situations and to recognize when they may need to be revised in light of new circumstances [11]. Therefore, even though MacIntyre's virtue ethics may face criticism, his

responses highlight the importance of a nuanced and practical approach to ethics that values both tradition and progress, as well as virtues and principles.

MacIntyre's Virtue Ethics and ethical challenges facing modern society

MacIntyre's virtue ethics provides a useful framework for addressing pressing ethical challenges facing modern society. One key aspect of his approach is the emphasis on the cultivation of virtues, which can help individuals and communities develop the character traits necessary for ethical decision-making. In a world where there are many competing values and interests, cultivating virtues such as courage, justice, and compassion can help individuals navigate complex ethical dilemmas.

Another important aspect of MacIntyre's approach is his emphasis on the importance of narrative unity. In a world where many people experience a sense of fragmentation and disconnection, creating a coherent life plan that provides a framework for ethical decision-making can be particularly valuable. This can involve reflecting on one's personal history and experiences, as well as considering how one's actions fit into a larger social and cultural context [5].

MacIntyre's virtue ethics can also be helpful in addressing some of the ethical challenges associated with globalization and multiculturalism. By emphasizing the importance of social and cultural practices, MacIntyre's approach recognizes the diversity of ethical perspectives and traditions that exist in the world. This can help individuals and communities engage in meaningful dialogue and collaboration, while still recognizing and respecting their differences [8].

Overall, MacIntyre's virtue ethics provides a robust framework for addressing many of the ethical challenges facing modern society. By emphasizing the cultivation of virtues, the importance of narrative unity, and the value of social and cultural practices, this approach can help individuals and communities navigate complex ethical dilemmas and work towards a more just and flourishing society.

Conclusions

In conclusion, this article has examined MacIntyre's Virtue Ethics through a philosophical lens. By analyzing key concepts such as telos, narrative unity, and the cultivation of virtues, we have gained a deeper understanding of MacIntyre's ethical framework and its relevance in the modern world. We have also explored the similarities and differences between MacIntyre's Virtue Ethics and other ethical theories such as consequentialism and deontology. Through historical and interdisciplinary research, we have investigated the intellectual influences and historical context that shaped MacIntyre's Virtue Ethics. We have seen how MacIntyre draws from Aristotle's Virtue Ethics while also introducing new concepts such as the importance of narrative unity and social practices. Finally, we have explored the relevance of MacIntyre's Virtue Ethics in addressing pressing ethical challenges facing modern society. We have seen how the cultivation of virtues and the emphasis on narrative unity can provide a framework for ethical decision-making in a world full of competing values and interests. Overall, this article has provided a comprehensive and nuanced interpretation of MacIntyre's Virtue Ethics, demonstrating its continued relevance in the field of ethics and its potential for guiding individuals and communities towards a more ethical and meaningful existence.

References

- 1 MacIntyre, A. (2013). *After virtue*. A&C Black
- 2 Nussbaum, M.C. (1999). Virtue ethics: A misleading category? *The Journal of Ethics*, 3, 163-201.
- 3 Taylor, C. (1994). *Justice after virtue*.
- 4 Williams, B. (2010). Truth and truthfulness. In *Truth and Truthfulness*. Princeton University Press.
- 5 Foot, P. (1997). Virtues and vices. *Virtue ethics*, 163-177.
- 6 Sandel, M.J. (2011). *Justice: What's the right thing to do*. BUL Rev., 91, 1303. Chicago
- 7 Porter, J. (2016). *Justice as a Virtue: A Thomistic Perspective*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- 8 Stout, J. (1989). *Homeward bound: MacIntyre on liberal society and the history of ethics*.
- 9 Harrington, D.J. & Keenan, J.F. (2002). *Jesus and virtue ethics: Building bridges between New Testament studies and moral theology*. Rowman & Littlefield.
- 10 Crisp, R. (Ed.). (2014). *Aristotle: Nicomachean Ethics*. Cambridge University Press.
- 11 Lutz, C.S. (2009). *Tradition in the ethics of Alasdair MacIntyre: Relativism, Thomism, and philosophy*. Rowman & Littlefield.

Қ.Ж. Исабек

Макинтайрдың «Ізгілік этикасы»: философиялық интерпретация

Мақалада Макинтайрдың «Ізгілік этикасы» атты философиялық түсіндірмесі «телос», «баяндау бірлігі» және «ізгі қасиеттерді тәрбиелеу» сияқты негізгі ұғымдарды мұқият талдау арқылы берілген. Сонымен қатар мақала Макинтайрдың этикалық шеңберін жан-жақты түсінуге арналған. Тарихи және пәнаралық зерттеулерге сүйене отырып, автор Макинтайрдың ізгілік этикасын қалыптастырған интеллектуалды әсер мен тарихи контексті, оның ішінде Аристотельдің ізгілік этикасындағы парызын зерттеген. Макинтайрдың ізгілік этикасы мен «консеквенциализм» және «деонтология» сияқты басқа этикалық теориялардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары зерделенген. Атап айтқанда, ол Макинтайр тәсілінің ерекше ерекшеліктерін атап өткен, оның ішінде баяндау бірлігі мен әлеуметтік тәжірибенің маңыздылығына баса назар аударған. Сонымен бірге қазіргі қоғам алдында тұрған өзекті этикалық мәселелерді шешуде Макинтайрдың «Ізгілік этикасының» өзектілігі зерттелген. Кітапта ізгіліктерді дамыту және баяндау бірлігіне баса назар аудару бәсекелес құндылықтар мен мүдделерге толы әлемде этикалық шешімдер қабылдауға негіз бола алады деп тұжырымдайды. Тұтастай алғанда, осы мақала Макинтайрдың ізгілік этикасының ерекшелігін жан-жақты және жете түсіндіруді ұсынған, оның этика саласындағы тұрақты өзектілігін және жеке адамдар мен қауымдастықтарды этикалық және мағыналы өмір сүруге бағыттау әлеуетін көрсетеді.

Кілт сөздер: «Ізгілік этикасы», телос, баяндау бірлігі, ізгілік, этикалық теориялар, әлеуметтік тәжірибелер, этикалық шешім қабылдау, қазіргі қоғам, бәсекелес құндылықтар, этикалық қиындықтар, философиялық интерпретация.

К.Ж. Исабек

«Этика добродетелей» Макинтайра: философская интерпретация

В статье представлена философская интерпретация «Этики добродетелей» Макинтайра путем тщательного анализа ключевых понятий, таких как «телос», «повествовательное единство» и «культивирование добродетелей». Статья призвана дать всестороннее понимание этических рамок Макинтайра. Опираясь на исторические и междисциплинарные исследования, автор изучил интеллектуальное влияние и исторический контекст, которые сформировали этику добродетелей Макинтайра, включая его долг перед этикой добродетелей Аристотеля. Исследовал сходства и различия между этикой добродетелей Макинтайра и другими этическими теориями, такими как «консеквенциализм» и «деонтология». В частности, он подчеркнул уникальные особенности подхода Макинтайра, в том числе акцент был сделан на повествовательном единстве и важности социальных практик. Кроме того, исследована актуальность «Этики добродетелей» Макинтайра в решении насущных этических проблем, стоящих перед современным обществом. В книге утверждается, что культивирование добродетелей и акцент на единстве повествования могут обеспечить основу для принятия этических решений в мире, полном конкурирующих ценностей и интересов. В целом, настоящая статья предлагает всестороннюю и нюансированную интерпретацию этики добродетелей Макинтайра, демонстрируя ее постоянную актуальность в области этики и ее потенциал для направления отдельных лиц и сообществ к более этичному и осмысленному существованию.

Ключевые слова: «Этика добродетелей», телос, нарративное единство, добродетель, этические теории, социальные практики, принятие этических решений, современное общество, конкурирующие ценности, этические вызовы, философская интерпретация.

Г.С. Касбаева^{1*}, Бюлент Шенай², Р.А. Кемербай¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Улудаг университеті, Бурса, Түркия

(E-mail: gkasbaeva@mail.ru, bshanay@uludag.edu.tr, ra2030@mail.ru)

Мәдениеттегі менеджмент және халықаралық мәдени кеңістікке интеграциялану

Мақалада мәдениеттегі менеджмент және халықаралық мәдени кеңістікте интеграциялану мәселесі бойынша ғылыми және тәжірибелік зерттеу жұмыстары қарастырылған. Қазіргі жаһандану заманында ұлттар мен елдер арасындағы достық пен сыйластық, өзара ынтымақтастық жолға қойылып, ең алдымен, мәдени байланыстарды білім арқылы орнатып, мәдени қарым-қатынастың тамырын тереңдету маңызды қадамдардың бірі. Мәдениеттердің заманауи интеграциялануы барысында қалыптасатын жаһанданған мәдениеттің негізгі сипаттары ретінде осы мәселені зерттеушілер мәдениет құбылыстары мен феномендерін қамтитын белгілі бір кеңістіктегі масштабты қарастырады. Жаһандану жағдайындағы қазақстандық мәдениет менеджментінің сәтті интеграциялық процестерге енуі үшін арнайы стратегиялық қадамдар анықталып, мемлекеттік деңгейде тиісті нормативті-құқықтық шаралар қабылдануы маңызды. Мақаланың басты мақсаты мәдениеттегі менеджмент және халықаралық мәдени кеңістікке интеграцияланудың әсерін, әрі маңыздылығын жеткізу. Кез келген мемлекет өз кезегінде өздеріне тиесілі құндылықтарды қорғауға үлкен назар аударады, себебі мемлекеттік тұрғыдан басқа институттардың дәл осы мәселелерді шешуге деген құзырының жоқ екендігін түсінеді. Келешек бүгіннен құралатынын ескерсек, осы саланың қарқын алуы біздің қолымызда, ал тиімді басқару өз кезегінде болашақта елді рухани тұрғыдан бекітіп қана қоймай, экономикалық қазынасы ретінде ілгері жүруімізге түрткі болатын, әділетті Қазақстанды құрайтын бірден бір құралы екенін анықтаймыз. Мәдениеттегі менеджмент саласының басты құзыреті республика көлемінде мәдени іс-шаралар жоспарын ұйымдастырып қана қоймай, мәдени құндылықтарды насихаттауы заңды құбылыс.

Кілт сөздер: Қазақстан, халықаралық мәдениет, мәдени кеңістік, жаһандану, интеграция, менеджмент, ұлт, өркениет.

Kipicne

Жаһандану аясында жер бетіндегі өркениеттің барлығы дерлік ерекше бір интеграциялық процессті басынан өткеруде. Мұндай интеграциялану бір жағынан жақсылықтың нышаны болғанымен, өз кезегінде болашақ ұрпақтың санасын улап, ұлттық бірегейлігін жоюы мүмкін. Осындай алып процесстің өтуі барысында жекелеген мәдениет жүйелері бірінен-бірі үйреніп, бірінен-бірі жақсысын алуға ұмтылып жатқаны да белгілі. Бұл — өркениеттер мен мәдениеттер интеграциясы. Бұл — заман талабы!

Барлық қоғамда мәдениет жүйесі қоғамдағы басқа жүйелерден тысқары өмір сүре алмайды. Әрбір ұлттың мәдениеті ұлттық салт-дәстүрмен, әдебиетімен, тарихымен өріле қалыптасатыны белгілі. Яғни, мәдениеттер интеграциясы мәдениеттердің бір-бірімен жай ғана біріге салған қосындысы деп түсінбеу керек. Жалпы мәдениет жүйесі ерекше бейімделу мен иілу, бірақ сынбау, басқа мәдениетпен қосылу, бірақ жұтылып кетпеу қасиетіне ие болып келетін айрықша жүйе ретінде танылады. Бұл қасиеттер ұлттық мәдениеттің интеграциялану барысында өзіне тән өзгерістерге ие болып, қазақы мәдени жүйенің одан әрі байи түсуін қамтамасыз ететін қуаты бар асыл құндылықтар.

Менеджмент процесінде, мәдениет саласын басқаруда интеграциялық процестер үлкен орын алатыны белгілі. Интеграция — дегеніміз жекелеген жүйелердің, элементтердің, компоненттердің өзара келісе, үйлесе отырып белгілі бір форманың аясына енуді білдіреді. Мәдениет интеграциясы — мәдениеттердің қарапайым қосындысы деуге келмейтін ерекше болмыс. Онда телекоммуникациялық инфрақұрылымның, көлік құралдарының және басқа факторлардың өсуі мен дамуының әсерінен мәдениеттердің, экономика мен экономикалық қызмет түрлерінің жақындасуы, өзара ену процесі жүріп жатады [1; 258]. Мәдениеттегі интеграция мәдениеттер диалогы, яғни бұл бір мәдениеттің адамдары өз мәдениетін сақтай отырып, басқа мәдениетті қабылдауы десе де болады.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gkasbaeva@mail.ru

Бір жағынан жаһандану мен интеграцияның ұғымдық мағынасын қарастырғанда синонимдер іспеттес. Бұндай ұстаным әсіресе жаһанданушыларға (саяси саладағы) тән, өйткені олар жаһандануды біртұтас объективті және тұрақты процесс ретінде көреді. Екінші жағынан жаһандануды интеграцияға қарама-қарсы, яғни экономикалық, мәдени сала көмегімен танылған процесс ретінде көреміз. Бірінші жағдайда кейбір қоғам өкілдері жаһандануды адамзат үшін игілікті десе, екіншісінде қоғамға әкелетін XXI ғасырдың індеті деп те жүр. Қазіргі қоғам алдында осы екі мәселені оңтайлы шешу үшін жоғарыда аталған процестерді дербестіктен айырмай, оларды біріктіру арқылы өзара байланыстырып, үйлестіруге ұмтылғанмыз жөн.

Зерттеу әдістері

Мәдениет пен жаһандану мәселесі — философия, мәдениеттану, тарих пен саясаттану салаларында жиі талқыланатын тақырып. Бұл мақаланың түйінді терминдері «жаһанданып жатқан мәдениет», «жаһандану», «жаһандық қала», «жаһанданудың перспективасы», «ғаламдық ауыл» ұғымдарына, жаһандану кеңістігіндегі жаңашылдықтар мен мәдениеттің жаһандану аспектілеріне феномендік құбылыс ретінде талдау жасалды. Сонымен қатар, шетелдік ғалымдардың еңбектерінде жаһанданудың негізгі мәселесі мен мәдениеттегі менеджментті мәдени тұрғыда сипаттаған бірқатар ғалымдардың пікірлері мен тұжырымдары жалпы гуманитарлық ғылымдарда қолданылатын пәнаралық, тарихи-логикалық, герменевтикалық тәсілдер арқылы көрініс тапты.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Қазақстан Республикасының ТМД, еуропалық және шығыс елдерімен, басқа да елдермен мәдени қарым-қатынас орнатуы, мемлекетіміздің мәдени саясатын дамытып, креативті индустриясын жетілдіру арқылы әлемдік кеңістікке шығуды мақсат етуі қазақ елі үшін игі қадам деп түсінеміз. Осы тұста білім беру саласындағы бір ғана «Болашақ» бағдарламасының мәдениеттегі интеграциялық тұрғысынан қарағанда әлеуеті зор екенін атап өткеніміз жөн. Бұл бағытты Қазақстанның басқа елдермен мәдени байланысын білімді тірек ете отырып нығайтуға қосатын үлесі зор деп түсінеміз. Осындай көптеген игілікті қадамдар Қазақстан Республикасының мәдениет интеграциясы бойынша жүйелі жұмыс жасап келе жатқан әлеуетін танытады.

Қазақстанның тарихи жүріп өткен жолындағы, қазіргі кездегі қазыналы мәдени құндылықтары ел ішіндегі көпұлтты қоғамымыздың қазақстандық рухани әлемін қалыптастыруға, біртұтас елдік санасын қалыптастыруға қуаты жетеді деп айтуға негіз бар. Сонымен бірге, сыртқы елдермен геосаяси, геомәдени сипаттағы қарым-қатынас жасауда сапалы, тәрбиелік қуаты көптеген жылдарға жететін рухани тетіктері берік жүйе болуы қажет екені анық. Шетелге шығып, кезекті қысқа мерзімді іс-шара өткізіп, сол арқылы мәдениет интеграциясына үлес қосудың сапасы мен жүйелі мәдениет интеграциясын қалыптастырудың сапасы екі түрлі болатыны белгілі.

Жаһандану процесіндегі мәдениет туралы зерттеушілер Абдеррахман Хасси, Джованна Сторти мәдениеттің жаһандану барысындағы өзгеріске ұшырауын үш сценарий бойынша жүріп өтеді деп, авторлық талдауларын ұсынады:

- гетерогенизациялық сценарий; бұл сценарий бойынша автор мәдениеттердің дифференциациялана отырып, әртекті мәдениет жүйесінің біркелкі ортақ талаптарға бағына отырып бірігуі жүреді деп атап көрсетеді:
- гомогенизациялық сценарий; бұл жол бойынша мәдениеттің жаһандануы жүруінде мәдениеттердің тоғыса келіп, біртекті мәдени әлем құруға бетбұрыс жасауы айтылады;
- гибридік сценарий; бұл сценарий бойынша транслокалдык бірігу мен мәдениеттердің араласуында жоғары екі сценарийдің де элементтері орын алады. Соның нәтижесінде кей жағдайда мүлде жаңа мәдениет туындауы мүмкін. Ішкі және сыртқы мәдениеттердің тоғысуын мәдениеттанушы ғалымдар аралас ұлттардан құралған отбасы құрылуымен байланысты қарастырады. Авторлар басқа ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, мәдениетаралық араласудың, интеграцияның тамыры тереңде жатқанын да мысалдармен келтіріп өтеді [2].

Мәдениеттің жаһандануы мәселелерін феномендік құбылыс ретіндегі қарастырған ғалымдар бұл процестің оң жағы мен теріс жағы бар екенін айтады. Мәдениеттің жаһандануы XX ғасырдың аяғына дейін локальды түрде, кейін аймақтық мәдениеттік өркениет түрінде дамып келсе, XXI ғасырдың басынан бері мәдени диалог жалпыпланетарлық масштабты қамтып келеді және күн артқан сайын оған қосылып отырған басқа халықтар саны да артып келеді. Бұл процестің мәнін мақала авторы Американың елтаңбасындағы «E Pluribus Unum» — «Сан түрліліктен — бір тұтастық» деген парадигма бо-

йынша біртұтас елге айналған Америка Құрама Штатының мемлекет болуын үлгіге ала отырып талдау жасайды [3; 383].

Әрине, бұл бағытты қолдайтындар мен қолдамайтындар барын да атап кету керек. Өйткені мәдениеттің жаһандануы тұптамырдағы ұлттық құндылықтардың, тілдің, мәдениет жүйесінің дағдарысқа түсуінің де себепкері болуы мүмкін [4; 15], – деген тұжырымымен келісеміз.

Заманауи мәдениет кеңістігінің қалыптасуындағы байқалатын ерекшеліктердің жаһандану процесімен байланысты екендігі анық, дегенмен, мәдениеттегі интеграцияның барлық уақытта болып отырғанын «Қазақ хандығының» құрылып, қалыптасып, дамып, жетіліп, қазіргі Қазақстан Республикасы дәрежесіне жеткенге дейінгі жолынан да көреміз. Бостандық сүйгіш, еркіндік сүйгіш қазақтың ата-бабасының жаман басшылықтан кетіп, жаңа мемлекет құруға деген ұмтылысы тек тарихи тұрғыдан ғана емес, мәдениет интеграциясының феномендігі тұрғысынан да қарастырылуы қажет деп ойлаймыз.

Мәдениет интеграциясының жаһандану процесімен тығыз байланысты болуының бір жолын ақпараттық жаһанданумен байланыстыра қарастырамыз. Бұл тұста Михаил Лермонтовтың мәдениетті басқару саласының дамуын, мәдениеттің интеграциялануын жаңа ақпараттық технологияның дамуымен тығыз қарастырған зерттеуін атауға болады. Оның айтуынша, макроконтенттік жүйелердің қалыптасуы, өз кезегінде, мәдениеттің дамуы мен интеграциялануына жақсы әсерін тигізеді, бірақ қалай дегенде де, электрондық технологияға тәуелділік туындап отырғанын мойындау керек. Ал электрондық технология болмаса, мәдениеттің дамуы, мәдениеттердің өзара ықпалдасуы мен интеграциялануына тағы да теріс әсер етеді [5; 15].

Михаил Лермонтовтың айтуынша, «ақпараттық қоғам» деген терминді ғылыми айналымға алғаш енгізген Токио технология университетінің профессоры Ю. Хаяши. Осы терминнің мәні мен қызметі оның қоғамның дамуының белгілі бір сатысын көрсетуімен бірге, қоғамдағы әлеуметтік құрылымның кіндігіне айналғанын көрсетуімен де құнды болып саналады. Ғалымның айтуынша, макроконтенттік жүйелер қызмет ете бастаған кезде әлеуметтік-мәдени құрылымдар қандай күйде болуы мүмкін екенін әзірге болжау қиын. Өйткені ол әлеуметтік құрылымдар өз қызметін желілік формада және соған сай басқару тетіктері арқылы ұйымдастыратын болса, оны басқару жөнінде қазіргі күнге дейін әзірге толыққанды нұсқаулар мен зерттеулер жоқ.

Әрине, мәдениеттердің интеграциялануы процесінде макроконтенттік, жаһандық мәдениет кеңістігінің қалыптасуы көз алдымызда өтіп жатқандықтан, оған дайындық та жүруі тиіс екендігі белгілі. Осы мәселе жөнінде «Түркістан» газетіне берген сұхбатындағы Тұрсын Ғабитовтың келесі пікірін келтіруге болады: «Жаһанданған әлемдік тенденцияны алып қарасаңыздар, жаңа заманауи тың технологиялармен жаңғыруда. IT мамандығының өзі бір төбе. Жаңа форматтағы білім жүйесі ауадай қажет. Өскелең ұрпақ Z ұрпақтарына жатады. Олар инновациялар мен идеяларға, ақпараттық қарым-қатынастарға икемді. Көптеген антропологтардың жорамалдауынша, Z ұрпақтары Альфа ұрпақтарына ауысады-мыс. Альфа ұрпақтары — интеллектуалды ұрпақ. Жасанды интеллекті мен табиғи интеллектінің үлкен синтезі. Демек, өте ақылды ұрпақ келе жатыр деген сөз. Міне, өзгеріс! Біз соған дайын болуымыз керек, сол арқылы оларға бар мүмкіндікті жасауымыз керек... Ұлттық және әлемдік философиялық мұраны игеру жастарды тәуелсіз және еркін ойлауға үйретеді. Ой еркіндігі, пікір дербестігі — қазақ халқының қанына туа біткен қасиет. Оған ақын-жыраулар дүниетанымы, би-шешендер және ағартушылар философиясы кепіл. Қалыптасқан пікірлер мен қағидаларға күмәнмен қарау — қазақ ойшылдарының негізгі ұстанымы. Еркін ойлау адамзаттың танымын кенейткен талай-талай ғылыми және техникалық жаңалықтардың ашылуына, өнер мен шығармашылық туындыларының пайда болуына, күрделі саяси-экономикалық мәселелердің шешілуіне себеп болады» [6].

Мәдениеттердің заманауи интеграциялануы барысында қалыптасатын жаһанданған мәдениеттің негізгі сипаттары ретінде осы мәселені зерттеушілер мәдениет құбылыстары мен феномендерін қамтитын белгілі бір кеңістіктегі масштабты қарастырады. Олардың айтуынша, «мәдениеттің жаһандануы» модернизациялану түріндегі мәдениеттің унификациялану процесін білдіреді. Бұл процесс бір емес, бірнеше елдің немесе ұлттың мәдениетін қамтиды. Ал Тамара Арташкинаның пікірінше, «жаһанданып жатқан мәдениет» ұлттық мәдениеттің жаңалану процесінің сапалы сипаттамасы болып табылады [7; 106].

Қазіргі әлемдегі жаһандану мен мәдениеттің өзара байланысы туралы қарастырған Р. Садықова, М. Мырзабеков т.б. өз мақалаларында айтуынша, «мәдениеттің жаһандануы» деген термин XX ғасырдың 80-жылдарында пайда болды. Мақала авторлары мәдениеттің жаһандануының оң қыры мен теріс жақтарын талдайды. Мәдениеттің жаһандануының оң қыры халықтар байланыс аясының ке-

неюімен, мәдени байланыстардың көбеюімен, коммуникацияның барлық дерлік түрін қолдана отырып, ақпарат алмасудың жеңілдеуімен, экономикалық байланыстың нығаюымен анықталады. Мақалада мәдени саясат мемлекеттің (сонымен қатар жеке тұлғалардың) қаржыландыратын, реттейтін және мақсатты түрде жүзеге асыратын, ұлттың мәдени мұрасын сақтауға, дамытуға және арттыруға бағытталған араласу жүйесі деп анықталады. Сонымен қатар, мәдениеттің жаһандануының теріс жағын да айтып өтеді, яғни мәдениеттер өздерінің бірегейлігін жоғалту қаупі жаһандану қарқындаған сайын күшейе түседі. Миграция процесіндегі ел ауып көшкендердің өздерінің атамекенінде қалған мәдениеттің элементтерін құрмет тұтып, соларды қолдануға тырысатындығы да мәдениетін жоғалтып алмауға деген ұмтылыстың бір көрінісі болып табылады [8; 9]. Мәдениеттің жаһандануы туралы талдау жасай келе авторлар Р. Садықова, М. Мырзабеков бірқатар мәселелерді көтереді, олар:

- мәдени саясат саласында мынадай сұрақтар жиі көтеріледі: ұлттың мәдени мұрасын қалай сақтау керек және барлық этнос пен әлеуметтік топтарға қолжетімді ме?

- қолданылатын тілдердің барлығы бірдей мәртебеге ие ме және елдің мәдени және тілдік кемсітуінде ме?

- ресми мемлекеттік тіл ата-бабасының тілі ме, әлде отаршылдықтың мұрасы ма?

- қандай дәрежеде аз ұлттардың тілдері мемлекет тарапынан қолдау тауып отырады?

- бұл тілдер қоғамдағы мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерді сақтау, тіл топтары антагонизмінің кеңеюі мен тарылуы үшін қаншалықты қолданылады? деген сұрақтардың қоғамды көп толғандыратын мәселе екенін атап көрсетеді [8; 11].

Авторлардың түйіндеуінше, жаһанданудың көпқырлы күрделілігіне қарамастан, жаһандану заманауи мәдениет пен өнердің дамуында оң үрдіс болып табылады. Белгілі бір жергілікті аяда дамыған мәдениеттің халықаралық мәнмәтінге енуіне мүмкіндік беріледі. Мәдениеттің жаһандануы әртүрлі елдердің мәдени құндылықтары алмасуға, дәстүрлердің жақындасуына ықпал етеді. Мәдениет пен өнердегі заманауи түрлі бастамалар, жаңашылдықтар, нарықтың дамуына, бұқара халықтың рухани дамуына өз үлесін қосады.

Әзірбайжан мәдениетінің жаһандануға қатысуы туралы зерттеген Р. Мехбалиевтің мақаласындағы мәдениеттердің жаһандануына қатысты өзіндік ерекше ойларын түйіндеген көптеген пікірлерімен келісуге болады. Атап айтқанда, «жаһанданумен күресу үшін, әлде оның құндылықтарын тізгіндеу үшін басқа жолмен жүріп, бірде сабанның астындағы судай жүріп, бірде тасқындай ағып, бірақ мақсаттан ешқашан адаспау керек. Бірақ бұл белгілі бір мағынада мүмкін емес сияқты. Осы кезде көне қытай данышпандарының мына бір сөзі ойға оралады: «Қатты жел соқса, оның алдын алу үшін биік және берік қабырғаларды салудың қажеті жоқ, тек жел диірмендерін салып, қатты желді басқаларға пайдалану керек. Мақсаты — энергия алу» [9]. Ал, жаһандану жағдайында біз қорғай алатын мақсат қандай болуы мүмкін? Мақсат — ұлттық мемлекеттілігімізді жоғарыдан және төменнен қысымға қарсы заманауи және тиімді ету арқылы оның шекарасындағы барлық халықтың бақыты мен жақсы өмір сүруін қамтамасыз ету. Ұлт мемлекетті не үшін қорғауымыз керек? Өйткені ұлттық мемлекеттің саяси шекарасында барлық азаматтардың әл-ауқаты мен бақытын қорғай алатын басқа саяси билік пен саяси институт жоқ... Посткеңестік елдер жапондар мен корейлер сияқты бүгінгі қоғамға қажетті мәдениетті ғана емес, ертеңгі қоғамға қажет мәдениетті жасауы керек... Мұсылман қоғамдары тарих бойында өзге дін мен мәдениет өкілдерімен бірге өмір сүруде мол тәжірибе жинақтаған. Ислам дүниежүзілік тарих сахнасында пайда болған кезде ол адамзаттың мәдени тәжірибесінің барлығына дерлік, оның ішінде римдік, гректік, парсылық, месопотамиялық, африкалық және үнділік (содан кейін қытай және қиыр шығыстық) елдердің ой-пікірі мен географиялық ерекшеліктерін қамтыды. Ислам мәдениеті «басқа мәдениеттерді» жау ретінде, жойылуы тиіс күрделі мәселе туғызатын күш ретінде емес, адам болмысын одан сайын байытатын құндылық ретінде қабылдайды. XVIII-XIX ғасырларда ислам әлемінде пайда болған Батысқа қарсы реакциялық қозғалыстар жасанды түрде жасалды, бірақ сол кездегі жан түршігерлік қысымдарға қарамастан, мұсылман халықтарында нацистік және фашистік қозғалыстар сияқты нәсілшілдік тенденциялар дамымаған» [9], – деген пікірі қолдауға тұратын дұрыс ой деп санаймыз.

Мәдениеттердің жаһандануына байланысты айтқанда, ұлттық мәдениетін ерекше сақтауға көңіл бөлетін үнділік зерттеушілердің еңбектерін талдау барысында авторлардың көзқарастарындағы келесідей ерекшеліктері байқалды. Жаһандану — экономика мен қоғамдардың интеграциялануы және соның нәтижесінде түрлі мәдениеттердің өзара тығыз байланысқа түсуі, араласуы. Жаһандану — дүниежүзіндегі көзқарастардың, пікірлердің және мәдениеттің әртүрлі аспектілерінің алмасуының нә-

тижесі. Жаһандану халықтардың әлеуметтік, қаржылық, саяси және өзара өмір сүруіне қатты әсер етеді.

Үнділік ғалым Риту Агарвал өзінің мақаласында жаһанданудың үнді қоғамы мен мәдениетіне әсер етуі туралы кең түрде талдау жасайды. Автордың пайымдауынша, көптеген гипотетикалық зерттеулер жаһанданудың әртүрлі негізгі мәселелерге қатысты адамдардың әлеуметтік болмысын зерттеуге бетбұрыс жасап отырғанын атап көрсетеді. Ғалым жаһандануды қоғамдық тәртіптер мен экономикалардың араласуы, ой ағындары, хат алмасу, инновациялар, капитал, жеке тұлғалар, қаржы, тауарлар, әкімшіліктер, қызметтер және ақпарат алмасуы деп түсіндіреді. Үнділік ұлттық ерекшеліктер жаһандану дәуірі басталғалы қарқынмен өзгерістерге ұшырауда екенін Р. Агарвал да кең талдай отырып жазады. Атақты үнділік фестивальдар мен әлеуметтік құндылықтар жаһандану әсерінен өзгеріп барады, солардың ішінде, айталық:

- қонақтарды бар шынайылығымен қабылдаудан гөрі, жай бас қосу сияқты қабылдау;
- үлкендерді жыл лебізбен қарсы алу, сыйлаудан гөрі, оларды қарттар үйіне тапсыру;
- кішігірім мерекенің өзін үлкен бірлік пен бейбітшілік символы ретінде тойлаудан гөрі отбасы

ішінде атап өте салу;

- «намасте» деп ұлттық сәлемдесудің орнына «Hi», «Hello» деп амандасу;

- «Холи» және «Дивали» мейрамынан гөрі «Валентин күнін» ерекше күтіп, мейрамдау сияқты тағы басқа толып жатқан жаңа құндылықтар ағыны көбейіп келеді [10; 302].

Доктор Чанд Баша өзінің жаһандануға байланысты мақаласында жаһанданудың Үндістанның үнділік білім мен үнділік экономикаға негізделген қоғамына жаңа ғылыми жаңалықтар алып келгенін көрсетеді. Жаһандану процесі үнділік білім мен мәдениетке үздіксіз өзгерістер әкеліп, үнді мәдениетінің жаһандану барысында пайда болған жаңа мәдениетін қалыптастыру үстінде.

Үндістандағы экономикалық, саяси және мәдениеттегі модернизациялар процесі көзге көрінетін және санада сақталған мәдениет пен мәдени дәстүрлерге де өзгерістер алып келуде.

Үнділік ұлттық киімнен бастап, тілдік ерекшеліктері, музыка, гендерлік қарым-қатынас, балаларды асырап алу, озық технологияға қатысты іс-әрекеттер, киноның қарқынмен дамуы, әлеуметтік ортадағы қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен тіпті ұлттық би өнері де, тіпті тамақтану салты мен ұлттық мейрам-мерекелер мен фестивальдер өткізу — барлығы да жаһанданудың ықпалын сезінуде, өзгеруде, жаңа болмысқа енуде.

Жаһандану процесі отбасының құрылымының өзгеруіне де өз әсерін тигізіп отыр. Ағайындыққа негізделген отбасылар енді дербес отбасы болып бөлінуде. Үнділік дәстүрлер өзгеріп, қарттар үйінің саны көбеюде. Жастар арасында отбасының ажырасуы көбейіп отыр. Жаһандану үнділік салт-дәстүр жүйесіндегі діни ықпалдың деңгейін төмендетіп, діни гуру мен астрологияның рөліне де жаңа көзқарастар туындатуда [11; 852].

Ұлттық мәдениетінің іргесі тереңде орналасқан деп саналатын елдердің бірі ретінде Жапонияда жаһанданудың мәдениетке, соның ішінде жапондық мәдениетке тигізетін оң және теріс ықпалы туралы зерттеулерде келесі мәселелерге назар аударылған.

Кей Накагама өзінің жүргізген арнайы зерттеуінің нәтижесін баяндай келе, «жаһандану» сөзінің үйреншікті болып кеткеніне назар аудартады. «Жаһандану» сөзінің тарихи даму жолын барлай отырып, бұл сөздің мағынасы жалпы, жалпақ сияқты болғанымен, бүкіл әлемге ықпалын тигізетін күштің атауы болып отырғанына назар аударады.

«Жаһандану» сөзін «интернационализм» сөзімен байланыстыра талдай келе, Жапонияда алғаш рет 1987 жылы 9 қазандағы мақалада Асахи Симбун газет мақаласында қолданғанын айтады. Сонымен бірге әріптестерімен біріге отырып, осы зерттеу нәтижесінде жаһандану перспективасы туралы кітап жазылғанын атап өтеді.

Бір назар аударылатын тұсы, жаһандану процесінің ерекшеліктерін Кей Накагама Валлерстайнның «әлемдік жүйе» моделі мен Карл Маркстік капиталистік экономика теориясымен байланыстыра қарастырады.

«Жаһандық қала» (Глобал Сити) туралы қарастыра келе, ол қаланы капиталдың шоғырланған жері деп көрсетеді. Бұл қалада ұлттық мәдени құндылықтар мен жаһандық мәдени құндылықтар ерекше өріле байланысқан. Осындай «Жаһандық қала» (Глобал Сити) қала болуға Токионың әбден лайықты екенін «Жаһанданудың перспективасы» тұрғысынан түсіндіруі де автордың зерттеу жұмысының көздеген мақсатын айқын танытады.

Токионың жаңа қоғамдық кеңістіктер трансформациясының нақты үлгісі ретінде сипатталып, ол жапондықтардың ұлттық бірегейліктеріне қатысты зор сілкініс тудырғанын атап өтеді [12].

Америка Құрама Штатының мәдениетіне жаһандану процесінің тигізетін ықпалы туралы Эмили Камминс өзінің оқу құралында «жаһандану» процесінің ерекшеліктерін талдай келе, өзіндік тұрғыдан тыңғылықты шешімдер ұсынады. Оның айтуынша, «жаһандану» процесі әлемдегі елдер, адамдар арасында мәдени идеялар мен музыка, кино сияқты мәдениет өнімдерін, технологияның өзара алмасуына ерекше ықпал етуде.

АҚШ барлық уақытта мультимәдениеттік қоғам болып келгені белгілі. Автор осы жерде «melting pot» терминін еске салып, оны Американың мәдениетін сипаттауда көп қолданатынын атап кетеді. Дегенмен де, осы мультимәдениеттік қоғамға жаһандану процесінің тиген ықпалы орасан зор деп айтады. Қазіргі уақыттағы америкалық қоғам мәдениетінің түрлілігі мен саны жағынан көптігі ересен. Осындай қоғамда жаһандану процесінің өтілуінде ұлт өкілдерінің өзара мәдениет құндылықтармен алмасуы да қарқынды өтіп жататынын дәлелдер арқылы көрсетеді.

Э. Камминстің ойынша, мәдениет пен өнер әлеміне жаһандану процесінің тигізіп отырған ықпалы АҚШ ұлттарының арасындағы ғана емес, тіпті мемлекеттер арасындағы шекараны да білдіртпейтіндей болып дамып келеді. Бірақ жұмыс орындарына шетелден жұмысшылар келуінің, аутсорингтің, арзан жұмыс қолы болғандықтан, жергілікті американдықтардың жұмысқа тұруына кері әсер ететіні белгілі [13].

Еуропалық Одақтың еуропалық интеграциялық түзілім құру, қалыптасу, қызмет ету және даму барысы туралы қабылданған құжаттарында, атап айтқанда, «Еуропалық Қауымдастық пен Еуропалық Одақтың Құрылтай келісімшарттары» [14], Еуропалық Одақ саммиттері қабылдаған «Ақ кітап», «Жасыл кітап», заңнамалық актілердің жобалары, Еуроодақ Кеңесінің мәдениетке қатысты шешімдері, декларациялары [15], ЮНЕСКО-ның мәдениет және оны қорғау, сақтау туралы Конвенциясы [16] тағы басқа құжаттарында мәдениет саласындағы мәдениет интеграциясы мен мәдениеттердің жаһандану барысындағы дамуы туралы мәселелер белгіленген, талданып көрсетілген. Келесі тармақтарда ЕО мәдениетке қатысты құжаттарға кеңірек тоқталғандықтан, бұл жерде ақпарат берумен шектелміз.

Мәдени сантүрлілік жер бетіндегі мәдени кеңістікті құрай отырып, өзінің ішкі түрлілігін сақтап қалу мәселесін өзектілікпен күн тәртібіне қойып отыр. Ғалымдар жаһандану процесінің мәдени түрлілік толыққандылығына зиянын тигізуі мүмкін екенін айтып, дабыл қағуда. Адамзаттың бір тобының екінші топқа үстемдік құруға ұмтылысы кері байланысты туғызып, өзара алақөздікке әкелу қаупін де жаһандану барысында айқын сезінуге болады. Саны аз халықтар өздерінің ана тілі мен өзінің төл мәдениетінің қазынасынан да тез айрылып қалып жатқанын заманауи процестер көрсетіп отыр.

Белорус ғалымдары Пашко Р.Г., Пашко Е.В. өздерінің жаһандану жағдайындағы мәдениеттердің өзара ықпалдасуы, интеграцияның түпнегіздері туралы мақаласында кең талдау жасап, соның ішінде еуропалық мәдениеттердің дамуында христиандық пен исламның алатын орны ерекше деп атап көрсетеді. Сонымен бірге, авторлар жаһандану жағдайындағы мәдениетке, оның даму бағытына, руханилық тұрғыдан талдау жасап, өз көзқарастарын білдіреді [17; 278].

Жаһандану процесіндегі мәдениет менеджментінің ерекшелігін тануда канадалық философ Маршалл Маклюэн ұсынған «Ғаламдық ауыл» (global village) тұжырымдамасын ескеру қажет деп санаймыз. «Ғаламдық ауыл» идеясын Маклюэн электрондық коммуникациялық құралдардың пайда болуымен және барлық адамдардың қолжетімді құралы болуымен байланысты ұсынды. Визуалды адамнан электронды адамға айналған заманауи адам болмысындағы өзгерістер жаңа сипаттарға ие болуына негіз болды. Ол сипаттар:

- коммуникация мен коммуникациялық құралдардың сан түрінің синтезделіп берілуі;
- коммуникациялық процестердің қарқындылығы мен бұқаралығы;
- коммуникациялық және ақпараттық процестердің жаһандануы [18; 193].

«Ғаламдық ауыл» идеясының мәдениеттердің жаһандануына қатысы, біздің ойымызша, жеке адамдардың ақпараттық-коммуникациялық технологияға байланысты психологиясы өзгеруі, қарым-қатынас жасау этикетінің өзгеруі, мәдени құндылықтарға деген аялы сезімі өзгеруі, жаһандану процесіне бейімделуі арқылы көрінеді. Бұл идея мәдениеттің жаһандануына қатысты аспектілерінде әлі де жан-жақты зерттелуді керек етеді деп ойлаймыз.

Экономика саласының жаһандануы халықаралық байланыстың кеңеюіне мүмкіндік туғызып, мәдениеттегі менеджментті ұлттаралық деңгейге көтереді. Түрлі ұлт мәдениетінің менеджменттік жүйесі өзара бір-бірімен байланыс құрып, полимәдениетті ұйымдар пайда бола бастайды. Жаһандану жағдайында мәдениеттегі менеджмент жаңа білім ізденіп, адамзат үшін құндылық болып табылатын мәдениет туындыларымен жасалатын түрлі деңгейдегі ұйымдастыру жұмысын және түрлі саяси,

элеуметтік топтармен сыйластықты қарым-қатынас құра алатын, барлық ұлттың мәдениетін аксиологиялық тұрғыдан құрметтей алатын саналы мамандарды керек етеді.

Жаһандану процесінің ықпалымен мәдениет ұйымдарын басқару негіздері де өзгеруде. Жаңа стратегиялық ұстанымдар пайда болып, мәдениеттегі менеджменттің де мазмұнына жаңалықтар көптеп ену үстінде. Мемлекетіміздің өсіп-өркендеуіне септігі тиетін бағыттар мен тәсілдерді іздеу және ұстану заманауи стратегиялық міндет болуы тиіс. Мәдениеттегі менеджменттің көздейтін стратегиясы саннан сапаға қарай жүру жолын ұстану. Өйткені күн артқан сайын жаһандану процесінің жаңа қырлары пайда болып, мазмұны толығу үстінде.

Қорытынды

Жаһандану жағдайындағы қазақстандық мәдениет менеджментінің сәтті интеграциялық процесстерге енуі үшін арнайы стратегиялық қадамдар анықталуы, дұрыс үйлестірілуі маңызды. Мәдениеттегі менеджменттің дұрыс ұйымдастырылуы мен стратегиялық менеджменттің ерекшеліктері туралы еңбектерді талдау барысында оның (стратегиялық менеджменттің) ұйымда маңызды рөл атқаратыны туралы, бірден тактикаға көшпей, алдымен стратегияны анықтап алудың орны зор екенін көреміз [19; 24]. Халықаралық мәдени кеңістікке интеграциялану процесі мәдениеттегі менеджменттің стратегиясын да анықтап бере алады. Олардың қатарында келесілерді атауға болады.

1) Жаңа ақпараттық коммуникациялық технологиялардың жаңа түрлері пайда болған сайын оларды мәдениет бұйымдарының, мәдени қызмет көрсетудің экономикалық тартымдылығын кеңейту мақсатында уақыт оздырмай қолдану стратегиясы.

2) Қазақстандық мәдениет менеджментінің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, нарықтың жаңа заңдарымен байланыстыратын орта құру стратегиясы.

3) Мәдениеттегі менеджментті дамытудың жаңа әдістерін уақытымен және сапалы қолдану арқылы Орталық Азияда, түркі тілдес елдер арасында, еуразиялық жүйеде осы саладағы көшбасшылыққа бетбұрыс жасау стратегиясы.

4) Дистанциялық менеджмент құралын қолданудың тиімді тетіктерін анықтау, осы бағыттағы жұмыстарды халықаралық тәжірибені үйрене отырып ұйымдастыру арқылы географиялық ара қашықтықты қысқарту мүмкіндігін пайдалану [20].

Осы мақалада қарастырылған мәдениеттегі менеджмент пен халықаралық мәдени кеңістікке интеграциялану мәселесі бойынша халықаралық деңгейде ғылыми және тәжірибелік зерттеу жұмыстарының мол екендігі анықталды. Десек те, арнайы зерттеу нысаны ретінде қазақстандық мәдениеттегі менеджмент саласында бұл мәселенің әлі де тың екендігі, қарастырылуы тиіс мәселелердің көп екендігі анық. Болашақта уақыт оздырмай қолға алынуы тиіс осы сала қазақстандық мәдениет менеджментінің еліміздің, ұлтымыздың тек рухани қазынасы ретінде статискалық күйде қалмай, экономикалық қазына ретінде де динамикалық болмысы анықталып, оны ұйымдастыру тетіктері нақтылануы керек. Өйткені, мәдениеттердің интеграциялануы мәдениеттегі менеджмент саласын одан әрі пысықтап, талдауды қажет ететін сұрақтардың бірі. Біздің мақаламыздың мақсаты да сол. Мәдениет саласындағы менеджментті, яғни басқаруды заман талаптарына сай қайтадан қарастыруды қажет етуде.

Әдебиеттер тізімі

1 Попков В.А. Глобализация и культура / В.А. Попков // Вестн. Тамбов. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. — 2009. — №12. — С. 258–262.

2 Hassi Abderrahman. Globalization and culture: three scenarios [Electronic resource] / Hassi Abderrahman & Storti, Giovanna. — 2012. — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/300386582_Globalization_and_Culture_The_Three_H_Scenarios.

3 Корягина М.А. Культурная глобализация: феномен, сущность, противоречия процесса / М.А. Корягина // Изв. Саратов. ун-та. Новая сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. — 2016. — 16 (4). — С. 381–387.

4 Чернышова А.А. Культура как объект управления: автореф. дис. ... канд. культурол. наук. Спец. 24.00.01 — «Теория и история культуры» / А.А. Чернышова. — Челябинск, 2005. — 24 с.

5 Лермонтов М.Ю. Управление культурой как макроконтентной системой в условиях информационной глобализации: автореф. дис. ... д-ра культурол. наук. Спец. 24.00.01 — «Теория и история культуры» / М.Ю. Лермонтов. — М., 2006. — 44 с.

6 Ғабитов Т. Өте ақылды ұрпақ өсіп келе жатыр [Электрондық ресурс] / Т. Ғабитов // «Түркістан» газеті. — 2021. — Қолжетімділік тәртібі: <https://turkystan.kz/article/146157-tursyn-gabitov-ote-akyldy-urpak-osip-kele-zhatyr/> 25.12.2022.

- 7 Арташкина Т.А. Глобализация культуры как культурно-историческая проблема / Т.А. Арташкина // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. — 2014. — №3. — С.105–114.
- 8 Sadykova, Raikhan et al. The interaction of globalization and culture in the modern world. 2nd World Conference on Design, Arts and Education DAE-20137 Procedia - Social and Behavioral Sciences. — 2014. — 122. — P. 8-12.
- 9 Mehbaliyev R. QLOBALLAŞMA VƏ MƏDƏNİYYƏT: AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ. Azərbaycan Gənclər Parlamentinin üzvü. — 2010. — Giriş rejimi: <https://www.turansam.org/makale.php?id=142016.12.2022>.
- 10 Agarwal R. The Effects of Globalisation on Indian Society and Culture / R. Agarwal // IJRAR — International Journal of Research and Analytical Reviews. — 2019. — No 6 (2). — P. 301-304. E ISSN 2348–1269.
- 11 Chand Basha P. Socio-cultural impact of Globalization on Indian Society / Basha P. Chand // International Journal of Research in Social Sciences. — 2018. — No 8 (11). — P. 845-855. ISSN: 2249-2496.
- 12 Nakagawa, Kei. “Globalization” When does it start and where does it go? / Kei, Nakagawa. Oguma Study Group T Oguma Study Group (web-sfc-keio-ac-jp.translate.google). — 2009.
- 13 Cummins, Emily. How Globalization Impacts Culture in the United States [Electronic resource]. — 2017. — Access mode: <https://study.com/academy/lesson/how-globalization-impacts-culture-in-the-united-states.html>.
- 14 The founding treaties of the European Community and the European Union [Electronic resource]. — 1992. — Access mode: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:eu_union.
- 15 Summaries of EU legislation. Culture [Electronic resource]. — 1985. Access mode: https://eur-lex.europa.eu/content/summaries/summary-10-expanded-content.html#arrow_1001.
- 16 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage [Electronic resource]. — 1972. — Access mode: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>.
- 17 Пашко Р.Г. Взаимодействие культур в условиях глобализации / Р.Г. Пашко, Е.В. Пашко // К вопросу об основаниях интеграции: сб. докл. XXIV Междунар. Кирилло-Мефодиевских чтений. — Минск: Образовательный центр «Мефодий и Кирилл», 2019. — С. 274–281.
- 18 McLuhan, Marshall. The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man / Marshall, McLuhan. — University of Toronto Press. — 1962.
- 19 Бердалиев К.Б. Стратегиялық менеджмент / К.Б. Бердалиев. — Алматы: Ассоциация ВУЗ Казахстана. — 2011. — 317 б.
- 20 Шульгина Ю.В. Глобализация и стратегический менеджмент [Электронный ресурс] / Ю.В. Шульгина. Образовательный портал «Справочник». — 2021. — Режим доступа: https://spravochnik.ru/medzhment/globalizaciya_i_strategicheskiy_menedzhment/.

Г.С. Касбаева, Бюлент Шенай, Р.А. Кемербай

Менеджмент в культуре и интеграция в международное культурное пространство

В статье рассмотрены научные и исследовательские работы по проблеме менеджмента в культуре и интеграции в международное культурное пространство. В современную эпоху глобализации налажены дружба и уважение, взаимопонимание и сотрудничество между народами и странами, и, прежде всего, важно установить культурные связи через знания, углубить корни культурных отношений с учетом научного доверия, взаимопонимания. В качестве основных характеристик глобализированной культуры, формирующейся в ходе современной интеграции культур, исследователи данной проблемы изучают масштабы в определенном пространстве, включающие явления и феномены культуры. Для того, чтобы казахстанский менеджмент культуры в условиях глобализации вошел в успешные интеграционные процессы, важно определить, правильно скоординировать специальные стратегические шаги. Основная цель статьи — донести влияние и значение менеджмента в культуре и интеграции в международное культурное пространство. Как многонациональное государство, если мы сможем установить и защитить свои границы с четкой целью, это будет одним из величайших достижений человечества. Любое государство, в свою очередь, уделяет огромное внимание защите указанных выше ценностей, поскольку понимает, что с государственной точки зрения другие институты не обладают компетенцией решать именно эти вопросы. Учитывая, что будущее состоит из сегодняшнего дня, очевидно, что темпы роста этой отрасли находятся в наших руках, а отрасль, в свою очередь, является одним из инструментов существования новой страны, которая в будущем не только духовно укрепит страну, но и побудит нас двигаться вперед в качестве экономической сокровищницы. Главной компетенцией сферы менеджмента в культуре является не только организация плана культурных мероприятий в масштабах республики, но и пропаганда культурных ценностей.

Ключевые слова: Казахстан, международная культура, культурное пространство, глобализация, интеграция, менеджмент, нация, цивилизация.

Cultural management and integration into the international cultural space

The article deals with scientific and practical research work on the issue of cultural management and integration into the international cultural space. In the modern era of globalization, friendship and respect, mutual understanding and cooperation between peoples and countries have been established, and, above all, it is important to establish cultural ties through knowledge, deepen the roots of cultural relations, taking into account scientific trust and mutual understanding. As the main characteristics of a globalized culture, which is being formed in the course of modern integration of cultures, the researchers of this issue consider the scale in a certain space, including the phenomena and cultural phenomena. Kazakhstan's cultural management in the context of globalization has entered into successful integration processes, it is important to determine, correctly coordinate special strategic steps. The main purpose of the article is to convey the influence and importance of cultural management and integration into the international cultural space. As a multinational state, if we can establish and protect our borders with a clear purpose, this will be one of the greatest achievements we have reached. Any state pays great attention to the protection of the above values, because it understands that from the state point of view, other institutions do not have the competence to resolve precisely these issues. Considering that the future consists of today, it is obvious that the growth rate of this industry is in our hands, and the industry is also one of the instruments for the existence of a new country, which in the future will not only spiritually strengthen the country, but also encourage us to move forward as an economic treasure trove. The main competence of the sphere of cultural management is not only the organization of the plan of cultural events throughout the republic, but also the promotion of cultural values.

Keywords: Kazakhstan, international culture, cultural space, globalization, integration, management, nation, civilization.

References

- 1 Popkov, V.A. (2009). Globalizatsiia i kultura [Globalization and culture]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki — Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities*, (12), 258–262 [in Russian].
- 2 Hassi, Abderrahman & Storti, Giovanna (2012). Globalization and culture: three scenarios. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/300386582_Globalization_and_Culture_The_Three_H_Scenarios.
- 3 Korytina, M.A. (2016). Kulturnaia globalizatsiia: fenomen, sushchnost, protivorechiia protsessa [Cultural globalization: phenomenon, essence, contradictions of the process]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta. Novaia seriya. Seriya Filosofii. Psikhologii. Pedagogika — Bulletin of the Saratov University. New episode. Series Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 16 (4), 381–387 [in Russian].
- 4 Chernyshova, A.A. (2005). Kultura kak obekt upravleniia [Culture as an object of management]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Chelyabinsk [in Russian].
- 5 Lermontov, M.Yu. (2006). Upravlenie kulturoi kak makrokontentnoi sistemoi v usloviakh informatsionnoi globalizatsii [Managing culture as a macro-content system in the context of information globalization]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 6 Gabitov, T. (2021). Ote aqyldy urpaq osip kele zhatyr. “*Turkistan*” gazetii — “*Turkestan*” newspaper [A very smart generation is growing up. “*Turkistan*” newspaper]. Retrieved from: <https://turkistan.kz/article/146157-tursyn-gabitov-ote-akyldy-urpak-osip-kele-zhatyr/> [in Kazakh].
- 7 Artashkina, T.A. (2014). Globalizatsiia kulture kak kulturno-istoricheskaiia problema [Globalization of culture as a cultural and historical problem.]. *Gumanitarnye issledovaniia v Vostochnoi Sibiri i na Dalnem Vostoke — Humanitarian research in Eastern Siberia and the Far East*, 3, 105–114 [in Russian].
- 8 Sadykova, Raikhan et al. (2014). The interaction of globalization and culture in the modern world. *2nd World Conference on Design, Arts and Education DAE-20137 Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 122, 8-12.
- 9 Mehbaliev, R. (2010). QLOBALLAŞMA VƏ MƏDƏNİYYƏT: AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ. Azərbaycan Gənclər Parlamentinin üzvü. Retrieved from: <https://www.turansam.org/makale.php?id=1420> 16.12.2022.
- 10 Agarwal, R. (2019). The Effects of Globalisation on Indian Society and Culture. *IJRAR — International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6 (2), 301-304. E ISSN 2348–1269.
- 11 Chand, Basha P. (2018). Socio-cultural impact of Globalization on Indian Society. *International Journal of Research in Social Sciences*, 8 (11), 845-855. ISSN: 2249-2496.
- 12 Nakagawa, Kei. (2009). “Globalization” When does it start and where does it go? Oguma Study Group T Oguma Study Group (web-sfc-keio-ac-jp.translate.goog).
- 13 Cummins, Emily (2017). How Globalization Impacts Culture in the United States. <https://study.com/academy/lesson/how-globalization-impacts-culture-in-the-united-states.html>.
- 14 The founding treaties of the European Community and the European Union (1992). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:eu_union.

- 15 Summaries of EU legislation. Culture (1985). https://eur-lex.europa.eu/content/summaries/summary-10-expanded-content.html#arrow_1001.
- 16 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (1972). <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>.
- 17 Pashko, R.G. & Pashko, E.V. (2019). Vzaimodeistvie kultur v usloviakh globalizatsii [Interaction of cultures in the context of globalization]. *K voprosu ob osnovaniakh integratsii: sbornik dokladov XXIV Mezhdunarodnykh Kirillo-Mefodievskikh chtenii — To the question of the bases of integration: collection of reports of XXIV International Cyril and Methodius Readings. Minsk: Obrazovatelnyi tsentr «Mefodii i Kirill»* [in Russian].
- 18 McLuhan, Marshall (1962). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press.
- 19 Berdaliev, K.B. (2011). *Strategiialyq menedzhment* [Strategic management]. Almaty: Assotsiatsiia VUZ Kazakhstana [in Russian].
- 20 Shulgina, Yu.V. (2021). Globalizatsiia i strategicheskii menedzhment. Obrazovatelnyi portal «Spravochnik» [Globalization and strategic management. Educational portal “Reference book”]. Retrieved from: 15.01.2021. https://spravochnik.ru/menedzhment/globalizaciya_i_strategicheskii_menedzhment/ [in Russian].

Б.И. Карипбаев*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: karipbaev@mail.ru)*

Знание, наука, университет в координатах информационной агрессии (опыт социально-философского дискурса)

В статье автор подвергает социально-философскому анализу современное состояние науки в условиях информационного бума, роль университетского образования как модели универсальной институции. Исследует природу знания и его соотношение с информацией. Предлагает осмысление параллелей: «знание–информация», «знание–мудрость», «знание–наука». В таких исследовательских координатах происходит осмысление важности современного понимания смысла, роли, статуса знания в условиях современной информационной диверсии. Автор оценивает знание через две его универсальные характеристики — универсальность и безличность, что позволяет знанию существовать долго и прочно встраиваться в мировоззренческую систему человека. Большое внимание в статье уделено вопросу историчности знания, его зависимости от тех исторических декораций, в которых оно возникает, существует и утверждается. Автор отмечает как важнейший атрибут его имперсональность, в отличие от мудрости, которая больше носит аксиологический характер. Для подтверждения своих авторских позиций в статье проанализирована научная позиция Лиотара, сторонника функционализма, концептуализирующего социум в качестве машины. В рамках тематического пространства статьи автор обращает внимание на основные функции университетского образования в современном мире, его особую роль и ответственность в формировании научной картины мира и получения универсального знания. Автор убежден, что выработкой метакогнитивных комплексов и должен заниматься университет в XXI веке. К сожалению, сегодняшние университеты в Казахстане ограничиваются лишь подготовкой специалистов, которые являются заложниками своих профессиональных навыков и, как правило, не позволяют более широко, панорамно взглянуть на мир.

Ключевые слова: наука, университет, знание, информация, аксиология, образование, мудрость, истина, универсалия, социум, личность.

Введение

В качестве эпиграфа этому разделу было бы уместно предпослать риторическое вопрошание выдающегося английского поэта XX века Томаса Стернза Элиота: «Где та мудрость, которой не стало в знаниях? Где те знания, которых не стало в информации?».

Кант определял науку как «организованное знание», а мудрость — как «организованную жизнь». Современное общество являет собой амбивалентную картину пестрой хаотичности вместе с ярко выраженной тенденцией к сверхконтролю.

При этом контроль не обязательно носит открытый характер, скорее, он размещается в области коннотаций, наподобие бартовских импликаций значений в знаковых системах [1; 9].

Продолжая начатую линию ссылок на авторитеты, вспомним также мысль Альберта Швейцера, который отмечал диалектический парадокс соотношения порядка и иррациональности: высокий уровень регламентации жизни людей — признак отсутствия разума [2]. Срабатывает логика компенсации: автономный порядок разума замещается гетерономными прескрипциями.

Немаловажным фактором осмысленности является время. Со времен Античности мудрость сопрягалась с размеренностью и неспешностью как условием возможности полноценного осмысления событий. Ускорение социального времени сегодня достигает такого уровня, что, если воспользоваться формулой Ф. Гиренка, «смысл не успевает осесть в головах» [3; 17]. Метафора, несмотря на известную редуцированность, достаточно наглядна и действенна: быстрые потоки информации «влетают в одно ухо» и тут же «вылетают» из другого. Темп продуцирования информации и смены информационных событий столь велик, что сознание не успевает фиксировать и вычленять значимые моменты смысла. В таком исследовательском ключе и происходит научное осмысление чрезвычайно актуальной проблемы, предлагаемое в данной статье.

* Автор-корреспондент. E-mail: karipbaev@mail.ru

Методология и методы исследования

Исследование таких сложных многоуровневых феноменов невозможно, используя только один метод или методологию одной дисциплинарной матрицы. В связи с этим в рамках данного исследования создан сложный методологический комплекс, который позволил, на наш взгляд, достаточно плотно подойти к этой проблеме, оценить ее значимость и актуальность и обеспечить наиболее эффективный подход к ней. Такие сложные, полиструктурные явления как наука, знание, университет требуют и сложного методологического обеспечения и сопровождения. В этом методологическом комплексе присутствует метод историко-логического анализа. Который позволил нам посмотреть на проблему в историческом разрезе, определить роль знания, информации и науки в различных исторических декорациях. Метод системно-структурного анализа дал возможность посмотреть на эти явления с точки зрения внутренней самоорганизации, выявить сложности, трудности в формировании эффективной политики самореализации и присутствия в контексте общественного развития. Важной методологической составляющей в этом исследовании стало использование давно забытого диалектического метода. Этот метод мы использовали при анализе «судьбы» университета, рассмотрели диалектику его развития с первых дней возникновения и заканчивая современным его статусом. Данный метод позволил нам обосновать перспективы развития университетского образования и роль университетов в современной социокультурной жизни. Таким образом, избранный методологический комплекс позволил нам выполнить в полной мере поставленные исследовательские планы.

Обсуждение

Первый принципиальный пункт: невозможность мудрости (подлинно организованной жизни) в современном мире по причине слишком быстрого темпа его движения (нечелoveкоразмерные скорости).

Перейдем к знанию. Примат его социальной ценности начался в Новое Время, но с тех пор также успел порядком устареть.

В отличие от мудрости, знание не обязательно предполагает личное применение к собственной жизни. Напротив, ценность знания как раз и заключается в его имперсональности, то есть объективности.

Знание, которое работает для одного, но не работает для другого, не имеет права именоваться знанием. Атрибуты знания — универсальность (общеобязательность) и безличность (всеобщая применимость).

На примере сравнения мудрости и знания как социальной ценности можно подметить интроверсивную тенденцию (обращенность вовнутрь) древности с ее пониманием человека в качестве микрокосмоса и экстраверсивную тенденцию (обращенность вовне) модерна с его призывом покорения окружающего мира.

Вот почему знание не является достаточным основанием для личного счастья. Будучи лишеным элемента индивидуальности, знание годится лишь на то, чтобы организовать внешнюю сторону жизни.

В этом отношении знание — это нисхождение мудрости, момент ее деградации, ступень, находящаяся намного ниже изначальной.

Можно было бы предположить, что следующий этап развития явит некий синтез, с учетом того, что мудрость — это тезис, а знание — антитезис. Однако спекуляции Гегеля оказались нерелевантны реальному процессу истории [4]. Тенденция распада и дифференциации еще больше усилилась и привела к тому, что и знание оказалось слишком большой, неудобной и соответственно социально невостребованной конструкцией. Следующим этапом деградации стало появление информации.

Таким образом, мудрость, знание и информация находятся друг с другом в отношениях последовательного подчинения: мудрость включает в себя знание, а знание включает в себя информацию. Однако само по себе знание — только часть мудрости, а информация — только часть знания. Другими словами, логику движения истории можно интерпретировать как отход от целостности в сторону частичности.

Само по себе большое количество частей еще не дает целого. Необходима связь, которая организует все части в единое. Таковую связь может обеспечивать система смыслов и ценностей в виде религии, идеологии или философии. Но если непредвзято посмотреть на современность, мы увидим, что подобного рода связь отсутствует, а многочисленные части множатся и мультиплицируются, или,

если воспользоваться медицинской метафорой Бодрийяра, пролиферируют как раковые клетки в организме [5].

Подводя предварительный итог, мы можем заключить, что судьба знания в эпоху информации — это забвение.

Вместе с забвением знания происходит и то, что Хайдеггер называл «забвением Бытия», поскольку именно знание несет и хранит в себе идеальное измерение культуры [6].

Со времен Ницше [7] и Ортеги-и-Гассета [8] мы знаем, что характер оценки явления — это вопрос перспективы, с позиции которой мы на это явление смотрим. Поэтому важно понимать, что негативная оценка современности, которая красной нитью проходит через весь XX век — это не единственная точка зрения, пусть даже она озвучивалась и озвучивается выдающимися мыслителями.

Не все теоретики склонны порицать те сдвиги и изменения, которые произошли в обществе и культуре. Например, Лиотар полагает, что все недопонимание ситуации современности (постсовременности?) вытекает из привычки мыслить органицистскими понятиями, которым продиктованы такие характеристики, как: цель (телос), развитие, самоосуществление, целостность, единство и т.д.

Но во второй половине XX века в мире произошли столь мощные усложнения общественных практик, что традиционные теоретические оптики, наподобие гегельянства или марксизма, перестали быть релевантны.

«Невозможно скрыть того, что социальная основа принципа разделения, классовой борьбы исчерпала себя... Марксизм свелся к выступлениям протеста за достоинство человека во имя человека или разума, или творчества, или еще такой социальной категории, наделенной *in extremis* невозможными на сегодняшний день функциями критического порядка, как третий мир или студенческая молодежь» [9; 137].

Фиксируя два переломных фактора (информатизацию и закат метанарраций), Лиотар отказывается не только от методологии марксизма, но и от ценностей Просвещения, поскольку в послевоенный период постепенно исчезли социальные группы (силы), которые могли бы артикулировать и отстаивать идеологию гуманизма.

Альтернативой органицистскому (гегельянскому, марксистскому) рассмотрению общества Лиотар считает функционализм, концептуализирующий социум в качестве машины.

В отличие от организма, машина не развивается, то есть, не переходит на качественно иной уровень, она просто наращивает собственную эффективность и продуктивность.

Сравнивая общество с кибернетической машиной, работающей на информации, Лиотар указывает на две основные задачи социума: сохранение своего статус-кво и интенсификацию внешних параметров деятельности. Именно это мы и видим в современном консьюмеристском обществе, не предлагающей никаких новых концепций жизни, кроме увеличения и диверсификации способов и продуктов потребления.

Если в гегельянской и марксистской интерпретации противоречие понималось как необходимый момент развития, его движущая сила, то в парадигме функционализма противоречие означает лишь бессмысленный антагонизм, угрожающий целостности общественной системы.

В связи с этим, по мысли Лиотара, должна поменяться функция знания. Отныне ей не следует быть инструментом критики нарастающего отчуждения (в духе франкфуртской школы), ей лучше стать средством гармонизации различных дискурсов, нарративов и языковых игр. В противном случае нас ожидает распад системы, вызванный растущим уровнем системной энтропии.

Ограничиваясь в своем анализе социологическим измерением знания, Лиотар оставляет в стороне собственно гносеологию. Поэтому его аргументация касательно трансформации статуса знания строится вокруг понятия легитимации.

По Лиотару, знание легитимно настолько, насколько оно соответствует принятым в обществе метанаррациям. Со времен эпохи модерна главные метанаррации — это гуманизм и Просвещение.

Гуманизм — метарассказ об эмансипации человека, превращении плененного внутренними и внешними обстоятельствами индивида в свободную индивидуальность.

Просвещение — метарассказ о том же самом, только в масштабах всего человечества.

И если раньше социальные институты играли роль средств для достижения высокой цели (освобождение личности, освобождение человечества, переход из царства необходимости в царство свободы, создание идеального или близкого к идеалу общества), в постмодерне, согласно Лиотару, человек становится сырьевым придатком для воспроизведения работы социальных институтов.

Вот почему кардинально меняется смысл и направленность высшего образования. Это больше не формирование национальной элиты, которая будет возглавлять общество на пути движения к освобождению; это формирование компетентных «винтиков» для обслуживания общества-машины в виде различных специалистов.

Второй принципиальный тезис этого параграфа: в современном обществе университет ориентирован не на идеалы, а на компетенции; он создает не элиту, а специалистов (хотя даже специалист звучит слишком претенциозно, скорее — компетентные кадры).

Сегодня слово «компетенция» стало зонтичным термином, который пронизывает различные дисциплинарные сферы, но особенно — педагогику и философию образования. Мало кто помнит, что именно Лиотар ввел это понятие в широкий оборот.

Под «компетенциями» Лиотар понимал так называемое знание-юзус, которое, в отличие от традиционного научного знания, свободно от критерия денотации. Напомним, что дискурс науки — это высказывания об окружающем мире, которые подтверждаются различными способами верификации. Но в любом случае имеет место денотация — отнесение смысла высказывания к предмету внеязыковой действительности. Другими словами, высказывания науки относятся к порядку окружающего нас физического материального мира. Соответственно, высказывания о нематериальных явлениях, таких как вера, смысл, ценности, привычки, традиции, не могут в полной мере считаться научными. Тем не менее существуют своего рода знания, которые регламентируют сферу ненаучных высказываний. Это сравнимо с тем, что поздний Витгенштейн называл «языковыми играми».

В работе «Философские исследования» Витгенштейн приводит следующие примеры языковых игр:

- отдавать приказы и подчиняться;
- обсуждать событие;
- сочинять истории и читать сочиненное;
- играть на сцене;
- петь хороводные песни;
- отгадывать загадки;
- придумывать шутки и делиться ими;
- спрашивать, благодарить, бранить, приветствовать, молить» [10; 78].

Лиотар для описания подобного рода языковых практик использует понятие «знание-юзус», или «компетенция».

Таким образом, по мысли Лиотара, то, что раньше находилось в ведении семьи, детского сада и, отчасти, школы, сегодня должно стать приоритетной задачей университета.

Знание-юзус призвано создавать широкое поле языковых практик для всех слоев социума с целью легитимации гетерогенных дискурсов и нарративов, что находит воплощение в плюрализации общества, появлении все большего числа различных субкультур, демаргинализации угнетённых групп и т.д.

Сегодня более популярным, чем слово «компетенция», стало выражение «soft-skills», которое означает так называемые гибкие навыки коммуникации: умение работать в команде, уравновешенность, коммуникабельность и т.д.

Обратим внимание на то, что суть «soft-skills» заключается в обеспечении гармонизации коммуникации между участниками социального процесса, что в точности идентично мысли Лиотара о назначении знания-юзуса.

Остановимся подробнее на причинах, стоящих за ростом популярности «soft-skills».

Западная культура имеет своей самой существенной чертой — индивидуализм. Согласно определению Большой Советской энциклопедии, «индивидуализм — это тип мировоззрения, сутью которого является в конечном счёте абсолютизация позиции отдельного индивида в его противопоставленности обществу, причём не какому-то определённом социальному строю, а обществу вообще» [11; 112]. Другими словами, первенство в западной культуре отдается персональной, а не коллективной идентичности.

В свете сказанного выше становится понятен генезис «soft-skills». Они являются выражением роста значимости отдельного индивида в системе общественных отношений.

Итак, знание, его форма и социальный статус, функции и назначение изменились коренным образом. Прежде являвшееся всего лишь компонентом в корреспондентной теории истины (истина — это соответствие знания объективной реальности), ныне знание становится все более антропологизи-

рованным, то есть, в большей степени направленным на удовлетворение (чаще всего эмоциональных) нужд человека, нежели на отображение объективного порядка вещей.

Важно при этом отметить, что в современном обществе мнение большинства основывается не на рациональных принципах аргументации, а на эмоциональных принципах коммуникации. Можно сказать, что критерием истинности знания становится эмоциональное отношение к нему (если знание нравится — значит оно истинно; если не нравится — значит не истинно).

Можно вспомнить шутливую (но, как мы знаем, в каждой шутке есть доля шутки, а все остальное — правда) формулу женской логики, выведенной математиком А.Н. Колмогоровым: «Если из А следует В, и В приятно, то А — истинно» [12].

Отдавая себе отчет в текущем положении дел и вещей, необходимо со всей серьезностью поставить вопрос о возможных сценариях развития (деградации?) событий. На наш взгляд, наиболее вероятно осуществление следующих вариантов:

1. Продолжение тенденции дробления и фрагментации знания вплоть до полного исчезновения привычных социальных институтов (прогноз Фуко, писавшего, что «человек исчезнет также как исчезает лицо, начертанное на прибрежном песке» [13; 19]).

2. Рост фундаменталистских реакций в ответ на растущую сложность (многосоставность) мира (прогноз Сэмюэля Хантингтона, предвещавшего так называемое столкновение цивилизаций «*clash of civilizations*» [14]).

3. Реактуализация знания в качестве метакогнитивных комплексов, увязывающих большие объемы данных в более-менее понятные макрообщности.

Выработкой таких метакогнитивных комплексов, на наш взгляд, и должен заниматься университет в XXI веке.

Тот факт, что общим контекстом современности стала глобализация означает необходимость консолидации сил представителей самых различных областей знания с целью решения глобальных вызовов и задач.

Проблемы глобальных изменений, многие из которых отчаянно нуждаются в решениях, редко попадают в интеллектуальные рамки, традиционно ассоциирующиеся с университетскими кафедрами. Структурные особенности большинства университетов ограничивают их возможности решать проблемы глобальных изменений. Тем не менее опыт и возможности, имеющиеся сегодня в крупных исследовательских университетах, необходимы для этого процесса. Усилия большинства университетов в этой области сдерживаются тремя конкретными ограничениями.

Во-первых, университеты обычно делятся на дисциплинарные области, которые концентрируются на традиционно определенных областях обучения. Кроме того, университеты находятся в конфликте по поводу своего отношения к месту ученых в пропаганде политики. Некоторые преподаватели в некоторых университетах также склонны пренебрегать междисциплинарной работой, считая ее более низким интеллектуальным качеством, чем у строгих дисциплинарных исследований. Для такого крупного учреждения, как современный университет, игнорировать проблемы глобальных изменений просто потому, что они не соответствуют исторической организационной структуре университета, является интеллектуально заброшенным и социально безответственным. Усилия по организации кампусов для содействия преподаванию и исследованиям в области глобальных изменений имеют решающее значение и назрели. Это будет трудный процесс: поиск решений проблем глобальных изменений потребует исследовательских усилий и организационных изменений, соизмеримых с масштабом проблем. Но это процесс, который стоит предпринять. Признавая и устраняя такие ограничения, университеты могут подать пример того, как следует выполнять междисциплинарную работу, сохраняя при этом стандарты качества, необходимые для успеха этой работы.

Проблемы глобальных изменений не укладываются четко в дисциплинарные рамки. Они междисциплинары по самой своей сути. Такие проблемы требуют, чтобы социальные науки пролили свет на то, почему люди разрушают окружающую среду, биологические науки — для оценки того, как действия человека влияют или влияют на другие формы жизни, а физические науки — для оценки воздействия на землю. Кроме того, определение того, являются ли изменения достаточно серьезными, чтобы оправдать политические действия, и как действовать перед лицом научной неопределенности и противоречивых ценностей, требует суждений, в отношении которых гуманитарные науки имеют значительный опыт. Но университеты, как и другие институты в обществе, разделены на дисциплинарные отделы. Такая организационная структура является громоздкой для решения сквозных междисциплинарных проблем. Из-за своих традиционных структур университетские и дру-

гие ведомственные учреждения, такие как правительственные учреждения, готовы или юридически способны решать только отдельные проблемы глобальных изменений. Кроме того, поскольку связь между академическими департаментами или государственными учреждениями часто ограничена, междисциплинарная деятельность часто далека от координации.

Второе ограничение, с которым сталкиваются университеты, связано с проблемой междисциплинарного качества. Хотя мы вряд ли могли бы поспорить с утверждением, что исследователи всегда должны стремиться к «качеству», следует признать, что качество состоит из оценочных суждений. В университетских условиях качество обычно определяется как характеристика оригинальной работы, которая продвигает дисциплину. Это определение вполне уместно, но слишком узко. Члены академического сообщества, которые определяют качество в соответствии с этим традиционным, узким определением дисциплинарной оригинальности, утверждают, что междисциплинарные программы ставят под угрозу традиционную ценность.

Мы полагаем, что междисциплинарное качество, хотя и существенно отличается от дисциплинарного понятия концепции, интеллектуально столь же жизнеспособно и может быть даже более ценным для общества. Междисциплинарное качество должно обладать оригинальностью, это требование может быть выполнено с помощью инновационного метода объединения материалов из разных областей, а не в рамках одной области.

Материалы из различных дисциплин, необходимые для решения конкретной междисциплинарной проблемы, должны быть объединены оригинальным способом, который помогает улучшить понимание или решить проблему. Все используемые дисциплинарные материалы должны быть актуальными и точными; кроме того, специализированные понятия или жаргон должны быть представлены с большой ясностью, чтобы способствовать междисциплинарному общению.

Последний конфликт, с которым сталкиваются университеты, заключается в роли ученого как защитника. Некоторые ученые считают пропаганду политических изменений или защиты окружающей среды учеными непрофессиональной и даже неэтичной. Большинство ученых считают, что надлежащая роль университета и любого ученого заключается в том, чтобы заниматься поиском информации. «Качество — наш единственный продукт» — типичная цитата, которую можно услышать в хороших отделах. Таким образом, те, кто тратит время на продвижение идей, повышение скорости, с которой работа их дисциплины достигает политического процесса, или обсуждение решений практических проблем, как правило, рассматривается их коллегами как неподходящие или «некачественные». Этот предполагаемый конфликт между учеными и наносит ущерб решению проблем глобальных изменений, поскольку общество и его лидеры все чаще будут спрашивать ученых: «Каковы последствия ваших выводов для окружающей среды и общества, и что мы можем или должны с этим сделать?»

Таким образом, для ученых поиск жизнеспособных решений проблем глобальных изменений требует больше, чем просто стремление к знаниям, но личные ценности при выборе политики всегда должны быть четко отделены от научных оценок в публичных дискуссиях.

Возможным механизмом преодоления структурных ограничений, препятствующих способности высших учебных заведений решать проблемы глобальных изменений, является создание институтов для изучения глобальных изменений. Такой институт в университете будет поощрять, оценивать и поддерживать обмен идеями и информацией между дисциплинами. Это может послужить «безопасным убежищем» для тех, кто ищет междисциплинарные исследования и преподавание в академическом учреждении, предоставляя ученым возможность узнать достаточно о других областях, что, в конечном итоге, приведет к междисциплинарному синергизму, который иначе невозможен.

Выводы

Таким образом, проанализировав роль и значение знания науки, университета в современном мире, мы пришли к следующим выводам:

Институт глобальных изменений в университете должен выполнять пять основных функций:

1. Спонсировать междисциплинарные семинары и симпозиумы по всему кампусу, поскольку крайне важно, чтобы ученые в области физики, биологии и социологии, а также представители гуманитарных дисциплин научились общаться, семинары имеют решающее значение для выработки общего языка для понимания различных аспектов глобальных изменений.

2. Разрабатывать основы учебной программы по глобальным изменениям. Институт мог бы взять на себя ведущую роль в надзоре за отбором и разработкой учебных программ, а также в состав-

лении соответствующего списка текстов или статей по различным дисциплинам. Такая учебная программа могла бы начинаться со сбора учебного материала, доступного в настоящее время в кампусе, и ослабления дисциплинарных требований, чтобы позволить заинтересованным студентам свободно посещать курсы по различным дисциплинам. Однако в долгосрочной перспективе этого механизма будет недостаточно для подготовки специалистов по глобальным изменениям. Поэтому университетам необходимо будет проводить курсы, посвященные глобальным изменениям, объединяя важнейшие материалы из многих взаимосвязанных областей.

3. Стимулировать возможности для междисциплинарных исследований. Институт будет играть важную роль в развитии сотрудничества между людьми из различных дисциплин для решения общих проблем. Первоначально этот тип сотрудничества будет носить предпринимательский и оппортунистический характер, поскольку исследователи из разных областей находят друг друга на семинарах и других мероприятиях, связанных с глобальными изменениями. В конечном счете, институт должен играть более активную и структурированную роль в развитии междисциплинарных команд и проектов. Эти мероприятия позволили бы людям объединить свои знания таким образом, который невозможен при работе над подкомпонентами проблемы в рамках их собственных дисциплин. Институт мог бы стать решающим катализатором в разработке таких проектов, предоставляя сильные стимулы и структуру поддержки для преподавателей, заинтересованных в междисциплинарном исследовательском сотрудничестве.

4. Обеспечить среду для ядра междисциплинарного исследовательского и преподавательского состава и дисциплинарных посетителей из различных смежных областей. Институту потребуется основная группа сотрудников, начиная от аспирантов и заканчивая старшими профессорами, чья работа будет оцениваться на основе междисциплинарных стандартов качества. Крайне важно, чтобы в этом спектре талантов не было упущено среднее звено: аспиранты и штатные профессора на очень продуктивном этапе своей карьеры, чье продвижение по службе должно отражать, а не уменьшаться их стремлением к качественным междисциплинарным исследованиям. Междисциплинарная работа не должна быть предназначена только для студентов или старших преподавателей, которые преодолели препятствия дисциплинарного продвижения до штатного звания. Присутствие в институте большого числа посетителей из других отделов, институтов и областей поможет привнести новейшие современные дисциплинарные результаты в междисциплинарные исследования. Кроме того, участие в междисциплинарно ориентированных исследованиях может побудить специалистов по дисциплине изменить свои собственные научные программы, ведущие к достижениям в области дисциплинарных исследований, которые иначе были бы невозможны (и, что немаловажно, такие исследования могут открыть новые возможности финансирования для дисциплин).

5. Разрабатывать популяризаторские стратегии для информирования пользователей об исследованиях, полученных в университете, и для информирования исследователей о том, какие исследования наиболее необходимы обществу. Институт мог бы служить связующим звеном между университетом и правительственными чиновниками, лидерами бизнеса, фермерами, защитниками природы и общественностью. Действительно, те пользователи исследовательской информации, на которых влияют глобальные изменения, должны постоянно участвовать в оказании помощи в том, чтобы программа исследований глобальных изменений была осведомлена и сосредоточена на их потребностях. Наконец, такие информационно-пропагандистские мероприятия должны также распространяться таким образом, чтобы помочь тем, кто занимается начальным или средним образованием и кто заинтересован во включении концепций глобальных изменений в свои учебные планы или образовательные программы. Сделать так, чтобы работу наших университетов поддерживали, а не препятствовали, крайне важно для решения проблем глобальных изменений. Чем больше мы откладываем и обсуждаем, как расширить или переориентировать традиционную университетскую структуру, тем больше времени мы теряем в нашей борьбе за понимание и сдерживание глобальных изменений, вызванных деятельностью человека.

Открытие зияющей дыры в озоновом слое над Антарктидой послужило определенной мотивацией для действий. Придется ли нам провести «эксперимент» по глобальным изменениям на самой земле, прежде чем будут предприняты серьезные шаги по изменению наших институтов? И, что более важно, можно ли это сделать вовремя, чтобы внести значительный вклад в понимание и решение проблем глобальных изменений, которые носят не только экологический, но и социокультурный характер?

Список литературы

- 1 Барт Р. Основы семиологии. Структурализм: «за» и «против» / Р. Барт. — М.: Прогресс, 1975. — С. 114–163.
- 2 Швейцер А. Я родился в период духовного упадка человечества. Кризис сознания: сб. работ по «философии кризиса» / А. Швейцер. — М.: Алгоритм, 2009. — 272 с.
- 3 Гиренок Ф. Удовольствие мыслить иначе / Ф. Гиренок. — М.: Академический проект. — 2008. — С. 6–27.
- 4 Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель. — М.: Азбука, 2019. — 704 с.
- 5 Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр. — М.: Neoclassic, 2020. — 354 с.
- 6 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Библихина. — Харьков: Фолио, 2003. — 503 с.
- 7 Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ф. Ницше. — М.: Neoclassic, 2012. — 384 с.
- 8 Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. — М.: Наука, 1991. — 408 с.
- 9 Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. — М.: Ин-т эксперим. социол.; СПб.: Алетейя, 1998. — С. 40.
- 10 Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн. — М.: Neoclassic, 2019. — 352 с.
- 11 Большая Советская энциклопедия. — М.: Сов. энцикл., 1969. — 1978 с.
- 12 Леонтьев В. Аксиоматика женской логики / В. Леонтьев // Квантовая магия. — 2005. — № 2. — Вып. 2. — С. 2215–2220.
- 13 Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; пер. на рус. яз. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой. — М.: Прогресс, 1977. — 488 с.
- 14 Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations? / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs. — 1993. — No 72. — P. 3.

Б.И. Карипбаев

Ақпараттық агрессия координаттарындағы білім, ғылым, университет (әлеуметтік-философиялық дискурс тәжірибесі)

Мақалада автор ақпараттық бумдағы ғылымның қазіргі жағдайын, университеттік білім берудің әмбебап институттың моделі ретіндегі рөлін әлеуметтік-философиялық талдаған. Білімнің табиғатын және оның ақпаратпен байланысы зерттелген. «Білім–ақпарат», «білім–даналық», «білім–ғылым» тәрізді параллельдерді түсінуді ұсынады. Мұндай зерттеу координаттарында қазіргі ақпараттық диверсия жағдайында білімнің мағынасын, рөлін, мәртебесін заманауи түсінудің маңыздылығы түсініледі. Автор білімді оның екі әмбебап сипаттамасы — әмбебаптығы мен тұлғасыздығы арқылы бағалайды, бұл білімнің адамның дүниетанымдық жүйесіне ұзақ және берік енуіне мүмкіндік береді. Мақалада білімнің тарихилығы, оның пайда болатын, бар және бекітілген тарихи декорацияларға тәуелділігі мәселесіне көп көңіл бөлінген. Автор ең басты атрибуты ретінде аксиологиялық сипаттағы даналықтан айырмашылығы оның тұлғасыздығын атап өтеді. Авторлық ұстанымдарын растау үшін мақалада қоғамды машина ретінде тұжырымдайтын функционализмнің жақтаушылары Лиотардың ғылыми ұстанымы талданған. Мақаланың тақырыптық кеңістігі аясында автор қазіргі әлемдегі университеттік білім берудің негізгі функцияларына, оның әлемнің ғылыми бейнесін қалыптастырудағы және әмбебап білім алудағы ерекше рөлі мен жауапкершілігіне назар аударған. Автор метакогнитивтік кешендердің дамуымен ХХІ ғасырда университет айналысуы керек екеніне сенімді. Өкінішке орай, Қазақстандағы бүгінгі университеттер өздерінің кәсіби дағдыларын кепілге алған және әдетте, әлемге кеңірек, панорамалық көзқараспен қарауға мүмкіндік бермейтін мамандарды даярлаумен ғана шектеледі.

Кілт сөздер: ғылым, университет, білім, ақпарат, аксиология, білім, даналық, шындық, әмбебаптық, қоғам, тұлға.

B.I. Kariubaev

The knowledge, Science, University in the Coordinates of Information Aggression (Experience of Socio-Philosophical Discourse)

In this article, the author subjects the socio-philosophical analysis of the current state of science in the context of the information boom, the role of university education as a model of a universal institution. The author explores the nature of knowledge and its relationship with information. The article proposes an understanding of the parallels knowledge-information, knowledge-wisdom, knowledge-science. In such research coordinates, there is an understanding of the importance of the modern understanding of the meaning, role, status of knowledge in the conditions of modern information sabotage. The author evaluates knowledge through its two universal characteristics – universality and impersonality, which allows knowledge to exist for a long

time and be firmly integrated into the human worldview system. Much attention in the article is paid to the question of the historicity of knowledge, its dependence on the historical scenery in which it arises, exists and is affirmed. The author notes how the most important attribute is his impersonality, in contrast to wisdom, which is more of an axiological nature. To confirm his author's positions, the article analyzes the scientific position of Lyotard, who is a supporter of functionalism, conceptualizing society as a machine. Within the thematic space of the article, the author draws attention to the main functions of university education in the modern world, its special role and responsibility in shaping the scientific picture of the world and obtaining universal knowledge. The author is convinced that the development of metacognitive complexes, in our opinion, should be dealt with by the university in the 21st century. Unfortunately, today's universities in Kazakhstan are limited only to the training of specialists who are hostages of their professional skills and, as a rule, do not allow a broader, more panoramic look at the world.

Keywords: science, university, knowledge, information, axiology, education, wisdom, truth, universality, society, personality.

References

- 1 Barthes, R. (1975). *Osnovy semiologii. Strukturalizm: «za» i «protiv»* [Fundamentals of semiology. Structuralism: “for” and “against”]. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Schweitzer, A. (2009). *Ya rodilsia v period dukhovnogo upadka chelovechestva. Krizis soznaniia: sbornik rabot po «filosofii krizisa»* [I was born in the period of the spiritual decline of mankind. The crisis of consciousness: a collection of works on the “philosophy of crisis”]. Moscow: Algoritm [in Russian].
- 3 Girenok, F. (2008). *Udovolstvie myslit inache* [Pleasure thinks differently]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 4 Hegel, G. (2019). *Fenomenologiiia dukha* [The Phenomenology of Spirit]. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 5 Baudrillard, Zh. (2020). *Obshchestvo potrebleniia* [The consumer society]. Moscow: Neoclassic [in Russian].
- 6 Heidegger, M. (2003). *Bytie i vremia* [Being and time]. (V.V. Bibikhina, Transl.). Kharkov: Folio [in Russian].
- 7 Nitzshche, F. (2012). *Chelovecheskoe, slishkom chelovecheskoe* [Human, All Too Human]. Moscow: Neoclassic [in Russian].
- 8 Ortega y Gasset, J. (1991). *Chto takoe filosofiiia?* [What is philosophy?]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Lyotard, J.-F. (1998). *Sostoianie postmoderna* [The Postmodern Condition]. Moscow: Institut eksperimentalnoi sotsiologii; Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 10 Wittgenstein, L. (2019). *Filosofskie issledovaniia* [Philosophical Investigations]. Moscow: Neoclassic [in Russian].
- 11 (1969). *Bolshaia Sovetskaia entsiklopediia* [Great Soviet Encyclopedia]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 12 Leontev, V. (2005). *Aksiomatika zhenskoi logiki* [Axiomatics of female logic]. *Kvantovaia magiia — Quantum Magic*, 2, 2, 2215–2220 [in Russian].
- 13 Foucault, M. (1977). *Slova i veshchi. Arkheologiiia gumanitarnykh nauk* [Words and things. An Archaeology of the Human Sciences]. (V.P. Vizgin, N.S. Avtonomova, Transl.). Moscow: Progress [in Russian].
- 14 Huntington, Samuel P. (1993). *The Clash of Civilizations?* *Foreign Affairs*, 72, 3

Б.И. Карипбаев*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: karipbaev@mail.ru)*

Судьба науки и образования в эпоху глобализации (социально-философский аспект проблемы)

В статье осуществлена попытка осмыслить в социально-философском ключе природу и статус науки и образования в условиях глобализационных процессов, происходящих в мире. Очевидно, что наука и образование, находящиеся на передовом крае формирования личности, общества, государства, испытывают на себе влияние этих серьезных процессов. В связи с этим актуализируется проблема мировоззренческого осмысления этих институтов с целью определения основных направлений развития науки и образования. Автором использована концепция постнеклассической науки, которая апеллирует к необходимости и приоритетности междисциплинарных оснований подобных исследований. Осуществляемая сегодня в Казахстане целевая программа стратегия «Новый Казахстан» требует усиления факторов науки и образования в этом государственном и общественном конструировании. Автор обозначает свою исследовательскую позицию через анализ современного состояния проблемы и определения контуров формирования новой парадигмы науки и образования. В последнее время все очевиднее становится роль науки как обслуживающей компоненты государства и общества. Некоторые государственные программы, например «Модернизация общественного сознания», обеспечили науке безбедное существование и определили место и значение науки как интерпретатора и идеологического обоснования государственной политики. Авторская позиция связана с осмыслением необходимости и важности реформ в образовании и в науке на всех уровнях. Реформы должны обеспечить академическую свободу в образовании, провиденциалистский формат существования науки.

Ключевые слова: наука, образование, глобализация, реформа, тренд, академическая свобода, провиденциализм, постнеклассическая наука, модернизация, гетерогенность.

Введение

Актуальность данного исследования определяется необходимостью осмысления в координатах постнеклассической парадигмы роли и статуса науки в современном обществе в целом и казахстанском обществе в частности. К сожалению, наука и образование сегодня в Казахстане находятся в состоянии перманентного неэффективного реформирования. Это связано с тем, что форматы Болонской конвенции насаждаются без должного учета специфики казахстанского общества, в основном воспроизводятся лишь декоративные, формальные признаки этой модели образования и науки. И в этой ситуации, в погоне за новизной, мы забываем о серьезных достижениях прошлой системы образования и науки — «с водой выплеснули и ребенка». Такая расточительность приводит к тому, что современная казахстанская система образования и организация науки хромают на обе ноги. И это плачевное состояние дел приводит к серьезным проблемам: отток специалистов, профессионалов, научных работников за рубеж, слабый уровень выпускников, узкотемье в науке и т.д. Особенно плачевно обстоят дела в области гуманитаристики. Такое положение дел не отвечает тем амбициозным задачам, которые ставит перед собой современный Казахстан. Основная цель данного исследования — проанализировать тот социокультурный фон, который сегодня «заказывает» основные тренды в развитии науки и образования.

Методология и методы исследования

Как правило, объект исследования требует адекватного методологического сопровождения. В рамках данного исследования мы посчитали возможным и необходимым использование методологии, которые активно воспроизводятся в рамках постнеклассической парадигмы. Такое методологическое сопровождение требует использования междисциплинарной методологии. Наука и образование не могут исследоваться только в рамках отдельной науки в силу их фундаментального присутствия в системе современного общества. В связи с этим в данном исследовании будет применен эпи-

*Автор-корреспондент. E-mail: karipbaev@mail.ru

стемологический потенциал разных наук — философии, культурологии, политологии, педагогики. Такой методологический симбиоз, на наш взгляд, позволяет наиболее панорамно посмотреть на обозначенную проблему. В силу фундаментальности искомой проблемы важно использовать и те методы, которые выдержали проверку временем, несмотря на существующие в науке критические их оценки. Наука и образование — сложные, глубокие явления. По ним можно судить о позитивных или негативных тенденциях в развитии социума. В этой связи их необходимо исследовать с применением методологических разработок системно-структурного анализа. Наука и образование историчны, проследить историю этих институтов, чтобы обозначить перспективы в будущем, необходимо использование потенциала историко-логического метода. Важным методологическим основанием этого исследования стал метод компаративистики, который обеспечил сравнительный анализ в оценке сегодняшнего состояния науки и образования в мире в целом и Казахстане в частности.

Обсуждение

Существует три сакраментальных вопроса, которые сопровождают человечество с момента возникновения его самосознания в качестве более-менее целостной цивилизационной общности. Художник-постимпрессионист Поль Гоген использовал их, чтобы дать название своей знаменитой картине. Звучат они так: «Откуда мы пришли?», «Кто мы?», «Куда мы идем?».

Эти вопросы не теряли своей актуальности на протяжении практически всех известных нам исторических эпох, однако сегодня дать на них однозначные ответы крайне затруднительно. Связано это с тем, что можно назвать гетерогенизацией социальной реальности, то есть усложнением самой ткани общественного бытия, возникновением внутри нее различных текстур и фактур, образующих все более сложные грани и комбинации.

Прежде чем что-либо предполагать, заявлять или утверждать касательно роли и значения университета в XXI веке, необходимо как можно более полно и внятно очертить контуры той социокультурной (и соответственно, социальноэкономической, социополитической) ситуации, внутри которой мы все находимся.

В качестве главного слова, которым хотя бы отчасти можно релевантно описать эту ситуацию, мы выбрали слово «глобализация». При этом нас, в первую очередь, интересует ее культурный аспект, который напрямую детерминирует режим коммуникации между различными группами и коллективами.

В первую очередь, необходимо уяснить, что речь идет не о содержательном изменении, а о трансформации, то есть изменении на уровне формы. Глобализация означает не просто добавление каких-то новых реалий (новых видов информации) в жизнь человека, а преобразование самого способа взаимодействия человека с окружающим миром.

Лучше всего этот новый способ можно описать как невозможность изоляции. Благодаря изобретению и активной эксплуатации интернета, современный человек в информационном отношении в буквальном смысле стал гражданином мира.

Даже если сам он не проявляет активной заинтересованности в событиях и процессах, происходящих за пределами его жизненного мира, в поле его повседневной коммуникации с высокой степенью вероятности проскользнет какая-нибудь политическая, социальная или культурная новость. Одна из миллиардов, которые ежечасно транслируются в соцсетях. Сегодня нужно прилагать большие усилия, чтобы оставаться не в курсе, чтобы не знать, что случается и происходит.

Наивно полагать, что интернет и изменение в способах коммуникации, которые он породил, привели к тому, что человек просто стал более информированным. Дело обстоит куда более серьезным образом. Можно говорить о том, что современные форматы коммуникации (способы социального взаимодействия) задают новые параметры человеческой экзистенции: наборы персональных ценностей; как следствие конфигурации идентичности, коды общественных статусов, конвенции социальных игр и т.д.

Поскольку глобализационная трансформация осуществляется одновременно по многим линиям и фронтам социальной реальности, трудно однозначно определить в чем именно происходят коренные сдвиги, не говоря уже об определении механики этих сдвигов и возможности прогнозирования последствий этих сдвигов.

Здесь уместно вспомнить не лишнее сарказма замечание Ульриха Бека, согласно которому «глобализация является ... наименее проясненным, вероятно, самым непонятым, запутанным, поли-

тически эффективным словом [лозунгом, оружием в споре] последних лет, которое останется таким в ближайшее время» [1].

Сразу отметим, что на то есть свои причины. И помимо вполне понятных, связанных с корыстными манипуляциями (в целях реализации интересов отдельных групп), существуют причины объективного порядка, среди которых мы бы выделили следующие:

1. Глобализация — незавершенный проект. [Этот фактор позволяет нам оправдывать условность и многозначность используемого термина, поскольку референтное поле его обозначения еще не стало чем-то фактическим, а остается по преимуществу процессуальным. Более того такое положение вещей превращает термин «глобализация» из дескриптивного в конструктивный, по той причине, что дискурсивная тематизация в информационном обществе, действуя по принципу самосбывающегося пророчества, создает такие предметные сущности, которые бы не возникли вне разговора о них].

2. Существующие типы научных дискурсов отстают по степени сложности от современных социогуманитарных процессов. [Это нормальная ситуация, которую можно объяснить ссылкой на теорему Геделя о неполноте формальных систем; либо же на более поэтические констатации в духе «сова Минервы вылетает в сумерки» или «глаз видит все, кроме самого себя». Другими словами, темп реальной практики всегда опережал темп теории. Дело усугубляется еще тем, что скорость социальной практики во второй половине XX и начале XXI века невероятно увеличилась за счет технологического прыжка].

3. Процессы глобализации не происходят сами по себе, а осуществляются людьми, которые, в свою очередь, являются носителями различных, порой конфликтующих идеологических систем мысли и ценностей. Это приводит к возникновению коллизий и противоречий внутри глобализации, что, конечно же, не облегчает задачу ее концептуализации. [Здесь важно избежать ошибки гипостазирования и не воспринимать глобализацию как нечто самостоятельное, происходящее само по себе, помимо и вне воли людей].

Таким образом, глобализация оказывается не просто нейтральным понятием, а ценностно-окрашенным, коннотативно-нагруженным термином, который находит себе как сторонников, так и противников. Например, оптимистическую оценку глобализации мы можем найти у такого либерального социолога, как Энтони Гидденс, заявляющего, что «у глобализации масса преимуществ во всех сферах жизнедеятельности мирового сообщества... Ей нет альтернативы» [2].

Можно, однако, встретить и прямо противоположные суждения, отождествляющие глобализацию с такими тенденциями, как массовизация, унификация или даже «макдональдизация» [3]. Противники глобализации в качестве одного из главных негативных последствий указывают понижение уровня культуры (уровня смыслов, ценностей, качественного разнообразия жизни).

Авторы, стремящиеся отойти от популистских высказываний, выражают довольно сдержанные точки зрения, которые мало что проясняют среднестатистическому человеку, непосредственному участнику глобализационных процессов. Например, когда Рональд Робертсон [4], собственно тот, кто первый ввел в теоретический обиход понятие «глобализация», рассуждает о диалектике глобализации и приходит к выводу, что это амбивалентная и симультанная инверсия единичного во всеобщее и всеобщего в единичное, он всего лишь занимается обобщающими спекуляциями.

Даже рафинированный интеллектуализм некоторых теоретиков, когда они утверждают, что глобализация – это «поток конвергирующих сил, создающих подлинно единый мир» [5], порой не скрывает изрядной доли ангажированности и тенденциозности.

Невозможность формулирования строгой дефиниции не означает блокировку других возможностей осмысления глобализации. Следуя принципу методологического анархизма Фейерабенда, мы не побрезгуем даже самым слабым видом доказательства в логике — аналогией, и попытаемся увеличить объем представлений читателя о глобализации путем создания всевозможных ассоциаций.

Первое, что приходит в голову при слове «глобализация» (с учетом владения минимального культурологического тезауруса), — это понятие «осевого времени» немецкого философа Карла Ясперса [6].

Данным словосочетанием он обозначал специфический период в истории человечества (800–200 гг. до н.э.), в течение которого ряд стран (Древняя Индия, Древний Китай, Древняя Греция, Древняя Персия, Древняя Палестина) независимым друг от друга образом перешли от локальных мифологических представлений к универсализирующим философским понятиям в области мышления, религии, этики, политики.

Понятно, что осевое время ознаменовало качественный переход мира из одного состояния в другое. Точно также глобализация, современниками которой мы все являемся, знаменует некий парадигмальный переход. И, в первую очередь, этот переход затрагивает сферу коммуникации.

Именно в свете этого факта и были инициированы проекты трансцендентально-герменевтического значения языка, как матрицы для достижения интерсубъектности, морального консенсуса и выработки относительно универсальных процедур рациональной аргументации, допускающей множественность аксиологических мотиваций участников.

Процитируем Карла-Отто Апеля: «Первая философия больше не является исследованием природы или сущности вещей или сущего (онтологией), не является она теперь и рефлексией над представлениями или понятиями сознания или разума (теорией познания), но представляет собой рефлексию над значением или смыслом языковых выражений (анализом языка)» [7].

Если принимать в расчёт тот факт, что философия не существует в вакууме, а рождается в пространстве напряженных социальных отношений, можно с уверенностью проводить корреляцию между попытками онтологизации языка и процессами глобализации.

Трудно, но важно уразуметь следующую истину: коммуникация отныне — новый и безальтернативный способ существования человечества. Любая сфера деятельности базируется на коммуникации. Она не исчерпывается функцией передачи информации, но также обеспечивает установление доверия, создает общесемантическое поле понимания, согласовывает ценностные устремления, способствует порождению нового и т.д.

В то же время не стоит слишком радикализировать этот тезис. Мы не согласны с формулировками по типу «глобализация — процесс формирования некоего мирового общества, выходящего за национально-государственные границы и обретающего общие экономические, политические, экологические, социокультурные и цивилизационные характеристики. Информационные технологии, транспортные магистрали, телекоммуникации и другие технические достижения цивилизации существенно ослабили значимость географического пространства. Начала формироваться новая экономика, основанная на принципах многомерного коммуникативного пространства» [8].

Пожалуй, наиболее корректным модусом аналитики глобализации будет диагностика, а не прогностика, поскольку еще очень рано говорить о каких-то итогах и делать обобщающие выводы.

Мы можем констатировать формирование новых гибридных структур уже на институциональном уровне в сфере культуры, политики и экономики, что, безусловно, ведет к появлению новых форм мотивации и способов взаимодействия.

Остановимся на каждой из этих сфер и обозначим в чем заключается сущностное изменение, вызванное глобализацией.

В сфере экономики происходит своего рода интернационализация мирового хозяйства. Субъектом экономических процессов становятся так называемые транснациональные корпорации, которые по способу своей организации значительно отличаются от традиционных национальных государств. Масштаб деятельности ТНК и степень их влияния столь велики, что они вполне могут конкурировать с государством. Это вызывает понятные опасения, когда в растущем влиянии ТНК начинают видеть угрозу целостности суверенитета отдельных стран. Некоторые теоретики открыто сравнивают деятельность ТНК с ведением экономической войны, направленной на подрыв и дестабилизацию финансовых потоков внутри отдельного государства.

Важно различать два момента:

1. Неминуемость интегративных процессов современного мира.
2. Необязательность реализации этих процессов только через сценарий глобального капитала.

Здесь открывается целое поле для дискуссий, в центре которого находится гипотеза о множественности способов глобализации, в том смысле, в каком Эйзенштадт говорил о множественности способов модернизации [9].

Вот почему следует воздержаться от редуccionистских трактовок в духе отождествления глобализации и вестернизации, тем паче от разного рода конспирологических инсинуаций наподобие идей Колемана [10].

В политическом отношении глобализация не означает отмену государственных границ или утрату своего суверенитета национальными государствами, но глобализация, безусловно, означает вызов, который эти государства должны принять и как-то на него ответить.

По большому счету количество возможных ответов сводится к трем:

1. Принятие текущего курса глобализации = американизации.

2. Борьба с текущим курсом — антиглобализм=антиамериканизм (который зачастую маркируется как фундаментализм).

3. Поиск иных вариантов глобализации — альтерглобализация.

Наиболее конструктивный ответ, на наш взгляд, представляет собой третий вариант, поскольку он несет в себе потенцию развития нового при сохранении старого.

Так мы переходим к культурному аспекту глобализации, который состоит в выработке новых способов коммуникации, новых фреймов экономических и политических отношений. Разумеется, что подобная реновация требует самотрансформации акторов, их добровольное изменение, принятие новых смысловых параметров, перестройку устоявшихся структур ценностей. Невозможно действовать иначе и при этом оставаться прежним. В то же время это не означает утрату прежнего, потерю себя.

Мы постепенно добрались до ключевой категории, которая одновременно является и вызовом и решением, — до толерантности.

Если глобализация означает тотальность коммуникации. Если утончение границ между культурами приводит к ценностным и смысловым диффузиям внутри глобальной коммуникации, то неизбежен конфликт в случае несовпадения (некомплементарности) семантики и аксиологии участников коммуникации. И поскольку невозможно обратить процесс глобализации или делать вид, что ничего не происходит, остается только одно — попытаться выработать новые правила, новые форматы коммуникации, в которых конфликтотенный потенциал сведен к минимуму.

Понимание сложившейся ситуации неизбежно порождает требование толерантности, то есть терпимого отношения к иному (будь то другое религиозное исповедание или сексуальная ориентация). Однако подлинно терпимое отношение к иному невозможно без хотя бы частичного понимания этого иного. Другими словами, человек может принять (хотя бы не осуждать) только то, что он способен понять. Поэтому проблема формирования толерантности упирается в проблему понимания.

Как научить человека понимать то, что он не понимает? Путем постепенного приобщения его к этому. Разница между педагогикой и андрогогикой только в степени резистентности. Ребенок не сопротивляется, обучаясь новому. Взрослый же, будучи заложником разного рода привычек и стереотипов, предубеждений и предвзятостей, испытывает идиосинкразию по поводу любых изменений в привычном распорядке с трудом отлаженной жизни.

Идиосинкразия преодолевается за счет итерации, того количества повторений, которое необходимо, чтобы сформировать новую привычку (сделать непривычное привычным).

С помощью каких средств можно в массовом порядке формировать культуру толерантности у молодого поколения путем расширения когнитивных возможностей понимания иного?

Ответ, как будто, напрашивается сам собой. С помощью сферы образования. Потому что именно в ней концентрируется контент самого актуального знания и именно в ней за долгие годы выработана технология трансляции этих знаний.

Можно задать вполне резонный вопрос: «Если ответ столь прост и очевиден, почему до сих пор уровень культуры толерантности в Казахстане остается на таком низком уровне?»

К сожалению, большая часть проблем по-прежнему упирается в так называемый кадровый вопрос. Называя вещи своими именами, следует честно сказать, что профессорско-преподавательский состав многих университетов в Казахстане — это носители советской и постсоветской ментальности. А поскольку идеология Советского Союза строилась на принципах эксклюзивности (мы правы — они не правы), те, кто в соответствии с требованиями времени должны способствовать формированию культуры толерантности у молодых поколений, сами в действительности оказываются заложниками бинарных схем.

Между поколениями наблюдается серьезный разрыв, вуалируемый общепринятой системой господства–подчинения, при которой молодое поколение беспрекословно слушает старшее, но при этом внутренне остается совершенно чуждым артикулируемым смыслам и ценностям.

Абсурдно ожидать иных результатов, если подход и способ воздействия остаются прежними.

Курс на прагматизацию, который был заявлен как необходимое условие для модернизации общественного сознания, на наш взгляд, предполагает отход от бесконечного рефлексирования и переход к конкретным практикам и методикам. Например, активное привлечение приемов прикладной психологии и психотерапии в поле коммуникации между преподавателями и студентами с целью создания доверительных межличностных связей.

Преодоление отчужденно-официального казенного формата отношений «преподаватель/студент» в определенном смысле и будет доказательством возможности установления толерантной коммуникации между людьми, принадлежащими к разным социокультурным кластерам.

Выводы

Подводя предварительный итог, мы можем заключить, что глобализация, под знаком которой разворачивается современная социокультурная ситуация, — это сложный диалектический процесс, полный противоречий и весьма далекий от завершения.

Столкновение разнородных культурных кодов, происходящее по причине глобализации, ведет к неизбежным конфликтам в силу неготовности участников современного социального процесса к толерантной коммуникации.

Толерантность, которая на внешнем уровне проявляется как корректное терпимое поведение в отношении иного, в действительности возможна только в случае серьезной когнитивной рекалибровки субъекта, позволяющей ему расширить свое мировидение до масштабов, способных вместить иное как хотя бы отчасти понятное.

Поскольку толерантность связана с пониманием, привилегированной зоной ее формирования, очевидно, должна стать сфера образования, в частности — университет.

Если школа действует по принципу прививки, или, скажем, гетерономной социализации, то университет (в идеальном замысле) предоставляет возможность выработки автономных рефлексивных суждений. Поэтому, в первую очередь, университет — это коммуникативная среда, участвуя в которой студент овладевает навыками и компетенциями, которые он никогда не получит из книжек или в аудитории.

Однако не все так просто. Уточнение, которые мы заключили в скобки в предыдущем абзаце, указывает на дивергенцию плана должного и плана сущего. Современный университет как вполне устоявшаяся социальная институция, сам претерпевает кризис, который можно охарактеризовать в причинном и целевом отношении.

Поскольку не ясен образ будущего, возникает проблема телеологической функции университета. Что он должен делать? Какие знания давать? К какому будущему готовить студентов?

Поскольку университеты Казахстана во многом детерминированы своим советским прошлым, возникает вопрос о способах если не преодоления, то хотя бы переосмысления этого наследия, которое представляет собой ощутимый барьер на пути к интеграции в современное мировое сообщество.

Список литературы

- 1 Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — С. 40.
- 2 Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. — М.: Весь мир, 2004. — С. 75.
- 3 Ритцер Д. Макдональдизация общества / Д. Ритцер; пер. с англ. А. Лазарева. — М.: Праксис, 2011. — 592 с.
- 4 Robertson R. Globalization Theory and Civilization Analysis / R. Robertson. — Comparative Civilizations, 17. — 1987.
- 5 Kriesi Hanspeter, et al. Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared / Hanspeter, Kriesi, et al. European Journal of Political Research. — 2006. — 45.6. — P. 921-956.
- 6 Ясперс Карл. Истоки истории и её цель / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1991. — С. 32–34.
- 7 Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель; пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. — М.: Логос, 2001. — 339 с.
- 8 Арсентьева И. Глобализация и перспективы мирового развития / И. Арсентьева // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. — 2008. — С. 9.
- 9 Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации / Ш. Эйзенштадт // Сравнительное изучение цивилизаций: хрест.: учеб. пос. для студ. вузов. / сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасова. — М.: Аспект Пресс, 1998. — С. 470–479.
- 10 Coleman J. Modernization / J. Coleman. International Encyclopedia of Social Sciences. — 1968. — 10. — P. 397-398.

Б.И. Карипбаев

Жаһандану дәуіріндегі ғылым мен білімнің тағдыры (мәселенің әлеуметтік-философиялық аспектісі)

Мақалада әлемде болып жатқан жаһандану үдерістері жағдайында ғылым мен білімнің табиғаты мен мәртебесін әлеуметтік-философиялық түйінде түсінуге талпыныс жасалған. Жеке тұлғаның, қоғамның, мемлекеттің қалыптасуында алдыңғы қатарда тұрған ғылым мен білім саласы осы күрделі процестердің ықпалында екені анық. Осыған байланысты ғылым мен білімнің дамуының негізгі бағыттары айқындау мақсатында аталған институттардың идеологиялық түйсіну мәселесі өзекті болып отыр. Автор мұндай зерттеулердің пәнаралық негіздерінің қажеттілігі мен басымдылығына жүгінетін постклассикалық емес ғылым тұжырымдамасын пайдаланған. Бүгінде Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан «Жаңа Қазақстан» стратегиясының мақсатты бағдарламасы осы мемлекеттік және қоғамдық құрылыста ғылым мен білім факторларын күшейтуді талап етеді. Мақала авторы мәселенің қазіргі жағдайын талдау және ғылым мен білімнің жаңа парадигмасының қалыптасу контурын анықтау арқылы өзінің зерттеушілік ұстанымын айқындайды. Соңғы кездері ғылымның мемлекет пен қоғамның қызмет етуші құрамдас бөлігі ретіндегі рөлі барған сайын айқын бола бастады. Кейбір мемлекеттік бағдарламалар, мысалы, «Қоғамдық сананы жаңғырту» ғылымға жайлы өмір сүруді қамтамасыз етіп, мемлекеттік саясаттың аудармашысы және идеологиялық негіздемесі ретінде ғылымның орны мен маңыздылығын айқындап берді. Авторлық ұстаным барлық деңгейдегі білім мен ғылымдағы реформалардың қажеттілігі мен маңыздылығын түсінумен байланысты. Реформалар білім берудегі академиялық еркіндікті, ғылымның өмір сүруінің провиденциалистік форматын қамтамасыз етуі керек.

Кілт сөздер: ғылым, білім, жаһандану, реформа, тренд, академиялық еркіндік, провиденциализм, постклассикалық емес ғылым, модернизация, гетерогенділік.

B.I. Karipbaev

The fate of science and education in the era of globalization (socio-philosophical aspect of the problem)

This article attempts to comprehend in a socio-philosophical way the nature and status of science and education in the context of globalization processes taking place in the world. It is obvious that science and education, which are at the forefront of the formation of personality, society, and the state, are influenced by these serious processes. In this regard, the problem of ideological understanding of these institutions is actualized in order to determine the main directions of the development of science and education. The proposed article uses the concept of postnonclassical science, which appeals to the necessity and priority of interdisciplinary foundations of such research. The target program implemented in Kazakhstan today, the strategy “New Kazakhstan” requires strengthening the factors of science and education in this state and public construction. In the article, the author defines his research position through the analysis of the current state of the problem and the definition of the contours of the formation of a new paradigm of science and education. Recently, the role of science as a service component of the state and society has become increasingly obvious. Some state programs, for example, “Modernization of Public Consciousness” provided a comfortable existence for science and determined the place and importance of science as an interpreter and ideological justification of state policy. The author's position is connected with the understanding of the necessity and importance of reforms in education and science at all levels. The reforms should ensure academic freedom in education, a providentialist format for the existence of science.

Keywords: science, education, globalization, reform, trend, academic freedom, providentialism, post-nonclassical science, modernization, heterogeneity.

References

- 1 Bek, U. (2001). Chto takoe globalizatsiia? Oshibki globalizma — otvety na globalizatsiiu [What is globalization? Mistakes of globalism – responses to globalization]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 2 Giddens, A. (2004). Uskolzaiushchii mir. Kak globalizatsiia meniaet nashu zhizn [Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives]. Moscow: Ves mir [in Russian].
- 3 Ritzer, D. (2011). Makdonaldizatsiia obshchestva [The McDonaldization of Society]. (A. Lazarev, Trans.). Moscow: Praksis [in Russian].
- 4 Robertson, R. (1987). Globalization Theory and Civilization Analysis. Comparative Civilizations, 17.

- 5 Kriesi, Hanspeter, et al. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921-956.
- 6 Jaspers, Karl. (1991). Istoki istorii i ee tsel [The Origin and Goal of History]. *Smysl i naznachenie istorii — The meaning and purpose of history*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 7 Apel, K.-O. (2001). Transformatsiia filosofii [Transformation of Philosophy]. (V. Kurennoi, B. Skuratov. Trans.). Moscow: Logos [in Russian].
- 8 Arsenteva, I. (2008). Globalizatsiia i perspektivy mirovogo razvitiia [Globalization and prospects for world development]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena — Proceedings of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, 9 [in Russian].
- 9 Eizenshtadt, Sh. (1998). Novaia paradigma modernizatsii [A new paradigm of modernization]. *Sravnitelnoe izuchenie tsivilizatsii: khrestomatiia: Uchebnoe posobie dlia studentov vuzov — The Comparative Study of Civilizations: A Reader: A Textbook for University Students*. B.S. Erasov (Ed.); Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 10 Coleman, J. (1968). Modernization. *International Encyclopedia of Social Sciences*, 10, 397-398.

М.М. Манасова^{1*}, М.В. Клишина², Г.Р. Сейфуллина¹

¹Казахдинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан;

²Казахдинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан
(E-mail: sayabek-mira@mail.ru, klmarina_7@mail.ru, galiya-magavina@mail.ru)

Трансформация системы ценностных предпочтений в условиях городской среды (мегаполиса)

В статье рассмотрен актуальный вопрос о влиянии мегаполиса и его социокультурного пространства на мировоззрение, ценности и образ жизни горожан, проведен анализ трансформации ценностных предпочтений социума на протяжении истории урбанистического процесса. Авторами проанализированы культурные процессы, связанные с развитием городской среды, которая способствовала изменению ценностных предпочтений и культурного облика города, и обратное влияние новых культурных и нравственных устремлений на развитие городской среды. Проводя мысль о взаимовлиянии городской среды и системы ценностей, авторы подчеркивают, что результатом этих взаимосвязанных процессов является особое социокультурное пространство с интеллектуальными, языковыми, нравственно-этическими, коммуникативными и другими характеристиками. Показано обострение противоречий в развитии городов, неразрешимость некоторых проблем в том или ином историческом периоде. Описаны в терминах «культуроразмерность» и «культуроцентричность» реалии нарождающегося типа общества и городской среды, которые характеризуются изменениями степени взаимовлияния и системы нравственных приоритетов. В статье, наряду с позитивной стороной развития городской среды, определены и негативные последствия развития мегаполиса. Авторами сделан акцент на социокультурные преобразования в условиях мегаполиса, оказывающие влияние на проявление кризиса духовной культуры, и подчеркнута необходимость гармонизации традиционных ценностей и современных нравственных инноваций с целью предупреждения деформации духовного потенциала населения городов и мегаполисов.

Ключевые слова: антропологический подход, город, городская среда, городское пространство, компаративистский подход, информационное общество, культуроразмерность, культууроцентричность, культурный ландшафт, мегаполис, социокультурное пространство, гуманистический подход, ценности.

Введение

Тема города как предмета социально-философского внимания была актуальна на протяжении тысячелетий: подтверждением этому являются «идеальный город» Платона, «добродетельный город аль Фараби», «Град Божий», «Град Земной» Августина, «вертикальный город-сад» Ле Корбюзье и многие другие идеи форм социального общежития.

Актуальность исследуемой темы сегодня подтверждает и широкий спектр городской проблематики в самых разных областях науки и практики: «urban studies», «urban planning», «urban design», «urban sociology», «urban antropology», «urban ecology». Внимание к теме города и мегаполиса в XX–XXI вв. подтвердили и Программы Организации Объединенных Наций по населенным пунктам (ООН–Хабитат), резолюции международных урбанистических форумов и конгрессов. Теоретическую и практическую значимость имеет исследование социокультурного пространства мегаполиса для Казахстана, где наблюдаемая тенденция к мегаполизации влечет за собой изменение образа жизни, возможность трансформации традиционных ценностей и деформации духовного мира людей, их социальной адаптации.

Значительный круг вопросов порождает попытка определения перспектив развития города, городской среды. Понимание роли разделения труда, разработанное когда-то К. Марксом и Ф. Энгельсом, в появлении городов, безусловно, позволяют признать приоритетными экономические процессы причиной процессов урбанизации. Вместе с тем стоит обратить внимание на модель «города сада» Э. Говарда и на социально-психологический ракурс рассмотрения урбанизации Э. Дюркгеймом, Ф. Теннисом и другими.

Сегодня актуальность исследуемой проблемы обусловлена миссией культуры XXI в. В случае, когда принятие культуроразмерности и культууроцентричности как сущностных аспектов отношений человека и города, в котором преодолевается взаимное отчуждение действительно станет необходимостью методологической культуры, не будет утопичной идея о статусе культуры как стратеги-

ческом ресурсе современной экономики. Иначе эти идеи куда более утопичны, нежели идеи о добродетельном городе, о светлом коммунистическом будущем.

Методы исследования

Авторами статьи осуществлен ретроспективный обзор истории урбанистического процесса и эволюции идеи совершенного города на основе компаративистского подхода, позволившего проанализировать и оценить влияние ценностных предпочтений на основные характеристики города. Обращение к антропологическому, гуманистическому, культурологическому подходам, воспринимающих человека как высшую ценность города, акцентировало внимание на культуросоразмерности и культуроцентричности. При исследовании данной темы использованы такие методы, как теоретический и общеполитический анализ (системный метод, анализ, синтез, наблюдение и др.)

Результаты и обсуждение

Город представляет собой социокультурное образование. «С точки зрения социологического подхода социокультурное пространство города — это способ присвоения, социальной организации и структурирования пространства обитания людей» [1; 10]. Синергетический подход позволяет сделать вывод: бифуркация определила доминантное направление прогресса при сохранении и увеличении многовекторности возможного генезиса и развития города. Компаративистский подход позволяет сравнить между собой системы ценностных предпочтений той или иной эпохи. Опираясь на данные положения и обратившись на известные факты истории урбанизации, акцентируем внимание на следующее, что, с одной стороны, городская среда формирует определенную культуру города, а с другой — установки, ценности и убеждения играют значительную роль как в социальном прогрессе в целом, так и в развитии города в частности.

Древнеегипетская культура по праву считается ярчайшим примером урбанистической культуры. Египтяне — пионеры градостроительства, в котором нашли свое отражение противоречия мировоззрения представителей древнейшей цивилизации, создававших храмы религиозной культуры и храмы развлечения. Сменяющие друг друга многобожие и единобожие находили отражение в строительстве храмов, в образе жизни элиты и простолюдинов. Единобожие, введенное Эхнатомом, отказавшегося от бога Амона и поклоняющегося Единому богу Солнца — Атону, не было поддержано населением и было отменено его сыном Тутанхамом. Ахетатон, построенный Эхнатомом, после его смерти был покинут и остался недостроенным, так отреагировали последующие поколения на единобожие Эхнатона и пожелавшие вернуть бывших богов.

Археологические раскопки позволяют познакомиться с историей и культурой городов периода правления Рамзеса II, правившего около 60 лет, при котором не было ни одной войны, что способствовало формированию убеждения о возможности урегулирования противоречий мирным путем и толерантного отношения к Другому. Позднее, когда Александр не просто завоеует Египет, но и сохранит его традиции и культуру, Александра будут считать освободителем, а построенная им Александрия станет центром античной культуры, и Александр будет возведен в статус Бога.

Становление и развитие городов в Месопотамии прошло несколько этапов. «Первый этап (становление) — IV тыс. до н.э.—первая половина I тыс. до н.э. Уже на этом этапе в древнейших областях цивилизации — в Месопотамии — выделяются крупные центры: Ур, Урук, Эрех и другие. Площадь отдельных поселений к началу III тыс. достигала более 200 га (Эрех — 3000 г. до н.э. — 210 га). В конце III—II тыс. до н.э. начинает формироваться совершенно новое пространство духовной жизни города. Изменяются представления и образы. Мифы отбивают мир города от прежнего, относя его к созданию Божественному, другому, отличному от прежних поселений. Люди Ура и Ларсы — это люди города» [2; 15, 16]. Как известно, в патриархальные эпохи подавляющее большинство культур тяготело к замкнутости, что, с одной стороны, проявлялось в самоценности семьи, а с другой — в ряде случаев порождало длительную стагнацию, движение «по кругу». Так было прежде всего на Востоке.

Вспомним греческие города-полисы и их архитектуру, скульптуру, философию и науку, поэзию и драматургию, вспомним города Древнего Рима. Для Аристотеля политической, демократической ценностью является полис, который «представляет собой наивысшую форму всех возможных типов человеческих сообществ как сообщество свободных людей» [3]. Иными словами, свобода — это высшая ценность. По мнению Аристотеля, целью всякого сообщества является благо и высшим благом человека является разумная деятельность людей. Все остальное имеет смысл и ценность в отношении к этому высшему благу, которое безусловно [4].

Этическая добродетель в учении Аристотеля представляет собой меру, «золотую середину» между двумя крайностями — избытком и недостатком. Как видим, нравственные ценности у Аристотеля являются преобладающими. В Афинах достижения древнегреческой культуры, в основном, были связаны с этой постоянной борьбой, которая мобилизовывала творческий потенциал людей, вовлеченных в динамику противоречия между полисом и городом [5].

Сегодня для многих исследователей очевидно негативное влияние противоречий городской среды не только на личность, но и социально-культурные, финансово-экономические и политические процессы, обусловленные спецификой поликультурного мегаполиса. Известные американские экономисты, политологи, социологи дают позитивный ответ на вопрос: «Можно ли с помощью политических или иных инструментов трансформировать культуру и устранять преграды, возникающие на пути прогресса, как культурные ценности и установки способствуют или препятствуют прогрессу?» [6; 12].

Переоценить роль античной культуры, определившей будущее европейской цивилизации невозможно. Особенно емко эта роль античности представлена в концепции осевого времени. Осевое время — это время выдающихся открытий, появления первых философских учений, изложенных в письменных трактатах, гениальных ученых и мыслителей, таких как Гомер, Гераклит, Платон, Аристотель, Архимед.

В это время люди начали познавать себя (вспомним знаменитое «Познай самого себя»), пределы своих возможностей. Человек начал осознавать бесконечность мира и свою незащищенность перед ним. Он начинает желать свободы и спасения, задумывается о Сотворении Мира. В своей теории Карл Ясперс выделяет своеобразную ось (800–200 г. до н. э.), которая, с его точки зрения, изменила историю, благодаря чему появился на свет такой тип людей, который продолжает существовать по нынешний день.

Безусловно, мы не исключаем значение творчества и восточных мыслителей: Конфуция, Лао-Цзы, Заратустры в трансформации культуры и общества, осознания необходимости гармоничного взаимоотношения человека и власти, абсолютизации ценности семьи и создания патриархально-патерналистской теории государства.

В античную эпоху человек впервые попытался найти опору своего существования в самом себе, в своем разуме. Большинство исследователей соглашаются с Ясперсом, что в это время «осуществился переход от культурной локальности к цивилизационной универсальности: в эту эпоху были разработаны основные категории, которыми мы мыслим по сей день, заложены основы мировых религий, и сегодня определяющих жизнь людей... Возникли предпосылки, позволившие человеку стать таким, каков он есть по сей день» [7; 32, 33].

В античных городах, ключевых очагах мировой культуры, в это время развиваются абсолютно непохожие на все, что было раньше, религиозно-этические учения, в основу которых были заложены принципиально иные ценности. Ценности эти отличались глубиной и универсальностью. В это время произошел переход от Мифа к Логосу, произошла реструктуризация мышления, ее неотъемлемым составляющим элементом становится рефлексия. Таким образом, по Ясперсу, на смену традиционным ценностям пришли новые ценностные идеи и императивы.

Принято считать, что произведения средневековой философии и науки, культуры и искусства (архитектура, скульптура, музыка) служили интересам церкви. Особый интерес представляют социально-политическая позиция и философское осмысление проблемы города, заявленные арабским ученым IX в. аль Фараби, его «Трактат о жителях добродетельного города» требует отдельного исследования.

Аналогичные проблемы волновали мыслителей не только мыслителей средневекового Ближнего Востока и средневековой Европы.

Распространение христианства на Руси привело к становлению тонкой по духовности христианской культуры, представленной в художественных памятниках XI–XIII вв.: мозаика, фрески, иконы, что связано с деятельностью русской православной церковью. Древнерусские города выполняли, помимо военных, торговых, административных функций, но и интеллектуальную, религиозную, эстетическую и нравственную. В древнерусских городах религия играла главную роль в сохранении нравственных ценностей. Тем не менее в условиях христианской культуры специфической деятельностью, начиная со средневековья в европейских городах, а позже и в России становится еврейское ростовщичество. Как известно, христианская мораль осуждала ростовщичество, считая его делом «нехристианским, противным Богу и праву».

Вспомним радикальное отношение Д.И. Менделеева к спекулятивному капиталу. Наверное, мы можем расценивать это как проявление высокой культуры экономического мышления и экономического поведения, что к концу XX в. было практически утрачено. Особенно болезненным этот факт стал на постсоветском пространстве. Отмена уголовной ответственности за спекуляцию стал первой законодательной инициативой Б.Н. Ельцина. Никто не пытается осознать причины появления многочисленных рынков, прежде всего, в Москве, как результат отказа от традиционного этоса в сфере торговли, как возможность заработать на спекуляции. Вспомним, именно купцы в дореволюционной России были главными меценатами, о чем, к сожалению, сегодня говорить не приходится на всем постсоветском пространстве и не только. Вот они конкретные проявления отказа от традиционной иерархической системы ценностей, отказа от понимания, того, что «культура имеет значение».

Вернемся к историческому прошлому. В XV в. Флоренция лидировала в развитии новой ренессансной культуры, что привлекало к ней гуманистов всей Италии. Гуманист и государственный деятель Флоренции Маттео Пальмиери придавал огромное значение эстетическому облику города: красивыми должны быть площади и рынки, мосты, портики, дороги, улицы [8]. Городская цивилизация получила высокую оценку в трудах гуманистов Флоренции, в их представлении городское социокультурное пространство стало надежной основой для процветания культуры.

У Кампанеллы обнаруживается огромный интерес к науке, на достижениях которой, с его точки зрения, строится вся жизнь в государстве. Помимо этого, Кампанелла обращал внимание на то, что воспитание детей должно быть важнейшим государственным делом. А сейчас что происходит? Хорошо, что Уганда очень четко поставила этот вопрос, объявив его основой выживания человечества.

Кампанелла обращал внимание на благоустройство Города Солнца, его чистоту и гигиену, водоснабжение и канализацию. Что можно сказать о сегодняшних акциях по благоустройству городов? Например, сокращение площадей городских парков и скверов с одновременным «благоустройством» искусственных газонов, которые имеют антисанитарный эффект как накопители грязи и инфекции. При этом — это большие прибыли для тех, кто сегодня пошел по такому пути благоустройства.

В канун 90-летнего юбилея города Караганды иницируются переименования улиц и недостаточно поддерживается развитие темы экологически чистого города. Планы по превращению города в мегаполис должны быть ориентированы на сохранение в городе того, что было создано предшествующими поколениями.

Вернемся в эпоху Ренессанса, провозгласившего культ человека, философия и наука, культура и искусство определили направления развития духовной жизни общества, его политические идеалы, гуманистические устремления на многие столетия вперед, хотя, как принято считать, они, прежде всего, обслуживали аристократию и нарождавшийся класс бюргерства, чем способствовали возрождению города.

В культурологических исследованиях отмечалось, что существует «два типа культур: ориентированные на предметно-активистский способ жизнедеятельности и на автокоммуникацию, интроспекцию и созерцание. Принципу древнекитайской культуры «у-вэй», требующей невмешательства в протекание природного процесса был в эпоху Ренессанса и Просвещения противопоставлен принцип преобразующего деяния» [9, 10]. Культуры техногенных обществ явно тяготеют к первому типу, а культуры традиционных обществ — ко второму.

Какие города наши современники будут создавать? Города, подобные Дейтроту, города, подобные городам-призракам на Припяти? Или вахтовый метод, принятый на нефтяных платформах мирового океана, предложит задуматься над тем, что города не нужно снова превращать в индустриальные центры. Но возьмут ли на себя расходы предприятия по доставке людей на работу и домой, как было в советское время? Захотят ли они терять часть своей прибыли? Будут ли государство и бизнес думать о благе людей и строить и благоустраивать города, или они будут использовать каждый метр городского и дворового пространства, отнимать их у жителей города и возводить торговые точки, чем особенно прославился город Караганда в последние 30 лет. В городе и во дворах нет тротуаров, все свободные метры заняты под парковки машин.

Наука стала претендовать на полное исчерпывающее знание о мире, в том числе о самом человеке, о среде его обитания. Так почему, заявляя о науке, как ресурсе развития человеческой цивилизации, мы видим использование научных рекомендаций только там, где она может получить еще большую прибыль.

Просветительская парадигма, которая господствовала довольно долго, наполнила культурную жизнь идеологическим содержанием: идеями просветительства и социального прогресса. Результа-

том эпохи Просвещения стали созданные в XIX веке культурные институты: музеи, художественные галереи, публичные библиотеки, театры и концертные залы, без чего невозможно говорить о культурной жизни города. К счастью, индустриализация, вызвавшая развитие городов, не уничтожила интерес к духовной культуре.

Как известно, именно трансформация системы ценностных предпочтений в условиях политической и идеологической системы в фашистской Германии привела к уничтожению значительного фонда классической литературы в библиотеках страны. И подобных примеров — множество. Как не упомянуть о вандализме тех, кто сегодня сносит памятники в разных странах мира.

Известные исследователи (В. Л. Глазычев, А. В. Баранов, М. Н. Межевич, А. Высоковский, Э. С. Демиденко, А. Э. Гутнов, М. Меерович) раскрывают элементы города в комплексе социально-экономических, научно-технических, социально-экологических, социокультурных процессов.

С одной стороны, повышение толерантности усиливает способность к восприятию «другого», иных ценностей и других точек зрения, признанию правомерности существования многих истин и разнообразия культур, без чего невозможен межкультурный, межэтнический, межконфессиональный диалог.

С другой — вопреки принципам социокультурного подхода, который акцентирует внимание на определяющем значении для города культурное развитие, мы наблюдаем кризис идентичности личности, препятствующий процессу социальной интеграции. Следовательно, культурный, межэтнический или межконфессиональный кризис, порождаемый городской средой, может достигать особой остроты и привести к конфликту. Нельзя не вспомнить трагические события января 2022 года. Поэтому особенно в городском социокультурном пространстве, где чаще мы встречаем переселенцев, нежели в сельских поселениях, в которых все друг друга знают на протяжении не одного поколения, чрезвычайно актуальной и многогранной задачей становится поиск новых подходов к изучению технологий взаимодействия социальной и культурной жизни в городе.

С третьей стороны, переселение в город сегодня, например в Казахстане, продиктовано чаще всего возможностью улучшения бытовых условий за счет увеличения социальной поддержки со стороны государства тех слоев населения, которые не смогли реализовать себя в сельских поселениях в новых конкретных исторических реалиях и руководствуются иждивенческими настроениями.

Города традиционно выступали аттракторами культуры, определяя вектор ее дальнейшего развития. На сегодняшнем этапе динамики городов уже культура оказалась аттрактором их будущего развития.

Особенностью современного мира является перевес коммуникативности над закрытостью. Особо стоит обратить внимание на возможность предоставления площадки для диалога. Культурная, научная коммуникативность, способность к проводимости и восприятию культурных воздействий являются сущностной, типологической чертой любой культуры и (или) любого общества.

Несомненно, что взаимодействие в области культуры и науки, ее материальных и духовных сфер является одним из условий общественного прогресса. К сожалению, вопрос о формировании мировоззрения сегодня перестал быть главной заботой в вопросах образования и становления детей и юношества. Мы повторяем ошибки технократического образования. Часы на философию, историю, политологию, культурологию, социологию сведены к минимуму, выброшена присутствующая в образовании со времен Аристотеля логика, отцом которой принято считать Первого Учителя.

Однако специфическое состояние современного мировоззрения, основанное на допущении одновременного сосуществования разнородных ориентаций, стимулирует претензии на нарративное познание мира, поскольку дискурс и нарратив выполняют легитимизирующую функцию когнитивных и лингвистических структур и претендуют на статус «эпистемологической категории» и благодаря этому якобы есть не что иное, как проявление современной культуры мышления. К тому же современное состояние рефлексии в отличие от рефлексии античности характеризуется разрушением антиномий в пользу полифуркаций, когда максимальное воплощение свободы ставит проблему бесконечных поисков в мире.

Не усвоив характеристики свободы в философии Сартра и Хайдеггера, блогеры и «дискутанты» в социальных сетях, не осознавая этого льют воду на признание деструктивной модели поведения в сетях, признание того, что попытки поиска устойчивых ценностных ориентиров приводят к убеждению, что в современном обществе нет места универсальной этике, сегодня нет функции запрета, что, в конечном счете, приводит к вседозволенности, к антигуманизму.

Коммуниканты в социальных сетях не пытаются разобраться в полисемантизме дискурса постмодернизма, как узлового пункта сплетения отношений между субъектом, языком, демонстрируя свою псевдонаучную позицию, развращая незрелые умы, поскольку имеют дело с клиповым мышлением.

Потребительская ориентация, формирование и удовлетворение спроса стали ключевым приоритетом и конечным результатом деятельности любой сферы, что предполагает повышение культуры материального и духовного производства, культуры обслуживания, коммуникативной культуры, в том числе научной коммуникации, в деятельности СМИ, социальных сетей, организаций культуры и т.п.

С издержками потребительского общества, одномерного человека цивилизация столкнулась уже в XX веке, не видеть последствия идеологии потребительского общества сегодня уже становится небезопасным для будущего человеческой цивилизации.

На постсоветском пространстве началась деиндустриализация, но означает ли это возвращение к традиционному аграрному обществу, к кочевому образу жизни. Деиндустриализация — сложный и неоднозначный процесс, который влечет за собой множество вопросов: что может стать сегодня идеологией культурной индустрии, культуры городской среды, мегаполиса, чем культура сегодня должна отличаться от идеологии потребительского общества и др.

Динамика современного производства, сферы научной коммуникации, сферы досуга, испытывающих на себе влияние научно-технического прогресса, приводит к стремительной интеллектуализации труда и трансформации ценностных приоритетов современного человека. Современная культура представляет собой непрерывный информационный конвейер. Однако не должно быть иллюзий по поводу благополучия городской среды. Можем вспомнить, что одним из древнейших и отмеченных в культуре признаков развитого города была проституция, но это не было повсеместным бедствием. Очевидно, на страже высокой нравственности было господствующее мировоззрение. Иначе, как объяснить то, что, переселенцы-иудеи (евреи — перешедшие на другую сторону Ефрата) обогатили не только фольклор, но и религиозное предание, историями о городах (Содом и Гоморра), столь безбожных и развратных, что против них восстали божественные силы и уничтожили их. Почему же сегодня эти истории не останавливают беснование по поводу ЛГБТ-сообществ.

Показателен миф и о Вавилонской башне. По сути, это художественное описание города со стороны людей, привыкших к иной среде и совершенно другому укладу жизни. Обычное явление капитального градостроительства и этнокультурного разнообразия состава жителей Вавилона было воспринято как вызов богу с соответствующим наказанием. Начало нового III-го тысячелетия ознаменовалось целым рядом фундаментальных перемен, вызванных информационной революцией и процессом глобализации.

В странах Европы и Северной Америки произошел переход к постиндустриальному типу общества, который характеризуется преобладанием не товарпроизводящей, а обслуживающей экономики, где главенствующим источником дохода и основной сферой занятости становится сфера услуг. Университеты, медицинские центры, научные и культурные организации как центры сосредоточения теоретического и прикладного знания становятся главными институтами общества, но и они становятся сферой коммерческой деятельности, сферой услуг. Развиваются гуманитарные отрасли науки и новые технологии, растет значение образования, туризма, из которых формируется ощутимая часть экономического потенциала развитых стран. Культурные механизмы, при помощи которых общество выбирает, ранжирует и транслирует свои цели и ценности, приобретают решающее значение [11].

Актуализация культуры в ее широком и узком смысле очевидна. Культура как материальная и духовная среда, способствующая формированию и возвышению человека. Культура в узком — «отраслевым» — смысле, как конкретная сфера жизни общества (сфера культуры), включающая сохранение и использование культурно-исторического наследия (музейное, библиотечное, архивное дело и т.д.), художественное образование и детское творчество, искусство, организацию досуга и развлечений, этнографические искусства и ремесла, а также деятельность, их обеспечивающую (экономика культуры, право, финансирование, управление, информация, развитие материально-технической базы и т.п.).

Социокультурное пространство современного мегаполиса — это «информационное общество» [12; 97], отличительная черта которого заключается в том, что инновационные продукты здесь имеют высокую ценность. Мегаполисы могут оказаться привлекательными, поскольку многие питают

надежды на самореализацию в условиях мегаполиса, развитие креативного и инновационного потенциала [13].

Выводы и рекомендации

Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы.

Следует признать, что мировые процессы урбанизации являются объективными процессами и в ближайшей перспективе не имеют оснований для завершения. Напротив, имеет место усиления и реального воплощения точки зрения, согласно которой переход к мегаполисам — это тренд, который необходимо поддерживать. Данный тренд поддерживают и у нас в Казахстане.

Безусловно, город — это, с одной стороны, центр, кумулирующий и интегрирующий общепроизводственный потенциал общества и реализующий ремесленно-торговую сферу экономики, но, с другой — это культурный и научный центр. Поэтому необходимо учитывать, что изучение городской среды и мегаполисов важно не только для осмысления их экономических и политических процессов, но и социокультурных преобразований. Это явится предпосылкой понимания трансформации ценностных ориентиров, жизненных ценностей и необходимости создания городской среды, благоприятной для проживания. Важно понимание того, что обеспечение единства традиционных ценностей в рамках традиционного консерватизма и современных эстетических, нравственных инноваций, позитивно решающих назревшие проблемы в условиях обостряющегося глобального кризиса, позволят предупредить деформацию духовного потенциала населения городов и мегаполисов. В этой связи вопросы воспитания и образования, являющиеся сферой ответственности не только семьи, школы, вуза, но всего гражданского общества, всех социальных институтов, требуют к себе особого внимания.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по гранту AP13268743 «Феномен столицы в национальной картине современного Казахстана (2022–2024 гг.)»

Список литературы

- 1 Тулиганова И.В. Социокультурное пространство современного города: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 — «Социальная философия по философским наукам» / И.В. Тулиганова. — Саратов, 2009. — 18 с.
- 2 Сайко Э.В. Город как особый организм и фактор социокультурного развития / Э.В. Сайко // Город как социокультурное явление исторического процесса. — М.: Наука, 1995. — С. 9–21.
- 3 Сочинения: [В 4 т.]. — Т. 4. Политика / Аристотель. — М.: Мысль, 1983. — С. 376–644.
- 4 Сочинения: [В 4 т.]. Т. 4. Никомахова этика / Аристотель; пер. с греч. Н.В. Брагинской; общ. ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1983. — С. 54–77.
- 5 Маринович Л.П. Древний город и античный полис. Город как социокультурное явление исторического процесса / Л.П. Маринович, Г.А. Кошеленко. — М.: Наука, 1995. — 351 с.
- 6 Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. — М.: Моск. шк. полит. исслед., 2002. — 320 с.
- 7 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. М.И. Левиной. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
- 8 Palmieri Matteo. — 1982. — Vita civile. Ed. G. Belconi, 194.
- 9 Степин В.С. Стратегии цивилизационного развития и проблема ценностей / В.С. Степин // Россия и мир в XXI веке. — М., 2003. — С. 1–18.
- 10 Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю.М. Лотман // Труды по знаковым системам. — Вып. 6. — Тарту, 1973.
- 11 Бабков В. Градообразующий культурный проект: город как сцена качества жизни / В. Бабков // Art менеджер. — М., 2010. — С. 2–7.
- 12 Григорьева Е.Н. Пространство: социальный аспект / Е.Н. Григорьева // Междунар/ журн. эксперим. обр. — 2011. — № 5. — С. 97–98.
- 13 Anneroth M. The three ages of megacities. Networked Society [Electronic resource] / M. Anneroth, C. Häggglund, M. Nyberg. — 2012. — Access mode: <http://www.slideshare.net/EricssonSlides/the-three-ages-of-megacities>.

М.М. Манасова, М.В. Клишина, Г.Р. Сейфуллина

Қалалық орта (мегаполис) жағдайындағы құндылықтар жүйесінің трансформациялануы

Мақалада мегаполис пен оның әлеуметтік-мәдени кеңістігінің қала тұрғындарының дүниетанымына, құндылықтары мен өмір салтына әсері туралы өзекті мәселе қарастырылып, урбанистік процестің тарихында қоғамның құндылық артықшылықтарының өзгеруіне талдау жасалған. Авторлар қаланың құндылық қалауы мен мәдени келбетінің өзгеруіне ықпал еткен қалалық ортаның дамуына байланысты мәдени процестерді және жаңа мәдени және адамгершілік мақсаттың қалалық ортаның дамуына кері әсерін талдады. Қалалық орта мен құндылықтар жүйесінің өзара әсері туралы ой қозғай отырып, авторлар осы өзара байланысты процестердің нәтижесі интеллектуалды, лингвистикалық, моральдық-этикалық, коммуникативті және басқа да сипаттамалары бар ерекше әлеуметтік-мәдени кеңістік екенін атап көрсетеді. Қалалардың дамуындағы қайшылықтардың шиеленісуі, белгілі бір тарихи кезеңдегі кейбір мәселелердің шешілмеуі көрсетілген. «Мәдени өлшемділік» және «мәдени бағдарлану» терминдерінде өзара әсер ету дәрежесі мен моральдық басымдықтар жүйесінің өзгеруімен сипатталатын қоғамның және қалалық ортаның қалыптасып келе жатқан түрінің шындықтары сипатталған. Мақалада қалалық ортаны дамытудың оң жағымен қатар, мегаполис дамуының жағымсыз салдары да анықталған. Авторлар рухани мәдениет дағдарысының көрінісіне әсер ететін мегаполис жағдайындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістерге баса назар аударған және қалалар мен мегаполистер халқының рухани әлеуетінің деформациясын болдырмау мақсатында дәстүрлі құндылықтар мен заманауи адамгершілік инновацияларды үйлестіру қажеттілігін атап өткен.

Кілт сөздер: антропологиялық тәсіл, қала, қалалық орта, қалалық кеңістік, компаративистік тәсіл, ақпараттық қоғам, мәдени өлшемділік, мәдени орталықтылық, мәдени ландшафт, мегаполис, әлеуметтік-мәдени кеңістік, құндылықтар.

M.M. Manassova, M.V. Klishina, G.R. Seifullina

Transformation of the system of value preferences in the conditions of the urban (megapolis) environment

The article deals with the topical issue of the influence of the metropolis and its socio-cultural space on the outlook, values and lifestyle of citizens. The article is devoted to the analysis of the transformation of value preferences of society throughout the history of the urban process. Cultural processes related to the development of the urban environment, which contributed to the change of value preferences and the cultural appearance of the city, and the reverse influence of new cultural and moral aspirations on the development of the urban environment are considered. The article emphasizes the idea of the mutual influence of the urban environment and the value system, and a special socio-cultural space with intellectual, linguistic, moral, ethical, communicative and other characteristics is considered as a result of these interrelated processes. It shows the aggravation of contradictions in the development of cities, in particular the city and the polis in the ancient world, the insolubility of some problems in a particular historical period. The authors describe in terms of “cultural proportionality” and “cultural centrality” the realities of the emerging type of society, the urban environment, characterized by changes in the degree of mutual influence of the city and culture, the system of moral priorities. In the article, along with the positive side of the development of the urban environment, the negative consequences of the development of the metropolis are also determined. The authors focus on socio-cultural transformations in the conditions of a megalopolis that affect the manifestation of the crisis of spiritual culture, and emphasize the need to harmonize traditional values and modern moral innovations in order to prevent the deformation of the spiritual potential of the population of cities and megacities.

Keywords: anthropological approach, city, urban environment, urban space, comparative approach, information society, cultural dimension, cultural centrality, cultural landscape, megapolis, socio-cultural space.

References

- 1 Tuliganova, I.V. (2009). Sotsiokulturnoe prostranstvo sovremennogo goroda [Socio-cultural space of a modern city]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
- 2 Saiko, E.V. (1995). Gorod kak osobyi organizm i faktor sotsiokulturnogo razvitiia [The city as a special organism and a factor of socio-cultural development]. *Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsessa — The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Aristotle M. (1983). Sochineniia. Politika [Essays. Politics]. Vol. 4. (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].

- 4 Aristotle. (1983). *Sochineniia: Nikomakhova etika* [Works. *Nikomakhova ethics*]. V. 4. (Vols. 1-4). (N.V. Braginskaia, Trans.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 5 Marinovich, L.P. & Koshelenko, G.A. (1995). *Drevnii gorod i antichnyi polis. Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsessa* [An ancient city and an ancient polis. The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Kharrisona, L. & Khantingtona, S. (2002). *Kultura imeet znachenie. Kakim obrazom tsennosti sposobstvuiut obshchestvennomu progressu* [Culture matters. How do values contribute to social progress]. Moscow: Moskovskaia shkola politicheskikh issledovaniy [in Russian].
- 7 Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii* [The meaning and purpose of history]. (M.I. Levin, Trans.). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 8 Palmieri, Matteo (1982). *Vita civile*. Ed. G. Belconi, 194.
- 9 Stepin, V.S. (2003). *Strategii tsivilizatsionnogo razvitiia i problema tsennosti* [Strategies of civilizational development and the problem of values]. *Rossia i mir v XXI veke — Russia and the world in the XXI century* [in Russian].
- 10 Lotman, Yu.M. (1973). *O dvukh modeliakh kommunikatsii v sisteme kultury* [On two models of communication in the system of culture]. *Trudy po znakovym sistemam — Works on sign systems*. Tartu [in Russian].
- 11 Babkov, V. (2010). *Gradoobrazuiushchii kulturnyi proekt: gorod kak stsena kachestva zhizni* [City-forming cultural project: the city as a stage for the quality of life]. *Art menedzher — Art manager*. Moscow [in Russian].
- 12 Grigoreva, E.N. (2011). *Prostranstvo: sotsialnyi aspekt* [Space: social aspect]. *Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniia — International Journal of Experimental Education*, 5, 97–98 [in Russian].
- 13 Anneroth, M., Hägglund, C. & Nyberg M. (2012). *The three ages of megacities*. *Networked Society*. Retrieved from <http://www.slideshare.net/EricssonSlides/the-three-ages-of-megacities>

А.К. Муканова^{1*}, Б.И. Карипбаев¹, М.О. Толеуова²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан;

²Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kudasel26@mail.ru; karipbaev@mail.ru; marzhan-14-03@mail.ru)

Религиозная идентичность в парадигме современной культуры

В статье проведен анализ природы и сущности религиозной идентичности в современной культуре. Поскольку современная культура все больше тяготеет к индивидуализации и выработке персональных опций образа жизни, меняется и формат социального бытования религиозных представлений. Авторы устанавливают специфику религиозной идентичности в парадигме современной культуры через переход от способов определения субъектов социальных отношений в традиционном обществе к современному. Демонстрируется, что в традиционных обществах преобладал способ внешнего предписания статичных ролей, задающих пределы свобод и возможностей индивида, в то время как в современных обществах доминирует форма самоопределения, когда индивид самостоятельно и произвольно строит свою идентичность из ресурсов, предоставляемых ему культурой. Таким образом, благодаря философскому анализу социологических данных обосновывается субстанциалистская трактовка религиозной идентичности в рамках традиционной культуры и ее конструктивистское (нарративное) переосмысление в рамках культуры современной. Сегодня в обществе религия становится делом личного выбора, наряду с выбором стиля одежды, культурного досуга, круга чтения, музыкального плейлиста и т.д. В конечном счете, происходит инверсия причины и следствия. В традиционном обществе религиозное мировоззрение было центром идентичности субъекта и во многом детерминировало его ценности и особенности; в современном обществе религиозная идентичность смещается на периферию поля свободного автономного действия субъекта, движимого механизмами самооценности и самообоснования европейского гуманизма Нового Времени.

Ключевые слова: религиозная идентичность, современное общество, современная культура, индивидуализм, нарративная идентичность, субстанциализм, религиозный конструктивизм, религия поиска, девальвация традиции.

Введение

Традиционно религиозная идентичность связывалась с уровнем религиозности человека, либо через семью, либо через более широкие формы коллективной идентификации (род, нация, историческая традиция). Однако сегодня в свете глобальных трансформаций общества и перехода его ко все более ярко выраженному индивидуалистскому характеру меняются основные параметры идентичности как таковой, что, в свою очередь, делает религиозную идентичность более сложной для изучения.

Мировые религии во многом схожи. Практически все религии включают в себя ритуалы, священные писания, священные дни и места сбора. Каждая религия дает своим последователям инструкции о том, как люди должны вести себя по отношению друг к другу.

Однако внутри каждой религии существует невероятное разнообразие в том, как ее члены определяют свою связь с ней. Для одних теологические убеждения и ритуалы поклонения являются главными в их жизни. Других больше привлекает община и культура религии, чем ее верования и ритуалы. Многие даже чувствуют себя частью культуры религии, но предпочитают не участвовать в ее ритуалах. Некоторые люди чувствуют себя свободными в выборе религии для себя или полностью отвергают религию как часть своей личности. Другие считают, что они родились и выросли в определенной религии и не хотят или не могут ее изменить. Некоторые правительства предоставляют привилегии одной религии и не предоставляют их другим, в то время как другие правительства защищают свободу граждан следовать любой религии без привилегий и наказаний.

Другими словами, принадлежность к религии часто означает не только разделение ее верований и участие в ее ритуалах; это также означает принадлежность к сообществу и, иногда, к культуре.

*Автор-корреспондент. E-mail: kudasel26@mail.ru

Нам представляется важным проследить характер изменений в понимании религиозной идентичности на примере сравнения традиционной и современной культур, чтобы показать глубину и серьезность трансформационных процессов, происходящих сегодня и затрагивающих даже самые, казалось бы, надежные и нерушимые основания нашего самосознания.

Методы исследования

В данной статье мы опирались на нарративный подход к исследованию феномена религиозной идентичности, в рамках которого любой объект концептуализируется как «рассказ о...», «история о...», описание (не обязательно феноменологическое) серии событий, подразумевающее определенный способ их интерпретаций.

Способ понимания, заложенный в описании, может быть эксплицитным, то есть, прямо свидетельствовать о себе, а может действовать косвенным образом, оставляя пространство для реконструкции смысла со стороны реципиента. В любом случае нарративный подход требует активного когнитивного участия с целью дешифрации смысла, который имеет тенденцию скрывать себя или артикулировать себя непрямым образом, но именно этим подчеркиванием своего утаивания указывать на свое присутствие.

Среди многочисленных авторов, разделяющих позицию нарративного подхода, мы сосредоточили внимание на концепции повествовательной идентичности французского философа Поля Рикера [1], которая, по словам Ж.-М. Тета [2], вполне можно расценивать как концепцию практической субъективности. Помимо этого, нам показались продуктивными идеи американского психолога Джерома Брунера [3], отмечавшего, что чувство идентичности фундируется нарративной структурой этого переживания, то есть нарративность как качество присуще не только когнитивной сфере, но и психо-эмоциональной области. Также мы пользовались методологической установкой социологов Питера Бергера и Томаса Лукмана, которые указывали на то, что «теоретические знания — это лишь малая и, отнюдь, не самая важная часть того, что в обществе принято считать знаниями... первичные знания об институциональном порядке — это знания, является ли общая сумма «того, что все знают» о социальном мире, совокупностью максим, морали, пресловутых крупниц мудрости, ценностей и убеждений, мифов и т. д.» [4].

Все перечисленное можно обобщить понятием «нарратив», и тогда мы получаем возможность сформулировать промежуточный краткий вывод: социальная реальность конструируется посредством нарративов. Поскольку религиозная идентичность — это неотъемлемая составляющая любого современного общества, она, как и все социальное, имеет нарративное происхождение и обладает нарративной природой. Также основу данного исследования составил компаративный метод: мы сосредоточили внимание на сравнении способов понимания религиозной идентичности в традиционном и современном обществе.

Результаты исследования

Нам кажется, что один из продуктивных способов организовать широкий спектр исследований религии идентичности в связную историю — обсудить их в контексте одного популярного социологического нарратива: перехода от традиционного к современному обществу. Отношения между идентичностью и современностью были центральной социологической проблемой с самого начала развития этой дисциплины.

Различая два типа сообществ, Дюркгейм ввел продуктивную дихотомию механической и органической солидарности для описания традиционного и современного социума соответственно. Согласно Дюркгейму, механическая солидарность возникает в условиях гомогенности, сходности условий проживания каждого члена социума и работает по причине общности требований, которые предъявляются индивиду. При таком положении дел общество можно сравнить с механизмом, а людей его составляющих — с элементами механизма, которые легко могут быть заменены, поскольку пока еще отсутствует функциональное разнообразие.

Органическая же солидарность, напротив, появляется в условиях роста свободы для личного действия человека внутри социума. Индивид более не определяется внешним принудительным диктатом, но способен на принятие собственного решения, что порождает более сложный тип связей между людьми [5].

В русле духа идей Дюркгейма мыслил и Г. Зиммель, который также указывал на увеличение степени индивидуализации в современных обществах в сравнении с традиционными. Для этого он

использовал образ пересекающихся кругов, где сам круг обозначал отдельного человека, а объем пространства пересечения отображал социальную общность. По мысли Зиммеля, в традиционных обществах круги чуть ли не накладывались друг на друга, в то время как в современных обществах они обрели тенденцию к постепенному отдалению [6].

Таким образом, различие традиционного и современного типа сообществ строилось на категориях внешнего принуждения (предписания, приписывания) и внутреннего выбора (достижения). В широкий оборот данные понятия ввел Р. Линтон [7].

Т. Парсонс определил эти понятия как базовые операции различения для ориентации в социальном поле. Согласно Парсонсу, приписываемые характеристики типизируют досовременные общества, в то время как достигаемые характеристики, которые ставят акцент на исполнении инкубентом приписываемой роли, на его качествах или атрибутах, независимо от каких-либо конкретно ожидаемых исполнений являются отличительной чертой современных обществ [8].

Последняя половина XX века принесла настолько масштабные изменения в современные общества, что многие комментаторы говорят уже не о современности, а о постсовременности, или поздней современности. Тем не менее, более поздние дискуссии о природе идентичности в современных обществах кажутся скорее вариацией традиционного социологического дискурса, чем радикально иным анализом. Например, Гидденс описывает общества высокой умеренности как характеризующиеся хронической мутабельностью, абстрактными системами, опосредованными системами, а также тем, что они не могут быть идентичными в современном обществе [9].

В таких условиях самоидентификация становится рефлексивно организованным начинанием. Самость — это уже не сущность, а проект. В условиях высокой современности индивиды постоянно обращаются к экспертам за советами по образу жизни и постоянно перестраивают свою идентичность. В ситуации множественного выбора и неопределенности люди склонны избегать моральных вопросов, в то же время испытывая угрозу экзистенциальной бессмысленности.

Другой исследователь идентичности в постсовременности, психолог Кеннет Герген, описывает ситуацию социального насыщения, которая порождает изменчивое и фрагментированное «я».

Г. Ганс может по праву считаться автором термина «символическая этничность» (позднее он также ввел в оборот понятие «символическая религиозность»). Контекстом его исследований стали активные процессы трансформации американского общества, в рамках которого, как известно, была реализована концепция «плавильного котла», что привело к смешению и, по сути, исчезновению традиционных параметров этнической и религиозной идентичности. Введенный Гансом конструкт был призван описать новую форму идентичности, которая, в отличие от предыдущей, выделялась большей степенью вариативности и адаптации и по своему характеру была более динамичной [10].

Развивая идеи Г. Ганса, М. Уотерс отмечала, что этническая идентичность стала опциональным, лично выбранным маркером идентичности, а не полностью приписываемой характеристикой, какой она была прежде [11].

Относительно недавно Ганс ввел термин «символическая религиозность», чтобы доказать, что религия функционирует подобным образом для некоторых людей в современном обществе.

Сходные тенденции изменения целого пласта социальных маркеров идентичности, происходящих в процессе перехода от традиционного типа общества к современному, в области религии отмечал такой крупный исследователь, как П. Бергер. По его мнению, религиозность (религиозная идентичность) раньше представляла собой гетерономный феномен, мало зависящий от личной воли индивида. Сегодня религиозность является скорее результатом индивидуального выбора, наподобие того как человек свободно выбирает стиль в одежде, продукты питания или книги для чтения [12].

На основании своих исследований Бергер поначалу делал радикальные предположения о наступлении тотальной секуляризации в скором будущем, однако позднее отказался от своих взглядов в пользу неискоренимости религиозного фактора из социальной жизни людей. Тем не менее, он настаивал на существенной модификации характера религии в качестве детерминанты идентичности.

Некоторые идеи Бергера поддержал современный специалист С. Уорнер, который утверждает, что религия не обязательно должна представлять собой нечто, в чем люди изначально укоренены. Религиозная принадлежность в современном цивилизованном обществе не является племенной [13].

Уорнер, однако, оспаривает утверждение Бергера о том, что элемент выбора — возможность реализовать свои интересы — является одним из основных элементов религии. Религиозная идентичность ослабляет религиозную приверженность. На самом деле, утверждает он, выбор вполне может укрепить религиозную идентичность, поскольку сам акт выбора религии, ее верований и практик

среди различных конкурирующих альтернатив может придать приверженности самостоятельность и смысл.

Филлип Хаммонд приводит аналогичный аргумент, утверждая, что в современном обществе наблюдается переход от коллективно-выразительной религиозной идентичности к индивидуально-выразительной. Хаммонд утверждает, что и религия, и этническая принадлежность сохраняют свое значение для идентичности, но характер их значения меняется [14].

В своей попытке отразить трансформацию религиозной идентичности Руф и МакКинни говорят о «новом волюнтаризме». Руф и МакКинни находят подтверждение нового волюнтаризма в самом высоком за всю историю уровне перехода в другую конфессию молодых поколений. В этом они видят следующие принципиальные пункты:

- большая степень индивидуальности в выборе конфессиональной принадлежности;
- тенденция к эклектике (иногда синкретизму) религиозных традиций различной направленности;
- размыкание религиозной идентичности и каноничной религиозной ритуальной практики [15].

Любопытным социальным феноменом, подтверждающим правомерность перечисленных выше пунктов, является случай Шейлы Ларсон, создавшей свою собственную религию и назвавшей ее «шейлизмом» [16].

Р. Вутнау разделяет точку зрения, согласно которой современное общество перестало производить готовые паттерны идентичности. Он описывает современное общество в качестве некоего пространства свободного поиска, в котором возрастают роль и значение локальных практик и влияние микродискурсов [17].

Таким образом, Уорнер, Хаммонд, Руф, МакКинни, Вутнау рассматривают современную культуру как пространство религиозных исканий; участие в практиках, через которые люди реализуют свои самолично выбранные религиозные обязательства, избегая тем самым ограничений приписывания.

Современные научные работы о религии и идентичности соответствуют давней социологической традиции, согласно которой досовременная эпоха ассоциируется с приписыванием, структурой и стабильной идентичностью, а современность — с достижением, текучестью и меняющейся идентичностью.

Как для исследователей религии, так и для теоретиков идентичности в целом, идентичность в современности стала проектом, в котором индивиды собирают себя из множества источников посредством процесса самособирания.

Современная религиозность является в большей степени индивидуалистическим делом, где ни одно сообщество не определяет нас. Вместо этого современный человек черпает из множества источников, чтобы построить уникальные и изменчивые структуры религиозной идентичности.

Обсуждение

Хотя большинство современных исследований религии и идентичности не оспаривают напрямую доминирующую тему перехода религиозной идентичности от стабильной, приписываемой и коллективной формы к динамичной, индивидуальной и достигаемой форме, они ориентированы на выяснение нюансов, вариаций и очевидных исключений.

Гидденс утверждает, что, поскольку рефлексивная, податливая и условная природа современной самоидентификации несет в себе постоянно нависающую угрозу бессмысленности личности, можно наблюдать множество случаев того, что он называет «возвращением репрессированных». Среди примеров возрождения коллективных, более стабильных оснований для самоидентификации Гидденс особо отмечает привлекательность религиозного фундаментализма [18].

Многие исследователи объясняют привлекательность строгих, замкнутых или «анклавных» религиозных групп как реакцию на изменчивый, декоративный характер.

В 1970–1980-х гг. резко возросло количество исследований, посвященных процессу изменения идентичности, в основном в результате роста социологических исследований. Большинство из них были сосредоточены на новообращенных, людях, которые оставили свободно структурированные варианты ролей современного общества ради более жестко структурированных ролей сектантской религиозной группы [19].

Если ранние исследования были сосредоточены на разработке моделей процесса, этапов, через которые обычно проходят новообращенные, то более поздние исследования сосредоточились на микроструктурной динамике процесса обращения. Люди, которые присоединяются к новым религиоз-

ным движениям или сектантским группам, обычно интенсивно взаимодействуют с членами группы и ограничивают свои контакты с теми, кто не входит в группу [20].

Грейл и Руди описывают группы, которые пытаются изменить людей, независимо от того, считают ли они себя религиозными или нет — как «социальные коконы», которые пытаются заключить своих членов в физическую, социальную и идеологическую оболочку в попытке оградить их от влияния более широкого общества и способствовать изменению идентичности в пределах границ группы [21].

Хотя они признают важность структурных факторов, исследователи конверсии подчеркивают, что новообращенных следует рассматривать не как пассивные объекты структурных условий, а как активных агентов в их собственном обращении [22].

Хотя большинство исследований сосредоточено на процессах обращения в другую религию, также проводились исследования отсоединения от религиозных общин [23].

Во многих отношениях процесс разотождествления, который зависит от разрушения инкапсуляции, является структурным зеркальным отражением конверсии, которая предполагает изоляцию от внешнего мира.

Конверсия подразумевает идентификацию с членами группы и целями группы; разотождествление требует отстранения от членов группы, целей и лидеров. Различные структурные контексты, в которых происходят процессы аффилиации и дизаффилиации, приводят к некоторым систематическим различиям в их динамике.

Как отмечает Бекфорд, существует мало культурных сценариев для перехода человека от интенсивного участия в религиозной группе к уходу из нее [24].

В более общем контексте изучения религиозного опыта важно признать, что рассказы о переходе в другую веру следует понимать не как буквальное описание того, что произошло на самом деле, а как нарративы, истории, созданные для того, чтобы объяснить и представить свой опыт перехода в другую веру в значимой для себя и других форме.

Некоторые ученые зашли так далеко, что утверждают, что мы ничего не можем узнать о реальном процессе обращения из нарративов. По мнению этих ученых, нарративы обращения не референтны, а конститутивны; их следует рассматривать не как описание обращения, а как его реализацию [25].

Перефразируя данный аргумент, можно сказать, что эти авторы утверждают, будто конверсионные нарративы следует читать не как «способ репрезентации», а только как «онтологический акт», посредством которого индивиды формируют свою социальную идентичность.

Мы утверждаем, что, хотя нарративы об изменении идентичности правильно понимать как творческие конструкции, они, тем не менее, могут дать представление о реальном процессе восстановления идентичности.

Некоторые авторы, рассматривавшие функции идентичности тесно сплоченных религиозных организаций, сосредоточились на группах, которые считаются несколько более мейнстримовыми. Фундаментализм обеспечивает более прочную опору для идентичности, чем обычно доступно в условиях поздней современности.

Дэвидман проанализировал привлекательность более структурированных ролей ортодоксальных религий для некоторых групп современного общества [26].

Смит утверждает, что осознание угрозы современности и сопутствующее чувство борьбы с силами секулярного мира способствуют укреплению более традиционных вариантов идентичности [27].

Мы склонны считать, что традиционные религии будут привлекательнее только в той степени, в какой они смогут включить в себя элементы современной идентичности.

В ближайшем будущем мы, скорее всего, будем наблюдать творческую адаптацию традиционной религиозной идентичности к новым обстоятельствам.

Заключение

Понять всю глубину и специфику изменения параметров религиозной идентичности в современном мире можно в сопоставлении и сравнении с тем, как функционировала религия в традиционной культуре.

Прежде религия была одним из наиндивидуальных конститутивных факторов, гетерономно детерминирующих мировоззренческую (ценностную и смысловую) картину мира человека.

Сегодня религиозная идентичность вписывается в парадигму индивидуалистической культуры в качестве одной из опций, конструирующей персональную идентичность субъектов.

Список литературы

- 1 Ricœur, Paul. *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil. — 1990.
- 2 Tétaz, J.-M. *L'identité narrative comme théorie de la subjectivité pratique. Un essai de reconstruction de la conception de Paul Ricœur. Études théologiques et religieuses* [Electronic resource]. — 2014. — Vol. 89. — P. 463-494. Access mode: <https://www.cairn.info/revue-etudes-theologiques-et-religieuses-2014-4-page-463.html>.
- 3 Bruner, Jerome Seymour. *Making Stories: Law, Literature, Life*. — 2003. — Cambridge: Harvard University Press.
- 4 Berger, Peter. Luckmann, Tomas. *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. — 1966. — New York: Anchor.
- 5 Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. — 1966. — Crows Nest: Allen and Unwin.
- 6 Simmel, Georg. *Conflict and the Web of Group Affiliations*. — 1955. — Washington D.C.: Free Press.
- 7 Linton, Ralph. *The Study of Man*. — 1936. — New Jersey: Appleton-Century-Crofts.
- 8 Parsons, Talcott. *The Social System*. — 1951. — Washington D.C.: Free Press.
- 9 Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. — 1991. — Redwood: Stanford University Press.
- 10 Gans, Herbert. *Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity: Towards a Comparison of Ethnic and Religious Acculturation. Ethnic and Racial Studies*. — 1994. — 17. — 576–92. <https://doi.org/10.1080/01419870.1994.9993841>
- 11 Waters, Mary. *Ethnic Options*. — 1990. — Berkeley: University of California Press.
- 12 Berger Peter. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. — 1967. — New York: Doubleday.
- 13 Warner, Robert. *New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States. American Journal of Sociology*. — 1993. — 98. — 1044–93. <https://www.jstor.org/stable/2781583>.
- 14 Hammond Phillip. *Religion and the Persistence of Identity / Phillip Hammond // Journal for the Scientific Study of Religion*. — 1988. — 27. — 1–11. <https://doi.org/10.2307/1387398>.
- 15 Roof, Wade. McKinney, William (1987). *American Mainline Religion*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- 16 Bellah, Robert. Madsen, Richard. Sullivan, William (1985). *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- 17 Wuthnow, Robert. *The Restructuring of American Religion: Society and Faith Since World War II*. — 1988. — Princeton: Princeton University Press.
- 18 Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. — 1991. — Redwood: Stanford University Press.
- 19 Barker, Eileen. *The Making of a Moonie: Brainwashing or Choice*. — 1984. — New York: Blackwell.
- 20 Snow, David. Machalek, Richard. *The Sociology of Conversion. The Annual Review of Sociology*. — 1984. — 10. — 90–167. <https://www.jstor.org/stable/2083172>
- 21 Greil Arthur, Rudy David. *Social Cocoons: Encapsulation and Identity Transformation. Sociological Inquiry*. — 1984. — 54. — 260–78. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1984.tb00060.x>
- 22 Bromley, David. *Falling from the New Faiths: Toward an Integrated Model of Religious Affiliation/Disaffiliation. Religion and the Social Order*. — 1997. — 7. — 31-60. <https://doi.org/10.2307/1388034>
- 23 Rothbaum, Susan. *Between Two Worlds: Issues of Separation and Identity after Leaving a Religious Community*. — 1988. — California: Sage.
- 24 Beckford, James. *Cult Controversies: The Societal Responses to New Religious Movements*. — 1985. — London: Tavistock.
- 25 Stromberg, Peter. *Language and Self-Transformation: A study of the Christian Conversion Narrative*. — 1993. — Cambridge: Cambridge University Press.
- 26 Davidman, Lynn. *Tradition in a Rootless World: Women Turn to Orthodox Judaism*. — 1991. — Berkeley: University of California Press.
- 27 Smith, Christian. Emerson, Michael. Gallagher, Sally. *American Evangelicalism: Embattled and Thriving*. — 1998. — Chicago: University of Chicago Press.

А.К. Муканова, Б.И. Карипбаев, М.О. Толеуова

Қазіргі мәдениет парадигмасындағы діни бірегейлік

Мақалада қазіргі мәдениеттегі діни бірегейліктің табиғаты мен мәніне талдау жасалған. Қазіргі заманғы мәдениет өмір салтының жеке нұсқаларын дараландыруға және дамытуға көбірек ұмтылатындықтан, діни идеялардың әлеуметтік болмысының форматы да өзгеруде. Авторлар дәстүрлі қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың субъектілерін анықтау тәсілдерінен қазіргі қоғамға көшу арқылы бүгінгі мәдениеттің парадигмасында діни сәйкестіктің ерекшелігін белгілейді. Дәстүрлі қоғамдарда адамның еркіндігі мен мүмкіндігінің шегін белгілейтін статикалық рөлдерді сыртқы тағайындау тәсілі басым болғандығы, ал қазіргі қоғамдарда өзін-өзі анықтау формасы басым болатындығы, бұл кезде жеке тұлға өзіне мәдениет беретін ресурстардан дербес және ерікті түрде тұрады. Осылайша, әлеуметтанулық деректерді философиялық талдаудың арқасында дәстүрлі мәдениет шеңберіндегі діни бірегейлікті түсіндіру және оны қазіргі заманғы мәдениет шеңберіндегі конструктивистік (баяндау) түсіндіру субстанциалистік талдауға негізделеді. Қазіргі қоғамда дін киім стилін таңдаудан бастап, мәдени демалысты, діни білім алу ортасын, музыкалық плейлист тізімін және т.б. таңдаумен қатар жеке таңдау мәселесіне айналуға. Сайып келгенде, инверсияның себептері мен салдары орын алады. Дәстүрлі қоғамда діни дүниетаным субъект бірегейлігінің орталығы әрі көбінесе оның құндылықтары мен ерекшеліктерін анықтады; қазіргі қоғамда діни бірегейлік Жаңа заманның еуропалық гуманизмінің өзіндік құндылығы мен өзін-өзі негіздеу тетіктерімен қозғалған субъектінің еркін автономды іс-қимыл өрісінің шетіне ауысады.

Кілт сөздер: діни бірегейлік, қазіргі қоғам, қазіргі мәдениет, индивидуализм, баяндау сәйкестігі, субстанциализм, діни конструктивизм, діни ізденіс, дәстүрдің құнсыздануы.

A.K. Mukanova, B.I. Karipbaev, M.O. Toleuova

Religious identity in the paradigm of modern culture

The article analyzes the nature and essence of religious identity in modern culture. Since modern culture tends more and more towards individualization and the development of personal lifestyle options, the format of the social existence of religious ideas is also changing. The authors define the specificity of religious identity in the paradigm of modern culture through the transition from the ways of defining the subjects of social relations in traditional society to modern. It is demonstrated that in traditional societies the method of external prescription of static roles that set the limits of the freedoms and opportunities of the individual prevailed, while in modern societies the form of self-determination dominates, when the individual independently and arbitrarily builds his identity from the resources provided to him by culture. Thus, thanks to the philosophical analysis of sociological data, the substantive interpretation of religious identity within the framework of traditional culture and its constructivist (narrative) rethinking within the framework of modern culture are substantiated. In modern society, religion becomes a matter of personal choice, along with the choice of clothing style, cultural activities, reading circle, music playlist, etc. Ultimately, there is an inversion of cause and effect. In a traditional society, the religious worldview was the center of the subject's identity and largely determined its values and characteristics; in modern society, religious identity is shifting to the periphery of the field of free autonomous action of the subject, driven by the mechanisms of intrinsic value and self-justification of the European humanism of the New Time.

Keywords: Religious identity, modern society, modern culture, individualism, narrative identity, substantialism, religious constructivism, religion search, devaluation of tradition.

А.М. Раисов, Б.Ж. Жусупова*

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: mr.assar@bk.ru, Zhusupova2013@mail.ru)

Трансформация мышления в контексте преодоления метафизики в философии Мартина Хайдеггера

Критика метафизики в философии М. Хайдеггера занимает центральное место в его попытке заново поставить вопрос о бытии. В настоящей работе подобная критика рассмотрена философом через отношение между метафизикой и мышлением. Это предполагает выявление интимной связи, которая, по мнению Хайдеггера, существует между философией и метафизикой. Проводится анализ критики Хайдеггером этой связи и обсуждается его главная мысль, что философия была настолько повреждена своей связью с метафизикой, что должна быть заменена медитативным мышлением. Однако не совсем ясно, как должно происходить преодоление метафизического мышления, особенно если учесть, что Хайдеггер настаивает на том, что опора на человеческую волю для осуществления изменений в мышлении просто заново утверждает метафизическую перспективу, которую необходимо преодолеть. А преодолеть — это значит открыть альтернативный путь для мысли и человеческого бытия. Это откровение, по мнению мыслителя, преодолеет ограничения, присущие метафизике, и откроет мысль и человеческое бытие для бытия, причем это открытие будет всесторонне творческим, поскольку оно приведет мысль к ранее скрытым аспектам бытия. История показала, что, хотя многие утверждают, что знают, что такое философия, по утверждению Хайдеггера, на самом деле эти мыслители не продумали этот предмет должным образом, в результате чего их высказывания либо поверхностны, либо основаны на неизученных предположениях.

Ключевые слова: метафизика, бытие, преодоление, философия, мышление, человек, мировоззрение, субъект, объект, медитативный.

Введение

Согласно Мартину Хайдеггеру, метафизика — это схематическое мышление, основанное на утверждении антропоцентрического мировоззрения, подкрепленного бинарными оппозициями; была доминирующим способом мышления на протяжении всей истории Запада. Это доминирование является результатом взаимосвязи между антропоцентризмом метафизики, технологическим бытием и особым стилем мышления. Для Хайдеггера метафизический гуманизм формируется мышлением, которое имеет тенденцию основываться на неисследованных основаниях и метафизическим обрамлением технологии. Обрамление технологии подкрепляется взглядом на человека как на хозяина бытия, который опирается на способ мышления, основанный на разделении субъекта и объекта. В свою очередь, мышление имеет тенденцию быть тесно связанным и формироваться под влиянием обрамления технологии и представления о человеке как хозяине бытия. Как следствие, хайдеггеровский анализ человеческого бытия, технологии и мышления показывает, что метафизика, как он понимает этот термин, является коварным, всепроникающим аспектом западной мысли, который образует последовательное, самоподдерживающееся целое, раскрывающее бытие в закрытой, объективной, количественной, антропоцентрической, концептуальной манере. Однако, вместо того, чтобы продолжать эту традицию, Хайдеггер стремится радикально поставить под сомнение ее предпосылки, что является предвестником переосмысления того, что есть мышление. Критика метафизического мышления у Хайдеггера не просто негативна. В соответствии с его представлением о том, что любая критика влечет за собой раскрытие скрытых аспектов бытия, его критика предпосылок и структуры метафизического мышления открывает альтернативный путь для мысли и человеческого бытия. Это откровение, по мнению мыслителя, преодолеет ограничения, присущие метафизике, и откроет мысль и человеческое бытие для бытия, причем это открытие будет всесторонне творческим, поскольку оно приведет мысль к ранее скрытым аспектам бытия.

*Автор-корреспондент. E-mail: Zhusupova2013@mail.ru

Методы исследования

Использованы общеполитические методы эвристического и ретроспективного анализа, синтеза, аналогии, дедукции, индукции, проблематизации, исторический метод, метод абстрагирования

Результаты и обсуждение

Этот вывод, однако, порождает ряд вопросов, в том числе «Каковы отношения между философией, мышлением и метафизикой?» «Если Хайдеггер прав, утверждая, что метафизика должна быть преодолена, и если открытие человеческого бытия бытию зависит от того, что мысль сама открывает бытию, то не грозит ли Хайдеггеру опасность просто укрепить примат мысли над бытием, составляющий основу метафизики?» «И каков тот импульс, который ведет к изменению отношений между мыслью и бытием?» Последний вопрос особенно актуален, учитывая его центральность для Хайдеггера и трудности, с которыми он сталкивается при ответе на него. Хотя Хайдеггер противопоставляет агрессивную позицию метафизики по отношению к бытию непринужденной открытости подлинной мысли, он не дает однозначного ответа на вопрос о том, как происходит переход от первого ко второму. Критика антропоцентризма Хайдеггером, казалось бы, не позволяет ему исходить из акта человеческой воли, поскольку это означало бы, что люди определяют бытие, что противоречит его настоянию на том, что люди — *пастухи бытия, а не его хозяева*. Альтернатива, как утверждает ряд комментаторов, заключается в том, чтобы мысль просто ждала, пока бытие решит открыть себя для откровения. Но это лишь возвращает нас к вопросу: «Каков тот импульс, который заставляет бытие изменить «свои» отношения с мыслью?» Похоже, что Хайдеггер не в состоянии объяснить это, колеблясь между чистым, слепым, необъяснимым оптимизмом и надеждой, приправленной ошупывающим недоумением, которое, возможно, лучше всего выражено в его печально известном комментарии, что «только Бог может спасти нас сейчас».

Многие исследователи предлагают альтернативный выход из этого кажущегося тупика, который возможен на собственных условиях Хайдеггера, если мы пройдем через его понятие следа и обратим внимание на ряд конкретных замечаний, иллюстрирующих, что движение к медитативному мышлению зависит от реформированного понятия желания, называемого нежеланием. История показала, что, хотя многие утверждают, что знают, что такое философия, по утверждению Хайдеггера, на самом деле эти мыслители не продумали этот предмет должным образом, в результате чего их высказывания либо поверхностны, либо основаны на неизученных предположениях. Если мы действительно задумаемся над тем, что подразумевает философия, а эта задача, по мнению Хайдеггера, продолжает ускользать от современной мысли, мы увидим, что, хотя философская традиция, начиная с Сократа, склонна смешивать (рациональное) мышление с философией, философия и мышление не только различны, но последнее более ценно и истинно, чем первое. Чтобы понять, почему он так считает, необходимо сначала определить, что Хайдеггер подразумевает под философией.

Первое, что следует отметить в понимании философии Хайдеггером, это то, что он признает, что определение того, что такое философия, само по себе является проблемой. В отличие от других дисциплин, таких как так называемые «твердые» науки, которые просто принимают как данность границы, цель и правила дисциплины, вопрос о том, что такое философия, сам по себе является философским вопросом. Действительно, только философия способна задавать вопросы о своих собственных основах в рамках своей дисциплины. «Никогда нельзя математически составить представление о том, что такое математика, никогда нельзя на филологическом уровне обсуждать, что такое филология, никогда нельзя с биологической точки зрения определить, что такое биология. Вопрос о том, что такое наука, перестает быть научным вопросом» [1; 321]. Вопросы математики, филологии и биологии зависят от ответов на ряд метафизических, онтологических, эпистемологических и герменевтических вопросов, на которые можно ответить только с точки зрения определенной внешней дисциплины — философии. Таким образом, Хайдеггер устанавливает иерархию между философией, искусством и наукой, в которой первая является первичной, за ней следует искусство (исключая поэзию, которая имеет для Хайдеггера особый статус, сродни подлинному мышлению), а внизу — наука.

Определение того, что подразумевает «философия», однако несколько затруднено по той простой причине, что невозможно просто указать на готовое определение. Сказать «философия — это то-то и то-то»: (а) рискованно утверждать что-то о философии без привлечения ее основополагающих предположений в манере, характерной для метафизики; (б) заключить философию в рамки закрытой схемы и тем самым поставить вопрос о том, может ли философия на самом деле быть определена

этими рамками; (в) рискует превратить философию в нечто фиксированное и детерминированное; и (г) не задается вопросом, что значит «есть». Поскольку «есть» долгое время ассоциировалось с присутствием и продолжительностью, что Хайдеггер ставит под сомнение и, в конечном счете, хочет отрицать, он считает, что определение философии таким образом приведет к превращению философии в нечто фиксированное и детерминированное, что не позволит по-настоящему понять ее открытую «природу». Хотя эта ассоциация может быть преодолена, Хайдеггер предупреждает, что пока она не преодолена.

Определение философии как «философия есть такое-то и такое-то» рискует вновь утвердить доминирование присутствия, конституирующего метафизику. Хотя невозможно дать фиксированное, аналитическое определение философии, Хайдеггер утверждает, что можно очертить определенные черты философского познания. По Хайдеггеру, философские выводы возникают из интуиции в отношении «экстраординарных» аспектов бытия, которые не встречаются в обыденной жизни; эта работа ведется неустанно и с ровным взглядом. Философия занимается экстраординарным, потому что она задает вопросы и исследует те аспекты бытия, с которыми обычно не сталкиваются в обычной повседневной жизни. Поэтому она занимается вопросами о часто игнорируемых, скрытых аспектах бытия. Это не просто произвольное вопрошание, а «правильное вопрошание», которое раскрывает то, к чему стремится философия: знание о «сущности вещей».

Более того, в раннем курсе лекций 1921–1922 годов, опубликованном под названием «Феноменологические интерпретации Аристотеля», Хайдеггер утверждает, что философское познание направлено на нечто конечное и универсальное, высшее [2; 81]. В то время как наука занимается своей конкретной сферой, будь то биология, химия, физика или космология (или один из подразделов каждой из них), философия занимается тем, что является универсальным: бытием. Другими словами, в то время как науки заняты получением фактов или постоянным проведением исследований, исходя из своих заранее установленных рамок, философия направлена на бытие, чтобы позволить раскрыться сущности каждой конкретной формы бытия. По этой причине Хайдеггер утверждает, что философия является более трудной, основательной, фундаментальной и целостной дисциплиной, чем другие дисциплины.

Важно отметить, что, хотя Хайдеггер подталкивает нас к признанию того, что философия — это деятельность, а не фиксированная вещь, он настаивает на том, что это не деятельность, определяемая волей философов. Философия существует не потому, что есть философы. И философы существуют не потому, что они решили заняться философскими вопросами. Напротив, философия и философы существуют только тогда, когда и как свершается истина самого бытия, история, которая изъята из всех человеческих институтов и планов, поскольку она сама является основанием возможности человеческого исторического бытия». Философия не только занимается бытием, но и существует только потому, что бытие инстанцирует и раскрывает себя через философское вопрошание. Несмотря на критику любого анализа, который начинается со слов «философия есть», Хайдеггер использует это представление, чтобы объяснить интимную и конститутивную связь философии с бытием. Философия открывает себя бытию во всех его проявлениях и аспектах и позволяет бытию говорить через нее.

Важно, что отношение философии к бытию должно быть беспредпосылочным, поскольку она должна отбросить предположения и позволить бытию явиться мысли. Вместо того чтобы навязывать мысль бытию, Хайдеггер последовательно выступает за то, чтобы мысль отпустила себя навстречу бытию и позволила бытию раскрыть себя на его собственных условиях. Это освобождение требует от мысли открытости и отсутствия предпосылок. Хотя содержанием мысли всегда является бытие, для того, чтобы оно появилось, требуется большая степень расслабления и пассивности со стороны мысли. Бытие работает через подлинную мысль; подлинная мысль не навязывает себя бытию. «Время само по себе, равно как и бытие «вообще», по сути своей, есть наиболее «пустые» в содержательном аспекте понятия философии. Их имманентная структура и содержательная наполненность предельно скудны и обогащаются лишь тогда, когда они привязываются к событийности, происходящей в плане сущего (здесь мысли уже есть, где развернуть свою работу)» [3; 93].

Настаивая на том, что философия должна быть свободна от допущений и предпосылок, Хайдеггер утверждает, что философия, в своей радикальной, самополагающей вопросительности, должна быть *а-теистической* [2; 81]. Философия должна оставить позади все предпосылки, чтобы исследовать бытие без помех и ограничений со стороны предшествующих концепций, предположений или принципов. По этой причине религиозные догмы не могут привести нас к философии или процессу

философствования, поскольку они основаны на неизученных, неисследованных, основополагающих принципах. Однако это не означает, что философия и философствование не могут привести мысль к религии. Однако такое развитие может быть оправдано только после процесса строгого, беспредпосылочного исследования вопроса. Этим Хайдеггер предостерегает от тенденции религиозной мысли приходить к своим выводам через веру. Хотя такая отправная точка может быть приемлемой для религии, такое действие сразу же помещает религиозную мысль в орбиту метафизики; ассоциация, которая, независимо от того, насколько просвещенной или якобы открытой кажется религия, маркирует ее как состоящую из закрытых, предопределенных, метафизических схем. Философия не может начинаться подобным образом; это не только оставляет слишком много вопросов незадаанными, но и рискует навязать схему бытия таким образом, что мысль будет закрыта для альтернатив.

Предупреждая об опасности начинать с религиозных догм, Хайдеггер также обсуждает отношения между философией и наукой. В то время как наука по своей сути полезна, поскольку дает реальные решения конкретных проблем, философия, по мнению Хайдеггера, по своей сути *бесполезна*, поскольку не создает и не производит ничего конкретного. Но хотя в этом отношении она бесполезна, ее бесполезность делает ее суверенной по отношению к науке, поскольку она способна исследовать свои основополагающие понятия так, как это не может сделать наука. Это придает ей рефлексивность и холизм, которых нет в науке.

Вместо того чтобы ожидать и требовать фиксированного определения параметров, цели и содержания философии, Хайдеггер утверждает, что то, чем является философия, может быть раскрыто только в процессе занятия философией. Таким образом, чтобы понять, что такое философия, мы должны научиться делать философию. Это, конечно, вызывает вопрос, как мы можем заниматься философией, не зная, что такое философия вообще? Для Хайдеггера, однако, такая проблема либо не существует, либо является чисто логической, поскольку, если рассматривать ее концептуально, то вопрос определения философии по ее деятельности, несмотря на незнание того, что влечет за собой философская деятельность, кажется безнадежным кругом, но эмпирически мы просто узнаем, что влечет за собой философия, когда сталкиваемся с ней.

Аргумент, лежащий в основе этой позиции, заключается в том, что живой опыт раскрывает гораздо больше, чем концептуальное понимание. Хотя Хайдеггер весьма критически относится к идее о том, что философия должна основываться на субъективном жизненном опыте, поскольку это просто усиливает примат антропоцентризма, он утверждает, что мышление должно отталкиваться от опыта и становиться более неконцептуальным в своем отношении к бытию. Другими словами, подлинное мышление нацелено на неконцептуальное, беспредметное, открытое отношение к бытию, которое позволяет бытию раскрываться перед мышлением на его условиях.

Но, пытаясь определить, что подразумевает философия, Хайдеггер выявляет две ошибки, обычно приписываемые философии, которых, по его мнению, следует избегать, чтобы полностью понять, что она подразумевает. Первая заключается в том, что мы обычно требуем слишком многого от философии в том, что мы переоцениваем ее возможности. В этой переоценке есть три проблемы: во-первых, в соответствии с «твердыми» науками, мы требуем от философии немедленного получения ответов, которые сразу же пригодятся. Это, однако, не позволяет понять, что подлинное мышление — это медленный, болезненный процесс, не требующий немедленного применения. Во-вторых, в соответствии с целями метафизики, мышление имеет тенденцию требовать абсолютного основания для философии, которое узаконивает ее истину как истину. Хотя самым крайним примером этого является утверждение Декарта об абсолютной уверенности, Хайдеггер считает Лейбница тем, кто делает это требование явным. Проблема с этим требованием, однако, заключается в том, что оно требует от философии слишком многого. Единственный способ добиться такой легитимации — обратиться к основополагающему определению, которое не только подтверждает метафизическое мышление, но и рискует предложить общее определение философии, которое не в состоянии проникнуть в суть того, что подразумевает философия. Это определение рискует оставить погребенными некоторые предположения, а также оставить без ответа вопрос о собственной легитимности. В-третьих, Хайдеггер критикует это понятие философии, потому что, вопреки различным философским системам, которые утверждают, что нашли истинное основание, в отличие от поверхностных или ложных оснований других, не существует абсолютного, прочного, архимедова основания, которое бы обосновывало мысль. Мысль занимается бытием, которое является историческим и неясным. Бытие постоянно меняется без фиксированной субстанции, которая бы окончательно сформировала его. Любая попытка претендовать на чистое присутствие для бытия неправильно понимает текучесть и тайну бытия.

Утверждая, что нашла прочное основание, философия на самом деле не нашла ничего, кроме миража.

С другой стороны, существует опасность, что философию недооценивают, требуя от нее слишком мало. Короче говоря, философию списывают со счетов как бесполезное занятие. Однако проблема такого понимания заключается в том, что оно имеет тенденцию быть слишком поспешным в своих суждениях. Оно просто присваивает и принимает научную парадигму в качестве основной и сравнивает философию с наукой. Поэтому оно не возвращается к сущности философии, чтобы рассмотреть ее на ее условиях. Отвергая философию за ее бесполезность, эта критика демонстрирует фетишизм использования, который исходит из инструментального взгляда на бытие, доминирующего в метафизике, и укрепляет его. Это не только не ставит вопрос о том, что такое польза и почему она является высшей, но и о том, может ли бесполезность философии иметь ценность.

Для борьбы с этими потенциальными проблемами Хайдеггер в 1921–1922 гг. выступает за сбалансированный, синтезированный подход, который признает, что: (а) точка зрения о переоценке находится на верном пути, когда просит философию очертить свою цель и принципы, и (б) точка зрения заниженной оценки верна, поскольку подчеркивает, что философия должна быть конкретной. В результате получается, что в этом раннем курсе лекций Хайдеггер утверждает, что для того, чтобы быть аутентичной, философия должна не только ясно выражать свои цели и направление, но и быть конкретной. Однако в последующих текстах понятие аутентичной философии отпадает, поскольку Хайдеггер серьезно относится к своему утверждению, впервые высказанному в курсе лекций, прочитанном в 1919 г. и опубликованном под названием «К определению философии», что философия настолько переплетена с метафизикой, что должна быть оставлена и заменена альтернативной формой мышления, которую он назовет «присутствием».

Хотя Хайдеггер признает, что метафизика традиционно связана с познанием сверхчувственного, он использует этот термин в другом смысле, состоящем из трех аспектов: во-первых, мысль является метафизической, если она основана на определенном фундаментальном, абсолютном принципе. Традиционно это Бог, но также идеи, воля, дух и неподвижный движитель. Во-вторых, что связано с этим, мысль является метафизической, если она просто принимает без вопросов определенные вещи как самоочевидно истинные. Другими словами, метафизическое мышление основано на бесспорных, неисследованных предположениях, которые обосновывают и придают ему смысл. В-третьих, метафизическое мышление происходит через бинарные оппозиции, в которых один аспект оппозиции привилегирован по отношению к другому без исследования или обоснования этой привилегии. В результате метафизическое мышление приводит к созданию замкнутого мировоззрения, под которым он подразумевает конкретный самоподдерживающийся, замкнутый взгляд на мир, имеющий свою логику, принципы, структуру, связность и цели. Они усиливают друг друга и таким образом создают абстрактную, но логичную структуру, через которую рассматривается бытие. Например, христианство — это мировоззрение, созданное и поддерживаемое особым представлением о Боге, разделением между небом и землей, понятием Троицы и определенным моральным кодексом. Сочетание этих аспектов создает параметры, через которые рассматривается мир, причем этот взгляд отличается от того, который присущ исламу, иудаизму, буддизму или любой другой религиозной системе, которые, в свою очередь, основаны на иных параметрах, чем различные светские философские системы, созданные на протяжении всей истории Запада.

Хайдеггер хочет сказать, что философия стала форумом, на котором различные системы конкурируют друг с другом, просто противопоставляя свой взгляд на мир другим. В результате возникло множество мировоззрений, каждое из которых просто утверждает свою концепцию истины. Нет никакой попытки исследовать принципы, на которых основывается каждое из них. Каждое из них просто придерживается своих неизученных принципов и отступает вглубь и за пределы стен, возведенных каждым из них для определения своего особого мировоззрения. Основываясь на неизученных, основополагающих принципах, каждое мировоззрение проявляет ту же закрытую структуру, что и метафизика. Поэтому Хайдеггер утверждает, что «философия и мировоззрение настолько несопоставимы, что для этого различия нет никакого возможного образа, чтобы сделать это наглядным. Любой образ сделал бы их все еще слишком близкими друг другу» [4; 62]. Однако фундаментальная особенность философии как мировоззрения заключается в том, что она основана на понятии основания. В «положении об основании» Хайдеггер объясняет, что, хотя требование философии иметь основание для своего мышления пронизывает всю историю Запада, начиная с VI в. до н. э., только в XVII в. н. э. оно стало явным благодаря понятию Лейбница о принципе основания. По сути, « рассу-

док настаивает на об-основании (Be-gründung) своих высказываний и своих утверждений. Лишь обоснованные высказывания понятны и доступны рассудку. Между тем, рассудок не только требует оснований для своих высказываний, но и само человеческое представление уже высматривает основания, если оно занимается тем, о чем только впоследствии должны быть сделаны высказывания» [5; 7]. Западная мысль основана на иерархической модели, в которой каждая вещь зависит от чего-то другого или вызвана им, что, в свою очередь, зависит от чего-то другого или вызвано им, пока мы не дойдем до конца цепи, где находится самодостаточная причина всего. Философский анализ имеет тенденцию идти все глубже и глубже, пока не наткнется на это основополагающее основание, через которое он не может проникнуть. В этот момент мысль должна либо принять это основание, либо просто обойти эти предположения и создать новое альтернативное основание, конкурирующее с первым. В результате возникают различные самодостаточные мировоззрения, каждое из которых конкурирует с другими и защищает себя, апеллируя к собственной уверенности и самоочевидности своих выводов. Однако такой подход в конечном итоге оказывается неприемлемым, поскольку, как напоминает Гегель, «...опосредование начинается столько же от одного, сколько и от другого» [6; 288].

Хотя Хайдеггер критикует любую философию, которая основывается на неисследованных основаниях, его размышления о философии не просто опираются на эту единственную критику. Однако одна из трудностей, с которой сталкивается любой комментатор, пытаясь изложить мысль Хайдеггера о том, что включает в себя философия, заключается в том, чтобы собрать воедино различные его высказывания по этому вопросу; эта попытка тем более трудна, что не все его высказывания сделаны явно, полностью продуманы или согласуются с предыдущими взглядами. Например, мы уже отмечали, что в раннем курсе лекций 1919–1920 годов, опубликованном под названием «К определению философии», Хайдеггер, похоже, смешивает философию с метафизикой. Вскоре после этого, однако, мы узнаем, что только определенная искаженная форма философии является синонимом метафизики и создания мировоззрения. Рассуждение Хайдеггера о различии философии и мировоззрения, приводят его к тому что философия как критическая наука не *сводится только лишь* к мировоззрению; она подразумевает нечто иное, что еще предстоит определить. Таким образом, мы видим, что уже в самом начале своей карьеры Хайдеггер неявно проводит различие между *философией как мировоззрением* и *подлинной философией*, иногда называемой *аутентичной философией*. Это различие продолжается и в более поздних текстах, таких как «Эпоха картины мира» и «Вклад в философию», где философия отличается от мировоззрения. Не будучи явным, Хайдеггер в этих текстах, по-видимому, описывает, что на самом деле подразумевает аутентичная, в отличие от искаженного мировоззрения, философия. Это снова меняется в более поздних текстах, таких как «Что называется мышлением?» и «Рассуждение о мышлении», где Хайдеггер отказывается от различия между подлинной и мировоззренческой философией и заменяет его различием между философией и мышлением, которое, в свою очередь, разделяется на расчетливое мышление и медитативное мышление [7].

Заключение

Фундаментальное различие между философией и мировоззрением заключается в их соответствующих отношениях к бытию. Мы видели, что для Хайдеггера мысль всегда направлена на бытие и одновременно является проявлением «самого» бытия. Однако, несмотря на это, отношение мысли к бытию может принимать различные формы. Философия как мировоззрение организует опыт в определенном направлении и в своем диапазоне — всегда лишь настолько, что мировоззрение никогда не ставится под вопрос. Другими словами, философия как мировоззрение создает призму, через которую рассматривается мир, и в этом акте создает мир таким, каким он хочет его видеть. Хотя мировоззрение действительно нуждается в философской эрудиции и использует ее, оно не нуждается в философии, поскольку как мировоззрение оно уже взяло на себя определенную интерпретацию и структурирование всего, что есть. Все, что бросает вызов параметрам мировоззрения, игнорируется, скрывается или искажается, чтобы соответствовать его параметрам. Фреймирование технологии — это идеальный пример этого, поскольку она навязывает себя бытию и раскрывает его в особой инструментальной, расчетливой манере, скрывая альтернативы. В результате получается замкнутая, самодостаточная структура, которая «стесняет и препятствует подлинному опыту» [1; 410]. Каждое мировоззрение отвергает альтернативы своей позиции, что сохраняет и укрепляет его господство. Действительно, хайдеггеровский анализ истории философии показывает, что традиционно доминирующая структура состояла из доминирования бинарной оппозиции «субъект–объект», фиксации на

неисследованных основаниях, обеспечивающих определенность каждой системы мысли, и/или доминирования антропоцентризма; все эти аспекты присущи метафизике.

В отличие от этого, вместо того чтобы создавать параметры и навязывать их бытию, чтобы оно было вынуждено соответствовать им и раскрывать себя через них, аутентичная философия остается непринужденной по отношению к бытию и позволяет бытию раскрывать себя на своих собственных условиях посредством мысли. Философия открывает человеку возможность подлинного бытия. Она делает это потому, что само бытие по своей природе исторично и, как таковое всегда меняется. Открываясь бытию, мысль открывается непрерывному изменению бытия и, следовательно, возможностям, которые сопровождают и открываются этой временностью. Это связано с хайдеггеровским анализом бесполезности философии, который, как уже отмечалось, отличает философию от науки. В то время как ее противники считают это величайшей слабостью философии, Хайдеггер утверждает, что это ее величайшая сила, потому что это позволяет философии иметь более близкие отношения с бытием. Именно потому, что философия ничего не достигает нормативно, она способна исследовать бытие, не испытывая давления со стороны необходимости достижения вычисляемых результатов. В философии есть свобода, которой нет в других по мере того, как Хайдеггер продолжает заниматься вопросом философии, он приходит к мысли, что сама философия непоправимо испорчена своей связью с мировоззрением и метафизикой. Это заставляет его отказаться от онтологической философии и заменить ее подлинным, созерцательным мышлением.

Список литературы

- 1 Хайдеггер М. Ницше: соч.: [В 2-х т.]. — Т. 1 / М. Хайдеггер; пер. с нем. А.П. Шурбелева. — СПб.: Владимир Даль, 2006. — 605 с.
- 2 Хайдеггер М. Феноменологические интерпретации Аристотеля. (Экспозиция герменевтической ситуации) / М. Хайдеггер; пер. с нем. Н.А. Артеменко. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2012. — 224 с.
- 3 Обыденный Д.Н. Заметки к критическому прочтению М. Хайдеггера / Д.Н.Обыденный // Вестн. ВГУ. — 2013. — № 1. — С. 92–97.
- 4 Хайдеггер М. К философии. (О событии) / М. Хайдеггер; пер. с нем. Э. Сагетдинова. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2020.— 640 с.
- 5 Хайдеггер М. Положение об основании / М. Хайдеггер. — СПб.: Алетейя; Лаборатория метафизических исследований при философском факультете СПбГУ, 2000. — 296 с.
- 6 Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. — Т. 1.— М: Мысль, 1997. — 501 с.
- 7 Дугин А.Г. Мартин Хайдеггер: философия другого начала / А.Г.Дугин. — 4-е изд. — М.: Академический проект, 2021. — 268 с.

А.М. Райсов, Б.Ж. Жусупова

Мартин Хайдеггер философиясындағы метафизиканы жеңу контексіндегі ойлаудың трансформациясы

М. Хайдеггердің философиясындағы метафизиканы сынау оның болмыс туралы мәселені қайта шешуге тырысуында басты орын алады. Осы жұмыста мұндай сын философтың метафизика мен ойлау арасындағы қатынасы арқылы қарастырылған. Бұл Хайдеггердің пікірінше, философия мен метафизика арасындағы тығыз байланысты ашуды қамтиды. Хайдеггердің осы байланысқа қатысты сынына талдау жасалған және оның негізгі ойы философия метафизикамен байланысы арқылы бүлінгені соншалық, оны медитациялық ойлаумен алмастыру керек деген пікірі талқыланды. Дегенмен, метафизикалық ойлауды қалай жеңуге болатыны толық анық емес, әсіресе, Хайдеггер мұны талап ететінін ескерсек, яғни оны жеңу керек, себебі ойлаудағы өзгерістерді жүзеге асыру үшін адамның еркіне сүйену метафизикалық перспективаны қайта бекітеді. Жеңу дегеніміз — ойлау мен адам болудың балама жолын ашу. Бұл ашылу ойшылдың пікірінше, метафизикаға тән шектеулерді жеңеді және ой мен адамның болмысын болмыс ашады, бұл жаңалық жан-жақты шығармашылық болады, өйткені ол ойды болмыстың бұрын жасырылған аспектілеріне әкеледі. Тарих көрсеткендей, көптеген адамдар Хайдеггердің пікірінше, философияның не екенін білемін деп мәлімдегенімен, бұл ойшылдар бұл тақырыпты дұрыс ойластырған жоқ, нәтижесінде олардың мәлімдемелері үстірт немесе зерттелмеген болжамдарға негізделген.

Кілт сөздер: метафизика, болмыс, жеңу, философия, ойлау, адам, дүниетаным, субъект, объект, медитативті.

A.M. Raissov, B.Zh. Zhussupova

Transformation of Thinking in the Context of Overcoming Metaphysics in the Philosophy of Martin Heidegger

Criticism of metaphysics in the philosophy of M. Heidegger occupies a central place in his attempt to re-pose the question of being. In this work, such criticism is considered by the philosopher through the relationship between metaphysics and thinking. This involves revealing the intimate connection that, according to Heidegger, exists between philosophy and metaphysics. An analysis of Heidegger's criticism of this connection is carried out and his main idea is discussed that philosophy was so damaged by its connection with metaphysics that it should be replaced by meditative thinking. However, it is not entirely clear how the overcoming of metaphysical thinking should take place, especially given that Heidegger insists that relying on the human will to bring about changes in thinking simply reasserts the metaphysical perspective that needs to be overcome. And to overcome means to open an alternative way for thought and human being. This revelation, according to the thinker, will overcome the limitations inherent in metaphysics, and will open thought and human being to being, and this discovery will be comprehensively creative, since it will lead thought to previously hidden aspects of being. History has shown that while many claim to know what philosophy is, Heidegger argued, these thinkers did not really think through the subject properly, resulting in their statements being either superficial or based on unexplored assumptions.

Keywords: metaphysics, being, overcoming, philosophy, thinking, man, worldview, subject, object, meditative.

References

- 1 Heidegger, M. (2006). Nitsshe [Nietzsche]. (A.P. Shurbeleva, Transl.). V. 1. (Vols. 1, 2). Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 2 Heidegger, M. (2012). Fenomenologicheskie interpretatsii Aristotelii. (Ekspozitsiia germeneticheskoi situatsii) [Phenomenological Interpretations of Aristotle (Exposition of the Hermeneutic Situation)]. (N.A. Artemenko, Transl.). Saint Petersburg: ITs «Gumanitarnaia akademiia» [in Russian].
- 3 Obydenyi, D.N. (2013). Zametki k kriticheskomu prochteniiu M. Khaideggera [Notes on a critical reading of M. Heidegger]. *Vestnik VGU — Bulletin of VGU, 1*, 92–97 [in Russian].
- 4 Heidegger, M. (2020). K filosofii. (O sobytii) [To Philosophy (About the event)]. (E. Sagetdinova, Transl.). Moscow: Izdatelstvo Instituta Gaidara [in Russian].
- 5 Heidegger, M. (2000). Polozhenie ob osnovanii [Foundation Regulation]. Saint Petersburg: Aleteiia; Laboratoriia metafizicheskikh issledovaniï pri filosofskom fakultete Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 6 Hegel, G.V.F. (1997). Nauka logiki [Science of logic]. Moscow: Mysl [in Russian].
- 7 Dugin, A.G. (2021). Martin Khaidegger: filosofiiia drugogo nachala [Martin Heidegger: philosophy of another beginning]. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].

N.R. Salymatova^{1*}, K.M. Bolysova²¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;²Shakarim University, Semey, Kazakhstan
(nur-dos2404@mail.ru; kuralai_2702@mail.ru)

The ideological essence of the concept of “Zar zaman”

The task of the article will be aimed at determining the philosophical essence of the period in the Kazakh worldview called “Zar Zaman”. In the context of time, attention is paid to the specifics of “Zar Zaman”, the problems of personal identity. Based on the analysis of the historical and cultural situation for the specified period of time, the consideration of the causes of the difficulties of the critical period is based. Understanding the ideological meaning of “Zar Zaman”, concept which has a special meaning in the cognitive consciousness of the Kazakh people, is important for understanding the entire system of thinking of the Kazakh people. The relevance of the topic under consideration is determined by several reasons. First of all, the study of the problem of time is a general, fundamental, important philosophical categorical concept reflecting the relationship of cognition and reality. In addition, the question of time is very important in human life. The consideration of time is connected with the purpose of comprehending not only the individual existence of time, but also human existence. The problem of time has an important ideological significance. One of the integral parts of our idea is the preservation of spiritual values, the revival of traditions. Their importance increases even more in rapidly changing times. In the article we have tried to consider the ideological essence of the time period called “Zar Zaman” as one of the historically and culturally significant periods of time, taking modernity as a basis. On this basis, the differentiation of the worldview of the “Zar Zaman” period's representatives was laid by studying their creativity.

Keywords: “Zaman”, “Zar Zaman”, being, time, epoch, space, sadness, modernity, humanity, colonialism, freedom.

Introduction

Within the framework of its independence, Kazakhstan seeks to define its unique path based on the path of our ancestors. For the same purpose, the relevance of considering the past in temporal-spatial relations, based on a complete system — understanding, is known. In a critical period of history, at the transition to the next new stage of development, at the moment of summing up the results of a certain period, the topic of time becomes particularly relevant. Time is recognized beyond us and with us.

Time lives inside a person. A person not only studies time, times, but also experiences this phenomenon. Based on our analysis of reasoning, we come to the conclusion that the essence of time is revealed through our attitude to this concept.

The Kazakh worldview is distinguished by the use of broad concepts that have their own meaning. They formed a deep knowledge of nature based on the relationship of the world, life, being, space and time in mutual harmony. One of such broad concepts is a matter of time. “In every epoch and in any society, the study and cognition of history, as well as any other social activity, are subject to the prevailing trends of a given time and place” [1].

“It is not uncommon, for example, to hear that one or another phenomenon is not at the height of its time. In fact, it is not an abstract chronological time, linear and even, but a living, vital time, about which each generation says “our time”, always reaches some height, today exceeds yesterday's, or holds on to it, or falls even lower” [2]. There was such a critical period in Kazakh history that representatives of the “Zar Zaman” period sang the course of time, the rollback of time, tried and tried to adjust the time according to their capabilities.

Research methods

The methodological basis of the article analyzes and examines poems, creativity of that period in the disclosure of the problem of “Zar Zaman”. To understand the essence of “Zar Zaman” as a concept, it is considered in the time-spatial continuum, the unity of being. In this form, potential, political, cultural, and

---

*Corresponding author's e-mail: nur-dos2404@mail.ru

ideological spheres of that period are analyzed in a synthesis unity. Based on this, objective, historical-political, linguistic, hermeneutical, analytical research methods were used in the course of the article on a systematic basis.

Comprehensively considering the work of “Zar Zaman”, one can see the continuity of the systemic community in determining the end of a person living in time.

Consideration of “Zar Zaman” on a systematic, historical basis justifies the relevance of the problem at whatever stage it is relevant, the disclosure of its essence as a concept opens up the possibility of forming a modern image.

Discussion

The word time is indicated as the equivalent to the word era in the open sources. That is “in astronomy, the system of calculating calendar years starting from a certain time, that is, the summer numbering (the calculation of years). The time when an era begins is called the epoch... The epoch is the beginning of the first year. Since the natural series of numbers is unlimited, the last year of times does not exist” [3]. It follows from this that time is an intermediate unit of measurement of time. However, in Kazakh cognition, the concept of time covers a time interval, but has a wider semantic range. Revealing his essence in the space-time continuum, it hints at the consideration of the integral being of that period in unity. “Time is the space of time in which people live. Why did we come to this conclusion? The reason is that Abai did not consider times outside of people, did not consider them together with him. In Abai's understanding, human and time are concepts that cannot exist without each other. Where there are people, there are times where there are people. Or there is no person without time, there is no time without a person. When everyone is stalling for time, it was his fate, that is, the case, the action, the behavior of the individual was meaningless” [4].

In general, in our understanding, there was a division of time into three time periods: past, present and future. In addition, from these mentioned periods, the types of times that occupy certain time intervals are widely known. “The early people used different times. The number of signs of such times is more than 200. The epoch of many times was borrowed from one war or another, the time of the earth shaking, a devastating flood or the accession of kings to the throne. But there are also those times when there was no history at all, only some authoritative people at one time said that “it was like that”, and people started talking” [3; 1]. Of particular importance in the national consciousness of the Kazakh people is the name of time, based on the socio-political, crisis, political-utopian, optimistic, pessimistic nature of that time period. Such types of time include the apocalypse, paradise time, “Kili Zaman”, “Nar Zaman”, “Zar Zaman”, etc., which are used together with the concept of time, among the basic concepts. In particular, consideration of the ideological essence of the concept of “Zar Zaman”, which has a special meaning in the cognizing consciousness of the Kazakh people, is important for understanding the entire system of thinking of the Kazakh people.

The period “Zar Zaman” was used to describe the political and social situation of the Kazakh people as a result of the colonial policy of the Russian Empire in the XVIII-XIX centuries by the outstanding writer of the Kazakh people, scientist Mukhtar Auezov, who explains how: ““Zar Zaman” is the name of one of the poems of the poet Shortanbai, who lived in the XIX century. Since Shortanbai's poem is a poem that unites all the great poets, poets of all times, poets with the same motive, we called the poets “Zar Zaman”. This is the era of poets, which gave rise to the historical era that we mentioned above. The first generation of poets “Zar Zaman” dates back to the times of Abylaikhan, and then to Abai. Therefore, if we compare with the history of Kazakhs, the era of “Zar Zaman” lasts for a hundred years” [5]. This concept was introduced in 1927 as a concept that defined the existence of this era.

The essence and meaning of the concept of “Zar Zaman”, considered mainly in the field of literature and concentrated within the works of poets and zhyraus, is very deep, based on the fact that they are intertwined with all spheres and feelings of the Kazakh people: life, breathing, thinking, dream, fantasy, hope, fear, anxiety.

In literature, “Zar Zaman” is the work of poets and zhyraus, who for one period of time converged in the same line of thought, spoke on a common theme, sang the state of the country, historically experienced difficult times of the Kazakh people. It was the time when the Kazakh khanate moved into a new historical period, dressed in a colonial yoke and bowed to citizenship.

It was difficult to come to terms with the tyrannical policy of the colonial country, the socio-economic position, the economic revolution. However, the tsarist government did not try to change the situation with the stranded country and land. In connection with such an aggravation of the political situation, free people

who freely inhabited the steppes suffered. In particular, on the basis of the ability of the sages to foresee the danger of losing not only the main freedom, but also spiritual values, their own roots, national characteristics, on the basis of concern about the fate of the country, great sadness was born. This sadness turned into the sadness of time. It was noted that the past has turned into a saga, that it will not return anymore, that the future will become a fog and even an “apocalypse” in the national-spiritual context. After all, the transition of socio-political life to a new channel, to a new policy, made its own adjustments in people's cognition, behavior, and life positions. Ambition, passion for management, passion for fame, hypocrisy have further aggravated the difficult domestic situation. Unfair actions, such as injustice, bribery, gossip, lies, slander, betrayal, have unfolded in society. The exploitation of the people, the suppression and oppression of colonial policy by the tsarist government deprived the country of hopes for tomorrow. Therefore, the period of “Zar Zaman” requires ideological differentiation, a deep understanding of the essence.

This period, called “Zar Zaman”, has its own idea. It was the idea of the integrity of the country, the promotion of the indivisibility of the foundations of the country and the importance of the unity of one nation. In colonial politics, the only way not to lose their national image was to convey to the country that it is impossible to break away from the spiritual value. That is why the stress of time gave rise to the “Zar Zaman” period.

We see the desire for an original way of life of the Kazakh people, who freely inhabited the boundless steppes, and along with this we give preference to it as a privilege. After all, cattlebreeding has become the main source of income. The seizure of pasture lands led to the deterioration of the social situation of the population, the injustice of the arbitrariness of the authorities, which led to a split in the country. In this regard, our ancestors, concerned for the country, said that the people are a kind of way that has developed since ancient times, that it is impossible to break away from the traditions that continue to be passed down from father to son, that this is the only way to remain people.

The life of the country, which used to be free by itself, in this era experienced both grief and adversity and crowded changes.

To understand them, it is necessary to understand the country and the conditional history that gave rise to them. But since we are telling a fragmentary picture of that time in the general history in the context of historical stories, in this section we will not dwell on the historical information itself. Instead, in the poem of that era, in the song, the story was drawn, where the direction of “Zar Zaman” began and how it ended [5; 203].

After such poets have shared with the crowd their intentions, thoughts that we will find a new field, a new pasture, such things as direction and purpose are born in folk literature for the first time. Regardless of whether these people are directing the population to good or to denial, mistakes, evil, wherever they go, they are still not satisfied with the previous state of the people, they are looking for novelty and say: “I'll start, I'll fix it, I'm not satisfied with the current state”. It must be assumed that it was on this basis that a holistic thought was formed for the first time, and the literature began to talk about the social existence of the country, the era of written literature began...

Since the era of “Zar Zaman” is the era of a new time in the history of Kazakh literature, Kazakh written literature from that time begins to glorify the social condition and mourn the care of the people. The poem begins to serve the community rather than entertain as before. It begins to create new thought bases, ritual consciousness, combining political opinion and feelings of the country, such as desire, purpose, sadness. Socialism, which had not existed before then, comes to the fore, becomes a civic goal [5; 205].

Most of the poets of the time “Zar Zaman”, since the middle of the XIX century, follow the movement of Isatai, Makhambet, Kenesary. When the movements of Isatai, Kenesary, who seemed to shake the crowd of Kazakhs, woke up all the “middle juz” and “small juz”, ended in tragedy, everything changed, if there were small hopes before, even small rays expected from an unknown future, everything seemed to be flooded after the defeat of the heroes. And after the middle of the XIX century, “zar” (sadness) spread throughout the country. It seemed that nothing but grief would come out of the heart of the unhappy country behind the sad longing. The same sorrowful kui gave birth to stormy poets of our time and increased the number of representatives of the time “Zar Zaman”.

And the period of “Kili Kezen” (difficult time), clamped by the shackles of citizenship, is depicted in literature as “Zar Zaman”. “Zar Zaman” in the XV century gave rise to unique works of famous figures: Kaztugan “who divided religion, destroying between the Muslim and the Kaur”; his spiritual continuation, the grandiose, powerful like fire poetry of the brave Makhambet; the amazing saga of Nysanbai zhyrau; the

tyrannical poem of the colonial policy of Dulat, Shortanbai, Suyunbai, Murat, Kashagan, Kerderi Abubakir, more complete than Asan kaigi and Bukhar zhyrau.... These are great poets, great zhyrau, who continue to be valued as the conscience of the people not only in the distant, but also in the present times [6].

They openly sang unvarnished, not hiding the true reality of society. He criticized the negative politics. A new position, a new direction, new views are alien to the nature of the steppe people. The great representatives of this period foresaw that this path would not lead the country to a bright future, that its future was uncertain. Among them were Dulat Babatayuly (1802-1871), Shortanbai Kanayuly (1818-1881), Murat Monkeuly (1843-1906), Abubakir Shokanuly (1861-1905), etc. These personalities were real figures who glorified the social status of the people.

The tension between Western innovations and deeply rooted traditions that came with the course of the government's foreign policy became the beginning of a social crisis when, based on the restriction of freedom and the narrowing of space, the Kazakh population began to be oppressed, they understood that it was not fate that was to blame for this, but the direction of "Zaman", which began to grow on the basis of harsh politics and tyrannical, immoral estate, through the creativity of the representatives, it became clear to be understood and perceived. The time of paradise, which was expected from the future, will never be again now, it even seemed that he remained in the past, praises and exclaims for the past, out of disappointment for the future, that there is not a drop of hopeful light. The people were alien to their land, began to forget traditions, got lost in religion and mentality. All this led to the fact that that period plunged into sadness, sobbed, lost its course.

One of the first who objected to the colonial policy of the royal government was Dulat zhyrau. He draws attention to the fact that the settlement is valuable for a person, that a person should serve his country. The society in which he lived, he compared it with "Kili Zaman" (a difficult time), then with a fall, a tricky time, a harsh time, compared its territorial instability with stormy sea waves. He was disappointed in the image of today, worried that there was no leader who would think about the country and create conditions. He grieves that even people have fallen so low, have changed. We see it clearly in these verses: "Once in the past, there was a sacred khan and a simple man. At this time, the commoner has become a lying juror, the khan is a villain, the hero thinks only about his safety. The wife talks a lot, the husband is stingy, the son is sluggish, the daughter is stubborn, disobedient. The camel is lazy, the golden eagle requires special care, the horse is lazy. The people have become clumsy, where will I go now?!" [6; 187]. Why does zhyrau, saying that there is no place better for a person than his country and place, how can he give up his country and why does he ask where to go now? Does it not speak about the seriousness of the situation at that time, about the consequences of stress that a person cannot accept? Yes, it is impossible not to feel the burden of the destructive time hanging over the fate of an entire nation.

In the lines of his poem "Zar Zaman", Shortanbai believes that the burying of time is connected with the change of people. He was afraid that the end of the world will come because of this. He criticized the power of bad people and the ignorant. He feared that having lost religion, kinship relations between people will collapse, forget about humanity, become hostile, become strangers to each other. He predicts that in future times people will become dependent, they will not have freedom, they will live someone else's life. No one listens if you're talking common sense; young people who follow a drink, do not want to come to their senses and do not listen. We see how he describes time in his poems: "The kind of time has become multicolored, changeable, like a kind of tekemet (a kind of carpet)". In his poems we see that a country where unity is not broken, has lost prosperity, has become more unpredictable, has shown a different character. "He who has power lives well, he who has no power suffers", everyone thinks only of himself, thinks nothing but his own safety, thinks about finding a good place and living well. Kazakhs see a great danger in free, free behavior, alien to knowledge, penetrated from the outside. Celibacy has ceased to be a disgrace, there is no respect for the younger for the elder, daughters-in-law and mother-in-law have lost their harmony with each other — all this is the collapse of the nation, from which there is no return. This is not a word born of criticism, disapproval of the country. He emphasizes that if we give in to what the other says, do what they want, and everything will continue in this spirit, then we will be lost up as a people, as a nation. He understands that an alien colonial policy does not correspond at all to a country that has given birth to its national mentalities, culture, customs and traditions in deeply rooted customs, freely masters the steppes, takes care of its life, puts honor, nobility, education first. Looking for a way out of this, he sees it in the traditional way of life, inseparability from values. In the era of cruelty, theft, robbery, etc., only human behavior, humanity is a saving force. "The power has gone from the saints, justice has gone from the tsar, the end of the world has come", in his words he does not speak of a general apocalypse, he understood the end of the world as the

collapse of a nation that has lost unity and strength. Out of desperation, he sums up his thoughts with the words: “there is nothing good that could please the soul”.

One of the representatives of “Zar Zaman” period, Murat Monkeuly analyzes the social burden of the period in which he lives, with the words: “If you noticed, folk, trouble has befallen our time”. He discusses the social crisis of society within the framework of time (zaman). For him, “Zaman” is the main unifying concept, and that now everything valuable does not bring any good to this “Zaman”. It was a place where the ancestors built the foundation of the state, moved, protected the land, discouraged, disappointed, regretted and experienced a difficult historical period. In this place, according to the Kazakhs' worldview, they found happiness, lived for their own pleasure, rode horses without knowing grief. And this place has now become godless and not gracious. And this is where Murat is looking for an answer to this, the reason for turning not into a fertile land. Here are examples of many people who had to leave their native lands at different times. Analyzing everything that is happening, he sums it up as follows: “These lines are a relief for me. I have suffered from time to time. After all, nothing in nature has changed that could worsen time. The sun rises, the moon sets. The man himself is to blame for everything”. He names the following changes as the reason for a person's insignificance. These are: not to call for friendship between two arguing people, but, on the contrary, to deprive them of the opportunity to reconcile in order to benefit from it; not to run away from evil spirits, being a muslim child; to lose respect among close people; the hearth loses its warmth; people stopped being content with little, forgetting about modesty; ruling a country of representatives of other religions; ruling a country by a commoner; noble men lost their fortune and became pitiful. “Man of time, your time has become pitiful” — in his statement, he considers the decline of social well-being in time and the degradation of a person in non equal relationship. From this it should be understood that time is considered not only as an external, temporal-spatial understanding that occurs outside of a person. This concept, which covers the whole essence of society, acquires meaning in human actions, defined together with a person. He not only determines this time, but also shapes tomorrow. It is not surprising if the delusions of today will be the heavy blow of tomorrow. We can see this thought in the poem “Ush Kiyan”: “I say out of fear that tomorrow a small, not strong baby, not knowing its roots, will fill its heart with anger, grow hair, beard and mustache, get drunk with bitter water, get lost and break. I don't like this damn time...” [6; 312].

One of those who talked about time and was sad about his time, Kerderi Abubakir. He claims that times are being destroyed by power, that times are destroying people, country, religion, history. It should be understood from Kerderi's poems that the instability of time causes the slipperiness of human destinies, the immorality of time is expressed in the absence of good people, in the depletion of the land and the untenement of the people. The loss of human qualities is expressed in the following relations: lack of mutual assistance between brothers, deviation from the true path, disrespect of the child to his parents, violation of kinship, a girl who has lost shame, a guy who has lost honor, a woman who is not submissive to her husband. When words are in books, the golden mind bends for the stupid, intolerance crosses all boundaries, gossip spreads — times are collapsing, that is, retreating. This state of Kerderi is compared to “kyl sagat” (difficult hour). Another reason for mourning at that time was the separation of the people from religion, which, according to the idea, calls on people to take care of the world through proper behavior in this world. The country, which, fearing the next life, has not forgotten its god, has now lost its faith. In the poet's understanding, this is also a sign of immorality. The impermanence of time, in which the bad turned into the good, and the good into the bad. “The end of the world together with a bad person, the measure of time that defines time is a person”. In addition, Kerderi believes that the following things have also lost their value, and considers them in the context of time. These are: the first is power, which has devalued, the second is the sufi road, which has become a toy in the hands of an ignorant sufi, the third is sugar and tea, the fourth is masi (a type of shoe), the fifth is sultan and tore (rank), the sixth is mind. It follows from this that any change, whether social or religious, ritual, behavioral or even domestic, is a determining factor of time. Complaining that “zamana” does not stand still, but changes from year to year, he quotes the following word: “the frog is the king to the remaining lake” [6; 324]. And in despair, he comforts himself by saying that the bottom of the world is false. From the point of view of cognition and worldview, we assume that a person, mastering space and obeying time, lives within time, defines it, and also becomes powerless to change or stop the running process.

Humanity has departed from man, this world created for man has lost its essence, plunged despair around him and turned the state into a critical period of time as “kyl”, this is what systematized the essence of “Zar Zaman”.

In general, the creativity of almost all outstanding figures of the “Zar Zaman” period is characterized by the fact that it raises a social and domestic problem, cannot rise and breathe freely on this basis, falls into sadness and feeds on anxiety. Throughout the epoch, the Kazakh steppes were overshadowed by sadness reflecting the accumulation of black clouds. This can be seen as a pessimistic mood, social stress of the steppe people. But judging by the creativity of the period “nar zaman”, which accompanies “Zar Zaman”, you will not agree with this idea. Why? This is because in the songs of that period we see a heroic, ambitious character, an unwavering spirit calling for the revival of the country, the desire to move forward, to lift the mountain and raise your head. It would be the unrealisation of this goal, even unwillingness to do it, to succumb to the temptations of time and react to the actions of a group of people who are beginning to lose their individuality. Unable to contain the available times, having lost the will, Abai, as they say, “bad pleases the times” [7]. “Only man corrects and improves times” [8].

The native land, ancestral settlements have a special significance in the Kazakh people. He was protected by the blood of his ancestors, by his soul, and inherited from father to son. To honor him, to preserve him as the apple of the eye, is a great duty, soaked in blood, although not written down on paper by the steppe law. The concept of “Zheruyk” Asan Kaiga is also of great importance on this basis. That is, the main prerequisite for the existence of a country, a people is the presence of land. For this reason, the search for a place where the country would be a fertile area, a settlement of ancestors, in different periods pursued a great goal. Land ownership is the basis of historical existence, growth and development. “The eternity of the Kazakh people is the space of free existence of every Kazakh. He cares about the descendants. Being a nation is a goal that has not been interrupted even in Turkic times. Being a country is the way to the future, to future generations. To cherish and keep clean is the duty of today's living to generations, a duty to their ancestors. The idea of being a country is a fusion of task and duty” [9]. And in this period of time under consideration, the ownership of this particular land has already been lost. This was assessed as equivalent to the loss of oneself, the loss of the past and the future for the country. On the other hand, faced with the colonial domination of an unjust government, the people mourned the power of the khans in the history of the country. The work of the khans, striving for unity and nationality, was not justified, it could not be returned. They fear that all this will change traditions and destroy the country. In their works, the poets of this period sing in their works farewell to the past, to the country, to the earth. Being an exile in their native land, when their native land ceases to be a place of grace, looking at the migrating people, they blame their time — zaman for everything. Far-sighted sages who can predict the future feel the threat of losing the national mentality, try to prevent it and change it. They understood that the passage of time is not a symbol of goodness. They sought to awaken the consciousness of the people. We tried to reach everyone, but to no avail. In the history of the Kazakh people, this “zar” (cry) was not in vain, the threat of that period became a reality — the appearance of today.

Conclusion

“... We and our time are in this story. It becomes meaningless if it is enclosed in the narrow framework of today, reduced to the present... The present is accomplished on the basis of the historical past, the impact of which we feel in ourselves... On the other hand, the fulfillment of the present is also determined by the future hidden in it, the sprouts of which, accepting or rejecting, we consider our own. But the accomplished present forces us to look into the eternal origins. Staying in history, to go beyond all historical, to achieve a comprehensive; this is the last thing that is inaccessible to our thinking, but we can still touch it” [10]. From the issues discussed above, it follows that in the Kazakh worldview, the scale of the problem of time is very wide, which we see only in units of time. “There is no more just critic of time. Only he distinguishes between virtue and evil, evil spirits and loyalty, benefactor and bloodshed, truth and falsehood” [8; 44]. We understand that “Zar Zaman” is a concept that expresses the holistic nature of being, fully embracing the historical, political, cultural, spiritual, living conditions and ideological views of the population for a specified period of time.

The analysis of the works of the “Zar Zaman” period, understanding its essence, actualize the idea of becoming a single country, is important for solving many problems of today. It is valuable not only because it described and passed on to descendants the situation of that period, but also because it helps to assess the future, to conduct a historical and cultural examination. From these works we get a complete picture of the era, we see the continuity of traditions. From the works of outstanding figures of the “Zar Zaman” period, we get the opportunity to analyze the worldview of our ancestors, which they were able to comprehend, evaluate time and space, perceive all things as whole and intact.

Список литературы

- 1 Тойнби А.Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби; пер. с англ.; сост. А.П. Огурцов. — М.: Прогресс, 1991. — 14 с.
- 2 Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп.; сост. А.М. Руткевич. — М.: Весь мир, 1997. — 54 с.
- 3 Заман. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: kk.m.wikipedia.org.
- 4 Есім Ғ. Ғұлама-наме / Ғ. Есім. — Астана: «Академия Абай», 2019. — 152 б.
- 5 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы: — Т. 4. / М. Әуезов. — Алматы: «Ғылым», 2001. — 203 б.
- 6 Нар заман мен зар заман поэзиясы / Құраст. Е. Дүйсенбайұлы. — Алматы: Раритет, 2001. — Б. 5.
- 7 Құнанбайұлы А. Өлеңдер мен аудармалар. / А. Құнанбайұлы // Шығармаларының екі томдық толық жинағы: Т.1.— Алматы: Жазушы, 2005. — 135 б.
- 8 Шәкәрімтану мәселелері: сериялық ғылыми жинақ [2 томдық]: 4 т. / Құраст. Т. Шаңбай. — Семей-Новосибирск: Талер — Пресс, 2006. — 203 б.
- 9 Есім Ғ. Даналыққа құштарлық / Ғ. Есім. — Семей-Новосибирск: Талер —Пресс, 2007. — 53 б.
- 10 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. М.И. Левина. — М.: Изд-во «Республика», 1994. — 28 с.

Н.Р. Салыматова, К.М. Болысова

«Зар заман» ұғымының дүниетанымдық мәні

Мақала қазақ дүниетанымындағы «зар заман» деп аталатын кезеңнің философиялық мәнін анықтауға бағытталған. Уақыт контексінде «зар заман» ерекшелігіне, жеке басының проблемаларына назар аударылған. Көрсетілген уақыт аралығындағы тарихи-мәдени жағдайды сараптау негізінде, өзгерісті кезеңнің қиыншылығының себептерін қарастыру. Қазақ халқының танымдық санасында, сондай-ақ қазақ халқының бүкіл ойлау жүйесін түсінуде ерекше маңызы бар «зар заман» ұғымының дүниетанымдық мағынасын түсіну. Қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі бірнеше себептермен анықталады. Ең алдымен, уақыт мәселесін зерттеу білім мен шындықтың байланысын көрсететін жалпы, іргелі, маңызды философиялық категориялық ұғым. Сонымен қатар, адам өмірінде уақыт мәселесі өте маңызды. Уақытты қарастыру уақыттың жеке болмысын ғана емес, сонымен бірге адамның болмысын да түсіну мақсатымен байланысты. Уақыт мәселесі маңызды дүниетанымдық мәнге ие. Біздің идеямыздың ажырамас бөліктерінің бірі — рухани құндылықтарды сақтау, дәстүрлерді жаңғырту. Олардың маңыздылығы тез өзгеретін уақытта одан әрі артады. Мақалада «зар заман» деп аталатын уақыт кезеңінің дүниетанымдық мәнін қазіргі заманды негізге ала отырып, тарихи-мәдени маңызды уақыт кезеңдерінің бірі ретінде қарастыруға тырысқан. Осы негізде «зар заман» кезеңі өкілдерінің шығармашылығын зерделеу арқылы дүниетанымын саралау негізге алынды.

Кілт сөздер: заман, зар заман, болмыс, уақыт, дәуір, кеңістік, мұң, заманақыр, адамшылық, отаршылдық, еркіндік.

Н.Р. Салыматова, К.М. Болысова

Мировоззренческая сущность понятия «зар заман»

Статья направлена на определение философской сущности периода в казахском мировоззрении под названием «зар заман». В контексте времени уделено внимание специфике «зар заман», проблемам личностной идентичности. На основе анализа историко-культурной ситуации за указанный период времени базируется рассмотрение причин трудностей переломного периода. Осмысление мировоззренческого значения понятия «зар заман», имеющего особое значение в познавательном сознании казахского народа, а также в осмыслении всей системы мышления казахского народа. Актуальность рассматриваемой темы определяется несколькими причинами. Прежде всего, изучение проблемы времени является общим, фундаментальным, важным философским категориальным понятием, отражающим взаимосвязь познания и действительности. Кроме того, в жизни человека очень важен вопрос времени. Рассмотрение времени сопряжено с целью осмысления не только индивидуального бытия времени, но и человеческого бытия. Проблема времени имеет важное мировоззренческое значение. Одна из неотъемлемых частей нашей идеи — сохранение духовных ценностей, возрождение традиций. Их важность еще больше возрастает в быстро меняющиеся времена. В статье мы попытались рассмотреть мировоззренческую сущность периода времени, названного «зар заман», как одного из исторически-культурно значимых периодов времени, взяв за основу современность. На этой основе была заложена дифференциация мировоззрения представителей периода «зар заман» путем изучения их творчества.

Ключевые слова: заман, «зар заман», бытие, время, эпоха, пространство, печаль, современность, человечность, колониализм, свобода.

References

- 1 Toynbee, A.J. (1991). *Postizhenie istorii* [A study of history]. (A.P. Ogurtsov, Trans). Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Ortega y Gasset, H. (1997). *Izbrannye trudy* [Selected works]. (A.M. Rutkevich, Trans). Moscow: Ves mir [in Russian].
- 3 Zaman [Epocha]. (n.d.). *wikipedia.org*. Retrieved from kk.m.wikipedia.org [in Kazakh].
- 4 Esim, G. (2019). *Gulama-name* [Wisdom-Writing]. Astana: “Akademii Abai” [in Kazakh].
- 5 Auezov, M. (2001). *Shygarmalarynyn elu tomdyq zhinagy* [Fifty-volume collection of works]. Vol. 4. (Vols. 1-50). Almaty: “Gylym” [in Kazakh].
- 6 Duisenbaiuly, E. (Eds.). (2001). *Nar zaman men zar zaman poeziiasy* [Poetry of Narzaman and Zarzaman]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 7 Qunanbaiuly, A. (2005). *Olender men audarmalar* [Poems and translations]. *Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy — Two-volume collection of A. Kunanbayuly's works*. Vol. 1. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 8 Shanbai, T. (Eds.). (2006). *Shakarimtanu maseleleri: seriialyq gylymi zhinaq* [Problems of Shakarimology: serial scientific collection]. Vol. 2. (Vols. 1-4). Semey-Novosibirsk: Taler –Press [in Kazakh].
- 9 Esim, G. (2007). *Danalyqqa qushtarlyq* [Passion for wisdom]. Semey-Novosibirsk: Taler-Press [in Kazakh].
- 10 Yaspers, K. (1994). *Smysl i naznachenie istorii* [The Origin and Goal of History]. (M.I. Levin, Transl.). Moscow: Izdatelstvo «Respublika» [in Russian].

A. Tasbolatuly^{1*}, S. Hejazi², Z.N. Ismagambetova¹

¹ *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

² *Fondazione Bruno Kessler, Roma Tre University, Italia*

(E-mail: Alimjan_tasbolat@mail.ru, hejazi@fbk.eu, zuchra-50@mail.ru)

Symbolic Concepts of Culture and the Problem of Language of Cinema

One of the urgent tasks in culturological science is the study of the problem of the language of cinema in the context of culture. An important role in the formation of the language of cinema was played by theoretical and methodological symbolic studies of culture. In this regard, in this article, the authors consider the main provisions and tasks of the symbolic study of culture, the formation of symbolism in the construction of the language of literature, poetry, in general, their role in the formation of a symbolic understanding of cultural phenomena in human life. The authors of this article analyze the influence of symbolic studies of culture on the formation of the language of cinema. The main objectives of the article are to determine the theoretical contribution of symbolic studies in the study of culture, to show their influence on the formation of the language of cinema. To this end, the authors analyzed the main works of scientists involved in the study of culture from the standpoint of a symbolic approach. The novelty of the study lies in determining the role of symbolic studies of culture in shaping the language of cinema. Determining the contribution of symbolic concepts to the study of culture, the authors of the article emphasize the influence of these studies on the formation of the language of cinema, but at the same time, the construction of a symbolic language.

Keywords: symbols, symbolic concepts of culture, sign, cinema, film language, symbolism, film symbols, symbolic film language of culture, literary language.

Introduction

Cinema occupies an important place in modern human life. Cinema is not only one of the dominant factors influencing human socialization, but cinema describes a variety of social practices and forms of human social behavior in society. In modern conditions, cinema begins to construct and represent a new reality — cinematic reality with the help of signs, and symbols, and with the help of language it is possible to describe its location. Scientists in the field of philosophy of culture, cultural studies, and art history draw attention to the need to study this aspect of the problem.

Over the past thirty years of the 21st century, in the philosophical, humanitarian, and social sciences, including in the field of the science of culture, the task of studying the meaning of the linguistic description of the surrounding world, various social practices and attitudes to the surrounding reality have become an increasing priority. An analysis of research in the philosophy of culture, in the field of cultural research, shows that the problem of linguistic meaning in human social life is one of the urgent problems and priority areas in the field of media and multi-media research, including cinema. Recently, it has become one of the modern areas of cultural research. Therefore, the study of language as a sociocultural structure, as part of behavior, and as socio-cultural action, modeled by the institutions of cultures, set by society, becomes an urgent task of the science of culture, philosophy of culture, and cultural studies. In this regard, a significant place is occupied by symbolic studies of the language of not only media and multimedia institutions, but also studies of such a problem as the language of cinema.

The ideas and provisions developed by scientists in the symbolic study of culture played an important role in the formation of the language of cinema. Among the well-known researchers, the American school of C.W. Morris, French scientists Claude Lévi-Strauss, Algirdas Greimas, Tsvetan Todorov, Roland Barthes, Yulia Kristeva, Michel Foucault, Georges de Lacan, Gilles Deleuze, Jacques Derrida should be noted. In Italy, semiotic research was carried out by Umberto Eco.

Of the Russian researchers, the works of Yu.M. Lotman, Z.G. Mints, I.A. Chernov, V.N. Toporov, V.V. Ivanov, B.A. Uspensky, and L.O. Reznikov, V.A. Shtoff, M.S. Kagan, A.K. Baiburin, A. Gryakalov,

---

* Corresponding author's e-mail: Alimjan_tasbolat@mail.ru

I.I. Dokuchaev, S.T. Makhlina, S.V. Chebanov, T.V. Chernigovskaya, L.F. Chertov, A. Utekhin, as well as J.N. Tynyanov, M.B. Eikhenbaum, V.B. Shklovsky, and S. Eisenstein and others should be noted.

An important task in the aspect of the identified priority tasks of sociocultural knowledge is also the determination of linguistic meanings in the models of human behavior presented in a cinema, the analysis of the place and role of symbols in cinema, and the analysis of interpretations. As studies show, the place of symbols in the language of cinema is very important, in particular, they are significant: what and how the protagonist of the movie says, it is important to reveal the thought that he expresses, and the thought that the director wanted to convey, or some final thought he wanted to convey through this symbol. As follows from the analysis of research, cinema models our life in a certain symbolic space, in cinematic reality, denoting various aspects of behavior, communication, and attitude to the surrounding symbolic reality with the language of meanings, the language of symbols. This aspect of the problem in the domestic and foreign scientific literature has not been sufficiently studied and therefore today is one of the urgent tasks in cultural studies.

The goal of this article is to analyze the influence of symbolic studies of culture on the formation of the language of cinema. The main objectives of the article are to determine the theoretical contribution of scientists to the symbolic studies of culture and to show their influence on the formation of the language of cinema. The novelty of the study lies in determining the role of symbolic studies of culture in the formation of the language of cinema.

Methodology and research methods

This study was based on the methods of historical and cultural approach. As well as the method of historicism, the method of cultural analysis and culture-relativism. We thought that these methods would reveal our scientific article well.

Discussion

The genesis of symbolic studies of culture dates to the beginning of the 20th century, based on a generalization, rethinking of the place and role of symbolism as an artistic movement in literature, painting, and other arts, which reached its peak in the late 19th and early 20th centuries in France, Belgium, Germany, Norway, America, and Russia. This period in the development of art is characterized by increased attention to the role of symbolism in the struggle against everyday realism and militant materialism at the turn of the 19th-20th centuries, which played an important role in the renewal of art at the beginning of the 20th century.

The process of rethinking the place and role of symbols in art leads to the fact that many leaders and ideologists of symbolism perceive the world as a manifestation of the secret language of symbols. As a result, the whole world appears in the understanding of the symbolists as a manifestation of deep hidden meanings. The Symbolists were inclined to look primarily in words and objects for signs of something else. As the ideologists of symbolism believed, the symbol seeks to capture all things and phenomena in their theory and practice.

It is no coincidence that contemporaries perceived the first Symbolists primarily as preachers of extreme forms of subjectivism and egocentrism, and this is no accident. N. Arutyunova, exploring symbolic images in Russian literature and poetry, notes thus, Valery Bryusov, a well-known leader and ideologist of symbolism in the 1890s, noted that the secret of modern art lies in the realization of “the deep thought that the whole world is in me” [1]. In their works, the Symbolists tried to depict the life experienced by every soul, full of dark, invisible moods, tender feelings, and fleeting impressions. Symbolist poets are innovators, filling poetry with new, vivid, impressive images, sometimes trying to achieve their form, playing with words and sounds that critics consider meaningless.

Symbolism, as noted by theorists, distinguishes between two worlds: the world of things and the world of ideas. The symbol becomes a kind of conventional sign that connects these worlds in the sense that it creates. Every symbol has two sides: the signified and the signifying. This other side turns into an unreal world, and art is the key to unraveling this mystery. The ideologists of symbolism figuratively depict the artistic features and aesthetic principles of the “symbolic” direction in art (what was said here about poetry applies to other types of art) and draws attention to the fact that with the help of symbols the language of poetry [2-4], in including the language of art is filled with deep meanings, images, in which the play on words, the ambiguity of verbal expressions acquire special significance, accents on sounds, colors play an important role,

which is enhanced by intuition, imagination, while the subconscious of the poet, artist, writer also plays a special role [5, 6].

Analyzing the application of the symbolic method in relation to various types of art, we conclude that poetry, cinema literature, and other types of art are beginning to widely use not only artistic meanings in creating an artistic, poetic, and literary image, but also begin to work with symbols, images, thus setting an ambiguity covered with a mystery. Due to the ambiguity of the word, the symbolic image creates a whole range of associative meanings, which due to the power of imagination and fantasy, create the opportunity to express some transcendental beauty of the universe with the help of a symbol [7, 8].

An important contribution to the study of symbolic studies of culture was also made by well-known philosophers such as the Swiss linguist Ferdinand de Saussure, the German philosopher F. Cassirer, the American cultural scientist L.A. White, Russian scientist M. Bakhtin and others.

It is known that F. Saussure first drew attention to the symbolic understanding of culture. According to him, the science of culture should be singled out along with linguistics, which studies only the linguistic system of signs, and art that has intuitively outlined the important place and role of symbols in the artistic vision of reality. He believed that this science can investigate all sign systems in their entirety. According to F. Saussure, culture can be considered as a strictly hierarchical “text”, the basis of which is a natural language associated with other “languages”, i.e. systems of signs in science, everyday life, and especially in art [9].

The idea of the place and role of the symbol in culture was further developed by the German philosopher F. Cassirer, a representative of the Marburg school of neo-Kantianism. The philosopher believed that the whole world of culture is the result of human symbolic activity. All spheres of culture are symbolic forms, which, on the one hand, denote real objects of reality, and, on the other hand, each sphere creates its world of meanings.

American scientist L.A. White developed in his research the idea of culture itself assigning meaning to objects and phenomena of cultural reality with the help of symbols, and signs, and therefore, the scientist’s task is to reveal the meanings given to symbolic forms with the help of cultural analysis, to identify ways of constructing meanings in structured contexts.

The results of studies of the sign and symbolic nature of language had a significant impact on the formation of symbolic and semiotic studies of culture, including the language of art.

Symbolic and semiotic studies of culture, as the conceptual space expanded, gradually had a theoretical influence on studies in the field of art, including cinema.

One of the first approaches to the study of the place and role of signs not only in culture, but in cinema are the works of J.N. Tynyanov, M.B. Eikhenbaum, V.B. Shklovsky, and S. Eisenstein. In 1933, R. Jakobson in his article “The Decline of Cinematography?” for the first time draws attention to the need to focus on the fact that “every phenomenon of the external world turns into a sign on the screen”. Based on this idea, he believed that this phenomenon should be considered the main feature of the film [10]. In 1946, the French film critic J. Cohen-CEA drew attention to the fact that the film does not always clearly represent the sacred unit (for example, morphemes or words in natural language) and the peculiar grammatical structure of the phenomenon. Therefore, the viewer himself, based on intuition and association, has to think up images, and symbols, and capture the natural meanings hidden in the reality that connects the movie character with an indefinite and constantly changing nature. This idea of J. Cohen played an important role in the formation of new approaches to the comprehension of signs, and symbols, presented in non-verbal behavior and the acting of an actor.

In 1931, the Czech philologist Ya. Mukarzhovsky published the work “An attempt at a structural analysis of the actor's phenomenon”. In this work, he attempted to analyze Charlie Chaplin's life written by C. Chaplin. C. Chaplin's life was presented by Mukarzhovsky as a kind of symbolic structure [11, 12]. In it, each element receives meaning only in relation to another element. Based on this approach, the scientist proposed the first classification of actors' gestures as symbols. Developing this idea, C. Metz put forward the idea of a cinematic sign. According to Metz, cinema is not language, but speech, in the course of which language is constituted. The film, as it was, “speaks” with the help of heterogeneous sign systems — sociocultural, stylistic, perceptual (associated with perception), etc., which introduce their own codes into the film. In the film, these codes are superimposed on each other, intertwined and create the basis for “reading” the film, identifying iconic units [13-16].

It should be noted that studies of the place and role of signs, and symbols in movies, manifested in the acting of an actor, in his behavior in communication, in directing and screenwriting, including operator and

camera work, show how important the symbolic and semiotic components become in cinema. R. Barthes in his work "The Problem of Meaning in Cinema" [17], Mitry in his book "Aesthetics and Psychology of Cinema" [18], French scientist M. Merleau-Ponty, P. Wallerstein, P. Pasolini and others draw attention to this. All scientists note the close connection of signs, symbols, and human behavior, which in the movie acquires a symbolic function. This symbolic specificity of cinema begins to work on three or more sign levels, for example, the icon (consisting in relation to the similarity with its object), indices (consisting in relation to the physical relationship with the object), and symbols (symbols of objects). This aspect was once noticed by the Italian semiologist Umberto Eco, who proposed the theory of "triple division" in cinema. The "triple division" of film language, according to Eco, is much richer than the language of literature and creates the illusion of reality, masking multi-level works.

As follows from research, language is an important component of this system. On the one hand, language, according to this concept, acts as a sign system, while language is not only a means of communication, the exchange of thoughts, and ideas, but at the same time, language registers and consolidates the results of thinking in words, acting simultaneously as a means of forming human thought. Thus, language is understood as the result of human activity, as a system of norms developed in culture, in accordance with which there is a comprehension of some information carriers specially created for this purpose. On the other hand, in our opinion, these studies have shown that the symbolic studies of culture have made a positive contribution to the study of the language of cinema. One of the important aspects of such research is the study of the problem of recoding the language of book culture into the language of cinema, where an important task is to analyze the meanings of symbols, signs in the space of cinema-reality, their forms and methods for constructing and describing sociocultural forms of interactions, people's behavior on the screen, in which certain meanings are reproduced, which are characteristic of a certain historical era, fixed in the style of clothing, manner of communication, behavior, facial expressions, and gestures. Thus, symbolic studies of culture are now widely supported and in demand in contemporary cinema. Everywhere in any cinematic reality there is a symbol. The symbolic studies of culture not only influenced the formation of the language of cinema but also expanded the possibilities of cinema in creating visual symbolic realities, and contributed to the creation and development of a new reality, a new naturalness, to the dynamics and syntax of images.

Results

In modern conditions, screen art, in particular cinema, is part of the dominant culture. Cinema is becoming not only one of the most popular types of art but also one of the dominant institutions of culture, which is entrusted with both the function of socialization and the function of inculturation. Cinema broadcasts and consolidates the most significant and general types of social behavior, communication, and a system of socially significant values, has a significant impact on the human psyche, shaping his worldview, performing the function of conveying moral and aesthetic values, cultural communication, conveying through symbols, symbolic structures of generally significant for a person ways of cultural and ethnic identity.

Based on the basic principles, ideas, and methodological approaches of the symbolic concepts of culture, in our opinion, it can be stated that any genre of cinema widely uses a sign and symbolic systems in the construction of cinema reality, and each sign and symbol represents a certain action. So, for example, in historical cinema, there is an audiovisual image (sign), which is customarily singled out. A visual sign conveys visual information to the viewer, a visual range that interprets it in a certain sense in accordance with the algorithm set by a given culture. The use of sound to highlight an image (sign, symbol-image), which is provided by an audiovisual sign, is a certain sequence of events occurring in a frame. Cinema captures movement with photographic accuracy, and the movement itself acts as a sign that conveys the image through an icon symbol. At the same time, the meaning of each sign is constructed in accordance with the algorithms of the mother culture, in accordance with its system of values, behavior, and communication features. Cinema, therefore, is able to create its own meanings by breaching sequences of absolutely any level: a color frame — a black-and-white frame, movement — immobility, a visual range — darkness, a sound range — silence, and so on.

As the analysis shows, in modern cinema symbols are widely used, images-symbols, in which certain meanings are invested for understanding the meaning and ideas of the ongoing event, or action, determined by the mother culture. Metaphors, comparisons, deep relationships through artistic analogies, symbolic metaphors, and analogies of "smell of sound", "color of note", and "aroma of thought" testify to the proximity of various external phenomena, the search for a single fundamental principle, the original source of all thoughts and feelings, "their eternal meaning", while each of the listed elements appears as a complex symbolic and

semiotic system, as a complex language of cinema, and the content of the elements present is constructed in the context of the basic culture.

Modern films make extensive use of symbolic language to convey a particular meaning. The car number or graffiti on the buildings of city streets, or costumes can act as symbols, and the interior of the room can convey to us the features of the era, the behavior of people of a certain culture, the values and features of ethnic culture, the features of cultural identity. The language of cinema has recently become much richer due to the development of multimedia communications. With the help of the symbolic language of cinema, it is possible not only to broadcast certain ideological and organizing symbols, which were very productively used in the creation of Soviet films but also to invest in accordance with ideological patterns of the dominant Soviet codes of socialist culture or codes of mass culture, as is typical for the modern language of cinema.

The language of cinema not only constructs images-symbols, but also fills the new cinematic reality with new meanings, and cultural codes of the 21st century. The language of cinema performs an educational function, visualizing the myth of a new reality, and teaching a new system of symbolism. The language of cinema visualizes the image of joy from carnival participation with everyone, generating affects, emotions, and spiritual and social energy of involvement in what is happening.

With the advent of cinema, an active process of cultural assimilation on the screen begins. With the widespread use of computer systems, the culture of transcoding the language of book culture into the language of the screen has become universal. The new reality speaks of a change in cultural eras, the end of the era of “book” (written, typed) culture, where the book was the main carrier, keeper, and transmitter of cultural information, and the advent of a new era of “screen culture”, where the main carrier, keeper and transmitter of cultural information becomes a sign, a symbol, a symbol-image.

Conclusion

Summarizing the analysis of the tasks posed in this article, we come to the conclusion that studies of the symbolic method in art, and symbolic concepts of culture have influenced the understanding that symbols have a special place and significance in human life, symbols denote various aspects of our everyday and traditional ethnic culture, symbols are widely used in cinema art, and also influenced the formation of the language of cinema. Each symbol in the cinema can denote the world around us and define the world it represents. Each symbol, as it was, “hides” the world, and “hints” at the existence of many hidden worlds. Each symbol and sign can designate what could not be said in one or another era and reveal what prevented the author from saying openly in his historical time, in a specific cultural era. Through the language of art, the language of cinema, one can construct a kind of visual reality, where various events and objects can be described in the symbolic language of cinema. From the first eras of cinema to our time, the connection between cinema and symbolism is very close. At first, when there was no sound in the cinema, actors or characters conveyed the script to the audience through some kind of symbol. Since the advent of sound in cinematography, directors have used symbolism in many ways. Even the clothes of the actors, their actions, and the style of make-up can be understood by seeing the symbolism of the direction desired by the director. In this regard, we call cinema art and symbolism a cultural direction that develops very closely and complements each other. And we say with full confidence that the benefits of this synthesis are enormous.

References

- 1 Арутюнова Н.Д. От образа к знаку / Н.Д. Арутюнова // Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. М.: Наука, 1988. — С. 154–162.
- 2 Базин А. Что такое кино? / А. Базин. — М.: Искусство, 1972. — С. 9.
- 3 Бальмонт К.Д. Элементарные слова о символической поэзии / К.Д. Бальмонт // Горные вершины. — М.: Книгоиздательство «Гриф», 1904. — С. 75–95.
- 4 Бальмонт К.Д. Поэзия как волшебство / К.Д. Бальмонт. — М.: Скорпион, 1915.
- 5 Лавров А.В. Русские символисты / А.В. Лавров. — М.: Прогресс-Плеяда, 2006.
- 6 Лотман Ю. Сюжетное пространство русского романа XIX века / Ю. Лотман // Избранные статьи: [В 3-х т.]. — Т.3. — Таллинн: Александра, 1993. — С. 91–106.
- 7 Браиловский М. Кинематография и футуризм / М. Браиловский // Синий фон. — 1913. — № 23.
- 8 Бурлик Д. О футуристическом кино / Д.О. Бурлик // Киножурнал. — 1913. — № 22.
- 9 Соссюр Ф. Заметки по общей лингвистике / Ф. де Соссюр. — М.: Изд. группа «Прогресс», 2016. — 274 с.

- 10 Якобсон. Р. Язык и бессознательное / Р. Якобсон. — М.: Гнозис, 1996. — С. 170.
- 11 Мукаржовский Я. Опыт структурного анализа феномена актера / Я. Мукаржовский // Исследования по эстетике и теории искусства. — М.: Искусство, 1994. — С. 207.
- 12 Мукаржовский Я. Искусство как семиологический факт / Я. Мукаржовский // Исследования по эстетике и теории искусства. — М.: Искусство, 1994. — С. 190–198.
- 13 Metz C. Essais sur la signification au cinema. Vol. 1-2 / C. Metz. — Paris: Klincksieck, 1968. — 72 p.
- 14 Metz C. Langage et cinema / C. Metz. — Paris: Larousse, 1971.
- 15 Metz C. Le signifiant imaginaire / C. Metz // Psychanalyse et cinema. — 1977. — No 23. — P. 3-55.
- 16 Metz, Ch. (1990). Film Language. University of Chicago.
- 17 Барт Р. Проблема значения кино / Р. Барт // Система моды. Статьи по семиотике культуры. — М.: Изд-во им. Сабашиковых, 2003. — С. 358.
- 18 Mitry, J. The Aesthetics and Psychology of Cinema. Indiana University Press. — 1997.

Ә. Тасболатұлы, С. Хеджази, З.Н. Исмагамбетова

Мәдениеттің символдық концептілері және кино тілі

Мәдениеттану ғылымындағы өзекті міндеттердің бірі — мәдениет контексіндегі кино тілі мәселесін зерттеу. Кино тілінің пайда болуы мен қалыптасуында мәдениеттің теориялық және әдіснамалық символдық зерттеулері маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты осы мақалада мәдениеттің символдық зерттеулерінің негізгі ережелері мен міндеттері, әдебиет тілін, жалпы поэзияны құруда символизмді қалыптастыру, олардың адам өміріндегі мәдени құбылыстарды символдық түсінуді қалыптастырудағы рөлі қарастырылған. Авторлар мәдениеттің символдық зерттеулерінің кино тілін қалыптастыруға әсерін талдаған. Зерттеудің негізгі міндеттері — мәдениетті зерттеудегі символдық зерттеулердің теориялық үлесін анықтау, олардың кино тілін қалыптастыруға әсерін көрсету. Осы мақсатта мақалада символдық көзқарас тұрғысынан мәдениетті зерттеумен айналысатын ғалымдардың негізгі жұмыстары талданған. Өнердегі рәміздердің әсері мен мағынасының негізгі аспектілері анықталды, сонымен қатар идеялар, ғалымдардың мәдениет тіліне қосқан үлесі және олардың кино тілін қалыптастырудағы рөлі талданды. Зерттеудің жаңалығы — кино тілін қалыптастырудағы мәдениеттің символдық зерттеулерінің рөлін анықтау. Символдық тұжырымдамалардың мәдениетті зерттеуге қосқан үлесін анықтай отырып, мақала авторлары бұл зерттеулердің кино тілін қалыптастыруға, сонымен бірге символдық тілді құруға әсерін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: рәміздер, мәдениеттің символдық ұғымдары, белгі, кино, кинотілі, символизм, кинорәміздері, мәдениеттің символикалық кинотілі, әдебиет тілі.

Ә. Тасболатұлы, С. Хеджази, З.Н. Исмагамбетова

Символические концепции культуры и проблема языка кино

Одной из актуальных задач в культурологической науке является исследование проблемы языка кино в контексте культуры. Важную роль в становлении и формировании языка кино оказали теоретико-методологические символические исследования культуры. В этой связи в настоящей статье рассмотрены основные положения и задачи символических исследований культуры, формирование символизма в конструировании языка литературы, поэзии в целом, их роль в формировании символического понимания культурных феноменов в жизни человека. Авторы провели анализ влияния символических исследований культуры на формирование языка кино. Основные задачи исследования — определение теоретического вклада символических исследований в исследовании культуры, показ их влияния на формирование языка кино. С этой целью в статье проанализированы основные работы ученых, занимающихся исследованиями культуры с позиций символического подхода. Определены основные аспекты влияния и значения символов в искусстве, а также проанализированы идеи, вклад ученых в язык культуры и их роли в формировании языка кино. Новизна исследования заключается в выявлении роли символических исследований культуры в формировании языка кино. Определяя вклад символических концепций в исследование культуры, авторы статьи подчеркивают влияние этих исследований на формирование языка кино, но и в то же время конструирование символического языка.

Ключевые слова: символы, символические концепты культуры, знак, кино, киноязык, символизм, киносимволы, символический киноязык культуры, литературный язык.

References

- 1 Arutyunova, N.D. (1988). Ot obraza k znaku [From image to sign]. *Myshlenie, kognitivnye nauki, iskusstvennyi intellekt - Thinking, cognitive sciences, artificial intelligence*, 154–162. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Bazin, A. (1972). Chto takoe kino? [What is cinema?]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 3 Balmont, K.D. (1904). Elementarnye slova o simvolicheskoi poezii [Elementary Words on Symbolic Poetry]. *Gornye ver-shiny — Mountain peaks*. Moscow: Knigoizdatelstvo «Grif», 75–95 [in Russian].
- 4 Balmont, K.D. (1915). Poeziia kak volshebstvo [Poetry is like magic]. Moscow: Skorpion [in Russian].
- 5 Lavrov, A.V. (2006). Russkie simvolisty [Russian symbolists]. Moscow: Progress–Pleiada [in Russian].
- 6 Lotman, J. (1993). Siuzhetnoe prostranstvo russkogo romana XIX veka [The plot space of the Russian novel of the 19th century]. *Izbrannye stati — Selected articles*, V. 3. (Vols. 1-3). Tallinn: Aleksandra [in Russian].
- 7 Brailovskii, M. (1913). Kinematografiia i futurizm [Cinematography and futurism]. *Sinii fon — Blue background*, 23 [in Russian].
- 8 Burlik, D. (1913). O futuristicheskom kino [About futuristic cinema]. *Kinozhurnal — Movie-magazine*, 22 [in Russian].
- 9 Saussure, F. (2016). Zametki po obshchei lingvistike [Notes on General Linguistics]. Moscow: Izdatelskaia gruppа «Progress» [in Russian].
- 10 Jakobson, R. (1996). Yazyk i bessoznatelnoe [Language and the unconscious]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 11 Mukarzhovsky, Ya. (1994). Opyt strukturnogo analiza fenomena aktera [Structural Analysis of the Actor's Phenomenon]. *Issledovaniia po estetike i teorii iskusstva — Studies in aesthetics and art theory*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 12 Mukarzhovsky, Ya. (1994). Iskusstvo kak semiologicheskii fakt [Art as a Semiological Fact]. *Issledovaniia po estetike i teorii iskusstva — Studies in aesthetics and art theory*. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 13 Metz, C. (1968). Essais sur la signification au cinema. V. 1-2. Paris: Klincksieck [in French].
- 14 Metz, C. (1971). Langage et cinéma. Paris: Larousse [in French].
- 15 Metz C. (1977). Le signifiant imaginaire. *Psychanalyse et cinema*, 23, 3-55 [in French].
- 16 Metz, Ch. (1990). Film Language. University of Chicago.
- 17 Bart, R. (2003). Problema znachenii kino [The Problem of Meaning in Cinema]. *Sistema mody. Stati po semiotike kultury — Fashion System; Articles on the semiotics of culture*. Moscow: Izdatelstvo imeni Sabashnikovoykh [in Russian].
- 18 Mitry, J. (1997). The Aesthetics and Psychology of Cinema. Indiana University Press.

А.Б. Шалдарбекова^{1*}, Т.Е. Тұмашбай², Р.А. Кемербай²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Л.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: aishashaldar1975@mail.ru; tumashbai@mail.ru; ra_2030@mail.ru)

Мағжан Жұмабаев шығармашылығының философиялық аспектілері

Мақала М. Жұмабаевтың 130 жылдық мерейтойы аясында жазылды. Сонымен қатар М. Жұмабаевтың шығармашылығындағы философиялық рефлексиялық мәселелер қарастырылған. Мағжан Бекенұлы жалпы түрік халықтарының қоғамдық қайраткері және сыршыл, лирикалық ақыны. Өнер иесінің шығармашылығына историцизм, күрескерлік рух туралы ойлар және сезімдік толғаныс, абстракциялық елестету тән. Авторлар М. Жұмабаевтың рухани іс-әрекеттілігін неміс философы Ф. Ницшенің өнер туралы көзқарастарымен байланысты зерттеген. Ақын шығармашылығы Ф. Ницшенің адамның дүниетанымын анықтаудағы дін, өнер және философия категорияларының рөлі, ерекшелігі туралы ойларымен салыстырмалы қарастырылды. М. Жұмабаевтың ақындық ойлауына ізгілік, игілік, бақыт және тарихи сана, пантүркішілдік ұғымдарын жырлаумен қатар, пессимистік ойлау, коммунистік идеологияның әділетсіздігінің құрбаны ретіндегі күйзелісті мотивтер тән. Мақаланың жаңалығына ақынның «Пайғамбар», «Жер жүзін топан басса екен» өлеңдерінің мазмұнына ішінара герменевтикалық талдау әдісін қолдану арқылы зерттеу құрайды. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғамда ұлттық мінез-құлықтың қайта оянуы, тәуелсіздіктің нығаюы Мағжанның ақындық қызметіне философиялық зерттеу объектісі ретіндегі қызығушылықты ояты. Бүгінгі таңда Мағжантану саласы ұрпақтың рухани, тарихи сана сезімін нығайтумен бірге, тұлғаның рухани мәдениетін дамытушы фактор ретінде орнықты. Мағжан әлемі, оның рухтық жырларының әдеби тілі, мазмұны әдебиетші ғалымдардың шығармашылық ізденістерінде кеңінен зерттелген. Мақалада ақынның шығармашылығының әділетсіздікпен күрестегі әрекеттерімен бірге оның ұлттық болмыс, даналық, тарихи тұлғалық іс-әрекеттелігі мультипәндік әдіспен зерттелді.

Кілт сөздер: мағжантану, шығармашылық, Ф. Ницше, экзистенция, өнер, болмыс, тарих, ойлау, толғаныс, иррационалдык.

Kipicne

Мағжан Жұмабаев қазақ және бүкіл түрік халықтарының ортақ ақыны. Ақынның әдеби, лирикалық және тарихи мәні бар шығармаларынан түрік халықтарының болмысын, дүниетанымын және тарихи санасын көре аламыз. Біз бұл қызығушылықты М. Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма» деген жырынан сүйіспеншілікті анықтаймыз. Бұл өлең, оның Түрік елінің тарихи дағдарыстарға тап болған кезінде жазылған, отаншылдық қолдау жыры еді. Мағжанның жеке және қоғамдық өмірімен қызметі тағдырлы болды. Тәуелсіздік құндылығы, қазіргі заманғы ұрпақты Мағжанмен қайта қауыштырды, оның рухани болмысының тірегіне айналды. Алайда әлі де қоғам үшін оның ақындық қызметі, жырларының даналық ойлары зерттеуді қажет етеді. Бұл шарттар қазақстандық қоғамның ұлттық идеологиялық кеңістігіндегі тұлғаның мәдени дамуына, ұлттық сана сезіміне, отаншылдық рухына деген қажеттіліктерден туындап отыр. Бұл қажеттіліктер ұлттық мемлекеттерде екі жақты орын алады. Олардың біріншісі жаһандандық үрдістерге бейімделу, оның құндылықтарын мәдениет үлгілері ретінде еңсеру арқылы қалыптасады. Ал екінші шартын ұлттық менталитеттің, діни сенімнің беріктігі, оның рухани қуаты құрайды. Діни сенімнің беріктігі авторитарлы секталарға ұқсас діни институттардың сана деңгейіндегі үстемдігінде орын алмауы тиіс және ол біржақты ойлау, сана деректерін бұрмалау жағдайларымен кешенді күресе білуі қажет. Сондықтан кез келген елдің ұлттық мінез-құлығының тарихи қайнарлары архетиптер негізінде қайта орнығады және сана энантидромиясының алдын алады. Өкінішке орай, қазақ халқының мінез-құлығында өз болмысынан жеруі, белгілі бір жастық ерекшелікке жеткенде діни, ұлттық, саяси сана сезімнің екіге жарылуы секілді құбылыстар орын алды. Бұл кеңестік біртұтас идеологияның насихаттық қызметі арқылы ұлттық дәстүрлердің өміршендігін әлсірету арқылы және қазіргі дәстүрлі емес діни ағымдардың ұлттық ерекшеліктерді

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aishashaldar1975@mail.ru

жөкқа шығару әдістемесінің негізінде өзара қайшылыққа ұшырады. Дегенмен америкалық антрополог М. Мидтің зерттеуінше, «күйзеліс пен қуғында өмір сүрген мәдениет таңқаларлықтай нық сенімділікке, тұрақтылыққа ие. Осындай азап шегу мен қайғы тарихынан өткен ұлттарда өзінің ұлттық сезімін, мақтанышын биік ұстайды, құрмет тұтады» [1]. Мағжантану саласын дербес ғылыми бағыт ретінде, идеологиялық құрал ретінде ұсынуымыздағы ойымыз, халықтың ұлттық қайнарларын ояту, қоғамдық сана сезімнің жаңа құндылықтарды ақылдың, білімнің күшімен игеруін орнықтыру құрайды. Түркия Республикасының Ғылыми академиялық зерттеу ортасында Мағжанның әдеби, философиялық тілінің мәнін зерттеуге қызығушылықтар өте үлкен. Атап айтқанда, Мағжан туралы түркиялық ғалым, қоғам қайраткері Фейзуллах Будактың «Мағжан» әдеби зерттеуі, ғалым Е. Қапағанның зерттеу мақалалары жарияланған. Фейзуллах Будактың көзқарасынша, «Мағжан Жұмабай әдеби күші мен өмірін қазақ, түрік идентификациясы мен рухы үшін жылдар бойы күрескен адамдардың бірі. Мағжанның қоғамдық өмірі мен күресі түрік ұлтының күшіне күш, ұлылығына ұлылық қосқан символдық сенімдердің бірі» [2; 5]. Фейзуллах Будак Мағжан әлемін, оның рухани мұрасын түрік халқына танытқан қоғам қайраткері болып табылады. Ал, зерттеуші Е. Қапаған Мағжанның поэзиясын уақыттың өзгерісімен сипатталатын әлем ретінде сипаттайды. Оның зерттеуінше, «Өзгеріс элементі дамудың құралы. Мағжан уақыттың жаңаруы мен трансформациясынан трагедиялық түйін жасамайды» [3; 197]. Дегенмен Е. Қапағанның бұл ойымен бір жақты келісуге болмайды. Бұл құбылысқа профессор Д. Әлкебаева: «Мағжан мәдени, рухани тұрғыда Батыспен ғана шектелмеген. Ол Шығыстың өнерімен, оның шығармаларымен сусындаған. Сондықтан ол Ғалия медресесінде оқып жүргенде тұтас түрік халықтарына деген сүйіспеншілігін, мейірімін өзінің өлеңдері арқылы көрсеткен», – деген ғылыми көзқарасын білдіреді [4; 58]. Ғалымдардың зерттеуінше, Мағжан Жұмабаев шығармашылығында Батыс әлемі саф таза өркениет ретінде зерттелмейді. Батыс пен Шығыстың өзара өркениеттік қатысуы, орын алуы арқылы дамиды әлеуметтік мәдени орта ретінде дәйектеледі.

Зерттеу әдістері

Мақала тұжырымдамалық зерттеу әдісін қолдану арқылы жазылды. Тұжырымдамалық әдісте мәселені философиялық ойлау арқылы түйіндеу, ұғымдарды теориялық деңгейлерде салыстыру, мәтіндердің мазмұнын, идеясын талдау және тілдік, мәдени қызметтерін синтездеу тәсілдері қарастырылды. М. Жұмабаевтың экзистенциялық толғанысымен жазылған өлеңдерінің мазмұны ел, қоғам, ұлттық сана сезім, идеялық күрес ұғымдары салыстырмалы, мультипәндік әдістер арқылы талданды. Мақаланың зерттеулік деректерін Фридрих Ницшенің, Георг Гегельдің философиялық ойлары, отандық ғалымдар Дихан Қамзабекұлының, Дандай Ысқақұлының монографиялық ғылыми еңбектері құрайды. Мақаланың ғылыми идеясының қайнар көздерін, деректерін жинақтауда мәселені философиялық, мәдениеттанулық деңгейлердегі зерттеулердің аздығы тұрғысынан біршама қиындықтар туындады. Сондықтан Мағжанның шығармашылығындағы даналық көзқарастар, оның интеллектуалдық әлемі өнер категориясы арқылы синтезделді.

Нәтижелері және оларды талқылау

Мағжан шығармашылығы көп қырлы мазмұнға ие, сондай саланың бірін — өнер философиясы құрайды. Философия ғылымының көкжиегінде поэзия, музыка және бейнелеу салалары өнер, креациялық іс-әрекеттілік ретінде зерттеледі. Сонымен бірге Мағжан әлеміне тарихи сананы қалыптастыру, ұлттық мінез-құлықты, адамның эстетикалық талғамын тәрбиелеу әрекеттері тән. Мағжан поэзиясының өнер және тарихи сана категориясы арқылы орнығуы адамды сұлу эстетикасымен елітуі, баурауы және ынтық етуі, жырдың философиялық тарихи мәніне бойлауы арқылы орын алады. Платонның пайымдауынша, эстетикалық іс-әрекеттілік өнердің, шығармашылық қызметтің, нәрсенің бейболмыстан болмысқа ауысуын ізденіс, жасампаздық іс-әрекеттілігі арқылы орнықтырады. Өнер категориясы әсемдіктің символы және идеялық мәні жоғалмайтын, тұрақты құндылықтың атрибуты саналады. Сондықтан өнер әлеміне катарсис қызметі тән. Ал Мағжан Жұмабаевтың жырларында ұлттық, пантүркішілдік идеяларды философиялық рефлексиялау әдістері арқылы бейнелеу қолданылған. Ақынның дүниетанымындағы құбылыстарды философиялық бағалау идеяларында неміс философы Ф. Ницшенің философиялық ойларымен сарындас көзқарастар кездеседі. Мысалы, Ф. Ницшенің зерттеуінше, өнер адамзаттың діни ойлау санасының философиялық ойлау сатыларына ауысуы кезіндегі аралық категорияны құрайды. Өйткені өнер арқылы адам шығармашылық қызметін дамытады. Ол дүниенің жаратылысының сырларын танудағы метафизикалық және ғылыми таным арасындағы қайшылықтарды еңсеруге көмектеседі. Ф. Ницше көзқарасы бойынша өнердің қызметтерін ойлау

аспектілерін қарапайым халық түсінбеуі, кейде ол адамдардың құндылықтық көзқарастарымен, танымымен сәйкеспеуі мүмкін. Себебі, Ф. Ницше философиясында дін, мораль, этика адамның еркіндігін шектеуші құндылықтар ретінде қарастырылады. Қоғамның әлеуметтік-рухани үрдістерді ойлауы, сындық бағалауы мүмкіндіктерінде саналық дағдарыстар орын алып, ол кейде дүниетанымдағы қайшылықтардың туындауына, саналардың болмыс, идея деңгейіндегі күресіне алып келеді. Ф. Ницшенің көзқарасынша, «Өнер консервациялау қызметін, ол сөнген, қараңғы көзқарастарды әсемдеу арқылы, өткен уақытпен, түрлі дәуірлердегі рухтардың оралуы арасындағы байланыстырушы қызметті атқарады» [5; 135]. Алайда Ф. Ницше, діни сананың құлдырауы өнердің дамуына негіз болады, бірақ өнер де адамзаттың балаң, албырт шағын сақтау арқылы өзінің даңқын анықтайды, бұл өз кезегінде оның шектілігін білдіреді деген ойлауды дамытады. Ғылыми ойлаудың күрделілігі, оның сырларын философиялық ұғыну арқылы өлшенеді. Мағжан Жұмабаевтың жырларынан адамның ойлау шегінің жаңа қырларын ашуға деген талпынысын, тарихи сананы ояту арқылы ұлттың рухани жаңаруын, ерік-жігерін тәрбиелеуге деген әрекеттерін анықтаймыз. Ақын шығармашылығы қазіргі заманғы қоғамның да шекаралық болмысын анықтаушы қалыпқа сыймайды. Бұл түсінікті Ф. Ницше дарындылықтың өлшемі ретінде белгілейді және ақын ғылыми ойлаудың адамы ретінде қалыптаспайды деген пікірде болады. Дегенмен Ф. Ницшенің зерттеуінше, өнердің ең құдыретті қызметі, ол «аңдарды адамға айналдыру» [5; 138] және адамның жан дүниесін қозғалысқа келтіруі ретінде қарастырылады. «Аңды адамға айналдыру» аллегориялық мақсатта айтылғанымен, ол өнердің культивациялық қызметінің бір шарты. Мағжанның да ең көп зәбір көруі, осы «аң бейнесіндегі адамдардың» әділетсіздігінен орын алды. Өмір күресінде жеңілген ақын әлеміне сезімталдық, иррационалды ойлау тән болды. М. Жұмабаевтың өнері, оның жасампаздық идеяларының мақсаты болған тұлғалық дәуір рухының шақыруымен қайта оянды, бірақ, тұлғаның әлеуметтік сапалығы от жүректі феноменге, еркін ойлы тұлғаға трансформацияланбай тұр. Тиісінше, жеке адамдардың отаншылдығы, қоғамдық рухы қарапайым құбылыс деңгейінде орын алып, жарқыраған, саф феноменге, этикалық эстетикалық талғамы бар мәдениет субъектісіне айнала алмады.

Поэзия философиялық өлшем деңгейінде түпнұсқалық өнер, оған көшірме, телнұсқалық мүлдем жат. Сондықтан ақынның үні дәуірдің үніндей көрініс береді. М. Жұмабаевтың шығармашылығындағы еркіндік, ерік-жігер категорияларымен бірге, қазақ, түрік, алаш, ел ұғымдары біртұтастық ретіндегі мәні бар, рухтық мазмұнға ие. Ол бұл этикалық құндылықтарды адамның жан дүниесін қозғау арқылы ортақ, жалпыға бірдей құндылықтарды шығыс мәдениеті негізінде игеруді және ол құндылықтарды батыстық өлшемдерге сәйкес синтездеуді ұсынады. Мағжан феноменінің басты жетістігі, осы қоғамдық қатынастағы ұрпақаралық сабақтастықты дәйектеумен қатар, қазақ мәдениетін әлемдік өркениет жетістіктеріне интеграциялау болды. Ағылшын әдебиетшісі Коллиридж поэзиялық даналықтың болмысын — ерекше міндет, ұшқыр қиял суреткердің ерекше дарыны және мәңгі жасампаздық әрекеттің көрінісі ретінде анықтайды [6; 322]. Бұл өлшем Мағжан ақындығына, оның даналығының тіліне тән ұғымдардың бірі болып табылады. Сондай-ақ ақын тілінің өткірлігі мен шешендігі, ойының ұшқырлығы қисынды ойлаудың дәлелді аргументтері арқылы өрнектеледі. Мағжан тілі болмыстың интенциясын, өзі туралы танымды ерекшелейді. Мағжан поэзиясы адам сезімдерін толқытады, рухани әлемін, жан дүниесін қозғайды. Алайда адамдардың дүниетанымындағы өзгерістерді философиялық бағалау қандай дәуірде болмасын, оның субъектілерінің мінез-құлығына стимулярлық қасиеттің тән болғанын анықтайды. Шығармашылық іс-әрекеттіліктің стимуляциясы кеңестік кезеңде халық театрлары арқылы ағартушылық қызметтерді идеологияның құрбанына айналдырса, бұл қазіргі заманғы қоғамда өнерді жасандылық әрекеттің тұтқынына айналдырып отыр. Өнердің басты қызметі адамның жан дүниесін байыту және шығармашылық әрекет арқылы қоғамдық мәселелердің дискурсын ояту еді. Шығармашылық іс-әрекеттілік дарындар бәйгесі болудың орнына, саяси жүйенің қызметшісі, өз-өзіне тұйықталған шулы әлем ортасы ретінде танылып отыр. Мағжанның өзі де саяси жүйенің құрбанына айналды. Қоғамдағы идеологиялық саяси күрес ақиқатты біржақты тотальды түсінуге, тек өзінің саяси идеяларын дұрыс деп түсінетін бұқаралық сананың туындауына негіз болды. Мағжан және оның жақтастары, бұл саяси күресте жеңілді, бірақ елдің тәуелсіздігі, тарихи сананың оянуы қазақ халқының ағартушыларын танымдық іс-әрекеттілік, зерттеушілік қызметтің объектісіне қайтарды. Әрине, ақын тұрмыстың қиындығынан қызыл террордан пана іздеді, бұл өз кезегінде Мағжанның сол кездегі саяси жүйенің арбауына тап болуына әкелді. Әдеби санның қоғамдық қауіптілігі жоқ деген ойда болды. Дандай Ысқақұлының зерттеуінше, «Мағжандар барынша әдеби санның астына алынды. Ғ. Тоғжановтың мақалаларында да әдебиетке саяси тұрғыдан баға беру басым болды», — деген пікірі бар [7; 28]. Дандай Ысқақұлы өзінің монографиясында ХХ ғасырдың алғашқы жарты-

сындағы қоғам қайраткерлері арасындағы сатқындық, алауыздық орын алғанын және олардың идеологиялық күрестегі жүйені қорғаушы жанкешті әрекеттерін тарихи деректермен береді және сынайды. Мағжанның әдеби тілінің тұлғаның рухани мәдениетін қалыптастырудағы іс-әрекеттілігі, қызметі феномендік сипатқа ие. Ол феномен ретінде сананың интенциясын бағыттаумен бірге оның құндылықтық беки түсуіне ықпал етті. Бұл әрекеттілік кеңестік дәуірдегі қайраткерлер жағдайында қарапайым құбылу, жалған әрекет ретінде ғана орын алды. Мағжанның өзі коммунистік идеяның шырғауына түскен замандастарын «Пайғамбар» өлеңінде «қараңғылық», «қарын», «түн баласы», «түссіз жын», «қанды шу», «көр көзі» ұғымдарымен гиперболалық сипаттау әдісімен береді. Мағжан «Пайғамбар» өлеңіне кеңестік дәуірдегі қайраткерлердің өздерін әлемнің жарты патшасы сезінуін, діни сенімді жоққа шығаруы әрекеттерін сырттай бақылап, сынау әрекеті көрініс береді. Қараңғы түнек әлемнің ізгілікті, мейірімділікті, қанағатшылдықты, рахым секілді жалпы адамзаттық құндылықтарды жұтуы, зұлым күштің символына айналуы меңзеледі. Бұл шығармаға бір жағынан ақынның жан күйзелісі, екінші жағынан болмыстың уақытшалығын, жалған пайғамбарлықтың адамдық келбетін бейнелеу тән. Мағжанның

«Түн баласы, түнерген түн жамылған,
Аллаға емес әзәзілге табынған.

Инжілді өртеп, табанға сап құранды,

Әділдікті ессіз күткен қарыннан», – деген өлеңінен кер заманның, қан аңсаған, қоғамдық және жеке санасы бұрмаланған, әлсіз қоғамның мінездемесін анықтаймыз. Бұл қоғамдық дерт біздің еліміздегі бір күндік мүддемен өмір сүретін адамдарды сипаттайды. Бір күндік мүдде адамдарға қатысты орын алса, онда оны қоғамдық сананы дұрыс идеологиялық тәсілдермен, халықтың экономикалық тұрмысын жақсарту секілді басқару әдістерімен реттей аламыз. Алайда бір күндік мүдде мемлекеттің қызметі мен ойлауында, оның сана сезімінде орын алса, онда тұтас қоғам деградацияға ұшырайды. Біз коммунистік саяси жүйенің қызметінен мемлекеттік ойлаудың болмысындағы, тарихтағы уақытшалықтың белгілі бір идеяны мақсат тұтып, қысқа мерзімде жеңіске жетуін нәтиже ретінде алдық. Бұл кез келген биліктің сол уақыттағы тактикалық, операциялық жеңісі болғанымен, оның ұзақ мерзімдегі стратегиялық жеңілісі болып табылады. Қазіргі қазақстандық қоғамда әділдікті ізгіліктің символы ретінде түйсінудің орнына, оның адамдардың өзінің жеке мүдделеріне, меркантилдік дүниетанымына төнген қауіп ретінде сезіну психологиясы басым болып отыр. Бұл қоғамдық психоздың белгісі ретінде көрініс береді. Мұндай терістілікті мінез-құлықтың аналогиясын, өз уақытында замандастарының Аристидті әділдігі үшін сол кездегі полистен қуып шығуымен түсіндіреміз. Осы әрекет қазіргі заманғы қоғамнан да, ондағы адамдардың болмысынан байқалып отыр. Біздің қоғамдарға Мағжанның тіліндегі «көр көзіне» ие, жеке сана сезімі бұрмаланған адамдар тән. Шынында да қоғамда жеке мүдделік сана сезім субъектілерінің әділдікті зұлымдық ретінде қабылдайтын бейсаналық шарттары көрініс беріп отыр. Салдарынан қоғамдық сана өзгерістердегі инновациялық мінез-құлықты еңсерудің орнына, оны кедергі ретінде айналып өту немесе игере алмау қасиеттеріне ие болды. М. Фуконың ойлау тарихын эпистемалар ретінде анықтайтын логикалық жүйесіне жүгінетін болсақ, бұл қоғамның репрессиялық сипатының белгілері болып табылады. Мағжан дәуіріне тән қоғамдық басқаруға геноцидтік әрекеттер, адамның қоғамдағы субъектілігінің әлсіздігі, тек биотарих ретінде танылуы тән еді. Сондықтанда адамдарды әлеуметтік белгілеріне қарай таптық жіктеудің салдарынан түрлі мүдделерге ие субъектілер арасында өшпенділік туындап, сана деңгейіндегі қақтығыстар орын алды. Бұл М. Фуко түсінігіндегі биліктің адамдарды тек дене, зат ретінде қолдануына негіз болып, ол өз кезегінде өмір мен өлімге құқықтың жүйені жанталасып қорғауына әкелді. Мұндай жүйенің салдары биліктің халықтың санасына өмір сүру, ұрпақ, бұқаралық феномендер ретінде орнығу арқылы жоюға бағытталды және қызыл террор сол арманына қол жеткізді. М. Фуко ұғымында білім-күші ғана адамның өмірін өзгерту құралы, ал қоғамдық дамудың биотарих пен биокүш деңгейлерінде «қылышқа» жүгінуі орын алады. М. Фуко бұл онтологиялық шарттарды оқиғалардың орын алуын ажырау, шек, белгі, жүйе, құрылым, эпистема, дискурсивті тәжірибе, тілдік оқиғалар терминдерімен талдайды.

Қазақстандық философ Гульжан Бейсенованың зерттеуінше, М. Фуко батыстық білім тарихының жылжуы саласы мәдени кодтар мен бұл кодтардың қатынастарына ғылымдардың және философияның рефлексиясы салалары аралығында орналасқан. М. Фуко бұл саланы эпистема деп атайды және ол білімнің барлық формаларының өзі туралы хабарлауының тарихи заңдылықтарымен трансформациясын зерттейді» [8; 30]. Мағжан түсінігінде, «түн баласы» күн батыстың қараңғы түнегіне тап болып, құр денеге табынушы жануар және ол адамның жан дүниесінің сырын, толғанысын түсіне алмайтын жағдайды сипаттайды. Алайда «түн баласы» ауыр ойлар құшағында күншығыстан үмітті,

жаңа Пайғамбарын іздейді. Пайғамбар аллегориясы танымның білім арқылы құндылықтарды өз болмысына айналдыру, бір санаға біріктіру жолдарын білдіреді. Көзі көр, қайғы мен қара қанның символы репрессивтілік қазіргі заманғы қоғамдарда радикалды көзқарастағы экстремистік қозғалыстарға тән болып отыр. Бұл тенденция әлемдік саясаттың құралына, жеке адамдардың сана сезімін бұрамалау құралына айналды. Экстремистік топтар қазақстандықтар болмысы үшін күрес жүргізіп, қоғамдық, болмыстық, құндылықтық алаңда семантикалық мағынада жеңіске жетуге үмітті. Жалпы қазақ халқының мемлекет ретіндегі саяси, мәдени тарихы өне бойы семантикалық күрестерге толы болған. Ол үрдістерді тілдің алфавиттік өзгерістерге ұшырауынан, іс қағаз тілінің заманға сәйкес ауысуынан көреміз. Бұл Мағжан ұғымындағы «күнбатыста қанды шу», тарихтың орта ғасырлық кезеңіне тән адамның тек дене ретіндегі қолданысын сипаттайды. Ол адамның құқығы мен оның дүниеге көзқарасы шектелген, қараңғы, түнек ғасырларға қайта оралуды білдіреді. Сондықтан қараңғы қоғамдарда дискурс өлшемі «кылыштың» үрейімен шектелген және ойлаудың өзі қылмыс саналуы мүмкін. Қазіргі әлем елдердің, халықтардың мәдениетіне қарай екі жүзділікті пайымдаудың формаларын көрсетіп отыр. Мысалы, Еуропа мемлекеттері үшін Азия мен Африка құрлығындағы қақтығыстар экономикалық табыс көзі ретінде қарастырылады. Олар үшін азиялық адам сана сезімі тұйықталған, қарапайым құрал формасында қалып отыр.

Мағжан шығармашылығының екінші қырын, оның тарихи сананы жаңартуы және тарихи тұлға ретінде қалыптасуы құрайды. Мағжан шығармашылығына философиялық ойлаудың диалектикалық қағидалары тән. Коммунистік жүйелер жұмысшы мен шаруа еркіндігін қорғау идеясын тоталитаризм құралына айналдырып алды. Бұл ұлттық ойлауға ие ағартушылардың елдің еркіндігі, либералдық құндылықтар, жеке меншіктің қастерленуі секілді пікірлерінің жаңа заман шарттарына сәйкес іштей тұйықталуына алып келді. Салдарынан әлемнің саяси жүйелерінде орын алған демократиялық өзгерістер, экономикалық дамулар, қоғамдық жаңарулар кеңестік кеңістікті айналып өтті.

Әлеуметтік-саяси жүйелерде әлемге сілкініс әкелген тарихи бетбұрыстардың бірі, ол АҚШ-тың Тәуелсіздік декларациясының қабылдануы, екіншісі, әрине, ұлы Француз революциясының орын алуы еді. АҚШ пен Еуропа елдеріндегі демократиялық өзгерістер монархиялық жүйелердің билігін ыдыратып, капиталистік жүйелерді қалыптастырған уақытта қазақ сахарасы әлі де аттың үстінде, түйенің қомында өмір сүріп жатты. Әрине бұл қоғамдық мазмұнның түрлі объективті шарттары бар болғанымен, уақыттың үздіксіз қозғалысынан қазақ елі сырт қалды. Жалпы, қазақ халқының дүниетанымына кеңістіктік ойлау тән, бұл өз кезегінде қазіргі заманғы қоғамның болмашы, мәнділігі төмен идеялардың арбауына түсіп, уақыттың қазіргісінен кеш қалуына әкелді. Бұл қоғамның өзіндік болмысын тани алмауына негіз болды. Бұл шартты М. Жұмабаев «Жатыр» өлеңінде қазақ халқының әлемдік өркениеттен кеш қалғанын сынау арқылы көрсетеді.

«Басқа жұрт аспан-көкке асып жатыр,
Бірі — ай, бірі — жұлдыз, бірі — күн боп,
Жалтырап, көктен нұрын шашып жатыр.
Таласып өнер, білім алып жатыр» [9; 57].

Бұл құбылыс қазіргі қазақ қоғамына да тән кемшіліктердің бірі. Диалектиканы табиғаттың қажетті заңы деп санап, диалектика тарихтың жүру бағытын анықтайды, – деп есептеген Г. Гегельдің көзқарастарына сәйкес адамдар тарих үдерісін өзгерте алмайды. Г. Гегельдің пікірінше, философия тарихқа оның нақты мазмұнына қайшы келетін алдын ала болжамды идеялармен жақындамауы керек. Ол сол кездегі неміс тарихшыларын тарихта әр түрлі фантастикаға жол берді деп сөкті. Г. Гегельдің ойынша, философия ұстанатын жалғыз ой, әлемде үстемдік ететін нәрсе — ақыл болуы керек, демек, дүниежүзілік тарихи процесс ақылмен немесе ақылға қонымды болып аяқталуы қажет. Д. Қамзабекұлының зерттеуінше, «Ұлттық мінездің көзге көрінбейтін терең тұрақты қабаттарымен бірге, заманалардың пәт-пәрменіне қарай мазмұны жаңаланған пішіні түрленіп тұратын тұрлаусыз «қабықшалары» болады; осылардың диалектикалық бірлігі мен күресі ұлттық мінездің өзгерістерін, генезисін, эволюциясын, даңқын, деформациясын барлауға мүмкіндік береді» [10; 30].

Тарихи дамудың негізі ретінде әлемдік рухтың орнына адамдар арасындағы қатынас материалдық игіліктерді өндіру процесінде пайда болады және ол қоғамның экономикалық негізін құрайды, ол саяси, құқықтық, діни және басқа да идеялар түріндегі белгілі бір идеологиялық қондырмаға сәйкес келеді. Сонымен қатар, мемлекет, сот, полиция түріндегі қоғамдық институттар олармен байланысты болады. «Мұндай жағдайдағы ең жоғарғы құндылық — тарихтың сөзсіз жүріп отыратын үдерісінің алға жылжуын қабылдау және соған бой ұсыну» [11; 140]. Жалпы әлеуметтік танымның бір түрі, ол тарихи таным. Тарих — ол зерттелетін объектісі өткен кезеңге қатысты болса да, оны қазіргі ұғымдар

мен тілдік құралдар жүйесіне тікелей жеткізуге ұмтылады. Тарихи танымның орталық міндеттерінің бірі — тарихи фактілер мен оқиғалардың шынайылығын анықтау, жаңа, осы уақытқа дейін белгісіз фактілерді ашу. Бірақ сонымен бірге әрбір зерттеушінің белгілі бір дүниетанымдық ұстанымдары бар екенін айта кеткен жөн. Ол әртүрлі әлеуметтік топтармен, таптармен қоршалған қоғамда өмір сүреді, құндылықтық көзқарас шешуші рөл атқаратын тиісті білім алады, өйткені кез келген мемлекет жас ұрпақты белгілі бір рухта тәрбиелеу керек екенін, өзінің алдындағы ұрпақ қалдырып кеткен құндылықтар мен байлықты бағалай білуі керек екенін жақсы түсінеді. Сонымен қатар, қоғамда өзінің әлеуметтік жағдайына байланысты әркімнің белгілі бір тарихи оқиғаларға қатысты әртүрлі көзқарастары бар. Тарихи таным мен тарихи сана үрдістері философтарды көптен толғандырып келе жатқан мәселеге жатады. Тарихи таным мәселесі жаңакантшылдар тарапынан айрықша қойылады. Дереккөздерден біз тарихи үдерістің тек бір бөлігін ғана білеміз. Тарихи өткен дәуірлер, ондағы оқиғалар мен тұлғалар туралы біздің білімімізде ақтаңдақтар болып қана қоймай, оның дұрыс емес, жалған түсініктер мен қателіктерге толы екендігі де рас. Өткенді біз тек өзінің тікелей мағынасында қарапайымдылықпен танимыз, оның формаларын абсолюттік деп қабылдаймыз және тек өзімізді ғана объективті төреші деп есептейміз.

Негізінен алғанда тарихи оқиғалар мен процестердің дара, қайталанбас, тіпті өзіне ғана тән сипаты болғандықтан оларды зерттеген кезде кең ауқымды тұжырымдар мен болжамдар жасау мүмкін емес және олардан тарихи тағылым алудың мүмкін еместігі жиі айтылады.

Біріншіден, тарих басқа қоғамдық ғылымдар сияқты санасы мен ерік-жігері бар, алдына белгілі бір мақсаттар мен міндеттер қоятын адамдар әрекет ететін қоғамды қарастырады.

Екіншіден, қазіргі уақытта болып жатқан құбылыстар мен процестерді зерттеумен айналысатын басқа қоғамдық ғылымдарға қарағанда, тарих өткен оқиғаларды зерттейді және өткенді дәл жеткізуді талап етеді. Өткенді жаңғырту тарихи танымның ерекшеліктеріне әсер етпей қоймайды. Бірақ бұл ерекше айырмашылықтар мен белгілердің барлығы тарихи білімді ғылыми танымның жалпы процесімен, оның принциптерімен және зерттеудің жалпы әдістерімен байланыссыз болады деп қарастыруға құқық бермейді.

Біз тарихты былай түсінеміз, яғни біздің алдымызда өткен адамдардың нақты өмірі, олардың бірлескен қызметі ретінде көрінеді, ол белгілі бір уақытта және белгілі бір жерде болған көптеген өзара байланысты оқиғалардан көрінеді. Бұндай нақтылық негізгі рөл атқарады және оны объективті шынайылық тұрғысынан жеткізу шарт. Философиялық тұрғыдан алғанда, тарих хронологиялық тұрғыдан үздіксіз оқиғалар тізбегі, өткені мен қазіргісі болады. Сондықтан, тарих деп аталатын адамдардың әлеуметтік өмірінің өткені, қазіргісі және болашағы болуы мүмкін деген көзқарасты ұстанған жөн. Бұл қоғам мен тарих арасындағы қатынастардағы кез келген хронологиялық көлеңкені толығымен алып тастайды.

Жаңакантшылдар көтерген тарихи таным мәселесін қазіргі философияда К. Поппер жан-жақты қояды. К. Поппердің көзқарасынша, «шындығында ешқандай тарихи заңдылықтардың болуы мүмкін емес. Тарихтың міндетінің өзі осы жеке оқиғаларды талдау және олардың себептерін түсіндіру болып табылады» [12; 319]. К. Поппердің ойынша, өркендеу дегеніміз адамдық жаратылысқа тән болған қандай да бір мақсатқа қарай ұмтылу деген сөз. Сонымен бірге К. Поппердің зерттеуі бойынша, марксистік философияға тоталитарлық өктемдік тән. Бұл жағдайды қазақ тарихында большевиктік революция салдарынан орын алды және оның қоғамға салған жарасы әлі де қансырап тұр. Профессор Д. Кішібековтың зерттеуінше «Философия аналитикалық ойлаудың негізіне құрылған. Егер тарих білім болса, философия пайымдаумен сипатталатын қиял. Тарих философиясы айғақтарға, оқиғаларға, тұлғаларға, халықтардың тағдырына деген жай ғана қатынас емес, сонымен қатар, осы айғақтар туралы пікір, оларды талдау» [13; 47]. Тарихи тұлғалар қазақ елінде ғасырлар бойы тұншығып жатты және саяси жүйелердің қызметі туралы ойлана алмады. Дегенмен ХХ ғасыр қазақ халқы ағартушылық, буржуазиялық-ұлттық және большевиктік идеологияларға жіктелген және еуропалық білімдерді меңгерген тұлғаларды шығарды. Бұл тұлғалар Орта Азия кеңістігінде ірі төрт мемлекеттік құрылымдарды құра білді, бірақ олардың негізгі қаймағы тарих сахнасынан көшті. Бұл қазақ қоғамындағы өнеркәсіптік, технократтық ойлаудың, қазақ халқының шаруашылық тұрмысының, экономикалық мәдениетінің әлсіз болуымен түсіндіріледі. Қазақ ағартушыларының қазіргі заманғы прагматикалық ойлаудың өлшемдерін жасақтай алмауы, ол қазақ халқының дүниетанымындағы рухани этиканың шешендік эстетика мен риторика деңгейінде қалып кетуімен байланыстырады. Әрине тарихшы да философта белгілі бір дерекке қатысты дәйекті мысалды сұрауы қажет. Алайда, біз бұл сынның маңыздылығын қазіргі қоғамдық ойлау мен іс-әрекеттілік арқылы бағалаймыз. Қазақ ағартушыларының

қайраткерлігін зерттеген профессор Дихан Қамзабекұлы олардың бірнеше мемлекетті құру фактісіне былай жауап береді. Дихан Қамзабекұлының көзқарасынша, «Алаш Орда үкіметі мен Түркістан автономиясы жарияланбағанда, қазір біз Ресей Федерациясының Татарстан, Башқұртстан сияқты автономиялық республикасы болатын едік» [14; 8]. Мағжанның «Жатыр» өлеңіндегі тағы бір қоғамдық фактінің бірі, ол қоғамның әлеуметтік құрылымындағы бай мен кедей арасындағы құндылықтық алшақтау. Ұлттық мінез-құлық, елдік мүдде қазақ халқының ұлт ретінде ұйысуы арқылы және өзге халықтар үшін құқықтық, саяси және мәдениеттік жауапкершілікті сезінгенде ғана орын алатынын көрсетеді. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғамда архаикалық ескі менталитет әлі де өзінің үстемдігін танытып отыр. Мағжан түсінігінде адамның оқып, төре болуы, шен алып, оған бақыт құсы қонуы, өз өзінді, өзінің тарихыңды ұмыту дегенді білдірмеуі қажет. Ұлт өркениеттік деңгейде биікке көтеріліп, ассимиляция үрдісінің өзегіне айналғаны дұрыс. Дегенмен Мағжанның өлеңінде өрілген әдеттегі сана құбылысы ұлттың маргиналдануына негіз болып отыр. Мағжанша айтқанда, «Ұмытып өзін-өзі бұл сабазың, жұртына қарсы таяқ соғып жатыр». Бұл қазақ халқының болмысына жат әрекет саналады. Біздің халқымыз мұндай теріс мінез-құлықтың формаларына колонизациялық саясаттың салдарынан ие болды. Философия ғылымында тарихи шарттарға қатысты өзіндік сана сезім көрінісінің екі түрі ажыратылады. Олар: құлдық сана және еркіндік санасы. Еркіндік санасы үстемдік санасы. Бұл классификацияны жасаған неміс философы Г. Гегель. Ол бойынша еркіндік санасы өз дамуында үш кезеңді, стоицизм кезеңін, скептицизм кезеңін және уайым, бақытсыз санасы кезеңін еңсереді. Халықтар уайым, бақытсыз санасы кезеңінде ғана өзінің іс-әрекетілігі мен ойлауының тұйықталуынан шыға алады және жоғары рухқа ақылдың еншісінде ие болады. М. Жұмабаевтың «Жер жүзін топан басса екен» өлеңінде, біз ойлаудың пессимизмге тән элементтерді байқаймыз. Қоғамдық пессимизмнің орын алуы ел азаматтарын дәрменсіздікке, жігерсіздікке алып келеді. Бұл әлеуметтік мінез-құлық билік институттары іс-әрекеттілігінің азаматтардың белгілі бір идеалдық сезімдерінің, қажеттіліктерінің арасындағы әлеуметтік күтілімдердің қайшылықтары салдарынан орын алады. Қоғамдық қатынастардағы мақсат пен құралдардың өзара сәйкеспеуі, адамдардың болмысындағы терістіктің туындауына негіз болады. Бұл қоғамдағы терістіктің диалектикалық қарама-қарсылығы тұлғаның кері әлеуметтенуіне негіз болады. Ал қоғамдық мінез-құлықтағы кері әлеуметтену жеке адамның апорияға ұшырауына, қоғамда сыбайлас жемқорлық, қылмыс секілді әрекеттердің өршуіне, оның әдеттегі сана түрінде орнығуына негіз болады. Мағжан жағдайындағы пессимизм мен оның экзистенциалдық күйзелісін сол кездегі қоғамның дұрыс қабылдамауынан, таптық күрестің идеологиялық күрес құралына айналуынан туындады. Бұл қазіргі заманғы ХХІ ғасырдағы қазақ қоғамы жалған, сана деңгейінде бұрмаланған дінсіздік әрекеті ретінде түсіну емес, керісінше елдің прогресі туралы өзектіліктегі ойлауын білдіреді. Бұл өлеңде философиядағы бүлікшілдік мінез-құлықтың элементтері бар. Мағжан жырларының өзегі де намысы, жігері, қызуы, құлшынысы от жүректі адам, ол күрес рухының жаршысы ретінде қабылданады. Күрескерлік рухы тек адам аралық қатынастағы, саяси ойдағы әрекет емес, керісінше аласұру, таудай теңселу, өзін жағаға тастау құбылысын сипаттайды. Бұл жырдың екінші қыры, ол Мағжанның коммунистік атеизмнің менменшілдігін сырттан бақылауын білдіреді. Мағжан бұл жырында:

Жер жүзін топан басса екен!

Асқар таудан асса екен!

Таудай толқын құтырып,

Улы көбік шашса екен!

Басса екен топан жер жүзін!

Жапса екен көбік күн көзін!

Жанды, жансыз жоқ болып,

Қалсам жалғыз бір өзім!

Жан иесі тұншықса!

Үн иесі үн шықса!

Қараңғы жердің көгіне

Күн болып сонда мен шықсам!

Қандай ойын салар ем!

Жалынмен бәрін жалар ем!, – деген ой айтады.

«Үн» бұл жаратушы символы, ал от ежелгі грек философы Гераклиттің тәмсілінде, дүние жаратылысының субстанциясын және логосты құрайды. М. Жұмабаевтың өз сөзімен айтқанда жаңа адам оттан жаралған және қараңғылық әлеміне жарық күнді тудырушы Күн адамы. Күн адамы еркіндіктің,

ойдың адамы және қоғамдық, азаматтық жауапкершіліктің ортақ мәдениетті қалыптастырудағы үлгісі бола алады. Г. Гегельдің көзқарасынша, «Азаматтық қоғамда барлығы өзі үшін мақсат, қалған барлығы, ол үшін ештеңе де емес» [15; 228]. Мағжанның Күн адамы Ф. Ницшенің асқақ адам концепциясына ұқсайды, бірақ Мағжан жырларына атеистік көзқарас тән емес. Алайда ақын сол дәуірдегі имамдардың қоғамды өзінің жеке мақсатына қолдану әрекеттерін қатты сынады. Г. Гегельдің бұл философиялық концепциясы кез келген мемлекеттің саяси дамуының шарты ретінде азаматтық қоғамның қалыптасуын, еркіндіктің құндылық ретінде орнығуын білдіреді. Азаматтық қоғам адамның еңбек ету қажеттіліктерін реттеумен бірге, оның қоғам ретіндегі беріктігін арттырады. Сондықтан қоғамдық ойлаудың диалектикалық заңдарды, қағидаларды басшылыққа алуы оның ұғым ретіндегі біріккен мәдениетке айналуының, болмыс сапалығының шамасын құрайды. Мағжан ақындығының диалектикасы мәнді ұлттық мәдениеттен, тарихи санадан іздеу арқылы уақыттағы құбылыстарды қатаң сынауын білдіреді.

Мағжан феноменінен еркіндік рухынан айырылған қоғамдардың ұлттық сана сезімінің деградацияға ұшырауы, тобырлық мінез-құлықтың үстемдікке ие болуын көреміз. Ұлттың және өзінің идеялық қағидасын қорғау жолында қанша азапты күндерге тап болған, Мағжанның өмірден түңілуін, осы өлеңінен көреміз. Сонда да ақынның күрескер рухы мойымайды және тағдырға қарсы ұмтылады. Бұл Мағжан Жұмабаевты саясат сарсаңы, оның сұм ойындары шаршатқан кезде, өзіне анталап, шапшыған тобырға «жанды, жансыз жоқ болып, қалсам жалғыз бір өзім», - деген кейісі, жан күйзелісі ретінде көрініс береді. Шынында да бұл көңіл күй Мағжанды ғана емес, оның әдеби мұрасын зерттеуші, қазіргі ағартушы ғалымдарды да ашындырады.

Көптеген қоғамдарда дәуірдің үні ақынды ерекшелігінен айыру арқылы қатарымызға қосқымыз келетін, өзімізден оздырғымыз келмейтін мінез-құлық әлі де сақталып отыр. Заманды тұлғалар, феномендер жасайды, оның рухани әлемін анықтайды. Мағжанның:

Таудай толқын құтырып,

Улы көбік шашса екен, – деген ойы, сол кездегі замандастарының жалаң менмендігін, сауатсыздығын, өзімшілдігін білдіреді. Ал ақынның, «қандай ойын салар ем, жалынмен бәрін жалар ем», – деген күйзелісі оның ашынған дәрменсіздігін бейнелейді. Бұл тоталитарлық қоғамның тұлғаның еркіндігін жаншуына дәрменсіз қарсы шығуы, қарсы көтерілуі, оның психологиялық аласұруы. Кер заманды жеңсем деген арман. Жалпы Мағжан құбылысына бұғауға қарсы үнсіз күресу тән. Бұл шартты Д. Ысқақұлы «Мағжан іші мұң мен зарға толы Ақан өмірінен өзіне жақындықты, ұқсастықты көреді, сұлулықты, адалдықты, адамдықты идеал тұтты», – деген ойын білдіреді [7; 171]. Гуманитарлық ғылымдарда Мағжантану саласы кешенді зерттелуі қажет. Бұл зерттеулер оның қазақ қоғамына, оның рухани әлеміне ықпалын анықтау, ғылыми заңдылықтарын жасақтау мақсатында орын алуы тиіс.

Қорытынды

Философия ғылымында Мағжан Бекенұлы тарихи тұлға және феномен ретінде зерттеледі. Бұл феномен қазақ халқының дүниетанымының қалыптасуында негізгі рөлді атқарады. Дегенмен Мағжан Жұмабаевтың поэзия әлемі лирикалық, сыршыл мазмұндарға толы болғанымен, оның тарихи, философиялық мәнді жырларында жаңа дәуірді аңсау, жаңа адамды жарату заңдылықтары ой формасында ғана орын алады. Мақалада Мағжан феномені өнер іс-әрекеттілігі, оның философиялық шығармаларымен үндестігі, от, күн символдарының ерік-жігер, құндылықтарды қайта бағалау әрекеті ретінде зерттелді. Бұл жаңа дәуірдің алғышарттарын Мағжан дүниетанымы бойынша қабылдау философиядағы постмодерндік мектептердің ойлау тәсілдеріне сәйкес келеді. Ия, Мағжан әлеміне торығу, уайымдау, кейде замандастарынан түңілу тән. Ол пессимистік көзқарастың туындауы, сол заманның тоталитарлық және бұқаралық мазмұндағы ойлауымен, кейде большевиктік позициядағы қайраткерлердің ішкі кегі, өшін қайтаруы секілді әрекеттердің орын алуымен байланысты еді. Тұлғалар тұншыққан қоғамда тобырлық сана үстемдікке ие болады. Бұл тобырлық сана сезім мемлекеттің рухын, оның тілдік, саналық идеясына қарағанда, тұрмыстық сана деңгейінде ойланып, адамның еркіндігін шектеуге, ерекшеліктерді жаншуға бағытталады. Бұл тарих социалистік қоғамда орын алды. Социалистік тәртіп қазақстандық қоғамға медицина ұйымдарын, театрларды, білім беру институттарын комплексті құру арқылы үлкен жаңалықтар әкелді. Алайда ол жетістіктер үшін қазақ ұлты өте ауыр құн төледі және өзінің рухани әлемінде әлі де өтеуін беріп келеді. Сондықтан қазіргі қазақ қоғамының феномендері құбылыс деңгейінде жарқырай алмады, керісінше құбылмалы ортаның субъектісіне айналып отыр. М. Жұмабаевтың өлеңдері герменевтикалық талдау әдісі арқылы жаңаша, терең мағыналы таным құралы ретінде зерттелуі қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. — М.: Наука, 1988. — 283 с.
- 2 Budak F. Мағсан: Ölümi Öldüren Ozan / F. Budak. — Ankara: Atayurt Yayınevi, 2020. — 260 s.
- 3 Караған Е. Kazak Şiirinde Tematik Değişimler (Mağcan Cumabaey'in Şiirleri Örneğinde) // Türk Bilimi Araştırmaları. — 2015. — Sayı 37, 189. — S. 189-217
- 4 Alkevayeva D. The Phenomen of Spirituality in the Philosophy of Magzhan Zhumabayev / D. Alkevayeva // International Journal of Humanities Social Sciences and Education. — 2015. — No 2(4). — P. 56-65.
- 5 Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое / Ф. Ницше. — М.: Эксмо, 2019. — 351 с.
- 6 Кенни Э. Қазіргі заман философиясы / Э. Кенни. — Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2019. — 419 б.
- 7 Ысқақұлы Д. Мағжан поэзия падишахы / Д. Ысқақұлы. — Алматы: Дәуір, 2020. — 256 б.
- 8 Бейсенова Г.А. Концепция власти — знания М.Фуко / Г.А. Бейсенова. — Алматы: Казах. нац. ун-т, 2004. — 195 с.
- 9 Жұмабаев М. Шығармалары / М. Жұмабаев. — Алматы: Жазушы, 2013. — 375 б.
- 10 Қамзабекұлы Д. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік / Д. Қамзабекұлы. — Алматы: Агна-б, 2013. — 192 б.
- 11 Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін / Д. Джонстон. — Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2019. — 212 б.
- 12 Поппер К. Ашық қоғам және оның жаулары / К. Поппер. — Алматы: Раритет, 2006. — 544 б.
- 13 Кишибеков Д. Философия истории и современность / Д. Кишибеков. — Алматы: Ғылым, 2022. — 247 с.
- 14 Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы / Д. Қамзабекұлы. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. — 408 б.
- 15 Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.

А.Б. Шалдарбекова, Т.Е. Тумашбай, Р.А. Кемербай

Философские аспекты творчества Магжана Жумабаева

Статья была написана в рамках 130-летнего юбилея М. Жумабаева. Рассмотрены вопросы философской рефлексии творчества М. Жумабаева. Магжан Бекенулы является поэтом-лириком, кроме того, он воспринимается общественным деятелем тюркских народов. Творчеству поэта характерны не только историзм, размышления о духовности, но и иррациональное переживание, абстрактное воображение. Авторы настоящей статьи проанализировали истоки духовной деятельности М. Жумабаева, сравнили его сочинения об искусстве с философскими взглядами немецкого философа Ф. Ницше. В частности, высказывания Ф. Ницше о роли, специфике категорий религии, искусства и философии в определении познавательных действий человека. Поэтическое наследие М. Жумабаева прошло испытание временем и доказало свою художественную ценность, в нем синтезированы категории гуманизма, благородства, счастья и пантюркизма, пессимизм, лирические переживания и чаяния казахского общества. В статье использован герменевтический метод при анализе произведений «Пророк» и «Если б на земле потоп случился» для определения философского смысла художественных образов. Возрождение национального самосознания в современном казахстанском обществе, укрепление независимости вызвали неподдельный интерес к поэтической деятельности Магжана как объекта философских исследований. Сфера исследования трудов Магжана укрепила духовное, историческое самосознание поколений, она заложила основу для формирования его как идеологического контента общественной политики. Поэт с болью оценивал радикальные изменения в обществе, пытаясь осмыслить будущее казахского народа и трагизм необдуманного действия современников. Проанализирована ценность творческого вклада М.Б. Жумабаева для культуры и исторической памяти Казахстана в целом.

Ключевые слова: маджановедение, творчество, Ф. Ницше, экзистенция, искусство, бытие, история, мышление, переживание, иррациональность.

A.B. Shaldarbekova, T.E. Tumashbay, R.A. Kemerbay.

Philosophical Aspect of the Work of M. Zhumabaev

This article was written as part of the 130th anniversary of M. Zhumabaev. The article examined the issues of philosophical reflection of the work of M. Zhumabaev. M. Bekenuly is a poet lyricist and he is truly perceived as a single, public figure of the Turkic peoples. The poet's work is characterized not only by historicism, reflections on spirituality, but also by an irrational experience, abstract imagination. The article contains a study of the spiritual activity of M. Zhumabaev and a comparison of his works with the philosophical views of the German philosopher F. Nietzsche on art. A comparative study by F. Nietzsche on

the role, specifics of categories of religion, art and philosophy in determining the cognitive actions of a person was used. The poetic heritage of M. Zhumabaev passed the test of time and proved its artistic value and synthesized the categories of humanism, nobility, happiness and pan-Turkism, pessimism and lyrical experience of the aspirations of Kazakh society. The article uses the hermeneutic method of contents of the verse “Prophet” and “Flood” to determine the philosophical meaning of artistic images. The revival of national identity in modern Kazakh society, the strengthening of independence aroused interest in the poetic activities of Magzhan as an object of philosophical research. The field of study of the works of Magzhan strengthened the spiritual, historical self-awareness of generations. She laid the groundwork for shaping it as ideological content of public policy. He painfully assessed radical changes in society, trying to comprehend the future of the Kazakh people and the tragedy of the rash action of contemporaries. The value of M. Zhumabaev's creative contribution for the culture and historical memory of Kazakhstan was analyzed.

Keywords: Magzhan study, creativity, F. Nietzsche, existence, art, being, history, thinking, experience, irrationality.

References

- 1 Mead, M. (1988). *Kultura i mir detstva* [Culture and the world of childhood]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Budak, F. (2020). *Mağcan: Ölümü Öldüren Ozan* [Magzhan: the bard who killed death]. Ankara: Atayurt Yayınevi [in Turkish].
- 3 Қапаған, Е. (2015). Kazak Şiirinde Tematik Değişimler (Mağcan Cumabaey`in Şiirleri Örneğinde) [Thematic values in Kazakh poetry (in the example of Magzhan Cumabaey's poems)]. *Türk Bilimi Araştırmaları —Turkish Science Studies*, 37, 189, 189-217 [in Turkish].
- 4 Alkevayeva, D. (2015). The Phenomen of Spirituality in the Philosophy of Magzhan Zhumabayev. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education*, 2(4), 56-65.
- 5 Nietzsche, F. (2019). *Chelovecheskoe, slishkom chelovecheskoe* [Human, too Human]. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 6 Kenny, A. (2019). *Qazirgi zaman filosofiiasy* [Modern Philosophy]. Astana: Ulttyq aударma biurosy [in Kazakh].
- 7 Ysqaquly, D. (2020). *Magzhan poeziia padishakhy* [Magzhan the king of Poetry]. Almaty: Daur [in Kazakh].
- 8 Beisenova, G.A. *Kontseptsiia vlasti — znaniia M. Fuko* [Power Concept – Knowledge of M. Fucoult]. Almaty: Kazakhskii natsionalnyi universitet [in Russian].
- 9 Zhumabayev, M. (2013). *Shygarmalary* [Essays]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 10 Qamzabekulu, D. (2013). *Ulttyq adebiet zhane dasturli mentaldik* [National Literature and Traditional Mentality]. Almaty: Arna-b [in Kazakh].
- 11 Dzhonston, D. (2019). *Filosofiiany qysqasha tarikhy. Sokrattan Derridaga deiin* [A Brief History of Philosophy. From Socrates to Derida]. Astana: Ulttyq aударma biurosy [in Kazakh].
- 12 Popper, K. (2006). *Ashyq qogam zhane onyn zhaulary* [Open Societies and its Enemies]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 13 Kishibekov, D. (2022). *Filosofiiia istorii i sovremennost* [Philosophy of History and Modernity]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 14 Qamzabekulu, D. (2017). *Alash arqauy* [Pillars of Alash]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 15 Hegel, G. (1990). *Filosofiiia prava* [Philosophy of Law]. Moscow: Mysl [in Russian].

Ғ. Хафиз^{1*}, С.С. Аубакирова², З.С. Искакова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

(E-mail: Gabit_khafiz@mail.ru; aubakur@mail.ru; zaurash_iskakova@mail.ru)

Ақпарат алаңындағы діни сананың ахуалы (Интернет мысалында)

Мақалада ақпараттық қоғамдағы діни сана Интернет призмасы арқылы берілген. Интернет халықтың діни сауаттылығын арттыруға ықпал ететін діндарлықты білдіру нысандарын түрлендіру құралы ретінде қарастырылған. Өртүрлі онлайн қызметтерді, сайттарды және қосымшаларды талдау мысалы берілген. Көптеген авторлардың пікірінше, діни конфессиялардың өкілдері, әсіресе ислам, Интернет ортаның кейбір ақпараттық элементтеріне қатысты өзгерістерге ұшырауда. Интернетте пайда болатын және жиі талқыланатын дәстүрлі діндердің бағыттары мен тармақтарының ұлғаюына әкелетін трансформациялар идеологиялық және дискурсивті болуы мүмкін. Әлеуметтік желілердегі діни парақшаларға мазмұндық талдауда, жалпы алғанда, басым тақырыптық бағыттары мәдениеттің өртүрлі аспектілері (тарихи тұлғалар туралы әңгімелер, кітаптар мен фильмдерге шолулар, өнер, мәдениет туралы танымдық-сараптамалық материалдар, заманауи құбылыстар мен тенденциялар), отбасылық өмір және адамгершілік мәселелері, қайырымдылық және әлеуметтік қызмет екені анықталды. Мұндай мысалдар жетерлік, олардың барлығы да Интернетте кең таралған діни конфессиялар өздерінің салт-жораларында Интернет мүмкіндіктерін көбірек пайдаланып жатқанын айтады. Осы өзара әрекеттесу нәтижесінде діннің ғаламторға әсері де және ғаламтордың дінге әсері де байқалады. Интернет бұрыннан бар болса да, оның кеңінен қолданылуы он жылдан астам уақыт бұрын басталды, ал дін сияқты дәстүрлі ортада бұл жақында болды. Ислам туралы ақпараттың Интернет көздері, осы ресурстардың мақсаттары, міндеттері және қызметтері туралы сұрақтар зерттеуге жатады. Сол себептен, бұл өте өзекті сұрақтардың бірі.

Кілт сөздер: дін, діни сауаттылық, Интернет, ақпарат алаңы, ислам, цифрлық алаң, диалог, әлеуметтік желілер, инстаграм, әлеуметтік зерттеулер.

Kipicne

Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, жаңа ақпараттық технологиялардың, байланыс құралдарының пайда болуы адамдардың өмірінің мазмұны мен сапасына, жалпы қоғамдық санаға қолайлы өзгерістерге әкелді. ХХІ ғасырдың басынан бастап түрлі елдердің ғалымдары ғылыми білім мен ақпарат қоғамдық өмір мен өндірістің анықтаушы факторына айналған жаһандық ақпараттық қоғамның қалыптасуы туралы айта бастады.

Ақпараттық қоғамның даму үрдістері, техникалық жағынан ғана емес, сонымен қатар рухани құрамдас бөлікке ие. Бүгінде әр әлем шарындағы адамдар күн сайын виртуалды алаңға енеді. Көпшілігіне ғаламтор ортасы күнделікті өмірдің көп бөлігін алады.

Ғаламтор ақпараттық арна ретіндегі қызмет етуі туралы зерттеулер ресейлік ғалымдар Я.Н. Засурскийдің, И.Д. Фомичеваның, М.М. Лукинаның Л.А. Коханованың, О.В. Смирнованың еңбектерінде қарастырылады.

Ғаламтор кеңістігі туралы алғашқы зерттеулер 1990 жылдың ортасында басылып шыққан. Ол шетелдік ғалымдар Дэвид Лочхэд, Стивен О'Лири және т.б. жұмыстары.

Ақпараттық технологияның тез дамуы діни жүйелердің өзгеруіне әкеледі. Дін мен діндарлық секуляризация теориясына қарамастан өз маңызын жоғалтпайды, керісінше қазіргі жағдайларға бейімделеді. Қоғамның саяси және экономикалық өміріне айтарлықтай әсер етіп, нарық заңдарына сәйкес жұмыс істейді. Діни және ұлттық болмыспен байланысты саяси идеологияның өзгеруі жүріп жатыр, діннің қоғам үшін маңызы артып келеді. Ю. Хабермас пікірінше, «діни дәстүрлер мен діни қауымдас-тықтар жаңа, осы уақытқа дейін күтпеген саяси мәнге ие болды..., бүкіл әлемде діннің саяси мақсаттағы маңызы артып келеді», – деп дәлелдейді [1; 1-2].

Қоғамдық өмірді ақпараттандыру дәуірінің келуімен дін және діндарлық сапалы серпіліс жасай отырып, жаңа серпін алуда. Ю. Синелина осы орайда былай деп жазады: «Исламның ықпалы күшейе

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Gabit_khafiz@mail.ru

түсті, бірақ халықаралық діни алаңда барлық жерде консервативті, дәстүрлі және ортодоксалды қозғалыстар өрлей бастады» [2]. Дәстүрлі діндер (көбінде ислам діні) әдеттен тыс, бірақ үстемдік етуші әлеуметтік шындықтың жағдайларына сәйкес келетін дінге сенушілердің (адептердің) санасы мен рухына әсер ету әдістерін қабылдауға мәжбүр. Осыған орай, жаһандық нарық экономикасының ерекшеліктеріне сәйкес келетін әдістер алға шығады, дәстүрлі діндер ықтиярсыз (зорлықсыз) таңылмай, өз еркімен таңдалуы керек.

Зерттеу әдістері

Мақаланың атауында берілген тақырыпты қарастырудағы көзқарас діндерді зерттейтін және жалпы түрде дінтану деп аталатын ғылымдарда тарихтағы және қазіргі замандағы дін туралы бар идеялардың бүкіл жүйесін негізді түрде немесе түбегейлі өзгертетін қандай да бір керемет жаңалықтар жасау мүмкін емес деген сенімге негізделген. Жалпы айтқанда, дін физика емес. Сол себептен, осы тақырыпқа қатысты жаңалық ашу өте қиын, бірақ та жан-жақты нысанда қарастыруға болады. Егер бұл зерттеу үрдісінде объект пен субъектіні бекітсек, онда объект — дінді, ал субъект ретінде зерттеуші ғалымдарды айтуға болады, басты пән ретінде ғаламторды көрсетуге болады. Басты зерттеу «қозғалтқышты» анықтап алғаннан кейін, дінді зерттеудегі негізгі тәсілдерді айқындау қажет. Мақала тақырыбын зерттеу жолындағы басты әдістемелердің бірі — теориялық (қолданыстағы тұжырымдамалар, ғылыми теориялар, пікірлер және т.б.), салыстырмалы (тарихи кезеңдердегі діннің деген көзқарастың өзгеруі, ерекшеліктері) және интерпретативтік (түсініктемелік).

Бүгінгі таңда, өзекті түрде дінге деген сұраныс ұсынысты тудырады. Оны ақпараттық желілердегі белсенді таралуынан көруге болады. Интернеттегі мұндай қарым-қатынас үшін дәстүрлі діни, мәдени, саяси немесе географиялық шекаралар енді жоқ. Ақпараттық қоғамдағы кез келген діни ұйым әлемнің кез келген нүктесінде жұмыс істей алады.

Діни ақпаратты жеткізу құралдары мен діни қарым-қатынас мүмкіндіктері өзгеруде. Мыңдаған жылдар бойы қасиетті мәтіндер, сирек кездесетін діни әдебиеттер және қымбат тұратын жазба мәтіндер (қолжазба қағаз кітаптар) болса, қазіргі кезде олар аудио, бейне және электронды тасымалдағыштағы мәтіндер, тұтас ғаламтор кітапханалар түрінде таралған. Егер бұрында діни қарым-қатынас, қасиетті рәсімдерді орындау, шіркеуге, мешітке тікелей бару керек болса, енді радио, теледидарды қосу немесе қалаған сайтқа бару жеткілікті, ол ақпараттық алаңда өзіңізге онлайн уағыздар, дұғаларға тапсырыс бере аласыз және т.б. табасыз. Ғаламторда көптеген сайттар өзара әрекеттесудің интерактивті түрлерін ұсынады. Келуші тек мәтінді оқып қана қоймайды, бейнефильмді көреді, музыка немесе уағыз тыңдай алады. Кез келген адам дауыс беруге немесе сауалнамаға қатыса алады, басқа келушілермен онлайн қарым-қатынас жасай алады, форумда сөйлей алады, қонақтар кітабына жазба қалдыра алады, дұға ете алады, денсаулық немесе демалу үшін қызметке тапсырыс бере алады, өздерінің діни немесе басқа қажеттіліктерін жүзеге асыра алады» [3; 29]. Және тағы бір айтар нәрсе, ислам дінін қарапайым түрде сайтқа кіріп қабылдауға болады, онда «Исламды қабылдау үшін куәгерлерді шақырумен мешітке бару және т.б. ресми іс-шаралар қажет емес. Шын жүректен жүрегіңмен сеніп, шахадаһны айту — таухидтің дәлелі» деп жазылады (ресейлік діни сайттарда кездеседі).

Жаһандық ақпараттандыру жағдайында адамның діни санасы синкретикалық және эклектикалық сипатқа ие болады. Діни наным-сенімдердің эклектизмі әртүрлі дәстүрлі, ұлттық діндерден алынған логикалық та, тарихи тұрғыдан да бір-бірімен байланысты емес нанымдарды біріктіріп, жаппай таралуда. Көптеген әлеуметтік (күнделікті тұрмыстық) ахуалға қатысты дәстүрлі діни көзқарастардың бірнеше пікірлердің болуы көп кездеседі. Әрине, бұл жеке басты ғаламтор тұтынушының сұранысына қатысты болуы мүмкін.

Бұқаралық телекоммуникацияға негізделген бұқаралық мәдениетпен бейімделген діни ұғымдар мен құндылықтар тиімді тауарға айналды, сату, үлкен дивидендтер алуға болатын инвестициялау пайда болды. Семиотикалық мағынасы бар заттар: белгішелер, тұмарлар, жайнамаз, тасбих, кресттер, шамдар және т.б. ғаламтор-дүкендер арқылы да сатып алуға болады, алдағы уақыттарда оларды тек ресми мешіт/шіркеулердің дүкендерінде жасауға болатын еді. Қазіргі таңда ғаламтордағы әлеуметтік желілер (инстаграмм, ВКонтакте және т.б.) арқылы онлайн түрде керек затты тапсырысқа беріп, тез уақытта алуға болады.

Ақпараттық алаңдағы едәуір бөлігі «Исламдық ғаламтор» деп атауға, яғни ғаламторда исламдық тақырыптарды тарату саласына қатысты мақалалар мен кітаптар құрайды. Ислам туралы ақпараттың ғаламтор көздері, осы ресурстардың мақсаттары, міндеттері және қызметтері туралы сұрақтар зерт-

теуге жатады. Мұндай жұмыстарға жиі қысқаша сипаттамасы бар ислам сайттарының тізімдері (әлеуметтік парақшалардағы блогтар) кіреді.

Көптеген авторлардың, діни конфессиялар өкілдерінің айтуынша, әсіресе ислам, ғаламтор ортасында кейбір ақпараттық элементтерге қатысты өзгерістерге ұшырауда. Ақпараттың жасырын және қолжетімділігі көбінесе ғаламторда пайда болып, талқыланатын дәстүрлі діндердің бағыттары мен тармақтарының көбеюіне әкеліп соғатын трансформациялар идеологиялық та, дискурсивті де болуы мүмкін.

Ақпараттық ортадағы зерттеудің келесі бағытын «аудиторияға» жатқызуға болады, атап айтқанда, «исламдық» ғаламтор кеңістігінің «қатысушыларының» сипаттамаларын қарастыру. Бұған қатысушылардың санаттары (пікір көшбасшылары, белсенді және белсенді емес «ескі» избасарлар, жаңадан келгендер), меншік иелері және «нақты тұтынушылар» (діни билік, саясаткерлер және т.б.), сондай-ақ таңдаулылық, қарқындылық сияқты сипаттарды қамтитын оқырманның түсіну деңгейі мен тәжірибесі және т.б. үлгілері кіреді. Кейбіреулерінде тілдік шекаралары туралы бөлек айту керек. Ғаламтордағы ислам дінін талқылау ортасы ретінде келесі әдіске тоқталып өтуге тұрарлық — тікелей эфирде талқылаулар, сұрақ-жауаптар, ислам туралы онлайн пікір білдіру, жеке және қоғамдық байланысты атап өтуге болады.

Ислам мәдениетін жаңғыртудың негізгі көздерінің бірі — ғаламтор. Мұсылмандар өз дінінің дәстүрлі негіздерін таратуда оның мүмкіндіктерін белсенді пайдаланады. Ғаламтор пайдаланушыға кең мүмкіндіктер ашады: қызығушылық форумдары, ғылыми сессиялар және чаттар коммуникация үрдістері айтарлықтай жеңілдетеді. Мысалы, ислам дінін ұстанушыларға он екі жыл бұрын ғаламторда мұсылмандар үшін арнайы «I'm Halal» (Мен халал жүйемін) іздеу жүйесі пайда болды.

Қызметтің басты ерекшелігі ол тек «бекітілген» нәтижелерді, яғни ислам заңы — шарифатпен рұқсат етілген нәтижелерді таңдады. Күніне шамамен 100 000 сұраныс өңделді (осы бағыттағы «алыптар» үшін салыстырмалы түрде аз), бірақ жаңадан келген қызмет үшін өте көп. Әзірлеушілер айтқандай, жүйені құрудың мақсаты — бүкіләлемдік желіге мүмкіндігінше көп Таяу Шығыс тұрғындарын тарту, желіде әртүрлі тілдерді (фарси, урду, араб) көрсете алу. Сонымен бірге пайдаланушыға харам (тыйым салынған) нәрселердің барлығы көрсетілмейді. Алайда, 2011 жылдың аяғында «I'm Halal» қаржы тапшылығына байланысты жабылуға мәжбүр болды [4].

Тағы бір ірі алғашқы ғаламтор-жобаларының бірі — World-muslim бүкіл әлем бойынша мұсылмандарға арналған әлеуметтік желі (басқа желілерде де өз парақшалары бар: Facebook, ВКонтакте). Ол ағылшын, түрік, орыс және араб тілдерінде жұмыс істейді, бұл пайдаланушылардың аудиториясын айтарлықтай арттыра алады [5]. Жобаны қаржыландыру мәселесі мақсатты, мұсылманға бағытталған ақпарат беретін жарнама берушілерді тарту арқылы шешіледі: мұсылмандар үшін қасиетті жерлерге саяхат ұйымдастыратын туристік агенттіктер, халал өнімдер дүкендері (азық-түлік пен киім-кешектен бастап парфюмерия мен косметикаға дейін).

Ислам діні, оның мәдениеті мен тарихы туралы білімді болашақ ұрпаққа жеткізу үшін «электрондық медреселер» ұғымын — үйдегі оқу бағдарламаларын белсенді түрде қолдану басталды. Бейне оқулықтар (намаз, ораза және т.б. ережелері туралы) жиі YouTube алаңында бір уақытта орналас-тырылатын осы бағдарламалардың бір бөлігіне айналады. Қазіргі таңда, Қазақстандағы ақпараттық алаңында да ресми сайттарда танымдық видеороликтер, ережелер және ислам дініне қатысты көптеген материалдарды табуға болады. Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасының сайты алатын болсақ, ондағы парақшада «мақалалар», «пәтуалар», «дәрістер», сұрақ-жауап және т.б. ұсынылған [6]. Сонымен қатар, «Munara FM» атты радиосын онлайн түрінде тыңдауға болады. Егер басқа аймақтар бойынша мәлімет керек болған жағдайда, «әріптестер» сілтемесі бойынша облыс мешіттерінің сайттарына кіруге болады.

Әлеуметтік желілер ақпараттық алаңда қарқынды дамуда, бұл тараптан инстаграмм желісінің дәрежесі өте жоғары. Бұл ортада көптеген қолданушылар әлем түпкірінен қызықты керек аккаунттарды таба алады. Ал енді еліміздегі исламға қатысты ақпаратты алатын болсақ, бізде де дінді насихаттау жолының өз әдістері бар. Көпшілік жастар инстаграмм желісін көп қолданады, сол себептен дұрыс бағыттағы дәстүрлі дінді түсіндіру үшін имам, дінтанушылар жеке аккаунт ашып осы жолды дамытуда. Мысал ретінде, инстаграм, тик-ток желісінде «nurlanimam.kz» Нұрлан ұстаз, дінтанушы, психолог ислам діні туралы қарапайым жеңіл тілмен түсіндіріп, жастардың сұрақтарына күнделікті жауап беруде. Тағы бір ақпараттық-ағартушылық жұмысты инстаграмда тікелей эфир арқылы ислам дінін насихаттау отандық тәлімгер, психология ғылымдары бойынша PhD докторы «mukhamedzhan_tazabek» атты аккаунтпен Мұхаметжан Тазабек жүргізеді. YouTube алаңында RUH

FOOD — ойлайтын мұсылмандар үшін руханият туралы ойын-сауық және танымдық арнасында аптасына бір подкаст шығып отырады, ондағы қонақтар (отандық әртіс-жұлдыздар, әншілер, инстаграм блогерлері және т.б.) қазіргі қоғамда болып жатқан ислам дінінің ахуалы, дін ұстанушылардың ойлары талқыланады. Осындай алаң қазіргі жастарда белсенді қаралуда.

Діни қажеттіліктерді жүзеге асыруда мамандандырылған исламдық ғаламтор-дүкендер де айтарлықтай көмек көрсетуде, олар жиі пайда болып, жұмыс істейді. Олар үлкен таңдауды тауарларды ұсынады. Басты орын әртүрлі тілдегі басылымдармен ұсынылған дін туралы әдебиеттерге беріледі. Сондай-ақ олар мұсылмандар үшін арнайы жасалған телефондарды сатып алуды ұсынады. Мысалы, кейбір смартфондарда исламдық тақырыптар бойынша кең функционалдылықты қамтиды. Бұл Құран мәтіні, хадистер, уағыздар, аудио және бейне форматтағы сабақтар. Қосымша кірістірілген қолданбалар: ойындар, азан бағдарламалары және нашидтер. Кейбір телефон үлгілерінде намаз кезінде Меккеге бағытты көрсетуге, намаз уақытын еске түсіруге мүмкіндік беретін кірістірілген электронды компас бар [8].

Қажет болса, дін сенушілері телефондарына қосымша қосымшаларды орната алады. Мысалы, онда бар мешіттерді, намазханаларды, азық-түлік дүкендері мен мұсылмандарға арналған киім дүкендерін, діни бұйымдар мен әдебиеттерді, халал кафелер мен мейрамханаларды, ұйымдарды табуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, шарият заңына сәйкес келетін орындарды табуға байланысты сұрақтарға жауап береді. Бұл ретте әрбір пайдаланушының халал картасындағы нүктеде жаңасын қосу мүмкіндігі бар.

Осылайша, мұсылмандардың «цифрлық келбеті» мен олар қолданатын жаңа коммуникация құралдары инновациялық технологиялардың олардың діни сана-сезімін білдірудің жақсы құралы бола алатынын көрсетеді.

Ғаламтор-дүкендердің ұсыныстарын талдау олардың діндарларға ислам тақырыптары бар күнделікті заттарға ғана емес, сонымен қатар діни бұйымдардың барлық түрлерін сандық форматта сатып алуға мүмкіндік беретінін көрсетті.

Мысалы, тасбих (Аллаһты қайталап мадақтау) үшін тәспі сияқты табынушылық қасиетін жасау үшін жаңа технологиялар қолданылады. Дәстүр бойынша олар Алланың есімдерінің санына сәйкес келетін 99 моншақтан тұрады. Электрондық тасбих түрі басқаша: олар арнайы баумен саусаққа киіледі. Сандық экранда оқылған дұғалар саны көрсетіледі, өйткені әрқайсысынан кейін «санау» түймесін басу керек, нөмірді қалпына келтіруге басуға («қалпына келтіру» түймесі) болады.

Сандық гаджеттерді пайдаланудың қызықты нұсқасы электронды қаламмен бірге келетін Құран мәтіні түрінде ұсынылған. Қолданушы қалам меңзерін кез келген аятқа немесе сүреге, тақырыпқа немесе бет нөміріне түртсе болғаны, қалам таңдалған материалды «оқиды». Сондай-ақ оны қайтадан тыңдауға, дауысты жазуға және ойнатуға (соның ішінде mp3 файлдарын), дыбыс деңгейін өзгертуге болады. Мұның бәрі, өндірушілердің айтуынша, мұсылмандардың діни қызметінің маңызды бөлігі болып табылатын Құранды үйренуді жеңілдетеді.

Сондай-ақ, діншілдер жоғары технологиялық намаз кілемдерін сатып ала алады, ондай мүмкіндік қазірде біздің елімізде онлайн-дүкендерде белсенді ұсынылады. Мұндай құрылғының пайда болу тарихы Канадамен байланысты, онда Торонтодан келген бағдарламашы Вела Абулсаадат датчиктермен, жарықтандырумен және Құран мәтінін көрсететін экранмен жабдықталған жайнамаз ойлап тапты. Электрондық сенсор тізе бүгуді есептейді, арнайы режимдер келесі намаз уақыттары мен діни мерекелерді ескертеді. Сондай-ақ оның ішінде Қағбаның орнын анықтауға көмектесетін компас бар [9].

Исламның діни әдет-ғұрыптарын ұстануға көмектесетін тағы бір құрал — сағат. Оның қолданылуы күніне бес парыз намазды оқуға арналған ұйғарымға байланысты, олар үшін хронологиялық интервалдар қатаң белгіленген. «Расында, намаз діндарларға белгілі бір уақытта парыз етілді» (Құран, Ан Ниса сүресі, 103-аят). Намаз уақыты күннің орналасуына және жыл бойы өзгеретініне байланысты есептелетіндіктен, діншілдер үшін автоматты гаджет қажет. Сағат опцияларын таңдау өте кең: қабырға, үстел, қол сағаты (жастар, спорт, ерлер, әйелдер түрінде болады). Маңызды қызмет ретінде өндірушілер мен сатушылар: барлық намаздар үшін азанның айтылуын, Шурук уақытын белгілеуді (аймақты ескере отырып, күннің шығуы), кіріктірілген компас, хижри күндер мен григориандық күндерді пайдаланып құбыланың бағытын анықтау күнтізбесін атап өтеді.

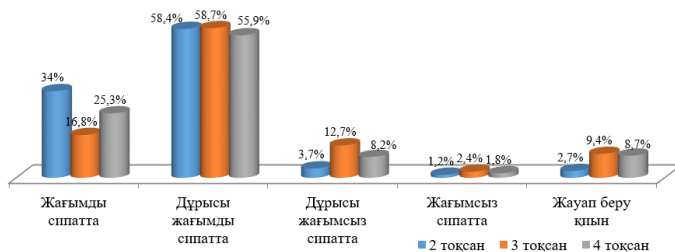
Кейбір сағаттар үш дабыл орната алады — намаз үшін, күнделікті, бір реттік. Ағымдағы азаннан кейінгі минуттар санын көрсетеді (30 минутқа дейін). Айдың фазасын бақылау мүмкіндігін де және Құранды оқып отырып тоқтаған сүре мен аяттың атын жазу сияқты бетбелгілері бар.

Исламның цифрлық түрде жүзеге асатын тағы бір тірегі — зекет (міндетті түрде садақа беру). Қазақстан мұсылмандарының Зекет қоры шығарған рамазан айында садақа беруге арналған банк қосымшаларындағы арнайы қосымша пайда болды. Бұл қызметтің көмегімен мұсылмандар мұқтаж жандарға күнделікті садақа беріп, қайырымдылық ұйымдарының есептерін қадағалай алады. Сонымен қатар, қосымшаны пайдаланушылар нақты уақыт тәртібінде қайырымдылық саласындағы жобалар мен ағымдағы оқиғалар туралы жаңартылған ақпараттық бюллетеньдерді алады. Қолданба iOS және Android жүйелері үшін қол жетімді.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Дін саласындағы мемлекеттік саясатты, мемлекеттік-конфессиялық және конфессияаралық қатынастарды одан әрі дамыту бойынша тиімді шараларды зерделеу және әзірлеу, оның ішінде діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл және халықтың оларға иммунитетін қалыптастыру саласындағы өзекті мәселелерді зерттеу мақсатында ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Дін істері комитеті жыл сайын дін саласында әлеуметтік зерттеулер жүргізеді. Осы тұрғыда, Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитетінің ресми сайтында ұсынылған «Қазақстан Республикасындағы діни ахуал туралы» және «Қазақстан халқының дін саласындағы мемлекеттік саясатты бағалауы» тақырыбындағы соңғы жылдардағы әлеуметтік зерттеулердің нәтижесі бойынша халықтың 92,8 %-ы өздерін дінге сенушілер деп санайды. Алайда, Солтүстік Қазақстан (59,8%), Шығыс Қазақстан (52,5%) және Павлодар (44,5%) облыстарында дінге сенушілер санының төмендеуі байқалады. Елімізде халықтың басым көпшілігі ислам (70,2%) және православ (26%) дінін ұстанады. Дін саласында жүргізілген зерттеулердің қорытындысы бойынша халықтың 89,5 %-ы дін саласында мемлекеттік саясатты қолдайтынын атап өтті. Халықтың 63,04 %-ы мемлекеттің дамуында зайырлы принциптерін қолдайды. Өңірлерде халықтың 76,9 %-ы діни экстремизмнің алдын алу бойынша жұмыстар туралы ақпараттандырылды.

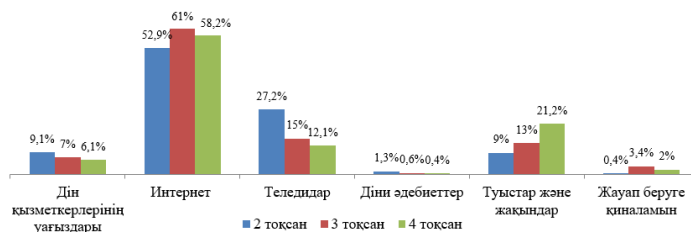
Үш өлшемнің қорытындысы бойынша елдегі діни ахуалды респонденттердің 83 %-ы «қолайлы» және «жақсы» деп бағалады: 2-тоқсанда бұл көрсеткіш 92,4%, 3-тоқсанда — 75,5%, 4-тоқсанда — 81,2% құрады (1-сурет).

1-сурет. Сіз жалпы Қазақстандағы және облыстағы діни жағдайды қалай бағалайсыз? [10]

Бүгінде де Қазақстан халқы арасында ғаламтор — ел арасында сұранысқа ие ақпараттың қолжетімді көзі болып табылады. Яғни бірінші кезекте ақпаратты ғаламтордан алады.

Ал, халықтың 12,1 %-ы ұялы байланыс және Интернетке қол жеткізу жерлері нашар дамыған ауылдық жерлерде дін мәселелері туралы ақпаратты теледидардан алады. Екінші тоқсан 27,2% және үшінші тоқсанда 15 %-ға төмендеді (2-сурет).

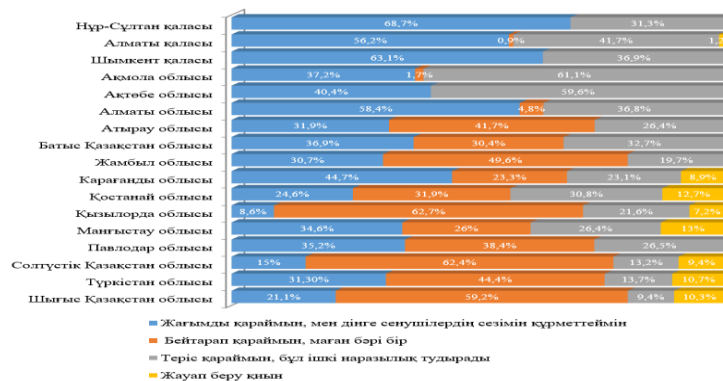

2-сурет. Діни сұрақтарыңыз бойынша мәліметтерді ең алдымен қандай ақпарат көздерінен аласыз? [10]

Тағы бір айтарлық мәселе, қазіргі уақытта қыз-әйелдер арасындағы исламдық стильге деген қызығушылықтың артуы. Жас қыздардың хиджабты киюге деген көзқарастарының белсенділігі жоғарылап келеді, сол себептен, сыртқы киім үлгісінің жаңа стильде жаңаруы әлеуметтік желілердегі мұсылман қыздарына арналған түрлі «Абая», «Шейла», бас киімдер ұсынылған көптеген инстаграм-дүкендер пайда болды.

Ғаламтордың анонимділігі мен шексіздігі әртүрлі топтардың исламды талқылауға және әртүрлі қауымдастықтар құруға, кейде жаңа ағымдардың, олардың исламның бастапқы көздерін түсіндірулерінен туындайды. Соның салдарынан дәстүрлі исламда өзгеріс бар. Ислам туралы білімді тарату әдістерінің өзгеруі жаңа желілерді құруға әкеледі. Кейбір адамдар өздерінің діни ұстанымдарын түсіндіре отырып, өздерін мешітке немесе ислам ағымына жатқызбай, бірақ веб-сайт немесе желілік қауымдастықпен сәйкестендіреді [11]. Ислам білімі бағытталған аудитория өзгеруде. Әртүрлі аймақтарға бөлу географиялық орны мен тіліне қарағанда мәдени, саяси немесе діни факторларға байланысты туындайды. Исламға тиістілік таяу болашақта ұлттық құрамдастар емес, ислам құндылықтары негізінде қалыптасады. Бұл кейіннен жаңа мұсылман қауымының пайда болуына әкелуі мүмкін. Ислам ақиқаттарын талқылаудың бір мысалы — Құранда бұл туралы аз мәлімет, нұсқаулар берілгендіктен халық арасында хиджаб туралы жүріп жатқан пікірталас. Осындай пікірталастар ғаламтордың Исламдағы даулы мәселелерді талқылайтын орынға айналып бара жатқанын көрсетеді.

Бұл мәселеге қатысты халықтың хиджаб киюге деген пікірді Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитетімен өткізілген зерттеуге (2019 жыл) назар аударуға болады: діни киімді қабылдайтындар тобы, осы мәселеге бейтарап қарайтындар тобы және осындай стильдегі киімге қарсы болғандар, сондай-ақ біздің қоғамның осындай көріністері туралы ойламағандар тобы (3-сурет).

3-сурет. Сізге кейбір мұсылмандардың өздерінің діни белгісін айқындау үшін киім (хиджаб, никаб және т.б.) және түрлі бұйымдар тағып жүргені ұнайды ма? (өңірлер бойынша) [7].

Халық үшін дін мәселелері туралы ең танымал ақпарат көзі ғаламтор болып табылады. Өз кезегінде, ұялы байланыс нашар дамыған ауылдық жерлерде маңызды ақпарат көздерінің бірі теледидар болып табылады. Осыған байланысты, өзекті діни мәселелерге байланысты ақпарат тарату үшін ғаламтор желісі санын, онлайн-алаңдарында сапалы постерлерді және қысқа бейнероликтер, әсіресе, кең ауқымды ғаламтор-ресурстарды пайдаланудың әр түрлі санаттағы жастар арасында көп көңіл бөліп тарату қажет.

Қазақстанда діни экстремизм идеяларының таралуының негізгі себептері әлеуметтік-экономикалық сипаттағы проблемаларымен анықталады.

Аталмыш зерттеулердің нәтижелері мен ұсынымдары діни саладағы қызметтер бойынша бөлек бағыттарын әрі қарай дамыту үшін, соның ішінде әр жерде нақты жұмыстар жүргізу үшін пайдаланылады [10].

Қазақстандық әлеуметтік желілердегі діни парақшаларға мазмұндық талдау, жалпы алғанда, басым тақырыптық бағыттары мәдениеттің әртүрлі аспектілері (тарихи тұлғалар туралы әңгімелер, кітаптар мен фильмдерге шолулар, өнер, мәдениет туралы танымдық-сараптамалық материалдар, заманауи құбылыстар мен тенденциялар), отбасылық өмір және адамгершілік мәселелері, қайырымдылық және әлеуметтік қызмет екенін анықтады.

Қаралған еңбектер көбінесе ислам мен ғаламтор арасындағы байланысты кеңейтудің моральдық және мәдени аспектілеріне бағытталған. Барлығы дерлік исламды ғаламтор призмасы арқылы зерттейтін зерттеушілер мысал ретінде ең таңғаларлық ислам ресурстарын пайдалана отырып, бірінші кезеңде исламды насихаттау немесе керісінше мұсылман құндылықтарына қарсы бағытталған өзекті блогтар мен сайттарды зерттейді. Бірақ, бұл жағдайда екінші жағы жиі қарастырылмайды: ғаламтордағы жеке пайдаланушылар арасында ұсынылған исламдық контекст және соның ішінде исламға қатысы жоқ, бірақ ол туралы «талқылайтын жандар». Негізі көбінесе сапалық зерттеулер бар, олар ғаламтордағы ислам туралы дереккөздердің сипаттамасы болып табылады. Мүмкін, жоғарыда сипатталған зерттеулер алда ғаламтордағы исламның ахуалымен терең танысуға және оны зерделеуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жалпы жаһандық ақпараттық қоғамдағы қазіргі діндарлықтың ерекшеліктеріне мыналарды жатқызуға болады:

- жаһандық ақпараттық қоғамда дін өз маңыздылығын жоймай, жаңа сапаға ие болуда;
- діни ұйымдар өз қызметінде нарықтық экономика заңдарын пайдалануда;
- қоғамның саяси және экономикалық өмірінде діни фактордың маңызы артып келеді;
- діни ұйымдар:

а) өз қызметі туралы халықты ақпараттандыруға;

б) діни бірлестіктерде біртұтас ақпараттық кеңістік құру және қолдауға;

в) қазіргі қоғамның әртүрлі қабаттарында өз ілімдерін танымал етуге бағытталған ақпараттық-коммуникациялық қызметте ғаламтор мен онлайн технологияларды кеңінен пайдаланады;

– көбірек дәрежеде ғаламтордың спецификалық қасиеттерін — мультимедиялық, интерактивті және трансшекаралық пайдалану негізінде діни ұйымдардың ақпараттық-коммуникациялық қажеттіліктерін қанағаттандыруға сәйкес келеді [12];

Біздің ойымызша, виртуалды кеңістік, шынайы кеңістіктен кем емес, ондағы адамгершілік қағидаларды, діннің адамға және қоғамға тигізетін жағымды рухани ықпалында орнықтыруы қажет. Ғаламторда рухани, діни құрылым мен реттеу тәртібі қажет, оның барысында Ғаламтор тұрғындарының мінез-құлқына оң әсер ететін моральдық және рухани атмосфера қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Habermas J. Religion in the Public Sphere. European Journal of Philosophy / J. Habermas. — 2006. — No 14. — P. 1–25. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x/pdf>.
- 2 Синелина Ю.Ю. Религия в современном мире [Электронный ресурс] / Ю.Ю. Синелина // Эксперт. — 2013. — № 1. — С. 14–20. — Режим доступа: <https://www.academia.edu>.
- 3 Забияко А.П. Киберрелигия: наука как фактор религиозных трансформаций / А.П. Забияко, Е.А. Воронкова, А.В. Лапин, Д.А. Пратына и др. — Благовещенск: Амур. гос. ун-т; Библиотека журн. «Религиоведение», 2012. — 208 с.
- 4 I'm Halal: search engine. (n.d.). <http://www.imhalal.com/brand.php>
- 5 World-muslim: социальная сеть для мусульман. — Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://worldmuslim.com>
- 6 Қазақстан мұсылмандары Діни басқармасы: іздеу жүйесі [Электрондық ресурс]. — Кіру жүйесі: <https://www.muftayat.kz/kk/>.
- 7 «Қазақстан Республикасындағы діни ахуал туралы» және «Қазақстан халқының дін саласындағы мемлекеттік саясатты бағалауы» тақырыбындағы әлеуметтік зерттеулер [Электрондық ресурс]. — Кіру жүйесі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/projects/details/729?directionId=141&lang=kk>.
- 8 Городилова Т.С. Исламская культура в цифровом измерении [Электронный ресурс] / Т.С. Городилова // Современный мусульманский мир: электрон. журн. — 2018. — № 1. — Режим доступа: <https://islamjournal.ru/wp-content/uploads/2018/01/ID22.pdf>.
- 9 Махонин С.В. Особенности религиозности в глобальном информационном обществе / С.В. Махонин // Научные ведомости. Сер. Философия. Социология. Право. — 2019. — Т. 44, № 1. — С. 166–171.
- 10 Соловьева Е.С. Религия в глобальном информационном обществе / Е.С. Соловьева // NovaInfo 111. Философские науки. — 2020. — С.39, 40.
- 11 Каргина И.Г. Концепция «религиозных ниш» как инструмент анализа разнообразия современной религиозности / И.Г. Каргина // Право и управление. XXI век. — 2013. — № 4. — С. 78–86.
- 12 Белоруссова С.Ю. Киберэтнография: методология и технология / С.Ю. Белоруссова // Этнография. — 2021. — № 3 (13). — С. 123–145.

Ғ. Хафиз, С.С. Аубакирова, З.С. Искакова

Состояние религиозного сознания на информационной площадке (на примере Интернета)

В статье представлено религиозное сознание в информационном обществе через призму Интернета. Интернет рассматривается как средство трансформации форм выражения религиозности, способствующее повышению религиозной грамотности населения, на примере анализа различных онлайн-сервисов, сайтов и приложений. По мнению многих авторов, представители религиозных конфессий, особенно ислама, претерпевают изменения относительно некоторых информационных элементов в Интернет-среде. Трансформации, приводящие к увеличению направлений и ответвлений традиционных религий, которые появляются и часто обсуждаются в Интернете, могут носить как идеологический, так и дискурсивный характер. Если говорить о контент-анализе религиозных страниц социальных сетей, в целом, основные тематические направления — это различные аспекты культуры (рассказы об исторических личностях, рецензии на книги и фильмы, образовательные и экспертные материалы об искусстве, культуре, современных явлениях и течениях), а также семейная жизнь и моральные вопросы, благотворительность и др. Таких примеров достаточно, и во всех говорится, что широко представленные в Интернете религиозные конфессии используют возможности сети в своих обрядах все чаще. В результате такого взаимодействия Интернета и религии наблюдается, как влияние религии на Интернет, так и влияние Интернета на религию. Хотя Интернет существует давно, широкое его использование началось чуть более десятилетия назад, а в такой консервативной среде, как религия, это произошло совсем недавно. Под изучение попадают Интернет-источники, информация об исламе, вопросы о целях, задачах и функциях этих ресурсов. В связи с этим данный вопрос на сегодня весьма актуален.

Ключевые слова: религия, религиозная грамотность, Интернет, информационное поле, ислам, цифровая площадка, диалог, социальные сети, инстаграм, социологические исследования, официальные страницы.

G. Khafiz, S.S. Aubakirova, Z.S. Iskakova

The state of religious consciousness on the information platform (on the example of the Internet)

The article presents religious consciousness in the information society through the prism of the Internet. The Internet is considered as a means of transforming the forms of expression of religiosity, contributing to the increase of religious literacy of the population. On the example of the analysis of various online services, websites and applications. According to many authors, representatives of religious denominations, especially Islam, are undergoing changes regarding some information elements in the Internet environment. Transformations that lead to an increase in the directions and branches of traditional religions that appear and are often discussed on the Internet can be both ideological and discursive in nature. If we talk about the content analysis of religious pages of social networks, in general, the main thematic areas are various aspects of culture (stories about historical figures, reviews of books and films, educational and expert materials about art, culture, contemporary phenomena and trends), as well as family life and moral issues, charity, etc. There are enough such examples, and all of them say that religious denominations widely represented on the Internet use the possibilities of the Internet in their rituals more and more. As a result of this interaction, the Internet and religion, both the influence of religion on the Internet and the influence of the Internet on religion are observed. Although the Internet has existed for a long time, its widespread use began just over a decade ago, and in such a conservative environment as religion, this happened quite recently. Internet sources of information about Islam, questions about the goals, objectives and functions of these resources fall under the study. In this regard, this question is very relevant today.

Keywords: religion, religious literacy, Internet, information field, Islam, digital platform, dialogue, social networks, instagram, sociological research, official pages.

References

- 1 Habermas, J. (2006). Religion in the Public Sphere. *European Journal of Philosophy*, 14, 1–25. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x/pdf>.
- 2 Sinelina, Yu.Yu. (2013). Religii v sovremennom mire [Religion in the modern world]. *Ekspert — Expert*, 1, 14–20. Retrieved from: <https://www.academia.edu> [in Russian].

- 3 Zabiako, A.P., Voronkova, E.A., Lapin, A.V., & Pratyina, D.A. et al. (2012). Kiberreligiia: nauka kak faktor religioznykh transformatsii [Cyberreligion: Science as a factor of Religious Transformations]. Blagoveshchensk: Amurskii gosudarstvennyi universitet; Biblioteka zhurnala «Religiovedenie» [in Russian].
- 4 I'm Halal: search engine (n.d.). <http://www.imhalal.com/brand.php>.
- 5 World-muslim: sotsialnaia set dlia musulman [World-muslim: social network for muslims]. *worldmuslim.com*. Retrieved from: <http://worldmuslim.com> [in Russian].
- 6 Qazaqstan musulmandary Dini basqarmasy: izdeu zhuiesi [Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan: search system]. *muftyat.kz*. Retrieved from: <https://www.muftyat.kz/kk/> [in Kazakh].
- 7 “Qazaqstan Respublikasyndagy dini akhual turaly” zhane “Qazaqstan khalqynyn din salasyndagy memlekettik saiasatty bagalauy” taqyrybyndagy aleumettik zertteuler [Social studies on the topic “Religious situation in the Republic of Kazakhstan” and “Evaluation of state policy in the field of religion by the people of Kazakhstan”]. *gov.kz*. Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/projects/details/729?directionId=141&lang=kk> [in Kazakh].
- 8 Gorodilova, T.S. (2018). Islamskaia kultura v tsifrovom izmerenii [Islamic culture in the Digital dimension]. *Sovremennyi musulmanskii mir: elektronnyi zhurnal — Modern Muslim world: electronic journal*, 1. Retrieved from: <https://islamjournal.ru/wp-content/uploads/2018/01/ID22.pdf> [in Russian].
- 9 Mahonin, S.V. (2019). Osobennosti religioznosti v globalnom informatsionnom obshchestve [Features of religiosity in the global Information society]. *Nauchnye vedomosti. Seriya Filosofii. Sotsiologiya. Pravo — Scientific statements. Series: Philosophy. Sociology. Law*, 44, 1, 166–171 [in Russian].
- 10 Soloveva, E.S. (2020). Religiia v globalnom informatsionnom obshchestve [Religion in the Global Information Society]. *NovaInfo 111. Filosofskie nauki — NovaInfo 111. Philosophical sciences*, 39, 40 [in Russian].
- 11 Kargina, I.G. (2013). Kontseptsiiia «religioznykh nish» kak instrument analiza raznoobraziia sovremennoi religioznosti [The concept of “religious niches” as a tool for analyzing the diversity of modern religiosity]. *Pravo i upravlenie. XXI vek — Law and Administration. XXI Century*, 4, 78–86 [in Russian].
- 12 Belorussova, S.Yu. (2021). Kiberetnografiia: metodologiiia i tekhnologiiia [Cyberethnography: methodology and technology]. *Etnografiia — Ethnography*, 3 (13), 123–145 [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.Zh.** — Assistant professor of the Department of history of Kazakhstan and socio-political disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Abdukarimova, Zh.K.** — PhD, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Abikenov, Zh.O** – PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Social Sciences and Humanities, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan.
- Abil, Ye.K.** — Candidate of economic science, professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Adambek, B.K.** — Candidate of historical sciences, professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Adibayeva, A.M.** — Candidate of political sciences, professor's assistant, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan.
- Adilbayeva, A.S.** — Doctor of historical sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.
- Akhatova, A.A.** – Assistant Professor of the department of Kazakhstan history and social and political disciplines, NCJSC Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Akhatova, A.A.** — Assistant professor of the Department of history of Kazakhstan and socio-political disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Akhmetov, S.S.** — master student, UNESCO Chair in Journalism and Communication, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Akhmetova, D.M.** — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.
- Aki, M.** — MSc, Indiana University, USA.
- Aliakbarova, A.P.** — PhD, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan.
- Alzhanova, G.B.** – PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Amrina, M.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of history of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan.
- Anisimova, I.Yu.** — PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.
- Aralbay, S.M.** — PhD, Assistant professor of the Department of history of Kazakhstan and socio-political disciplines, Medical University of Karaganda, Karaganda, Kazakhstan.
- Arinova, O.T.** - Candidate of Philosophical Sciences, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University. Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Aubakirova, K.A.** — PhD, researcher of the Research Center “Abaitanu”, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
- Aubakirova, Zh.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor, Director of the Research Center “Altaitanu”, S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Azi, E.A.** – PhD student, Department of philosophy, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

-
- Baishuakova, A.D.** — PhD student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Bazarbay, A.K.** — Master's student of the Department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Beissenova, A.A.** — PhD, associate professor of the department political sciences and sociology, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
- Bodeyev, K.T.** — PhD, Assistant professor of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Bülent Şenay** – PhD in History of Religion and Culture, Professor, Department of Philosophy and Religious Studies, Uludag University, Bursa, Turkey.
- Bumagina, E.L.** – Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Political Science and Political Philosophy, Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation.
- Buteyev, B.O.** — Visiting researcher, doctor of philosophy, Ege University Institute of “Turkish World Studies”, Izmir, Turkey.
- Bykov, A.Yu.** — Doctor of history sciences, professor, leading researcher, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.
- Dagarova, Zh.U.** – PhD student, Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Dzhaambaeva, B.A.** — Candidate of Philosophical science, docent, Department of Philosophy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Goncharov, Y.M.** — Doctor of historical sciences, professor, Altai State University, Barnaul, Russia.
- Ilyassova, G.S.** — PhD student, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Issabek, K.Zh.** – Master degree student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Issayeva, A.U.** — Candidate of historical science, associate professor of the Department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kapyshev, A.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of international relations and history, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
- Karimkhan, Z.T.** — Master of philological sciences, researcher of scientific research center “Abaitanu”, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
- Karimov, M.K.** — Candidate of historical sciences, associate professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** – Doctor of Philosophical Science, Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Kasbayeva G.S.** – PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kemberbay R. A.** – PhD, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kenzhegali, Zh.M.** — PhD, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Khasenova, Zh.O.** — Senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Klishina, M.V.** – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Koblandin, K.I.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of regional studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Kumekov, B.E.** — Doctor of historical sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

-
- Kuntuov, N.Zh.** — Master student, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Makhmetova, N.A.** — PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Manasova, M.M.** — PhD, Assistant Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Mendikulova, G.M.** — Doctor of historical sciences, professor of the Department of public disciplines, Satbayev University, Institute of Project Management named after E. Turkebayev, Almaty, Kazakhstan.
- Mukanova, A.K.** — PhD student, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Mukhamadeyeva, I.A.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of international relations, history and social work, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
- Mukhamadeyeva, R.M.** — Candidate of technical sciences, associate professor of the Department of vocational training, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
- Mussayeva, E.A.** — PhD student, senior lecturer of the Department of world economy and international relations, Karaganda University of Kazpotrebooyuz, Karaganda, Kazakhstan.
- Nabiyev, S.T.** — Senior lecturer of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Nurlanova, S.E.** — Director of the National archives of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Ozkan, A. R.** — PhD, professor, Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Studies, Ankara, Turkey.
- Prokhorov, I.R.** — Candidate of historical sciences, special correspondent, Republican newspaper “Kazakhstanskaya Pravda”, Astana, Kazakhstan.
- Ramazanova, F.S.** — Candidate of historical sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semei, Kazakhstan.
- Razumov, V.I.** — Doctor of philosophical science, professor, department of philosophy, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky, Omsk, Russia.
- Saari, D.B.** — MSc, Almaty Management University, Kazakhstan, Almaty.
- Sadykov, T.S.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Saken Aralbay** — PhD, Assistant Professor of the department of Kazakhstan history and social and political disciplines, NCJSC Karaganda Medical University, Karaganda, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, professor of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Seifullina, G.R.** — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University. Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Smagulov, N.B.** — PhD student, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Sugirbayeva, G.D.** — Candidate of historical sciences, associate professor, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Svinarchuk, A.I.** — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of international relations and history, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
- Tashagil, A.** — Professor, Department of history, Yeditepe University, Istanbul, Turkey.
- Tashkaraeva, A.M.** — PhD student, M.H. Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Tumabayev, T.S.** — Master of history, teacher of the Department of public disciplines, Satbayev University, Institute of Project Management named after E. Turkebayev, Almaty, Kazakhstan.

-
- Turkhanova, A.Zh.** — Candidate of political science, associate professor of the Department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Yelkey, N.N.** — PhD student, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Yelzhanova, Ye.T.** — Senior lecturer of the Department of international relations, history and social work, A. Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.
- Zhagypar, A.B.** — Master of historical sciences, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zherebtsov, I.L.** — Doctor of historical sciences, professor, Director of the Institute of language, literature and history of the Komi scientific center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Syktyvkar, Komi Republic, Russia.
- Toleuova, M.O.** — Senior lecturer of the Department of the Assembly of the People of Kazakhstan and Social and Humanitarian Sciences of the Karaganda Technical University named after A.Saginov, Karaganda, Kazakhstan.
- Raissov, A.M.** — master's student, the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Zhussupova, B.Zh.** — PhD, assistant professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.